

કરણુ પૂર્વક ધ્વજર-પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા ત્યારે તે જગતનાયે તેમની પ્રાર્થના સાંભળી. એ યુગ પરિવર્તનના સામ્ય સ્થળે બંગાળામાં રાજ રામમોહનરાય મિશનરીઓ સહાયે ઉપાસ્યત થયા. તેમણે સનાતન-ધર્મનો સારાંશ ગ્રહણ પ્તી બ્રાહ્મ-ધર્મનો પ્રચાર કરવા યત્ન કર્યો. એ ધર્મના ઉદાર સિદ્ધાંતો દ્વોસ્તિક થતા પ્રજા-જનોના મન આકર્ષણ કરવા સમર્થ થયા ખરા પરંતુ એ નવીન સમાજની સીમામાં પ્રવેશેલા મનુષ્યો, બ્રાહ્મ આદિ સમાજીય થઈ સામ્યવાદના પક્ષપાતી બની સામાજિક-સ્વતંત્રતાને નામે આદાર વિદાર અને વિવાદાદિ સર્વ વિષયોમાં સ્વેચ્છાચાર અવલંબન કરવા લાગ્યા! એમ થવાથી નવીન સમાજીઓમાં માંડોમાંડે વિશેષ મતભેદ અને દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. પ્રાચીન ધર્મના જીર્ણ કલેવરની આસપાસ જે મનુષ્યો સન્દેહથી દોષાપ-માન થઈ અગ્રેયવાદના અન્ધકારમાં ગુપ્તો ખાતા હતા, અને કોઈ પણ વિષય પ્રત્યે સ્થિર નિશ્ચય કરવા અસમર્થ નિવડવાથી અંતઃકરણમાં ધોર શાસ્ત્ર-વિરોધી થઈ પડ્યા હતા, તેઓ જોઈ શક્યા હતા કે: સામ્યવાદી ખ્રીસ્તીઓ અને બ્રાહ્મ આદિ સમાજીઓ પણ દોષશૂન્ય સંપૂર્ણ મનુષ્યો નથી. તેઓ પણ ધર્મને નામે એક ખીજ પર પ્રહાર કરવા, તેમને નુકસાન કરવા, મનમાં એક અને બહાર બીજું એમ બતાવવાનો યત્ન કરવા ચૂકતા નથી. તેઓ ધ્વજર-ને નામે સ્વતંત્રતા પૂર્વક-ધ્વજાનુસાર વર્તે છે! શાસ્ત્રના સૂત્રોના ધ્વજાનુ-સાર અર્થ કરી કોઈ એક નિર્ણય પર આવતા નથી! એ જોઈ ધીમે ધીમે જનસમાજની મતિ-મતિ વિપરીત દિશામાં વળી. તથાપિ ધ્વજરું અસ્તિત્વ છે કે નહિં અથવા હિન્દુ ધર્મ શાસ્ત્રમાં આવેખેલી સર્વ કથાઓ વિશ્વાસપાત્ર છે કે નહિં એ સંબંધી તેમનો સંદેહ દૂર થયો નહિં. એટલું જ નહિં પણ બંગાળાના સમર્થ ગણાતા મેસ્કુટણ વિદ્વાન ધ્વજરચંદ્ર વિદ્યા-સાગર સુદાં બોલ્યા હતા કે: “એ સંબંધી મહત્તે વિશેષ સમજણ પડતી

× જનસતમાં પણ કેટલેક અંશે એજ ધોરણે પ્રાર્થના સમાજ અને આર્ય સમાજે સ્થપાઈ, તે સાથે જ સનાતન ધર્મ પ્રચારક સમાજો અને સોસા-યીઓ મુખપાત્ર અને મિશનરીઓ, સ્વયં, ધર્મ, મુદ્દ, અપ્પ, વાસ્તું, અને પરિપુરે-જ હિન્દુ ધર્મનું રક્ષણ થયું.—લેખક.

નથી.” અર્થાત્ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ આદિ સંબંધી દુ. ૧વશેષ રૂપે દંઢ દહી
 ચક્ર એમ નથી, પરંતુ એ સમયે જ કેટલાક સોફીની મંડળાએ ચિત્તો-
 સોફિસ્ટની બાવના ગ્રહણ કરી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ હિન્દુ ધર્મની નવીન
 વ્યાખ્યા કરવાનો આરંભ કર્યો અને સાહેબ મડોલી ટીકા ટીપ્પણિયોની
 સહાયતાથી ગીતા વગેરે ગ્રંથ ગ્રંથ હિન્દુ ધર્મ-અથવા સમગ્રવાનો ચલ
 કરવા લાગ્યા. કેટલાક પ્રાચીન-સંસ્કૃત પંડિતો પણ એ પ્રમાણે ધર્મવ્યાસ
 કરવા મંડી પડ્યા. એ સાઈ કે નરસિંહ હવું તે કહેવાનું અત્યારે પ્રયોજન નથી.
 તો પણ એવા ચલદારા એટલું તો પ્રમાણિત થાય છે કે કેટલાક શુદ્ધિમાન
 પુરોહિત સનાતન ધર્મના કાષ્ઠ સત્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા ચાલવાન
 થયા હતા. એમ કરીને પુરાતન ગ્રંથોમાંનું કેટલુંક ગ્રહણ કરવા અને કેટલુંક
 ત્યાગ કરવાના વિચારથી બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાનો ચલ કરવા
 લાગ્યા. બંધિમચન્દ્ર અટરજી, પંડિત ચણધર તર્ક સુકામણિ વગેરે વિદ્વાનો
 વિદ્વાન સમ્રાટ ધર્મ-વ્યાખ્યાના પ્રવર્તક દહી ચકારો. આ બધાં ધર્મ-
 વિષ્ણવ સમયે, હોહા કે ધર્મની ગ્લાનિ થતી હતી તે સમયે, સનાતન ધર્મ
 ના અભ્યુત્થાનને માટે, સંદેહ ચિત્તના હિંદુઓનો મંદેહ-નિવારણ કરવા
 માટે, સમગ્ર ભારત વર્ષમાં સનાતન-ધર્મના પ્રાચીન સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર
 કરવા માટે અને વિશ્વની સમગ્ર પ્રજાના તિરસ્કાર પાત્ર ગણાયેલા હિન્દુ
 ધર્મનું પ્રાચીન ગૌરવ પુનઃ પ્રસારવા માટે, ગંગાના એક કુદ્ર ગામડામાં,
 દરિદ્ર પણ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણને ધેર હિન્દુ ધર્મના પુનરોદયને માટે જ એક મહા-
 ત્માનો જન્મ થયો હતો. તે મહાત્મા દેવી શક્તિ-સંપન્ન, ધર્મ અને સત્યની
 સાક્ષાત્ ભૂતિ, આધ્યાત્મિક દેવ માનવ સંબંધી વિશેષ શું કહેવું? તેઓ વર્ત-
 માન સમયના ધર્મ-વિષ્ણવમાંથી જગતનું રક્ષણ-જગતનો ઉદ્ધાર કરવા
 માટે જ જન્મ્યા હતા. ગંગાલામા તો એક પણ એવું ઘર નહિ હોય કે

• આ સમયે શુભરાતની પણ એવી જ દુરાવસ્થા હતી. જો કે તે સમયે
 શુભરાતમાં સમર્થ સનાતન ધર્મોપદેશકો વિદ્યમાન હતા છતાં સ્વામી દયાનંદજીએ
 આર્યસમાજ સ્થાપી સનાતન ધર્મના તત્ત્વોને નવા રૂપમાં ચૂકી, મૂર્તિપૂજા, શ્રાદ્ધ
 આદિનું ખંડન કરી અનેક લેખવાચકા ગણાતા પુરોહિતો એ નવિન સમાજમાં
 રિક્ષિત કર્યા હતા.—લેખક.

જ્યાં પ્રાતઃ અને સંઘ્યા સમયે ભક્તિપૂર્વક એ મહાપુરુષનું નામ સ્મરણ નહિ થતું હોય, અને એક પણ એવું ઘર ભાગ્યેજ હશે કે જ્યાં એ મહાપુરુષની છબી જોવામાં નહિ આવે. એ મહાપુરુષ-એ ઇશ્વરાવતારના જન્મ શ્રદ્ધાથી સમગ્ર જગત્ ધન્ય અને પવિત્ર થયું છે, અને હિન્દુ ધર્મના ઇતિહાસમાં એક નવીન યુગની સૂચના થઈ છે. એ મહાપુરુષ-એ ઇશ્વરાવતારનું નામ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ હતું. એ મહાપુરુષે કઠોર તપસ્યા-સાધનાદ્વારા સકલ ધર્મની સત્યતા અને સમાનતાનો અનુભવ કરી સર્વ પ્રજાજન સમક્ષ તે સત્ય અને સમાનતા દર્શાવી આપી ત્યારે જ બંગાલાના અંગ્રેજી-શિક્ષિત-સમાજના નેતાઓ એક પછી એક તે મહાપુરુષનાં દર્શન-સમાગમ કરવા આગ્રહ દર્શાવવા લાગ્યા. ભક્તપ્રવર કેશવચન્દ્ર સેન, વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી, પ્રતાપચન્દ્ર મજુમદાર, સિવનાથ શાસ્ત્રી, વગેરે બ્રાહ્મસમાજના સ્તમ્ભ ગણાતા પુરુષો, ડાક્ટર મહેન્દ્રલાલ સરકાર જેવા વિજ્ઞાનવાદીઓ, હેસ્ટી સાહેબ જેવાં ઉચ્ચ શ્રેણીના દાર્શનિક અને ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, શંકર તર્ક સુશમણી વગેરે સુપ્રસિદ્ધ દેશભાન્ય પહિંડનો, એક પછી એક તે મહાપુરુષનાં દર્શન કરી તેમની સાથે ધર્મવાર્તા કરવા લાગ્યા. તેજ ક્ષણે તેમનો અંતરાત્મા શાંત, શીતળ અને મંશય રહિત થવા લાગ્યો. તેઓ પોતાને ધન્ય માની વિસ્મય પામવા લાગ્યા ! તે મહાપુરુષે સ્વ-જીવનમાં પ્રત્યક્ષાનુભવ દ્વારા દર્શાવી આપ્યું કે : “ ઉપનિષત-કથિત નિગમ્મર મ્હર પણ સત્ય છે અને શિવ, વિષ્ણુ, દુર્ગા, કાલી વગેરે દેવતાઓ રૂપે સમુચ્ચ મ્હર. પણ સત્ય છે. એટલું જ નહિ પણ પુરાણ કથિત દેવ દેવીઓની લીલા પણ મિથ્યા નથી. ” એ મહાપુરુષની અસાધારણ આધ્યાત્મિક પ્રતિભા જોઈ અનેક મનુષ્યો એમને ઇશ્વરાવતાર માની પૂજતા હતા એટલું જ નહિ પણ આજે સેંકડો-હજારો મનુષ્યો તેમનું પૂજન કરી-તેમના સિદ્ધાંતો-કેપદેશી સ્વ-જીવનમાં ઉતારી કૃતાર્થ થઈ રહ્યા છે. તેનું અત્યારે પ્રયોજન નથી. અત્યારે તો આપણે એટલું જ જોવાનું છે કે : એમના જન્મ શ્રદ્ધાથી ધર્મ-જગત્માં કયો નવિન ભાવનાએ પ્રવેશ કર્યો છે. એ માટે માત્ર તેમનું જીવનવ્રત અવલોકન કરવાથી સ્પષ્ટ સમજ શકાશે નહિ પણ તેમના જીવન સાથે અંગેહ-ભાવે ગુચાપણું એક બીજું

જીવન-વ્રત પણ ઓછાંત ચિત્તે અવલોકન કરવું પડશે. તે બીજું જીવન-વ્રત કેવું ? તેનું નામ પૂજ્યપાદ આચાર્ય સ્વામી વિવેકાનંદ છે. કારણ કે: સુખ્યતઃ વિવેકાનંદ સ્વામીના હૃદય-મધ્યમા યજ્ઞને જ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવની સર્વ બાવનાઓ જગતમાં પ્રાસદ્ય થઇ હતી. પરમહંસદેવનું માહાત્મ્ય સમ્પૂર્ણરૂપે હૃદયયંગમ કરવું હોય તો તેમના જીવનમાધી સ્વામિ-જીનું જીવન બાદ કરી શકાશે નહિ. સ્વામી વિવેકાનંદજી જેવા સર્વશુભ-સમ્પન્ન, અલોક સામાન્ય પુરુષ, જગતમાં અતિ અદ્ય જન્મ્યા છે.

પ્રાચીનકાલના જુલિયસ સિઝર, અલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટ, અને અર્વાચીન કાલના મહાવીર નાપોલેો વગેરે ૨-૪ મહાન સદ્ગુણ સમ્પન્ન પુરુષો સિવાય, સ્વામિજી જેવા સર્વ વિષયમાં શક્તિમાન પુરુષ, ઐતિહાસિક યુગમાં ધર્મ ખરું જેવામાં આવતા નથી ! તેઓ મંગીત, શિષ્ય હવા, પુરા-તત્ત્વ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ગણિત, દર્શન સાંઝ, જ્યોતિષ, ધર્મ સાંઝ, વગેરે સર્વ વિષયમાં અગ્રગણ્યહતા. એટલું જ નહિ પણ એવા તીક્ષ્ણ-બુદ્ધિ, વાગ્મી, મેધાવી, કર્મકુશળ, ક્રીડા કૌતુક રહસ્યનિપુણ, નિર્ભજ ચરિત્ર, બાલ્યાવસ્થાથી જ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પરાયણ લોક શિક્ષકે જગતમાં કદી પણ જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે કે નહિ તે માટે સંદેહ જ છે. સર્વ વિષયમાં આવે સુપાત્ર પુરુષ સમચાચર જેવામાં આવતો નથી. અનેક મનુષ્યોની કારણ છે કે: શ્રી રામકૃષ્ણ દેવનું નામ તેમને લીધે જ વિસ્તાર પામ્યું છે. અને તેમના જેવા એક સર્વોત્તમ સુપાત્ર શિષ્ય પ્રાપ્ત કર્યાં જ શ્રી રામકૃષ્ણદેવનું નામ-માહાત્મ્ય આટલું બધું પ્રસરવા પામ્યું છે. એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે: શ્રી રામકૃષ્ણ દેવના જે મનુષ્યોએ દર્શન કર્યા નથી તેમના અનેક મનુષ્યો પ્રથમ સ્વામિજી પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા અને તેમના દર્શન-સમાગમ થયા પછી તેમના ગુરુદેવ મંડરી વિશેષ વૃતાન્ત જાણવા માટે તેઓ વ્યથ થયા છે. કોઈ એમ સમજતા હોય કે: સ્વામિજી જેવા અદ્યુત મેધાવી શિષ્ય ન હોય તો કદાચ પરમહંસદેવનું નામ વિસ્મૃતિ નાગમમાં લીન થઇ જત-અર્થાત શિષ્યની શક્તિથી જ ગુરુદેવને આટલું બધું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે તો તે ભૂલ બરેલું છે. અમારે કહેવું જોઇએ કે: શ્રી રામકૃષ્ણદેવની

કૃપા પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય ગમે તેવો ગુણુવાન પુરૂષ હોત તો પણ તે સ્વામિ વિવેકાનન્દ જેવો થઇ શકત નહિ. ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવે જ પોતાના ધર્મોદ્ધાર કાર્યમાં સહાયક બનાવવા માટે નરેન્દ્રનાથ દત્ત ઉપર કૃપા કરી વિવેકાનન્દ સ્વામી બનાવ્યો હતો. ગુરૂદેવ પ્રાપ્ત કરી તેમની કૃપા મેળવવાનું કારણ પૂછતા અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના મંસ્કારી ટ્રેન્યુએટો અને કૅળવાયલા પુરૂષોએ જાણવું જોઇએ કે: સદ્ગુરુ એ માયારૂપી અજ્ઞાન અંધકારથી દૂર થઇ જ્ઞાન પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઇ રહેલા સાક્ષાત્ દેવતા-ધર્મર છે. તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાથી જ, તેમને મુખેથી તત્ત્વજ્ઞાન અવળી કર્યાથી અને તેમની પાસેથી જ્ઞાન અને યોગનું શિક્ષણ સંપાદન કર્યાથી જ શિષ્યનો અજ્ઞાન-અંધકાર દૂર થઇ જાય છે અને તે આત્મ-જ્યોતિ વડે પ્રકાશિત થઇ રહે છે. સ્વામિજી પોતે જ કહેતા કે: “ પરમહંસદેવની ઇચ્છા હોત તો તેઓ મ્હારા જેવા લાખો વિવેકાનન્દ તૈયાર કરી શકત ” કારિગર મહાન કુશળ હતા, વસ્તુ પણ ઉત્તમ હતી તેથી જ વિવેકાનન્દ રૂપે નયનાનન્દ, સર્વાંગ સુંદર અલંકાર તૈયાર થયો હતો. કેટલાક મનુષ્યો કહે છે કે: વિવેકાનન્દ ન હોત તો શ્રી રામકૃષ્ણદેવનું માહાત્મ્ય આટલું બધું વિસ્તાર પામત કે નહિ તે સંબંધી સંદેહ છે તેજ પ્રમાણે આપણે પણ કહી શકીએ કે: શ્રી રામકૃષ્ણ દેવ જેવા સદ્-ગુરુ-અરે ! સાક્ષાત્ ધર્મર ન હોત તો વિવેકાનન્દજી પણ વિશ્વવિખ્યાત થઇ શકત કે નહિ તે માટે સંદેહ જ છે. એ ગુરુ-શિષ્ય ઉભયનાં જીવન પરસ્પર સાપેક્ષ છે. ઉભયનું એકત્ર અવલોકન કરવું જોઇએ, નહિ તો એ રહસ્યનો ભેદ કાઢના સમજવામાં આવશે નહિ ! ગુરુકૃપા, યોગસાધના, અને ચરિત્ર-બલ વડે સત્યનું સન્ધાન મેળવી સ્વામિજીએ દેશને કુમાર્ગે ગમન કરતાં પાછો વાળી સતમાર્ગે લઇ જવાનો સંકલ્પ કર્યો. પરંતુ તેમની પકે-લાંના સુધારકોની પેઠે બચકર કુહાડો હાથમાં ધારણ કરી પ્રાચીન-સમાજ અને પ્રાચીન-સનાતન ધર્મના મૂળ ઉચ્છેદન કરવાનું તેમને ઇષ્ટ જણાયું નહિ તેથી તેમણે જ્ઞાન-પ્રકાશનો વિસ્તાર કરી તે દ્વારા પ્રત્યેકના અંતઃકરણમાં વર્તમાન રહેલું આત્મ-જ્ઞાન વિકાસ કરી, તેમને પોતાની મજે જ સુધરવાની તક મેળવી આપવા બગીરથ થતા કર્યો હતો. એવો સુધારો કરવા માટે તેમણે પોતાના ઉત્તમ અને ઉદાર હૃદયની ત્રિરણીથી પોતાની

સુક્તિ નહિ સ્વીકારતાં, અદ્યુત પ્રકારનો ત્યાગ ભરતકે વહેન કરી દિમાલ્ય-
 થી કન્યાકુમારી પર્વંત ભારતવર્ષના સર્વ સ્થાનોમાં બ્રમણ ક્યું હતું. જેવો
 ત્યાગ શુદ્ધ બગવાને સ્વીકાર્યો હતો, જેવો ત્યાગ બગવાન શંકરાચાર્યે સ્વીકાર્યો
 હતો, જેવો ત્યાગ મદાપ્રાણ મહાવીર સ્વામીએ સ્વીકાર્યો હતો તેવાજ પ્રકારનો
 અદ્યુત ત્યાગ-વૈરાગ્ય મદાપુરુષ સ્વામી વિવેકાનંદજીએ પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારી લીધો
 હતો. તેમ ચવાથી-વિષયભોગ અને કર્મફળની આસક્તિ દૂર થવાથી-મનુષ્ય-ગત
 મહાપવિત્ર થઈ જાય છે. રંગો, તમોશુણનું દમન કરવાથી મદા સત્ત્વગુણ પ્રદિપ્ત
 થાય છે. કામ ક્રોધાદિકનું દમન ચવાથી અપૂર્વ આ-મન્યોતિ વિકશે છે. સ્વામિજીને
 પણ એમ જ થયું. તે આત્મન્યોતિએ તેમને સમજાવી દીધું કે: ભારત-
 વર્ષનું મુખ્ય દુઃખ કેવળ દરિદ્રતા છે. એ દારિદ્ર્ય દૂર નહિ કરી શકાય તો
 સનાતન-ધર્મ કર્મની ગતિમા કાંઈ પણ સુધારો થઈ શકશે નહિ. તેઓ
 સમજી શક્યા હતા કે: માત્ર રાજનૈતિક આન્દોલન અથવા રાજકર્તાઓ
 ઉપર દોષારોપ કર્યાથી દેશનું દારિદ્ર્ય ટળશે નહિ. એ માટે તો દેશની પ્રજાએ
 સ્વાલંબન ગ્રહણ કરવાની આનર્યકતા છે. તેઓ સમજી શક્યા હતા કે:
 આ દેશની પ્રજાની સેંકડો વર્ષથી દૃઢ થયેલી માનસિક અને નૈતિક જડતા
 દૂર કરવા માટે, યુરોપ અને અમેરિકાની કૌશલ્ય જાતિયોની સહાયતા
 ગ્રહણ કરવી આવશ્યક છે. પરંતુ મિત્રુકની પેઠે હાથ ધરવાથી કોઈ નિક્ષા
 આપે એમ નથી. તેમ કરવાથી તો અપમાન અને તિરસ્કાર જ મળશે.
 તેથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે: ‘આદાન-પ્રદાનની નીતિ ધારણ કરવી. એજ
 સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. આપણી પાસે જે કંઈ છે તે અર્થશીલાની પાશ્વર્ય
 જાતિયોને અર્પણ કરવું અને તેના બદલામાં તેમની પાસેથી શિક્ષા, વિજ્ઞાન
 આદિનું શિક્ષણ મેળવવું. આ પ્રકારના વિનિમયથી ઉભય જાતિ વચ્ચે
 સૌખ્ય અને સહૃદયતાનું બન્ધન પણ દૃઢીભૂત થશે અર્થાત ધર્મ બળથી
 જગતમાંથી ભેદ, વિષમતા, હિંસા, પ્રતિયોગિતા, દ્વેષ, ક્રિંસા, વગેરે દૂર થઈ
 એક પ્રકારના સ્વર્ગ રાજ્યની સૃષ્ટિ થશે. પૂર્વ-પશ્ચિમની સર્વ પ્રજામાં પુનઃ
 મૈત્રી, પ્રેમ અને બ્રાતૃત્વ સ્થપાશે. આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિને માટે જ સ્વામિ-
 જીએ પ્રથમ ભારતવર્ષમાં ઉપદેશ પ્રચારનું કાર્ય શરૂ નહિ કરતાં કેવળ ભારત-

વર્ષના રાજ-રજવાડા, અને શ્રીમંતો-હિચ વર્ગનો સમાગમ કરી અમેરિકા પ્રયાણ કર્યું. તેમના હૃદયમા વિશ્વપ્રેમ હતો. સર્વના કલ્યાણની ધામના હતી. તેથી તે સ્થળે તેમનું કેવું સન્માન થયું અને ત્યાંની પ્રજાએ કેવો ખંધુ-ભાવ દર્શાવ્યો હતો તે સર્વ વાંચકોને સુવિદિત જ છે. ત્યાં જઈ તેમણે કેવો ધર્મ પ્રચાર કર્યો હતો અને તેથી તેમની નામ-પરા પતાકા કેવી ફરકી રહી હતી તથા તેમનાં યશોમાન સર્વત્ર કેવી રીતે ગગન-ગર્જના કરી રહ્યાં હતાં તે પણ સર્વત્ર સુવિદિત જ છે. તેઓ નામ-પરા કે ગૌરવ ગરિમાના ભૂખ્યા નહતા! તેઓ પોતાની પ્રશંસા સાંભળી કુલાઈ જાય કિંવા તેથી અહંકારી થીની કર્તવ્ય બ્રહ્મ થાય તેવા નહતા. તેમની આત્મારામ વિકસી ચુક્યો હતો. તે સર્વ જીવોમાં તેવોજ આત્મવિકાસ જોઈ જીવ માત્રને સુખી જોવા ઇચ્છતા હતા. તેથી તેમણે પશ્ચિમ-પ્રદેશોમાં અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કર્યા પછી-ભારત ધર્મનાં તરવો સર્વત્ર પ્રચાર કર્યા પછી-તેઓ દ્રઢપ્રતિજ્ઞ મહા કર્મવીર અંગ્રેજોના દેશમાં આવી પહોંચ્યા હતા. અંગ્રેજ નીતિમાં પણ અનેક મહાતુભાવ અને ચિન્તાશીલ, ઉદાર અને સુચતુર વ્યક્તિયોએ તેમની મનોભાવના, ધર્મવિચાર આદરપૂર્વક ગ્રહણ કર્યા. એમ ચવાધી ભારતવર્ષ સંબંધી અનેક પાઠ્યાયોની ભૂવભરેલી ધારણા નિમૂર્ણ થઈ. તેમને ભારત ધર્મ સંબંધી અનેક પ્રકારનું નૂતન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. એ પછી સ્વામિજીએ યુરોપ ખણ્ડમા સર્વત્ર પ્રવાસ કર્યો. વિવિધ દેશની નીતિ-રીતિ અવલોકન કરી અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન મંચય કર્યું. અને તેની સાથે ભારતીય નીતિ-રીતિની તુલના કરી કઈ નીતિ કેટલે અંશે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને કેટલે અંશે ત્યાજ્ય છે, તે સંબંધી વિચાર અને આલોચના કરવાનો તેમને સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. કેટલાંક વર્ષ પર્યંત કઠિન પરિશ્રમ કર્યાથી સ્વામિજીનું શરીર કઠિન વ્યાધિગ્રસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતું તેથી તેમણે તુરંત જ ભારતવર્ષમાં પ્રત્યાગમન કર્યું. આ દેશની પ્રજાને આત્મ-જ્ઞાન આપી, આત્મમાન કરાવી તેમનાં જીવન કર્મશીલ, સત્યનિષ્ઠ, સત્યશોધક અને આત્મ-જ્ઞાનમય રચનાનો મત્ત કરવા લાગ્યા. પરંતુ દેશના કુભાગ્યે મહાન પરિશ્રમ કર્યાથી તેઓ કઠિન રોગગ્રસ્ત થઈ પડ્યા અને સુવાવસ્થામાં જ

તેઓ મત્સ્ય લોકમાંથી મહાપ્રવાણ કરી ગયા. ગમે તેમ હો પણ તેમણે પાર્થિવ , દેહ-ત્યાગ કર્યા છતાં તેમનો પ્રભાવ વિલુપ્ત થયો નથી. તે તો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો જાય છે અને આશા રાખવામાં આવે છે કે સમય આવતાં જ તે ધણે વેગજે સુધી વિશેષ રૂપે પ્રસરવા પામશે. તેમનો આદર્શ ઐકલ્ય કરી આજકાલ અનેક મનુષ્યો અનેક જનહિતકર કાર્યો કરવા પ્રેરાયા છે, એ અતિ આનંદજનક છે. અનેક સમ્પ્રદાયના આગેવાનો તેમની ભાવના ઐકલ્ય કરી પોતપોતાના સમ્પ્રદાયને અધિક ઉત્તમ કરવાનો સયોગ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. એ ઉપરથી કહી શકાય છે કે: ભારતવર્ષમાં નવીન યુગનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. તે યુગના આદિ પ્રવર્તક અથવા મુખ્ય-માર્ગદર્શક વિશ્વવંદ્ય સ્વામિ વિવેકાનંદજી છે. તેમની ભાવના અને આદર્શ, જાતિ વર્ણ અને સમ્પ્રદાયના ભેદ વગર ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર અમાધિન રૂપે પ્રસરવા પામી છે. એ પ્રમાણે ૬૩ ઉચિત અને વાચનીય જ છે, કાશ્યુ કે પોતાની ઉન્નતિ પોતાના જ યત્ન ઉપર આધાર રાખે છે. એ યત્ન કુમાર્ગની દિશામાં નહિ વળતા ધર્મ અને સત્યમાર્ગે વળે તેટલું જ દૃષ્ટાણુ સંધારો.

સ્વામિજીને સર્વત્ર સાર્વભૌમ અને સાર્વજનિક સુધારક માનવામાં આવ્યા છે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. તેઓ સારી રીતે સમજી શક્યા હતા કે: કેવળ સમાજ સુધારો અથવા રાજનીતિની ચર્ચાદ્વારા આ દેશની ઉન્નતિ થવી સમ્ભવિત નથી. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અહિંસા, નિર્ભયતા, નિર-હંકાર, અને કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ અને રાજયોગ-હૃદયોગ કે જે આ દેશના ચિરકાલથી આદર્શ સ્વરૂપ છે તે દેશમાં ધર્મની ઉન્નતિ થવા સિવાય કશું પણ ઉન્નતિ થવા પામશે નહિ. એ ધર્મ કેટલાક લોકાચાર અને દેશાચારની સંકુચિત સીમામાં આમલ ન રહેવો જોઈએ. તે ધર્મ એટલે આખું અપિયો દ્વારા પ્રચરિત ઉદાર વેદાન્ત તત્ત્વ છે. તેથી જ તેમણે વેદાન્તના વિજય-હુન્દુમિ ગગડાવ્યા તેજ દાણે હજારો-લાખો ધર્મ પિપાસુ, સહૃદય મહા પુરુષો અને સંન્યાસીઓ તેમના ધર્મ-દર્શન નીચે આવી એકત્ર થયા. આજે વક્તાઓ અનેક છે, પપિડો અનેક છે, શાળી અનેક છે, કર્મવીરો અનેક છે. પરંતુ આવું કર્મ-દર્શન પૂર્વે કદી પણ જોવામાં

આવતું ન હતું તેનું કારણ શું ? તેનું કારણ સ્વામિજીના ચરિત્રની અદ્ભુત પવિત્રતા, આત્મ-શક્તિ પ્રત્યે અપૂર્વ શ્રદ્ધા, અને બ્રાહ્મણ-થી અન્ડાક્ષ પર્વત, કીટ પતંગથી પણ પક્ષી પર્વત સર્વ જીવો પ્રત્યે અદ્વપટ પ્રેમ દૃષ્ટિ એજ. એ ત્રણ મૂખ્ય સદ્ગુણો બીજા સર્વ સદ્ગુણોનો મૂળ પાથો થઈ તેમના ચરિત્રને આટલું બધું અનુપમ બનાવી દીધું હતું. આ અન્યમાં તેમનાં ધર્મ-જીવનનાં ગૂઢ-રહસ્ય અથવા આધ્યાત્મિક અનૈકિકત્વ દર્શાવી આલોચના કરવામાં આવી નથી. તે સંબંધી પ્રશ્ન ઇચ્છા તો ભવિષ્યમાં એકાદ અન્ય લખવાની ધારણા છે. આ અન્યમાં તો માત્ર સાધારણ રીતે, સરલ રૂપે, લૌકિક જગતની દૃષ્ટિએ તેઓ કેવા મહાન્ બ્યક્તિ હતા, કેવા સર્વોત્તમ આચાર્ય હતા, તેઓ કેવા આત્મ શ્રદ્ધાવાન્ હતા, તેઓ કેવા શુરભક્તિ પરાયણ હતા, તેઓ કેવા ત્યાગી-વિરાગી હતા, તેઓ પ્રાચીન-અર્વાચીન ધર્મ તત્ત્વોના કેવા ગ્રાહક હતા, તેઓ કેવા સાક્ષર-નિરાકારવાદી હતા, અને તેઓ કેવા સર્વાત્મ ભાવ વાહક હતા તેજ દર્શાવવાનો અલ્પ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પરમહંસદેવ તેમના સંબંધી જે શુભ વિચારો દર્શાવતા તે સર્વ પ્રજાજનો સમજી શકશે, અથવા તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકશે કે નહિ તે માટે સંદેહજ છે. તેથી જ આ અન્યમાં તે સંબંધી વિશેષ ઉક્ત્યેષ્ઠ કરવામાં આવ્યો નથી જો કે તેમ નહિ કરવા છતાં સ્વામિજીનું દેવદુર્લભ જીવન ચરિત્ર સર્વના સમજવામાં આવશે એમાં તો સંદેહજ નથી. એમાંથી બાણી શકાશે કે: એ વિશ્વપ્રેમી મહાપુરુષના ગૌરવથી સમગ્ર જગત ગૌરવાન્વિત થઈ રહ્યું છે. તેઓ મનુષ્ય જાતમાં શિરોમણી હતા. તેઓ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્માચાર્ય હતા. એવા આદર્શ-ચરિત્રના બે ચાર મહાપુરુષોનો જન્મ થાય તો કળિયુગનો પ્રભાવ દૂર થઈ જાય અને તત્કાળ સત્યુગની સૃષ્ટિ થાય. એવા બે ચાર મહાપુરુષોનો જન્મ થતા અને તેઓ દ્વારા ધર્મ પ્રચાર થતા વિષ્ણુ થાય એમ છે; પરંતુ વર્તમાન સમયે જે કેટલાક ધર્માચાર્યો ભારતવર્ષમાં-શુનરાત આદિ પ્રદેશોમાં વિચરી રહ્યા છે તેઓ સ્વામિજી જેવા આદર્શ-ચરિત્રના, અદ્ભુત ત્યાગી, વિરાગી અને વિશ્વપ્રેમી બની જાય, તેઓ પોતાના ભોગ-વિલાસનો ત્યાગ કરી, મનને વશ રાખી, મોહ, મમત દૂર કરી, વિશ્વ

દલ્યાણની કામનાથી ધર્મ તત્વો ગ્રહણ કરે અને ભારતીયપ્રજાને ધર્મ તત્વો સમજાવે તોજ સત્ય યુગનાં દર્શન થાય આજ દાય રાજદારી ચર્ચા જોસ ભેર ચાલી રહી છે. લોકોને રાજ્યદારી જ્ઞાન અર્પવા એક મહાન કર્મવીર, સાતિપુર નિવાસી, મહાન યોદ્ધા સર્વજ ધૂમી રહ્યો છે તેજ પ્રમાણે દોષ એક કર્મયોગી સત્પુરુષ જગદ્ગુરુ થાય અને સ્વામિ વિવેકાનંદજીના જેવું કર્મ-વન ધારણ કરી ધર્મ જગૃતિ માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરે તો ભાગ્યવર્ષનો દલ્યાણમાર્ગ વિશેષ સરલ થઈ પડે. ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણદેવ અને સ્વામિ વિવેકાનંદજીએ પોતાના રથુદ્દેશનો ત્યાગ કર્યો છે ખરો પરંતુ તેમનો અમર આત્મા સર્વ જ્ઞાપી-વિગજી રહ્યો છે એવી અમને દૃઢ શ્રદ્ધા છે. એજ પવિત્ર આત્માઓ ભારતવર્ષનું-જગતનું-દલ્યાણ કરે એ પ્રાર્થના પૂર્વક હરિઃ ૐ તત્સત્ ।

નિવેદન:—

ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનું વિસ્તૃત જીવન ચરિત્ર લખ્યા પછી કન્યા હતી કેઃ આર્થ શુરના આર્થ શિખ-મક્ત-સ્વામી વિવેકાનંદજીનું જીવન ચરિત્ર લખવું અને તે સાથે જ અને તે પરમહંસ-દેવના અન્ય ત્યાગી-વિરાગી મહાના-શિષ્યોના જીવન ચરિત્ર લખી સસ્તે મૂલ્યે શુદ્ધિ ખંડુઓને અર્પણ કરવા. એના સાધન માટે સ્વામી વિવેકાનંદજી સ્થાપિત માયાવતી-અદ્વૈતાશ્રમ દ્વારા અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રકટ થયેલા સ્વામી વિવેકાનંદજીના જીવન ચરિત્ર કે જેના મોટા કદના બે ત્રણ હજાર પૃષ્ઠ થાય તેમ છે તેનો તેમજ બીજાં બેગાળી મથેનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. શુભરાતી પ્રજાને બે ત્રણ હજાર પૃષ્ઠોનું વાચન ચાર પાંચ ભાગમાં આપવા કૃતાં તેમાંના કેટલાક ભાષણો, પત્રો, લેખો બાદ કરી માત્ર અષ્ટામિજીના બોધક, ઉપદેશક જીવન પ્રસંગો સરલ ભાષામાં મુદ્દી હજાર અગીઆરસો પૃષ્ઠના બે ભાગમાં અર્પણ કરવાની કન્યા પ્રાર્થના મેં યોજવામાં આવ્યો છે. આ પ્રથમ ભાગમાં ૫૧૦૪૪૮ પૃષ્ઠ છે. તેમાં સ્વામિજીના કેટલાક અમૂલ્ય ઉપદેશો પણ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

સ્વામિજીની કેટલીક છબીયો મેળવી તે પછી પ્રકટ કરી અંચત સંવાગ-સુંદર બનાવ્યો છે. તે સાથે બન્યું તેટલું સસ્તું મૂલ્ય રાખવામાં આવ્યું છે. કેટલાક પુસ્તક-વેચનારાઓ અને લેખકો ૧૬-૧૮ ફોર્મની નિર્જીવ નવલ-કથા કે એવાંજ ખીન્ન ઓછાં ઉપયોગી પુસ્તકોનું મૂલ્ય ત્રણ-સાડાત્રણ રૂપિયા રાખે છે, ત્યારે ૩૫ ફોર્મના આ મહોટા સચિત્ર અંચત મૂલ્ય કેટલું સસ્તું રાખવામાં આવ્યું છે તે વાંચક બંધુઓજ જોઈ શકશે. આ અંચ લખવામાં જે જે અંગ્રેજી અને બંગાળી અંચોના આધાર લીધે છે તે અંચના લેખક-પ્રકાશકોનો ગુર્જર પ્રજા ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. સ્વામી વિવેકાનંદજીના મિત્ર શ્રીયુત પ્રમથનાથ બસુ એમ. એ. એમ. એલ. બી. એ સ્વરચિત સ્વામિજીના જીવન ચરિત્રના બંગાળી અંચોના અનુવાદ કરવાની (દ્રવ્ય લખને) અને કેટલાક અંચકારોએ તદ્દન નિસ્વાર્થ ભાવે પરવાનગી આપી છે તે સર્વ બંધુઓનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

આ અંચ પ્રકટ થવાનું સર્વ માન-યશ શુભેચ્છક વાંસદા નરેશ મહો-રાઉદા શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી સાહેબ બહાદુરને ધટે છે. એઓ સાહેબનો સાહિત્ય પ્રેમ, સનાતન ધર્મ પ્રીતિ અને જનસમાજ પ્રત્યે સમાન આત્મ-ભાવ-બંધુ ભાવ જોવામાં આવ્યો છે. આજે ધર્મનાં અંચોને, ધર્મનાં આદર્શ જીવન ચરિત્રોને, દ્રવ્યની સહાયતા અને ઉત્તેજન નથી. તેવા સમયમાં સ્વધર્મ-નિષ્ઠ, નિરાભિમાની શ્રીમંત વાસદા નરેશ આ ક્ષુદ્ર લેખક તરફ જે નિર્મળ પ્રેમભાવ અને અંતઃકરણની સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે અને આવા ધર્મ-અંચો વિશેષ રૂપે લખાઈ છપાઈ સસ્તે મૂલ્યે પ્રકટ કરવા નિઃસ્વાર્થ ભાવ દર્શાવ્યો છે તે માટે ગુર્જર-સમાજે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબનો ઉપકાર માનવો ધટે છે. ગુર્જર પ્રજાને શ્રીમંતશ્રીના શુભ સદ્ગુણોનો વિશેષ પરિચય કરાવવાની ધારણાથી આ પુસ્તકમાં જ એક સ્થળે જૂદો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે. તે તરફ સાહિત્ય રસિક બંધુઓ તથા વૈચક સજ્જનોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે શ્રીમંત મહારાજશ્રીએ નિઃસ્વાર્થ ભાવે આ સત્ કાર્ય માટે રૂ. ૫૦૦૦, પાંચ હજાર રૂપિયાની સગવડ કરી આપી છે અને આવાં ધાર્મિક ચરિત્રો લખવા પ્રકટ કરવાની શુભેચ્છા દર્શાવી છે. આ પ્રમાણે જ દેશના અન્ય

રાજા-મહારાજા અને શ્રીમંત રોક સાહુકારો જૂદા જૂદા સાર્વજનિક ધર્મ ગ્રંથો-ધર્મ ચરિત્રો-લખાયા પ્રકટ કરવાની લેખકોને સગવડ કરી આપે તો સાહિત્ય-મંદિરમાં આજે આદર્શ ધાર્મિક ચરિત્રો અને નિઃસ્પક્ષપાત ધર્મ ગ્રંથોની અછત જણાય છે તે યોડા વખતમાં જ પરિપૂર્ણ થાય અને ગુર્જર પ્રજાને ઉત્તમ પ્રકારનું વાચન પ્રાપ્ત થવાથી તેમનાં મન, વાણી, કર્મમાં ઉત્કૃષ્ટતા પ્રવેશવા પામે. એટલું જ નહિ પણ સકાય કરનારાઓની લક્ષ્મીનો સદૃશપયોગ થાય, યોડા જાળના બલિદાનથી અનેક ઉત્તમ ધર્મ-ગ્રંથો ભેટકોના ધરમા વિરાજી રહે અને તેમને ધર્મ ગ્રંથોનું દાન કર્યા જેટલું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય. ગુર્જર શ્રીમંતોએ બીજાં દાન પુણ્યનાં કર્મો સાથે ધર્મ ગ્રંથોનું દાન કરવું અને ધર્મ ગ્રંથો લખાણ પ્રકટ કરવા જેવી ઉત્તમ વૃત્તિ ધારણ કરવી એજ તેમનો ધર્મ છે. અધ્યાત્મ જ્ઞાનના ગ્રંથો જેમ વિશેષ પ્રમદે તેમ પ્રજાનું આત્મજ્ઞાન જાગ્રત થશે, અજ્ઞાનીઓને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થશે અને તેઓ આત્મજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી નીતિ ધર્મને આર્જે ગમન કરી મુખી થશે. શું તમે તમારા બંધુઓને એ પ્રકારે મુખી કરવા ઇચ્છો છો? જો ઇચ્છતા હો તો બ્રાહ્મણ ભોજનોમા, ધર્મશાળાઓ, કુવા, વાવ, અને દવાખાનાં, વગેરે બંધાવવામા જેમ હજારો રૂપિયાનો બચ કરો છો તેમ અધ્યાત્મ જ્ઞાનના ગ્રંથો લખાવી સસ્તે મૂલ્યે પ્રકટ કરવાનો ચત્ત કરો. એમાં જ સર્વનું હક્કાય છે.

આમારદર્શન:—

આ ગ્રંથ માટે તેમજ “સારતજીવન” માસિક માટે વારંવાર હાથેયોની નિઃસ્વાર્થ બાવે સડાપતા અર્પનાર ધર્મ-બંધુ બાપુ પરમાત્મદે દોષા-મારનો પછો ઉપકાર માનું છું. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ અને સ્વામી વિવેકાનંદજી અનેક નાની મોટી હાથેયો તૈયાર કરી આપવામાં એ બાપુએ જે ઉદારતા અને તત્પરતા દર્શાવી છે તે માટે તેમને અનેક ધન્યવાદ ધરે છે. સતદર્શન સડાપતા કરનારાઓ પોનાનું વિશેષ રૂપે આત્મ દસ્તાવુ સારે છે એ રર્ગાનજના દેવનું આ સમયે સ્મરણ થાય છે. બાપુ પરમાત્મદે વિશેષ રૂપે સતદર્શો કરે એજ પ્રજા પ્રાર્થના છે.

આ પુસ્તકના મુદ્રક, કામખંડ જ્યુનિલિ છાપખાનાના માલિક દેવીદાસ જગનલાલ પરિજે અને છાપખાનાના મેનેજર તે સુચ શેઠ દેવીદાસભાઈના ચિરંજીવી ભાઈ પોપટલાલે આ પુસ્તક છાપવામાં તત્પરતા સાથે મુદ્ર મંશેાધન આદિ કાર્ય દ્વારા જે સહાયતા અને સરલતા કરી આપી છે તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર થયો છે. તે સાથે મરાઠી-વિવેકાનંદ ચરિત્રના લેખક-પ્રકાશક મહારાષ્ટ્રીય બંધુ શ્રીમુત રામચંદ્ર નારાયણ માહલિક ખી. એ. જેઓ નેશનલ યુનિઅન આદિ કેટલીક રાષ્ટ્રીય મંસ્થાઓમાં અગ્ર ભાગ લઈ દેશ સેવા બજાવી રહ્યા છે, તે બંધુ તરફથી ગ્વામિજીના કેટલાક હાઈડોન બ્લોક્સ, પ્રાર્થના કરતા તુરતજ અમને મોકલી આપી આ પવિત્ર કાર્યમાં સહાયતા કરી છે તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર માન્યા સિવાય રહી શકાતું નથી. ઉત્તમ સાહિત્યની સેવા એ દેશોદય માટેનો યત્ન છે. એમાં જે પુરૂષો જે સામગ્રીની સહાયતા કરે તે સર્વ ધર્મ બંધુઓને દેશોદય કરવાનું મહાન પ્રુણ પ્રાપ્ત થાય છે. એવું મહાપ્રુણ મનુષ્ય માનના ભાગ્યમાં આલેખાય એવું ઇચ્છીએ છીએ.

આ પુસ્તક જે ભાગમાં જ સંપૂર્ણ થશે ભગવત કૃપા તો બીજો ભાગ થોડા વખતમાં સરતે મૂક્યે પ્રસિદ્ધ થશે. તેમાં સ્વામિજીની ૧૦-૧૫ છબીયો તથા પવિત્ર હરતાક્ષર પ્રકટ થશે. સંજ્ઞન ગ્રાહક બધુ એ પવિત્ર જીવનરૂપી અમૃતમય સરિતામાં સ્નાન કરવા તત્પર રહેશે. વળી બીજાભાગ પ્રકટ થયા પછી આવાજ કેટલાક ધર્મ-પ્રાણ મહાપુરૂષોના જીવન ચરિત્રો લખવા-પ્રકટ કરવાની પણ ઇચ્છા છે. આવા સાધુ-સતોના જીવન ચરિત્રો વાચનાથી મનુષ્ય મન પવિત્ર થાય છે. આશા છે કે ગુર્જર વાચકો એ ધર્મ-ગ્લાનનો લાભ લેવા સર્વદા તત્પર રહેશે.

ધધર, જગત્તા સર્વ જીવોને સુખ, શાંતિ અર્પે એ શુભ વાચનાપૂર્વક દરિઃ ઓં તત્સત્ ।

“ભારતજીવન” કાર્યાલય.
વામનજયીત ભાઈ-કૃષ્ણ.
૧૯૭૭-અમદાવાદ.

દામાનુદાસ
ઢાલાભાઈ રામચન્દ્ર મ્હેતા.

“સ્વામી વિવેકાનન્દ એ પાશ્ચાત્ય દેશમાં વેદાન્ત પ્રચાર
 કરીને અને ભારતવર્ષમાં અનેક સ્થાને મઠ, સેવાશ્રમ આદિ
 સ્થાપન કરીને સ્વદેશવાસીયોને ધ્યાન, ધારણા અને દરિદ્ર
 નારાયણ સેવાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો સુયોગ પ્રદાન કરી વર્તમાન
 સમયે સમગ્ર જગતના અતિશય ધન્યવાદ અને કૃતજ્ઞતાને પાત્ર
 થયા છે તેમાં જરા પણ સંદેહ નથી. તેમના અપૂર્વ આત્મ-
 ત્યાગપૂર્ણ જીવન-આદર્શથી અને અહશ્વત કર્તવ્ય કર્મથી
 ભારતીય પ્રજા ગૌરવ માને છે. તેમનું પુણ્ય પવિત્ર જીવન-
 ચરિત્ર વાંચી, મનન કરી, તેમાં અપાયેલો અપૂર્વ ઉપદેશ સ્વ-
 કર્તવ્યમાં ઉતારવામાં આવે તો જ સ્વ-પરતું દૃશ્યાદ્ય સંધાય.”

સ્વામી શુદ્ધાનન્દ.

વાંસદા નરેશ શ્રીમન્મહારાજલ શ્રી હન્દ્રસિંહજી સાહેબ વહાદુરનો પરિચય.

શુજ્જર સાહિત્યમાં પ્રાચીન અર્વાચીન ધાર્મિક મહાપુરુષોના જીવન
વૃત્તાંતના વિરતારની આવશ્યકતા જોઈ, તેના સાક્ષ્ય અર્થે આદાર્ય અને
દીર્ઘદૃષ્ટિથી એક કાવ્યમની વ્યવસ્થા કરી સરળતા કરી આપનાર, વિધા-
વિલાસી રાજમહાપુરુષ શ્રીમન્ત ઇન્દ્રસિંહજી બહાદુર (વાંસદા સ્વસ્થાનાધિ-
પતિ) મંબંધી થોડો વિશેષ પરિચય પ્રત્યેક સાહિત્યપ્રેમી શુજ્જર સંતાનને
આવકારદાયક જ થશે. સદુપયોગી સાહિત્ય વિસ્તારમાં લેખકના સ્વાર્થ કરતાં
સામાન્ય જનહિત વિશેષ અનુલક્ષ્યાયું હોય છે અને તેથી વાસ્તવિક રીતે
જનમંડળને શિરોધાર્ય છે. આ ઉપકાર ભારના કારક પુરુષનું યથાસાધ્ય
અભિગ્તાન પ્રાપ્ત કરવા જન મંડળ સહજે આતુર હોય એ માન્યતા
નીચેના સંક્ષિપ્ત લેખને અવકાશ આપે છે.

સ્વસ્થાન વાંસદાએ સુરત એજન્સીમાં સમાયતું એક દેશી રાજ્ય છે.
ખ્રી. ખ્રી. એન્ડ. સી. આઈ. રેલ્વેના ખીલીમોરા સ્ટેશનથી ફંટામણી ગામક-
વાડની ન્હાની રેલ્વેના ઉન્હાઈ સ્ટેશનથી એક દિશાએ મર્યાદિત છે. વિસ્તા-
રમાં ન્હાનું છતાં કુદરતની કૃપાથી સિંચાયતું અને ઇશ્વરની આશીર્વાદથી સર્વ
રીતે પોષાયતું આ મંદયાન એક જીવંત હરિયાળા બગીચા જેવું છે. જમીન
રસકસથી ભરેલી શુભદ્રુપ અને પાણીના અનર્ગળ સાધનથી સંપન્ન છે. સં-
સારના સુખ દુઃખની ચડ ઉતર સ્થિતિની બાજે તાદૃશ્ય પ્રતિમા આપેખતી
હોય એવી અહીંની કાંઈક કુમરાળી ધરતીનો પટ પરમ આશ્વાસન અને
પરમ સુખની સીમાનો નિર્દોષ કરતી સાકડી સુપુખ્યા જેવી કાવેરી નદીથી
અંકિત છે. નામદાર ઘોડીય મર્ગમેન્ડે સિવિલ કોમીનલ સર્વ સ્વતંત્ર
સત્તાન્વિત બીજા વર્ગમાં આ સંસ્થાનનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. હેડબાના કાક-
ણની કોર જેવી કોઠણપટ્ટીથી સીમાકિત, અમુર્ત બાજે ચઢેલા અમ્મથામાના
આશ્રયસ્થાન જેવું, વન પર્વટજી કાળે ભગવાન રામચંદ્રની પાદ પંકિતથી
પવિત્ર થયેલું આ સંસ્થાન ઘણા કાળથી અનાર્થ ભીલોના ભોગવટામથી

ઉજ્જવેળ સોલંકી વંશના રાજપુરુષોને પ્રાપ્ત થયું છે.

પરાક્રમી મૂળરાજ સોલંકીના કુટાયા ધવળ દેવના વંશજ રામભાણના સમયે વાંસદા સંસ્થાન હમણા છે એનાથી લગભગ ત્રણઘણું મોટું હશે એવું ઇતિહાસથી તેમજ રાજદંતરમાં દેખાતા પેલા વખતના કેટલાક દસ્તાવેજો, પટાઓ, સનદો વગેરેથી પુરવાર થાય છે. પેલા અને બ્રીટીશના વસંધના કોલકરારના સમય પછી જ વાંસદાની સ્વતંત્રાએ બ્રીટીશ ઝુડો સ્વીકાર્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૧ ના જુનમાં વર્તમાન નરેશ ઉદ્રસિંહજીના પિતા-મહા શુલાબસિંહજી આ રાજ્યની ગાદીએ અભિષિક્ત થયા. વિશુદ્ધ રાજપુત રક્તથી ધમધમતી રક્તવાહિની સાથે વિશાળ બંધ લલાટવાળી આ કદા-વર અને સામર્થ્યવાન મહાપુરુષની તેજસ્વી તથાવીર હજી રાજસુવનમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. એમની સૌજન્યતા અને બળ્યતાને વારસો લઈ દુર-દેશો અને રાજકારણીયોથી યશસ્વી થયેલ વર્તમાન નરેશના પિતા શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહજી સન ૧૮૬૪ ના નવેમ્બરની ૨૩ મી તારીખે એમને ત્યાં જન્મ્યા.

મહારાજા પ્રતાપસિંહજી—વાંસદા સંસ્થાનની સામ્રાજ્ય-રિચતિને સુધારી આબાદી અને સપત્તિથી શ્રદ્ધિ કરવાનું સર્વ માન આ મહાપુરુષને ધટે છે. એમના સહવાસમાં આવેલા અનેક પુરુષો હજી પણ એમના ચરિત્રનું મંગળ યશોમાન કરી રહ્યા છે. એમનું બંધ લલાટ, એમની ગૌર કાન્તિ, રમણીય કદ, મજબુત બાધો, વિપુલ આખ, તેજસ્વી બ્રમર, અણીપાણું નાક, તિક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ, મંભીર સ્મિત, આ સર્વ એમના અંતઃક્રિયાના સાક્ષીભૂત અને પ્રકાશક હતા.

સન ૧૮૭૬ ની ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીએ શ્રી શુલાબસિંહજી દેવલોક થયા. શ્રી પ્રતાપસિંહજીની સગીર વયને લીધે રાજ્યવહીવટ નામદાર બ્રીટીશ સરકારે હાથમા લીધો. ૧૮૭૭ થી ૧૮૮૫ સુધી પ્રતાપસિંહ મહારાજા રાજ-કુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ માટે નિવાસ કર્યો હતો. ૧૮૮૫ ની ૫ મી માર્ચે એમની લાયકાત જોઈ અંગ્રેજ સરકારે રાજ્યમાદી એમને હસ્તગત કરી. એ દરમિયાન અનેક પ્રસંગોએ રાજ્યના વહીવટદારો તથા પ્રજાના આગેવાનો અને સુશિક્ષિત વર્ગના સમાગમમાં આની રાજ્ય પ્રતાપસિંહજીએ પોતાના

રાજ્યની સ્થિતિ તપાસી હતી, અને પોતાની કારકીર્દી માટે એક માનસિક નકસો અંતરમાં તૈયાર કર્યો હતો. પોતાને ગાદી મળતાં જ જરૂર જેવા ફેરફારો શરૂ કર્યા અને પ્રજાની સુખ આબાહીમાં જ રાજકર્તાની કીર્તિ સંપત્તિ સમાધિ રહી છે એવું પોતાનું દૃઢ મંતવ્ય આચરણમાં મૂક્યું.

રાજ્ય પ્રતાપસિંહજી ગાદીનચીન થયા એ સમયે સુધારાનો પવન ઓગળુઆગળુ ધણેા ફુંકતો હતો. ધર્મનીતિના ઉચ્ચતમ આદર્શના શિખર રૂપે દુનિયામાં સ્ત્રીકારાયલા હિંદુસ્થાનની, વિદેશી સંસ્કારોથી છંટાવલી સુ-શિક્ષિત કહેવાતી પ્રજાના મતમાં હિંદુસ્થાનની અધોગતિ અને પરાધિનતાનું કારણ પોતાના પ્રમાદ, વૈભવેચ્છા, અદૃઢ આત્મમજા અને પરવૃત્તિ અતુકરણને રથજો ધર્મનીતિના વહેમ, લક્ષના દુરિવાજો અને સંતોષની ચેષ્ટા એ બધાં દોષરૂપે મનાતા હતા, અને પેટના દર્દનું નિદાન કરવાની બુદ્ધિ કલુષિત જણાતાં માથાની ચિકિત્સા કરવાની ઘેલછારૂપ એ આમીઓ સુધારવા બા-બલમ, પુનર્જન, રહવા કુટવાના રિવાજો, ધર્મદંબ, ગાતિભેદ, વર્ણાવર્ણ, મૂર્તિપૂજા વગેરેમાં મોટા મોટા વિપ્લવો કરવાની ઈચ્છાથી અનેક સમાજો જોસબંધ સ્થપાતિ જતી હતી. એવે વખતે પિતાની પાછળ રહેલી પ્રજાને સંગીન સુધારાથી સંસ્કારિત કરવાની મહદેચ્છાથી મહારાજ પ્રતાપસિંહજીએ કેળવણીની વૃદ્ધિ માટે બહુ સરસ માર્ગ દોર્યો. પ્રાથમિક કેળવણી મુક્ત આપવાનું પ્રથમ માન આ ન્હાના દેશી રાજ્યને ઘટે છે, એમ નિરંકુશ રીતે હઠી શકાય. માત્ર કેળવણી મુક્ત આપવા ઉપરાંત સર્વ તરફના પુરતક પાટી વગેરે શિક્ષણ સાહિત્યોના સર્વ કાર્યો નિષ્પક્ષપાતપણે મુક્ત અપાતા હતાં. એ પછી એમણે પોતાના પિતાશ્રીના નામથી અંગ્રેજી એંગ્લોવર્નાક્યુ-લર સ્કૂલ સ્થાપી. તેનું શિક્ષણ પણ મુક્ત આપવાની ગોઠવણ કરી. સ્કુલો માટે યોગ્ય મકાનો બંધાવ્યા બાદ કર્યામાં વાંચન પ્રસારવાના હેતુથી લા-યજેરી સ્થાપી. રાજ્યના ગુન્હેગાર કેદીઓને પડતી હાડમારી લક્ષમાં લઈ એક પાકું મકાન જોતલું બંધાવી આ દયાળુ ગાળાએ કેદીઓ માટે પણ સગવડના કરી તથા જીખમરા કે દુઃખને મારે ગુનાઓ કરવા પ્રેરાઈ પાઝગ પડી ગયેલા જોલમાં પડેલા લોકો છૂટયા બાદ સ્વતંત્ર ઉદ્યમ કરી શકે અને

ચુંદાઓ તરફ પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે એ માટે ત્યાં વજ્રાટ કામ દાખલ કર્યાં.

એમણે બંધાવેલી જેલની સમવડતા અને કેદીઓને અપાતા લક્ષ ઉપરથી પો. એ. અને કલેક્ટર મી. એફ. જે. એન્ડર્સને જે જુદાગરો પોતાની જેલની મુલાકાત વખતે રીમાર્ક્સ લખ્યા છે એ નોંધ યોગ્ય છે. તેઓ લખે છે કે:—

“અનિચ્છાએ પણ મ્હારે કદાચ કોઇવાર જેલ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવે તો આ જેલમાં રહેવાનું હું પસંદ કરું.”

રેલ્વે સ્ટેશનથી પોતાનું સ્વસ્થાન દૂર હોવાને લીધે બાપારની ખીસ વણીના સાધનો ઓછ જણાતા ખેતીવાડીના મૂખ્ય અને સંભવિત ઉદ્યોગ પર એમની દ્રષ્ટી ગાઢ. સ્વસ્થાનના ખેડુતોની સ્થિતિ વારંવાર તપાસી તેમને વેઠવી પડતી નાણાની બીડ તેમજ અનાજની મદદ પુરી પાડવા ઉપરાંત એમણે ખેતીવાડી વિજ્ઞાનના પ્રગતિરૂપ લેવાનાં સાધન નવાં ઓળંગે, ખાતરો, ખી, વગેરે પણ ખેડુતોને પૂર્ણ પાડ્યા.

જમીનને ધણો ભાગ પડતર રહેતો હોવાથી કસ્ટમાની આશુભાણુ જંગલની વૃદ્ધિ થવાથી લોકના આરોગ્ય પર અસર થતી જોઇ આશુભાણુનું જંગલ કપારી બહારની મરીમ પ્રબલ્યોનો વસવાટ કરાવી પડતર જમીનોની તેમને સુવ્રત કરી પ્રબલી આગાદી અને આરોગ્ય વધાર્યા તથા જન સુખાકારીને અંગે અંગ્રેજી દવાખાનું, દેશી દવાખાનું અને ટ્રાવેલીંગ દવાખાનાની ગોઠવણ કરી અમલ અને બેઠેમી પ્રબલ પણ પોતાની પીડા ટાળવા તેનો ઉપયોગ કરે એવી યોજના કરી.

વાંસદામા સામાન્ય રીતે સો ઈંચ જેટલો વરસાદ પડતા કાંગરના પાંક સિવાય ખીજ પાકમા અગ્રાન્ત રહેલી ખેડુત પ્રબલે ધઉ, કપાસ વગેરેનું પણ વાવેતર કરવાની સમજવટ કરી ખેડુતોનો ઉત્સાહ વધાર્યો.

મહારાજ પ્રતાપસિંહજીની સખાવતો શુભ હતી. કોઇ પણ પ્રયોગે કોઇ પણ નિરાધાર અને દુઃખીને જોતાં એમનું હૃદય દ્રવતું અને માત્ર મ્હોડાનો દિલાસો ન આપતા, તેઓથી તેને માટે આવશ્યકતા પ્રમાણે અણધારી

સહાય પ્રેરતા. ૧૯૦૦ ના પ્રાંતિક દુકાળ વખતે તથા સ્વસ્થાનમાં ફા
નીકેલેલા પ્લેગ વખતે જે સમય સુચકતા અને સાધનોથી તેઓશ્રીએ પ્રજા
મંદશ્વેષ્ય કર્યું હતું તે ખરેખર ઇતિહાસમાં નોંધવા યોગ્ય તથા બીજા
રાજ્યોને તેમજ શ્રીમન્તોને ધડો લેવા યોગ્ય હતાં. દુકાળ પ્રમંજે
એમણે સ્વસ્થાનની સરહદો પર અનક્ષેત્રોનો પ્રબંધ કર્યો હતો, અને સ્વસ્થ
બહારના પણ આવી પડેલાં અનેક દુકાળીયાઓને એવો સારો આજ્ઞ
આપ્યો હતો કે જેનો સુવાસ બહાર ફેલાતાં સંખ્યા બંધ પિંડિત મનુષ્ય
વાસદા સ્વસ્થાનમાં આવી વસ્યાં હતાં, અને રાજ્ય આશ્રય મેળવી સુ
થયા હતા.

એઓનું ધાર્મિક જીવન કેવળ બંધ અદાળુ નહોતું પણ પ્રત્યેક કર્મ
તરે સમજી તેમાં અતિ આદરથી પ્રવૃત્ત થતા. તેમના આ દ્રશ્યતંત્રી સમગ્ર
સ્વસ્થાન પર એક જાતનો અથગ ધર્મ મંસ્કાર છપાઈ ગયો છે. સા
શાસ્ત્રીઓ પાસે કયા વાર્તા તથા ધાર્મિક મર્મો ઉકેલનારા ગૂઢ પ્રશ્નો
સાબળવાનો એમને શોખ હતો. એમણે ધણાં દેવસ્થાનો બંધાવ્યાં
એમનો સાહિત્ય પ્રેમ તથા ઉદ્યોગ હુન્નર કળા પ્રત્યેનો આદર પણ પ્રજા
સનિય હતો. “હિંદ રાજસ્થાન” જેવા મહાન પુસ્તકો એમના આશ્રય
પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે, ઉપરાંત અનેક કવિઓ બાટચારીઓ તથા ગ્રંથકારો
એમને હાથે યોગ્ય કદર થઈ છે. એમને છબીઓનો ભારે શોખ હતો
શારીરિક સંપત્તિમાં પણ એઓ શોધિલ નહતા. ઘોડેસ્વારમાં તો તેઓ
અમગણ્ય ગણાતા. એમની સ્મૃતિ એટલી બધી સતેજ હતી કે સ્વસ્થાન
નાના મ્હોટા મનુષ્યોને જોગબવા ઉપરાંત વરસો પર જાયેલા પરસ્થાની
પણ એઓ દુરત પિંજાની શક્તા. એમના ક્રેટલાક ગુણો તો શ્રીમન્તો આ
રાજ્યાધિપતિઓને તેમજ સામાન્ય ગ્રંથસ્થોને પણ અનુકરણિય હતા. કહ્યું
પરંપરાએ અર્પારિચિત મનુષ્યો એમનામાં કૃપણતાનું દોષ રોપણ કરતા પણ
તેઓએ એમની પ્રામંગિક સખાવતો, અસહાયોને મદદ, દરિગર અને
કળાધરોની કદર, મ્હોમાનગીરી, આતિથ્ય અને સમયોચિત ઔદાર્ય જોઈ
જો તેઓ તો સર્વથા આ રાજ્યને ન્યાય નીતિ નીપુણ અને વ્યવસ્થા પ્રવિ

મહાપુરુષ તરીકે આલેખ્યા વિના રહેજ નહિ. એમની કારકીર્દીમાં એમણે હિંદુસ્થાનના દરેક ન્હાનાં મ્હોટાં રાજ્યો સાથેના પોતાનો પરિચય વધાર્યો તથા પોતાનું રાજ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યું. જે કળા પ્રવિણતા કર કસર દુરંદેશીપણું અને જાગવાનના જેવી પોપક વૃત્તિથી એમણે મંપતિ અને સમૃદ્ધિ એકઠી કરી તેનો સદુપયોગ અને યોગ્ય વ્યય કરી ખતાબ્યો છે, એ દરેક દેશી રાજાઓને તો શું પણ સસ્તનતના મહાન ચક્રવર્તી રાજાઓને પણ ધડો લેવા લાયક છે. અનેક સારા રાજનીતિય પુરુષોએ આવા સર્વદેશી યુદ્ધિવાન રાજાના હાથમાં મહાન રાજ્યોની સત્તા હોવાનું ઇચ્છ્યું હતું.

એમની એકંદર કારકીર્દીએ દેવ પુણ્ય જેવી સુવાસ ફેલાવી છે. એમનું પ્રભાવત્સલ્ય અને કુટુંબ વાત્સલ્ય ઉભય મનન કરવાં જેવાં હતાં. મહારાજા પ્રતાપસિંહજીના પ્રેમસ્થાનની અધિકારિણી દેવીઓ તરીકે એમને એકંદરે ચાર રાણીઓ થઈ હતી. ૧૮૫૨ ના મેની ૮ મી તારીખે એમના પ્રથમ લગ્ન પાડોશી સ્વસ્થાન ધરમપોરના મહા ઉદાર અને ધાર્મિક રાજા મહારાજા નારાયણદેવજીના કુંવરીશ્રી ચંદ્રકુંવરબા સાથે થયાં હતાં. એઓ મહારાજાના પ્રણયનો પૂર્ણ અધિકાર ભોગવી સન ૧૯૦૩ માં અઢાળે નિઃમૃત્યુન દેવલોક થયાં. સ્વસ્થાન અલીરાજપુરના કુંવરી મહારાજાના બીજાં રાણી રાડોડા શ્રીદિંમતકુંવરબા સાથે ૧૮૮૬ માં મહારાજા સંલગ્નિત થયા હતા. તેમણે ૧૮૮૮ માં ઉચ્ચ સામુદ્રિક લક્ષણ ધુન વર્તમાન નરેશ શ્રીમન્ત ઇન્દ્રસિંહજીને જન્મ આપ્યો. ૧૮૮૯ માં મહારાજાના ત્રીજાં લગ્ન સાવલા સ્વસ્થાનનાં કુંવરી શીરપકુંવરબા સાથે થયા. આ ત્રણે રાણીયોનો એક પછી એક અઢાળે સ્વર્ગવાસ થતાં પોતાના સાંસારીક જીવનમાં શુન્ય દેખાતાં સન ૧૯૦૮ માં સંનંધીઓની ઇચ્છા એ સ્થાનને પુરવાની જરૂર જણાતાં ખીરસરા સ્વસ્થાનના ઠાકોર શ્રીમાલસિંહજીના ઉચ્ચ રૂપ ગુણથી અલંકૃત અને લલિત કળાઓથી સુચિહિત કુંવરી બહેન શીરપકુંવરબા સાહેબ સાથે લગ્ન કર્યા.

૧૯૧૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં માત્ર અઢતાગીરા વર્ષની અંદર વયે મહારાજા

રાજાશ્રી પ્રતાપસિંહજીએ પોતાની કીર્તિ સૌજન્ય નિપુણતા સર્વને ચીર-
કાળ સ્મરણમાં રહે એવી સુવાસિત કરી પોતાનું જીવન દેવલાક્ષી મુદ્રાએ
પ્રથમેશ્વરને આધિન કર્યું. આ મહા પ્રતાપી રાજપુરુષને પોતાના ચારે
ગજકુમારો સાથે દરબાર ભરી વિરાજેલા જે ભાગ્યશાળી જનોએ જોયા છે,
તેમને ભગવાન રામચંદ્રના પુણ્ય પવિત્ર પિતા દશરથના દરબારની દૃષ્ટના
થયા વિના રહી નથી. એમનું દર્શન એમની તેજસ્વી અને ભવ્ય કાન્તિની
છાપ પાડતું, એમનો સહવાસ એમની સૌજન્યતા અને માયાળુપણું રિવ-
હારાવાતો, એમની સાથેનો વાર્તાલાપ એમની બુદ્ધિની તિલ્લજીવા દર્શાવતો.
એમની સાથેનો પ્રમંગ એમની નિપુણતા જણાવતો.

વર્તમાન નરેશ મહારાજશ્રી ઇન્દ્રસિંહજી સાહેબ.

ઉપરોક્ત ઉત્કૃષ્ટ ગુણોથી અલંકૃત થયેલા રાજપુરુષના પાટવીકુમારના
અભિજાત ગુણોની સદૃશ દૃષ્ટના થઇ શકે. વર્તમાન મહારાજ શ્રી ઇન્દ્રસિંહજીનો
જન્મ સને ૧૮૮૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૭ મી તારીખે થયેલ. વર્સતઋતુમાં
જન્મેલ રાજકુમારની જન્મ ખુશાકીનો વર્મતોત્સવ ઉભય રાજ પ્રજાએ
મહા ધામધુમથી કીધો હતો. ઋતુના પ્રભાવે એમનામાં સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું
અવલોકન, સાહિત્ય પ્રેમ, કાવ્યાનુસંગ, વર્મતના નવપદ્ધતિ જેવી હૃદયની
કોમળતા, મર્મશૂના આદ્રનો મંદહાર કર્યો. એમના કલ્યાણી માતૃશ્રી શ્રીમ-
તની માત્ર નવ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસી થયાં. ઉર્ધ્વગામી માનવ હૃદય,
મંસારી તાપથી કંઈશ નથી થતા પણ કોમળતર થાય છે. માતૃવિયોગની
પરમ વ્યથાએ કુમારના અંતરમાં જૂતાતુકંપા પ્રેરી, અને અનેક દુઃખ
હૃદયી પીડાતા કષ્ટભાગી મનુષ્યોને ધારજથી આશ્વાસન આપી સંકાપ-
ભૂતિ દર્શાવવાની આજની મહારાજની પ્રસિદ્ધ અને પુખ્ત વૃત્તિ મહારાજ-
શ્રીના બાલ્યકાળથી જ અંકુરિત થઇ.

પિતા દરનાં પુત્રને કેળવણીના યોગો વધારે સરળ થયા. દસ અને
નિપુણ પિતાએ પુત્રની યાત્રીરિક માનસિક ઉન્નતિનો વારંવાર વિચાર કરી
ઉત્તમ સમાગમોની યોજના કરી. પિતાની ધર્મ કર્મની દૃઢ અને પ્રાચીન
પૈર્વ બાવનામાં પુત્રને પ્રાપ્ત થતી અર્ચાચીન અને પશ્ચિમ પદ્ધતિના મંદહાર-

નો બહુ સારો ગંગા જમની યોગ થયો. બે બાજુથી જોઈથી વહેતો થઈ આવતી વૃત્તિના સંગમમાં સહ શોધવા જણવાની જિજ્ઞાસા બગવતર થઈ, અને તે પરિપૂર્ણ કરવા સંત સમાગમ, સદ્ગ્રંથાવલોકન આદિની અભિરૂચી વૃદ્ધિ પામી.

મહારાજ થી ઇંદ્રસિંહજીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થતાં રાજકુમાર કૌશલમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો પ્રારંભ થયો. એઓખીનું ત્યાંનું વિદ્યાર્થી વર્તન સર્વથી શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થીને શોભાવનાર હતું એવું ત્યના પ્રેરિસરો મુક્ત કંઠે ઉદ્યોષના પિતાની હયાતીમાં અશ્વઘાત એકઝીમીશન વખતે મળેલા ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પ્રવાસ યોગે એમનામાં પ્રવાસ અને નિરનિરાળી માનવ સમાજના રીત રિવાજો જણવાની ઉત્કંઠા વધારી.

પિતાના સમયમાંજ શ્રીમંતને રાજવહિવટનો અનુભવ થયો હતો. એ પ્રસંગે એઓથીએ પણ પિતાની આરક પ્રત્યેક પ્રસંગોનું બારીશાહી નિરીક્ષણ કરી પોતાની કારકીર્દીનો આંતર નક્કો તૈયાર કરી લેતા.

મહારાજની સાથે વિચાર-પ્રેરિતા, એમના શાગાના શિક્ષણ કરતાં પણ એમનામાં ચિરકાળથી વસેલી સત્ય શોધવા-જણવાની લીલ જિજ્ઞાસાને વધારે આભારી છે.

૧૯૧૨ ના કપ્તાનહતી મિશ્રિત સાક્ષમાં પિતાના પૂર્ણ, સરળ રાજવહિવટથી તેમના કૌશલવાસ થતાં દુર્ગજ નિરંતરાયે રાજવહિવ એમના સિરે ધરાયું. દુર્ગજ રાજ્યના ન્હાના મોટા પ્રત્યેક અધિકારી તથા પ્રજા વર્ગ પૈશાના શિક્ષિત પુરુષોને રાજ્યવહિવટમાં કરવા જોઈતા સુધારા વધારામાં પોતાના અભિપ્રાયો આપવા આમંત્રા.

બાપારી અને બેટુતોની સમાજ મેગરી તેમના મંત્રો વિસ્તૃત કરી આપ્યા. સરકારી લેણાઈ બંધાવથી પ્રજાના વર્ગની સ્થિતિ તપાસી તેમને પુનર્વિઠાસ માટે મુક્ત કરી આમ વર્ગનો સ્વમન કેળવાય એ હેતુથી મ્યુનિસીપાલ, હોડા આપી મ્યુનિસીપાલિટી સ્થાપી તથા કેટલાક મહત્વના રાજપ્રમોગમાં પણ પ્રજાજન દૃષ્ટી બામલે અને પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવી શકે એવી છૂટ કરી આપી. આ પછી કરગાના સૌંદર્ય વચ્ચે એમનું હૃદય

ખેંચાધું. જમાનાને અનુસરતી જે જે ખામી ખોટા જણાઈ તેને પુરવાની પ્રવૃત્તિ કીધી. રાજ્યધાનીમાં પોતાના નિવાસ માટે એક સુંદર મહેલ બાંધવાનું શરૂ કીધું. હાથરકુલ માટે ભવ્ય મકાન બંધાવી તે ખોટ પુરી પાડી. પ્રજા જનોના વાંચન માટે તથા પ્રમંથોપાત એકજ મળવાના વિસ્તૃત રચાનની ખોટ જણાતાં એક ટાકિનહોલ બંધાવ્યો. તેમજ લાયબ્રેરી વિપુલ કીધી. જોતા જમાનાની ધડીપણ આંકી રાજધાનીના લોકોને વાકેફ રાખવામાં મગરૂરી માનવું ઉત્તમ ધંડાગૃહ (ટાવર) બંધાવ્યું. 'ખીજા' સ્વસ્થાને કે શહેરો જોઈ પ્રજાને ઓછાપ ન આવે એ માટે જાણુવા જોવાનાં ઘણાંએક સાધનોના સંગ્રહ કરવા માંડ્યો અને કરવાનો વિસ્તાર વધારી વધતી જતી વસ્તી માટે અવકાશ કરી આપ્યો.

નદીપાર રહેનારા અને ખેતી કરનારાઓને માટે નદીપરપુલ બંધાવી સુગમતા કરી આપી. જંગલમાં નિષ્પજતી કેટલીક ઉપયોગી ચીજોનું પશુ લોકોને શાન થાય તથા ખેતીવાડીનાં ઉપયોગી સાધનોની લોકોને માહિતી મળે એ હેતુથી દર ત્રીજે વરસે ખેતીવાડીના પ્રદર્શનો ભરવાનું ચાલુ કર્યું.

સ્વસ્થાનની અનાય પ્રજાને મંકુષ્ટ ન સહન કરવું પડે એ હેતુથી એક અનાયાશ્રમ બંધાવ્યું. સાધન શિક્ષણને અમાલે પાછળ પડી રહેલી કાળી પ્રજાની સંતતિ ઉલ્લાસ હુન્નર શીખી સ્વતંત્રતા માણી શકે એ હેતુથી એક બાળાશ્રમ ખોલી અનુકુળતા કરી આપી.

સ્વસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓ ખર્ચના અભાવે વધુ વિદ્યાભ્યાસ કરતાં અટકે નહિ એ માટે જુદા જુદા શિક્ષણની ધણીએક સ્કોલરશીપો રચાવી. લોકો તથા અધિકારી મંડળોને નવી નવી રમત ગમતોથી અણુવાકેફ ન રહેવું પડે એ હેતુથી એક કલમની તેમજ એક જાહેર ખગીયાની વ્યવસ્થા કરી. આજની રાજધાનીની રમ્યતા મહારાજ શ્રી ઈન્દ્રસિંહજીના કેળવણી શોખને આભારી છે એમ કહી શકાય. લોકો, વારંવાર સારા વક્તાઓ, કવિઓ, મંગીતકારો અને મંત્રોના સમાગમમાં આવી પોતાના તનમનના વિકાસની યોજના પોતે કઠો શકે એ હેતુથી એવા અનેક પુરૂષોને પોતાના રાજ્યમાં આમંત્રણ કરવાનો એક રિવાજ ચાલુ કર્યો. પ્રજાવર્ગના મંડળોને પોતાની

હાલ હકીકત શ્રીમન્તને રૂબરૂમાં જણાવવાની તક મળે અને મંતોપ થાય એ માટે સરકારે અઢવાડીયાનો એક દિવસ ખાસ મુકરર કર્યો છે અને એવે વખતે શ્રીમન્ત એકલાજ હોય છે. આ તો ખરેખર અન્ય રાજ્યોને અતુકરણિયજ છે. અનેક લક્ષ્મી નીતિ મહારાજ શ્રીમન્તસિંહજીને પર્મદ હોય એમ જણાવું નથી. મહારાજનાં ખડેલાં લક્ષ સ્વસ્થાન અવીરાજપૂરના કુંવરી શ્રીસુમ્મ કુંવરના સાંચે થયાં હતાં. પરંતુ પ્રથમ લક્ષનો હિમાલ્ય ભર્યો પ્રેમ હતો વિકસતો હતો એવામાં (૧૯૦૯) મહારાણીના મંજેષનથી વંચિત રહેવાના ભાગ્યવાળાં યુવરાણી શ્રી પાચ છ માસ ક્ષયની બીમારી ભોગવી દેવસેક થયાં. આ પ્રસંગે મહારાજ થીમાં સુખ ગ્રહેણી અભિજાત વૈરાગ્ય વૃત્તિને કાંઈક ચમક આવી પરંતુ સંસાર વૃક્ષને મંગળ ફળોથી સુશોભિત કરાવવાની દૈવેચ્છાએ ૧૯૧૧ માં માથાસા સ્વસ્થાનના મહારાજા દાકોર થી તખ્તસિંહજીના કુંવરી શ્રીઆનંદ કુંવરના સાંચે લક્ષ કરાવી આનંદની વૃદ્ધિ કરી. અ. સૌ. મહારાણી શ્રીઆનંદકુંવરના પોતાના સ્વમાવથી નામ ગારવ સાચવી રહ્યા છે. રાજસ મંતરિયા વિરક્ષના દર્શાવનાર સાત્વિક ગુણની આ પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ, અસાધારણ પતિ પરાયણતા, સૌજન્ય સદિષ્ણતા આદિ ઉચ્ચ ગુણોથી ભૂષિત છે. એની નિર્મળ છાયા પરસ્પરની લક્ષમ્બીને દૂર કરનારી મહારાજશ્રીની પ્રથમ સંતતિ કુંવરો સાહેબ શ્રીસુશીલ કુંવરના સાહેબની મુખશાન્તિ પર મુદ્રિત છે. એમનો જન્મ સન ૧૯૧૪ માં થયો.

કુંવરીશ્રી તિક્ષણ બુદ્ધિનાં અને અભારથીજ આનંદી, પ્રેમાળ, દૃઢ, ચતુર અને મેધાવાન જણાય છે. કુંવરીશ્રીના પુનિન પગલે પિતા માતાના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનું દોહન કરી તેને પ્રકાશ કરનાર સિદ્ધિ બુદ્ધિના સ્વામી જેવા યુવરાજ કુમાર શ્રી દિગ્વિરસિંહજી સાહેબનો જન્મ સન ૧૯૧૬ માં થયો. પરમાત્મા એમને દીર્ઘાયુષ્ય અર્પે.

એ પછી અત્યુચ તેજસ્વિતાની મનોદર મૂર્તિ જેવા પદ્મ દેવેન્દ્રશ્રી અધ્યાયુષી કુમાર હાર્દ કુમારનો જન્મ ૧૯૧૮ માં થયો. એમના અગ્રાજ મરણના પરમ શોકને સમાવથી, સરસ્વતીની વીણા જેવી મધુર અને લક્ષ્મીના પદ જેવી શાન્તિવાળી કુંવરી શ્રી જયરાજ કુંવરનાનો જન્મ ૧૯૨૦ માં

થયો, જેના મધુર સ્મિતમાં મહારાજ શ્રી ગુલતાન છે. પ્રભુ આ ધર્મનિષ્ઠ રાજકુટુંબને સુખમંપત્તિ અને દીર્ઘાયુષ્ય અર્પો.

*

*

*

*

પ્રભુ ઇચ્છાએ, દૈવી સંકેત બળવડે, આ લેખકનો અને શ્રીમન્ત મહારાજશ્રી ઇન્દ્રસિંહજી સાહેબનો સમાગમ થયો. સાહિતાનુરાગી, ધર્મનિષ્ઠ મહારાજ શ્રીએ સાહિત્ય સેવકોને પડતી અગવડો, ઉત્કૃષ્ટ ધાર્મિક મહા પુરુષોનાં જીવન ચરિત્રો, ધર્મનીતિના ગ્રન્થો પ્રકટ નહિ થવાનાં કારણભૂત દ્રવ્યની અગવડતા વગેરે સ્થિતિની માહિતી મેળવી. પૂર્વ પુરુષોથી શેષાયલા બીજને અંકુરો દુટકા. ધર્મપ્રાણુ આદર્શ મહા પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો લખાયા અને સરસે મૂલ્યે પ્રકટ થાય એ જેવાની શ્રીમન્તને ઇચ્છા થઈ. એક ચોજના ઘડવામાં આવી. રૂ. ૫૦૦૦) હજારની એક રકમ એ કાર્ય માટે જૂદી કાઢવામાં આવી અને તેના લાભ પ્રથમજ સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા અપૂર્વ, અલૌકિક, આદર્શભૂત, ધર્મ પ્રાણુ મહા પુરુષની જીવન કથા પ્રકટ કરવાના શ્રેષ્ઠ કાર્ય માટે અપાયો. વિશ્વવંદ્ય, વિશ્વપૂજ્ય સ્વામી વિવેકાનંદજીનું જીવન ચરિત્ર ગુર્જર પ્રાંતને કેટલું ઉપયોગી છે તે અમે કહીએ તે કરતાં ગુજરાતના જૂદા જૂદા વિદ્વાનો અને ગુર્જર વાંચકો કહે તેજ શ્રેષ્ઠ છે. અમે તો એટલુંજ કહીશું કે શ્રીમન્તશ્રીએ જે ઉત્તમ વૃક્ષ શેષ્યું છે તેનાં મધુર ફળો ગુર્જર પ્રાંતને પ્રાપ્ત થશે અને તેનાથી જેવી ઘુમી થશે તેવી અન્ય મિષ્ટાન્નોથી થશે નહિ. ધર્મજી શ્રીમન્ત વાંસદા નરેશ મહારાજ શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી સાહેબે જેવું અમૃતમય વૃક્ષ શેષ્યું છે તેવું ગુજરાતના સર્વ રાજા મહારાજાઓ અને શ્રીમંત સજ્જનો શેષે અને તેના અમર-રૂપ ગુર્જર પ્રાંતને સમર્પી અધ્યાત્મ-જ્ઞાન-દાનરૂપી મહાન્ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે!

પરમાત્મા શ્રીમન્ત શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી સાહેબને સહકુટુંબ દીર્ઘાયુ અને સુખ સમ્પત્તિ અર્પે. એજ પ્રાર્થના પૂર્વકે હરિઃ ઓમ સત્સત્ ॥

ભારતજીવન-કાર્યાલય.

અમદાવાદ.

વિજયાદશમી. ૧૯૭૭.

શુભાશાક્ષી.

હાહ્યાલાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

(સ્વામી વિવેકાનંદ-જીવન-ચરિત્ર ભાગ ૧ લો.)

એ પુસ્તક સંબંધી ગુર્જર વિદ્વાનોના અભિપ્રાય.

રા. બા. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદીજી. બી. એ.—પ્રે. રા. દ્રોનગ
કોલેજના માજી પ્રિન્સિપાલ સાહેબ—સુરત, તા. ૨૮-૯-૨૧. તમે મોકલેલી
પ્રતિ હું અત્યંત પર્ષન્ત વાંચી ગયો છું અને તેથી મને ઘણોજ આનંદ થયો છે.

શ્રી વિવેકાનંદ જેવા નર રત્ન ભારતભૂપણના જીવન ચરિત્રની હકી-
કત સરળ અને છટાદાર ગુર્જર ભાષામાં આપી, તમે ગુર્જર વાંચક વર્ગ
પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે, અને ગુર્જર સાહિત્યની અમૂલ્ય સેવા બજાવી
છે. એમના જીવનમાંથી સાધારણ તેમજ અસાધારણ બુદ્ધિવાળા વાંચકોને
ઘણો ખોશ મળે એવું છે. સ્વામીશ્રીની અપ્રતિમ પિતૃભક્તિ તેમજ અનુપમ
મૌત્રપ્રેમ, અને અલૌકિક વિચાર શક્તિના અનેક દૃષ્ટાન્તોથી વાચકના મન-
પર ઉત્તમ સંસ્કાર પડે છે. એમના કોલેજ જીવન પરથી હાલના કોલેજના
વિદ્યાર્થીઓને ઘણું જાણવાનું મળશે. “ મનોરાજ્યમાં તુમુલ તોફાન. ” એ
પ્રકરણ સુવક વર્ગને ખાસ અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે. સ્વામીશ્રીના હિંદુસ્તા-
નના ભિન્નભિન્ન સ્થળોમાં પર્ષટનમાના અનેક પ્રસંગો તથા વ્યાખ્યાનો
તેમજ ચિકિત્સાની ધર્મ સભાને લગતા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી હકીકત ઘણીજ
રસિક અને ખોશદાયક છે. વાચકની રસધારા અવિચ્છિન્ન રહે છે અને તે
દ્વિતીય ભાગ વાંચવા અત્યુત્સુક થાય છે એજ એ અન્યની ઉત્કૃષ્ટતાનું ઉત્તમ
પ્રમાણ છે. જીવનની ઝીણી ઝીણી બાબતો જેવો પ્રકાશ મનુષ્યના ચરિત્ર
પર પાડે છે તેવો રમુક ને જગ જાહેર બાબતો પાડતી નથી. આ ચરિત્રમાં
દૈનિક જીવનના એવા ઘણા પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તેથી એ જાદુ ખોશદાયક છે.
સનાતન ધર્મના રહસ્યવેત્તા ને વિવેચકનું ચરિત્ર ઉત્તમ રીતે
ચિત્રાયું છે. સનાતન ધર્મનું તત્વ જાણવા ઇચ્છનારને આવાં
પુસ્તકો અમૂલ્ય છે.

રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ. બી. એ. એલએસ. બી. ચીફ જ્ઞાન સાહેબ પડોદગ-તા ૨-૧૦-૨૧ “સ્વામી વિવેકાનંદ જીવનચરિત્ર ભાગ ૧ લો.” એ નામનું આપનું નવું પુસ્તક વાચી મને ધણો આનંદ થયો છે. મહાત્મા શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું વિરત જીવન ચરિત્ર બહાર પડ્યાને હજી થોડોજ વખત થયો છે એટલામા એવકુંઠ મોહું તેમના શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદના જીવન ચરિત્રનું પુસ્તક આપ તૈયાર કરી શક્યા છે તેને માટે આપને અભિનંદન આપું છું.

સ્વામી વિવેકાનંદજીનું જીવન ચરિત્ર એવું રસિક અને બોધદાયક ગ્રંથ છે કે તેને હાથમા લીધા પછી પૂરું કર્યા વગર ચૂકવાનું મન થતું નથી. છેવટમા આપેલા વચનામૃતો તો વારવાર યાદ કરવા જેવા છે. દરેક મૂઠું રથના ખાનગી પુસ્તક સંગ્રહમાં અને દરેક શાળાના પુસ્તકાલયમાં તથા દરેક જાહેર પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક અવશ્ય રાખવા જેવું છે. હું આશા રાખું છું કે તેનો બહોળો ફેલાવો થશે અને બીજો ભાગ થોડોજ વખતમા તૈયાર કરી આપ બહાર પાડી શકશો.

રા. રા. હીરાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ. બી. એ. અધિપતિ પ્રુદ્ધ પ્રકાશ અમદાવાદ-તા. ૨૮-૬-૨૧-એક બાહોશ પત્રકાર અને અધ્યક્ષ લેખક તરીકે રા. હાલાભાઈ રામચંદ્ર મહેતાનું નામ ગુજરાતી વાચક વર્ગને સુપ્રચિત છે. તેમને હુંક મુદત થવા કારણવાત બંધ પડેલા “સારત જીવન” માસિકનો પુનરાદાર કરી તે દ્વારા ગુજરાતમાં ધાર્મિક સાહિત્યનો ઝંડો રેતી જન પિપાસા તૃપ્ત કરવાનો સ્તુત્ય યત્ન આદર્યો છે, પણ તેટલેથી તેમને સંતોષ મળે તેમ નથી દિંદની ધાર્મિક સંપત્તિ ગુજરાતીમાં સર્વોચ્ચ ઉતારવા અને ગુજરાતી ધાર્મિક સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવાનો તેમને ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષ છે. તે માટે લાખી મુદતથી તે તૈયારી પણ કરી ચલા છે અને તે ચોજનાને અંગે ગમે વર્ષે તેમના તરફથી પરમહંસ રામકૃષ્ણનું વિરત જીવન ચરિત્ર બહાર પાડવામા આવ્યું હતું. જેની ઠર ૧૦૦ નકલ ખપી ગઈ તેની બીજી આવૃત્તિ છપાવવાની તૈયારી છે. તેજ ધોગ્ગા પર પરમહંસ રામકૃષ્ણના પરમ પ્રિય ને ગુપ્ત શિષ્ય નરેન્દ્ર-સ્વામી વિવેકાનંદ, જેઓએ

યુરોપ, અમેરિકા આદિ દેશોમાં પ્રવાસ કરી હિંદની સંસ્કૃતિનું ઝોરવ અને મહત્તા ઘાખતી, તેનું નામ ઉજવવું હતું. તેમણે સમ્પૂર્ણ જીવન ચરિત્ર છે ભાગમાં ખંજાલી અને અગ્રિય સાધનો પરથી તેમણે તૈયાર કર્યું છે, અને તેનો પ્રથમ ભાગ જે આસરે ૫૦૦ થી વધુ પાનાનો છે તે સ્વામી વિવેકાનંદના સંખ્યામંથ ચિત્રોથી અલંકૃત કરી તેની શોખા અને ઉપયોગિતામાં ઉમેરો કરી બહાર પાડ્યો છે. અમારી ખાતરી છે કે, તે પુસ્તક ભોક્ષકર પામી તેનો ખડોળો પ્રચાર થશે અને દરેક પુસ્તકાલયમાં તેને સ્થાન મળશે.

રા. રા. જગન્નાથલાલ હરિલાલ પંડ્યા, બી. એ. કાદંબરીના કાર્તી. જૂનાગઢ સ્ટેટ વકીલ-રાજકોટ તા. ૯-૧૦-૨૧. સ્વામી વિવેકાનંદ જીવનચરિત્ર ભા. ૧ નું પુસ્તક આપે મને કૃપા કરીને ભોક્ષ્યું તેની પહોંચ ઉપકાર સાથે સ્વીકારું છું.

વાસદા નરેશ શ્રીમન્ત મહારાડિકથી મન્દ્રસિંહજી સાહેબના ઉદાર આગ્રયથીજ આપ તે પ્રસિદ્ધ કરવાને સમર્થ થયા છો તેથી તેમનો ઉપકાર શુર્જર પ્રભુ જેટલો માને તેટલો ઓઠો છે. આવા સાહિત્યના ઉપયોગી ગ્રંથો બહાર પાડવામાં તન મન અને ધનથી મદદ કરનાર મહારાજાઓ વિરલ જોવામાં આવે છે અને તેથી કરીનેજ શ્રીમન્ત વાસદા નરેશને ખરેખર ધન્યવાદ ધટે છે.

સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાથે ગાઢ સ્નેહનો સંબંધ મુખ્યત્વે મને થયેલો તેથી તેમના જીવન ચરિત્રની કેટલીક વાતો તેમણે મને સ્વમુખે જણાવેલી તેની સાથે તેમની પૂર્વાવસ્થાની કેટલીક હકીકત પણ મહાન જાણવામાં આવી હતી તે બધી ને તે ઉપરાંત પણ કેટલીક વધારાની આપ ભેગી કરી જે પ્રકટ કરી શક્યા છો તે ધણું મંતોપકારક છે. એમના જેવા પરહિતાર્થે જીવન ગાળનાર સદ્ધુ પુરુષોના ચરિત્રમાંથી ધણુંજ અનુકંષા કરવા યોગ્ય મળી આવે છે અને સ્વાર્થત્યાગ કરી દેશ-મેવા માટે જીવન અર્પણ કરનાર આ મહાન પુરુષે આખા હિંદુસ્તાનમાંજ નહિ પણ અમેરિકા જેવા મોટા સુધરેલા

દેશમાં પણ પોતાનો વિજય ડંકો વગાડી આપણા સનાતન ધર્મની છાપ
ત્યાંના વિદ્વાન મંડળના મન ઉપર સ્થાયીપણે ટકે એવી પાડી છે તે માટે
આપણે ભરતખંડ વાસીઓએ તેમના પ્રતિ પૂજ્ય ભાવ રાખવોજ નોંધજી
અને આપના આ મંથના વાચનથી તેવો ભાવ તેમનાથી અનુસૂચી માણ-
સને પણ ઉત્પન્ન થવા વિના નહિ રહે એવી મહારી ખાત્રી છે. પોતાનું
બ્રહ્મચર્ય મત પાળવામાં તેમને કેટલી મુશ્કેલીઓ પડી છે. તે વાત મહારા
જીજીવામાં હતી તે ઉપરાંત આપના પુસ્તકમાં તેના ઉપર જે નવો પ્રકાશ
પાડ્યો છે તેથી વિશેષ જીજીવામાં આભું અને પોતે સમર્થ વિદ્વાન છતાં
કેવી સાદામંથથી નિરભિમાનપણે અમારી સાથે રહેતા હતા તેનો જવાબે હું
વિચાર કરું છું ત્યારે તેમના વિષે મને ઘણાજ માનની લાભભૂરી શુક્રી આવ્યા
વિના રહેતી નથી. ભરતખંડમાં તેમના જેવો અમૂલ્ય હીરો ધુળમાં ઢાળ
ગયા ખરોજર હતો, અને અમેરિકાના ધર્મ-ગુરુઓની ભવ્ય સભામાં બ-
ગવા વસ્ત્ર પહેરીને અસાધારણ ગૌરવ ધારણ કરીને પોતાના જ્ઞાનનો પ્રકાશ
છટાથી નિકારપણે આપી તેમણે જે ગર્જના ચારે પાસ ફેલાવી તેના પડયા
હિંદુસ્થાનમાં પડયા ત્યારેજ ભારત માતાને પોતાના આ બાહોશ બાલકની
હયાતીની ખજાર પડી એમ કહીએ તો ચાલે. અમેરિકામાં તો તેઓએ પ્રખ્યાત
રોમન એમપરરની પેઠે I came, I saw, I conquered એમ અધુ-
ધારી કતેલ એકદમ મેળવીને ત્યાંના ઉંચા વર્ગના સ્ત્રી-પુરુષોમાં લોકપ્રિયતા
મેળવી હતી અને આપણા વેદાન્ત ધર્મશ્રી પદ્મનું બીજ તેઓ વારી આ-
વ્યા તેજ તેમના અનુયાયી સ્વામીઓએ ઉઠેરીને મોડું કરેલું છે અને તે
વૃક્ષનીજ શાખાઓ આજ ચારે પાસ વિખતારમાં ફેલાઈ ગઈ છે.

આ મહાત્મા વિષે મહારા હૃદયના ઉદ્દગાર કાંઈવામાં આવે તો બહુ
લંબાણ થઈ જાય એથી હું અત્રે વિશેષ કહેતા અટકું છું અને આપનો
ભગીરથ પ્રયાત સર્વ પ્રકારે સફળ થાય તથા શુદ્ધિ પ્રાપ્ત તેનો લાભ ઉત્સા-
હથી લે એમ ઇચ્છું છું.

સ્વામીજીના વચનામૃતનો સંગ્રહ ~~સંગ્રહ~~ મહારામાં ઘણો ઉપયોગી થઈ પડશે
તેવી મહારી ખાત્રી છે.

અનુક્રમણિકા.

વિષય. પૃષ્ઠ.

પ્રથમ ખણ્ડ.

૧ વંશ પરિચય...	૧
૨ પિતામાતાનો પરિચય ...	૨
૩ સ્વામિજીનો જન્મ-આદ્યકથા.	૧૨
૪ વિદ્યારંભ ...	૨૧
૫ વિદ્યાભ્યાસમાં ...	૩૧
૬ પિતામાતા દ્વારા શિક્ષણ.	૪૪
૭ બાલજીવનની છેલ્લી કથા.	૫૪
૮ કૌસેજીવન ...	૫૮
૯ મનોરાજ્યમાં તુમુલ્લ તોફાન.	૮૯
૧૦ અપાર ચિન્તા સાગરમાં નિમગ્ન ...	૯૬

૧૧ પિતૃવિદ્યોગ અને સાસારિક કષ્ટ...	૧૦૪
------------------------------------	-----

૧૨ શુશ્રીરામકૃષ્ણદેવના ચરણમાં	૧૧૭
૧૩ વરાહ નગર મઠ પ્રતિષ્ઠા.	૧૪૭
૧૪ વરાહ નગર મઠમાં તપસ્યા.	૧૫૫

દ્વિતીય ખણ્ડ.

૧૫ પરિવાજક વેશમાં ...	૧૭૧
૧૬ ગાંધીપુરના પવનહારી બાપા	૧૮૬
૧૭ પૂનઃ યાત્રા ...	૧૯૩
૧૮ હિમાલયની તળેટીમાં ...	૧૯૭

વિષય. પૃષ્ઠ.

૧૯ અલવર રાજ્યમાં ...	૨૧૧
૨૦ જયપુર અને ખેતડીમાં આગમન ...	૨૪૨
૨૧ સ્વામિજી શુભરાતમાં ...	૨૪૩
૨૨ મુંબઈ ઇલાહાબાદ સ્વામિજી.	૨૬૯
૨૩ દક્ષિણ-પ્રદેશમાં ...	૨૯૬
૨૪ પ્રવ્રજ્યા સમયના અન્ય પ્રસંગો. ...	૩૨૦
૨૫ મદ્રાસ અને હૈદરાબાદમાં.	૩૪૭
૨૬ સંકટ નિરૂપણ અને અંગે.	
રિક્ષા ગમન ...	૩૫૫

તૃતીય ખણ્ડ.

૨૭ સમુદ્ર યાત્રા ...	૩૬૫
૨૮ અમેરિકામાં પ્રથમ કેટલાક દિવસ. ...	૩૭૬
૨૯ ચિકાગોની-ધર્મ મહાસભા	૩૮૪
૩૦ ધર્મ મહાસભા ૧૫/૧૧ ...	૩૯૭
૩૧ ભારતમાં જયોદ્ધાસ ...	

વિવેક વચનામૃત.

૧ ભારતનો આદર્શ ...	૪૪૫
૨ ધર્મ ...	૪૪૬
૩ સેવા ...	૪૪૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૪ ત્યાગ ૪૪૯	૧૩ વિશ્વાસ ૪૬૪
૫ ખતિત જાતિ...	... ૪૫૧	૧૪ પ્રેમ ૪૬૮
૬ ઉદાર ધર્મ મત	... ૪૫૪	૧૫ ભગવત કૃપા...	... ૪૬૯
૭ બચ ૪૫૫	૧૬ ભક્તિ. ૪૭૦
૮ ધર્મા ૪૫૬	૧૭ દર્શન. ૪૭૧
૯ સમાજ-સંસ્કાર	... ૪૫૭	૧૮ જ્ઞાન. ૪૮૭
૧૦ શિક્ષણ ૪૫૮	૧૯ આત્મજ્ઞાન. ૪૮૮
૧૧ આશિક્ષણ ૪૬૨	૨૦ વિવિધ. ૪૯૬
૧૨ મદ્દા ૪૬૩		

ચિત્ર-અનુક્રમ.

૧. ધર્મનિષ્ઠ વાસદાનરેણ શ્રીમન્ત મહારાજ શ્રી ધન્વસિંહજી સાહેબ. પૃષ્ઠ.
૨. સમાધિ સાધન. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદજી. ૧૨૯
૩. કલકત્તાનો સુવક-કોલેજીવન-નરેન્દ્રનાથ. ... ૫૮
૪. પરિવારિક-સ્વામી વિવેકાનંદજી. ... ૧૭૩
૫. મસ્તક મુષ્ટિકન, પ્રાચીન ધર્મોપદેશકરૂપે-સ્વામી વિવેકાનંદજી. ... ૨૪૭
૬. મહારાષ્ટ્રીય વીરરૂપે-સ્વામી વિવેકાનંદજી. ... ૨૬૬
૭. વ્યાખ્યાન પર વિરાજેલા-મદ્દાસી સુવકનાનેતા સ્વામી વિવેકાનંદજી. ૩૩૮
૮. ચિત્રગોત્રી ધર્મ મહાસમા સમક્ષ બાપજી કર્ણા-સ્વામી વિવેકાનંદજી. ૩૮૭
૯. પાશ્ચાત્યોત્તરી ધર્મશ્રદ્ધા અને સમ્યક્તા પ્રત્યે દૃઢાક્ષ કર્ણા સ્વામી વિવેકાનંદજી. ... ૪૦૯
૧૦. અમેરિકામાં બાપજી આપણા સ્વામી વિવેકાનંદજી. ... ૪૧૧

॥ ૐ નમો ભગવતે રામકૃષ્ણાય ॥

॥ શ્રીમદ્ સ્વામી વિવેકાનન્દજીને પ્રેર્યાંજલિ ॥

(સુરતાની વાડીના ગીઠા મોરલા—એ રાગ).

આર્પ્થભૂમિના દિવ્ય ! પનોતા પુત્ર ઝો !
 સિદ્ધાત્મનું ! ઝો ! દિવ્ય વિવેકાનન્દજી !
 અદપક્ષણ તું આ અવતી ત્રિષે ધુમ્યો !
 ધન્ય ! ધન્ય ! તૂજ જન્મદિવસ એ ધન્ય હો ! આર્પ્થભૂમિ.
 વીત્યા આલોચ વર્ષે જીવન લીલા તથા,
 કેવળ દશ વર્ષોમાં અદ્ભુત તે કર્યું ;
 પ્રાસાદિત જીવન તૂજ સાત્ય પ્રજ્ઞાનથી,
 બોમે રહીને દિવ્ય પ્રભા પ્રકટાવ તું. આર્પ્થભૂમિ.
 કેવો ! મિષ્ટ હૃદયનિભય તૂજ ઉદ્દેશ્ય જો !
 હરતો ચંકા, ભય ને મોહ તિમિર જો !
 મારૂં તહે તો જીવનત્રેમ પ્રસારતું,
 ગાયાં તહે તો દિવ્યશાન્તિના ગાન જો ! આર્પ્થભૂમિ.
 ગાયા તહે તો કર્મયોગના ગાન જો,
 ધર્મવશો ઉદ્દેશ્ય કર્મો અણુમોલ જો !
 સુક્રિતા પંથે તહે પ્રેરો હંસ જો,
 દીધો તહે કંઈ ભક્તિ-ધર્મની પાપ જો ! આર્પ્થભૂમિ.
 તારકરૂપ પ્રકાશ્યો પશ્ચિમ ભોમમા,
 અભિવંદન પ્રેરે આ સઘળું વિશ્વ જો !
 ધન્ય ! વિમૂર્તિ આર્ય ઝડપિની ઝો ! પ્રભો !
 જોડ્યાં ત્રેમે પૂર્વ અને પશ્ચિમ જો ! આર્પ્થભૂમિ.
 દારે દારે ભટક્યો દુઃખીઆં શોષતા !
 અનાથના ઝો ! દૈવિ તું આધાર જો !
 બેદ્યાં વાદળ દુઃખનાં ચેતન મન્ત્રથી !
 હૃદય દ્રવ્યું તૂંજ જોઈ દુઃખી દીન બન્ધુને ! આર્પ્થભૂમિ.

યુગાદર્શને સ્વીય જીવનમાં પ્રકટ કરી જન્મ ધારણ કર્યો હતો, તેજ જગદ-
શુરૂ આચાર્ય શ્રીમદ્ વિવેકાનંદ સ્વામીનો જન્મ અને અવસાન, એ
ઉભય આજે જૂતકાગની ધટના છે; પરંતુ તેમના પછીની-ભાવી-પ્રજ્ઞને
અનુકરણ અને આલોચના કરવા અને હિતકાંક્ષ હોય તે સ્વજીવનમાં ઉતા-
રવા માટે તેમણે પોતાના જે અદ્ભુત જીવન પ્રસંગ અને ઉપદેશામૃત અમ-
રશાખમાં છે તે સર્વ પવિત્ર જીવનકથાનક લખતાં જો કે અનેક પ્રતિભાશાળી
વિદ્વાનોનાં મસ્તકે વિસ્મય વિક્રમમાં અટવાઈ અંતે તેમણે પોતાની અયો-
ગ્યતા સ્વીકારી છે, તેમ છતાં પણ આપણા આત્મકલ્યાણ-સાધનની સાથેજ
સ્વદેશના હિત-સાધન માટે એ અલોક-સામાન્ય-મહદ્ ચરિત્રની આલોચના
કરવા, અને તે પવિત્ર જીવનકથાનક લખવા અમારી હૃદ્ય સેખિની છતાં અમારે
પ્રવૃત્ત થવું જ પડે છે. આવો વાચક બંધુ! અમે આજે તમારા સમક્ષ તેજ
અલૌકિક મહાપુરુષ, સનાતન ધર્મ-પ્રેમી-વીર સન્ધ્યાસી, વિશ્વવંદ્ય મહાત્મા
સ્વામી વિવેકાનંદજીની પવિત્ર જીવનકથા સાદર કરીએ છીએ. વાચો,
વંચાવો, પવિત્ર થાઓ અને પવિત્ર કરો!

* * * * *

સ્વામી વિવેકાનંદના નામથી જે મહાપુરુષ જગત્ પ્રસિદ્ધ થયા હતા
તેમનું પૂર્વ નામ નરેન્દ્રનાથ હતું. કલકત્તા અંતર્ગત સિમુલિયા નામક
રથાનમાં, પ્રસિદ્ધ દત્ત-વંશમાં એમનો જન્મ થયો હતો. એમના પિતાનું
નામ વિશ્વનાથ હતું અને પિતામહનું નામ દુર્ગાચરણ હતું. નરેન્દ્રનાથના
બાલ્યજીવનનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવે તે પહેલાં સંક્ષેપમાં તેમના
પિતા અને પિતામહનો કિચિત્ પરિચય આપવાથી વાચકો સમજી શકશે
કે, તેમનો સન્ધ્યાસ જીવન પ્રત્યેનો પ્રેમ, એ એક પ્રકારે તેમના વંશપરં-
પરાથી જ ઉતરતો આવે છે.

દુર્ગાચરણ દત્ત સંસ્કૃત અને કારસી ભાષામાં વિશેષ પારંગત હતા
અને સંગીત વિદ્યામાં પણ તેઓ મથાર્થ પારદર્શી હતા. તેમના પિતા રામ-
મોહન દત્ત, એ સુપ્રીમ કોર્ટના એક સુવિખ્યાત ધારાસાસ્ત્રી હતા અને
તેમની ઉપાજ્ઞન કરેલી લક્ષ્મીવડે દત્ત વંશમાં મયેષ્ટ વિપ્લવ, સમ્પત્તિ અને

માન આજરૂ હતાં. દુર્ગાયરણે પણ કાપદાના વ્યવસાયમાં પ્રવેશ કર્યો, હંતો. તેથી પિતાની પેઠે જ તેઓ શીઘ્ર ધન અને માન પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મ-પ્રાણુ હતા, સદા-સર્વદા સાધુ-સંગ અને સાધુસેવા કરતા. તેથીજ ધન, માન અને યશ, એ ત્રણે વિષયો તેમને અધિક દિવસ સંસાર-અંધનમાં બદ્ધ કરી શક્યા નહિ. પચિસ વર્ષની વયમાંજ સ્ત્રી અને એક પુત્રના રક્ષણ-પોષણનો બાર આત્મીય સ્વજનોને સોંપી તેમણે ગૃહનો ત્યાગ કર્યો અને પાંચ છ વર્ષ પર્યંત ભારતવર્ષનાં અનેક સ્થાનોમા ભ્રમણ કરી અંતે પવિત્ર કાશી ક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા. તે સમયે કાશી ક્ષેત્રમાં પગરસ્તે અથવા નૌકામાં જઈ શકાતું કારણ કે તે સમયે આ દેશમાં આગભાડીનો પ્રચાર થયો નહતો. દુર્ગાયરણે સંસાર ત્યાગ કર્યા પછી પાંચેક વર્ષે તેમનાં પત્ની પાંચ વર્ષના બાળક પુત્ર વિશ્વનાથને સાથે લઈ નૌકામાંજ કાશી ધામ જવા નીકળ્યાં. દોઢ માસ પછી કાશીજી પહોંચ્યાં. માર્ગમાં રમતાં રમતાં વિશ્વનાથ જળમાં પડી ડૂબી ગયો હતો. તે જ ક્ષણે પુત્રવત્સલ જનનીએ પણ પુત્રનું રક્ષણ કરવા માટે કિંચિત્ પણ વિલંબ નહિ કરતાં પ્રાણુની મમતા ત્યાગી દઈ, જળમાં ડૂબકાં ખાતા પુત્રનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી ભાગીરથીનાં જળમાં સૂસકો માર્યો હતો, તે દિવસે માતાપુત્ર બન્નેના પ્રાણ નાશ પામવાના હતા પરંતુ હૃદયરૂપાએ નૌકાના માછી ખલાસીઓના યત્નથી બન્નેનું રક્ષણ થયું હતું. કાશી ધામમાં પહોંચ્યા પછી દુર્ગાયરણની પત્ની અનેક દેવ દેવીના દર્શન કરી કંઈક શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં હતાં. દેવક્રમે એક દિવસ વૃષ્ટિ થવાથી તેઓ વિશ્વેશ્વરના મંદિર સમ્મુખ પડી ગયાં તે જોતાંજ એક સાધુએ “માઠ ગિર ગઠ.” કહ્યું અને તુર્ત જ તેણે દોડી આવી તેનો હાથ ઝાલી બેઠી કરી. પરંતુ કેવું આશ્ચર્ય ? એ સન્યાસી કોણ ? સન્યાસીએ જે સમયે દુર્ગાયરણની પત્નીને યત્નપૂર્વક ઉચકી લઈ મંદિરના પગથિયાં ઉપર બેસાડી દીધી તે સમયે એક ક્ષણને માટે ચાર નેત્રાનું સંગિલન થયું. બન્ને એક બીજાને જોઈ કમ્પાદમાન થયાં ! શા કારણથી એમ થયું ? અહા ! વિધિની કેવી વિચિત્ર લીલા ! એ સન્યાસી બીજો કોઈજ નહિ પણ દુર્ગાયરણ દત્ત હતા.

ધર્મ પત્નીને ઓળખતાં જ સંન્યાસી દુર્ગાયરણે મનમાં જ કહ્યું કે:
 "ક્યા અદ્ભુત માણ હય!" એમ કહી તેઓ ઉતાવળે પગને ત્યાંથી અ-
 દક્ષ થઈ ગયા. ત્યાગી પુરુષ! રમણી પશુ ત્યાગથીલ! બંને ત્યાગી વિરાગી
 હતાં. ધણા દિવસ પછી અકસ્માત્ પતિ દેવતાનાં પવિત્ર મુખ દર્શન થતાં
 દુર્ગાયરણની પત્નીને આંતરિક તૃપ્તિ લાભ થયો ખરો પરંતુ પુનઃ તેમને
 મંત્રાર બંધનમાં બાંધવાની કલ્પના તેમના મનમાં ઉદય પામી નહિ. તેમણે
 મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી વિધનાય બગવાનના દર્શન કર્યા અને હુંડણીએ
 પડી તેમના ચરણમાં અંતઃકરણની ભક્તિ-પુષ્પાંજલિ નિવેદન કરી.

* * * * *

ત્યાં થોડા દિવસ નિવાસ કર્યા પછી માતા પુત્ર કલકત્તે પાછા ફર્યા.
 માતા પોતાના એકના એક પુત્રનું મુખ-દર્શન કરી ગમે તેમ સંસાર-ન્યાના
 નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. પુત્રે કેટલાક દિવસ રમતમાં વ્યતીત કર્યા પછી અંતે
 વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં મન પરાવૃત્ત.

તિમુલિયા સ્થાનમાં તે પુરાણુ દત્ત-મહાલય હજી પણ વિદ્યમાન છે.
 પરંતુ આજે તેનું પૂર્વ ગૌરવ નથી. આજે તે મહાલયના દાર પાસે દારપાળ
 નથી, આજે ત્યાં દાસદાસી, નોકર ચાકર, શુભાસ્તા મુનિમ, અને બધું બાં-
 ધવનો મ્હોટા કોલાહલ થતો નથી! તે સમયના જેવી ઉત્સવ-પૂજા, ધામધુમ,
 મતપૂજા, વગેરે હાઈ પણ થતું નથી! અર્થ તે તો અર્થ જ! માત્ર વિદ્યાના
 પ્રવેશદાર, ઝળું છત્તું, બાગેલી બી'તો અને તેમજીન અગાધીયો, માત્ર
 પ્રાચીન ગૌરવનું ક્ષીણ-સ્મરણ, પૃથિવિના હલ્લ ઉપર શુપ્તશુપ્ત ઉભું રહ્યું છે!
 અનેક જમીન-ગમીરો અન્ય જનોને હસ્તગત થયા છે. ગૌરમોહન મુખ-
 ઝીંના રટ્ટીટમા જતાં આજે પણ તે બાગેલું મક્કન દ્રષ્ટિયે પડે છે! તે
 સમયે ત્યાં અશ્વર્ય હતું, તે સમયે દત્તચંચની કીર્તિ-કથા પ્રત્યેક માનવ મુખ
 દારા ઉત્સારિત થતી હતી, તે સમયે દત્ત-મહાલય, ચારે દિશાના ન્હાનાં
 મકાનો વચ્ચે ગર્વપૂર્વક મસ્તક ઉઘાટ કરી ગગન સાથે વાતો કરતું! એ
 સર્વ મનુષ્યો સારી પેઢે બજે છે. પરંતુ કાવની અકલિત-અકથિત પરિ-
 વર્તનથીલ ગતિએ બલભલા રાગ મહારાગઓના માન આમર ચૂર્ણ વિ

ચૂર્ણ કરી દીધાં છે અને મલમલા રાજમહાલયોને તોડી ફેડી ત્યાં કંપાડા, વાગેજોના માળા બનાવી દીધા છે ! તેજ કાલના અખર બગ વડે દત્ત મહાલયની આજે એવી દુર્ગતિ થઈ ગઈ છે ! આજે તે વિશાળ મહાલય, અનેક મોટી હવેલીયો અને મોટાં મહાલયોથી પરિપૂર્ણ વિશાળ કલકતા નગરીની એક દિશામાં ગણતરી વિનાનું કુદ્ર, સાધારણ મનુષ્યોથી પણ અપરિચિત થઈ રહ્યું છે ! એક વખત જે મકાનનાં દર્શન કરવા હજારો મનુષ્યો હોંશથી જતાં તેજ મકાનને આજે કોઈ જાણતું પણ નથી ! આજે કલકતામાં તેની કંઈ ગણતરી જ નથી ! અહો ! કાલનો કેવો વિચિત્ર મહિમા છે ! જે દત્તવંશ, એક દિવસ માન—આમરમાં અતિ ઉન્નતિ પામ્યો હતો, આજે પાર્થિવ સમૃદ્ધિને હિસાબે તેનું સ્થાન ક્યાં છે ?

પરંતુ અમે જે સમયની વાર્તા કહીએ છીએ તે સમયે દત્તવંશનું ધન, માન, વિદ્યા, પુદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા, એ સર્વ સમાજમાં શીર્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચક્રમાં હતાં.

દુર્ગાયરણના પુત્ર વિશ્વનાથે બાલ્યાવસ્થાથીજ એવી કર્મ-તેજસ્વિતા દર્શાવવા માંડી કે, જેથી બવિષ્યમાં તેના દ્વારા દત્ત વંશનું મુખ્ય ઉન્નવન થવાની તેમના કુટુંબ પરિવારમાં આશા મંધાઈ હતી.

સન્યસ્ત ધર્મની પ્રચલિત પ્રથા અનુસાર, દુર્ગાયરણ બાર વર્ષ પછી એક વખત જન્મસ્થાનનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા પરંતુ પ્રથમ પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ નહિ કરતાં, એક પાડોશીના ઘરમાં ગયા અને તેને આગ્રહ કર્યો કે તેના આગમનની વાર્તા તેમના આત્મીય-સ્વજનમાં પ્રચાર ન કરવી. પાડોશીએ દુર્ગાયરણનો આગ્રહ માન્યો નહિ. તેણે શુભ રીતે દત્ત મહાલયમાં જઈ દુર્ગાયરણના આગમન સમાચાર કહી દીધા. તે સામળતાંજ દત્ત કુટુંબનાં સર્વ મનુષ્યો પાડોશીને ઘેર જઈ બળપૂર્વક સન્યાસી મહારાજને પોતાના ઘરમાં લઈ ગયા. સન્યાસીએ આગણ્યા પ્રવેશ કર્યો કે તુર્તજ બાળક વિશ્વનાથ સાધુ-દર્શન કરવા માટે દોડી આવ્યો. દુર્ગાયરણે તેને કેડમાં નહિ લેતાં માત્ર હાથ લાંબા કરી આશીર્વાદ દીધો. ઘણા દિવસ પછી દુર્ગાયરણનાં દર્શન ચલાથી ઘરના સર્વ અતિ આનંદ પામ્યાં. તેમને પુનઃ

જવા દેવામાં નહિ આવે, એમ કહી સન્યાસી મહારાજને ધરતા એક ઓરડામાં પૂરી રાખ્યા અને તેમને સંસારાશ્રમમાં પુનઃ પ્રવેશ કરવા માટે વારંવાર આગ્રહ કરવા લાગ્યાં પરંતુ જોણે એક -વખત સ્વતંત્રતાનું સુખ જોગવું છે, તે પુનઃ પિંજરામાં બંધન થવા મ્હાય ખરું કે? સન્યાસી ત્રણ દિવસ પર્યંત ધરને એક છુણે ચક્કુ બંધ કરી જડવત બેસી જ રહ્યા. તેઓ અન્ન વિના પ્રાણ ત્યાગ કરશે એમ જાણી તેમના કુટુંબીજનો ગભરાઈ ઉઠ્યાં, અને ગૃહદ્વાર પ્રથમની પેઠે બંધ નહિ રાખતાં ઉઘાડી દીધાં. ખીજો જ દિવસે જોવામાં આવ્યું કે, સન્યાસી મહારાજ ધરમાં નથી. તે તો અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા ! પિંજરામાંથી પક્ષી ઉડી ગયું હતું.

આ વિચાળ જગતમાં તેઓ પુનઃ એકલા થઈ રહ્યા ! સન્યાસી મહારાજ આશ્ચર્ય ગયા છે ! સ્ત્રી પુત્રની માયા તેમના મનમાં એક ક્ષણ પર્યંત પણ ઉદય પામી હતી ? કોણ કહી શકે એમ છે ? તેમણે પુત્રનું મુખ જોઈ હતું ખરું પરંતુ તે મુખ તેમના વૈરાગ્ય-દગ્ધ ચિત્તપટ ઉપર એક ક્ષણને માટે પણ ક્ષીણ રેખા આકર્ષી શક્યું હતી કે કેમ તેની શંકાજ છે. અમે તો એમ જ કલ્પના કરી શકીએ છીએ કે, સન્યાસી મહારાજે પુત્રને સ્વપુત્ર નહિ જાણતાં તેને જીવનના શ્રેષ્ઠ અર્ધ રૂપે, વિશ્વ પિતાને ચરણે અર્પણ કરી દીધો હતો.

અને પત્ની ? તે પતિવ્રતા, પ્રતિપ્રાણી, સ્વામિ-ચિરદિણીતું દર્શન સન્યાસી મહારાજના ભાગમાં લખ્યું ન હતું ! તેમણે સાંભળ્યું હતું કે : એક વર્ષ પૂર્વેજ તે દેવીએ આ લોકનો ત્યાગ કર્યો છે.

માયા બંધનમાંથી મુક્ત થવા તેથી પ્રભુ-ચરણમાં પ્રાર્થના કરતા કરતા સન્યાસી મહારાજ ઉતાવળે પગલે ધરમાંથી નીકળી આવ્યા ગયા હતા.

આ જીવનમાં પુનઃ કોણે તેમનાં દર્શન કર્યા નથી.

પિતા માતાનો પરિચય.

પુત્ર વિશ્વનાથ મોટા યતાંગ જૂની જૂદી બાપામા વિદ્વાન થયો અને પોતાના પૂર્વજોને પગલે ચાલી વધીલાતને વ્યવસાય કરવા લાગ્યો. હાઇકોર્ટમાં વકિલાત કરવા માંડતાં તેમણે સર્વત્ર સત્વર ખ્યાતિ મેળવી લીધી. તેને પ્રતાપે બહારમામથી પણ અસીસો તેમને બોલાવવા આવતા. પ્રખર ખુદ્દિ અને મેધાશક્તિ વિશેષ હોવાથી બ્યવહાર શાસ્ત્ર સિવાય અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ તેઓ પારંગત થયા હતા. ઇતિહાસના અભ્યાસ ઉપર તેમને અતિશય પ્રેમ હતો. જૂદી જૂરી જાતિયોની અવનતિ-ઉત્તતિના કારણ શોધવામાં તેઓ અતિશય આનંદ માનતા. તેઓ કેવળ વિદ્વાન, ખુદ્દિમાન, શાંતી અને બહુદર્શી હતા એમ ન હતું પરંતુ તે સાથે તેઓ અતિશય ભોગપ્રિય પણ હતા. તેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે: “સંસારમાં ઉત્તમ સ્થિતિ અને ઉચ્ચ બાવનાપૂર્વક નિવાસ કરવો જોઈએ, જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં-સંસારી-થવા મ્હાતા હો તો ઉચ્ચ સ્થિતિમાં રહેવું, પ્રાણને સંતોષ થાય તેમ રહેવું, સર્વ પ્રકારની વાસનાઓ તૃપ્ત કરી સર્વ શોખ-મેજ ભોગવી લેવી. પુષ્કળ પ્રાપ્ત કરો, ખાઓ, પીઓ, પિવડાવો અને જ્યાં સુધી દ્રવ્ય છે ત્યાં સુધી સુખ-સ્વચ્છંદમાં દિવસો નિર્ગમન કરો. પોતે ઉત્તમ વસ્તુઓ ખાઓ, પી-જાને ખવડાવો, રાજના જેવી સ્થિતિમાં રહો અને આનંદ કરો.” તેમની વર્તણૂક અને જીવન બ્યવસ્થા જુઓ તેમના અભિપ્રાય અને વિચારના જેવાંજ હતાં. તેઓ દીન દીન સ્થિતિમાં જીવન વ્યતીત કરવાનું જાણતાજ ન હતા. પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવતા, અને જરા પણ સંકોચ વગર તેનો વ્યય કરતા. તેમને અનેક મિત્રો હતા, છતાં ઘણાં યોગ્ય મનુષ્યો તેમની પેઠે સહજમાં ખ્યાતિ મેળવી શકતાં. રસિક અને પ્રેમી વિશ્વનાથ, પોતાના સર્વ મિત્ર-બાંધવ સહિત આમોદ-આર્દ્રાદ કરવામાં અને લોકોને મિથ્યાનાદિ

જમાડવામાજ આનંદ માનતા તેઓ નાના પ્રકારની ભોજન સામગ્રી
ખનાવવામા કુશળ હતા. તેમના જેવો યત્ન કરીને નાના પ્રકારની ભોજન-
સામગ્રી તૈયાર કરી તે દ્વારા આમંત્રણ કરેલા બંધુ-બાધવને તૃપ્ત કરવાનું
ધણીજ યોગ્ય મનુષ્યો જાણતા હશે ! તેઓ નિત્ય ભોજન યુક્ત પોતાની
જાતે તપાસતા અને નિત્ય કંઈક નવું ભોજન ખનાવવા કહેતા. અતિથિ
અવ્યાગતોને ભોજન કરાવવાના ઉદ્દેશ્યથી નૂતન પ્રકારના ભોજનની આવ-
શ્યકતા હોયજ, તે સ્વહસ્તે ખનાવતા !

તેમને વળી દેશ પરદેશમા પ્રવાસ કરવાનોયે રોષ હતા. આજે એક
દેશ તો કામે ખીજે દેશ, તેઓ કયે સમયે કયા પ્રવાસ કરવા જશે તે નખી
નહતું. એક દેશથી ઘેર આવી ખીજેજ દિવસે કહેતા કે: આમે, અમુક
સ્થાને જવું છે. ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રદેશમા લખનૌ, લાહોર વગેરે મુસલમાની
દેશોમા કેટલાક સમય પર્યટ નિવાસ કરવાથી મુસલમાની આચાર વ્યવહાર
ઉપર તેમને પ્રેમ ઉપજ્યો હતા, તેમના કુટુંબમા પુલાવનું ભોજન કરવાનો
રિવાજ હદાય એજ દારણથી પચલિત થયો હશે.

એકદંરે વિશ્વનાથ બાણ એક આભરદાર શ્રીમંદ સદ્ગૃહસ્થ હતા.
તેમનું જીવન કાવ્યના જેવું સુખપુર હતું.

પરંતુ તેઓ કેવળ રોષિન બાણ હતા તેમ નહિ. તેમનું હૃદય દ્યોત
પાત્ર હતું. પારકાનું દુઃખ જોઈ તેમનું હૃદય અનુપાત કરતું. ખરાપકારને
માટે તેઓ સર્વદા મુક્ત-હસ્તે દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરતા તેઓ અનેક સગાં
એનંધીજનોના પ્રતિપાલક અને ગરીબ લોકોના માતાપિતા જેવા હતા. તેમની
સહાયતા માગવા આવનાર કોઈ પણ મનુષ્ય ખાલી હાથે પાછું જતું નહિ.
તેમને ઘેર અનેક દુરના સગા બેઠા બેઠા અન્ન ખુટાડતા અને તેમના કેટ-
લાક તો ભાગ ગાળે આદિ કેશી વસ્તુઓનું પણ સેવન કરતા ! નરેન્દ્રનાથ
મોહાટી ઉમ્મગ્ના યતા ઉપરોક્ત અયોગ્ય-આગસુ-કેશી-નિર્ધમી મનુષ્યોને
અપાતી સહાયતા બંધ કરવાનું કહેતા વિશ્વનાથ કહેતા કે: “ભાઈ ! જીવન
કેવું દુઃખમય છે તે તું હમણાં જો રીતે જાણી શકે ? જ્યારે તું તે જાણી
શકશે, સમજી શકશે ત્યારે દુઃખમાથી ક્ષણવારને માટે મુક્ત થવા જે મનુ-

બો ભાંગ-ભાંગદિનો કેશ કરે છે તેના ઉપર સુદ્ધાં તું દયા દ્રષ્ટિએ જોશે.” તેમના એવો અભિપ્રાય હતો કે: “લોકો ઉપર જોરજુલમ કરીને તેમને સુધારવા તેના દરતા પોતાના દુર્ગુણ સમજી જઈને તેઓ પોતાની મેજેજ સુધરે એવો ચત્ત કરવો ઉચિત છે. જ્યાંસુધી કોઈ છુદ્દ અથવા નીચ વિષય પરત્વે મનુષ્યને આસક્તિ હોય છે ત્યાં સુધી તેનાથી ઉચ્ચ વસ્તુની ધારણા થઈ શકતી નથી, પરંતુ તે આસક્તિનો મોહ પોતાની મેજેજ કપાઈ જશે ત્યારે માનવ-પ્રાણીમાં ઉચ્ચ વિચાર અને ઉચ્ચ આકાંક્ષા જગૃત થઈ ઉઠશે.”

કુટુંબીજનોના સુખ-સાધનમાં અને તેમના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરી એજ તેમના જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું. પુત્રોને માટે-વિદ્યા કરીને જ્યેષ્ઠ પુત્ર નરેન્દ્રનાથને માટે-તેઓ જરા પણ વિચાર કરતા નહિ; અર્થાત્ તેની તેમને યત્નતાજ ન હતી. તેમને ખાતરી હતી કે સમય આવતા સર્વે આદર્શ મનુષ્ય થઈ જશે.

વિશ્વનાથ બાપુનો ધર્મ સંબંધી એવો અભિપ્રાય હતો કે: ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલ અને શરસી કવિ હાફેઝની બેતાબાં ને પ્રકારનું ગહન તરવ સમાયક્ષુ છે તેવું અન્ય કોઈ ધર્મશાસ્ત્રમાં નથી, તેઓ નિત્ય ઇસુ-ખ્રિસ્તનું પુણ્યમય જીવનચરિત્ર અને હાફેઝની કવિતાઓનું અધ્યયન કરતા અને પ્રમંગલોપાત તેમનું થોડું થોડું પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રાદિને પણ શ્રવણ કરાવતા.

વિશ્વનાથ ગમે તેવી અવસ્થામાં આવી પડ્યા હશે તોપણ હૃદયનું મહત્ત્વ તેઓ ભૂલ્યા ન હતા. જનસમાજ સાથે કેવી રીતે વ્યવહાર કરવો, કોને કેવા પ્રકારનો મોઘ આપવો, કોનો ત્યાગ કરવો, કોની સંગતિ કરવી, એ સર્વ તેઓ ઉત્તમ પ્રકારે જાણતા હતા. સાધારણ રીતેજ, તેમના હૃદયનું સ્નેહ ઝરણુ અને વ્યવહાર અતિ મધુર હતા, તેમ છતાં તેમનામાં ગંભીરતાનો અભાવ ન હતો. તેમની શિક્ષા-દાન પ્રણાલી અતિ સુંદર હતી. જ્યેષ્ઠ પુત્ર નરેન્દ્રનાથે એક દિવસ તેમને કહ્યું હતું કે: “આપે મ્હારે માટે શું કહ્યું છે?” તાક્ષણાત તેમણે સ્હામે મૂકેલા આરસા તરફ આંગળી બતાવી કહ્યું હતું કે: “જા, આરસામાં ત્હારો ચહેરો જોઈ આવ. તે ઉપરથી તું સમજી શકશે.” જાસ, અધિક કહેવાનું પ્રયોજન રહ્યું નહિ. પુત્રે પિતા-

વાગ્દત્તો મર્મ સમજી લીધો, વળી એક અન્ય સમયે નરેન્દ્રનાથે એકાદ બા-
બત માટે માતા સાથે તકરાર કરી તેમને એક બે કદુ વચનો સંભળાવ્યા
હતાં. તે માટે પિતા વિશ્વનાથે નરેન્દ્રનાથને ઠગકો નહિ દેતા જે ઓરડામાં
સમાન વધના મિત્રો સાથે નરેન્દ્રનાથ વાર્તાલાપ કરતો હતો તે ઓરડાના
પ્રવેશદ્વારને મધ્યે તેમણે દોમલાવડે મ્હોટા મ્હોટા અક્ષરે લખ્યું હતું કે:
“નરેન્દ્ર બાપુએ તેની માતાને આજે નીચે પ્રમાણે કદુ રખેદો કહ્યા છે.”
એમ કહી તે રખેદો લખ્યા હતાં જે સમયે નરેન્દ્રનાથ અને તેના મિત્રો
પેલા ઓરડામાં પ્રવેશ કરવા ગયા તેજ સમયે દોમલાથી લખેલા રખેદો
તેમના વાચવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે અનેક દિવસ પર્યંત ચલાવી નરેન્દ્ર-
નાથને પોતાના અપરાધને માટે લજ્જા અને સંકોચનો અનુભવ થતો.

“સ સારમાં કયે પ્રકારે વર્તવું ઉચિત છે.” એ સંમધી એક દિવસ
નરેન્દ્રનાથે પિતાની સલાહ પૂછી. પિતાએ ઉત્તર દીધું કે: “કાંઈ પણ વિષય
પરત્ને કદી પણ આશ્ચર્ય દર્શાવશો નહિ” (Never show surprise)
કથના થઈ શકે છે કે; એ ઉપદેશાનુસાર વર્તવાથીજ નરેન્દ્રનાથ સ્વામીજી વિવેકા-
નંદ રૂપે પ્રકટ થયા તે સમયે, દેશ-પરદેશમાં, અને રાજના મહાસભ્યો તેમજ
મિત્રારીની પશ્ચિકુટીરમાં, સર્વે સમાન ભાવે વિચરણ કરવા સમર્થ થયા હતા.
વિશ્વનાથના પત્ની જીવનેશ્વરી દેવી પણ સર્વાંશે પતિને યોગ્ય પત્ની
હતા. પતિની મહારાજા જેવી ઉદાર ગંભીર પ્રકૃતિ હતી તેવાજ પત્ની પણ
ઉદાર ગંભીર હતા.

જે મનુષ્યોએ જીવનેશ્વરી માતાના દર્શન કર્યા છે, જેઓ તેમના
સમાગમમાં આવ્યા છે તેઓજ કદી સકશે કે; તેમના જેવું રમણી ગત્ત
આ જગતમાં મળવું દુર્લભ્ય છે. તેઓ વિશેષ રૂપે બુદ્ધિમતી, હાર્પકુચળ,
સુંદર રૂપવાળા અને દેવ ભક્તિ પરાયણ હતા અને એકતે હાથે નિરાગ
કુટુંબનું સમસ્ત કાર્ય સહેલાઈથી પરિપૂર્ણ કરી લેતા અને તેમથી ભરવા,
ગંથવા, સીવવાનો વખત કાઢી લેતા. તેમણે રામાયણ અને મહાભારતનો
પ્રકારે અભ્યાસ કર્યો હતો. તે ઉપરાંત પતિ અને પુત્રો પાસેથી
અનેક વિષયો મોટેથીજ ચીખી લઇ એવું ઉચ્ચ ગાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે;
તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરતી વખતે તેમને ઉત્તમ ઠેંગવણી લીધેલા સમજા.

વામાં આવતાં. તેમની ધારણા શક્તિ પણ અતિશય તીવ્ર હતી. તેઓ રાજરાણી જેવાં મહાન ગંભીર અને અતિશય તેજસ્વી હતાં. તેઓ થોડું બોલનાર અને ગંભીર સ્વભાવના હોવા સાથે વ્યવહારમાં અતિ મિષ્ટ હતાં. અન્ય રમણીયો તેમને જોતાંજ માન આપતી અને તેમને ખેસવા માટે સ્થાન કરી દેતી. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાથી અને તેમના સમાગમમાં આવવાની તક મળવાથી તેઓ પોતાને ધન્ય માનતી.

જીવનના છેલ્લા દિવસ પર્યંત તેમણે પોતાની શક્તિ અને શુશ્રૂષાશીર્ષતા એ બન્ને ટકાવી રાખ્યાં હતાં.

ભગવાને તેમને ચાર કન્યાઓ આપી હતી, પરંતુ તેમાંની બે અદ્ય વયમાંજ મૃત્યુ પામી હતી. પુત્ર-સુખનું દર્શન નહિ થવાથી તેમના મનમાં શાંતિ ન હતી. દિવસ પર દિવસ વીતવા લાગ્યા. તેમ છતાં એક પણ પુત્ર થયો નહિ. જીવનેશ્વરી દેવી સહવાર સાંજ છાં આરાધના સમયે દેવતા પાસે એક ચિત્તે પોતાના મનની વેદના નિવેદન કરતા. તે કરણ પ્રાર્થના શાંતરીતે દેવતાને ઠાને પહોંચતી.

કાશીક્ષેત્રમાં તેમના કુટુંબની એક વૃદ્ધ સ્ત્રી નિવાસ કરતી હતી. જીવનેશ્વરી દેવીએ તેને પત્ર લખ્યો કે; “તમારે મહારા વંશના સ્ત્રીઓ માટે એક પુત્રની ઇચ્છાથી “બાધા” મानी નિત્ય શ્રી વિશેશ્વર ભગવાનનું પૂજન કરવું.” તેમની ઇચ્છાનુસાર વૃદ્ધ ડોસી બિચારી પાતળા લાકડીની સહાયતાથી નિત્ય શ્રી કાશી વિશેશ્વરના મંદિરમાં જઈ પૂજન, હોમ કરી ઇચ્છિત વર પામના કરવા લાગી. જીવનેશ્વરી માતાને એ સમાચાર મળતાંજ અતિશય હર્ષ પામવા લાગ્યા.

દિવસો વિતા, અઠવાડિયા વિતા, મહિના વિતા, તેમ તેમ જીવનેશ્વરીના મનમાં પુત્ર પ્રાપ્તિની આશા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવા લાગી. તેઓ રાત્રિદિવસ ચંકર ભગવાનના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેવા લાગ્યાં. અનેક સંસારિક કાર્યોમાં શું ચાવા છતાં એક ક્ષણ પણ તેઓ શિવ-સ્મરણ રહિત થતાં નહિ. દેવાદિ દેવ મહાદેવ શું તેમની પ્રાર્થના નહિ સાંભળે ? શું તે તેમની મન વાંચના પૂર્ણ નહિ કરે ? જેઓ ચિરકાલ ભક્તોની કમના પૂર્ણ કરે છે,

તે શંકર ભગવાન ભુવનેશ્વરીના અંતઃકરણની પ્રાર્થના નિષ્ફળ જવા દેશે ? ભુવનેશ્વરી દેવી નિત્ય શિવ-પૂજન, શિવ મૂર્તિનું ધ્યાન, અને શિવ નામ જપમાં તન્મય થવા લાગ્યાં. ધરતાં સવળાં કહેવા લાગ્યા કે : “ એમનું મુખ કેવું અપૂર્વ શોભે છે ? એમના દેહમાંથી કેવી સ્વર્ગીય જ્યોતિઃ નિસરે છે ! ”

એ પ્રમાણે અનેક દિવસ વ્યતીત થઈ ગયા. એક દિવસ ભુવનેશ્વરી દેવી મહાદેવની યોગીધર મૂર્તિનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં ધીમે ધીમે હંડા ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં, સમસ્ત દિવસ મંદિરની ઝોરડીમાં જ ધ્યાનાવસ્થા ખેંચી રહ્યાં. સન્ધ્યા સમય પહોંચી ગયો. તે દિવસે રાત્રિને સમયે ભુવનેશ્વરી દેવીએ એક સ્વપ્ન દીધું. કેણ એક ગુપ્ત ક્ષણમાં તેમના મનની પ્રાર્થના પ્રજ્ઞાના પાદ-પદ્મમાં પહોંચી ગઈ છે, અખિલ વિશ્વના કશ્ચામય સ્વામીએ તેમના તરફ મુખ ઉઘુલું કરી અમૃતમય દ્રષ્ટિ કરી છે એ તો નિશ્ચય જ, નહિ તો એવું અપૂર્વ સ્વપ્ન હોય જ ક્યાંથી ? ભુવનેશ્વરી દેવીએ સ્વપ્નમાં દીધું કે, “ જાણે યોગીન્દ્ર શંકર ભગવાન યોગનિદ્રામાંથી ઉઠી પુનરુપે તેમના રહસ્યે આવી ઉભા છે ! તે રમત-ગિરિ સમાન તેજસ્વી પુત્ર-શરીર જેમ નયન વામ કરતાં કરતાં જ એકાએક તેમની નિદ્રા ભંગ થઈ. તેઓ આશ્ચર્ય પામી વિચારવા લાગ્યાં કે, “ શિવ ! શિવ ! શિવ ! શું આ સ્વપ્ન કે વિરાટ સત્યજ્યોતિ ? કે સાગરનું એકાદ તરંગ ? ” કાશી વિશ્વેશ્વર ભગવાન જ્યે સમયે જ્યે પ્રકારે ભક્તના મનોરથ પૂર્ણ કરે છે તે કાણ કહી શકે છે ?

સ્વામીજીનો જન્મ અને ઘાલ્યકથા.

૧૮૬૩-૬૪-૬૫-૬૬-૬૭-૬૮-૬૯-૭૦-૭૧-૭૨-૭૩-૭૪-૭૫-૭૬-૭૭-૭૮-૭૯-૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩-૯૪-૯૫-૯૬-૯૭-૯૮-૯૯-૧૦૦

ઉપરોક્ત સ્વપ્ન દર્શન પછી કેટલેક મહિને થીયુત નરેન્દ્રનાથ દત્તે (સ્વામી વિવેકાનંદે) ઇ. સ. ૧૮૬૩, તારીખ ૧૨ મી જાન્યુઆરી, કૃષ્ણપક્ષની સાતમી તિથિએ કલકત્તા મહા નગરીમાં જન્મ પામ્યું હતું. તે દિવસે પાપ માસ, મકરમંકાંતિનો મહા પુણ્યપર્વ દિવસ અને

પૂજનો ઉત્સવ હોવાથી સમસ્ત જંગાલા દેશમાં મહોટી ધામધૂમ મચી રહી હતી.

બાળકનો જન્મ થતાં જ સગાં કુટુંબીજનો તેના મુખ-દર્શન માટે આતુર થયાં તેની મુખ મુદ્રા અને શરીરના અવયવ તેના પિતામહ દુર્ગા-ચરણ સાથે મળતાં જોઈ સર્વને બહુ આશ્ચર્ય થયું. સર્વેએ કલ્પના કરી કે, દેહ ત્યાગ કર્યા પછી દુર્ગાચરણે જ પુનઃ બાળક રૂપે જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે. ગમે તેમ હો, બાળકના નામકરણ સંસ્કાર વખતે કોઈ કોઈ કહેવા લાગ્યાં કે, બાળકનું નામ “ દુર્ગાદાસ ” પાડજો, પરંતુ ભુવનેશ્વરીએ બાળકના નેત્ર રહામે દક્ષિ રાખી યોડી કાણુ સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા પછી કહ્યું: “ એનું નામ ? એનું નામ “ વીરેશ્વર. ” એ નામ માટે કોઈને વાધો લેવાનું કારણ નહતું, તેથી સર્વ સંતુષ્ટ થયાં અને તેજ દિવસથી સર્વે બાળકને “ વીરેશ્વર ” અથવા “ વિશે-ખીશે ” કહી બોલાવવા લાગ્યા. “ વિશે-ખીશે ” તો ઉલા-મણાનું નામ થયું. સાઈ નામ પાડવાની આવશ્યકતા હતી, તેથી સર્વેએ મળી નિશ્ચય કર્યો કે; “ નરેન્દ્રનાથ. ” કહો. અને થયું પણ તેમજ.

જેત જેતામા નરેન્દ્રનાથે ત્રીજા વર્ષમા પ્રવેશ કર્યો. બાળક બહુ ચંચળ હતો. તેને માટે રાત દિવસ શાંતિભંગની ફરિયાદ સંભળાવા લાગી. માતા પુત્રને વશ કરી શકતા નહિ. પુત્ર બહુજ હડીશે. જેને માટે તે આશ્રહ કે હઠ કરતો તે કર્યા સિવાય રહેતો નહિ. કોઈ પણ પ્રકારે તે બ્રૂસતો નહિ. તેના તોફાનથી ધરના સર્વે ત્રાસ પામવા લાગ્યાં. ધમકી આપી, બચ બતાવો, જૂઠું બોલી ગમે તેટલો ફગાવો તો પણ તે કશાથી કરતો નહિ, પાછો હઠતો નહિ. પુત્રનો ક્રોધ જોઈ માતા કહેતા કે; “ અનેક પ્ર-કારની બાધા આખડીયો રાખી ચંદ્ર ભગવાન પાસે એક બાળક માંગ્યું, ત્યારે તેમણે આ બ્રૂત મોકલી દીધું ! ” બાળકને ક્રોધ ચઢતો ત્યારે કોની મક્કર કે તેને સમજાવી શકત પાડે ! તેની માતા તેનો ક્રોધ સમાવવા માટે અનેક સમયે તેના આચાપર ચીતળ જળધારા કરતાં અને બચ બતાવી દહેતા કે, “ જો હવે તોફાન મસ્તી કરશે તો ચંદ્ર ત્હને દેસાસમાં પ્રવેશ કરવા દેશે નહિ. ” એ સાંભળતા તુર્તજ બાળક તોફાન રડવું છોડી દઈ મુખ ચમ્પ જતો.

અનેક દિવસ પછી સ્વામીજીના મુરોષિયન-અમેરિકન ગીર શિષ્યો, વૃદ્ધા ભુવનેશ્વરી માતાના દર્શન કરવા ગયા ત્યારે માતાના મુખેથી ઉપરોક્ત વાર્તાઓ સંભળ્યા પછી હસતા હસતા તેઓ બોલ્યા કે, “વાર, ત્યારે સ્વામીજી બાધ્યાવસ્થામાં ધણી તોડાની હતી ખરું?” માતાએ ઉત્તર દીધું હતું કે, શું કહું બાધ તોડાનની વાત? તેની સંભાગ રાખવા માટે બે દાસીઓ આડે પહોર તેની સાથે સાથે જ ફરતી.” તેઓ કહેતા કે, “બાધ્યાવસ્થાથી જ નરેન્દ્રભા એક મ્હોટો દોષ હતો. કોઈ કારણથી કદી તે ગુસ્સે થતો તો પછી તેને બાનજ રહેતું નહિ. તે ધરની અનેક વસ્તુઓ ભાંગી ફેંડી ચૂરચૂરા કરી નાખતો. બધું વિખેરી નાખતો.”

ધર આગળ સાધુ સંન્યાસી આવતા જ નરેન્દ્રનાથ તેને જોવા દોડતા. તે સમયે તેમને કોઈ પણ પ્રકારે ખાળી શકતા નહિ. સંન્યાસી જે કોઈ વસ્તુ માગતા તે નરેન્દ્ર તત્ક્ષણાત્ ધરમાંથી લાવી આપતા. એમ થવાથી ઘણી વખત મ્હોટી મુશ્કેલી આવી પડતી. એક દિવસ નરેન્દ્રને નવું ધોતિલું અપાવ્યું હતું. તે પહેરી નરેન્દ્ર પોતાના સમાન વધના મિત્રો સાથે આનંદ પામતો ફરતો હતો. એકલામાં “નારાયણ હરિ!” “નારાયણ હરિ!” બોલતો. એક સંન્યાસી તેમના બાજુ આગળ આવી ઉભો. નરેન્દ્ર સંન્યાસીનાં દર્શન કરવા બાઝ્યા. સંન્યાસી પણ તેમની બાજુના રસ્તાને જોઈ તેની પામે એક ધોતિયું માગવા લાગ્યો. ઉદારચિત્ત બાળક નરેન્દ્રે તુરતજ પોતાનું પહેરેલું નવું ધોતિયું કાઢી સંન્યાસીને આપી દીધું. પરંતુ તે કચ્છરે પહેરતા ટુંકું પડતું હોવાથી સંન્યાસીએ હસતા હસતાં માથે ફેંટાની પેટે બિંટાળ્યું, અને બાળકને આશીર્વાદ દેતો દેતો ચાલ્યો ગયો.

તે સમયે દત્ત-નિવાસમાં વારંવાર સાધુસંન્યાસીઓનો સમાગમ થતો. વિશ્વનાથ બાબુને સંન્યાસી ફરિર ઉપર બહુ ગ્રહા હતા, અને પરમત્રક્તિ-પૂર્વક તેમનો સત્કાર કરતા, પરંતુ ઉપરોક્ત જનાવ જન્યો ત્યારથી બારંગે કે ધરમાં સંન્યાસી આવતા જ તે વિદાય થાય ત્યાં સુધી બાળક નરેન્દ્રને ઓરડામાં પૂરી તાજી વાસવામાં આવડું! તેમ છતાં પણ બાળક દાન કરવામાં ખાલો હોતો નહિ. તેની પામે જે પડ્યું હોય તે લઈ, આસપાસ

કોઈ ન હોય તે વખતે જારીયે ડોકિયું કરી સાધુ સન્યાસી તરફ દેંકી દેતો! કુટુંબીજનોને એ પ્રમાણે ત્રાસ આપી જાળક નરેન્દ્ર આનન્દ પામી નૃત્ય કરવા મંડી જતો.

એ મ્હોટી જ્હેનો સાથે સ્વામિજી (નરેન્દ્રનાથ)ને ધણુંખડું બનવું નહિં. તેઓ વારંવાર તેમને ત્રાસ આપતા, મ્હીકવતા. જ્હેનો તેમને મારવા જતી ત્યારે તેઓ નહાસી જઈ કાદવમાં અથવા ખાળકુંડીમાં ઉભા રહેતા અને સાં ઉભા ઉભા ધૂંગળા પ્રમાણે મ્હોડાના ચાળા કરતા. અહા! તે મુખની આકૃતિ કેવી વિચિત્ર ચતી? ખાળકુંડીમાં તેમને કોઈ સ્પર્શ કરી શકે તેમ નહતું. નરેન્દ્ર તો પવિત્રતા-અપવિત્રતા તરફ લક્ષ્યજ આપતા નહિ. તેઓ તો માત્ર મૃદુ મૃદુ હસતા અને મ્હોહું નચાવતા નચાવતા બોલતા કે: "પકડોની! પકડોની!"

નરેન્દ્રનાથને જાતું જનાવરો સાથે રમત કરવાનો બહુ જખરો રોખ હતો. વાંદરાં, બકરાં, મોર, કાકડાંવા, કચુતર, અને ઘોડાક વિલાયતી ઉંદર, એ બધાં તેમના રમવાના સાથી-મિત્રો હતા. એ ઉપરાંત તેમના મકાનની ગાય પણ તેમની એક પરમપ્રિય વસ્તુ હતી. તેઓ પ્રસંગોપાત ગાયને ગળે કુલની માળા પહેરાવતા, કપાળે સિંદુરનો ચાંદલો કરતા અને શરીરે હાથ-વડે પંખાગતા પંખાગતા તેની સાથે અનેક મિષ્ટ વાક્યો બોલતા! જાણે વાતો કરતા હોય તેમ!

કલકત્તા શહેરની અસંખ્ય ઘોડાગાડીઓનો ધરુધરુ સખ્દ એ બાલ્યાવસ્થામાં તેમને એક મુખ્ય આશ્ચર્યનો વિષય હતો. ગાડીઓનો ધરુધરુ સખ્દ સાંભળતાં જ તેઓ શુભ રીતે રસ્તા ઉપર સ્તબ્ધ ઉભા રહી ગાડીઓની હાર રહામે જોઈ રહેતા. ઘોડા ગાડીવાળા ગાડીવાનેને તેઓ એક ઉચ્ચત્રેણીના છવે હોય તેમ સમજતા. તેઓ કહેતા કે: એ "કેવા મ્હોટા લોકો છે! તેમને કોની દરકાર છે!" તેમના મનમાં ચતું કે: "અરેરે! જો હું પણ એમની પેઠે ગાડીના કાચગોશ્વ ઉપર બેસી ઘોડાઓની ત્રાસદાપક આંખુક હાથનાં લપ્પ સટાફ સટાફ કરતો કરતો શહેરના સમસ્ત અનુષ્ઠા લતાઓની સહેલ કરી આવું તો કેવું સાફ!"

એક દિવસ નરેન્દ્રનાથ ઘોડાગાડીમાં બેસી માતાપિતા સાથે ફરવા ગયા હતા. તે સમયે માતાના ખોળામાં બેઠાં બેઠાં તેઓ અસંખ્ય સંભવિત અસંભવિત પ્રશ્નના ઉત્તરો પૂછતા હતા. એ સમયે પિતાએ તેને પૂછ્યું કે: “બીરે! તું મોટો થશે ત્યારે કેવો થશે વાડું? ત્હને કેવા થવાનું મન થાય છે વાડું?” નરેન્દ્રનાથે ઉત્તર દીધો હતો કે: “અશ્વપાળ અથવા દોચમેન!”

અશ્વપાળ અથવા દોચમેનની પદ્ધતિ પ્રાપ્તિ કરવી એજ ‘મનુષ્ય જીવનની સર્વોચ્ચ આશા’ છે, એ સંબંધી બાળક નરેન્દ્રને બિંદુ માત્ર સંદેહ નહતો. એ ઉચ્ચ ધારણાને વશ થઈ તેઓ સદા સર્વદા ઘોડાના તબેલામાં જઈ તપાસ કરતા કે કયો નોકર ઘોડાની કયા પ્રકારની સેવા કરે છે! એ સ્થાને તેમનો મુખ્ય અખાડો હતો. તેઓ રાત દિવસ ત્યાજ રહેતા. ઘોડાઓ ઉપર તેમને અતિશય ગ્રેમ હતો.

બાલ્યાવસ્થામાં રામાયણની કથા સામળી રામ-સીતા ઉપર તેમને વિશેષ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી. એક દિવસ ઘોડાક પૈસા એકઠા કરી પાડોશના એક બ્રાહ્મણ હોકરાને સાથે લઈ બનરમાંથી રામ સીતાની માટીની મૂર્તિ લાવી પોતાના ઘરને ત્રીજે માળે અગાથીમા બરાઈ, બારણે સાંકળ વાસી બંને રામ સીતાની પૂજા કરવા બેસી ગયા મૂર્તિઓની સ્થાને આખો મીઠો બંને બેસી રહ્યા હતા. ધણીવાર સુધી “મિથે” ને નહિં જોવાથી ઘરના બધાં મનુષ્યો ચિન્તાગુર થઈ હતા. “ક્યા ગયો? ક્યા ગયો?” કહી મોટો કોસાડલ મૂગી ગયો ત્યારે દિશામાં બધા રોધ કરવા મંડી પડ્યા. કોઈ સ્થળે બાળકનો પત્તા લાગ્યો નહિં. એટલામાં કોઈના મનમાં આશ્ચર્ય કે: અગાથીમા જૂરો તો ખરા. અગાથી ઉપર ચઢતાજ નાદરુ બારણું બંધ જાણ્યું. બારણા ધણીએ ખખડાવ્યા, ૧૫ કોઈએ કપાડવા નહિં, ત્યારે હેવટે બાલ્યુ હનારી નાખવા પડ્યાં. બધાં અગાથીમા ચઢ્યાં. બ્રાહ્મણ બાળકે મમગઈ જઈ એકેશ્વાને ત્યાંથી દોઢ મૂડી અને તે બાગેલાં બાન્જુમ થી ન્હાસો મેળો. પરંતુ નરેન્દ્રનાથ (સ્વામિજી વિવેકાનંદ) પ્રથમની પેઠે જ નેત્રો બંધ કરી સ્થિર-નિઘડ-બેસી રહ્યા હતા. જોકે ધ્યાન મમ શુદ્ધેવશ! અંતે ધનુ દંડોળ્યા ત્યારે તેમને તે દિશાએ જોવા આશ્ચર્ય.

વળી કેટલાક દિવસ વિત્યા પછી એક દૈતુક થયું. સ્વામીજી તો ઘણો ખરો વખત ઘોડાઓના તબેલામાં જ રહેતા. ઘોડાની ચાકરી કરનાર નોકર-અશ્વપાળ સાથે તેમને ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ હતી; કારણ કે તેને તેઓ એક બહુ રાની પુરૂષ માનતા ! જ્યારે કંઈ સલાહ લેવાની આવશ્યકતા જણાતી ત્યારે તેઓ અશ્વપાળને જ સલાહ પૂછતા. એક દિવસ રાંમ સીતાની પૂજા કરી વળી પછી તેઓ ઘોડાના તબેલામાં ગયા. વાતો કરતાં કરતાં અશ્વપાળે ગંભીર સુખસુદ્રાએ કહ્યું કે: “વિવાહ કરવો એ બહુ જ નકારે કૃત્ય છે.” અશ્વપાળને દામ્પત્ય જીવન ઉપર કોઈ કારણને લીધે તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો. પોતાના જાતિ અતુલ્ય ઉપરથી તે જાણી શક્યો હતો કે: વિવાહ કરવાથી જ સંસારમાં ક્ષેષ-દ્રેષ, મારામારી, લડાઈ, ઠંડા અને અનેક પ્રકારના અનર્થ થાય છે. કુર્કુખી જનો આવી ખાવા ભેગાં થાય છે, પુત્ર કન્યાનું પાલન કરવું પડે છે, અને તે ઉપરાંત બીજી અનેક પ્રકારની અમરડો ઉભી થાય છે ! એક રીતે જોતાં વિવાહ કરવાથી જ મનુષ્યનું સુખ અને સ્વતંત્રતા નાશ પામે છે. એ સંબંધી વિસ્તૃત વિવેચન સ્વામીજીના મસ્તકમાં અશ્વપાળે ઉતારી દીધું. પોતાના પ્રિયબંધુ-પ્રિય સલાહકાર મિત્ર અશ્વપાળનો બોધ તેઓ ન માને એમ પણ કેમ ખને ? તેનો બોધ સ્વામીજીના મસ્તકમાં ઉતરી ગયો. તેમણે તેજ ક્ષણે મનમાં ને મનમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, તેઓ (નરેન્દ્રનાથ) ભવિષ્યમાં કદી પણ વિવાહ કરશે નહિ, તેમ છતાં એક મુશ્કેલી ઉભી થઈ. જે રામ-સીતા પર તેઓ અપૂર્વ શ્રદ્ધા ભક્તિ રખતા તે વિવાહીત હતાં ! માતાના સુખથી તેમણે સાંભળ્યું હવું કે, સીતા અને રામના પ્રેમની તુલના થઈ શકે એમ નથી. તે પ્રેમ સ્વર્ગીય, અમૃતમય, અપાર આનન્દમય હતો. આમ છતાં અશ્વપાળ તેથી ઉત્ક્રાંત બોલે છે તેવું કારણ શું ? તે તો કહે કે, જે વિવાહ કરે છે તેને સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. સ્વામીજી ઉદ્ધં વિચારમાં પડી ગયા. ક્યો નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ તેથી અત્યુપાત કરતા કરતા ઘરમાં આશ્વા ગયા. એક રીતે કહીએ તો આજે તે-મનું બાલ્ય-સ્વપ્ન ભાંગવાની તૈયારી હતી ! સીતા રામને માટે તેમને મનમાં જ દુઃખ થતું હતું. પુત્રના નેત્રમાં આંસુ જોઈ તેમની માતાએ કારણ

પૂછ્યું. બાળક પ્રથમ તો ચુપ બેસી રહ્યો, પરંતુ પછીથી હસતાં હાથ રાગ લાગ્યો. માતાએ પુત્રને પાસમાં દબાવ્યો. બાળકે માતાના બોજામાં મુખ ચંતાવી પોતાના મનનું દુઃખ દલી સંભળાવ્યું. બહુ સંભળ્યા પછી માતાએ હસતાં હસતાં ઉત્તર દીધા: “મિલે! એમાં તે શી મોટી વાત? તું શિવ પૂજન કર.”

સંધ્યા સમયના અંધકારમાં બાળક એકલો અમાસીમાં જઈ રામ સ્તીતાની મૂર્તિ મુઠી હતી ત્યાં બેસી એક ચિત્તે તેમના રહામે નોંધ લીધો. નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો. ત્યારપછી ધીમે ધીમે તેમણે બન્ને મૂર્તિના સેંદડો દટકા કરી રસ્તામાં ફેંકી દીધા!

બીજો દિવસે બનરમાંથી માટીની એક શિવ-મૂર્તિ ખરીદી લાવી તે રામસ્તીતાના આસન પર સ્થાપી નરેન્દ્રનાથ તેના રહામે બેસી તે જ બંધ કરી ધ્યાનાભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

સંન્યાસી થવાનો શોખ તેમને બાલ્યપણથી જ હતો. બાળક નરેન્દ્ર એક કંટો ભગતું વજ્ર કબરે વિંટાળી ફર્પા કરતા હતા. તે નોંધ માતાએ પૂછ્યું: “આ શું કર્યું રે?” બાળકે હસીને ઉત્તર દીધો કે: “હું શિવ બન્યો છું.” ધરણ્યો બ્રહ્મરીમાં દહેતાં કે, ધ્યાન કરીએ તો કાપિ મુનિયોત્તી પેઠે માથે લાંબી જટા ઉગે અને તે વડની વડવાપંખાની પેઠે ધણે વેગને સુધી પૃથ્વીમાં મૂળમાં પ્રસારે. નિષ્કપટી મનના બાળક નરેન્દ્રે એ સાંભળ્યું હતું. તેથી તે નેત્ર બંધ કરી ધ્યાન ધરવા બેસતા અને યોડી યોડી વારે નેત્ર ઉઘાડી જોતા કે, માથામાંથી જટા નીકળી પૃથ્વીમાં પેડી છે કે નહિ? બ્યારે તેમણે કાંઈ જોતા નહિ ત્યારે માતાની પાસે દોડી જઈ દહેતા કે, ધ્યાન તો કર્યું પરંતુ જટા ઉગી નહિને?” માતા દહેતાં કે, “વત્સ! હતાક અર્ધા હતાકમાં અથવા દિવસ અર્ધા દિવસમાં થાય નહિ. તેને તો પછા દિવસ નોંધજે.”

ધરનાં બધાં માણસો જોતાં કે: “મિલે”—નરેન્દ્ર-કવચિત એકલો અથવા કવચિત પાડોશીનાં બાળકોને સાથે સહ ધ્યાન ધરવા બેઠો છે. બાળક નરેન્દ્રના મનમાં કેવળ વિચાર થતા તે તો દોણ જણે પરંતુ કેટલીક વખત તે એકાંતમાં જઈ એક ચિત્તે એવો વન્ય મધ જતો કે; સદાજે તેને શોધી શકાતો નહિ, દિવા ચેતન કરી શકાતો નહિ.

એક દિવસ મંધ્યા સમયે કેટલાક બાળકો મળી ઠાકોરજીના મંદિરમાં ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા. એટલામાં એક બાળકે મંદિરમાં પડેલી બારડી ઉપર એક મ્હોટા ઝેરી સર્પ દોઢા તેણે બપ પામી ચીસ પાડી કહ્યું:

“સાપ! સાપ!” નરેન્દ્રનાથ સિવાય ખીન્ન સર્વ બાળકો બપ પામી ત્યાથી બહાર ન્હાસી ગયા. પરંતુ નરેન્દ્ર ધ્યાને નિમગ્ન-મહવત્-હતા. ખીન્ન બાળકોએ તેમને ધણીએ જૂઓ પાડી. પરંતુ ઉત્તર દ્રાણ આપે? મ્હોટી વિપદ ઉપસ્થિત જોઇ બાળકો નરેન્દ્રના માતાપિતાને બોલાવવા દોડી ગયા. તેમણે આવી જોયું તો બપકર દેખાવ દોઢા. બાળક નેત્રો બંધ કરી બેઠો છે. તેની રક્ષાએ એક મ્હોટો સર્પ કણા વિસ્તારી આમ તેમ ડોલી રહ્યો છે. ઉંચે આકાશમાં લીધું ચન્દ્ર શોભી રહ્યો છે, નીચે પૃથિવિ પર ઝાખે. અંધકાર પ્રસરી રહ્યો છે. કદાચ શબ્દોચ્ચાર કરવાથી સર્પ કંઈ અનિષ્ટ કરે એ ઝહીકથી તેઓ બાળકને જૂઓ પાડી જગૃત કરવાનું સાહસ કરી શક્યા નહિ. ઘોડીવાળ પછી સર્પ એની મેળેજ ત્યાથી ચાલ્યો ગયો. અદૃશ્ય થઇ ગયો. એક મિનિટ પછી ધણું શોધવા છતાં પણ તે જડયો નહિ. તુરંત જ નરેન્દ્રનાથને બાલ્યગાન થયું. તેમને સર્પ સંબંધી સર્વ હકીકત કહી. તેમણે, કહ્યું: “મૃતે તો કશી ખબરજ નથી.”

રમત રમતાં ધ્યાન ધરવામાં આવતું છતાં પરિણામ એ થયું કે: નરેન્દ્રનાથને તે સમયે અનેક પ્રકારનાં અદ્ભૂત દર્શન થતાં. એ સંબંધી તેમણે પોતે જ કહ્યું હતું કે: “વિદ્યાભ્યાસ સમયે એક દિવસ રાત્રિએ ઝારડાના બારણા બંધ કરી હું ધ્યાનમાં બેઠો હતો. ધ્યાન બંગ થયા પછી મુખ થઇને બેસી રહ્યો હતો. એટલામાં મ્હેં જોયું કે: ઝારડાની દક્ષિણ બીતના બે વિભાગ થઇ તેમાંથી એક દેવતુલ્ય, શાત, જ્યોતિર્મય મૂર્તિ મીઠળી મ્હારી રક્ષાએ આવી ઉભી. સન્યાસીની પેઠે તેના એક હાથમાં દણ્ડ, ખીન્ન હાથમાં કમણ્ડલુ અને મસ્તક મુંઝ કરાવેલું હતું. તેના મુખ ઉપર અતિથય શાંતિ વિરાજ રહી હતી. તે અપૂર્વ જ્યોતિર્મય પુરુષ ઘોડીવાર સુધી મ્હારી રક્ષાએ એક દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો. જાણે તે કંઈ બોલવા જતો હોય એમ કદપના થતી. હું પણ ઘોડીવાર સ્તબ્ધ થઇ તેની રક્ષાએ જોઇ રહ્યો, પરંતુ પાછ-

જથી મદને બચે લાગ્યો. ઉતાવળે ખારણું ઉધાડી ફું ઓરડા બહાર ચાલ્યો ગયો. પછી કેટલીકવાર વિચાર સભ્યો કે: મૂર્ખની પેઠે બચ પામી શામટે ફું નહારી ગયો? કદાચ તે મૂર્તિ મહારી સાથે વાર્તાલાપ કરત. ” ગમે તેમ હો. તે મૂર્તિનાં નરેન્દ્રનાથને પુનઃ દર્શન થયાં જ નહિ. તેમ જ તેના સંબંધી અનેક વિચારો કરવા છતાં તે કોણુ હતું તેના નિશ્ચય પણ દરી શક્યા નહિ. તેઓ કહેતા કે: એ મૂર્તિ ધણું કરીને બુદ્ધદેવની હોવી જોઈએ. ”

નિદ્રા એ તેમને માટે અતિ આશ્ચર્યજનક બનાવ હતો. તેઓ અન્ય જાળકોની પેઠે પથારીમાં સૂતાં જ નિદ્રાવશ થતા નહિ. તેમને ઉંધા પડી શક જવાનો નિયમ હતો. એ સ્થિતિમાં પ્રથમ તેમને તન્દ્રા આવતી અને બાલજગત ધીમે ધીમે દીણુ અને અરુણ સુતું. તે સમયે તેઓ જોતા કે: જાણે એક જાળક એક ગોળાકાર જ્યોતિ-ગોલક ઉપર પગપડે આધાર કરતો કરતો પોતાના તરફ આવી રહ્યો છે. તે દિશા તરફ જોયા કરવાથી ધીમે ધીમે જાણી શકાતું કે જાણે તે જ જ્યોતિ-ગોલક અને ભમરોની વચમાં આવી સ્થિતિ થયો છે. ત્યારપછી તે એકએક તારાઓની પેઠે ફાટી જતો અને તેમની (નરેન્દ્રની) આસપાસ અનંત પ્રકાર પ્રસરી જતો. તે પ્રકાર-સમુદ્રમાં ફૂલતાં ફૂલતાં એંતે તેઓ નિદ્રાવશ થઈ જતા. નિત્ય રાત્રે આ પ્રમાણે બનાવ જનતો. બનાવ અતિ આશ્ચર્યજનક હતો. તેઓ કદપના કરતા કે: જાણે બધાં માણસોને જ રાત્રે એવો અનુભવ થતો હશે. તેટલા માટે જ તેઓ એ સંબંધી કોઈને કંઈ પૂછપરછ કરતા નહ. ધણા દિવસ પછી, જ્યારે દેવેન્દ્રનાથ કાકુરે પાસે તેઓ ધ્યાન કરવાનું શિખતા ત્યારે ક્યા સંબંધને ક્યા પ્રકારનું ધ્યાન થાય છે તે જાણવા જતાં એક મિત્રને પૂછ્યું કે: ■ બાપ, નિદ્રાવશ થતાં પહેલાં ત્હને એકાદ જ્યોતિનું દર્શન થાય છે ? ” તેણે કહ્યું: “ ના. ” પુનઃ કાકુરે પૂછ્યું: “ શું નિદ્રાવશ થતાં પહેલાં એક લાંબા પ્રકારથી આજ્ઞાદિત થયેલા રસ્તા ઉપર એક જાળક, જ્યોતિ: ગોલક પણ વડે ઠેલતો ઠેલતો આવતો વળે જોઈ શકતા નથી ? ” તેણે કહ્યું: “ ના, બાપ. ” કાકુરે કહ્યું: “ એમ કેમ વાડું ? ત્યાર પછી તે જ્યોતિ: અને ભમરોની વચમાં આવી સ્થિતિ થાય તે જ જાણે તમે તેની

અંદર ભરાઈ જઈ નિદ્રાવશ થતા નથી?" બાળક તેમના કથનમાં કંઈ સમજી શક્યો નહિ. તેથી ચુપ બેસી રહ્યો, પરંતુ સ્વામિજી-નરેન્દ્રનાથ-જીવન-પર્યંત નિદ્રાવશ થતા પહેલાં ઉપર પ્રમાણે જ્યોતિઃ દર્શન કરતાં; અને જ્યોતિના સમુદ્રમાં જ સ્થપન કરી જતા. તેમ છતાં અંતે પૂર્વની પેઠે જ્યોતિ-સમુદ્ર તરંગો જણાતા નહિ અને સ્પષ્ટરૂપે જ્યોતિઃ પણ જણાતી નહિ. દીપક ઓલવાવાને સમયે જેમ ઝાંખો થાય છે. તેમ જ્યોતિઃ ગોલકનું પણ થયું.

એ વૃત્તાન્ત સાંભળી શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવે કહ્યું હતું કે: "એ ધ્યાનમિદ્ધ મહાત્માનું લક્ષણ છે."

ધણી વર્ષ પછી તેમના એક ગુરૂ બંધુએ તેમને એ જ જ્યોતિના દર્શન કરાવવા માટે આમ્રક ક્યો હતો. તે હજી પણ કહે છે કે: "સ્વામિ-જીએ તેને (ગુરૂબંધુને) કપાળે હાથ મૂક્યો તે જ ક્ષણે જ્ઞાન જગત્ મંપૂર્ણ પરિવર્તિત થઈ ગયું હોય તેમ તેને જણાયું. તેને બહો ભાન એક અખણ્ડ જ્યોતિ સમુદ્ર તેને જણાવા લાગ્યો.

એ પ્રમાણે જ્યોતિઃ દર્શન થવું એ મહાન ધ્યાનાવસ્થાનું ફળ છે. ધ્યાન કરતાં કરતાં બાહ્યજગત ભૂતી જવાય, બાહ્યવિષયોનું વિસ્મરણ થાય ત્યારે જ જ્યોતિઃ દર્શન થાય છે. સ્વામિજી વિવેકાનંદને તો બાહ્યાવસ્થા-થી જ જ્યોતિઃ દર્શન થતું હતું; એ સાબળતાં જ કલ્પના કરી શકાય છે કે: પૂર્વજન્મે તેમણે અનેક ધ્યાન કર્યા હશે. તેથી જ આ જન્મે ધ્યાન એ તો જાણે તેમને માટે બહુ સહેલો વિષય થઈ પડ્યો હતો.

વિચારંબ.

છ વર્ષની વયે બાળક નરેન્દ્ર એક કોઈ ધોતિયું પહેરી, કમરે વા-સની કવચ ખોસી, આસન માટે બગલમાં સાદડીનો કટકો લઈ પાંડયાગામાં ગયો. પરંતુ બે ચાર દિવસમાં જ સ્પષ્ટ-રૂપમાં પણ ન હોય એવી કેટલીક બાબતો ધ્યાની ગયો કે જેની વિતા ખાતાએ

તેને એવા વિદ્યાલયમાં વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાનું વાસ્તવિક ધાર્યું નહિ. પાઠશાળામાં જવાનું બંધ કરી નરેન્દ્રને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા એક સુર મહારાજને રાખ્યા. પરંતુ નરેન્દ્રને તો વિદ્યાલયમાં જવાનુંજ પ્રિય લાગ્યું હતું. અનેક મિત્રો સાથે મેત્રિ બંધાઈ હતી. તેની સાથે એક હારમા બેસી કાળી ચાટી વડે તાડપત્ર ઉપર વિચિત્ર પ્રકારના અક્ષરો ચિતરવાનો-ધૂંટવાનો-અક્ષપાસે કરવામાં તેમને ખુબુ આનંદ થતો. ગમત પડતી ! એકાએક તે બધું છોડી દઈ ઘેર સિખવવા આવતા સુર મહારાજની ઠડક આગા પ્રથમ તો તેમનાથી સહન થઈ નહિ; પરંતુ તેમના પિતાએ કુટુંબના દેહલાંક આગકાને તેમની સાથે બહુવા પોતાને ઘેર બોલાવવા માડ્યાં. જાણે ધરમાંજ એક ન્હાનકડી નિરાળ બની ગઈ. ત્યાં તેમને ત્રણવાનું ઠીક પડ્યું.

પ્રથમ જે દિવસે નરેન્દ્રનાથ નિશાળે ગયા તે દિવસે પ્રાતાઃ સમયે કુળ પુરોહિતે (ગોર મહારાજે) આવી પાટી ઉપર સહેત ખડી વડે અક્ષરો લખી તેમને સિખવ્યું કે; આ “ક” આ “ખ” વગેરે. નરેન્દ્ર પણ બોલ્યા કે: આ “ક,” આ “ખ.” તેઓ હમેશા મિષ્ટ વાક્યથી વશ થતા. કેડે બાપણ સહન કરી શકતા નહિ, બાલ્યાવસ્થામાં પણ એવોજ સ્વભાવ હતો. સુર-મહારાજ આંખો રાતીચોળ કરી આવવા મારમારીને તેમની પાનેથી પાંડે લઈ શકતા નહિ, તેમને જે કંઈ કહેવું હોય તે તેમનું સરીર પંખાળીને ! બાંધ જાપા કહીને ! મીઠાં વચ્ચેનોથી !

બાળકોની ટોળામાં તેમણે શીઘ્ર ઉપરીપણું પ્રાપ્ત કર્યું હતું. રમવા બેલવામાં પણ તેઓ સર્વના અગ્રસર હતા. પર્વ કે ઉત્સવાદિ દોષ ત્યારે વાચવા લખવાનું બંધ કરી સમસ્ત રાતદિવસ ઉત્સવના આનંદમાં મસ્ત થઈ ગેલા. એક દિવસ મકર-ચંક્રાંતિને દિવસે વિચાર થયો કે: અધા મિત્રોની ટોળા લઈ ગંગા સ્નાને જવું અને ગંગા પૂજન કરવું. પિતાની આજ્ઞા મળી અને અર્ચ પણ મળવાનું નક્કી થયું. બાળક મિત્રોને લઈ ઘેરથી નિરાન-દવળ ઉડાવતા, ગળે કુલની માળા પહેરી, તેમણે ગંગાજી તરફ પ્રયાણ કર્યું. જાણે એકાદ ન્હાનો વરધોડો ન હોય ! આખે રસ્તે “જય જય સુરેશ્વરી-ભગવતિ ગંગે.” ગાતા ગાતા ચાલ્યા. ગંગાજી સમીપ પહોંચ્યા પછી કુલ

અને ડુલની માળાઓ ભક્તિ સહિત ગંગા-પ્રવાહમાં સમર્પણ કરી. સંધ્યા સમયે સર્વ મિત્રોએ એકત્ર થઈ કેળાના છોડાંની ન્હાની ન્હાની નૌકા બનાવી તેમાં દીપકો પ્રકટાવી ગંગાજીમાં તરતા મૂરી દીધા. અહા ! કેવું સુંદર દ્રશ્ય ? તે દિવસે સેંકડો બાળકોએ અમંખ્ય દીપકો પ્રકટાવી ગંગાને હૃદય-પ્રદેશ ઉજ્જવળ કરી મૂક્યો હતો.

ગુરૂ મહાશય જે સમયે વિદ્યાભ્યાસ-કરાવતા તે સમયે નરેન્દ્રનાથ નેત્રો બંધ કરી શ્વાસ રાહી દર્ષ બેસી રહેતા. પરંતુ ગુરૂમહાશયને એવા પ્રકારનો ઢોંગ પસંદ ન હતો, તેઓ બધા ઉપર દયા રાખતા પરંતુ નરેન્દ્રને બે આંખે જોઈ શકતા નહિં ! એક દિવસ નરેન્દ્રનાં નેત્રો બંધ જોઈ એકાએક તેઓ કૌંધે ભરાયા અને બોલ્યા કે : “ આ ક્યાંનો વાંદરો આવ્યો ? વાંડ ? નિત્ય બહુવાની વખતેજ ઉઘી જાય છે ! ” એમ કહી ઔપધની શીથી પેઠે નરેન્દ્રનું સર્વ શરીર કેટલીકવાર બળપૂર્વક ખૂમ હલાવ્યું. શરીર ઘર્ણ હાલવાથી બાળક ધ્યાનભંગ થયો. અને ચક્ષુ ઉઘાડી ગુરૂમહાશયના સ્હામે જોવા લાગ્યો. તેણે જોયું કે : ગુરૂમહાશય કૌંધે અમિશસ્મા યપા છે ! બાળકે નિરૂપાયે પોતાનો દોષ લક્ષવાનો અન્ય કોઈ ઉપાય નહિં જોવાથી તે સમયે જે પાઠ અન્ય બાળકોને શિખવવામાં આવતો હતો તે અક્ષરે અક્ષર ગુરૂમહાશયને કહી સંભળાવ્યો અને બતાવ્યું કે : તેમના બહુાવવા તરફ નરેન્દ્ર જરા પણ બેદરકાર નથી. નરેન્દ્રનો મુખ પાઠ સાંભળવાથી ગુરૂ મહાશયને એટલું બધું આશ્ચર્ય થયું કે : તે દિવસથી તેઓ તેમને નવીન ચક્ષુએ જોવા લાગ્યા. કારણ કે : તેમણે અત્યાર સુધીમાં ધણા વિદ્યાર્થીઓને બહુાવ્યા હતા પરંતુ નરેન્દ્રનાથના જેવો મેધારી-સ્મરણ શક્તિવાળો વિદ્યાર્થી કહી પણ જોયો ન હતો.

રાત્રિને સમયે નરેન્દ્રનાથ એક વિદ્વાન કુટુંબી (ભક્ત રામદત્તાના પિતા)ની ખાસે શયન કરતા. તે વિદ્વાન ગૃહસ્થ યોગ્ય સંસ્કૃત જાણતા. અને એવું માનતા કે કઠિન વિષયો બાલ્યાવસ્થામાંથીજ મોઢે કરાવ્યા હોય તો બાળકો વિદ્યાભ્યાસમાં સત્વર આગળ વધી શકે. એ વિચાર વશ યત્ન નેજ તેઓ નિત્ય રાત્રિ નરેન્દ્રનાથને અમર કોષના (કોઈ કોઈ કહે છે કે :

“મુગ્ધ-બોધ બાકરજી”ના) ચોડા ચોડા ચખ્ખો મોઢેથી ઘિખંવતા. એ સિક્કણને પરિણામે નરેન્દ્રનાથ વર્ષ પૂરૂં થતાંજ એ પુસ્તકોમાંનો ધણો ભાગ મોઢે ફરી ચડ્યા હતા. એ સમયે તેમને પાંચાનું વર્ષ પૂરૂં પણ થયું ન હતું.

બાલાવસ્થાથીજ તેમના હૃદયમાં “આગેવાન” (Leader) થવાની અંકુરો જાગ્યા હતા. સમાન વયના મિત્રો સાથે રમતી વખતે તેઓ “રાજ” બનતા. દોડતાં દોડતાં પૂજન મંડપના સર્વોચ્ચ પગથિયે ઉચ્ચ આસન પર બેઠેસતા. નીચેના પગથિયાં તરફ આંગળી ખતારી બીજા એ મિત્રોને કહેતા કે: “તમે થાઓ રાજમંત્રી, અને તમે સેનાપતિ, જાઓ. પહોં ઉભા રહો.” તેની નીચેના પગથિયાં ઉપર સમાસહોને બેસવાનું સ્થાન નહીં થતું. ત્યાર પછી દરબારનો આરંભ થતો. મેલકો એક પછી એક પૃથિવિ પર લાંબા પડી તેમને દણ્ડવત્ પ્રણામ કરી ઉભા રહેતા ત્યારે તેઓ પૂછતા કે: “મંત્રિ! રાજ્યના યા સમાચાર છે? પ્રજાજનો સુખશાંતિમાં છે કે?” મંત્રિજી ક્વચિત્ કહેતા કે: “હા, મહારાજ! પ્રજાજનો પરમ સુખ ભોગવે છે.” ક્વચિત્ કહેતા કે: “ના, મહારાજ! એક હુંદારો બહુ તોફાન મચવી રહ્યો છે.” તે સમયે તે અપરાધી હુંદારાને ન્યાય માટે સમામાં હાજર કરતા. તેના ઉપર ચોખ્ખી રીતે કામ ચલાવ્યા પછી રાજ આગ્રા ફરમાવતા કે: “સિપાહીઓ! એ પાપીનું મસ્તક તુર્તજ કાપી નાંખો.” તુર્તજ સિપાહીઓનો વેશ ધારણ કરેલા દરબાર બાગકો અપરાધી હુંદારાને વધ-બૂમિ પર લાઇ જવા તૈયાર થતા, પરંતુ હુંદારો તેમને શરણે નહિં થતાં તીરવેગે દત્ત નિવાસના મુખ્ય દરવાજા તરફ દોડી જતો. ગુસ્સે ચપલા સિપાહીઓ પણ તેની પાછળ પાછળ દોડતા, મુઘાઈનો સમય છે. ધરનાં સર્વ નિદ્રાવશ થયાં છે. દરવાજા પર બેસતા નોકરો પણ નિદ્રા લઇ રહ્યા છે. તેમના નિદ્રાવશ થયેલા શરીર ઉપર કઈને ઝેહાટી જુઓ પાડતા સિપાહીઓ અને અપરાધી (બાગકો) દોડતાં. સતેલા નોકરો ચમકી ઉઠી, કોષે બરાબ તોફાની બાળકના ટોળાને મારવા માટે તેમની પાછળ દોડતા. પરંતુ બાગકોની સાથે દોડી શકતા નહિં, તેથી અંતે ચમકી પાછા ફરતા! બાગક નરેન્દ્ર પોતાના ઉચ્ચ આસન ઉપર બેઠા બેઠા બધા તમાસો જોતા અને મૂઠુ મૂઠુ હાસ્ય કરતા.

કદાચ તેઓ એમ પણ ધારતા હશે કે: નોકરો તેમને શું કરશે ? તેઓ રાજ્ય બન્યા છે. તે અત્યારે સર્વ જગતના માલિક છે !

એ ઉપરાત તેઓ બીજી પણ એવી કેટલીક રમતો રમતા કે જેમાં ખુદિ આતુર્યનો ઉપયોગ કરવો પડતો. તે સમયે કલકત્તામાં ગ્યાસના દીવા અને સોદાદેમેનેદનો પ્રથમ જન્મ થયો હતો. નરેન્દ્રનાથે પણ રમવાના ઝોરડામાં ગ્યાસનું કારખાનું અને સોદાદેમેનેદ તૈયાર કરવાની શરૂવાત કરી હતી ! ઉપરાત નાના પ્રકારની કળા-સંચા એકત્ર કરી રમવાના ઝોરડામાં રેલ્વેગાડી બનાવી હતી ! તેમના મધ્યમ વ્યાતા કહેતા કે: “ કેટલાક જૂના પદ્ધતિના નગ, ધાસ, હાંધી, વાંસ, દોરી અને નિસરણી લઇને મકાનના ઝોટલાપર તેમણે પોતાનું ગ્યાસનું કારખાનું તૈયાર કર્યું હતું. ધાસ સગાવતા જ તેમાંથી ધુમાડો નીકળતો તે નગમાં થઇને ઉડે ચડતો. તે વખતે આગક-ખુદિને લીધે નરેન્દ્ર એવું જ સમજતા કે: સમસ્ત કલકત્તા ચહેરના ગ્યાસ-દીપકો આ ગ્યાસમાંથી જ પ્રકટે છે ! નરેન્દ્રનાથ કમ્મરે હાથ દઈ ગંભીરમુખે ઉમા ઉમા નળમાંથી નીકળતો ધુમાડો જોતા તે વખતે બહુ આનંદ ઉપજતો ! જાણે કોઈ એક કેવાએ પ્રવીણ એન્જિનિયર ઉમા ન હોય ! કોઈક વખત તો તેઓ નાક ચઢારી (એવી વંચગત ટેવ હતી) કહેતા કે: “ ના, ના, હજી હંધ થયું નથી. ” મિત્રોને કહેતા કે: “ હજી પણ અગ્નિ સળગાવો, ખુબ ટુંકો મારો ગ્યાસ બહુ ઝોઢી નીકળે છે. ”

તે સમયે વિશ્વનાથ દત્તની પાસે નાના પ્રકારના અસીસો આવતા. તેમાં એક મુસલમાન પણ આવતો. તે દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરીને બે ત્રણ તકીયા આડા ગોઠવી તેના ઉપર આડો પડતો અને નેત્રો અર્ધા મીચી હુપ્પે પીતા પીતા “ ઇયા અલ્લા, ” “ ખુદા, તુમ સમ્ય હો. ” વગેરે વાક્યો ઉચ્ચારણ કરતો અને તંબાકુ પીતા ચાકતો ત્યારે ઉડી નિઃશ્વાસ મૂકી હાથ પોકારતો અને ક્વચિત્ તે સાથે જ “ યા, ઇલાહા ઇલ અલા, મહમ્મદ રસુલિલ્લા. ” દહી ચિત્કાર કરતો. તેની એવી વર્તણૂક જોઈ અન્ય અસીસો આશ્ચર્ય પામી વાતચિત બંધ કરી એકાએક ચુપ થઈ જતા અને પોત-પોતાનો હુકકો પીવા મંડી જતા. પરિણામે વિશાળ દિવાનખાનું ધુમાડાના ગોટગોટથી ભરાઈ જતું !

પરંતુ એ મુસલમાન અસીલ નરેન્દ્રનાથ ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતે. નરેન્દ્ર પણ તેને જોઈ “ચાચા” “ચાચા” કહી દોડી આવતા અને તેના હુંગળા-લસણની ગંધ મારતા મુખેથી પંખમ, અશ્વધાનિરચાન આદિ દૂર દેશની ઉંઠ, ઘોડા, હાથી વગેરેની સહાયતાથી બ્યારી લોકોનાં ટોળાં ફેરી રીતે પ્રવાસ કરે છે તે વાર્તાઓ સાંભળતા. એ વાર્તાઓના આદિ-અંત ન મળે. પરંતુ બાધ્યાવસ્થાને ઉચિત સ્વભાવ પ્રમાણે એવી વાર્તાઓ સાંભળવામાં તેમને બહુ રસ પડતો. વૃદ્ધ મુસલમાન ધણુંજે બોલી જતા, નરેન્દ્રનાથ પણ આશ્ચર્યચકિત નેત્રે તેના મુખ રહાને જોઈ ચરીર કમ્પાપમાન કરે તેવી સર્વ વાર્તાઓ સાંભળતા. મુસલમાન તેમને કાંઈ વખત પેંડા, બરફી વગેરે મિઠાઈ ખાવા આપતા. નરેન્દ્ર જરાપણ મંકામ વગર તે ઉડાવી જતા. પરંતુ એ જોઈ અન્ય અસીલો (જૂદી જૂંદી યાત્રીના હિંદુ હોવાથી) કમકમી જતા.

શિવ! શિવ! કેવી ધર્મબ્રહ્મા! હિંદુ ચક્રને મુસલમાનની સ્પર્શ કરેલી મિઠાઈ ખાય છે! એ પ્રભાણે સખ્તોદ્ગાર કાઢતા તેઓ હુમ્મટાનાં ગોરગોઠ કાઢતા અને તે સાથે બ્રહ્માચારી બાગક-નરેન્દ્રની બાવી દુર્ગતિયં સ્મરણ કરી તેના તરફ બમરો સંકાચી નેત્ર કઠાક્ષ કરતા. વિશ્વનાથ બાકુ દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરી ઉપરોક્ત મનાવ નજરે જોતા તે વખતે વસ્તુ સ્થિતિ સમજી જતા પરંતુ આઠારાદિ આમાર પાસન સંબંધી તેઓ પોતે જ ઠંઠક ઉદાસીન હતા તેથી પુત્રનું એવું આચરણ જોઈ પ્રકટરૂપે તેને કબકો નહિ દેતા મનમાં ને મનમાં જ હાસ્ય કરતા.

એક દિવસ મ્હોટી ગમ્મત થઈ હતી. નરેન્દ્રના પિતા વાર્તાલાપમાં શુંચાયા એટલે નરેન્દ્ર તે સ્થાન છોડી બહાર રમવા ચાલ્યા ગયા. તેમના પિતા અસીલો સાથેનું કામકાજ પતાવી તેમને વિદાય કરવા મુખ્ય બારણા મુધી વળાવવા ગયા હતા તે સમયે નરેન્દ્રે કોણ જાણે ક્યાંથી દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો અને હારભંધ ગોઠવેલા દરેક છુકાની નળીને મ્હો લગાડી એક એક વખત પ્રત્યેક છુકો ચૂકચૂક કરીને પીવા લાગ્યા. મુસલમાનનો છુકો જરા વધારે આગ્રહપૂર્વક પીધો, કારણકે તેની તંબાકુમાંથી ધણી ખુશબો આવતી હતી!

એમ કરવાનું એક કારણ હતું તે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. બાળક નરેન્દ્ર જાતિ ભેદ વ્યવસ્થાને મ્હોટી અજ્ઞાનતાનું કારણ માનતા હતા. એક મનુષ્યે ખીજા મનુષ્ય સાથે જેસી ભોજન નહિ કરવાનું કારણ શું? પરસ્પર ભિન્ન જાતિ હોય તો પણ તેમાં દોષ શો? જે જાતિભેદ ન માનવામાં આવે તો પરિણામ શું આવે? તેથી શું આકાશ ભાંગી માથા ઉપર પડે અથવા મનુષ્યો મરણ પામે? બાળક-પ્રુદ્ધ નરેન્દ્ર, આવા આવા અનેક વિચાર કરે એમાં આશ્ચર્ય શું? બાળકને જાતિ ભેદનું રહસ્ય શું સમજાય? તેને મનથી તો જ્ઞાણથી અને અતિ યદ્ બધાં જ સરખાં! એ સમજાણને લીધે જ તેમણે જાતિ ભેદ માન્યો નહિ; અને મસ્તકે આકાશ પડે છે કે મરણ ચરણ થવાય છે તે જેવા માટે જ ઉતાવળે બધા અસીસોના હુકા પીને ધૂમાડા કહાડ્યા. પરંતુ આકાશ મસ્તકે ટૂટી પડ્યું નહિ અથવા તેનું મરણ પણ થયું નહિ! તેમણે વિસ્મય પામી જોયું કે: સર્વ વસ્તુઓ પ્રથમ જેમ હતી તેમની તેમજ પડી છે. એટલામાં વિશ્વનાથબાપુ આવી પહોંચ્યા અને બનેલો 'બનાવ નજરે જોયો. તેમણે પૂછ્યું: "શું કરે છે રે?" પુત્રે હાસ્યમંદિત પણ ગંભીર વદને ઉત્તર દીધો: "જુવો છો ને? જાતિ ના માનીએ તો શું થાય વાઈ?" પિતાએ હિમ્મત્વરે હાસ્ય કરી કહ્યું: "ત્હારૂં માથું, ફુટ !" એમ કહી ધીમે ધીમે પોતાના વાંચનાલયમાં ચાલ્યા ગયા."

વળી એક દિવસ ઉપરાંકત મુસલમાન અન્ય અસીસોની સાથે શહેન-શાહ અકબરના શુભ માન કરી રહ્યો હતો તે સમયે એકાએક વિશ્વનાથ દત્તાના મકાનમાં મ્હોટો કોલાહલ મચી ગયો. અન્ય બાળકો સાથે ત્રીજે માળે સંતાકુકડી રમતાં રમતાં પણ લપસી જવાથી બાળક નરેન્દ્ર જે દાદરે ગમકતા ગમકતા છેક નીચે પડ્યા, ઘણું લોહી નીકળવાથી તે અજાન થઈ ગયા હતા. તત્ક્ષણાત ડાકટરને જોલાવ્યો. અનેક ઔષધોપચાર કર્યા પછી એક કલાકે તેને ચેતન આવ્યું. પિતા માતાને ઘણી ચિંતા થઈ પરંતુ ડાકટરે છેવટે કહ્યું કે: મ્હોટો ધા પડ્યો છે ખરો પરંતુ એની જીંદગીને કશો ભય નથી, તેમના કપાળમાં ધા પડ્યો હતો, પુષ્કળ લોહી નીકળ્યું હતું. પરિણામે સ્વામી વિવેકાનંદજીના કપાળમાં-જમણા નેત્રની ઉપરના ભાગમાં

જીવન પર્યંત એક કાથ જાણાયા કરતો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવ કહેતા કે: “જો તે દિવસે એ પ્રમાણે એની ચર્ચા આજી ન થઈ ગઈ હોત તો એ (નરેન્દ્ર) પૃથિવિ હલકા પાવટ કરી નાખત!”

પ્રથમથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે: અતિ બાંધાવસ્થાથી જ કૃતિવાસી રામાયણ નરેન્દ્રનાથને મોટે યથ ગયું હતું, અને વિદ્યાભ્યાસ પ્રવેશ કરતા પહેલાં જ તેની વયના પ્રમાણમાં સારી પેઠે બંગાળી વિદ્યાભ્યાસ કરી લીધો હતો. બાંધાવસ્થાથી જ તેઓ મંગીતના પશુ ભક્ત હતા. તેથી જ સમયે બિખારીનાં ટોળાં મૃદંગ-ટોલક મંજરા, વગાડતાં વગાડનાં તેમને બારણે બાવી બિક્ષા મંગતાં અને ગાન ગાતાં તે સમયે તેઓ એકમિને તેમનું સંગીત સાંભળતા. એક વખત તેમના ઘર આગળ થઈને મંગીત-રામાયણના કેટલાક ગાયનો ગાતાં ગાતાં રામલીલાની ટોળાં વાળાઓ પ્રસાદ ચતા હતા તે વખતે કેટલાક માણસો અશુદ્ધ પદ ભોજના હતા. એ જોઈ નરેન્દ્રનાથે દુરતજ વિશુદ્ધ પદો બોલી તેમની બુલ દર્શાવી હતી. તેમ થવાથી રામલીલા વાળાઓએ તેમની પ્રશંસા કરી તેમને મિષ્ટાન્નનો પ્રસાદ આપ્યો હતો.

નરેન્દ્રનાથ-સ્વામી વિવેકાનંદજી-ને બાંધાવસ્થાથી જ રામાયણના શ્લોકો અને પદો સાથે ઘણો ગાઢ પરિચય થયો હતો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. જે સ્થળે રામાયણની કથા ચતી તે સ્થળે તેઓ સાંભળવા જતાં અને બીજાં છોકરાઓની પેઠે અવ્યયચિત્તે નહિં પણ ચાતચિત્તે-એક નિષ્ઠાથી સાંભળતા. તેઓ સર્વ ગુણસંપન્ન શ્રી રામચંદ્રજીને આદર્શ પુરુષ માનતા. ભક્ત શ્રેષ્ઠ, અદ્ભૂત કર્મચોગી હનુમાનજીના ઉપર પણ તેમની આજી શ્રદ્ધા ભક્તિ નહતી. હનુમાનજીનાં દર્શન કરવા માટે તેઓ અતિશય ઉત્સુક થઈ રહ્યા હતા. તેમજે સાંભળ્યું હતું કે: રામ-ચેતક હનુમાનજીનું એક ચિત્ત, તન્મય થઈ ધ્યાન ધરવાથી તેમનું દર્શન કરી શકાય છે. એક સમયે એક કથાકારે કથા કહેતા કહેતાં કહ્યું હતું કે: “હનુમાનજી કદલી વનમાં નિવાસ કરે છે.” નરેન્દ્રે આતુર થઈ પૂછ્યું કે: “મહારાજ! ત્યાં જવાથી તેમનાં દર્શન થઈ શકશે?” કથાકારે આશ્ચર્યજનક પ્રશ્નનો ઉત્તર દીધો કે: “હા બાઈ, ત્યાં જઈને જુવોને!” તે રાત્રે ઘેર ખાઈ કરતાં જ નરેન્દ્રનાથને વિચાર

યથે કે આપણા ધરની સામે જ કેટલાંક કદલી વૃક્ષ છે. એમ કહી દુર્તજ તેમણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાંના એક કદલી વૃક્ષ નીચે નેત્રો બંધ કરી બેઠા અને વારંવાર હનુમાનજીનાં દર્શન યત્ના માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. ધણે સમય વિતવા છતાં તેમનાં દર્શન થયાં નહિં ત્યારે નરેન્દ્રનાથ દિલ-ગીર થઈ ઘેર ચાલ્યા ગયા. ધરનાં સર્વ તેમને શિખામણ આપતાં કહેવા લાગ્યાં કે: “કેમ બિલે ! અમે ધારીએ છીએ કે આજે તું હનુમાન પ્રભુને માટે કોષ્ટ સ્થળે ગયો હોઈશ, તેથીજ તું વહેલો આવી શક્યો નહિં.” આ વાક્યથી તેમને કેટલુંક આશ્વાસન મળ્યું હતું. સ્વામિજી વિવેકાનંદ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં બનેલા એ બનાવતું વર્ણન ઉત્સાહ પૂર્વક કહી મહાવીર હનુમાનજીના પવિત્ર ચરિત્રની અનેક પ્રશંસા કરતા. ભક્ત શ્રેષ્ઠ મહાવીરનું મહાન જીવન ચરિત્ર તેમના હૃદયમાં એવી દ્રઢ રીતે અંકિત થયું હતું કે, જેથી બેલુક મઠમાં હનુમાનજીની એક પાષાણ-મૂર્તિ સ્થાપવાનો મણુ તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો. ભક્તિ જોષએ તો મહાવીર હનુમાનજીની ! હનુમાનજીના શરીરના પ્રત્યેક અણુમાં “રામ, રામ.” શબ્દ આલેખાઈ ગયો હતો. તેથી જ ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજી તેમના ઉપર અતિશય પ્રસન્ન હતા. જેને ભક્ત થવું હોય તેણે હનુમાનજી જેવા થવું.

બાલ્યાવસ્થાથી જ નરેન્દ્રનાથના ચરિત્રમાં “દ્રઢતા” તું શુભ લક્ષણ જણાતું હતું. તે સમયના એક દીર્ઘદર્શી પ્રાચીન વૃદ્ધ-પુરૂષને તેમનો પરિચય થતા અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે: “સમય આવતાંજ આ હોકરો બહુ હોશિયાર પુરૂષ થશે.” બનાવ એવો બન્યો હતો કે,—

ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં દત્તવંશના વડિલ, નરેન્દ્રના પિતામહ કાલોપ્રસન્ન દત્ત મૃત્યુ સંજ્યાએ પડ્યા હતા. અંત ઘડી આવેલી જાણી તેમણે પોતાના કુટુંબનાં સર્વ મનુષ્યોને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં અને બાળક-બાલિકાઓ-માંથી જે કોષ્ટ હાજર હોય તેમણે મહાભારતમાંનો એકાદ અધ્યાય વાંચી સંભળાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પરંતુ લજ્જાને વશ થઈ કોષ્ટએ એ કાર્ય કરવા હા પાડી નહિં ત્યારે છ વર્ષના બાળક નરેન્દ્રે વૃદ્ધની અંતિમ ઇચ્છા અપૂર્ણ રાખવા તદ્દન નારાજ થઈ, ગંભીર મુખે તે મ્હોટા ગ્રંથ બે હાથે ઉઘડી લાવી તેમની પાસે જઈ બેઠા, અને ધીમેથી, ચાંત ચિત્તે, સુંદર રાગ

ઘાડીને ઉચ્ચ કણ્ઠે કેટલાંક પૃષ્ઠ વાંચી સંભળાવ્યાં. શ્રુત્યુની પૂર્વ ધડીએ મ્હોરાં વિદ્વાન કુટુંબીજનો રહાએ દ્રષ્ટિ પ્રસારી રહેલા વૃદ્ધ નરેન્દ્રને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે: “માઈ, સમય આવતાં જ તું બહુ હોશિયાર-પુરૂષ થશે.” એટલું કહી વૃદ્ધનો પ્રાણવાયુ ચરીરમાંથી નીકળી ગયો.

બાળક નરેન્દ્રના ઉજ્જવળ ભવિષ્યનું ચિત્ર વૃદ્ધની દિવ્યદ્રષ્ટિએ જ શ્વાસ આવ્યું હતું. વાંચકો! બહુ યકશે કે: તે મિથ્યા થયું નથી.

બાલ્યાવસ્થામાંથી જ નરેન્દ્રનાથમાં સાદસ અને હાનર જવાબી શુદ્ધિના ખીજ પણ જોવામાં આવ્યાં હતાં. છ વર્ષની વયે તેઓ એક વખત એક મિત્રને લઈ મેળો જોવા ગયા હતા. ત્યાંથી માટીના મહાદેવ ખરીદી બન્ને ઘેર પાછા ફરતા હતા. સાથેનો મિત્ર કેટલેક દૂર આવ્યા પછી જશ પાછળ પડી ગયો. તે સમયે અંધકાર થયો હતો. એટલામાં એક ઘોડાગાડી ઉતાવળે દોડતી તેમના તરફ આવી પહોંચી. ગાડીનો ચમ્દ સાંભળતાં જ નરેન્દ્રે પાછળ ફરી જોયું તો પોતાની સાથેનો મિત્ર ગાડીના ઘોડાના પગ નીચે પડેલો જણાયો. ડાબા હાથમાં મહાદેવ ઝાલી નરેન્દ્રનાથ તત્ક્ષણાત ચાનશત્ર્ય થઈ મિત્રના જીવનનું રક્ષણ કરવા દોડી ગયા. માર્ગમાં જોલા લોકો વિસ્મય-મુગ્ધ-નેત્રે એ બનાવ જોઈ રહ્યા હતા. અકસ્માત એટલી ઘોડી ક્ષણમાં બન્યો હતો કે: જેથી કોઈને તે છોકરો બચાવવાનો સમય પણ મળ્યો નહતો. ગમે તેમ હો, પણ તે સમયે બાળક શ્રુત્યુના મુખમાંથી રક્ષણ પામ્યો. નરેન્દ્રે તેને ઝટ બેઠો કરી તેનું ચરીર અને આંખો દબાવ્યાં. અનેક જોનાર મનુષ્યોએ નરેન્દ્રની પરીપાકર વૃત્તિને ધન્યવાદ આપ્યો. કોઈએ તેની પીઠ ચામડી. કોઈએ આશીર્વાદ દીધા. ઘેર ગયા પછી નરેન્દ્રે માતાને બનેલા બનાવનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું ત્યારે જીવનેશ્વરીદેવી આનંદાશ્રુ સારતા બોલ્યાં કે: “બેટા! એજ સાચી માણસાઈનું લક્ષણ છે. સર્વ પ્રમોગે એજ પ્રમાણે મનુષ્ય થવાનો યત્ન કરજો.” “મનુષ્ય”ની ધર્મ જ અન્ય જીવો પ્રત્યે દયા અને પ્રેમ દર્શાવવો એ છે. જાણવા-જોવા છતાં એક મનુષ્ય કોઈપણ દુઃખી થતા જીવને સહાય કરતો નથી તે “મનુષ્ય” નથી. સાચુ મનુષ્યત્વ પરીપાકર એજ મનુષ્ય ધર્મ.

વિદ્યાલયમાં.

સાત વર્ષની વયે નરેન્દ્રનાથને મેટ્રોપોલિટન સ્કૂલમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. અંગ્રેજી ભાષા શીખવા માટે પ્રથમ તો તેઓ બિસ્ફુલ નારાજ હતા. તેમની ઇચ્છા જ ન હતી. તેઓ કહેતા કે: “એ તો વિદેશી ભાષા છે. યામાટે શીખવી જોઈએ? પ્રથમ આપણી માતૃભાષા શીખવાથી જ આપણું કસાણુ થાય.” કુટુંબીજનો તેમને અનેક પ્રકારે સમજાવવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા વીર બાળક હતા. તેમણે કહ્યું: “હું કદીપણુ પર-ભાષા શીખીશ નહિ!” સર્વે કહેવા લાગ્યાં કે: “આજકાલ અંગ્રેજી ભાષા શીખવાની જ આવસ્થકતા છે. ન શીખીએ તો ઉદર પોષણ શી રીતે થાય? એ વિના તો ચાલે જ નહિ! વગેરે.” તેમ છતાં વીર બાળક નરેન્દ્રનાથ પ્રતિજ્ઞામાંથી કડ્યા નહિ! તેમનું મન ફર્યું નહિ. રામચંદ્રદત્તાના પિતા નરેન્દ્રને બહુ વ્હાતા. તેમના ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા. વૃદ્ધ નરેન્દ્રને એકાન્તમાં લઇ જઇ ધણું સમજાવ્યા, ધણો યત્ન કરવા છતાં તેમનો અભિપ્રાય ફેરવવા સફળ થયા નહિ! પરંતુ થોડા મહિના બતીત થતાં જ, કેાંચું જાણે શો વિચાર કરીને જુદની શિખામણુ પ્રમાણે દાર્પ કરવા સમ્મત થયા. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે: નરેન્દ્રે જે દિવસે નિશ્ચય કર્યો કે: અંગ્રેજી ભાષા શીખરી જ છે તે દિવસથી એવા દ્રઢ આગ્રહથી શીખવા લાગ્યા કે: તેમનો વિદ્યા-પ્રેમ જોઇ સર્વ વિસ્મય પામ્યાં. વિદ્યાર્થીનું કેવું અદ્ભુત ચક્ર! ઉત્તર દાસમાં જે ભાષામાં (અંગ્રેજીમાં) તેમણે સમગ્ર જગતને અપૂર્વ બોધ આપ્યો છે, જે ભાષા-શિક્ષા વિના યુરોપ-અમેરિકાદિ દેશોમાં હિંદુ-ધર્મ આઠ્ઠો સીધ અને સફળ રીતે વિસ્તાર પામવા શક્તિમાન થાત નહિ, એક રીતે કહેતા જે ભાષાની સહાયતાવડે નરેન્દ્રનાથ-સ્વામી વિવેકાનંદજી-જગતમાં પોતાનો જીવન-ઉદ્દેશ્ય

સંપૂર્ણરૂપે સિદ્ધ કરી ગયા છે, તેજ આપાને-વિદ્યારંભના પ્રથમ પગથિયે. ઉપર પણ મુક્તિ-વિજયીય આપા દહી તેનાપર તેમણે તિરસ્કાર દર્શાવ્યો હતો !

માતાની પાસેથી તેમણે પ્રથમ અંગ્રેજી વર્ણુમાળા અને અંગ્રેજી શબ્દ-શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી. અને તે સાથે જ રામાયણ, મહાભારતની વાર્તાઓ પણ સાંભળી લીધી હતી. એ વાર્તાઓ માદ રાખેલી હોવાથી પરિણામે તેઓ એક ઉત્તમ વાર્તા-સ્નેહનાર થઈ ચક્રયા હતા.

પ્રથમ તેઓ પાઠ્યુન પહેરી નિરાગે જતા અને અંચગચિત્ત તથા દાગળ-રહિત હોવાથી નિત્ય તેનો કોઈક વિભાગ કાઢી પણ જતો. તેઓ બાલ્યાવસ્થામાં એટલા બધા અંચગ-ચિત્ત હતા કે : " તેઓ સ્થિર થઈ બાસ્ટી ઉપર બેસી ચક્રતા નહિ. ઉભા અને બેઠાની વચમાં જેટલા પ્રકારે શરીર રાખી રાહાય તેમની કોઈ એક સ્થિતિમાં-કોઈ એક પ્રકારે તેમને સંદા બેવામાં આવતા ! અર્થાત્ નહિં બેઠામાં કે નહિં ઉભામાં ! તેમ છતાં તેઓ સંપૂર્ણરૂપે બાળક હતા. રમવાને સમયે તેઓ રમવામાં અત્યંત મદમત બની જતા. તે સમયે અન્ય કોઈ વિષયનું તેમને બાળ જ રહેતું નહિં. પત્થરા ફેંકવા ન્હાસાન્હાસી, દહીનો ઘોડો, મુકામાળ, કુદાકુદ, એ સર્વ તેમને અત્યંત પ્રિય હતા. જો સર્વ રમવામાં તેઓ સોના આગેવાન બનતા. બીજા દિવસે કંઈ કંઈ રમતા રમતા તેની આગયે દિવસથી જ નિત્ય ગોઠવણ કરતા. બાળકોમાં લગાઈટો ઉપરિચન ચતાં નરેન્દ્રનાથને જ મધ્યસ્થ બતાવી, સર્વ ઇન્સાફ મેળવતા. મૂળે તો તેઓ લગાઈ ટો પસંદ જ કરતા ન હતા. તેથી જેઓ તેમની સાથે નિત્ય રમવા એકાં ચતા તે સર્વ મિત્રોમાં મારા મારી ચતા જ તેઓ શુરમે બરાતા. ક્વચિત્ મિત્રોમાં એવો બનાવ બનતો તે વખતે તેઓ બન્ને પક્ષની વચમાં ઉભા રહી બન્નેને જૂદા પાડી દેતા અને તેમને ચાત ખાડા. પ્રસંગોપાત એમ કરવા જતાં તેમને પોતાને પણ એક બે સપાટા સહન કરવા પડતા. એટલી ન્હાની વચમાં પણ તેઓ મુકામાળ (મુષ્ટિ યુદ્ધ) કરવામાં બહુ કુશળ હતા. તેથી સર્વને પોતાના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાની સહજે ફરજ પાડી ચક્રતા. જે ના માને તેને મુષ્ટિ પ્રદાર ! ના માને તો જામ કયા ? તેઓ પોતાના જિયોને કહેતા કે : " હું બાલ્યાવ-

રચનામાં બહુ તોફાની અને સાહસિક હતો. તેમ ન હોત તો એક પાછું પણ લીધા વગર હું આખી દુનિયા ફરીને પાછો આવી શકત ખરો કે ? ”

લૈકિક ભાષામાં તોફાની અને સાહસિક ચમ્પોના ગમે તે અર્થ કરવામાં આવે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમના ચરિત્રમાં આત્મશક્તિના અનુભવને લીધે ખરી નિર્ભયતા અને અંધગતનો આત્મસંસ્કરણ પામ્યો હતો.

બાલ્યાવસ્થાને ઉચિત એવી ચપગતા સિવાય એક બીજી મહત્તર શક્તિ નરેન્દ્રનાથમાં જોવામાં આવતી. તે શક્તિનું નામ “દયા.” તેમનાં જનની પુણ્ય શીલ-પવિત્ર-ભુવનેશ્વરી માતા અતિશય કૃષ્ણ હૃદયનાં હતાં. નરેન્દ્રનાથે પોતાનું કૃષ્ણ-કોમળ હૃદય પોતાની માતા પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એક હૃદય બનાવતો આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરી ભુવનેશ્વરી માતાના દયાળુ હૃદયનો પરિચય કરાવીશું. નરેન્દ્રનાથના પિતાએ એક ગીરવી રાખેલી જમીન સહધર્મિણીને નામે ચઢાવી આપી હતી. રંક્ષવસ્થામાં આવી પડેલા એક મુસલમાને એ સમ્પત્તિ તેમની પાસે ગીરવી મૂકી હતી, પરંતુ તેમને ત્રણ સુકવી આપવાની મુદત થઇ તે સમયે પૂરતા રૂપિયા એકત્ર નહિ કરી શકવાથી અતિશય ચિન્તામસ્ત થઈ તેણે કૃષ્ણસ્વરે સર્વ હકિમત ભુવનેશ્વરી માતાને નિવેદન કરી. તેના અનાહાર પિડિત મલિન મુખની બય-ચકિત કૃષ્ણ પ્રાર્થના ઉચ્ચ અંતઃકરણના-દયાળુ રમણીના હૃદયને સ્પર્શ કરવા શકિતમાન થઇ અને તેની દયાજનક સ્થિતિનું વર્ણન સામગ્રતાંજ તેમનું હૃદય પીગળી ગયું. તેની રંક્ષવસ્થા ઉપર દેવીને દયા ઉપજી. તેમણે વિશેષ વાતચિત નહિ કરતાં તુર્તજ ગીરવી-ખત લાવી મુસલમાન મુકરરને પાછું આપી દીધું ! દહેણા જેસા છોડી દીધા ! મુસલમાનનું મલિન મુખ આનંદ પ્રકુલિત !

નરેન્દ્રનાથ-સ્વામી વિવેકાનંદજી-પણ દયાના વિષયમાં સંપૂર્ણ રૂપે પોતાની જનની જેવા જ સ્વભાવના હતા. પોતાની સાથે રમનાર સમાન વયના મિત્રોને તેઓ જીવની પેડે ઝાડતા. તેમના પર ‘અતિશય પ્રેમ રાખતા. તે બધામાંથી કોના ઉપર તેમનો વિશેષ પ્રેમ છે, એ નજીવા માટે

બાળકોમાં પરસ્પર મોટા વાદવિવાદ થતો. પ્રત્યેક મિત્રો એમજ જાણતા કે તેઓ અમને જ સૌથી વિશેષ મહાત્મ છે, રમતી વખત કોઈને વાગતું કે ખીણ ઈતિ ચલાતું જાણતાં તેજ ક્ષણે રમત મંધ રાખી નરેન્દ્રનાથ તેની સેવા-શુભુષા કરવા મંડતા. એક વખત વિશ્વ પચિષ્ઠ બાળક મિત્રોને સાથે લઈ તેઓ ગામ બહાર મેદાનમાં કિલ્લો જોવા નીકળ્યા. તેમાંના એક બાળક હતું સદંત્ર ચરીર બગડ્યું હતું છતાં અન્ય બાળકો તે ત્રિચારાને ઢોળી દીધી તેની મસ્કરી કરતા ચહેરા બહાર જતા હતા. પેલો વ્યાધિગ્રસ્ત બાળકની બાળક ધીમે ધીમે પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. નરેન્દ્રનાથ પણ અન્ય બાળકોની પેઠે ઉચ્ચ હાસ્ય કરી મગન મગવતા સૌના આગળ આગળ ચાલતા હતા. એકએક તેમના મનમાં એવોજ વિચાર સૂચ્યો કે પાછળ ચાલતો છોકરો વ્યાધિગ્રસ્ત છે. તેજ ક્ષણે તેઓ પાછા ફર્યા, થોડે વેગે જતા જ તેમણે જોયું કે તે બાળક રસ્તાની એક બાજુએ બેસી રહ્યો છે. તેના ચરીરમાં સખ્ત તાવ ચઢ્યો હોવાથી તે ઘર ઘર કમ્પાચમાન થઈ રહ્યો છે તેજ ક્ષણે તેમણે તેને ખભે ઉચકી લઈ માડીમાં બેસાડી તેને ઘેર પહોંચાડી દીધા પછી રમવાને રથેળે ચાલ્યા ગયા. તેમના એવા ઉચ્ચ ગુણને લીધે જ અન્ય બાળકો તેમને વશીભૂત થવા હતા અને પ્રત્યેક કાર્યમાં તેમની આજ્ઞા માન્ય કરતા.

એ સમયે જ એક દિવસ નરેન્દ્રનાથે એક બાળક અને તેની માતાનું એક બર્ષકર આક્રમણથી રક્ષણ કર્યું હતું. અકસ્માત તે માતા-પુત્ર ઉપર એક ઘોડાગાડી આવી પડવાથી તે બન્ને મમરાઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં હતા. પરંતુ બીર નરેન્દ્રનાથે ઘટ જ સાંઢોડી જઈ એક હાથે બાળકને અને બીજા હાથે તેની માતાને પકડી ઝટ ખસેડી લીધાં હતાં. આ દામ તેમણે બહુ જ ચપલતાથી કર્યું હતું, આંખ મીંચીને ઉધાડવામાં તો બનાવ બની ગયો. ચપલ નરેન્દ્રે માતા-પુત્રને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવી લીધાં તથા તેઓ તેમને અનેક ધન્યવાદ અને આછીવાદ આપવા લાગ્યાં. અનેક સોડોએ પણ તેમને સાજાસી આપી હતી.

ત્રિપલમાંથી પારકાનું રક્ષણ કરવાના પરીપક્ષી કાવ્ય સમયે નરેન્દ્ર-

નાથ કદી પણ પોતાના ઉપર વિષદ આવી પડવાનો ભય રાખતા નહિ. પોતાનો છવ ભયમાં નાંખીને પણ પારકાનું રક્ષણ કરવામાં તેઓ થરા હતા.

તેમની સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરનાર મિત્રોને તેઓ પ્રાણુથી અધિક મહાતા તેજ પ્રમાણે તે મિત્રો પણ તેમના ઉપર પ્રેમ રાખતા. તેનું મૂખ્ય કારણ એ હતું કે: જે ગુણ વડે બાલ્યજીવનમાં પૂર્ણ પરિવર્તન અને સાર્થકતા થાય તેમ હતું તે તેમનામાં પૂર્ણરૂપે હતા. અતિશય અંચળતા, દીક્ષા, દૈતુક, રહસ્ય, હાસ્ય-પરિહાસ્ય વગેરે જે સર્વ કમનીય ભાવવડે બાલ્યજીવનની પરિપુષ્ટિ થાય એમ હતું તે સર્વ તેમનામાં યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકસિત થયા હતા. પોતાના કલાસના પ્રત્યેક છોકરાઓને નરેન્દ્રનાથ, એકાએક મશ્કરીના ઉપનામથી બોલાવતા હતા! એ બનાવટી નામમાંનાં કેટલાંક તેમની કશ્પના-પ્રવીણ મસ્તકમાંથી જન્મ પામ્યાં હતાં અને કેટલાંક વિવિધ ઉપકથા અને ઉપન્યાસ વગેરેમાંથી તેમણે શોધી કહાડેલાં હતાં !

પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે: નરેન્દ્રનાથ બાલ્યાવસ્થામાં બહુ તોફાની હતા. એ તોફાનીપણને લીધે જ બાળક મંડળીનાં સર્વ સાથીઓ તેમના ઉપર અતિશય પ્રેમ રાખતા. બહુવા લખવા તરફ તેમને સામાન્ય પ્રેમ હતો. કારણ કે નિત્ય જે પાઠ શીખી નિશાળમાં શિક્ષકને આપવાનો હોય તે તૈયાર કરવામાં તેમને એક કલાકથી અધિક સમય લાગતો નહિ. આકી રહેલો સર્વ સમય તેઓ કેવળ નવીન રમતો શોધવામાં અને હાસ્ય-વિનોદ કરવામાં વ્યતીત કરતા. બપોરે અર્ધાકલાકની પાસુ પીવાની રજામાં ખાવાનું લેવા માટે જે પૈસા મળતા તે સર્વ વિદ્યાર્થીઓના એકત્ર કરતા અને તેમાંથી પેપરમીટ, મિઠાઈ અથવા નવા બાલ, જૅટ ખરીદતા. બહુ નહાતી વયમાં જ તેઓ ક્રિકેટ રમવામાં હોશિયાર બની ગયા હતા. વર્ષના નવ મહિના એ પ્રમાણે રમતો રમી પરીક્ષાને એ ત્રણ મહિના રહેતા તે વખતે વિદ્યાભ્યાસમાં સારી પેઠે ચિત્ત પરાવતા. આટલી વયમાં ઇતિહાસ, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષા, એ સર્વ તેમણે ઉત્તમ રીતે શીખી લીધાં હતા. પરંતુ અંગ્રજીત શીખવા તેઓ તદ્દન નારાજ હતા. એ વિષયમાં તેઓ પોતાના પિતાના જેવા જ હતા. ગણિતશાસ્ત્ર માટે તેમના પિતા કહેતા કે:

“એ તો ગાધીની વિદ્યા! એમાં તે શું?” પ્રથમ કેટલાંક વર્ષ મેટ્રોપોલિટન સ્કુલમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા તે સમયે તેમને અજીર્ણના વ્યાધિ લાગે પડવાથી તેમનું શરીર અત્યંત જીર્ણ થઇ ગયું હતું. તેમ જતાં બાળક-બુદ્ધિને લીધે જે ખોરાક-એ વ્યાધિને-અદિતકર હોય તે જ લાગ મળતાં આવતાં તેઓ આનંદ માનતા!

કલાસમાં કોઇ વૃત્તન વિદ્યાર્થી પ્રવેશ કરતાં જ નરેન્દ્રનાથ સાંધી પહેલાં તેને એવો જ પ્રશ્ન કરતા કે: તેનો કોઇ પૂર્વ પુરૂષ સાધુ સન્યાસી થયા હતા કે નહિ? બાલ્યાવસ્થાથી જ સન્યાસ-જીવન ઉપરનો તેમનો પ્રેમ તેમના હૃદયમાંથી કોઇપણ સમયે જરા પણ ઓછો થતો નહતો. સગ-વડમળતાં જ સન્યાસી થવું એ તેમના મનમાં ને મનમાં જ રમ્યા કરતું હતું. બાલ્ય-સ્વભાવને વશ થઇ મિત્રાને પણ તેઓ કહેતા કે: મ્હોટો થતાંજ હું સન્યાસી થઈશ. અમુક અમુક સ્થળે ફરીશ અને અમુક અમુક કાર્યો ફરીશ. વગેરે” કેવલિત સમયે બાળકો એકત્ર થઇ પરસ્પર એક બીજાનો હાથ જોતા, પરંતુ હાથ જોવાની વિધામાં તો નરેન્દ્રનાથ ઉત્તાડ જ હતા. પોતાનો હાથ જોઈને પોતે જ કહેતા કે: “હું સાધુ થઈશ, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. મ્હારા હાથમાં સન્યાસી થવાની એક મ્હોટી રેખા છે.” એમ કહી તેઓ કેટલીક હસ્તરેખાઓ મિત્રાને બતાવતા. એક વૃદ્ધ પુરૂષે કહ્યું હતું કે: “એના જન્મમાં સન્યાસયોગ લખેલો જણાય છે.” નરેન્દ્રનાથ સન્યાસી થશે એ જાણી બીજા બાળકો પણ સન્યાસી થવાની ઇચ્છા દર્શાવતા. ત્યારપછી મ્હોટા મ્હોટા સાધુઓ શું કરતા હશે તેની વાતો કરતા. પ્રત્યેક બાળકો પોતાની કલ્પનાના બળવડે કલ્પિત કાર્યના વર્ણન કરતા. કોઈ બોલતા કે: “સાધુઓ આમ કરે છે અને સાધુઓ તેમ કરે છે.” પરંતુ નરેન્દ્ર કહેતા કે: “તમે કોઇ જાણતાજ નથી. મ્હોટા મ્હોટા સાધુ-સન્યાસીઓ તો હિમાવલ ઉપર નિવાસ કરે છે. તે સર્વ સ્થાને મનુષ્યો જઇ શકે નહિ, કૈલાસ પર્વત ઉપર તેમની સાથે નિત્ય શંકર-ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તમારે જે સન્યાસી થવું હોય તો એ સર્વ મહાદેવ અને જંગલોમાં જઈ એવા મહાત્માઓને પોંચે લાગવું જોઈએ. ત્યાર-

પછી તેઓ એક ધાંખા પાંચ ઉપર નિદ્રા લેવાનું કહે છે. જો તેના ઉપર ચપન ફરી કાંઈ નિદ્રા લઈ શકે તો તેને બગવાં પહેરાવી ચેલો બનાવી લે છે.”

અહા! બાલ્યાવસ્થાની ક્ષપના કેવી સરસ! કેવી મધુર!

નરેન્દ્રનાથના એક સહાધ્યાયી મિત્રના ઘરમાં ચંપાનું એક વૃક્ષ હતું. જ્યારે તેમને કાંઈ હીક લાગતું નહિં ત્યારે તે ચંપાના વૃક્ષની ડાળ સાથે પગ બાધી માથું નીચું કરી તેઓ હીંચકા ખાવાનું નરેન્દ્રને બહુ પર્થક પડતું. અરે! મધ્યાહ્નના સખ્ત તાપમાં પણ એ પ્રમાણે હીંચકા ખાવાની તેમને ઇચ્છા થતી. ચંપાનું ફુલ મહાદેવજીને બહુ પ્રિય હોય છે. નરેન્દ્રને પણ તે બહુ પ્રિય હતું. એક દિવસ તેઓ ઉપરોક્ત પ્રકારે વૃક્ષ નીચે હીંચકા ખાઈ રહ્યા હતા એટલામાં સહાધ્યાયી મિત્રના વૃક્ષ દાદા નરેન્દ્રને! કણસ્વર સાંભળી તે રથજે ઉપસ્થિત થયા. આટલા ન્હાના બાળકને આવી વિપદાનક અવસ્થામાં વૃક્ષની ઉચ્ચ શાખાએ હીંચકા ખાતાં જોઈને અને ચંપાના પુષ્પોની શોયનીય અવસ્થા જોઈ વૃદ્ધ બાકુળ યમ નરેન્દ્રને વૃક્ષ પરથી નીચે ઉતરવા અને બલિષ્ઠતા પુનઃ વૃક્ષ ઉપર ચઢવાનો નિષેધ કર્યો. નરેન્દ્ર ખૂણું કે: “એ વૃક્ષ ઉપર ચઢવાથી શું થાય?” વૃદ્ધ કહ્યું: “એ વૃક્ષ ઉપર એક બ્રહ્મરાક્ષસ રહે છે. તેનું મુખ બહુ ભયંકર છે. મધ્યરાત્રે એક સદેહ આદર ઓઢી તે બધે ફરે છે.” બ્રહ્મરાક્ષસ રૂપી ભૂતની અદ્ભૂત વાર્તા સાંભળી નરેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામી વિચારવા લાગ્યા કે: “ભૂત આપણને શું કરે વાઈ? એ પ્રમાણે ફરવા સિવાય તે ખીલું કાંઈ કામકાજ કરતો હશે કે નહિં? વગેરે.” એ સમયે વૃદ્ધ પુનઃ કહ્યું: “જો માણસ ચંપાના વૃક્ષ ઉપર ચઢે છે તેનું ગળું રાક્ષસ મરડી નાખે છે.” નરેન્દ્રે તે સમયે તો કંઈ કહ્યું નહિ. ચોડીવાર પછી વૃદ્ધ બાકુળ કે બુદ્ધામ લાગ્યો ખરો! એમ ઠીક મનમાં મનમાં જ હસતા હસતા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા કે તુર્તજ નરેન્દ્ર પુનઃ ચંપાના વૃક્ષ ઉપર ચઢ્યા. એ તે કંઈ ખીલું પકીકમ્પ છોડતો જેવા હતા? વીર નરેન્દ્રને એવા પ્રયોગો કરવા ગમતા, તેથી જ વૃક્ષ ઉપર ચઢ્યા હતા. તેમની ઇચ્છા હતી કે: બ્રહ્મરાક્ષસ દેખા દે તો તેના ઉપર મૂંઝવેડીને તેને વશ કરવો, પણ તેમના સહાધ્યાયી મિત્રે કહ્યું કે: “ના, ના,

એવું કામ કરતો નહિં. તેમ કરશે તો તે રાક્ષસ ત્હાં ગળું મરડી નાખશે.” મિત્રને બધા પામેલો જોઇ નરેન્દ્ર ઉચ્ચ હાસ્ય કરી ઉઠ્યા અને બોલ્યા કેઃ “તું કેવો બહીષ્ણ છોકરો છે ! કોઇએ કંઈ વાત કહી તે શું સાચી માની લેતી ? જો એ વૃદ્ધની બ્રહ્મરાક્ષસની વાત સાચી હોત તો અનેક વખત હું તુજા પર હાથકો તો વખતે તેણે ત્હાં ગળું કેમ મરડી નાખ્યું નહિ ? એ તો ગપાટા બાઈ ગપાટા !”

હાથ એ તો અવશ્ય એક બાળકની વાર્તા જ કહી શકશે, હજી પણ અનેક બાળકો સંબંધી એવી અથવા એથી પણ સારી વાર્તાઓ સાબળવામા આવશે. પરંતુ એમા ધ્યાન જેવાય એવો વિષય માત્ર નરેન્દ્રનો ઉત્તર જ છે કેઃ “કોઇએ કંઈ વાત કહી તે શું સાચી માની લેતી ?” એ વિચાર તેમને સુખેથી નિત્ય સાબળવામા આવતો. તેઓ વિચાર કર્યા વિના અંધની પેઠે કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાના મહાન વિરોધી હતા. ઉત્તર વધમા તેઓ કહેતા કેઃ-“પુસ્તકમા લખ્યું છે તેથી તે સત્ય હોવું જોઇએ એમ જાણી કોઈ પણ વસ્તુને સત્ય માનશો નહિં. અમુક અનુબ્ધે કહ્યું છે તેથી તે સત્ય હોવું જોઇએ એમ જાણી એકાએક તે વસ્તુને સત્ય માની લેશો નહિં. સત્ય એ શું છે તેનું સાચું સ્વરૂપ જાણવા માટે તમે પોતે જ યત્ન કરજો. એનું જ નામ સત્ય પ્રાપ્તિ અથવા સત્ય-લાભ માનજો.”

ઉપરોક્ત સહાધ્યાથી મિત્રના પિતા નરેન્દ્રનાથ ઉપર બહુ પ્રેમ ગાખતા, અને બવિધ્યમાં તે એક સુવિધ્યાત અનુબ્ધ થશે એવો તેમને વિશ્વાસ હતો. એક દિવસ નરેન્દ્રને ઉપરોક્ત બના કરેલા અંધના પક્ષ નીચે ઢીંચકા ખાતા જોઇ વૃદ્ધે તેને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું કેઃ “છોકરા, તું સમસ્ત દિવસ ઘેરઘેર ખઠડા આ પ્રમાણે રમતો કરતો હશે એમ ધારૂં છું. તું વિદ્યા-ભ્યાસ કરે છે ખરો કે ?” નરેન્દ્રે ઉત્તર દીધોઃ “હા, હા, હું બન્ને કામ કરૂં છું.” નરેન્દ્રે હજી બોલ્યું હતું પણ ખરો.” તેજ વખત વૃદ્ધે પરીક્ષા લેવાનું શરૂ કર્યું. તેમણે બૂરોજાળ, અંકગણિત, કવિતા બોલાવી વગેરે પૂછ્યું. સર્વ વિષમની પરીક્ષા લેવામા આવી. નરેન્દ્રે ચટ્ટ ચટ્ટ બધા પ્રશ્નના ઉત્તર દીધા. પરીક્ષક ગૃહસ્થે અત્યંત ખુશી થઇ કહ્યુંઃ “સાજાશ, સાજાશ. સારી વાત

છે. વાઈ પણ ત્હારી દેખરેખ કાણુ રાખે છે? ત્હારા પિતા તો લાહોરમાં છે. " નરેન્દ્રે ઉત્તર દીધો: " હા, પિતાજી લાહોર છે એ ખરૂં પણ માતા તો અહિં છે ને! તે મ્હને સિખવે છે, 'સિખામણુ આપે છે અને હું પોતે પણ વિધાબ્યાસ કરું છું. " તે ચક્રચે તેને વિશેષ નહિં કહેતાં મનમાં ને મનમાં જ કહ્યું કે: " ધન્ય છે. વખત આવતાં જ તું ઉત્તમ પુરુષ નિવડશે. ત્હારી ઉન્નતિ યશે. હું એતઃકરણપૂર્વક ત્હને આશીર્વાદ આપું છું. " એ સમયથી જ તેઓ નિત્ય નરેન્દ્રની ખબર કાઢતા અને તેના જીવનની નીતિ રીતિ ઉપર વિશેષ આગ્રહ પૂર્વક લક્ષ્ય રાખતા.

નરેન્દ્રનાથનું વય જે સમયે નવ દસ વર્ષનું હતું તે સમયે બનેલા એક બનાવથી તેમના સાહસનો વિશેષ પરિચય થાય છે.

એ સમયે એક દિવસ તેઓ કેટલાક સહાધ્યાયી મિત્રોને સાથે લઈ મેટ્રોપોલિટાન લખનોના મૂત પૂર્વ નવાજ વાનિદઅસિ શાહની નખા સાળા જેવા જવા માટે આદ્યાળ ઘાટેથી હોડીમાં બેઠા. પશુશા પાતાનો પાછા ફરતી વખત એક બાળકનું સરીર ઠીક નહિં હોવાથી તેના સાહેબે જ ઉલટી થઈ. એમ થવાથી મુસલમાન માછીઓ બાળકો ન નરેન્દ્રનાથ શુરસે બરાઇ તે પોતાને હાથે સાફ કરવાની હાલ લઈ બેઠા. પ. ઉતર્યા. પેસે બીજા કોઇ દ્વારા સાફ કરાવી લેના કહ્યું અને તેને બહાર બેઠો! તેણે આપવા કબૂલ્યું. માછીઓએ તે કબૂલ નહિં કરતા ઉલટીની જગ્યાએ મસ્ક સાફ કરી નાખવા વારંવાર આગ્રહ કર્યો. બાળકોએ તેમ કરવા ના એટલે મુસલમાન માછીઓ બાળકોને ગાળો છ તિરસ્કાર કરી હોડી કિના. નહિં લઈ જવાનો બચ બતાવવા લાગ્યા. બન્ને વચ્ચે બોલાબોલી થતાં છેવટે બન્ને પક્ષ બાઈબાય આવવાની તૈયારી થઈ અને કિનારા ઉપર જેટલા માછી હતા તે સર્વે એક મંપ થઈ બાળકોને મારવા તૈયાર થયા. બધા વિષદમાં પડ્યા. બધાંમાં નરેન્દ્રનાથ વચમાં ન્હાનો હતો. હોડી કિનારા નજીક ચઢાવો કરી કિનારે ચોલવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં નરેન્દ્રનાથ અપાટા બંધ ફૂડો મારી કિનારે ઉતરી પડ્યો અને શું કરવું તેના વિચાર કરતો કરતો ઉભો હતો એટલામાં થોડે વેગે બે ગોરા પુરુષો હવા ખાવા

એવું કામ કરતો નહિ". તેમ કર્યો તો તે રાક્ષસ ત્યાં ગળું મરડી નાંખ્યો." મિત્રને બધા પામેલો જોઇ નરેન્દ્ર ઉચ્ચ હાસ્ય કરી ઉઠ્યા અને બોલ્યા કે: "તું કેવો ખીકણ છોકરો છે! કોઇએ કંઈ વાત કહી તે શું સાચી માની લેતો? જો એ વૃદ્ધની બ્રહ્મરાક્ષસની વાત સાચી હોત તો અનેક વખત દુ: વૃક્ષ પર લટક્યો તે વખતે તેણે મ્હાંડે ગળું કેમ મરડી નાખ્યું નહિ? એ તો ગપાટા બાઈ ગપાટા!"

હાથ એ તો અવશ્ય એક બાળકની વાર્તા જ કહી શકાય. હજી પણ અનેક બાળકો સંબંધી એવી અથવા એવી પણ સારી વાર્તાઓ સાબળવામાં આવશે. પરંતુ એમાં ધ્યાન ખેંચાય એવો વિષય માત્ર નરેન્દ્રનો ઉત્તર જ છે કે: "કોઇએ કંઈ વાત કહી તે શું સાચી માની લેવી?" એ વિચાર તેમને સુખેથી નિત્ય સાબળવામાં આવતા. તેઓ વિચાર કર્યા વિના અંધની જેમ પશુ વસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાના મહાન વિરોધી જાણતા. "અમ્મ કહેતા કે:— 'પુસ્તકમાં લખ્યું છે તેથી તે સાચું' જોલતા જોલતા તુર્તજ પણ વસ્તુને સત્ય માન્યો નહિ. બધા પોત પોતાની હોડીમાં ચાલ્યા જોઇએ એમ જાણી રેતે છુટકથી બન્ને સાહેબો તેના ઉપર એટલા બધા ખુશી થી છે તેવું સાંતેને તે દિવસે પોતાની સાથે નાટક જોવા આવવાનો આમંદ નામ સત્ય તેમજ તે આગણી ઉપકાર સહિત ના પાડી અને ફતરતા પૂર્ણ ઉપત્રો સાથે ઘેર વિદાય થયા.

અને નરેન્દ્રનાથના સાહસનો પરિચય નેજવવા તેમના બાલ્ય જીવનના એક જીવન બનાવો પણ આ સ્થળે પ્રકટ કરવામાં આવે છે? જૂત પૂર્વ શરે નશાહ સમય ઝેડવર્ડ જે વર્ષે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ થઇ ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ કરવા પધાર્યા હતા, તેજ વર્ષમાં વિલાયતથી "સિરાપિસ" નામક "ટૂં નોટ" જાતની એક મ્હાટી લશ્કરી સ્ટીમર કલકત્તાના બંદરમાં આવી હતી. તે સમયે નરેન્દ્રનું વય માત્ર ૧૧ વર્ષનું હતું. નરેન્દ્રના મિત્રોએ હઠ લીધી કે: એ સ્ટીમર જોવા જવું જ જોઇએ. સ્ટીમર જોવા માટે બંદરના ઉપરી અધિકારી સાહેબનો પાસ જોઇએ. નરેન્દ્ર કોઇ પણ કાર્યમાં પાછું પગલું ભરે તેમ નહતા! તેઓ ચોરંગીમાં ઉપરી સાહેબની આશિષમાં પહોંચ્યા.

સાહેબને અર્પણ કરી વિદાય કર્યો. વિષદમાં આવી પડ્યા પછી ગમરાયા વિના તેમાંથી મુક્ત થયા અને તે વખતે ચિત્ત સાંત રાખી કાર્ય કરવા જેવા અનેક બનાવો નરેન્દ્રનાથના બાહ્ય જીવનમાં બનેલા અમે સાંભળ્યા છે.”

નરેન્દ્રનાથ સર્વ પ્રકારે આદર્શ બાળક હતા, અથવા બીજા રૂપમાં કહીએ તો તેમના સર્વ કાર્યમાં બાળક-મનુષ્ય-માત્રને શિખવા જેવા સદ્-ગુણો જણાતા હતા. અન્ય બાળકોની પેઠે તેઓ પણ રમતા-કૂદતા એટલું જ નહિ પણ અન્ય બાળકો કરતાં કંઈક વિશેષ રમતા પરંતુ એકાંતમાં તેમના હૃદય-પ્રદેશના ઉંડા ગુપ્ત વિભાગમાં અતિ ઉચ્ચ ભાવનાની ધારા સદા સર્વદા પ્રવાહિત થતાં કરતી, તે દેશ, કાલ અને પાત્રની હદ એલંગી જઈને કવચિત્ કવચિત્ જણાઈ આવતી. તે સમયે જાણે તેઓ બાળક નહિ પણ યુગ યુગાન્તરથી જ્ઞાનરાજ્યના એક પુરાતન પ્રવાસી હોય એમજ જણી શકાતું. તેમની બાહ્યાવસ્થાની ધ્યાનાવસ્થામાં અથવા તન્મયસ્વમાં, કેટલાક દેવતાઓ ઉપરના પ્રેમમાં, સન્યાસીઓ ઉપરની શ્રદ્ધામાં અને સન્યાસજીવન ગાળવાની આકાંક્ષામાં અમે એ જ્ઞાનધારા જોઈ શક્યા છીએ. એ પ્રત્યેક અવસ્થામાં, તેમના ઉત્તર-સન્યાસ જીવનનો આભાસ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતો હતો. તેઓ પોતાનામાં એક વિશેષ પ્રકારની શક્તિનો અનુભવ કરતા. અને એવાં એવાં અદ્ભુત દ્રશ્ય જોઈ શકતા કે તેમની સમાન વયના બાળકોને એવાં દ્રશ્ય જણાતાં નહિં એમ જ માનવું પડશે. તે શક્તિ તેમના હૃદયના ઉંડા પ્રદેશમાંથી જન્મ પામી હતી. અંતઃકરણની એ ગૂઢ શક્તિ પ્રત્યેક ક્ષણે આત્મપ્રકાશ કરવા કોઈ એક માર્ગ શોધે છે એવો તેમને બાહ્યાવસ્થાના ક્ષુદ્ર સમયથી જ અનુભવ થતો. તેઓ બાહ્યરૂપમાં આટલા બધા ચંચળ જણાતા તે માત્ર હૃદયમાં અંતર્ધૃત ચાલતું તેનું જ ફળ હતું. તે શક્તિ, આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી તેમની પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયમાં અને પ્રત્યેક અવયવમાં દોડાદોડ કરતી અને રમવા કૂદવા જેવા જાદુવિધ્યમાં તેમને ડેલીને લઈ જતી. પરંતુ વૈરાગ્ય-સિદ્ધ મહાપુરુષનું મન, બાહ્ય વિષયોમાં કેટલો આનંદ પ્રાપ્ત કરે વાં? તે જે રસ શોધી રહ્યા છે, જે આનંદ સાગરમાં ડૂબી રહેવા માટે યત્ન કરી રહ્યા છે, તેનો બાહ્ય જગતમાં છેજ

નહિ, તે તો આંતર પ્રદેશમાં જ હુપાઈ રહ્યો છે, તેથી જ નરેન્દ્રનાથ-સ્વામી વિવેકાનંદજી-એ સમયે ધ્યાનમાં તન્મય થઈ જતા તે સમયની તૃપ્તિ આગળ રમવા-કુદવાની તૃપ્તિ ગુરુ જ થઈ જતી. નિદ્રાવસ્થા થતાં પહેલાં જે અવૌકિક જ્યોતિઃ દર્શન થવાનો વાત પૂરે લખવામાં આવી છે તેવાં દર્શન તો નિયમિત થતા જ હતા પરંતુ તે ઉપરાંત એક વિષયનો ઉલ્લેખ આ રથજે કરવો હમિયે જણાય છે. તેઓ ધ્યાન ધરવા બેસતા તે સમયે શરૂ વાતમાં ન્હાના ન્હાનાં જ્યોતિર્બિંદુ જોઈ ચક્રતા. જાણે અનેક આગીયા-પતંગિયા-નો પ્રકાશ હોય તેમ અનેક જ્યોતિર્બિંદુ જણાતાં, પરંતુ કેટલાક દિવસના અભ્યાસ પછી ન્હાના જ્યોતિર્બિંદુને બદલે એક મોટા જ્યોતિઃ પિણ્ડમાંથી એક ગરિમપૂર્ણ વાદળું ઉડી આવતું જોવામાં આવતું. ક્રમે ક્રમે તે અતિશય ઉજ્જવળ થઈ ઉડતું અને તે ચતુષ્કોણ ક્ષેત્રનો આકાર ધારણ કરતું. એ જ્યોતિઃ દર્શન સાથે આધ્યાત્મિક રાજ્યમાં અગ્રેસર થવાનો જે મૂલ મંત્ર રહ્યો છે તે પ્રત્યેક દિવ્યદષ્ટિ સંપન્ન મહાપુરુષોના વાસ્તવ્ય સિદ્ધ થાય છે.

પિતામાતાદ્વારા શિક્ષણ.

૧. સંતાનના જીવન ઉપર, સર્વ કરતા પિતા માતાનો પ્રભાવ અધિક

૨. પહે છે તે સર્વના જાણવામાં જ છે. સ્વામી વિવેકાનંદજીના જીવનમાં પણ એ નિયમ-વિરૂદ્ધ કાંઈ જોવામાં આવતું નથી. સાધારણ રીતેજ બાળકો પિતા પામેથી-બુદ્ધિ-વૃત્તિ અને જ્ઞાનનો આદર્શ તથા માતા પામેથી હૃદયવૃત્તિ અને નૈતિક આદર્શ પ્રાપ્ત કરે છે તેમ છતાં કોઈક અમુક રથજે એ સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ ન્યુનાધિક પણ જોવામાં આવે છે. કેટલેક રથજે મનુષ્યમાં મંગલિયોજ ઉચ્ચ-નીચ ગુણ-અવગુણનો પ્રવેશ થતો જોવામાં આવે છે.

વિવેકાનંદજી પોતાના પિતાની વિદ્યા બુદ્ધિ, ગાંભીર્ય અને વિવેચના-શક્તિને એટલી બધી શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ જોતા કે જેથી અન્ય કોઈ પણ મનુ-

બંને તેઓ પિતાના સંમાન માનતાજ નહિ. તેમ છતાં કોઈ સમયે પિતાનું કોઈ કથન યુક્તિ સિદ્ધ નહિ જણાતું તેજ દાણે તેઓ પિતાના મતનું ખણ્ડન કરી પોતાના મતનું મણ્ડન કરવાનો ચત્ન કરતાં જરા પણ મંકાવ પામતા નહિ. એટલુંજ નહિ પણ તેમના ધાર્મિક જીવનનો માર્ગ દર્શાવનાર સદ્ગુરુ પરમહંસદેવને પણ તેઓ પ્રથમ ચરવાતમાં અત્રાન્ત ધારતા નહોતા, અને જે સમયે તેમના મત સાથે પોતે મગતા થતા નહિ તે સમયે તત્ક્ષણાત સ્પષ્ટ વાક્યદ્વારા તેમના વિરુદ્ધ મત પ્રકટ કરતા, પરંતુ તેમના એવા મત વિરોધને કોઈ આત્મમર્ગ રૂપ પ્રતિકૂલ આચરણ માની લેતા નહિ. એ કાંઈ પોતાનો મત સિદ્ધ કરવા માટે અન્ધવિદ્રોહિતા નહતી, પરંતુ એ તો માત્ર પોતાની માન્યતા-સત્યપરાયણતા-સત્યને માટે યુક્તિ સાથે યુક્તિત્વું દંદ હતું. તેઓ વિચાર કરીનેજ પ્રત્યેક પગલુ ભરતા. વિચાર ક્યાં સિવાય કોઈનું પણ વાક્ય સભા માની લેતા નહિ. પોતાના વિચાર અને યુક્તિ પ્રમાણને અતુલ જણાતું તેજ તેઓ સ્વીકારતા અને જે કાંઈ પ્રતિકૂળ જણાતું તેના વિરુદ્ધ પોતાના સર્વ યુક્તિતર્કનો ઉપયોગ કરતા. તેમના પિતાના શિક્ષણને લીધેજ તેમનો એવો સ્વભાવ બંધાયો હતો. વિશ્વતાયનાશુએ પુત્રની બુદ્ધિ વૃદ્ધિનો વિકાસ કરવા માટે વિશેષ ચત્ન કર્યો હતો. જે વિષયોની આલોચના દ્વારા જ્ઞાનની ગંભીરતા, વિચારનો મહનતા અને સુમંકસિત વિચારોની આવસ્થકતા જણાતી તે સર્વ વિષયોની સાથે સમય સુધી ચર્ચા કરતા અને પુત્રને સ્વતંત્ર અભિપ્રાય દર્શાવવાની હંમેશા તક આપના. પોતાનો મત પુત્રને શિરે મૂકવાથી તેના બારમાં કોમળ બુદ્ધિનું બાળક દબાઈ જઈ ધીમે ધીમે જડત્વ પ્રાપ્ત કરે છે એ તેઓ સારી પેઠે સમજતા. તેટલા માટેજ સ્મરણ શક્તિના બળ વડે કેટલાક પુસ્તકો મોઢે ગોળી રાખવાના કાર્યને તેઓ શિક્ષણ માનતા નહિ. જે શિક્ષણ—જે જ્ઞાન વડે—સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ જન્મે અને વિચાર-બુદ્ધિ દ્રઢ થાય તે શિક્ષણને જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું એક પગથિયું તેઓ સમજતા. શિક્ષણ કાર્યની પેઠેજ, પ્રત્યેક વિષયના મૂળ સૂત્ર સ્વામીજીએ પોતાના પિતા પાસેથી જ પ્રાપ્ત કર્યા હતાં, અને સંકીર્ણતાની હદ ઝોગંગી, ઉદાર દીર્ઘદષ્ટિ

હારા સત્યનું અવતોડન કરવાનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. એ પ્રભાણે જ પ્રત્યેક વસ્તુનો માત્ર બાહ્ય દેખાવ નહિ જોતાં તેનો તત્ત્વ-પ્રદેશ-આંતર વિભાગ, પ્રત્યક્ષ જોવાની આકાંક્ષા બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમના હૃદયમાં ઉદય પામી હતી, અને પિતાની સહાયતાથી જ, તેઓ મહત્ત્વ યુક્તિ-તર્કની જ વિરુદ્ધ જાગૃતી મધ્યમાંથી તેનું સારવત્ત્વ સમજી શકતા અને તેને અતિ સરલ, વિશુદ્ધ ભાષામાં પણી સહેલાઈથી શોધ સમજા નિવેદન કરતાં શિખ્યા હતા. ઇતિહાસ આદિ સર્વ સાહિત્ય ઉપરનો પ્રેમ અને જે શિક્ષણ દ્વારા જીવનનો ઉદ્દેશ્ય વ્યાપક થાય. શૌકિક વ્યવહારમાં બંધિનગત જોખમદારી અને કર્તવ્યનું જ્ઞાન દીધી નિકળે તેવા પ્રકારના શિક્ષણ તેમણે પિતા પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વ્યવહારિક જીવનનું વાસ્તવિક સત્ત્વ સાથે જે શિક્ષણનો યંત્રણ અથવા પરિચય નહોતો એવું શિક્ષણ અથવા એવા વિચાર અને જ્ઞાનને વિશ્વનાયકાત્મ અતિશય ઘુચ્છ સમજતા. ધારવામાં આવે છે કે તેટલા માટે જ વિવેકાનંદ પણ ધર્મ ઝંઝંધી ઉપલક્ષિયા પ્રચલિત મત અથવા અંધ વિશ્વાસ અને વસ્તુ તન્નહીન દાર્શનિક યુક્તિ વાને બદલે સજીવ અને સાક્ષાત્ અનુભવ કરવા જેવા ધર્મના તેઓ વિશેષ પક્ષપાતી થયા હતા, અને તેજ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમણે સર્વને ઉપદેશ કર્યો છે.

વિશ્વનાયકાત્મનું અંતઃકરણ અતિ ઉચ્ચ હતું અને તેઓ મિત્ર મિત્ર જાતિ અને મિત્ર મિત્ર ધર્માવલંબી જનોમાં, અનેક મનુષ્યો સાથે મિત્રતાના બંધનથી બંધાયેલા હતા. જાતિ અથવા વંશ દ્વારા મનુષ્યનો મર્યાદા નક્કી કરવાનો તેમનો સ્વભાવ નહોતો જે મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ જોવામાં આવતું તેને જ તેઓ સન્માન આપી તેનો જ આદર કરતા. જે કે પરમ્પરાથી ચાલતી આવેલી જાતીય-નીતિ-રીતિ અને ધર્મનાં અનુષ્ઠાન આદિને પણ તેઓ અવિશય શકાની દૃષ્ટિએ જોતા અને તેમાં એક મહોત્તું ચોરસ માનતા. બાલ્ય-જીવનમાં પિતૃ-પ્રકૃતિનું એવું સર્વ વિશેષત્વ વિશેષ ચિત્ત રાખીને અવલોકન કરવાનો નરેન્દ્રનાથને મુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. તેથી જ પિતાની પ્રત્યેક વાતનાઓ નરેન્દ્ર હૃદયના પ્રત્યેક પડમાં ડહ રૂપે અંકિત થઇ ગઇ હતી.

તે સમયે બાસ્તવર્ષમાં (બંગાલામાં) ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિશેષ પ્રભાવ

હતો. પાદરીઓ સ્થળે સ્થળે ખ્રિસ્તીધર્મનો ઉપદેશ કરતા અને અનેક સેકોને ખ્રિસ્તીધર્મમાં દિક્ષિત કરતા-ખ્રિસ્તી બનાવતા. બંગાળા જેવો ખત્તમ-માંસાહારી, અને મદ્યપાન કરનાર દેશ, શ્રુતિપૂર્ણ તરફ અભાવ ધરાવનારા ખાદ્યસમાજોના તર્કવાદથી સંકાશીલ થઇ પડેલો દેશ, તેમાં ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો, અનેક પ્રકારની લલચાવનારી મધુરી વાણીવડે મુક્તિ અપાવવાનો ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા. વિશ્વનાથમાયુએ તે ઉપદેશો અને ઇસુખ્રિસ્તનું જીવનચરિત્ર વાંચ્યાં હતાં. તેથી જ તેઓ પુત્ર સાથે વાર્તાવિલાપ કરતાં હિંદુધર્મ અને ખ્રિસ્તીધર્મની વચ્ચે ક્યા ક્યા વિષયમાં પ્રભેદ છે તેની તુલના કરી બતાવવાનો તેઓ વિશેષરૂપે યત્ન કરતા હતા, અને સાથે સાથે જે પ્રકારે સ્વધર્મ અને સ્વજાતિય-સ્વબંધતા પ્રત્યે પુત્રની શ્રદ્ધા અને પ્રેમ દૃઢ રહે તે સંબંધી પણ સાવચેત રહેતા. તેમની દ્રઢ માન્યતા હતી કે: ધર્મ એજ મનુષ્યજીવનમાપક ચંત્ર છે. તેથી જેનો ધર્મ અનેક શતાબ્દીઓની શિક્ષા અને સંશોધિત-સુધકિત-સંખ્યતા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે તેમણે અદ્ય સમયમાં જન્મ પામેલો વિજ્ઞાતીય ધર્મ ગ્રહણ કરવો એ સંપૂર્ણ અયોગ્ય-પ્રયોજન રહિત-છે. તેઓ કહેતા કે: “સર્વ ધર્મ એક જ મહાન વિચારનું પરિણામ છે કે? તે સર્વે શું એક જ સત્યનો ભિન્ન ભિન્ન સાક્ષાત્ અનુભવ નથી? પ્રત્યેક જાતિ માટે પોતાનો સાક્ષાત્ અનુભવ અને વિચારનું પરિણામ ઝોણુંવળું અનુકૂળ નથી શું?” વિશ્વનાથમાયુને દ્રઢ વિશ્વાસ હતો અને પુત્રને પણ તેમણે તેજ વિશ્વાસ-મંત્રમાં દિક્ષિત કર્યો હતો. જે સમયે કોઇ પણ મનુષ્ય સ્વજાતિય અતીત ગૌરવ વિસ્મૃત થશે, તેજ સમયે તેની આત્મ મર્યાદા હુમ્મ થશે, અને તેજ સમયે તે પોતાનો આત્મ-વિશ્વાસ ગુમાવી દેશે. “પરાજય પામવો” એનો અર્થ, શત્રુના બળ સમક્ષ દૈહિક સ્વતંત્રતા ગુમાવવી એવો નથી પરંતુ મનની સ્વતંત્રતા ગુમાવવી-વૈદિક ભાવનાઓ સમક્ષ પોતાના મનને નમન કરાવવું, એજ એનો અર્થ યાય છે.

ઉપરોક્ત પ્રમાણે નરેન્દ્રનાથે પોતાના પિતા પાસેથી અનેક વિષયનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પિતાના વિદ્યા જીવિત ઉપર તેમને અગાધ વિશ્વાસ હતો તે કારણે લીધેજ તેઓ તેમના પ્રત્યે અત્યંત સન્માન અને શ્રદ્ધા

રાખતા. તેમ છતાં પણ તેમનું આત્મિક આકર્ષણ તો માતા પ્રત્યે હતું. માતાને તેઓ યથાર્થ દેરી માની તેમનું પૂજન કરતા અને સુખમાં, દુઃખમાં, બાધાવસ્થામાં યૌવનમાં, સંસારમાં, મૃત્યુસમાં, સ્વદેશમાં, વિદેશમાં, સામાન્ય અવસ્થામાં તેમજ સન્માન અને યશના સર્વોચ્ચ શિખર પર ઉના રહ્યા હતા તે સમયે પણ તેઓ પોતાની દિવ્ય માતાને અને તેમના દિવ્ય ઉપદેશને કદી પણ ભૂલ્યા નથી. તેઓ અનેક પ્રસંગે માતાનું સ્મરણ કરતા મદ્રાસમાં નિવાસ કરતા હતા તે સમયે એક વખત માતાની સખ્ત આદગીના સમાચાર સાંભળતાજ તેમનું મન એટલું બધું નિરાસ અને શોકાતુર થયું હતું કે જ્યાં સુધી તારકારા તેમનું દર્દ શાંત થવાની સમાચાર સાંભળ્યા નહિ ત્યાં સુધી તેમનું ચિન્તાતુર હૃદય શાંતિ પામ્યું નહિ. તેમજ તેમની કરણ મુખમુદ્રા જગ પણ પ્રસન્ન જણાઈ નહિ. તે સમયે શોકાતુર ચહેરે તેઓ માત્ર તાર નીજ વાટ જોયા કરતા. તેઓ પોતાના જીવનના છેલ્લા વિભાગમાં પ્રમગોપાત કહેતા કે “ જે મનુષ્ય સત્તનિગ્રાથી પોતાની માતાનું પૂજન કરતો નથી તે કદીપણ મહાન-મર્વોચ્ચ-થઈ શકતો નથી ” એક વખત તેમણે અનેક વિચાર કર્યા પછી ગર્વસહિત કહ્યું હતું કે “ મહારા જ્ઞાન-વિભાગને માટે હું મહારા માતાનો જ ત્રણી છું ”

માતા જીવનધરીદેવી પોતાના પુત્રોને હમેશા ઉપદેશ આપતા કે—
“ જીવનપર્યંત સત્યને માર્ગે સંચરજો પવિત્ર થજો પોતાનું સન્માન જગ પ્રજે, ખીજતું માન અપડન કરવાનો કદીપણુપત્ન કરશો નહિ, અથવા અન્યની સ્વતંત્રતામાં હસ્તક્ષેપ કરશો નહિ અતિરાય શાન્ત થજો, પરંતુ આવશ્યક જણાતા હૃદય દૃઢ કરજો ”

“ સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવું. ’ એ મહાન માતૃ ઉપદેશ સ્વામીજીની નસેનસમાં ઉતરી ગયો હતો તેનું મૂલ્ય તેઓ સમજતા હતા તેથીજ તેઓ ઉત્તરવયમાં કોઈ પણ સમયે કોઈને ઉપદેશ દેતી વખતે જગપૂર્વક પોતાનો અભિપ્રાય અન્યને ગમે ઉતારવાનો તેમજ તેને પોતાના ધર્મ માર્ગ ઉપર ચનાવવાનો ચત્ન કરતા નહિ. તેઓ માત્ર ધર્મ-માર્ગ દર્શાવી આપતા અને હિંમત આપતાઓ સર્વ સમક્ષ પ્રકટ કરતા તે પછી શ્રોતાજનની

પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગ્રહણ કરે અથવા કાર્ય કરવાનું શરૂ કરે તેમાં તેમને વાંધા નેવું નહિ.

આસ્થાવસ્થામાં નરેન્દ્રનાથ માતા પાસે કેઈ વાત શુભ રાખતા નહિ. માતાને પોતાના પ્રાણથી અધિક ચલાતા હોવાથી સાઈ હો અથવા માહું હો, જે સમયે જે કાર્ય કરતા, જે જોતા અથવા જે સાંભળતા તે દોડતા આવી માતાને ઝંખગાવ્યા સિવાય તેમનો જીવ શાંત થતો નહિ. મેટ્રોપોલિટન સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે સમયે એક દિવસ કક્ષાસના એક વિચિત્ર વિદ્યાર્થીના આચરણથી વિદ્યાર્થીઓને અસંત હાસ્યાનંદ થયો હતો. શિક્ષકે વિદ્યાર્થી બાળકોને ઘણા ધમકાવ્યા તેનાથી શાંત થવાનું તો દૂર રહ્યું પણ હસતું બાળકો નિર્જનની પેઠે હસ્ય હાસ્ય કરવા લાગ્યા! એ જોઈ કક્ષાસનાં અન્ય બાળકો પણ હાસ્ય રોડી શરૂવા નહિ. નરેન્દ્રનાથ નજીક જ બેઠા હતા. તેમને પણ એ હાસ્યમાં બળેલા જોઈ શિક્ષકે ગુસ્સે થઈ તેમના કાન આ-મળ્યા. કાન આમળતા આમળતાં અંતે તેમાંથી પુષ્કળ ભોહી નિકળવા માંડ્યું. અપમાનિત અને બ્યથિત નરેન્દ્રનાથે પુસ્તકો લઈ તુર્ત જ કક્ષાસ બહાર જવા માંડ્યું. એજ સમયે સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય વિદ્યાસાગર મહાશય એ રસ્તે ચક્રને જતા હતા. શિક્ષકની એવી તિરસ્કારજનક શિક્ષાવિધિ જોઈ બનેલો મનાવ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી તેમણે કક્ષાસમાં પ્રવેશ કર્યો. સર્વ જ્ઞાતા સાંભળ્યા પછી તેમણે શિક્ષકને તિરસ્કાર કરતાં કહ્યું: “હું સમ-જતો હતો કે તમે શિક્ષક એટલે એક “મનુષ્ય” હશે, પરંતુ હમણાં હું જોઈ શકું છું કે તમે ખરેખર એક “પશુ” જેવા છો-ખરે! પશુ જ છો.” આ પ્રમાણે શિક્ષકને ધણો ઠંડકો દીધો. પછી તેમણે નરેન્દ્રનાથને આશાસન આપ્યું. શાંત પાડ્યા. અન્ય બાળકો પણ પોતાના રતેહી, મંડકાધિપતિ અને સર્વ વિષયમાં મુખ્ય સહપાઠી નરેન્દ્રને ઉપરોક્ત પ્રકારે અપમાનિત થયેલો જોઈ ઉશ્કેરાઈ ગયાં હતાં પરંતુ વિદ્યાસાગર મહાશયે શિક્ષકનો સખ તિરસ્કાર કર્યો, તેને ઠંડકો દીધો તેથી સર્વ બાળકો શાંત થયાં. તે સમયથી જ વિદ્યાસાગર મહાશયની આજ્ઞાથી મેટ્રોપોલિટન સ્કૂલમાંથી શારીરિક દૃષ્ટ-વિધાન બંધ થઈ ગયું છે.” ગુજરાતની તમામ નિશાળો, સ્કૂલોમાંથી

તેવી શિક્ષા તદ્દન બંધ થઇ ગઇ નથી એજ દીલ્લીગીરીની વાત છે !

બાલ્યાવસ્થાથી જ નરેન્દ્રનાથ નિર્ભય અને દ્રઢ-ચિત્ત હતા. ઉપરોક્ત બનાવના થોડા દિવસ પહેલાં એક શિક્ષકે નરેન્દ્રના જુઓગના પાઠમાં બૂલ અથેલી માની માર માર્યો હતો. તેમણે શિક્ષકને વારંવાર કહ્યું કે: “ત્હારી બૂલ ચઇ નથી. મ્હેં સાચો ઉત્તર દીધો છે.” એ સાંભળી શિક્ષક વિશેષ ગુસ્સે ભગ્યો અને તેમને હાથ ધરવા કહ્યું. નરેન્દ્રનાથે હાથ ધર્યો એટલે તેમણે ઉપરાછાપરી સટાસટ્ટ સોટીયો મારી. નરેન્દ્રનાથે મુગે મોઢે સોટીયોનો માર સહન કર્યો. થોડીવાર પછી શિક્ષકને જણાયું કે: નરેન્દ્રની બૂલ નથી પણ તેની પોતાની જ બૂલ ચઇ છે. તેથી તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થી નરેન્દ્રની ખાસે ક્ષમાપ્રાર્થના સહિત બૂલ કબૂલ કરી. તે સમયથી જ શિક્ષકે તેમને સામાન્ય વિદ્યાર્થી જાણી કદીપણ અપમાન કર્યું નથી પણ તેમના તરફ હમેશા માનની દ્રષ્ટિયે જ જોતા.

ઉપરોક્ત બન્ને બનાવો નરેન્દ્રનાથે ઘેર જઇ માતાને કહી મંમળાખા હતા. માતાએ તેમની વેદનાને સ્થગે હાથ ફેરવી સાન્ન્યવન આપતાં કહ્યું હતું કે: “વત્સ! ત્હારી બૂલ નહિં હોય તો પણ શી અડચણ છે? પરિણામ ગમે તેવું આવે પરંતુ સત્ય હોય તે પ્રમાણે જ સર્વદા વર્તવું. જોકે એને માટે અનેક સમયે અન્યાય અને અપ્રીતિકર ફળ સહન કરવાં પડશે પરંતુ સત્યનો કદી પણ ત્યાગ કરવો નહિં.”

નરેન્દ્રનાથે પોતાની માતાના એ ઉપદેશનું જીવનની છેલ્લી ક્ષણ પર્યંત પાલન કર્યું હતું. એ માટે તેમને અનેક સમયે તિરસ્કાર અને કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું. અનેક સમય પ્રિય અને નિકટનિવાસી જન્યુજનો સાથે પણ મતાન્તર ઉપરિચિત થતા છતાં પણ તેમણે જેને સત્ય માન્યું હતું તેમણી તેઓ જરા પણ કડ્યા નહોતા. તેઓ કિમિત્ અંશે પણ સત્ય બાંધ થયા નહોતા.

આ સમયે તેમણે એક બીજો ઉપદેશ પણ મહણ કર્યો હતો અને જીવનપર્યંત તેનું પાલન કર્યું હતું. તે ઉપદેશ એ હતો કે:

“જીવનથી મરણ પર્યંત કદીપણ કર્તવ્ય વિમુખ થવું નહિ.”

નરેન્દ્રનાથ જે સમયે જાદ વર્ષના હતા (ઇ. સ. ૧૮૭૭) તે સમયે તેમના પિતા, મધ્યપ્રદેશના રાયપુર નામક સ્થાનમાં હવાફેર કરવા માટે ગયા હતા. એ સમયે નરેન્દ્રનાથ મેટ્રોપોલિટન સ્કૂલમાં ત્રીજા ધોરણનો વિદ્યાર્થી થઈ રહ્યા હતા. વિશ્વનાથભાઈ રાયપુર ગયા પછી કેટલેક મહિને તેમના પત્ની-પુત્ર પણ ત્યાં ગયાં હતાં. તે સમયે માત્ર નાગપુર સુધી રેલ્વે લાઈન હતી. અસાહાયક અને જખલપુર થઈને નાગપુર પર્યંત રેલ્વેમાં જવાઈ, પરંતુ ત્યાંથી બગદના ગાડાં સિવાય આગળ પ્રવાસ કરવા માટે અન્ય કોઈ સાધન ન હતું. એક ખખવાડીવાળી અધિક સમય લાગણાગટ ગાડામાં જવું પડતું. માર્ગની બન્ને બાજુએ વૃક્ષ, લતા, ફલ, પુષ્પથી શોભી રહેલું વિવિધ વનવિહંગના દસરવથી આનંદમય જણાતું નિખિડ અરણ્ય અને વિધવાયજ્ઞની ઉચ્ચ ગગનસ્પર્શી ગિરિશૃંગમાલા જણાતી હતી. ધીર મન્દર ગતિએ આસતાં બગદ ગાડાં ધીમે ધીમે એક એવે સ્થળે ઉપસ્થિત થયાં કે જે સ્થળે પર્વતનાં બે શૃંગો બીજે પ્રેમપૂર્વક અગ્રસર થઈ વનમાર્ગને તદ્દન સ્પર્શ કરી રહ્યાં છે. વન-રચગની એવી અપૂર્વ શોભા નિહાળી નરેન્દ્રનાથના મનમાં એક નૂતન ભાવનાનો મંચાર થયો. એક દિવસ, સમસ્ત સ્વિસ ધર્મ મંત્રથી કથાવાર્તા થયા પછી સાયંકાલને સમયે નિત્યનિયમ પ્રમાણે ભજન અને ઉપાસના થઈ રહ્યા પછી સર્વે પોતપોતાના કાર્યમાં ગુંથાયા. ચારે દિશામાં શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એ સમયે નરેન્દ્રનાથ ગાયન ગાવા લાગ્યા. ગાતાં ગાતાં અન્ય સર્વના અસ્તિત્વને ભૂતી જઈ પોતાનું બાન પણ ભૂતી ગયા. તેમના સુવલિત કણ્ઠમાંથી વિશ્વપતિના મહિમા-અંજલિ વન્દન ગીતનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. સંગીતનું હૃદય અરણ્ય ગાતાં ગાતાં પર્વત રહામે દ્રષ્ટિ હોવાથી નરેન્દ્રનાથે જોયું કે એક દિશાના પર્વતમાં શિખરથી તે તલેટી સુધી મ્હોટી ફાટ પડેલી છે અને તેમાં અસંખ્ય મધમાખીઓએ દીર્ઘકાળના પરિશ્રમથી રચેલો એક મ્હોટો મધ-પૂડો લંબાયમાન થઈ રહ્યો છે. એ જોઈ નરેન્દ્રનાથ વિસ્મયભર્યા પામી મધુ મહિકા રાજપના આદિ અંતનો વિચાર કરતાં કરતાં તેમનું મન એક એવી અનંત ભાવનામાં લથ પામી ગયું કે જેથી તેમને થોડીવારને માટે બાહ્ય-

મેંડા રહી નહિ. સ્વામિજી વિવેકાનંદજી કહેતા કે: “એવી અચેતન અવ-
સ્થામાં હું કેટલીવાર સુધી બળદ ગાડામાં થડી રહ્યો હતો તેનું મને બાનજ
નથી. જ્યારે મને ચેતન્ય આવ્યું ત્યારે જણાયું કે: તે સ્થાનથી બહુ દૂર
સુધી અમારાં ગાડાં ચાલ્યાં આવ્યાં છે. હું ગાડામાં એકલો હોવાથી મને
કશું બાનજ રહ્યું નહિ.” પૂજ્યપાદ સ્વામી સારદાનંદજી કહે છે કે:
“પ્રબળ કંપનાની સહાયતાવડે ધ્યાન-રાજ્યમાં આરંભ થઈ તદ્દન તન્મય
થઈ જવું એ નરેન્દ્રનાથના જીવનમાં આ પ્રથમ પ્રસંગ જ હોવો જોઈએ.”

રાયપુરમાં રહ્યા ન હોવાથી નરેન્દ્રનાથ અધિક સમય પિતાની સહા-
મેજ રહેતા, તેને પરિણામે તેઓ નિત્ય વિવિધ પ્રકારની નૂતન શિક્ષા પ્રાપ્ત
કરવા સાથે જ્ઞાનસંચય કરતા હતા. એ શિક્ષણ કાંઈ વિદ્યાલયમાં અપાતા
નિર્જીવ શિક્ષણ જેવું નહતું. વિશ્વનાથમાયુ કેવા ઉત્તમ પ્રકારથી-સુપ્રયત્નથી
પુત્રના મનનો વિકાસ કરતા તે પ્રથમ જ કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રચલિત
ગ્રંથોના પ્રમાણે પુત્રને પુસ્તકો દર્શાવવા નહિ કરાવતા તેઓ તેમની સાથે
ઉચ્ચ વિચારની આશ લે દ્વારા તેમના હૃદયમાં ઉચ્ચ જ્ઞાનના બીજ રોપવાની
યત્ન કરતા હતા. એમ કરતાં અનેક સમયે પિતા-પુત્ર વચ્ચે ઘોર તર્કવાદ
હોતો અને પરિણામે કવચિત્ પિતા તો કવચિત્ પુત્ર બેમાથી એકને જય પ્રાપ્ત
થતો. પુત્રને જય પ્રાપ્ત થતા જ નરેન્દ્ર-જનનીને કાંઈક વિશેષ આનંદ થતો.

આ સિવાય વિશ્વનાથમાયુના મકાનમાં અનેક વિદ્વાન્ અને પરિણત-
જનોનો સમાગમ થતો. એમની વચ્ચે જે વિષયોની ચર્ચા થતી તે નરેન્દ્ર-
નાથ ક્ષાંતચિત્તે શ્રવણ કરતા, પણ વચમાં વચમાં પોતાનો સ્વતંત્ર અત
દર્શાવવાને તેઓ દૃઢી ચૂકતા નહિ. -વયોવૃદ્ધ પરિણતો બાગક નરેન્દ્રની તીવ્ર
શુદ્ધિ-શક્તિ જોઈ અનેક સમય તેમને પોતાના જેવા જ વિદ્વાન જણાવવા
અચકાતા નહિ તેમજ તેમની સાથે તેવો જ સહૃદયવાદ રાખતા. તેમને બાળક
ગણી દસી કાઢતા નહિ. તેમની વિદ્વત્તાને યોગ્ય હોય એવું જ્ઞાન આપતા-

બંગ સાહિત્યના એક સુવિખ્યાત પિતૃ-ગિત્ર સાથે વાર્તાવાપ કરતા
કરતા એક દિવસ નરેન્દ્રનાથે તેમને વિદ્વાન્ અન્યકારોના અન્યોમાથી અનેક
ગદ્ય-પદ્ય કહી સંમળાવી એવા સ્વજન કરી દીધા હતા કે: જેથી તેમને કહે-

વાની દરજ્જા પડી હતી કે: “આગ્રહ! કોઈ એક દિવસ પણ અમે તારું નામ (તારી કીર્તિ) સાંભળવા શક્તિમાન થઈશું.”

તે પછીના સમયમાં જે જે મનુષ્યોએ સ્વામીજીની બંગ-સાહિત્ય રચનામાં દક્ષતા જોઈ છે તે ઉપરાંત દીર્ઘ દ્રષ્ટિ સમ્પન્ન, પ્રાચીન સાહિત્ય વેત્તા પિતૃ-મિત્રની અવિધ્ય વાણી કેટલે અંશે સાર્થક થઈ છે, તે સારી પેઠે સમજી શક્યા છે.

તેઓ આત્માવસ્થાથી જ એવા આદ્ય-અદ્ય ક્રમ દર્શાવે છે કે: શુદ્ધ શક્તિમાં પોતાને પ્રીત કરતાં કનિષ્ઠ માનતા જ નહિ. બીજે કોઈ અંગે તેઓ મોટા વિદ્વાન, જ્ઞાન, વ્યોત્ક્રમ અથવા માતારપદ હોય તો પણ શું ધર્મ ગણે. તેનાથી આગ્રહ નરેન્દ્રનાથનો તિરસ્કાર થઈ શકતો જ નહિ. આગ્રહ બાળી નરેન્દ્રનાથનો જે કોઈ તિરસ્કાર કરતું તો પછી તેનો શુક્રો જ થતો નહિ. નરેન્દ્રનાથ પોતાનું કથન તેને હઠ પૂર્વક મંજૂગારી તેની પાસેથી જ માન મેળવતા, એક વખત તેમના પિતાના એક જૂના મિત્રે એક વિષયમાં તેમનો ઉપદેશ કરી તેમના કથન તરફ જરા બેદરકારી બતાવી હતી. પિતૃ-મિત્રની એવી વિચિત્ર વર્તણૂક જોઈ નરેન્દ્રનાથ તેના ઉપર બધા કોષે ભરાઈ વિચાર કરવા લાગ્યા કે: “કેવું આશ્ચર્ય! મારા પિતા મને તુચ્છ ગણતા નથી અને આ માણસ મને તુચ્છ સમજે છે!” તેમનું મુખ અસિ-જવાળા જેવું તેજસ્વી લાલ થઈ ઊઠ્યું. તેમણે પિતૃ-મિત્રને કહ્યું કે: “તમારા જેવા કેટલાક માણસોની એવી જ ધારણા બંધાઈ ગઈ છે કે જેનું વય એણું તેની શુદ્ધ શક્તિ પણ ઝોછી જ, પરંતુ એ કેવળ અહંકાર સિવાય બીજું કંઈ જ નથી!”

તેઓ એટલા બધા કોષે ભરાઈ ગયા હતા કે અંતે તે મનુષ્ય સાથે બોલવાનું જ તેમણે બંધ કર્યું હતું. અંતે તેણે સ્વામિજી પાસે ક્ષમા પ્રાર્થના કરી ત્યારે જ તેની સાથે તેમણે બોલવાનું પુનઃ શરૂ કર્યું.

આ પ્રમાણે વયમાં સુક્રમાર હોવા છતાં નરેન્દ્રનાથ, શુદ્ધ અને શિષ્ટ-શુભાં દિન પર દિન વિશેષ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરતા હતા.

જે વર્ષ રામપુરમાં વિતાડ્યા પછી વિશ્વનાથશાસ્ત્રી પુનઃ દેશકર્તા આવ્યા. એ સમયે નરેન્દ્રનાથમાં મંપૂર્ણ રૂપે પરિવર્તન થયું હતું. એ સમયે

તેમને પોતાના કર્તવ્ય ઉપર અટલ શ્રદ્ધા ઉપજી હતી. સરીર હૃદયુષ્ટ અને બળવાન થયું હતું અને સમાન વયના મિત્રોની તુલનામાં યાત યુદ્ધિ પણ તેમનામાં યથેષ્ટ થઈ હતી. બે વર્ષ બહાર ગામ નિવાસ હોવાથી શિક્ષકો તેમને એન્ટ્રન્સ ક્લાસમાં દાખલ કરવા આગ્રહાત્મકી કરવા લાગ્યા. અતિ ધણું કષ્ટ સહન કરીને, “વિશેષ અનુમતિ.” (Special permission) મેળવી તેઓ દાખલ થયા. તે પછી તેમણે પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યા અને અનાયાસે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસ એક વર્ષમાં જ શોખી લીધો ! સોળ વર્ષની વયમાં તેમણે પ્રાવેશિક પરીક્ષા આપી. મેટ્રોપોલિટન સ્કૂલમાં તે વર્ષ માત્ર તેઓ જ પ્રથમ વિભાગમાં પાસ થયા હતા.

વાલ્પજીવનની છેલ્લી કથા !

નરેન્દ્રનાથ જે સમયે એન્ટ્રન્સ પરીક્ષામાં પાસ થયા, તે સમયે વયના પ્રમાણમાં તેમણે ઠાંઠ સામાન્ય વિદ્યા શીખ્ય ક્યો નહતો. સમગ્ર અંગ્રજી અને બિજગણિતનો થોડો વિભાગ, સંસ્કૃત વ્યાકરણ, સાહિત્યના અનેક ગ્રંથો અને ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ, એ સર્વં તેમણે વિશેષ ચિત્ત રાખી અધ્યયન કર્યું હતું. તેઓ માત્ર પુસ્તકના કીડા નહતા. વાંચવા લખવા કરતાં પણ આગ્રહ પ્રગ્રહ, હાસ્યવિનોદને તેઓ ગ્રહાતા અને નવીન કીડા-કોતુક-રચના માટે મન પ્રાણ સમર્પણ કરતા.

તેમણે રામપુરમાં પિતા પાસેથી રાંધવાની કળાનું યાન મેળવ્યું હતું. “હું સર્વના કરતાં ઉત્તમ બોજન રાંધી ચડીશ.” તેઓ હમેશા એવી હાંક કરતા અને રાંધવાની વખત આવતા સુદર રસોઈ બનાવતા. સમાન વયના રમતીયાળ મિત્રો પાસેથી તેમની સ્થિતિ પ્રમાણે એક આનો, બેઆનો ૫૦ ઉપરાવતા અને તેમની પ્રમોગપાત વન-બોજનનો તેમને મૂખ્ય ગોખ હતો. ખર્ચનો વિશેષ ભાગ તેઓ જ આપતા અને રમોછતું કાર્ય પણ સ્વહસ્તેજ કરતા. બે કે અન્ય બાળકો પણ તેમને સહાય કરતા તો ખરા

જ. પુલાવ, ભાત, નાના પ્રકારની ખિચડી, અને અન્ય બહુ પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ટ ગોળનો તૈયાર કરવામાં આવતાં. રસોઈ બહુજ ઉત્તમ થતી, પરંતુ દુઃખની વાત એજ કે તેઓ અતિશય મર્યાં અને મસાલાનો ઉપયોગ કરતા.

આ સમયે બાળક નરેન્દ્રનાથના નવ સ્થુટિત જ્ઞાન ચક્ષુ જાગૃત થઈ ચારે દિશામાં મનનો આહાર શોધતાં હતાં. રાવપુરમાં તેઓ કુસ્તીના દાવ પેચ રમતાં શીખ્યા હતા અને જાલમલા રમનારાઓ સાથે કુસ્તી રમવામાં તેઓ જમ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. એ સમયે કલકત્તામાં એક સાધારણ નાટ્ય-શાળાનો જન્મ થયો હતો. તે જોઈ તુર્તજ તેમણે પણ એક નાટ્યશુક સ્થાપ્યું અને પરનાં માણસો તથા પડોશીઓ પાસેથી નાટક જોવાની ફી માત્ર એક આનો લાઈ નવીન શૈખ પૂરો કરવાની જવસ્થા કરવા લાગ્યા. તેઓ પ્રત્યેક પ્રકારની રમતમાં આનંદ જ પ્રાપ્ત કરતા. મેજિક ટ્રન્ટર્નનું શુભ રહસ્ય જાણી લઈ તે દ્વારા સર્વને હાનિઓ બતાવતા એટલું જ નહિ પણ નૌકા ચલાવવી અને તરવાર વડે પટ્ટા રમવા વગેરે કોઈ પણ રમત તેમનાથી અજાણી રહી નહોતી.

પરંતુ સર્વ કરતાં તેમની પ્રતિભાનો વિકાસ સંગીતમાં વિશેષ રૂપે થયો હતો. તેઓ ખાલાવરયાથી જ સંગીત-પ્રિય હતા, અતિ અર્થપૂર્ણ થઈ જ સંગીત-ચર્ચામાં ચિત્ત પરાવતા અને જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ ગોષ્ઠ રૂપે ભોંકો તરસથી સર્વત્ર પરિચિત થવા નહોતા ત્યાં સુધી અતિશય ખતથી તેઓ સંગીત વિદ્યા શીખતા હતા. તેમનો કપડરુવર સ્વાભાવિક રૂપે જ મધુર મિષ્ટ હતો, તેમાં વળી શિક્ષણ અને સાધનાના શુચ વડે વિશેષ ઉત્કર્ષ કરી શક્યા હતા. એકાદ મિત્રને ત્યાં ગાયન-વાદનની મિજલસ થતી તે સમયે ધરના માલિકની ગેરહાજરીમાં બંને મિત્રો ગાગાયન-વાદન ચલાવતા. તેમનો સાથીદાર તબલા કે વાજીંત્ર વગાડવાનો અભ્યાસ કરતા અને નરેન્દ્રનાથ તેની સાથે ચૂર સાધતા. મિત્રના ધરના સર્વ મનુષ્યો તેમનું ગાન સામળવા આવતુ રહેતાં. તેમના પિતા વિશ્વનાથમાયુ એ વિષયમાં તેમને વિશેષ ઉત્સાહ પ્રેરતા. ગાયનમાં તેમનો અધિકાર કંઈક વિશેષ પ્રકારનો થયો હોય એમ જણાતું હતું કસ્થ કે સ્કુલના સંગીત-શિક્ષક કરતાં પણ

તેઓ દોષ દોષ વિષયમાં આગળ વધ્યા હતા. x

તેઓ બાધ્યાવરથાથી જ કેવા પ્રકારના તેજસ્વી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના હોય? જગાખી હતા તે ન એ લખેલા મનાવથી જાણી શકાશે.

એક વખત એક નાટકશાળામાં નાટ્ય પ્રયોગ ભજવાતો હતો. તે સમયે એકાએક કોર્ટના એક બેલિફે રોજ ઉપર જઈ એક મૂખ્ય ઍક્સરને વોરંટ બતાવી હતું કે: “ કાયદા પ્રમાણે કોર્ટની આજ્ઞાથી મહેં તમને દેડ પકડ્યા છે. ” તુર્જ નાટકશાળામાં ઘોઘાટ ચરા માંડ્યો. તેજ સ્ત્રીએ કોષ્ટકો ઉચ્ચ કરી તેજસ્વીપણે બેલિફને દર્શુ કે: “ રોજ ઉપરથી હેઠળ ઉતરી જાઓ. જ્યાં સુધી નાટક પૂરો ન થાય ત્યાં સુધી બહાર ઉભા રહો. આ પ્રમાણે ગેરવર્તણૂક ચલાવી આટલાં બધા માણસોને અસંતોષ આપવાનું કારણ શું? ” સર્વ શ્રોતાજનોએ તીક્ષ્ણ કંઈકરવર સાંભળી નરેન્દ્રનાથને ઓળખ્યા. તે સ્પષ્ટ આજ્ઞા સૂચ-વાણી ખીલ કોષ્ટકની નહિ પણ નરેન્દ્રનાથની જ હતી. તેજ સ્ત્રીએ ખીલ વિષય કંઈકમાંથી ખૂસો પડી કે: “ હેઠળ ઉતરી જાઓ. હેઠળ ઉતરી જાઓ. ઝટ ઉતરી પડો. ” બેલિફ અમરાધ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તેઓ નરેન્દ્રની પાસે બેઠા હતા તેમણે તેમની પીઠ ચામડી સાતારી આપતાં કહ્યું: “ વાદવા, બાધ વાદવા, તમે ન હોત તો આજ બધું ધૂળ મળી જત! ”

આવા પ્રકારની તેજસ્વિતાને લીધે જ તેઓ સર્વ મનુષ્યોને પ્રિય થઈ પડેલા હતા. રમવા કૂદવામાં અને મસ્તી તોફાનેમાં તેઓ સર્વના અગ્રગણ્ય હતા ખગ પરંતુ બાગદબુદ્ધિ અને બાધ્યએષ્ટાઓમાં પણ મનુષ્યોચિત તેજસ્વિતા અને દ્રઢતાએ તેમના ચરિત્રને રમણીય કરી મૂક્યું હતું.

તેઓ સર્વ પાડોશીઓના પ્રેમપાત્ર થઈ પડ્યા હતા. મ્હોટા હો, ન્હાના હો, ઉચ્ચજાતિ હો, નીચ જાતિ હો, સર્વ કુટુંબીજનો સાથે તેમણે દોષકેટ પ્રકારનો સંબંધ બાધી રાખ્યો હતો. જંગલમાં ચોદ પંદર વર્ષના બાગક

x સંગીતનાદિ દલા-વિદ્યા પ્રત્યે તેમના પિતા માતા હશયને વિરોધ પ્રેમ હતો. સ્વામિજી કહેતા કે: “ તેમના પિતાનો કંઈક સુમિષ્ટ હતો અને નિધુબાલુના ટોપા વગેરે ગાઈ રાહતા. ” તેમના માતા બુવનેશ્વરી પણ વૈષ્ણવ સિદ્ધક અને રાજિના સિખારીઓનાં લગ્નન ગાત એક વખત માત્ર અવધુ કરતાં કે ટૂંક ન સૂર-વાલ લય સહિત તે શીખી લેતાં.

અન્ય કુટુંબીજનોમાં પ્રવેશ કરતાં સાધારણ રીતે જ મંકાચ પામે છે, પરંતુ નરેન્દ્રનાથમાં એવો મંકાચ ત્રિંદુ માન જણાતો નહિ. પાટોચીઓ જાણે તેમના પોતાના જ કુટુંબીજનો જેવા યદ રહ્યા હતા. તેઓ કોઇને માસી, કોઇને ફાઇ, કોઇને દાડી, કોઇને મામી અથવા કોઇને જ્યેન કહીને બોલાવતા. એટલું જ નહિ પણ એકાદ નીચ જાતિનીઓને પણ તેઓ માસી કહીને બોલાવતા. કોઇની સમક્ષ તેમને લંગ્રમ અથવા મંકાચ થતો નહતો. જેના ધરમાં પ્રવેશ કરતા ત્યાં જાણે પોતાનું જ ધર ન હોય એમ તેઓ વર્તતા. પરધરનાં માયુસોને અતિશય પ્રેમભાવથી બોલાવતા અને વાર્તાલાપ કરતા. એવા સદ્ગુણુને લીધે જ આપાસ જુદા વનિતા સર્વ તેમના ઉપર અતિશય પ્રેમ રાખતાં, તેમને મ્હાતાં અને તેઓ પણ તેમને પોતાના કુટુંબીજન સમજી તેમની સાથે સરસ હાસ્યવિનોદ કરતા. તેમને ડુંબે ડુંબી થતા, અને વિપદમાં સહાયતા, સાન્ત્વના આપતા.

વાર્તાઓ કહેવામાં તેમના સમાન કોઇ બીજું નહતું. “અલિખાખા અને આલિશ ચોર” અથવા એવાજ પ્રકારની જીજી રૂવાણ ઉમાં કરે એવી અદ્ભુત વાર્તા કહી બાલ-સખાઓના કંપનાત્મક સરસ મન-પ્રાણુમાં ફાટુ-હલતું તોફાન જન્માવવાનું કામ તેઓ સહેવાઇથી કરી શકતા.

વાસ્તવિક કહીએ તો નરેન્દ્રનાથ સર્વ વિષયમાં અતિશય બાળક જ હતા. તેઓ સહદય, તેજસ્વી, પ્રખરશુદ્ધિ, અને ઉચ્ચ આકાંક્ષા પરાયણ હતા. તેઓ રમવા કુદવામાં અને આમોદપ્રમોદમાં ઉન્મત્ત તેમજ કોઈ પણ નૂતન વિષય જોવા-સાંભળવા માટે બ્યય અને મ્હે તેવા વિશ્વ-મંકટને ઓળંગવામાં ઉત્સાદશીલ તથા હૃદયોગી રહેતા. એ વિષયોમાં તેઓ આપણા દેશના અન્ય સાધારણ બાળકોની પેઠે ‘મહોરખા, ભોળા માણસ અથવા મ્હોં ઉપર ચપ્પો વાગવા હતા બોલી શકે નહિ અથવા મ્હોં કાડી સ્પષ્ટ વાત કહી શકે નહિ,” એવા મૂર્ખ નહતા. યુરોપિયનોના બાળકોની પેઠે કર્મનિષ્ઠ, ચંચળ-ચપળ, દ્રઢપ્રતિષ્ઠ, અને તમ અગ્નિની પેઠે તેમપૂર્ણ-તેજસ્વી હતા.

કૉલેજ-જીવન.

સોળ વર્ષની વયે પ્રાવેશિક પરીક્ષામાં પાસ થતાં જ નરેન્દ્રનાથના નામની યાદીમાં આવ્યા હતા. એ જ મિત્રોના ટોળામાં રહી તેઓ નિત્ય નૂતન કીડા કૈતુક શોધવામાં-રમવામાં નિમગ્ન રહેતા તેમની પાસેથી હવે રજા લેવાનો સમય આવી પહોંચેલો. જોઈ પરીક્ષામાં પસાર થવા માટે કૃતકાર્પતાજનિત આનન્દમાં પણ તેઓ કુખ્ય અનુભવવા લાગ્યા. હાથ ! જે મિત્રોની સાથે આટલો બધો સમય આમેલ પ્રભેદમાં બ્યતીત કર્યો, જે મિત્રોને તેઓ કેટલાંએ અદ્ભુત ઉપનામ આપી બોલાવતા, જે મિત્રો તેમના આધિપત્ય નીચે કેટલું સુખ અને ગૌરવ માનતા તે સર્વ મિત્રોનો ત્યાગ કરી જવું પડશે ! તેજ વિદ્યાભયગૃહ-કે જે તેમની કીડા-ધ્વનિથી પ્રતિધ્વનિત થઈ ઉડતું, તેજ કલાસ-જેમાં તેઓ સૌથી પ્રથમ નંબર બેસતા તે સર્વનો ત્યાગ કરી જવું પડશે ! કોમળ હૃદયના નરેન્દ્રનાથના હૃદયમાં એ સર્વના વિચેત્તથી ચ્દોરો આઘાત થયો ! બહુ દુઃખ થયું, મિત્રો, રક્ષા, કલાસ, રમતો, શિક્ષકો વગેરે સાથે ધણી લાગી સમયથી એક પ્રકારનો રોહસંનંધ થયો હતો તેમાં વિચ્છેદ-વિયોગ-પડવાનો સમય આવી ઉપસ્થિત થયો એ તેમનાથી સદન થયું નથી ! હમણા તેઓ તે બધું છોડી કૉલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા જાય છે, તેથી તેમને પ્રથમના કરતા વધારે ગંભીર-કાવક થવું પડશે. હવે પ્રથમના જેની ટોળાટોડી, ન્હાસા ન્હાસો કરી ચકશે નહિ. હવે પૂર્વની પેડે લસકરી સિપાહીઓ બની હાર-બંધ થઈ ધણે વેગે સુધી “ કુચ માર્ય ” અથવા બનાવટી રજૂમેશામ કરી ચકારો નહિ. એ બધા ચિન્તાઓને લીધે તેમનું હૃદય વ્યથિત થવા લાગ્યું. પરંતુ ધીમે ધીમે બપોનો વેગ મંદ થવા લાગ્યો અને નૂતન જીવનના ઉચ્ચતમ લક્ષ્ય તરફ તેમની ચિત્તવૃત્તિ સ્થિત થઈ ગઈ.

જયમ તેમજે પ્રેસિડેન્સ કોલેજના વિદ્યાર્થીના દરવા પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ બીજે ૪ વર્ષે તે કોલેજનો ત્યાગ કરી જનરલ એસેમ્બલીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં ગમન કર્યું. અતિશય વિદ્યાર્થીના બારને લીધે અને વર્ષપર્યંત મેલેરિયા જ્વરની પીડા યવાથી નરેન્દ્રનાથનું શરીર ખગડ્યું હતું. તેથી જ અભ્યાસ બરાબર થયો નહતો. કોલેજ બદલાવાનું પણ એજ કારણ હતું પરંતુ નવીન કોલેજમાં પ્રવેશ કર્યા પછી નરેન્દ્રનાથે બે વર્ષપર્યંત અભ્યાસમાં અત્યંત મન પડેલું અને વિરોધરૂપે સાહિત્ય અનુશીલનમાં મગ્ન થઈ, ગ્યના અને અલંકાર શાસ્ત્રમાં સારી પેઢે ઉત્તરિ કરી. Logic, Philosophy નો ધણા આગ્રહ સહિત અભ્યાસ કરવા લાગ્યા બરા પરંતુ અંગ્રેજી ભાષામાં લેખો લખવા, ભાષણો કરવા, અને વાર્તાલાપ કરવાનું શિક્ષણ મેળવવા માટે તેઓ અધિક પરિશ્રમ કરવા લાગ્યા. તેમની ખાતને પરિણામે એ સર્વ વિષયોમાં તેમજે કોલેજના અન્ય વિદ્યાર્થીઓમાં શીર્ષ-સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. વિદ્યા ઉપાર્જનદ્વારા મનોમાંદર વિલુપિત કરવું જોઈએ, એજ તેમનું આ સમવર્ધી મૂખ્ય લક્ષ્ય થઈ પડ્યું.

અંગ્રેજી ભાષામાં સુસમ્પન્નતા પ્રાપ્ત કરવાની ઉચ્ચાકાંક્ષા તેમના હૃદયમાં ધણા દિવસથી સચિત થઈ રહી હતી. એક વખત મેટ્રોપોલિટન સ્કેલમાં વિદ્યાર્થીઓને ઇનામો વહેંચી આપવાનો એક મિલાવડો થયો હતો. એ સમયે એક શિક્ષકે રાજનામું આપેલું હોવાથી તેને જાન આપવાની તક લેવામાં આવી હતી. નરેન્દ્રનાથના સહાધ્યાથી મિત્રોએ તેમને કહ્યું કે આપણા શિક્ષકને જાટે તમારે પ્રશંસા જનક ભાષણ કરવું પડશે. નરેન્દ્રનાથે કબૂલ કર્યું! તે દિવસે સુપ્રખ્યાત ભાષણકર શ્રીયુક્ત સુરેન્દ્રભોહન બન્દોપાધ્યાયે સંભાષિતનું આસન મહજ્જુ કર્યું હતું. નિર્ભય ચિત્તના નરેન્દ્રનાથે સભામાં ઉભા થઈ અતિ પ્રતિભા પૂર્ણ સ્વરે, ઉચ્ચ બાવના-દર્શક શબ્દોમાં અંગ્રેજીના ભાષામાં, અર્ધા કલાક સુધી શિક્ષક મહાશયના ગુણાનુવાદ ગાવા. અને શિક્ષકના અન્યત્ર ગમનથી વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં કેવા પ્રકારનો કલેશ યાવ છે તે સુંદર રૂપે કહી સંભળાવ્યું. તેમનું ભાષણ પૂરું થયા પછી સંભાષિત મહાશયે તેમની સારી પેઢે પ્રશંસા કરી. એ પછી ધણે દિવસે સુરેન્દ્રનાથએ

સ્વામિજી સંબંધી એક સમયે કહ્યું હતું કે: "He was the greatest public orator India had ever known." ભારતવર્ષમાં સ્વામિ વિવેકાનંદના જેવા અન્ય વક્તાએ જન્મ મૃત્યુ ક્યો નથી. " દોલેજમાં અધ્યયન કરતા હતા તે સમયે નરેન્દ્રનાથ બાપજી આપવાનો અભ્યાસ કરતા ખરા પરંતુ તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ વાક્યપટુ હતા. અભ્યાસ ન કર્યો હોય તો પણ વક્તૃતા આપવા માટે તેઓ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરત એમાં સંદેહ જ નથી. સારા વક્તા થવા માટે જે સદ્ગુણની આવશ્યકતા હોય છે તે સર્વ ગુણ-કળા તેમનામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં વિદ્યમાન હતી. સુન્દર મુગોડિંગ મર્તિ, સુવસિત અને મેધગર્જના જેવો ગંભીર કણ્ઠધ્વનિ, અને અસરકારક, સુંદર શબ્દ પ્રયોગ, તેમજ અરખસિત રૂપે બોલ્યાં જવાની મનોદર છટાદાર શૈલી જતોના ચિત્ત આકર્ષણ કરવાની શક્તિ, એ સર્વ તેમનામાં સંપૂર્ણ રૂપે હતાં.

જે યુવકો દોલેજમાં નરેન્દ્રનાથ સાથે પરિચિત અથવા મિત્રતાના બંધનમાં બંધાયેલા હતા તે સર્વ કહે છે કે: "તેઓ પોતાની શક્તિ ઉત્તમ રૂપે જાણના-સમજતા, અને ઘણી જ સરસ રીતે તે શક્તિનો ઉપયોગ કરતા. દેશી અને યુરોપિયન, સર્વ પ્રેક્ષકો તેમના ઉપર સ્નેહ રાખતા અને તેમના સદ્ગુણ જોઈ મુગ્ધ થઈ જતા, સર્વ એકી બવાળે કહેતા કે: " આ બાળકમાં અતિશય શક્તિ ગુપ્ત રૂપે વિદ્યમાન છે. એક દિવસ એવો આવશે કે જે દિવસે સમગ્ર જગત્ એની શક્તિનો પરિચય મેળવશે."

જે વર્ષ પછી નરેન્દ્રનાથ ફરી આર્ટ્સ પરીક્ષામાં પાસ થઈ બી. એ. નો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા અને જે વર્ષ પછી અર્થાત્ વિદ્ય વર્ષની વયે બી. એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થઈ તેમજ બી. એસ. નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ સમયે જ અર્થાત્ બી. એ. પાસ કર્યા પછી થોડે દિવસે તેમના પિતા મરણ પામ્યા. અને તેમને નાના પ્રધારની સાંસારિક વિદબંધુઓ અને અમ કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું. તેથી બી. એસ. ની પરીક્ષામાં પાસ થવાનો મુયોગ તેમના અદ્યક્ષમાં બન્યો નહિ. પરંતુ અસાર પહેલાં થોડા દિવસથી (બી. એ. દલાસમાં અધ્યયન કરતા હતા તે સમયે) તેમના મનોરાજમાં એક વિચલની ચિન્તાનું તોણન ઋપજ થયું હતું. તે અતર

તોફાને પિતૃ-વિયોગને લીધે પ્રજા ૩૫ ધારણ કર્યું, પરંતુ અંતે સહ-
ચરેવ ઇશ્વરાવનાર શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના ચરણ કમળનો આશ્રય
લેતાં જ એ તોફાન યાંત ચઢી ગયું અને સંદેહ-તરંગના સપાટામાંથી મુક્તિ
પ્રાપ્ત કરી સત્ય-માર્ગ શોધી લેવા તેઓ સમર્થ થયા. દરે પછીના અધ્યા-
યમાં એ સર્વનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેથી આ રચને માત્ર
સંક્ષેપમાં જ તેનો આભાસ આપવામાં આવે છે. ફર્ટ આર્ટસની પરીક્ષામાં
પાસ થયા પછી અર્થાત્ ૧૮ થી ૨૪ વર્ષ પર્વત તેમનો, જીવન-ક્રિતિકાસ
અતિ ચિંતાકર્ષક અને શિક્ષાપ્રદ છે. સભ્ય જગતમાં ધુમ્ધ્ર આન્દોલન
ઉપજા કરવા માટે જે વિરાટ સક્તિએ સીધજન-મ ધારણ કર્યો હતો, તેમણે
યૌવનના પ્રથમ પગથિયામાં પદાર્પણ કરતાં જ હુદ્દા રક્ત-મંત્રના પિંજરામાં
ધરાઈ રહેવાનું પક્ષંદ કર્યું નહિ. તેણે તો આત્મજ્યોતિ વિસ્તારવા માટે
મનપૂર્વક મત્ન કરવા માંડ્યો. લગભગ પ્રત્યેક મહા પુરુષના જીવનમાં વયનો
સંધિકાલ એ ધીર પરિવર્તનનો, સમય જોવામાં આવે છે. એ સમયે
જ તેઓ સર્વના સાધારણ અને પોતાના અસાધારણ મનન માર્ગના મધ્ય
રથમાં ઉભા રહી “કયે માર્ગે જવું ?” “કયે માર્ગે મનન કરવાથી
મહા સિદ્ધિ-સત્ય પ્રાપ્તિ-યશે ? જીવન ધન્ય અને સરળ થશે, તેમજ જીવ-
નનો ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ અને સાર્યક થશે ?” એના પ્રકારની સંકાળગા કસાઇ
પડે છે. પરંતુ તેઓ ઊર્તજ પોતાનો માર્ગ નહો કરી લે અને સંકા
જળ તોડી ફેડી તેમાંથી બહાર નિકળી જાય છે. બાયકો બેઈ શકશે કે
સ્વામી વિવેકાનંદજીના જીવનમાં પણ એવો જ પ્રકાર જાણ્યો હતો. તેઓ
કોલેજમાં અધ્યયન કરતા હતા તે સમયના તેમના અરિગનો કિંમિત્ત પરિ-
ચય અમે અત્રે આપીશું.

તેમણે કોલેજમાં પણ સ્કુલની પેઠે જ સર્વ વિધાર્થિઓમાં શીર્ષસ્થાન
અધિકાર કર્યું હતું. પમલે પગલે અન્યના કરતા તેમનું શ્રેષ્ઠત્વ સાબિત થવાથી
સર્વ વિધાર્થિઓએ નરેન્દ્રનાથને જ પોતાના નેતા માની લોધા હતા. સંક-
લનાબદ્ધ વિચાર, તર્ક અને યુક્તિમાં કાંઈ તેમનો પરાજય કરી શકતા નહિ.
કલસમાં તર્કવાદ આરંભ થતાં રમવાના સમયપર્વત તેમની દલીલ આણું

રહેતી. યુક્તિ અને તર્કની સહાયતાથી પ્રત્યેક વસ્તુના પ્રત્યેક વિભાગ જૂદા જૂદા દરી તેનું પ્રયક્ષરણ કરવાનો તેમને અત્યારથીજ અભ્યાસ ચલુ ગયો હતો. વાદવિવાદ અને વાર્તાલાપમાં પણ તેમના જેવો અન્ય કોઈ તર્ક-વાદી કે હાજર જવાખી નહતો. હાસ્ય મસ્કરીયા, આભોદ્યમોદયા, રમવાયા, ગાવાયા, સર્વ વિષયોમાં તેઓ સમાનરૂપે અગ્રસર હતા. તેમના સિદ્ધ સમાન પરાક્રમને લીધે સર્વે તટસ્થ જ રહેતા. કોઈ તેમની સ્થાને ટકવું નહિ કોશેજમાં પ્રવેશ કરવા છતાં પણ તેઓ પ્રથમથી પેડે કાઢી નવીન સામગ્રી અથવા જોના કે છૂર્ત જ તે તન્મુ ધ્યાન આપના, પરંતુ સ્કુલમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા તે સમયે જેમ અધિક સમય રમવાકુદવામાં નિમગ્ન રહેતા તેમ કોશેજના અભ્યાસ વખતે કરતા નહિ. દૌલેજ-જીવન સમયે તેઓ અતિશય અધ્યયન કરતા હતા. તે અધ્યયન માત્ર દૌલેજના પાઠ્ય-પુસ્તકોની સીમા-બદ્ધ નહતું. નોવેલો, નાટકો, આસિક પત્રિકાઓ, વર્તમાનપત્રો અને સાહિત્યની અન્ય રચનાઓ-અન્યો વાચવાનો પણ તેમને બહુ શોખ હતો. એ સિવાય ગણિત, ઇતિહાસ, કાવ્ય, સાહિત્ય, અને પ્રાચ્ય-પાશ્ચાત્ય ઉભય પ્રમારનાં દર્શન શાસ્ત્રોનો તેમને વિશેષ ચિત્ત રાખીને અભ્યાસ કર્યો હતો. ચિત્રણ સંબંધી તેમની ધારણા અતિ વિસ્તૃત અને ઉદાગતા બરેબી હતી. એક વખત એક સદાધ્યાયી મિત્રે તેમને પૂછ્યું હતું કે: “પરીક્ષાને માટે તમે મહેનત કેમ કરતા નથી?” તેમણે ઉત્તર દીધું હતું કે: “પરીક્ષામાં તે શુ બધું છે? પરીક્ષામાં પાસ થવું એ મારું જીવનનો હિસાબ નથી. માત્ર પાસ થવા માટે પુસ્તકોનાં પાનાં કપડસ્ય કરવા એ તો રમગમી વર્ગનો દુરુપયોગ કરવા જેવું છે. પાસ થવા માટે જ માત્ર જેટલો વિદ્યાભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે તેટલો જ કરવો હિસાબ છે. કિમ્પી પ્રાપ્ત કરવા સાથે જ એ વિદ્યાભ્યાસનો અંત થશે. સાચી જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ કાને કરે છે, તેનો હૃદયેય શો અને માનવ-ચરિત્ર ઉપર કેટલે દરજે તેનો પ્રભાવ પડે છે તે સંજોગી આ દેશના વિદ્યાર્થીઓની ઉત્તમ પ્રમારની વિશુદ્ધ ધારણા થવાની આવશ્યકતા છે.” તેમના હૃદયમાં આવી અદ્વા અર્થ પર્યંત હતી. અને અંત પર્યંત તેઓ નિત્ય પોતાનો અધ્યયન કરવાનો વિચાર નથી

આળ્યો હતો. નરેન્દ્રનાથ કહેતા કે: “માસ્તર ઘેર આવતા જ અભ્યાસ કરવાના બંગાળી અને અંગ્રેજી પુસ્તકો હું તેમની પાસે મૂકતો અને તે દિવસે મ્મા પુસ્તકભાષી કેટલા પૃષ્ઠ સુધી અભ્યાસ કરવો તે બતાવવાનું કહેતો અને પછી બેસી રહેતો. અથવા સુષ્ઠ જતો માસ્તર સાહેબ કેટલાક પુસ્તકો લઈ મ્હારે અભ્યાસ કરવાના પાના જાણે પોતે જ અભ્યાસ કરતા હોવાથી બે ત્રણ ચમત મ્હને વાચી સંભળાવ્યા પછી આજ્ઞા જતા. ખસ, એટલાથી જ મ્હારો અભ્યાસ ચર્મ જતો! શિક્ષકના ઉચ્ચારેલા પ્રત્યેક શબ્દો, વાક્યો, લીંટીયો મ્હને યાદ મ્હી જતા. મ્હારે પુનઃ તે પાનાં વાચવાની આવશ્યકતા રહેતી નહિ.” ધન્ય ■ એ રમરમુ શક્તિને! વયોવૃદ્ધિ થયા પછી પણ નરેન્દ્રનાથ પરીક્ષાના બે ત્રણ મામ બાકી રહેતા જ કલાસનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો વાચવાનું ચરુ કરતા. બાકી આઠ-નવ મહિનાને સમય પોતાની ઇચ્છાનુસાર અન્ય પુસ્તકો વાચવામાં બ્યતીત કરતા. એ પ્રમાણે તેમણે પ્રાવેશિક પરીક્ષા આપના પહેલા જ સમય અંગ્રેજી અને બંગાળી સાહિત્ય અને અનેક ઐતિહાસિક ગ્રન્થોનું અધ્યયન કર્યું હતું જો કે એમ કરવામાં તેમને પરીક્ષા પહેલા યોગ્ય દિવસ આગમ્ય થયેલ અતિશય પરિશ્રમ કરવો પડતો. અમાગ જાણુવામાં છે કે: એક દિવસ તેઓ પૂર્વોચ્ચિત કરતા અમને કહેતા કે: “પ્રાવેશિક પરીક્ષા આરંભ થતા પહેલા બે ત્રણ દિવસ આગમ્ય મ્હારા જાણુવામાં આવેલું કે: બ્યોમિલિતિનો અભ્યાસ મ્હને પણ થયો નથી તે દિવસે સમસ્ત ગત્રિ ઉત્તમગરો કરી હું અભ્યાસ કરવા લાગ્યો અને એવિશ કલાકમાં તો તેના ચારે પુસ્તકો કપરંથ કરી પરીક્ષા આપી આળ્યો.” કમ્પરની કૃપાથી તેમનું ચરીર સુદૃઢ, બળવાન અને અપૂર્વ મેધા-પ્રાપ્ત હતું તેથી જ એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી શક્યા હતા, એ કહેવાની આવશ્યકતા નથી.”

વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થયા ત્યારથી નરેન્દ્રનાથની એ મેધા શક્તિ તેમના વિશેષ ઉપયોગમાં આવી હતી. અભ્યાસ કરવાના અનેક વિષયો તેઓ આવશ્યકતા પ્રમાણે અતિ સત્વર કપરંથ કરી લેતા, અને તે સર્વે વિષયો એટલા બધા દીર્ઘકાળ પર્યંત તેમના રમરમમાં રહેતા કે અન્યને તેના વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવો પણ અસંભવિત થઈ પડે. તેમ છતાં જેમણે સ્વયંપુએ

એ સર્વ બનાવ જોયા છે તેમાંના ઘણા ગુણો હજી જીવિત છે અને તેઓ સ્વમુખે એ વિષયનું પ્રમાણ આપે છે. તેથી જ જાણે એવા અસંખ્યવિન જણાતા બનાવને સત્ય માનતાં જરા પણ અચકાતા નથી. તેઓ કહે છે કે: "નરેન્દ્રનાથ એક જ વખત પુસ્તક વાંચના તે પછી તેમનો કોઈ પણ વિષય ગુવનની છેલ્લી ક્ષણ પર્યંત ચોતાને મુખેથી બોલી જવામાં જરા પણ તેમને અડચણ કે બૂલ પડતી નહિ!" એવી આશ્ચર્યજનક સ્મરણ શક્તિને લીધે જ તેઓ અનેક ગ્રંથોનાં અધ્યયન-અવલોકન-કરવાનો સમય પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. દોલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા તે સમયે લગભગ સમસ્ત દિવસ મિત્ર-મૃદુઓ સાથે આમોદ પ્રમોદ કરતા અને મોડી રાતે ઇતિહાસ અથવા કલ્પિત દર્શન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવામાં મુગ્ધાતા અને ૪૦-૫૦ પૃષ્ઠ વાંચ્યા પછી જ ઉઠતા. તે દિવસથી જ એ ૪૦-૫૦ પૃષ્ઠ તેમના કપડરથ થઈ જતાં. તેનો શબ્દે શબ્દ તેમને યાદ રહી જતો. મોડી રાત સુધી અભ્યાસ કરતા તેથી તેમને આઠ અને દોઢિ પીવાની ડેવ પડી ગઈ હતી.

જે મહા પુરુષમાં આવી સ્મરણ શક્તિ હોય તે અદ્વૈત દિવસમાં અનેક વિદ્યાના પારંગત થાય એમાં આશ્ચર્ય શું? ઇતિહાસના અભ્યાસમાં તેમને અતિશય ગ્રેમ હતો. માત્ર અનેક બનાવોનું વિવરણ મંગલ કરવાનો તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય નહતો. જે જે અતુલ્ય પ્રતિકૂળ અવસ્થાઓના મધ્યમાં યદ્યપે એક જાત અથગ તેમના કોઈ એક શક્તિમાન પુરોગામી ક્રિયાઓ પ્રકટ થાય છે તે અવસ્થાનો, ઇતિહાસના અધ્યયન દ્વારા પરિચય પ્રાપ્ત કરવામાં અને તેની સમજાવવાના કરવામાં તેઓ અત્યંત આનંદ માનતા. Green's History of the English people, Alison's History of Europe અને ફ્રાન્સ વિશ્લવનો ઇતિહાસ; એ પુસ્તકોનો તેમણે ધ્યાન પૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો. પરંતુ તે કરતા પણ વિશેષ લક્ષ્ય રાખીને Gibbon's Decline and fall of the Roman Empire નામક પુસ્તકનો તેમણે આગ્રહપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો. અતુલ વિક્રમશાળી સમ્રાટ નેપોલિયનને સાચો વીર માની તેને તેઓ માન આપતા, અને નેપોલિયનના સેનાપતિઓના માર્શલ નેને અતિ ઉચ્ચ પદે સ્થાપતા.

દુર્બળતાને તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારતા. જે સમયે તેમનું ઇતિહાસ-
ગાન એવા અનેક વીર પુરુષોનાં ચિત્ર તેમની હૃદયના સમુદાય તાલબ કરી
દેવું, સારે ચક્રિતનો મંચ એજ મહત્ત્વ ધાર્યનાં દ્વાર સ્વરૂપ છે એવું તેઓ
જાનો-એવ યદા સાથે જ સમજી ચક્યા હતા. અન્ય દેશોના ઇતિહાસનો
અભ્યાસ કરવામાં જ તેઓ મંતોષ માની બેઠા નહતા. ભારતવર્ષનો ઇતિ-
હાસ અને ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિયો સાથે તેમનો એટલો બધો પરિચય
થઈ ગયો હતો કે જાણે તે સર્વને તેમણે સ્વયમ્બુએ જોયા ન હોય! શુભ-
વંશના ક્ષિંદુ નૃપતિઓ અને મોગલ બાદશાહોની કીર્તિ-કથાનું વર્ણન કરતા
કરતાં તેઓ પ્રસંગોપાત આત્મમાન ભૂલી જતા. ઉત્તરાવસ્થામાં સન્યાસીનો
વેશ ધારણ કરી તેમણે જ્યારે સમસ્ત ભારતભૂમિ પર પર્યટન કર્યું તે સમયે-
અતિ પ્રાચીન કાળની ઇતિહાસ-સ્મૃતિ-બકિત સ્થાનનાં દર્શન કરતી વખતે-
એ સર્વ પ્રાચીન કથાઓ તેમના સ્મરણમાં જાગત થઈ ભારતવર્ષના અતીત
ગૌરવની હૃદયનામી મૂર્તિ સમક્ષ, તેમના હૃદયને ભક્તિ અને મદ્દા સહિત
નમન કરતી દેતી અને ભક્તિ ગદ્ગદ હૃદયે તેઓ તે સર્વ સ્થાનોનું નિરી-
ક્ષણ કરતા. તે સમયે જાણે સર્વ અતીત ગૌરવ, ભારતના બાવી ઉચ્ચ ગૌરવ
પ્રત્યે અંત્રાલિ-સંકેત કરતું હોય એવું તેમને બાન થતું.

મુવક માત્ર સામાન્યતાઃ કાવ્ય ગ્રેમી હોય છે. નરેન્દ્રનાથ પણ વિદ્યા-
ભ્યાસ સમયે કવિતા દેવીના અતિશય ભક્ત હતા. બાપા અને ભાવનાના
સૌંદર્ય માટે તેમણે Wordsworth નેજ કાવ્યાકાશનો ધ્રુવ તારો માની
લીધો હતો, અને એ કવિની ઉચ્ચ-ભાવનાપૂર્ણ કવિતાઓનો મહોરો બામ
તેમને કપરકર્ય હતો. માત્ર છન્દ અંકાર પૂર્ણ ચળદ વિન્યાસને જ તેઓ
કવિતા માનતા નહિ. તેમની ધારણા એવી હતી કે: “ઉત્તમ કાવ્ય તો જાણે
બહુ વર્ણાક્રિત ચિત્રપટના જેવું એક ખાસ મનોહર ચળદમય ચિત્ર રૂપ છે.
એ કાવ્ય તો જાણે લોહ-ચક્ષુ સમક્ષ આદર્શને સ્થાપન કરવાની અતિ યોગ્ય
શિષ્ટ રચના, અને સત્યને સાધારણ જગતનું અંગીભૂત કરવાનું એક માત્ર
દૈશલ જાણવું.” Ideal અથવા આદર્શ, એ તો જીવન પર્યંત તેમના હૃદયમાં
જાગૃત જ હતો. તેઓ સ્વચ્ચિત્ર આદર્શ-જગતમાં જ નિવાસ કરતા અને

એમ જ ધારતા કે: માનવ જીવનનો પાયો એ અંતઃકરણના ઉત્તમ ઉચ્ચ આદર્શ ઉપર જ રચાયો છે, અને જીવનની વ્યર્થતાનું દારણ માત્ર એ સાચા આદર્શના દર્શનનો અભાવ જ છે. તેઓ જે સંઘર્ષ કરતા અને વિચારતા તે સર્વ તેમના હૃદયમાં સ્થપાયેલા આદર્શના પોષક જ હતાં. ઇતિહાસ, કાવ્ય, દર્શન, અથવા વિજ્ઞાન, એ સર્વ તેમની દ્રષ્ટિમાં, પોતાના આદર્શની મિમ્સિમિલ મૂર્તિ અથવા પ્રકાશ સિવાય અન્ય કશું જ જણાતું નહિ.

પરંતુ જેમ જેમ દિવસો બ્યતીત થવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમનું સંશોધક મન સત્યની પ્રાપ્તિ માટે અતિશય વ્યય થઈ ઉઠ્યું. ખી. એ. દસાસમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતી વખતે તેમણે તૃપ્તાતુર આત્મની પેઠે પ્રાપ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય દર્શન શાસ્ત્રમાંથી સત્યનું શોધન કરવા માંડ્યું હતું પરંતુ હાપ ! તેનું પરિણામ તો માત્ર મુગતૃષ્ણા સમાન કળા આપનાર જ નિવડ્યું ! પુસ્તકોમાં તે સભ્ય ક્યાંથી હોય ! તેથી જ સન્યસ્ત દયા વખતે તેમણે Song of Sannyasin (સન્યાસીનું સંગીત) શીર્ષક કવિતામાં કહ્યું છે કે:—

"Where seek'st thou friend ?

That freedom this world nor that can give.

In books and temples vain thy search."

હર્મિટસ્પેન્સરના કઠિન દર્શન શાસ્ત્ર પ્રત્યે તેઓ કંઈક આકર્ષાયા હતા અને તેનો વિશેષરૂપે અભ્યાસ કર્યો હતો. એ સિવાય ફ્રન્ટ, અને શોપનહેર નામક જર્મન વિદ્વાનોનાં અને આગષ્ટકોમદ અને નૉનરદુઅર્ટ મિલના દાર્શનિક સિદ્ધાંતનો તેમણે ઉત્તમરૂપે અભ્યાસ કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન એરિસ્ટોટલનો મત પણ સારી પેઠે જાણી લીધો હતો. એ સર્વ અન્યોના અધ્યયનથી તેમના મનમાં કેવું ધોર પરિવર્તન થઈ થયું હતું તે અને હવે પછીના અધ્યાયમાં જતાવીશું. હમણાં તો વાચકોએ માત્ર એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે: એ સર્વ દર્શન શાસ્ત્રોના ઉડાં અભ્યાસને પરિણામે જ ઉત્તર-કાલમાં (સન્યસ્તાવસ્થામાં) સર્વ પ્રળને, હિંદુ ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય સમજાવવા અને વિરુદ્ધ પક્ષવાદીઓના મતનું ખણ્ણન કરવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા. એ સમયે ભારતીય દર્શન

શાસ્ત્રની પ્રાચીન-દીક્ષા-ભાષ્ય, વર્તમાન યુગના પ્રયોજન-અનુસાર સમજવાનો તેઓ ચત્ન કરતા હતા. તે સર્વ દીક્ષા-ભાષ્ય જૂન-રહિત હોઈ શકે પરંતુ તેમણે જોયું કે: તે સર્વ વર્તમાન યુગ-ધર્મને ઉપયોગી હોય એવા પ્રકારે ગ્રહણ કરવાં જોઈએ. પ્રથમ હિંદુ દર્શનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ શરૂ કરતાં જ તેમના મનમાં તર્ક થયો હતો કે: એનાં મૂળ આકાશમાં રોષાયણો છે. એક આધાતમાં જ તે ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઈ જાય એમ છે. પરંતુ એ વિષય પરત્યેની શંકા જ્યાં સુધી તેમના મનમાંથી જૂસાઈ ગઈ નહિ, ત્યાંસુધી તેમના અંતઃકરણમાં દારૂણ દુઃખ થયાં કરતું હતું. ત્યારપછી નિરોપ એકાન્તપૂર્વક પાશ્ચાત્ય દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માંડતાં ધીમે ધીમે તેઓ સમજી શક્યા કે: ભારતવર્ષના હિંદુ દર્શનશાસ્ત્રો, યુગયુગાન્તરથી જે સત્યનો નિશ્ચય સિદ્ધાંત કરી ચૂક્યાં છે તેનો જ ક્ષીણ આભાસ માત્ર પાશ્ચાત્ય દર્શનશાસ્ત્રોના મૂળ સત્રોમાં જણાય છે! તેઓ (પાશ્ચાત્યો) માત્ર એજ પૂર્ણ સત્યની દિશામાં દિશિત અંશે અગ્રસર થયા છે એટલું જ!

અધ્યયન કરવામાં એટલે સુધી આકર્ષાયા હતા તેમ હોતાં નરેન્દ્રનાથે પોતાની સ્વાભાવિક ચંચળતા અને આત્મોદ્દેશ-પ્રિયતાનો ત્યાગ કર્યો નહતો. પૂર્વની પેઠે જ આ સમયે પણ કોઈ એક નૂતન વસ્તુ અથવા વિષય જોતા જ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી તેઓ તેની પાછળ ખડતા. વિદ્યાર્થીઓમાં તેમના જોવાે રસિક અન્ય કોઈ જ નહતો. કોઈ ખબર જનાવમાં હોતુંક તો સૌથી પ્રથમ તેમની દૃષ્ટિએ પડતું. તેમના સદાધ્યાયીઓમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ આત્મોદ્દેશિય હતા અને પ્રત્યેક હાસ્યપ્રિય પ્રકૃતિના હતા તે ઉપરાંત જ્યારે સર્વ એકઠા થતા તે સમયે તેમની ચંચળતાની બહાર કાણુ જોઈ શકે? એવા અનેક દિવસો વ્યતીત થયા છે કે જે દિવસે એક ગાડી બાંહે કરી તેમાં બધા મિત્રો ખીચોખીચ બરાઈ બેસતા અને પછી કલકત્તાના અનેક સ્તાઓ ઉપર ગાન ગાતા હરતા. રવિવાર અથવા અન્ય રજના દિવસોમાં સર્વ એકઠા થઈ ગંગાસ્નાન કરવા જતાં ગંગાકાંઠામાં તરતા, ભુસકા ખારતા, ફેંદતા, જલક્રીડા કરતા, તે સાથે જ હાસ્યરમ અને વાતોના તાકા ઉડાવતા! પૂણપર્વણી સમયે સર્વ રાજ્યમાર્ગો દિવમળાઓરડે વિશ્વ-

પિત્ર યતા તે સમયે એ યુવકોનાં રોગાં જહાર કરવા નીકળી પડતાં, અને ઉછળતા આનંદ દહોલો ધ્વનિવડે ગગન દમ્પાયમાન કરી દેતા.

નરેન્દ્રનાથ એ રોગાંના ઉપરી હતા. સર્વ યુવકો મેળિસોજ આના આમોદ ઉપયોગ કરી શકે તેવી ક્રિયાઓ કરવા તરફ તેમનું લક્ષ્ય રહેતું. પરંતુ એ સર્વ આમોદ-પ્રમોદની ક્રિયાઓમાં જરા પણ કલંકનો સ્પર્શ રહેતો નહિ. સર્વ નિર્દોષ રમત ગમન થતી. યુવાવસ્થામાં પ્રાણ અને મનમાં અંતઃક્રમણનો પ્રવેશ થાય એવો જ પ્રાકૃતિક નિયમ છે અને ઉપરોક્ત આમોદ-પ્રમોદ તેનું જ હજી હલું પરંતુ તેમાં કિચિત્ અંશે પણ કલંકને સ્થાન નહતું. સર્વ સરસ અને નિર્દોષ પુરુષોચિત આમોદને લીધે નરેન્દ્રનાથને અનેક મિત્રો સાથે મરણ પર્વેત મૌનગર્ભે જળવાઈ રહ્યો હતો. યુવક નરેન્દ્રનાથના અસ્તિત્વમાં પવિત્રતા અને નિર્મળતા એ બે મૂખ્ય સદ્ગુણ હતા. એ વિષયમાં તેમનો આદર્શ અતિ ઉચ્ચ હતો, અને તે આદર્શમાંથી તત્સમાર તેઓ ડગતા નહિ. અથવા ઉમવાનું સકલ પણ હી શકતા નહિ. યૌવનકાલ અતિ મંદગતિ સમય કહેવાય છે. આમોદ-પ્રમોદ કરતાં કરતાં, અભ્યુત્થાં જ પાપમાર્ગમાં પગ મુકાઈ જાય એમાં આદર્શ નથી; પરંતુ બાહ્યાવસ્થાથી જ નરેન્દ્રનાથે માતા પાસેથી, સત્ કોને કહેવું, સાધુતા કોને કહેવી, એ સર્વ શિખ્યા હતા અને યૌવનમાં નીતિશાસ્ત્ર તથા દર્શનશાસ્ત્રનાં અધ્યયન, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા સમજવા પામ્યા હતા કે: પવિત્રતા એટલે શું અને સાધુતા કોને કહે. તેથી જ સેંકડો પ્રકરના આમોદ પ્રમોદ કરતા છતાં તેમણે પોતાના અસ્તિત્વની વિશુદ્ધતાને કલંક લગાડ્યું નથી. એ સંબંધી એમનો એક યૌવન-સહચર-મિત્ર (કે જે પૂર્વે સુનીતિ-કુંતીતિ સંબંધી વિશેષ સમજતો નહતો પરંતુ પાછળથી તે સ્વામિજીનો મતાવલંબી શિષ્ય થયો હતો તે) કહે છે કે: “યૌવનમાં સ્વામિજી પવિત્રતાની જ્વરંત મૂર્તિ હતા. હું તેમને ઘણો વખત Over puritanical (અતિશયોક્તિવાન પવિત્ર ભક્ત) કહી મસ્કરી કરતો હતો, પરંતુ કોઈ કોઈ વખત તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવા જતાં મ્હારી જીભ અટકી જતી. મ્હારાથી વિશેષ વ્યતચિત થઈ ચકતી નહિ. તે સમયે હું સ્પષ્ટ

સમજી શકતો કે તેમના કરતાં હું કેટલો બધો હીન છું!” તે એમ પ-
ડે છે કે: “નરેન્દ્રના શરીરમાંથી જલ્દી એક પ્રકારનું આધ્યાત્મિક તેજ
વિદાશ પામતું, તેની રહામે ઉભા રહી શકતું નહિ!” માત્ર એ મિત્રે જ
નહિં પણ નરેન્દ્રના અન્ય મિત્ર-ગંધુઓએ પણ તેમનામાં એવું તેજ જોઈ
હતું. નરેન્દ્રનું ચરિત્ર, જીવન પર્યંત એજ પવિત્રતાની મહિમામય જ્યોતિષે
પ્રદર્શિત થઈ રહ્યું હતું. એજ પવિત્રતાની મધ્યમાં નિવાસ કરીને ધર્મ,
કૃત્ય, આદિ પ્રત્યેક વિષય પ્રાપ્ત કરવાનો તેઓ યતન કરતા હતા. એજ
પવિત્રતા તેમના ચરિત્રના મેરુદ્વડ સ્વરૂપ હતી. તેમણે પ્રત્યેક જોને “માતા”
કહેવાનો જ અભ્યાસ રાખ્યો હતો, અને અંતઃકરણના ઉંડા ભાગમાંથી તેઓ
ઓ માત્રને માતા સમાન જ માનતા હતા.

પ્રવેશિકા શ્રેણીમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે વખતથી જ નરેન્દ્રનાથે
પદ્ધતિસર ગીત-વાદની ચર્ચા કરવા માંડી હતી. સુપ્રસિદ્ધ મંગીત વિદ્યાર્થ
અહમ્મદખાંના શિષ્ય લેણીગુપ્ત નામક એક ઉસ્તાદ પાસે તેમણે મંગીત શા-
સ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ કણ અને વાદ યન્ત્ર, ઉભયવિધ મંગીતમાં
પારદર્શી હતા. વિશ્વનાથે બાસ્તાવરૂપથી જ પુત્રની સંગીતપ્રિયતા જોઈ
લીધી હતી અને યોગ્ય શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય તેમનામાં યોગ્ય અધિ-
કાર ઉત્પન્ન થશે નહિ. એવું જાણી નિશ્ચય કર્યો હતો કે: નરેન્દ્રનાથને
ઉસ્તાદ પાસેથી રાગ રાગિણીનું શિક્ષણ અપાવવું અને તાલ, માન, ક્ષય
સંબંધી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉપદેશ અપાવવો. પિતાની એ ઇચ્છાનુસાર
નરેન્દ્રનાથે ચાર પાંચ વર્ષ પર્યંત ઉપરોક્ત ઉસ્તાદ પાસે સંગીતનું શિક્ષણ
પ્રાપ્ત કર્યું, અને દાંતેજ/ના વિદ્યાભ્યાસને બદલે સંગીત શિક્ષણમાંજ અધિક
સમય વ્યતીત કર્યો હતો. તેઓ કુશળતાથી વાદ યન્ત્રો પણ વગાડતાં શિ-
ષ્યા હતા પરંતુ સંગીતમાં તેમની વિશેષ દક્ષતા પ્રકટ થઈ હતી. તેઓ જે
રચને જતાં ત્યાં તેમને ગાવાનો અગ્રહ થતો. સર્વ તેમની ઉસ્તાદના જેટલી
ખાતર બરદાશત કરતા અને સંગીત સંબંધી તેમને “ઓયોરિટિ” (પ્ર-
માણ્ય-સ્વરૂપ) ગણતા. પ્રાચ્ય સંગીતની સાથે પાશ્ચાત્ય સંગીતની તુલના
દ્વારા તેમણે સંગીત વિદ્યા સંબંધી અનેક નૂતન શોધનો સંગ્રહ કર્યો હતો.

અને એ શાસ્ત્રનાં એક પ્રવીણ સમાધાયક થઈ પડ્યા હતા. એટલુંજ નહિ પણ એક દારદ્ર સંગીત-પુસ્તક પ્રકાશકને તેના પુસ્તકનું વેચાણ કરવામાં સગવડતા થાય તે માટેજ તેમણે “ભારતીય સંગીત તત્ત્વ” સંબંધી એક મોટો લેખ મુખ્યમંત્રી તરીકે લખી આપ્યો હતો, અને અંતમાં કેટલાંક સુંદર સંગીત પણ બનાવી આપ્યાં હતાં. તેમના સંગીત ગુરુએ તેમની એવી પ્રતિભા જોઈ મુગ્ધ થઈ અન્ય શિષ્યો કરતાં તેમને અનેક વિષયો શિખવ્યા હતા અને તેમના દારા પોતાની કળા સારી પેઠે પ્રસરવા પામશે એમ જાણી તેમને શિખવવા માટે (હિસ્તાદીશ) જીવતોડ મહેનત કરતા. નરેન્દ્રનાથ ગુરુ પાસેથી અનેક હિંદી, ઉર્દૂ, અને દ્રાવિડી ગાયનો શિખ્યા હતા. એમાંનાં ઘણા ખરા મુસલમાનોના ધર્મોત્સવ પ્રસંગે ગવાય છે.

જનરલ એસેમ્બલીસ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ ઘણું ખર્ચ ટોળાંમાં એકત્ર થઈ નરેન્દ્રનાથનું ગાયન સાંભળવા બેસતા. એક દિવસ એક અંગ્રેજ પ્રૌદેસર સાહેબને ક્લાસમાં આવતાં રહજી વિલંબ થયો હતો. ક્લાસમાં બસો વિદ્યાર્થીઓ હતા. પ્રૌદેસર સાહેબને આવતાં વિલંબજાણી વિદ્યાર્થીઓએ નરેન્દ્રનાથને એકાદ ગાયન લલકારવાનો આગ્રહ કર્યો-કારણ કે તેમ કરવાથી વખત આનંદમાં જાય-નરેન્દ્રનાથે ગાવાનો આરંભ કર્યો. બધા શાંત થઈને સાંભળવા લાગ્યા. એટલામાં પ્રૌદેસર સાહેબ ક્લાસ નજીક આવ્યા પણ સુંદર-મનોહર સંગીત સાંભળતાંજ મુગ્ધ થયા. તેઓ બારણાં આગળ યોમી ગયા અને ગાયન પૂરું થયા પછી તેમણે હસતાંહસતાં ક્લાસમાં પ્રવેશ કર્યો. ક્લાસમાં આવ્યા પછી તેમણે ગાયન માનાસ્ત્રી ધણી પ્રશંસા કરી. ખુબી એ હતી કે: કોઈ પણ વિદ્યાર્થીએ ગાયન માનાર નરેન્દ્રનાથનું નામ તેમના સમક્ષ પ્રકટ કર્યું નહિ !

વાંચકો જોઈ શકશે કે: નરેન્દ્રનાથના ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પણ તેમના કોમળ-લલિત કણ્ઠમાંથી અવાયર્ણું સંગીત સાંભળી એક દિવસ મુગ્ધ થઈ ભાવાવિષ્ટ અને સમાધિસ્થ થઈ હતા. તેમજ બેતડિ રાગ-સભામાં પણ નરેન્દ્રનાથે દરગારી કાનડો, યમન કલ્યાણ, અને વાગેશી રાગ રાગિણી ગાઈને અને મુઠંગ વગાડીને જોતાજોતો મુગ્ધ કરી દીધા હતા !

મિત્રમંડળમાં અવસ્થાન સમયે નરેન્દ્રનાથ ઘણાખરો વખત સંગીત

દ્વારા તેમનાં મનરંજન કરતા. તેઓ પણ તેમને વન્સમોર, વન્સમોર, એન-કોર, એન-કોર, (આવવા દો, આવવા દો,) વગેરે કહી એક મિનિટ પણ વિશ્રાંતિ સેવા દેતા નહિ. તેઓ ઉત્સાહનાં અધીર થઈ ક્રમશઃ ગાયનો ગાવામાં તન્મય થઈ જતા. કલાકના કલાક ક્યાંય વીતી જતા તેની કોઈતે ખબર પણ રહેતી નહિ, હજી પણ અનેક મનુષ્યો કહે છે કે: જ્યારે તેઓ એકલા પડતા તે સમયે કેટલીક વખત ગાતાં ગાતાં એટલા બધા તન્મય થઈ જતા કે જ્યો તેમને આહાર કરવાનું પણ ભાન રહેતું નહિ, અને કેટલો સમય વીતી ગયો છે તે પણ તેઓ જાણી શકતા નહિ. કોઈ સમય એમ પણ જનતું કે સ્નાન કરવા ખાટે ચરીરે તેણે મદન કરતા અને સાથે સાથે સંગીત ગાતા જતા. ખીજી તરફ બોજન કરી ઉતાવળે બહાર જવાનું હોય તેમ છતાં ગાયન આરંભ ક્યાં પછી સ્નાન અથવા બોજન વગેરેની વાત તેઓ ભૂલી જતા! સંગીત સાગરમાં જાણે ડૂબી જવા ન હોય! સંગીત ઉપર તેમને એટલો બધો પ્રેમ હતો.

નરેન્દ્રનાથ જેમ ખોખાધકર ગાયન ગાઈ જાણતા તેમ પ્રભાણે સુંદર નૃત્ય પણ કરી શકતા. પ્રાચીને ગ્રીક લોકોમાં “વીરશયિત કલા”માં નૃત્ય કલાનો અતિ આદર હતો અને ધર્મોત્તેવાદિ પ્રમેયે નૃત્યાદિ અનુષ્ઠાન યત્ન સ્વાભાવિક કલા-પ્રેમને વશ થઈ નરેન્દ્રનાથ નૃત્ય કરતા તે સમયે અંગ-સંચાલનમાધુર્ય વડે સર્વનાં હૃદય આકર્ષણ કરી શકતા અને તે સાથે કદાચ ઉચ્ચ ભાવદર્શક સંગીત ગાવામાં આવતું ત્યારે તો ભાવનાની પ્રેરણાને લીધે નૃત્ય-સાધુવમાં વિશેષ જ્વલ્લ શતી. એ વિષયમાં તેઓ વદન મીઠા લોકોના જેવાજ હતા. તેઓ નૈયવાવસ્થાથીજ સૌંદર્ય-પ્રેમી હતા. તેઓ પોતે પણ સુંદર હતા-સુંદર દેખાતા, ઉપરાંત જાણ સૌંદર્ય સાથે આંતર-સૌંદર્યનો સંબંધ સાધવા શક્તિમાન હતા, તેથી તેમના મધુર કણ્ઠમાંથી નિસરતા અમૃત ઝરખમય સંગીત અને તે સાથે લલિત ચરીરના તરંગાભિન સંચાલન-હાવ ભાવ, એ ઉત્તમ વડે ચાલતા અને દર્શકના પ્રાણ તેઓ દરમ્ન કરતા *

* શમસુખ મહાના સાધુએ દ્વારા સ્વર્ણકૃત્ય છે કે: અમેરિકામાં સ્વયં સમ્પાદની પ્રધાનુસાર કવચિત્ કવચિત્-સ્વામિજીને નૃત્ય કરવું પડ્યું. તેઓ તે દેશના મુખ્ય કરી વખતે ઉચ્ચારવામાં આવતા અનેક શબ્દો પણ ધિરથી દબા

એ સમયે કોઈ મિત્ર-મૃધુને ઘેર ઉત્સવ પ્રસંગે જો તેઓ ગેરહાજર રહેતા તો સર્વ એમજ સમજતા કે જાણે આજે કશી મજા પડીજ નથી ! કારણ કે તેમના જેવો આનંદ-પ્રવાહ ખીજી કોઈ વહેવડાવી શકતું નહિ. તેમનાં પગલાં ચતાંજ જાણે તે સ્થાન ચંચલ અને પ્રાણમય થઈ ઉઠતું, અને સન્ધ્યામાં હવેનો પ્રવાહ વહન થઈ રહેતો. તેમની આનંદી-આનંદમયી હાસ્ય ભરિત મુખમુદ્રાનાં દર્શન ચતાંજ સમાસદોમાં ઉત્સાહનો ઝેર પુટતો ! ક્યા બહાર ! તેઓ સર્વ પ્રકારનાં ગાયનો જાણતા, જે મનુષ્યની જેવી ઇચ્છા હોય તેવું ગાયન સંભળાવી તેને સંતોષ પમાડતા. સર્વ તેમના ઉપર પ્રેમ રાખતા અને આશ્ચર્યવર્તે તેમના આગમનની વાટ જોઈ રહેતા. તેમને સન્ધ્યામાં નહિં જોતાંજ “ નરેન્દ્ર ક્યાં છે ? નરેન્દ્ર ક્યાં છે ? ” “ તેમને સાથે તેડી લાખ્યા કેમ નહિં ? ” એવા ચખ્છોદારા આશ્ચર્ય પ્રકટી રહેતું. તેમના આવતાં સુધી સંગીત-બરામર જામતું નહિ અને કોઈને બરામર મળક પશુ પડતી નહિ. સમસ્ત કૌતુહલ-જીવનમાં તેઓ એ પ્રમાણેજ પોતાના મિત્રોના પ્રેમાસ્પદ મિત્ર બની રહ્યા હતા, અને વાર્તાઓ, રહસ્ય, અને કોશ-કોતકાદિ દ્વારા તેમના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરતા.

ગાયન-વાદન સિવાય અન્ય એક વસ્તુ ઉપર પણ તેમનો પ્રેમ હતો, એટલે તેમને અભિનય પ્રત્યે શોખ હતો. પૂર્વેજ કહ્યું છે કે તે સમયે બંગાલામાં રંગાલય-નાટ્ય યાજ્ઞાઓનો જન્મ થતો હતો. નાટ્ય યાજ્ઞાઓમાં નાટ્ય પ્રયોગ થવાની તે વખતે સાધારણ શરવાત થઈ હતી. સામાજિક આમોદ-પ્રમોદ સમયે શ્રીમંત અને આગરદાર વ્યક્તિયો દ્વારા નાટ્ય પ્રયોગ થવાની શરવાત થઈ ચૂકી હતી. નરેન્દ્રનાથે પણ નાટ્ય પ્રયોગ આરંભ કરી મિત્ર-મૃધુઓના હૃદયમાં નાટ્ય-પ્રવૃત્તિ જાગૃત કરી હતી. તેમ છતાં તેઓ જે વિષયનો પાર્ટ ભજવતા, તેમાં ચિત્તની ઉત્તિ સાધવલુંજ તેમનું મૂખ્ય લક્ષ્ય રહેતું. કેશવચંદ્ર સેન રચિત “ નવ વૃન્દાવન ” નાટ્ય પ્રયોગ કરતી વખતે તેઓ “ મોગી ”નો વેશ ધારણ કરતા.

તેમના સુગઠિત-સુકોલદાર-સુંદર ચરીરાવયવ જોતા સર્વને આનંદ થતો. તે અવયવોમાં સિંહાવયવ જેવું સૌંદર્ય હતું. ઉપરાંત તેઓ ખુશ્કા

દિલના, સાદા, સરલ અને સર્વદા સ્તુતિ સમુદ્રમાં તરતા જણાતા. તેઓ સર્વ કાર્યમાં સરલ ચિત્તે પ્રવેશ કરી શકતા. પ્રત્યેક કાર્યમાં તેઓ તૈયારજ! સર્વ આમોદ આદુલાદ અને હાસ્યવિનોદ પ્રવાહમાં તેઓ સંપૂર્ણ રૂપે ભાગ લેતા.

ઉપરોક્ત આમોદ-પ્રમોદ સિવાય અન્ય કેટલાક પ્રકારની રમતગમતોનું પણ નરેન્દ્રનાથ સારો રસ લેતા. એ રમતોમાં અંગ-આલ્મનની વિશેષરૂપે આવશ્યકતા રહેતી. જેમ કે દોડવું, ફૂટવું, કુસ્તિ રમવી, જિમનેસ્ટિક, તરવાની સરત રમવી, હોડી ચલાવવી ગંગામાં સહેલ કરવી, ખુલ્લાં ખેતરોમાં ધણે દૂર સુધી ફરવા જવું વગેરે જે રમતોમાં શરીર બંધ અને સમગ્ર શબ્દ હૃદયમાં સાદસ ઉપન યાય, મનમાં તેજની શક્તિ યાય, તે રમતો ઉપર તેમને બાસ્વાવસ્થાથીજ પ્રેમ હતો. તેને લીધેજ તેમના શરીરની માંસ-પિંડથીઓ સશક્ત હૃદયપુષ્ટ થઈ હતી અને તેમના શરીરનું સાંદર્ભ વિશેષ શક્તિ પામ્યું હતું.

બાસ્વાવસ્થાથીજ તેમને ઘોડા ઉપર બહુ પ્રેમ હતો. તેમના સગાતો એક સફેદ ટકુ તેમના તાબામાં હતો. નિત્ય સ્ત્રીવા સમયે તે ઘોડા ઉપર સવાર થઈ ફરવા જવાનો તેમને શોખ હતો, તઓ જે જિમનેસ્ટિકના અભ્યાસમાં વ્યાયામ-અભ્યાસ કરતા ત્યાં છાત્રિ ફેરવવાની અને લોકડીપટા આદિ રમવો અભ્યાસ કરાવતા. છાત્રિની રમત પ્રત્યે તેમને બાસ્વાવસ્થાથીજ આસક્તિ હતી. કેટલાક ખુસશમાનો સાથે તેમને મિત્રતા હતી. તેમની પાસે છાત્રિ ફેરવતા અને લોકડી-પટા રમતાં હિખતા. કેટલો વયે છાત્રિ ફેરવવાની રમતમાં તેમણે કેવી નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી તે નિમ્નલિખિત બનાવ ઉપરથી વાંચકો-સારી પેઢે જાણી શકશે. તે સમયે તેમનું વય દસ વર્ષનું હતું. મેટ્રોપોલિટન સ્કૂલમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. એક મેચો જતાં વાનો હતો, તેમાં ઠસરતી ખેલો બતાવવાનું નકી રમ્યું હતું. તેમને ૧૫ એક દર્શકરૂપે ત્યાં આવવાનું નિમન્ત્રણ રમ્યું હતું. અન્ય રમતો પૂરી થવા પછી લોકડી-પટાની અને છાત્રિ ફેરવવાની રમત ચાલુ થઈ. ધીમે ધીમે રમવાનો હિસાબ મંદ પડી ગયો. એ સમયે એકાએક નરેન્દ્રનાથ ઠી ઉઠા

થયા અને બોલ્યા કે: “ મહારી સ્હામે રમવા તૈયાર હોય તેની સાથે હું રમવા તૈયાર છું. ” રમનાર ઉસ્તાદોમાં સૌથી જે બળવાન હતો તેજ તેમની સ્હામે રમવા આવ્યો. બન્ને વચ્ચે ધીર ચપ્પે સમસમાટ લાદી યુદ્ધ ચાલ્યું. દર્શકો રમતનું પરિણામ જોવા વ્યગ્ર થઈ ઉઠ્યા. દારણ કે નરેન્દ્રનાથ દરતાં તેમની સ્હામે રમવા ઉતરેલા પ્રતિદ્વંદ્વિતું વય અને શારીરિક શક્તિ એ બન્ને અધિક હતાં. પરંતુ મુસલમાન ઉસ્તાદોના શિશુઓને લીધે નરેન્દ્રનાથ લાદિ-અલાવવામાં એવા તો પરિપક્વ થયા હતા કે, પ્રતિદ્વંદ્વિના શક્તિ-સામર્થ્યની લેશ પણ પરવાહ કર્યા વિના જમીન ઉપર પડી લોકડી અલાવતાં અલાવતાં અચાનક યુક્તિથી સ્હામાવાળાને એક પ્રયત્ન આપાત કર્યો કે જેથી તેના હાથમાંની લોકડીના બે દટકા થઈ પૃથ્વીપર પડી ગયા. એ જોતાંજ દર્શક વૃન્દના આશ્ચર્ય અને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ ! નરેન્દ્રની છત થવાથી તેને સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધનામ મળ્યું. તે દિવસથીજ નરેન્દ્રનાથ મેટ્રોપોલિટનના બાળકોનું ગૌરવપાત્ર થઈ પડ્યા હતા.

તેમના શરીરમાં અથવા મનમાં કિંચિત્માત્ર જડતા નહતી, તે માટે જ ધૈવનનો સમસ્ત ઉત્સાહ બાહ્ય પ્રકૃતિના ગ્રેમને લીધે, શાન સ્પૃહામાં ફેરવાઈ ગયો હતો. રમતું અને વિદ્યાભ્યાસ કરવો એ બન્ને તેમના ધૈવનનાં મુખ્ય કાર્પ હતાં. તેમ છતાં આ સમયે વિદ્યાભ્યાસ તરફ તેમનું મન કંઈક વિશેષ હતું. સત્તર વર્ષની વય પૂર્ણ થવાની સાથેજ માત્ર શોખને ખાતરજ રમત નહિ; પણ માત્ર જે રમતો વડે શરીર અને મનનો વિગ્રાથ યાય તેવી રમતો જ તેઓ રમતા, અને મોટે ભાગે ગદન વિષયોની આસોચના ફરવા-માંજ શુ'થાઈ રહેતા. એ સમય પછી અનેક મનુષ્યોએ તેમને અધ્યયનમાંજ કુશળ હોય એવા વિદ્યાર્થીની અવસ્થામાં જોયા હતા.

કોલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા તે સમયે તેઓ બાહ્યાડંબરી વસ્ત્રાભૂષણોમાં સજ્જ થવાનું પસંદ કરતા નહિ. વિદ્યાર્થીઓમાં કોઇને પણ શોખિન ખાતુ બનેલા જોઇ તેઓ અનેક સમય તેના મોઢા ઉપર જ બે કડવા મિઠાં ભાપણાં લટકી મંભળાવતા ! જે તેવા “ શોખિન બાતુ ” ઓનાં પહે-રેશ અને હાવબાવમાં નારીને ઉચિત એવી દુર્બળતા જોવામાં આવતી

તો તેઓ તેને સખ્ત રીતે બોધ આપતા ' માથે પટીયા, તેલ દુધેલ, નેકટાઈ, કોક્ષર વગેરે પહેરી શોખન થઈ ફરનાર તરફ તેઓ તિરસ્કારની નજરે જોતા, અને તેને સખ્ત રૂપે બોધ કરતા.

ખી. એ. ની પરીક્ષાનો દિવસ નજીક આવતા નરેન્દ્રનાથ પોતાને ઘેર થતો મિત્રોનો ગડગડાટ, અને અન્ય અડચણોમાથી મુક્તિ પામવા માટે કમકતામાં રાખતો જમુની ગલીમા માતામહીને ઘેર જઈ નિવાસ કરવા લાગ્યા હતા. ત્યાં જ ગાતાદવસ ગ્રહેતા. માત્ર બોજન કરવા માટે જ એ વખત પોતાને ઘેર જતા. માતામહીને ઘેર બહારના વિભાગમા એક એ માગતું ન્હાનકડું ધગ હતું. તેમા નરેન્દ્રનાથનો નિવાસ હતો. ધરતી રૂઢામે જ માત્ર ઉપર ચઢવાની નિસરણી હતી. ઓ નિવાસગૃહ સાથે એ વિભાગને દોઈ પ્રકારનો મર્મંધ નહતો. એ ધરમા રહીને જ તેઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતા. સાધારણ રીતે જ તેમનો એવો નિયમ હતો કે જ્યાં સુધી પોતાનો નિસા બ્યાસ પરિપૂર્ણ કરી શકેતા નહિ ત્યાં સુધી તેઓ ધર બહાર નિકળતા જ નહિ. અનેક દિવસ પછી તેમણે પોતાના એક મિત્ર સમક્ષ તે દિવસની વાત રૂઢાડી કહ્યું હતું કે; "હું ધરમાં ચોપડી લઈને બેસતો, અને બાબુમા એક વાસણમા ગરમ ચાહ અને કાફિ રહેતી. નિદ્રા આવતા જ પગે એક દોરી બાંધતે. નિદ્રાવસ્થામા પડતા જ પગની દોરી ખેંચાતી કે તુર્ત જ હું જાગત થઈ જતો."

વાચવા લખવામા વિદ્વો પશુ બહુ આવતા. મિત્ર મધુઓ હજી થતા જ તેમની પાસે આવતા, અને જ્યાં એક વખત તર્કવાદ અથવા ગાયન વાદન શરૂ થયું કે પછી વખત ક્યા ચાલ્યો ગયો તેવું કોઈને ખાન જ રહેતું નહિ. શ્રીયુત પ્રિયનાથસિંહ મહાલયે જંમ સંવત ૧૩૧૭ (આશરે અગીવાર વર્ષ પહેલા) કાશ્યુન માસના "કૃદ્ધોષન" નામક જંગાળી માસિક પત્રમા "સ્વામીજીમ સ્મૃત્તિ." શીર્ષક પ્રમંથમા એ સમયનું એક સુંદર ચિત્ર આલેખ્યું છે તેમાથી કેટલોક વિભાગ આ સ્થળે ઉતારી લેવાનો લેખ અટકારી શકના નથી. તેમણે લખ્યું છે કે:-

"નરેન્દ્રે પોતાના એ અપૂર્વ ન્હાનકડા ધરતું નામ રાખ્યું હતું

“ટાંગ”. કોઈને પણ સાથે લઈને તે ઘેર જવાનું થતાં જ ઠહેતા કે: “ચાલ, ટાંગમાં જઈએ.” ઘર બહુ જ ન્હાનું હતું. લાંબુ ચાર હાથ. પહોળાઈમાં લગભગ એનાથી બમણું. ઘરના સરસામાનમાં એક ફેલ્ડિંગ ખાટસો, તેના ઉપર મેલી ન્હાની એક ચેતરંજી, બાજુમાં ખારટી ઉપર એક ફાટલી સાદડી પાયરેલી. એક ખૂણામાં એક તંબુરો. તેની જ પાસે એક સિતાર અને એક ખાંચુ. ખાંચું કવચિત્ત સાદડી ઉપર અને કવચિત્ત પેલા ખાટલાની નીચે પણ પડ્યું હોય. કવચિત્ત ખાટલાની ઉપર પણ ચડી બેઠું હોય! મકાનના એક ખૂણામાં એક ન્હાનો હુકકો પડ્યો રહેતો. તેની બાજુમાં તુકાનો ગલ અને રાખોડી નાંખવાનું એક વાસણ પડી રહેતું. તેની પાસે મગફળી-તમાકુ અને દિવાસલી રાખવાનું એક માટીનું વાસણ ગોળલામાં, ખાટલા ઉપર અને સાદડી ઉપર અબ્યાસ કરવાના પુસ્તકો આમ તેમ વિખરામલા પડ્યાં રહેતાં. એક બીંતે દોરી લટકાવેલી. તેમા ધોતીઉં, ચેરચુ, અને ઓઢવાની ચાદર ઝુલતી રહેતી. ઘરમાં એક બે ભાગેલી સીસીઓ પણ જણાતી. આ સમયે તેમનું શરીર બગડ્યું હતું તેથી નરેન્દ્રનાથ ધારે તો પોતાને ઘેરથી સુંદર ચેતરંજી, ઉત્તમ બિજાનું અને કેટલોક સારી સારી વસ્તુઓ લાવીને અને બે ચાર સુંદર છબિઓ વગેરે ગોઠવીને પોતાનું મકાન સુંદર પ્રદારે મંજવા શક્તિમાન હતા. પરંતુ એમ નહોતા કરતા તેનું કારણ માત્ર એ હતું કે: તે તરફ તેમનું હૃદય જ નહતું. તેથી જ ઘરમા સર્વત્ર જાણે અબ્યવસ્થિત, અસ્વચ્છ પડેલું જણાતું. સાત્તી વાત તો એ હતી કે તેમનામા આત્મવૃત્તિની વાસના કોઈ પણ વિષય પરત્વે બાલ્યાવસ્થાથી જ જણાતી ન હતી.

આજે નરેન્દ્રનાથ દ્યાનપૂર્વક વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યા છે. ઓઢલામાં કોઈ એક મિત્રનું આગમન થયું. અગીઆરેક વાગ્યાનો સમય છે. આહા-નાદિ કરીને નરેન્દ્રનાથ વિદ્યાભ્યાસ કરવા બેઠા છે. મિત્રે આવી નરેન્દ્રને કહ્યું: “ભાઈ! રાત્રે વાચજો. અત્યારે તો એક બે ગાયન ગાઓ.”

તત્કાળાત નરેન્દ્રે વાંચવાની ચોપડી બંધ કરી બીંતને અટલી મૂકી દીધી. નરેન્દ્રનાથે તંબુરાના તાર ઉપર સૂર બાધ્યા. પછી મિત્રને કહ્યું: “લારે તું ખાંચુ લે.” મિત્રે કહ્યું: “ભાઈ! મહેને વગાડતાં નથી આવડતું.

રુકુલમાં હાથવડે ટેગલ ઉપર વગાડું છું તેથી તમારી સાથે બાંધું વગાડી શકાય કે ?” નરેન્દ્રે બાંધું હાથમાં લઇ યોડું વગાડી બતાવ્યું અને કહ્યું : “સારી પેટે ભેષ લે. વગાડી શકશે, શા માટે નહિ વગાડાય ? કંઈ અધિક દામ નથી. આ પ્રમાણે માત્ર ઠેકા વગાડતો જા. એટલે ચાલશે.” સાથે સાથે ગાયન પણ બોલતા ગયા. મિત્રે એક બે વખત ચલ કરી ગમે તેમ ઠેકા વગાડવા માંડ્યો. ગાયન ચાલવા લાગ્યું. તાન-લયમાં પોતે ઉન્મત થઈને અને મિત્રને ઉન્મત કરીને નરેન્દ્રનું હૃદય-સ્પર્શી ગાયન ચાલવા લાગ્યું. ટપ્પા, ખ્યાલ, ટપ ખ્યાલ, ધ્રુવપદ, ગંગાલી, હિંદી, સંસ્કૃત, ગૂઠન ઠેકા વગાડવાના સમય આવતાં નરેન્દ્રનાથે ગાયનના બોલ સાથે ઠેકા વગાડવાનું એવી ખુબીથી મિત્રને શીખવી દીધું કે જેથી એક જ દિવસમાં તેના દ્વારા તેમણે દગ્ગાલી, એકતાલો, આડો ઠેકા, મધ્ય માન, એટલું જ નહિ પણ સુરશ્રાવ્યતા સુધી વગાડવી લીધી ! મિત્ર પ્રસંગોપાત હુકામાં તમાકુ ભરી નરેન્દ્રને પાતો અને પોતે પણ બે સડાકા ખેંચી લેતો. ગાયન-વાદનમાંથી વખલ દાઢી એમ ન કરવામાં આવે તો વખતે ભુલી જવાય ! નરેન્દ્રનાથ પાસે ગાયનની ખેટ નહોતી. હિંદી ગાન ગાતાં નરેન્દ્ર તેના અર્થે સમજવતા, અને તેમાં સમાયલા ભાવ-તરંગ સાથે સ્વ-લયનું અપૂર્વ એકમ દર્શાવી મિત્રને મોહિત કરતા. દિવસ તો કોણ જાણે ક્યાંએ ચાલ્યો ગયો. સંધ્યા સમય થયો. ઘરનો નોકર આવી એક ત્રીજો દીપક સજાગારી ગયો. અંતે રાતના દસ વાગે જન્મેને બાન આવ્યું. ત્યારે તે દિવસને માટે એક બીજાને નમસ્કાર કર્યા. નરેન્દ્ર પિતાને ઘેર જન્મવા આજ્ઞા મળ્યા. મિત્ર પોતાને ઘેર વિદાય થયો.

આ પ્રમાણે નરેન્દ્રનાથના વિદ્યાભ્યાસમાં કેટલાંએ વિદ્યો આવતાં તે દહી શકાય તેમ નથી. આ સમયે નરેન્દ્રનાથ સાથે જેમને ગાઠ પરિચય થયો હતો તેમણે તેમની એવી સ્થાવિર્નજરે ભેષ હતી. પરંતુ ગમે તેટલાં વિદ્યો આવવા છતાં નરેન્દ્રનાથ નિર્વિકારી હતા. તેમના અભ્યાસમાં ખામી આવતી નહિ.

* * * * *

ખી. એ ની પરીક્ષા આપવા માટે શ્રી ભરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. સર્વ વિદ્યાર્થીઓએ પોતપોતાની માસિક અને પરીક્ષાની શી ભરી

દીધી. પરંતુ નરેન્દ્રનાથના એક સહાધ્યાયી હરિદાસની સ્થિતિ સારી નહતી. તેણે એક વર્ષથી કાલેજની શો બરી નહતી. તે સમયે જનરલ એસેમ્બલી કાલેજમાં ઉધાર બજાવવાનું કામ ચાલતું. પરીક્ષાની વખતે સમસ્ત રૂપિયા વસુલ કરવામાં આવતા. જે વિદ્યાર્થીઓ પૂરી શો આપવા અરાગ્ન હોય તેમની પાસેથી કાંઈ કાંઈ વખત શો છોડી દેવામાં પણ આવતી. એ પ્રમાણે શો છોડી દેવાનું કામ રાજકુમાર નાપક એક વૃદ્ધ ક્લાર્કના હાથમાં સંપૂર્ણ રૂપે રહેતું. રાજકુમાર સારો અને સરલ માણસ હતો. થોડીખણી નિસા પણ કરતો. પરંતુ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તે વિશેષ દયા રાખતો. તેના દયાના શુભને લીધે જ અસમર્થ વિદ્યાર્થીઓ વગર કોઈ વિદ્યાભ્યાસ કરવા પામતા. કોને માટે સ્કૅલના કાર્પ્સમારીઓનો રાજકુમાર ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. રાજકુમાર પોતે વપાસ કરીને કોઇને અર્ધ કોઈ તે કોઇને સંપૂર્ણ શો લીધા વગર વિદ્યાભ્યાસ કરવા દેવાની પરવાનગી આપતો. સ્કૅલના બ્યવસ્થાપકો તેની પરવાનગીથી સંતોષ પામતા અને તે મંજૂર કરતા. તેથી જ વિદ્યાર્થીઓમાં રાજકુમારનું વિશેષ માન હતું. સર્વ વૃદ્ધ ક્લાર્ક ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા. રાજકુમાર પણ બાળકોનો ઝવેરી હતો! ક્યો છોકરો કેવા સ્વભાવનો છે તે તે સારી પેઠે જાણતો. નરેન્દ્રના અસમર્થ મિત્ર હરિદાસ ચટ્ટોપાધ્યાયે ધણી ઝઢેનતે પરીક્ષાની કોની ગોઠવણ કરી હતી પરંતુ તે આખા વર્ષની સ્કૅલ શો મેળવો શક્યો નહતો. તે સંબંધી તેણે નરેન્દ્રનાથને એક દિવસ જાણાવી દીધું. નરેન્દ્રે કહ્યું કે: “તમે ચિન્તા ન કરશો. નિશ્ચિંત જીવે પરીક્ષા આપવા માટે તૈયાર થજો, હું રાજકુમારને કહી સ્કુલની શો માટે યોગ્ય બ્યવસ્થા કરીશ. માસિક શો માફ કરાવી દઉં. માત્ર પરીક્ષાની શીની ગોઠવણ કરજો.”

મિત્રે કહ્યું: “શીની ગોઠવણ કરી છે. માસિક શો માફ થાય તો બધી પંચાત મટે.”

નરેન્દ્રે ઉત્તર દીધો: “હવે ચિન્તા શી છે? બધું સાફ થશે.” એ ત્રણ દિવસ પછી બન્ને મિત્રો રાજકુમારના ઘર આગળ ટહેલતા વાતો કરતા હતા એટલામાં ત્યાં બીજા પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આવી પહોંચ્યા. રાજ-

કુમાર પણ ત્યાં આગ્યા. અનેક વિદ્યાર્થીઓને એકત્ર થયેલા જોઈ રાજકુમારે પ્રથમ તો સર્વની બાકી રહેલી શી માટે તમારો ક્યો, એટલુંજ નહિ પણ બોધ્યા કે: “અમુક દિવસની અંદર જેમની શી નહિ બરાબ તેમને પરીક્ષા માટે મોકલવામાં આવશે નહિ.” વિદ્યાર્થીઓ રાજકુમારને ઘેરી વળ્યા અને પોત પોતાના દુઃખની વાર્તા સંભળાવી પોતાની બાકી રહેલી શી માટે કરવા હંકપૂર્વક પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. કેટલાક સાગ વિદ્યાર્થીઓ રાજકુમારના પ્રેમપાત્ર હતો. તેમના ઉપર રાજકુમારનો વિશેષ પ્રેમ હતો. બીજા વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિ સંબંધી વપાસ કરવાનો સમય આવતા રાજકુમાર પોતાના પ્રેમ પાત્રને તે કામ સોંપતો. નરેન્દ્રનાથ પ્રેમપાત્ર વિદ્યાર્થીઓમાં એક હતા. નરેન્દ્રનાથ સારી પેઢે જન્મીતા કે: તેમની બહામણુ રાજકુમાર પાછી ઠેકરો નહિ. રાજકુમારના માથાના વાળ કેટલા ઘાન અને કેટલાક ટાળા થયા હતા. દાઢી પણ તેની જ થઈ ગઈ હતી. જન્મે બાળુએ માત્ર તમાકુની પિચકારીના ડાખા પહેલા હતા. કોઈ વખત તેમને કોટના અને ખમીસના બટન બંધ કરવાનો અવકાશ જ મળતો જ નહિ. ખરે નાખેથે દુપટો જણે વહાણના ખલાસિ જેવો મેલો ઘેલો. રાજકુમારે સુલભા જઈ ખુરસીના હાથા સાથે દુપટો બાધી પોતે ખુરસી પર બેઠા; એટલે છૂં જ વિદ્યાર્થીઓએ શીના રૂપિયાનો ખચખણટ કરી મૂક્યો. રાજકુમારની ચારે બાજુએ મ્હોટી બીડ થઈ રહી. નરેન્દ્રનાથ બીડમાં થઈને મદામુસીમને રાજકુમાર પામે જઈ ઉભા અને બોલ્યા કે: “મહારાજ! હરિદાસ મ મિત્ર શી આપી ઘડે એમ મ્હને જણ્યું નથી, માટે તેની શી માફ કરો. તેને પરીક્ષામાં મોકલવાથી હપને નંનરે પામ થશે. નહિ મોકલો તો બિચારાનું બધું ધૂન મળી જશે.”

રાજકુમારે ઘણી પીસી મ્હો અડાની મ્હુ: “મ્હોટા બાઈ થઈ ત્હારે સિદ્ધારસ કરવી પડે એમ નથી. ચાલ્યો જ અહિથી. ત્હારા ચરખામાં તેવ પૂર એટલે થયું. માસિક શી નહિ આપે તો હું તેને પરીક્ષામાં મોકલીશ નહિ.” નરેન્દ્રનાથ અપમાન સહન કરીને ચાલ્યા આગ્યા. તેમના મિત્રને આપે તો જણે વિનંતી પડી! અવિચલ દિવગીર થઈ હરિદાસ નરેન્દ્રની

સાથે શુપ્ત્યુપ કલાસ તરફ ચાલ્યો. ગમે તેમ યાય તો પણ નરેન્દ્ર નિરાશ થાય એવા મનુષ્ય ન હતા. મિત્રને દિલગીર થયેલો જોઈ તેને એક બાળુએ લઈ જઈ કહ્યું: “તું નિરાશ થા માટે યાય છે? આ પ્રમાણે ધમકારી કાઢવાની એ ખુદાને ટેવજ પડી છે! હું ખાતીપૂર્વક કહું છું કે: હું તારું એકલું કામ કરી આપીશ. તું નિશ્ચિંત રહેજે. મહારાથી જેટલો યાત્ર યશે તેટલો કરીને પણ તારે માટે કંઈક બચસ્યા કરીશ. તું એન્જામિનેશન (પરીક્ષા) આપી શકે તો પછી ખીલું શું જોઈએ? જરા પણ ચિન્તા ન કરીશ દોસ્ત. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે: તારે માટે ખનતો ઉપાય કરીશ.” મિત્રના મુખ ઉપરથી નિરાશાનો અંધકાર જતો રહી તેને બદલે પુનઃ આશાનો પ્રકાશ જણાવા લાગ્યો. મિત્રે જાણ્યું કે: નરેન્દ્ર મહોટાનો છોકરો છે, પિતા વકિલ છે, એને ગાયન શિખવવા પગારદાર હતાજે રાખ્યો છે. વખતે પિતાને કહીને પણ મહારા જેવા અસમર્થ મિત્રને માટે કાંઈ પ્રકારની ગોઠવણ કરશે. તેથીજ તે આટલી બધી ખાતી આપે છે. જો બાકી હો આખા વગર રાજકુમાર પરીક્ષા આપવા નહિં મોકલે તો નરેન્દ્રનાથ હીના રૂપિયાની ગોઠવણ ક્યાં વિના રહેશે નહિં. આવા અનેક વિચાર કરી મિત્ર નિશ્ચિંત થયો. નરેન્દ્રનાથ કલેજમાંથી નીકળી રસ્તાની ખુલ્લી હવામાં આમ તેમ ફરી ઘેર આવી પહોંચ્યા. અન્ય દિવસોએ તે સંઘ્યા પછી ઘેર આવતા પરંતુ આજે વિચાર તરંગમાં તણાતા સંઘ્યા પહેલાં ઘેર આગ્યા હતા. તેઓ ધરમા પ્રવેશ નહિં કરતાં સિમુલિયાના બગીચા સહામે આમતેમ ફરવા લાગ્યા, અને વચમાં વચમાં થોડે વેગને તૂપાતૂર નેત્રે જેવા લાગ્યા. બગીચાની પશ્ચિમ-દક્ષિણ દિશામાં જતાં એક ગલિ આવે છે. તે ગલિમાં વગતાંજ એક મહોટું ચંડુલખાતું આવેલું છે ત્યાં ચંડુલ ખીનારાઓનો મહોરો અખાડો જામેલો હોય છે. નરેન્દ્રનાથે ઉતાવળે પગલે જઈ ચંડુલખાનાના માલિકને શુપ્ત્યુપ કંઈક પ્રશ્ન પૂછ્યો. ચંડુલખાનારાઓએ માત્ર માથું હલાવી “ના” કહ્યું. નરેન્દ્રનાથે ત્યાંથી નીકળી ગલિને નાકે રસ્તાપર આમતેમ ફરવા માથું. સંઘ્યાનો અંધકાર ચારે દિશામાં છવાઈ ગયો છે. મહોટું મહોટું જણાય તેમ નથી. એ સમયે ગલિને નાકે રાજકુમાર આવી ઉભો રહ્યો. તેણે નરેન્દ્રને

જોયો. નરેન્દ્રનાથના ઉમા રહેવાની તરેહ જોઈ રાજકુમારનું મ્હોં સુઝાઈ ગયું ! પોતાના મનોભાવ દર્શાવી તેણે પૂછ્યું : “કેમ રે દત્ત ! તું અહિં ક્યાંથી ?”

નરેન્દ્રે ગંભીર સ્વરે કહ્યું : “કેમ તે વગ્નાશું ? આપને માટેજ હોશે છું. સામયો સાહેબ, હું ચારી પેઠે જાણું છું કે : હરિદાસની સ્થિતિ બહુ ખરાબ છે. તે ધણેજ ગરીબ છે. તે ફીના રૂપિયા આપી શકે તેમ નથી. તેમ છતાં તેને પરીક્ષામાં મોકલવોજ પડશે. હું આપને ઓડવાનો નથી. જો ત્હમે મ્હારું કશું નહિં માનો તો ચંદુલખાનામાં જઈ ચંદુલખા પીવાની તમારી વાત હું પણ બધે ફેલાવી દઈશ, અને એમ કરી સ્કુલમાં રૂપિયા વસૂલ કરી લઈશ ! આટલા બધા ઓડરાના રૂપિયા માફ કર્યા અને ખિચારા હરિદાસના શા માટે માફ નહિં કરો ?” કદ પ્રતિજ્ઞા નરેન્દ્રનાથના મુખનો ભાવ જોઈ રાજકુમારનું મુખ ઉતરી ગયું. છૂર્તજ તેણે પ્રેમભાવ દર્શાવી હાસ્યમરિત મુખે નરેન્દ્રનાથને ગળે હાથ ભેરવી કહ્યું : “ભાઈ ! શુભે શા માટે યાવ છે ? હું કહે છે તેમજ કરીશ. તું જે વખતે જે કહે છે તે હું કરતો નથી વાઈ ?”

નરેન્દ્રે બનાવટી શુભોં જતાવી કહ્યું : “ત્યારે સ્વપારે મ્હારી વાતને કેમ તદ્દન ઉઘાડી દીધી ?”

રાજકુમાર : “શું તું જાણતો નથી ? ત્હારું જોઈને બીજા બધા વિદ્યાર્થિઓ એવીજ દહ દેરે તે વખતે કોને હા અને કોને ના કહેવી બાઈ ? એવી વખતે મ્હોટી વિષાંતમા પડવાનું યાવ. હું એકાંતમાં હોઈ તે વખતે એવી વાત કહેવી જોઈએ. તું હજી બાગક છે. તું એ બધું સમજતો નથી. કાંઈના દેખતાં એવી વાત કહેવાય ખરી કે ? નિશ્ચિંત મ્હેને. આસિક ફી માફ વરો, પણ ફીના રૂપિયા તો માફ શક શકે તેમ નથી. તે તો આપી શકશે ને ?”

નરેન્દ્ર : “તેની ગોઝવણ થઈ શકશે પણ આમિક ફી તો આરે જાઈ કરવી પડશે. તેનામા એક પૈસો આરવાની શકિત નથી.”

“વાઈ, વાઈ. તેમજ થતો.” એમ કહી ચંદુલખાનાની આસપાસ લે આર આંટા મારી નરેન્દ્રના ગયા પછી રાજકુમારે ચંદુલખાનામાં પ્રવેશ કર્યો.

૪૬ રાજકુમારની મનેગા જાણી લઈ નરેન્દ્રનાથે જતા જતા મોઢામાં રમાઈ પાલી ખડખડ દસવા માંડ્યું. નરેન્દ્રના મિત્ર હરિદાસનું મગાન તેના

મહાનથી બહુ વેગલે ન હતું. ચોર બાગાનમાં ભુવનમોહન સરકારની ગલિમાં હતું. ખોળે દિવસે પરાક્રમમાં સ્પૃહ્ય પહેલાંજ મિત્રને ઘેર જઈ, ખારણું ખખડાવી તેઓ ભેરવીમાં ગાવા લાગ્યા:—

અનુપમ મહિમાપૂર્ણ ઘટ્ટા કરો ધ્યાન,
નિરમલ પવિત્ર હિપા કાલે,
ભાતુ નવ તારાં ગ્રેમ મુખ છાયા,
દેખ એ હૃદયગિરિ શુભ ભાલે,
મધુ સમીરણ બહિ છે આજિ શુભ દિન,
તાર નામ ગાન કરિ અમૃત ઢાલે,
અક્ષ સમે ભક્તિ બાવે ભગવત નિકેતને,
ગ્રેમ-ઉપહાર લયે હૃદય-યાત્રે.

નરેન્દ્રનાથનો મંદુર ઠણ્ઠ સ્વર સાંભળતાંજ સહાધ્યાપી મિત્રે શબ્દો સાગ કરી ઉતાવળે ખારણું ઉઘાડ્યું. નરેન્દ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું: “ભાઈ! ખુબ ઉતાવળ કર. ત્હારું કામ ફોલ્ડ થયું છે. ત્હારી માસિક ફી હવે આપની પડશે નહિ, બસ, થયું હવે ?” પછી આગલે દિવસે બનેલો સમસ્ત બનાવ કહી મંમળાગ્યો. રાજકુમારને કેવી રીતે પકડયો, તેને કેવી રીતે ભય ખતાવ્યો તે કહ્યું. પછી ભયની વાત સાંભળી ત્હેનું મુખ કેવા પ્રકારે વિકૃત થયું તેની નકલ કરી, ત્યાર પછી કેવી રીતે પ્રતિદિન ચારે દિશામાં ડોલ્ફિમાં કરી ઝઠ લઈને ચંદુલખાનામા તે પ્રવેશ કરે છે વગેરેની નકલ કરતાં કરતાં વાત કહેવા લાગ્યા તેથી બન્નેના હસવાનો પાર રહ્યો નહિ. તે હસતું આખા ઘરમાં વ્યાપી રહ્યું હતું !

પરીક્ષાને વધારે દિવસ નહોતા. કદાચ એકાદ મહિનો પણ નહિ રહ્યો હોય. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ (Green's History of England) નો મ્હોટો પોથી નરેન્દ્રનાથે એક વખત પણ વાંચ્યો ન હતો. પરીક્ષામાં પામ થયુંજ જોઈએ. એમ જણી નરેન્દ્રનાથને વિશેષ યત્નસહિત અભ્યાસ કરતા. તેમના કોઈ પણ મિત્રે જોયા ન હતા. પ્રમંથોપાત પૂર્વેક મિત્રને ચોર, મનુ-ગાનવાલે ઘેર કંઈક વિધાબાસ કરવા જતા ખરા પરંતુ ત્યાં ગપાવતામાથી

ધણે વખત વાર્તાલાપ અને ગાયન ગાવામાં બેસીત ચર્ચા જતો ! તેમની માતાના જે ન્હાનકડા મકાનમાં તેઓ રહેતા તેની ઉત્તરમાં બીજો મળતો તેના કરતાં એક મોટો ઝોરડો હતો. તે ઝોરડાની પશ્ચિમમાં એક ચોર-કાટડી હતી. એ મોટા ઝોરડામાં ચર્ચાને તેમાં પ્રવેશ કરવાનું ન્હાનકડું બારણું હતું. ધુંટણીયે પડીને તેમાં પ્રવેશ કરી ચકાવ એટલું બધું ન્હાનું હતું. તેની દક્ષિણ દિશામાં એક ન્હાનકડી બારી હતી. એ સમયેજ એક દિવસ પ્રાતઃકાલમાં તેમનો એક મિત્ર ત્યાં જઈ “ નરેન્દ્ર નરેન્દ્ર ” કહી બીજો પાડવા લાગ્યો. નરેન્દ્રે ઉત્તર દીધો ખરો પરંતુ ધરમાં ચારે તરફ શોધવા છતાં નરેન્દ્રને તે જોઈ શક્યો નહિ, તેથી મિત્રને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. થોડીવાર નરેન્દ્રે કહ્યું કે : “ આ ચોર-કાટડીની અંદર હું.” તે સ્થળેથીજ મિત્ર સાથે વાતચિત કરી હતી. ત્રીજો દિવસે મિત્રે સાંભળ્યું કે : છેલ્લા બે દિવસથી નરેન્દ્ર એ કાટડીમાં બરાબને ઘોઘડનો ઇતિહાસ વાંચે છે. તેઓ સંકળ કરીનેજ બેઠા છે કે : એકાસને બેસી ઇતિહાસ સંપૂર્ણ વંચાઈ રહ્યા પછીજ કાટડીમાંથી બહાર નિકળવું. નરેન્દ્રનાથે તેમજ કંઈ હતું. ત્રણ દિવસ પૂર્વે મોટો પોપો સંપૂર્ણ રીતે અબ્યાસ કરી રહ્યા પછીજ નરેન્દ્ર બહાર નિકળ્યા હતા. પરીક્ષાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો છતાં પરીક્ષામાં પાસ થવાની ઉત્કંઠા કે કોઈ પ્રકારનો ઉદ્વેગ નરેન્દ્રમાં જોવામાં આવ્યો નહિ.

આજે પરીક્ષાનો પ્રથમ દિવસ હતો. સૂર્યોદય પહેલાંજ નરેન્દ્રનાથે શય્યા ત્યાગ કરી આમતેમ કરતા કરતા ચોરબાગાનમાં હરિદાસ અને દાસ રથી (કલકત્તા હાઈકોર્ટના સુપ્રસિદ્ધ વકીલ બાબુ દાસરથી સત્યપાલ) ને ઘેર આવી પહોંચ્યા. મિત્રો હજી પણ શય્યામાં નિદ્રાવશ હતા. તેમના બારણું આગળ આવી બેરબી રાગમાં એક મનોહર ગાયન ગાવા માંડ્યું.

નરેન્દ્રના ગાના સુભિષ્ટ અવાજ સાંભળી મિત્રો આંશ્વના શંકિયા શય્યામાંથી ઉઠ્યા અને બારણું ઉઘાડ્યાં, તેમજે જોયું કે નરેન્દ્ર આનંદ ભરિત મુખે, એક પુસ્તક હાથમાં લઈ ઉભા ઉભા ગાયન ગાઈ રહ્યા છે. ખ્યાસ કરવાની ઇચ્છાથી મિત્રને ઘેર આવી પહોંચ્યા હશે પરંતુ ધરનાં આગળ ઉભા રહી ગાયન ગાઈ જે બાવના પ્રસારી દીધી હતી તેની રૂપાલ ધા

અસરથી તે દિવસે વિદ્યાભ્યાસ થઇ શક્યો નહિ. પ્રાતઃકાલના નવ વાગતા સુધી “આમરા જે શિશુ અતિ.” “અમલ ધન મદન શુભુ ગાએ તા-
હારિ.” વગેરે ગાયના અને વાર્તાલાપ ચાલ્યો. નજીકના ઘરમાં નરેન્દ્રના-
થતા એક બીજો સહાધ્યાથી મિત્ર રહેતો હતો. નરેન્દ્રનું ગાન સર થતાં જ
તે ત્યાં આવી ઉપસ્થિત થયો હતો પરંતુ થોડુંક ગાયન સાંભળ્યા પછી
પરીક્ષાની વાત તેના મનમાં જાગૃત થઇ. તેણે ત્યાંથી જતાં પહેલાં નરેન્દ્રને
બંધુ બાવે પરીક્ષાનું સ્મરણ કરાવ્યું, પરંતુ નરેન્દ્ર માત્ર સ્મિત હાસ્ય જ કર્યું.
ગાયનનો પ્રવાહ બંધ પડ્યો નહિ, તેથી પેલા મિત્રે તો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.
એક બીજા મિત્રે આશ્ચર્ય પામી કહ્યું: “નરેન્દ્ર! પરીક્ષાના દિવસો છે. જે કંઈ
અપૂરણ વિષયો હોય તે તમારે વાંચી નેવા જોઈએ નહિ તો તમારી વિષ-
રીત દશા થશે. આમ ભટકતા ફરવું સાફ નહિ.”

નરેન્દ્રે ઉત્તર દીધા: “હા, તેથીજ આમ કરું છું. હું તો મહાઈ મગજ
સ્વચ્છ રાખું છું. મગજને જરા વિચ્છાંતિ પણ આપવી જોઈએ, નહિં તો
હમણાં જે કલાક વાંચીએ તે અગાઉ વાચેલું હોય તેને ઠેલી દે એમ મંથન
નથી. આટલા બધા દિવસ અભ્યાસ કર્યાથી જે ન થયું હોય તે જે કલાકમાં
થઇ જાય કે? પરીક્ષાના દિવસોમા તો પ્રાતઃ સમયે માત્ર સ્મૃતિ રાખી શરીર
મનને કંઈક શાંતિ આપવી જોઈએ. ઘોડો ફેરવીને આબ્યા પછી તેને જેમ શરીરે
માલિસ કરી તાલ્લે દરેક પડે છે તે પ્રમાણે મગજને પણ તાલ્લું કરવું જોઈએ.”

આ સમયે નરેન્દ્ર કઠોર બ્રહ્મચારીની પેઠે દિવસ બ્યતીત કરતો અને
અર્ધ રાત્રિ પર્યંત ધ્યાનમગ્ન રહેતા. તર્ક અને દર્શન શાસ્ત્રની આસો-
અનાને પરિણામે અને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ વચ્ચેના બ્રહ્મચર્ય એ ધર્મ જીવનનું
પ્રથમ અપરિહાર્ય પગથિયું છે એવી તેમને દૃઢ પ્રતીતિ થઇ હતી. ચિત્ત
શુદ્ધિ થયા સિવાય વેદાન્તમાં દર્શનિલા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થતો નથી તેથી
જ ચિત્તશુદ્ધિની આવશ્યકતા છે, અને બ્રહ્મચર્યના પાલન સિવાય યોગ્ય
ચિત્તશુદ્ધિ થવી અસંભવિત છે, એમ સમજીને જ તેઓ અત્યારથી બ્રહ્મ-
ચારીની પેઠે રહેવાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા હતા. તેમ છતાં બીજાં મનુ-
ષ્યોને મારે બ્રહ્મચારી થવું એટલે માત્ર અશુદ્ધિ અથવા અપવિત્રતામાંથી

બળપૂર્વક મનને પાછું ફેરવી શુદ્ધિ અથવા પવિત્રતા તરફ ઘડી જવાનું સમજાવામાં આવે છે તેમ નરેન્દ્રના સમજવામાં નહતું. બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ સત, ઉચ્ચ અને મહત્ હતી. યોગનના આરંભમાં જે પ્રવૃત્તિએ માત્ર પ્રખર અને બળવાન થઈ તેમને વિશેષ બાંહે સહાયનાશનમાં જોડી દીધા હતા, તેથી ધ્યેયર્થ પાલનનો અર્થ અસત્ય આદિ અધીગતિ કારક વિષયો સાથે દંદ કરી તેમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો વત્તે નહોતો સમજવાનો નથી પરંતુ સત, ઉચ્ચ અને મહત્ વિષયો પરત્વે તેમને સ્વાધારણી રીતે જ પ્રેમ હતો એમ સમજવું.

આ સમયે નરેન્દ્રનાથ, કોઈ પણ પરિવારિક સાધુ સંપ્રદાયને જોઈ જ તેનો આદર સત્કાર કરી પોતાને ઘેર તેડી લાવતા અને તેમનું માનવ અને વાર્તાલાપ સાંભળતા. મામાને ઘેર નિવાસ હતો તે સમયે સામાન્ય અથવા અન્ય કોઈ વિષય સંબંધી તર્ક ઉઠતાં તે વિષયની આશોચનામાં નરેન્દ્રનાથનું મુખ મંડલ ઉસાદવડે પ્રદીપ્ત થઈ ઉઠતું. તેમનો જોનો મનોમાત્ર જોઈ જોઈ કહેતા કે: "અહા! નરેન્દ્રભાઈ! તું અદ્ભુત છોડે છે. નિમ્ન તારાં બલિષ્ઠ બહુ ઉજ્જવળ છે!"

સાક્ષાત્કાર ક્યો નથી, માત્ર અહના નામનો ઉચ્ચાર જ કરી શકે છે તેવાં સર્વે મનુષ્યો માટે તો જગત્ મિથ્યા કહેવાય જ કેમ? તેથી જ કહેવું પડશે કે: એવાં મનુષ્યો માટે જગત્ એ ભોગને માટે જ છે પરંતુ તે અગામીને માટે ભોગવવા લાયક નથી. સ્વાયં જડિત ઉચ્છૃંખલ લાલસાને વધ થઈ, દિતાહિતના યાન રહિત થઈ, વિષય-ભોગની પાછળ ઉન્મત્તની પેડે દોડવું, અને પ્રત્યેક પગમે ઠાંટા વાગ્યાથી લોહી છુટાણુ ચું ઉચિત નથી. યાત્રીનો જગત્-ભોગ એજ ખરો ઉપભોગ છે. તેમા સ્વાર્થનો લેશ માત્ર અંશહોતો નથી, તેમાં મલિન વાસનાઓની છંવાનો સ્પર્શ શુદ્ધ થતો નથી. તે તો વિશુદ્ધ પ્રેમનો, પરિપૂર્ણ આનન્દનો, વિચિત્ર લીલા-વિલાસ જ હોવો જોઈએ-અરે હોય છે જ. અંતઃકરણમાં વૈરાગ્યનો પ્રદીપ્ત અગ્નિ પ્રજ્વળતો હોય છે, તેથી તેનામાં આસક્તિનો અંશ હોતો જ નથી. ત્યાં કેવળ આનન્દ જ વિરાજી રહ્યો હોય છે. ધ્યુરિતોની પેડે જળપૂર્વક મનને ભોગ-વિમુખ કરવાનો યત્ન થાય તો પ્રાણુમા નિરાનન્દ જન્મે જ નહિ, નિત્ય વિષય વાસનાના અર્મખ્ય ડંખથી વિષજ્વાળાની ઉત્પત્તિ થાય નહિ, પરંતુ સહજ રીતે, સરસ નિષ્કામ ભોગ દ્વારા જ પરિવૃત્તિ, પરમ શાંતિ અને અજસ્ર આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે.

નરેન્દ્રનાથે જગતને નિષ્કામ ભાવે આસિંગન કર્યું હતું તેથી જ યેર અર્મખ્ય દાસ-દાસીઓ હોવા છતાં અને ક્ષણવારમા પોતાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાનો સંભવ હતો છતાં પણ તેઓ નિત્ય દરિદ્ર મિત્ર અને બંધુઓને ઘેર જઈ દરિદ્રતા અને નિરાશાની મ્હાન છાંતીની મધ્યમાં નિવાસ કરી અધિક સમય અતીત કરતા હતા. એમના સંસર્ગમા આવતા તે મિત્રોને જ આનન્દ થતો તે આનન્દ અતિશય એકધર્મની મધ્યમાં પણ શોધવા જડતો નહિ!

એ સમયે હર્મટ્ સ્પેન્સર રચિત દર્શનશાસ્ત્રની આશોચના કરી એજ તેમનું ધ્યાન, યાન ઝઘ પડ્યું હતું. તેમણે એ ચતવાદના કોઈ કોઈ પ્રસંગોની સમાલોચના કરી હર્મટ્ સ્પેન્સરને પત્ર પણ લખ્યો હતો. તેમ ચર્ચાથી દર્શનિક પ્રવર સ્પેન્સરે અતિશય આનન્દ પામી તેમની યોગ્ય પ્રસાંસા અને સાધુતા દર્શાવી તેમના ઉપર એક ઉત્સાહપૂર્ણ ઉત્તર મોકલ્યો હતો અને એમ પણ સાંભળવામા આવ્યું છે કે: પોતાના ગ્રન્થની તે પંખીની

આવૃત્તિમાં નરેન્દ્રનાથની સમાલોચના પ્રમાણે કેટલાંક સિદ્ધાંતોમાં ફેરફાર કરવાની આજ્ઞા પણ તેમણે દર્શાવી હતી. સ્પેન્સર જેવા મહાન વિદ્વાનોએ એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નરેન્દ્રનાથનો હતો કે વિશેષરૂપે શ્રદ્ધા પામ્યો હતો. તેમણે ધાર્યું કે: “વિચારશીલ મનુષ્યો મહાઈ ક્યન-મહારા વિચારો તદ્દન અમાલ માની ઉડાવી દેતા નથી. મહાગ વિચારેલું પણ મૂલ્ય અંકાય છે.” તે સમયે Rev. W. W. Hastie સાહેબ General Assembly's Institutionમાં પ્રેફેસર હતા. ભારત વર્ષના અંગ્રેજ વિદ્વાનોમાં એમના જેવો વિદ્વાન અન્ય કોઈ નહતો. નરેન્દ્રનાથે તેમની પાસેજ દર્શન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પરિણત કૃષ્ણ મુદ્રામણિ સુપ્રસિદ્ધ યંગ મેતાન યન્દ્રનાથ શીલ પણ એજ હેસ્ટી સાહેબના સિષ્ય હતા. તેઓ નરેન્દ્રનાથ કરતાં એક ટકાસ ઉપર ભણતા. એજ હેસ્ટી સાહેબે કહ્યું છે કે: Narendranath Dutta is really a genius ! I have travelled far and wide, but I have never yet come across a lad of his talents and possibilities, even in the German Universities, amongst philosophical Students. He is bound to make a mark in life.” (નરેન્દ્રનાથ હત એક સાચો પ્રતિભાવાન બાળક છે. મેં અનેક સ્થાને ભ્રમણ કર્યું છે, પરંતુ એના જેવો એક પણ વિદ્યાર્થી જોયો નથી. એટલું જ નહિ પણ જર્મન વિશ્વવિદ્યાલયના દર્શન શાસ્ત્રના અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓમાં પણ એવો વિદ્યાર્થી નથી. એ બાળક જગતમાં પોતાનું નામ અવસ્ય અમર રાખશે.” નરેન્દ્રનાથને પોતાને પણ વિશ્વાસ હતો કે કોઈ એક મહત્ત્વ કાર્ય પૂર્ણ કરવા માટે જ તેમનો જન્મ થયો છે.

વિચાર અને અભ્યાસ કરતાં કરતા જ ધ્યાન અને પ્રાર્થના કરવાની તેમને ટેવ પડી ગઈ હતી. તેથી spencer આદિ પરિણતોના પાશ્વિકપૂર્ણ દાર્શનિક ગ્રંથોના અભ્યાસની સાથે જ “ઇમાનિટીમસ” (Imitation of Christ) નામક ભક્તિગ્રંથ પણ તેઓ પ્રેમપૂર્વક વાચતા.

તેમનું અંગ્રેજી-જીવન ચરિત્ર લખનારાઓનું નિયત્ન ક્યન વાસ્તવિક

રૂપે સત્ય છે કે: “ નરેન્દ્રનાથ તેમના સમયના યુવકોમાં એક અદ્ભુત યુવક હતા. તોફાન કરવામાં બાળક, યંગીનમાં હિસ્તાદ, વિદ્યા બુદ્ધિમાં શ્રેષ્ઠ અને સાંસારિક બ્યાપારમાં વિચારશીલ દાર્શનિક પહિંડત હતા. એવું બાલક કોઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવતું નહતું. ”

મનોરાજ્યમાં તુમુલ તોફાન.

કોલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતી વખતે નરેન્દ્રનાથે પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક વિદ્યાનોના પશ્ચાત્ત્ય અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે: તેમના મન ઉપર અજ્ઞેયવાદ અથવા ઇશ્વરના અસ્તિત્વ મંળંધી સંશયની છાયા પડી ગઈ હતી. પૂર્વે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે: સ્પેન્સરના ગ્રંથોએ તેમના મન ઉપર અતિશય પ્રભાવ પાડ્યો હતો. સ્પેન્સર કૃત “ મૂલતત્ત્વવિજ્ઞાન. ” (The Science of the First Principles) નામક ગ્રંથ, ધર્મ શ્રદ્ધાના મૂળમાં સડતો કુહાડનો પ્રચરક ધા ખારવા શક્તિમાન છે. અર્થાત્ એ ગ્રંથના અધ્યયનથી ધર્મ શ્રદ્ધાનું જતેલું મન ફેરવાઈ જાય એમ છે. તેથી એ ગ્રંથનું અધ્યયન કર્યાથી નરેન્દ્રનાથની દીર્ઘ કાળની ધર્મ શ્રદ્ધા દિગ્વિત્ત અંશે સિંચિલ થઈ ગઈ પરંતુ તેઓ પોતે અતિશય વિચારશીલ હતા. યુક્તિ વિના કોઈ વિષય ઉપર વિશ્વાસ રાખે અથવા તેને ગ્રાહ્ય કરે એવા નહતા. જ્યાં સુધી જે વિષય યુક્તિસિદ્ધ તેમને જણાતો-ખાતરી થતી-ત્યાં સુધી તેઓ તેઓ ત્યાગ કરતા નહિ. એટલું જ નહિ પણ તેને તેઓ પોતાના વિચાર સમૂહમાં ચતનપૂર્વક એક સ્થાને ગોઠવી રાખતા. આ સમયથી તેમણે પુરોહિત મદા-શયો પ્રત્યેનો અંધ વિશ્વાસ Blind faith ત્યાગ કર્યો, અને તેમનાં પ્રાધાન્યપણા ઉપરથી તેમની આજ્ઞા ઉડી ગઈ ! તેઓ સમજી શક્યા કે: તેમનાં પ્રભુત્વે અને જનસાધારણનાં અંધ વિશ્વાસે જ સમગ્ર જાતિયોના ધર્મ જીવનને વિકૃત કરી નાખ્યું છે તેથી તેઓ તેમના વિશ્વાસરણુ કરવા

તેને પરિણામે તેઓ ઐહિક ભોગ-દુઃખને અતિ તુચ્છ માનવા લાગ્યા હતા. મંદિરવાદે તેમને ખીન્ને કોઈ બોધ આપ્યો હોય અથવા ન આપ્યો હોય પરંતુ જીવન એ સ્વમંવત્ અસ્થાયી, અલીક, અને જગત્તા સર્વ દ્રવ્ય પદાર્થો તેના જેવા જ નિર્વર્થક છે એવો બોધ ત્રિશેષરૂપે આપ્યો હતો. આ અસાર સ્વમંવત્ જીવનમાં સત્યની પ્રાપ્તિ કરવી એજ સાર્યકતા છે. એવો નિશ્ચય કરી ધીમે ધીમે વિચારની સહાયનાથી તેના જ નિશ્ચય કરવાનો તેઓ યત્ન કરતા હતા. તેમને પ્રત્યેક પગથે પગથે અવિશ્વાસની સાથે યુદ્ધ કરી અગ્રસર ચલું પડ્યું હતું. એક વસ્તુ સત્ય માનવા માટે જ્યાંસુધી સંદેહ રહિત પ્રમાણુ તેમને મળતું નહતું ત્યાંસુધી કોઈપણ પ્રકારે તે શ્રાવ્ય કરી શકતા નહિ, અને પ્રમાણુ પ્રાપ્ત કરવા માટે વિધિપુરઃસર યત્ન કરવામાં એક ક્ષણનો પણ તેઓ વિલંબ કરતા નહિ. પોતાનું ભાવી કેવું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરશે તે તેઓ ધણે અંશે સ્પષ્ટરૂપે સમજી શક્યા હતા. તેઓ સારી ધેડે જાણતા હતા કે આટલો બધો યત્ન અને સંગ્રામ નિષ્ફળ જશે નહિ. એક દિવસ એવો પણ આવશે કે જે દિવસે તેઓ જે વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે તે પ્રાપ્ત થશે. અને સંદેહ તથા અત્યાનન હસ્તમાંથી સુક્તિ પ્રાપ્ત કરી તેઓ ઉજ્જવળ સસની રહામે ઉભા રહી શકશે. પરંતુ આટલી બધી શંકા અને વિચાર તરંગોની મધ્યમા હોવા છતાં તેમણે ધ્યાન અને ધારણાનો પૂર્વાભાસ ત્યાગ કર્યો નહતો. ધ્યાન જે સમયે બરાબર જામી જતું તે સમયે તેઓ સંપૂર્ણ અંતર્દર્શન અવસ્થામાં રિયત થઈ જતા. તે સમયે તેમના હૃદયમાં સંદેહ કિંવા અવિશ્વાસને પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નહતો. તે સમયે તો પ્રસંગોપાત જ્યોતિઃ ધુંજ આવી તેમના મનમાં એક નિકાશાકૃતિ જ્યોતિ ઉત્પન્ન કરતો. એ સમયે તેઓ આનંદ-પ્રધુષ થઈ હતા. કારણ કે એ સ્થિતિ ટાંઠ સંદેહજનક કિંવા કલ્પનાત્મક નહતી. તેનો તો કેવળ સાક્ષાત્કાર થતો-તે તો અનુભવ સિદ્ધ સ્થિતિ હતી, તેથી ત્યાં શંકાને જરૂર પણ સ્થાન જ નહતું. તેઓ જ્યોતિ-પ્રકાશના-પ્રચુર જોવાક્રમે જોઈ અતિ આનંદ પ્રાપ્ત કરતા. નરેન્દ્રનાથના ચરિત્રમાં એવી આધ્યાત્મિક પ્રાપ્તિ અને સંશયાકુલચિત, એ જન્મે એક ખીમની નજીક

જ રહેતાં, એજ એમનામાં વિશેષત્વ હતું. અન્ય સદેહવાદીઓની પેઠે તેમણે પોતાનો માર્ગ અંધકારમાં ગુમાવી દીધો નહતો. અંધકારમાં પણ (જ્યોતિ) પ્રકાશની આશા માટે ધીમે ધીમે તેઓ અગ્રસર ચતા હતા. ધીમે ધીમે જેમ જેમ દિવસો વ્યતીત ચતા ગયા તેમ તેમ સસ-પ્રાપ્તિ માટેની પ્રતિજ્ઞા તેમના મનમાં દ્રઢ થવા લાગી, પરંતુ અણેયવાદમાં ભટકતું મન અધિક દિવસ પરિતપ્ત રહી ચકતું નથી. નરેન્દ્રનાથને પણ પરિતપ્તિ થઈ નહિં. " જ્ઞાનની હદ એટલે સુધી જ છે. એથી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન નથી. " એવા વિચારમાં તેમના વિશેષ દિવસો વિત્યા નહિં. જો કે તેમની સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મપ્રવૃત્તિ, સદેહ અને તર્કના ચરણ-ક્રમણમાં ક્યદાકાં જઈ લગભગ પ્રાણુ ગુમાવવાની તૈયારીમાં હતી, પરંતુ દોર બ્રહ્મચર્ય અને લાગતી મધ્યમાં તે એક દિવસ આશ્ચર્યકારક રીતે પુનઃ સજીવન થવા પામી અને અણેયવાદને દેશનિકાલ કરી તેને સ્થાને એક અદ્વિતીય, જ્ઞાનમય અને પ્રેમમય ઇશ્વરને ગૌરવ સહિત સ્થાપન કરવા શક્તિમાન થઈ. તે દિવસથી જ તેમને અચલ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો કે: " જગત્તો રચનાર ઇશ્વર છે. જો કે આપણે તેને ચર્મચક્ષુ દ્વારા જોઈ શકતા નથી તેમ છતાં તે (ઇશ્વર) અવશ્ય છે. " તે જ દિવસથી વિશ્વાસની સાથે સાથે જ શ્રદ્ધાએ આવી બકનજનના ઉપાસ્ય દેવતા ઇશ્વરના ચરણમાં તેમના અરતકને નમાવી દીધું. તે દિવસથી તેઓ પોતાના મક્કાનની પૂજન-અક્ષાલિકામાં મિત્રો સાથે એસી કેવળ આધ્યાત્મિક-તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા અને ઇશ્વર મહિમાનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેથી પણ તેમના મનની પિપાસા મટતી નહતી. તેઓ એવા એક જીવન ઉદ્ધારક સમર્થજ્ઞાની મહાત્માની શોધમાં હતા કે જે તેમના હૃદયની બારનાઓ સમજી લઈ તેમને ઇચ્છિત માર્ગ લઈ જવા સમર્થ હોય, પરંતુ એવા કોઈ મહાપુરૂષને મેળાપ થયો નહિં. તેમણે સંકલ્પ કર્યો કે: ગમે તેમ થાય, તોપણ ઇશ્વર-દર્શન કરવાં જ જોઈએ. તે સંકલ્પની સિદ્ધિને માટે તેઓ એવા એક મહા પુરૂષને શોધતા હતા કે જેમણે પોતાની જાતે ઇશ્વરનાં દર્શન કર્યા હોય અને તેમને (નરેન્દ્રનાથને) પણ ઇશ્વર-દર્શન કરાવી શકે, બક્તા-

કરવાથી હિતને બદલે આપણું વિપરીત જ થશે, વિશેષ લાભ જરા પણ થશે નહિ. એમાં સંદેહ જ નથી ! પુરાતન-સનાતન-નો ત્યાગ કરી પાશ્ચાત્યો-તનુ અંધ-અનુકરણ કરવું એ ક્ષંધ સાચો સુધારો નથી, પરંતુ પરાતન-સનાતન-ઉપર ચારે દિશામાંથી જે નવીન રશ્મિ પડે છે તેની સહાયતાવડે પુરાતન-સનાતનના સારાસને સમજી લઇ, તેને નવીન પાશ્ચાત્યની સાથે કેટલેક અંશે મેળવી લઇ તેને કર્મમય જીવનમાં આપણા હૃદય અને મનના અંશીભૂત કરી લેવું એજ સાચો સુધારો કહેવાય.

નરેન્દ્રનાથ ગહન એવા વિચાર તરંગોમાં મગ્ન થઇ રહ્યા હતા. આ સમયે ભારત વર્ષના અનેક પ્રશ્નો તેમના વિચારનો વિષય થઇ પડ્યા હતા. સંકુચિત હિંદુધર્મનો વિશેષ રૂપે પ્રસાર થાય એવો પ્રયત્ન કરી તેમાંજ જાતીય ભાવનાને જાગૃત કરી દેવી એજ આ સમયે તેમનું મુખ્ય ધ્યેય થઇ પડ્યું હતું.

બ્રહ્મસમાજના સભાસદ થઇ નરેન્દ્રનાથે સમાન વયના અને મ્હોટી વયના મનુષ્યો સમક્ષ અઝીમથી બાધામાં, નિરંકુશ અને અધીગતિ પામેલા હિંદુ સમાજમાં સુધારો કરવા માટે બ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યાં તેમ છતાં હૃદયમાં તેઓ પોતાને હિંદુ સિવાય અન્ય કોઇ જાતિ માનતા નહિ. તેઓ પોતાને સંપૂર્ણ રૂપે હિંદુ કહેવડાવતા, ખરા પરંતુ સમાજની સંકુચિત ભાવનાને ઉત્તેજન આપવા મ્હાતા નહિ.

અપાર ચિન્તા સાગરમાં નિમગ્ન.

આફ સમાજમાં બળ્યા પછી ચરવાતમાં નરેન્દ્રનાથને કંઇક શાંતિનો અનુભવ થયો. તેમના મનમાં સદા કેશવબાપુના જેવા ધર્મપ્રચારક થવાની પ્રવળ વાસના હૃદય પામતી. તે સમયે આફ સમાજમાં અનેક સત્ચરિત્રવાન મનુષ્યો હતા. તેમની સાથે વાર્તાલાપ અને પરિચય-સહવાસ કરવાથી તેમને આનંદ થતો હતો. કેટલાક દિવસને માટે તેમનું મન ચાંત પશુ થયું, પરંતુ યોગ દિવસ વીતતાં જ

તેમના મનમાં પ્રથમની પેઠે જ અસાંતિની શરૂવાત થઈ. કેવળ એવા જ વિચારો ઉઠવા લાગ્યા કે: હા! ઇશ્વરનાં દર્શન તો થયાં જ નહિ! "વાહન" સમાજમાં જ્યારે તેઓ ભગવત ગુણગાન ગાતા તે સમયે ક્ષણે માટે તેઓ ભગવત-રસનો આસ્વાદ્યાખ્યાતા, પરંતુ તે ક્ષણિક! તેથી જ તેઓ પુનઃ એકાન્તમાં શાન્ત ચિત્તે જ્યોતિ-દર્શન માટે પ્રભૂ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. એક દિવસ ઉત્કંઠિત જીવે તેઓ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને ઘેર ગયા. મહર્ષિ, તે સમયે વિદ્વાન મનુષ્યો સમક્ષ એક ઉચ્ચ ગ્રંથોના ધર્મ શિક્ષક ગણાતા. અતુલ એશ્વર્યના અધિકારી હોવા છતાં શાંતિ અને સત્ય પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી કેટલેક અંશે ત્યાગી મહાત્માના જેવું જીવન ગાળતા અને સર્વદા ધર્મબુદ્ધિ ધ્યાન ધારણમાં જ તેઓ સમય વ્યતીત કરતા. તેમણે જ મહાત્મા કેશવ-ચંદ્રસેનને ધર્મ-માર્ગે આકર્ષી લાવી તેમના હૃદયમાં શુભ રહેલી શક્તિનો બાહ્યવિહાર કર્યો હતો તેથી જ નરેન્દ્રનાથે ધર્મ હવે કે તેમની પાસે જવા-થી જ ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ થશે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે તેમની મનેગ્ધા જાણી લઈ ગહન ધ્યાનમાં ચિત્ત પરોવવાનો તેમને ઉપદેશ દીધો. તુર્ત જ એક ન્હાતું ધ્યાન-સાધક-મંડળ સ્થપાયું. મહર્ષિ તે સર્વને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવાની ક્રિયા થોડો થોડો વખત શિખવવા લાગ્યા. ધ્યાન કરી રહ્યા પછી કયા સાધકને કેવો આતર અનુભવ થાય છે તે પૂછતા. નરેન્દ્રને ધ્યાનાવસ્થામાં એવું જણાતું કે જાણે એક જ્યોતિર્બિંદુ ફરતું ફરતું ધીમે ધીમે ભૂમધ્યમાં સ્થિર થાય છે, ત્યારપછી જાણે તે જ્યોતિના મધ્યમાંથી નાના પ્રકારનાં અસંખ્ય કિરણો ચારે દિશામાં પ્રસરી જાય છે, ત્યારપછી તેમનું જ્ઞાન જાણે સાધારણ સીમાનુદ્ધેવનો ત્યાગ કરી એક અગ્નિપ્રવા અસીમ રાજ્યમાં જઈ પ્રવેશ કરે છે, પરંતુ તે સ્થાને આવતા જ તેઓ ધ્યાન ભગ થતા અને પેલાં જ્યોતિકિરણો અન્તર્ધ્યાન ચાલ જતાં. મહર્ષિ જાણી શક્યા હતા કે બીજા સાધારણ યુવકો કરતાં આ બાળકમાં કંઈક વિશેષ શક્તિ છે, તેથી તેઓ તેમને વિશેષ હતાહ પ્રેરવા લાગ્યા, અને એ વિષયમાં પોતાનાથી જનતી સહાયતા આપવા લાગ્યા; એટલું જ નહિ પણ તેઓ અન્ય યુવકો સમક્ષ નરેન્દ્રનાથને એક નિદ્રિત-શક્તિમાન યુવક જણાવતા. નરેન્દ્ર-

નાથ અતિશય શ્રદ્ધાપૂર્વક નિત્ય તેમની પાસે જતા અને તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય કરતા. તેમ છતાં પણ નરેન્દ્રનાથનું તૃપ્તાતુર ચિત્ત, ક્ષુધિતપ્રાણુ જે વસ્તુ શોધતા તે તેમને મળતું નહિ. તેમની ક્ષુધા-તૃષ્ણા મટાડવાની મહર્ષિમાં-આશ્વ-તમાજમાં-શક્તિ જણાઈ નહિ, તેથી જ તેમના હૃદયમાં શાંતિ થઈ નહિ.

એક દિવસ નરેન્દ્રનાથે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથની મંગા નદીમાં તરતી એક નૌકામાં ગમન કરી ઉતાવળે પગથે તેમના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે મહર્ષિ ઉપાસના કરતા હતા, નરેન્દ્રનાથે સદજ ઉત્તેજિત સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો: “મહાશય! શું આપે ઇશ્વરનાં દર્શન કર્યા છે?” એકાએક તીક્ષ્ણ કણ્ઠ-માંથી નિકળેલો એ અપૂર્વ પ્રશ્ન સાંભળી મહર્ષિનું હવાન ભંગ થયું. તેમણે સ્વસ્થચિત્ત થઇ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા ચત્ન કર્યો. એક વખત-બે વખત-ત્રણ વખત ચત્ન કરવા છતાં તેમનો ચત્ન બ્યર્થ ગયો! શો જવાબ દે? તેમણે ક્ષણ પર્યંત નરેન્દ્રનાથના નેત્ર ઉપર દ્રષ્ટિ સ્થાપવા પછી માત્ર એટલું જ કહ્યું કે: “વત્સ! તારાં નેત્રો યોગીજનનાં જેવાં જણાય છે!”

એ પછી કેટલાક દિવસ બતીત થયા. નરેન્દ્રનાથના ચિત્તની અશાંતિ ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતી ગઇ. મહર્ષિના ઉત્તરથી તેમને વિશેષ તૃપ્તિ થઇ નહતી, કારણ કે તેમણે ઇશ્વર-દર્શન કર્યા છે એવું કહ્યું નહતું. ત્યારે હવે કયે પ્રકારે ઇશ્વરનાં દર્શન થાય? કયે પ્રકારે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય? કયે પ્રકારે ઇશ્વર-પ્રાપ્તિ થઇ શકે? તેઓ હહેવા લાગ્યા કે: દર્શન આદિ શાસ્ત્રો અતિ ઘુઘુ છે. તે બધાં માત્ર ભગવાનને ઓળખવા માટેના ઘુઘુ ચત્ન છે. પુસ્તકમાંથી ભગવદર્શન થતાં અર્થભવિત છે. અનેક ધર્મ-શ્રન્ધો વાચવાથી માત્ર શુષ્કવેદ્યતિ થવાય છે. માત્ર વાદ્-વિતંડા કરનાર પંથિત થઇ શકાય છે! પુસ્તકો વાચવાથી માત્ર વાદ્ જાગમાં મનુષ્યને ઘુંચી નાંખવાની કળા આવડે છે! એવાં પુસ્તકો સા કામનાં! અનેક ધર્મ-શ્રન્ધો વાંચનાર પડિતોએ તેમાંનું કશું અનુભવ્યું જણાતું નથી. ઇશ્વર મં-બંધી લાંબી લાંબી વાતો કહેનાર ઉપદેશકો અને આચાર્યો સુદાં લોભ-પાપમાં ફસાયેલા જણાય છે. પુસ્તકો વાંચી વાદ્યાતુરીથી ભોંકાને આંછ નાખનારા ભક્તો સુદાં અંદરખાનેથી દુષ્કર્મો કરનારા જણાયા છે! શ્રન્ધોનું

નાથ અતિશય શ્રદ્ધાપૂર્વક નિત્ય તેમની પાસે દ્વિલેશ્વરમાં પરમહંસદેવ પાસે કાર્ય કરતા. તેમ છતાં પણ નરેન્દ્રનાથનું ત્રિ મિત્ર અને બીજા બે ત્રણ શોધતા તે તેમને મળતું નહિ. તેમની કુધાદગાડીમાં બેસી દ્વિલેશ્વર ગયા તમાજમાં-શક્તિ જણાઈ નહિ, તેથી જ. આ સમયે પરમહંસદેવે નરેન્દ્રનાથને

તેમને જોઈને કહ્યું કે, તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. પરમહંસદેવે નરેન્દ્રનાથને કહ્યું કે, તારા કરી, એટલે તેમણે તુરત જ પ્રસન્ન થયા. જમ: ગરે (જમ) વલ નિજ નિકેતને, એ ગાયન ગાયું હતું. પરમહંસદેવ, ગાયન સાંભળતાં સાંભળતા જ ધ્યાનાવસ્થા થઈ ગયા. સચેત થતાં જ પરમહંસદેવ એકદમ ઉઠ્યા અને નરેન્દ્રનાથનો હાથ ઝાલી ઉત્તર-દિશાના ઝોટલાપર લઈ ગયા અને ઝોરકાના બારણાં બંધ કરી બંને એકલા રહ્યા. તે વખતે પરમહંસદેવ એવા આશુએ રડતાં રડતાં જાણે તે બહુ દિવસનો પરિમિત હોય તેમ કહેવા લાગ્યા કે: “આટલા બધા દિવસ પછી આવવાનું હોય કે? હું તારી વાટ જોઈને બેસી રહ્યો છું તેનું તને જરૂર થયું બાન નથી કે? વિધવા-વૃદ્ધોની સાથે વાતો કરી કરીને મદાગ ઝોટ બળી ટાપલા જેવા થઈ ગયા છે!” એવા અનેક કંઠકા દઈ રોદન કરવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી પાછા તેઓ કૃતાંજલિ બદલ થઈ નરેન્દ્રનાથ પ્રત્યે બોલવા લાગ્યા કે: “પ્રભો! હું જાણું છું કે તમે કોણ છો? તમે તે જ પુરાતન ઋષિ, નરનાથપણ જ છો. જીવાત્માની કુર્મતિ નિવારણ કરવા માટે જ તમે શરીર ધારણ કર્યું છે.” વગેરે.

નરેન્દ્રનાથે (સ્વામી વિવેકાનંદજીએ) પરમહંસદેવના મુખમાથી ઉપરોક્ત શબ્દો સાંભળીને અને તેમના હાવભાવ જોઈને તેમને એક પ્રકારના ગામ (Monomania) હોય તેમ ગણી કાઢ્યા. એથી વિશેષ કંઈ પણ કહ્યું નહિ. તેઓ માત્ર સુખ જ રહ્યા ત્યાર પછી પરમહંસદેવ નરેન્દ્રનાથને સ્વદરેતે માખણ, મિમ્સરી, પેંડા વગેરે જમાડવા લાગ્યા. તેમણે પોતાની સાથેના મિત્રોને જમાડવાનું કહેતાં પરમહંસદેવે કહ્યું કે: “તેમને પણ મગરો, હમણાં તું તો ભોજન કર.” તેમણે તેમને બધું જમાડી દીધું ત્યારે જ છોડ્યા. ત્યાર પછી તેમનો હાથ ઝાલી કહ્યું: “જલદી કહે, એક દિવસ તું

એકલો મ્હારી પાસે ક્યારે આવશે ?” તેમનો આગ્રહ પાછો ઠેલી નહિં સકવાથી નરેન્દ્રે “આવીશ.” ઠીકી વચન બદલ થયા.

ઘેર આબ્યા પછી પરમહંસદેવનું અદ્ભુત આચરણ અને ઇશ્વર પ્રેમમાં ઉન્માદવત્ અવસ્થા કેટલાક દિવસ પર્યંત વારંવાર નરેન્દ્રનાથના મનમાં ઉદય પામતી તથાપિ ઉપરોક્ત વચન પાલન કરવાનો તેમને સુયોગ મળ્યો નહિ. એકાદ મહિનો વિસા પછી તેઓ એકલા પગે ચાલતા દક્ષિણેશ્વર પરમહંસદેવનાં દર્શન ગયા. તે દિવસે પગ પરમહંસદેવ એક નહાતી ગાડી પર બિશાળ્યા હતા. ત્યાં બીજું કંઈ નહતું. નરેન્દ્રનાથને જોતાં જ પરમહંસદેવે આનંદ પૂર્વક તેમનો હાથ ઝાલી પોતાની જોડે જ ગાડી ઉપર બેસાડ્યા અને ધ્યાનાવસ્થ થઈ અસ્પષ્ટ ભાષામાં કંઈક શબ્દોઆર કરવા લાગ્યા. નરેન્દ્રનાથે વિચાર્યું કે: ગાંડા મહારાજ વખતે કંઈ ગાંડા ચાળા કરશે. તેઓ એવો વિચાર કરતા હતા એટલામાં જ પરમહંસદેવે આચિંતાં પોતાનો જમણો પગ નરેન્દ્રના શરીર ઉપર મૂક્યો. પગનો સ્પર્શ ચતાં જ નરેન્દ્રનાથના મનની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. તેમનું શરીર ઝમઝમ થવા લાગ્યું. તેમને એવું જ જણાવા લાગ્યું કે: જાણે ધરની બીંતો અને ચારે દિશામાં જણાતી વસ્તુઓ, ઝાડ, પાંદડાં, ચંદ્ર, સૂર્ય. વગેરે સર્વ વસ્તુઓ વેગ ધારણ કરી ચક્રરચક્રર ફરતી ફરતી આકાશમાં લય પામે છે અને સમસ્ત પૃથિવિ જાણે તેના અસ્તિત્વનો ગ્રાસ કરવા આવે છે. તેઓ એકાએક દારણ બચ ચક્રિત થયા અને મુઠ્ઠાનો મંબલ જણી કરણ સ્વરે ચિત્કાર કરી બોલવા લાગ્યા કે: “ઓ બાપરે! આ શું થયું? મહારાજ! તમે મ્હને શું ક્યું? મ્હારે ઘેર તો માતાપિતા છે!” એ સાંભળી પરમહંસદેવ પ્રથમ તો ઉચ્ચ હાસ્ય કરી ઉઠ્યા ત્યાર પછી તેમની છાતીપર હાથ ફેરવતા બોલ્યા કે: “ત્યારે હમણા શાંત થા. ઉતાવળનું કામ નથી. સમય આવતાં સૌ થઈ રહેશે.” થોડી વાર પછી નરેન્દ્રનાથને જ્ઞાન આગ્યું. તેઓ પ્રથમ હતા તેવા થઈ ગયા.

તે દિવસે બનેલા બનાવ ઉપરથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે: “પરમહંસદેવ, ‘‘હિપ્નોટિઝમ Hypnotism,’’ અથવા ‘‘મેસમેરિઝમ’’ Mesmerism માં ધણા કુશળ જણાય છે. તેઓ એમ પણ જાણતા હતા કે: દુર્બળ ચિત્તના

અને દુર્બળ મસ્તકનાં માણસો હોય તે જ એ પ્રભાણુ વચ્ચે થાય છે. ચિર-
દાક્ષી પોતાની માનસિક દ્રઢતા ઉપર વિશ્વાસ હોવાથી પરમહંસદેવના ચરણ-
સ્પર્શથી આજે કેવો દેવી બાપાર રચાયો તે નરેન્દ્રનાથથી સમજી શકાયું નહિ.

ઉપરોક્ત બનાવ બન્યા પછી એક અંકવાક્યે નરેન્દ્રનાથ પુનઃ દક્ષિ-
ણેશ્વર ગયા. આ સમયે પરમહંસદેવની પરીક્ષા કરવાની ભાવના તેમના
મનમાં પ્રગળ વેગે ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે દિવસે રાણી રાસમણિના બગિ-
ચામાં ફળાં માણસો એકત્ર ચણેલાં હોવાથી અથવા ખીજા કોઈ પણ કાર-
ણથી પરમહંસદેવે નરેન્દ્રનાથનો હાથ ગ્રાહી તેમની જોડેના ચક્રમલિકના
બગિચામાં પ્રવેશ કર્યો. અને બગિચામાં તથા ગંગાકિનારે થોડી વાર બ્રમજી
કર્તા પછી બગીચાના એક ચોરડામાં આવી બેઠા અને થોડી વાર પછી
સમાધિસ્થ થઈ પડ્યા. નરેન્દ્રનાથ તેમની પાસે બેસીને શાંત ચિત્તે મહા-
રાજની સ્થિતિ તપાસતા હતા. એટલામાં પરમહંસદેવે પ્રથમની પેઠે જ
ઓર્ચિતા નરેન્દ્રનાથને સ્પર્શ કર્યો. પ્રથમથી સચેત હોવા છતાં પરમહંસદેવે
સ્પર્શ કરતાં જ નરેન્દ્રનાથ અચેતન થયા વિના રહી શકાય નહિ. આજે
પ્રથમની પેઠે નહિ પણ એકદમ અચેતન-જડવત્ થઈ પડ્યા. થોડી વાર
પછી ચેતન આવતાં તેમણે જોયું કે પરમહંસદેવ તેમની છાતી પર આથ
ફેરવે છે અને તેમને ચેતન આવેલું જોઈ સ્મિત હાસ્ય કરી રહ્યા છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ લીલા પ્રસંગના લેખક મહાત્માશ્રી સારદાનંદજી શ્રીરામ-
કૃષ્ણદેવના પરમપ્રિય શિષ્ય છે. તેઓ કહે છે કે એ દિવસે નરેન્દ્રનાથને
બાલ્યજ્ઞાન શૂન્ય થતાં જ પરમહંસદેવે પૂછ્યું હતું કે : "તું કોણ છે ? ક્યાંથી
આવ્યો છે ? શા મટે જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે ? કેટલા દિવસ આ રથજે
(પ્રયિવિ ઉપર) રહેશે." વગેરે વગેરે અચેતન અવસ્થામાં હોવા છતાં
નરેન્દ્રનાથના અંતરાત્માએ સર્વ પ્રયોના મયાર્થે ઉત્તર દીધા હતા. એ ઉપ-
રથી પરમહંસદેવ જાણી શક્યા હતા કે : "નરેન્દ્ર સંગંધી તેમણે જે ધારણા
રાખી હતી તે સર્વ સર્વ છે, અને નરેન્દ્રનાથ જે દિવસે તે સર્વ જાણશે
તે દિવસે પોતાનો દેહ રહેવા દેશે નહિ, અર્થાત્ જન્મનું પ્રયોજન જાણ્યા
પછી તે દેહ ધારણ કરી રહેશે નહિ, તે સંકલ્પ દ્વારા યોગ માર્ગે દેહ ત્યાગ
કરશે." તેમણે નરેન્દ્રનાથને "ધ્યાન સિદ્ધ મહાપુરુષ છે," એમ કહ્યું હતું.

આ પ્રમાણે અરાધ વર્ષની વયથી જ નરેન્દ્રનાથ પરમહંસદેવ પાસે પ્રમંગીપાત આવળ કરતા હતા, તેમ છતાં પણ અલૌક સામાન્ય મહા પુરુષ પરમહંસદેવનું અદ્ભુત ચરિત્ર યથાર્થ રૂપે તેઓ જાણી શક્યા નહતા. કવચિત્ ધારતા કે: “તેઓ (પરમહંસદેવ) ગાંડા છે, ઇશ્વરના વિચારો કરતાં કરતાં તેમનું મસ્તકે ભમી ગયું છે.” કવચિત્ ધારતા કે: “ના, તેઓ સાચા સમાધિ સિદ્ધ મહા પુરુષ છે.” તેમ છતાંયે તેમના સાંચા સ્વરૂપને ઓળખી શક્યા નહતા. પોતાના અંતઃકરણની ધર્મ પિપાસા શાન્ત કરવા માટે તેઓ બ્રાહ્મસમાજ અને અન્ય સ્થાનોમાં વિચરતા હતા ખરા પરંતુ કોઈ પણ યત્ને સત્યનો નિર્ણય કરવા સમર્થ થયા નહિં, અને જ્યારે જાણુ કે: દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવા મહાત્માએ-કહેવાતા બ્રાહ્મ સમાજીએ-પણ ઇશ્વર દર્શન કર્યા નથી ત્યારે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે: પરમહંસદેવને એ મંબંધી એક વખત પૂછવું. તેઓ ઉત્તર આપશે કે: “ના, મને ઇશ્વર દર્શન થયાં નથી.” એવો મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો તો પણ એક વખત એવો પ્રશ્ન પૂછવાનો તેમણે દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ નરેન્દ્રનાથ ઉત્સાહપૂર્ણ હૃદયે દક્ષિણેશ્વર જઈ પહોંચ્યા, અને પરમહંસદેવને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે: “આપે ઇશ્વરનાં દર્શન કર્યા છે?” પરમહંસદેવે તુર્તજ ઉત્તર દીધું કે: “હા, હાઈ! જેમ હું તહીંને જોઉં છું તેજ પ્રમાણે મેં ઇશ્વરનાં દર્શન કર્યા છે. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરી શકું છું.” માત્ર પોતે જ ઇશ્વર દર્શન કર્યા છે એટલું જ કહીને પરમહંસદેવ અટક્યા નહિં પરંતુ નરેન્દ્રનાથને સુદાં તેઓ ઇશ્વર દર્શન કરાવી શકશે એમ પણ કહ્યું હતું. નરેન્દ્રનાથને તેમનાં જે અદ્ભુત રૂપનાં દર્શન થતાં તેની વાસ્તવિક સત્તા ઉપર સંદેહ પામી ઇચ્છા ભણેલા અને બાહ્ય સુક્રિયોના સહાયક નરેન્દ્રનાથ અદ્ભૂત દર્શનના વિષયને હાસ્યમાં ઉડાવી દેતા પરંતુ ધીમે ધીમે તેઓ પરમહંસદેવની ગ્રેમ લક્ષણો બકિત, તીવ્ર વૈરાગ્ય અને અમૃતમય ઉપદેશ તરફ આકર્ષાયા હતા. તેમની દ્રષ્ટિ શક્તિ ધીમે ધીમે બહુ દૂર સુધી પ્રસરવા લાગી હતી. અનેક અંતઃ પ્રયામ અને તર્ક વિરોધ પછી અંતે તેમણે પરમહંસદેવની સર્વ વાત સત્ય માનવાનો

અને દુર્બળ મસ્તકનાં માથુસો હોય તે જ એ પ્રમાણે વચ થાય છે. ચિર-
કાલથી પોતાની માનસિક ક્ષતતા ઉપર વિશ્વાસ હોવાથી પરમહંસદેવના ચરણ-
સ્પર્શથી આજે કેવો દેવી બ્યાપાર રચાયો તે નરેન્દ્રનાથથી સમજી શકાયું નહિ.

ઉપરોક્ત બનાવ બન્યા પછી એક અંકવાકિયે નરેન્દ્રનાથ પુનઃ દક્ષિ-
ણેશ્વર ગયા. આ સમયે પરમહંસદેવની પરીક્ષા કરવાની ભાવના તેમના
મનમાં પ્રગળા વેગે ઉત્પન્ન થઇ હતી. તે દિવસે રાણી રાસમણિના બગિ-
ચાનાં ઘણાં માથુસો એકત્ર થયેલાં હોવાથી અથવા બીજા કોઈ પણ કાર-
ણથી પરમહંસદેવે નરેન્દ્રનાથનો હાથ ઝાલી તેમની જોડેના યદુમદિલકના
બગિચામાં પ્રવેશ કર્યો. અને બગિચામાં તથા ગંગાકિનારે થોડી વાર ભ્રમણ
કર્તા પછી બગીચાના એક ઝોરડામાં આવી બેઠા અને થોડી વાર પછી
સમાધિરથ થઇ પડ્યા. નરેન્દ્રનાથ તેમની પાસે બેસીને શાંત ચિત્તે મહા-
રાજની સ્થિતિ વપાસતા હતા. જોટલામાં પરમહંસદેવે પ્રથમની પેઠે જ
જોશિંતા નરેન્દ્રનાથને સ્પર્શ કર્યો. પ્રથમથી સચેત હોવા છતાં પરમહંસદેવે
સ્પર્શ કરતાં જ નરેન્દ્રનાથ અચેતન થયા વિના રહી ચક્રાચ નહિ. આજે
પ્રથમની પેઠે નહિ પણ એકદમ અચેતન-જડવત્ થઇ પડ્યા. થોડી વાર
પછી ચેતન આવતાં તેમણે જોયું કે પરમહંસદેવ તેમની છાતી પર હાથ
ફેરવે છે અને તેમને ચેતન આવેલું જોઇ સ્મિત હાસ્ય કરી રહ્યા છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ લીલા પ્રમંગલા લેખક મહાત્માશ્રી સારદાનંદજી શ્રીરામ-
કૃષ્ણદેવના પરમપ્રિય શિષ્ય છે. તેઓ કહે છે કે: એ દિવસે નરેન્દ્રનાથને
બાલ્યકાલ સ્વપ્ન યતાં જ પરમહંસદેવે પૂછ્યું હતું કે: “તું કોણ છે? ક્યાંથી
આવ્યો છે? શા માટે જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે? કેટલા દિવસ આ રથજી
(પૃથિવિ ઉપર) રહેશે.” વગેરે વગેરે અચેતન અવસ્થામાં હોવા છતાં
નરેન્દ્રનાથના અંતરાત્માએ સર્વ પ્રશ્નોના ચચાર્થ ઉત્તર દીધા હતા. એ ઉપ-
રથી પરમહંસદેવ બહુ સચકા હતા કે: “નરેન્દ્ર સંમંથી તેમણે જે ધારણા
રાખી હતી તે સર્વ સત્ય છે, અને નરેન્દ્રનાથ જે દિવસે તે સર્વ નાથુરો
તે દિવસે પોતાનો દેહ રહેવા દેશે નહિ. અર્થાત્ જન્મનું પ્રયોજન નાળ્યા
પછી તે દેહ ધારણ કરી રહેશે નહિ. તે સંકષ્પ દ્વારા યોગ માર્ગ દેહ ત્યાગ
કરશે.” તેમણે નરેન્દ્રનાથને “ધ્યાન સિદ્ધ મહા પુરુષ છે,” એમ કહ્યું હતું.

આ પ્રમાણે અરાધ વર્ષની વયથી જ નરેન્દ્રનાથ પરમહંસદેવ પાસે પ્રમંગીલાત આવળ કરતા હતા, તેમ છતાં પણ અલોક સામાન્ય મહા પુરુષ પરમહંસદેવનું અદ્ભુત અરિત મયાર્થ રૂપે તેઓ જાણી શક્યા નહતા. કવચિત્ ધારતા કે: “તેઓ (પરમહંસદેવ) ગાંડા છે, ઇશ્વરના વિચારો કરતાં કન્તાં તેમનું મસ્તક ભમી ગયું છે.” કવચિત્ ધારતા કે: “ના, તેઓ સાચા સમાધિ સિદ્ધ મહા પુરુષ છે.” તેમ છતાંયે તેમના સાચા સ્વરૂપને ઓળખી શક્યા નહતા. પોતાના અંતઃકરણની ધર્મ પિપાસા શાન્ત કરવા માટે તેઓ બ્રાહ્મસમાજ અને અન્ય સ્થાનોમાં રિયરતા હતા ખરા પરંતુ કોઇ પણ મતે સત્યનો નિર્ણય કરવા સમર્થ થયા નહિ, અને જ્યારે જાણુ કે: દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવા મહાત્માએ-કહેવાતા બ્રાહ્મ સમાજીએ-પણ ઇશ્વર દર્શન કર્યો નથી ત્યારે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે: પરમહંસદેવને એ મંબધી એક વખત પૂછવું. તેઓ ઉત્તર આપશે કે: “ના, મને ઇશ્વર દર્શન થયાં નથી.” એવો મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો તો પણ એક વખત એવો પ્રશ્ન પૂછવાનો તેમણે દ્વ નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ નરેન્દ્રનાથ ઉત્સાહપૂર્ણ હૃદયે દશિણેશ્વર જઈ પહોંચ્યા, અને પરમહંસદેવને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે: “આપે ઇશ્વરનાં દર્શન કર્યાં છે?” પરમહંસદેવે તુર્તજ ઉત્તર દીધું કે: “હા, બાઈ! જેમ હું તહાને જોઉં છું તેજ પ્રમાણે મેં ઇશ્વરનાં દર્શન કર્યાં છે. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરી શકું છું.” માત્ર પોતે જ ઇશ્વર દર્શન કર્યા છે એટલું જ કહીને પરમહંસદેવ અટક્યા નહિ પરંતુ નરેન્દ્રનાથને સહાં તેઓ ઇશ્વર દર્શન કરાવી શકશે એમ પણ કહ્યું હતું. નરેન્દ્રનાથને તેમનાં જે અદ્ભુત રૂપના દર્શન થતાં તેની વાસ્તવિક સત્તા ઉપર સંદેહ પામી ઇચ્છે ભણેલા અને બાહ્ય સુક્રિયોના સહાયક નરેન્દ્રનાથ અદ્ભૂત દર્શનના વિષયને હાસ્યમાં ઉડાવી દેતા પરંતુ ધીમે ધીમે તેઓ પરમહંસદેવની પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ તીવ્ર વૈરાગ્ય અને અમૃતમય ઉપદેશ તરફ આકર્ષાયા હતા. તેમની દ્રષ્ટિ શક્તિ ધીમે ધીમે બહુ દૂર સુધી પ્રસરવા લાગી હતી. અનેક અંતઃ સંઘામ અને તર્ક વિરોધ પછી અંતે તેમણે પરમહંસદેવની સર્વ વાત સત્ય માનવાનો

આરંભ કર્યો હતો, પરંતુ એ કાર્ષ્ કાંઈ એક એ દિવસમાં થઈ ગયો એમ નહતું. નરેન્દ્રનાથે પાંચ વર્ષ જેટલા લાંબા સમય સુધી પગલે પગલે પરમ-હંસદેવની પરીક્ષા કરી હતી. અંપૂર્ણ પ્રમાણેની સહાયતાથી પોતાનો દૈનિક વિશ્વાસ ઊપન્ન થતા પહેલાં તેમના ઉપર સંદેહની દ્રષ્ટિથી જ તેઓ જોતા. જ્યારે તેમના અંતઃકરણની ખાતરી થઈ ત્યારે જ તેમના મનનો સંદેહ દૂર થયો.

પિતૃવિયોગ અને સાંસારિક કષ્ટ.

એ સમય દરમિયાન ડી. સ. ૧૮૯૪ના પ્રથમ ભાગમાં નરેન્દ્રનાથના જીવનમાં એક વિષયનું પરિવર્તન શરૂ થયું હતું. એ સમયે તેમના પિતા વિશ્વનાથ બાબુએ પરલોક ગમન કર્યું. નરેન્દ્રનાથનું વય માત્ર ૨૦ વર્ષનું હતું. ખ્રી. એ. ની પરીક્ષા આપી હતી. પરીક્ષા થઈ ગયા પછી એક દિવસ તેઓ જરાહનગરના મિત્રોને મળવા ગયા હતા. રાત્રિના ૧૧ વાગતા સુધી ગાનવાન કરી આહારાદિ પરવામાં પછી સર્વ મિત્રો એકજ મકાનમાં રોકાઈ વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા એટલામાં એક જણે દોડતા દોડતા આવી સમાચાર કહ્યા કે: “હૃદયોગથી વિશ્વનાથ બાબુનું મૃત્યુ થયું છે.” એ અતિ દુઃખદ સમાચાર સાંભળતાં જ નરેન્દ્રનાથ અંધીર થઈ તત્કષણાત્ સ્વગૃહે આવી અને શોકાકિન્ન હૃદયે પિતાને સ્થાવિધિ અન્ત્યેષ્ઠિ મંરકાર કર્યો.

એ પછી મહાન શોક થયું. અનરંગ ક્રોધ ઉપાગતેન કરવા છતાં મુક્ત હસ્ત-ઉદાર વિશ્વનાથ બાબુ વિશેષ કાંઈ ચૂકી ગયા ન હતા. ઉલટું કાંઈક ઝાણ રાખી ગયા હતા, તેથી તેમના મૃત્યુ પછી ગૃહસ્થાત્રમ ચલાવવો દુષ્કર થઈ પડ્યો હતો. રોગાતુર નરેન્દ્રનાથે નિરાશ માતૃપીને અનેક સાંત્વન આપ્યું અને કહ્યું કે: સૌ સાઈ થયો, દુઃખી સંસાર સામરમાં દુઃખમાં ખાતા પુત્રનું હૃદય જગ જોઈ દુઃખી માતાને કાંઈ આશ્વાસન મળ્યું. કેટલાક મહિના સુધી તે સંસારનું માફ મગણ્યું, પરંતુ તે પછી અજ દૈનિક

અર્થ. નરેન્દ્ર તે વખતે B. L. નો અભ્યાસ કરતા હતા. પૈસાની તંગી હોવાથી ગરીબનાં જેવાં વસ્ત્રો ધારણ કરી કૌતુકમાં જતા. ઘણે વેગએ જવાતું હોય તો તેઓ પગે ચાલીને જતા. ગાડીમાં બેસવાના પૈસા ક્યાંથી લાવે ? ફેટ-સાક બાહુતી ગાડીવાળા પૂર્વે તેમની પાસેથી અનેક વખત ક્ષતિમાં મેળવી ગયા હતા તે આ સમયે તેમની અવસ્થા જોઇ કવચિત્ તેમનું પૂર્વ ગૌરવ યાદ કરી બાડાના પૈસા લીધા વગરજ તેમને ગાડીમાં બેસાડવા મઠાતા અને આગ્રહ કરતા પરંતુ નરેન્દ્રનાથ એવો લાભ કદી પણ લેતા નહિ. એ સમયે તેઓ કેવા પ્રકારનું દારૂણ અન્ન વસ્ત્રનું સંકષ્ટ ભોગવતા અને પૈસા વગર તેમને કેવી વિપત્તિ વેઠવી પડતી તે માત્ર નરેન્દ્રનાથ અને તેમના માતાજી જાણતાં. બીજા લોકો સોમાંથી એક અંશ પણ જાણવા પ્રાપ્તતાં નહિ. સંકષ્ટ સહન

* “પતિના મૃત્યુ પછી દરિદ્ર અવસ્થા ભોગવવાથી બ્રુવનેશ્વરી દેવીનું પૈર્વ, સદ્વિધ્યતા, અને તેજસ્વિતા આદિ સદ્ગુણ વિરોધ વિકસિત થયા હતા. એક દંતર શ્પિયાનો ખર્ચ કરી જે સ્ત્રી પ્રતિ માસે સંસાર ચલાવતાં તેજ સ્ત્રી આને મહિને ત્રિશ શ્પિયામાં પોતાના પુત્રો સહિત બરણ પોષણ કરતાં તેમ છતાં પણ તે એકે દિવસ રોકાણ જણાતાં નહિ ! એટલી હુંક્રી આવકમાં પણ તેઓ એવી પ્રખ્યાતી નિર્વાહ કરતાં કે જેથી બીજા લોકો તો તેમનો ખર્ચ અનેકગણો હશે એમજ જાણતા વાસ્તવિક જોતાં પતિના એકએક મૃત્યુથી શ્રીમતી બ્રુવનેશ્વરી દેવી તે સમયે એવી ભયંકર અવસ્થામાં આવી પડ્યાં હતાં કે તેનો વિચાર કરતાં હૃદય કમ્પી ઉઠે છે ! ધર ખર્ચ માટે આવકનું ડેકાણું ન હતું તેમ છતાં તેમની સુખમાં ઉછરેલી પોતાની વૃદ્ધ માતા અને પુત્રોનું બરણ પોષણ તથા વિદ્યાભ્યાસનો ખંદોબસ્ત કોઈ પણ રીતે ચલાવવો તો જોઈએ-તેમના પતિની સહાયતા વડે જે આત્મીય સ્વજનો સારી કમાણી કરતા હતા તે સર્વ સહાય કરવાને બદલે તેમના કાર્યમાં વિદ્ધ ઉપસ્થિત કરવા લાગ્યા. તેમનો અનેક સદ્ગુણ સમ્પન્ન ન્યેષ્ઠ પુત્ર નરેન્દ્રનાથ (સ્વામી ચિવેકાનંદ) અનેક ચત્ન કરવા છતાં પણ કોઈ નોકરી ચાકરી પ્રાપ્ત કરી શકતા નહોતા, તેથી સસાર ઉપર વીતરાગ થઇ તે ચિરક્ષલને માટે સંસારનો ત્યાગ કરવાના પદ્ધતિથી થતા હતા. આવી લીધણ અવસ્થામાં અટવાયા છતાં પણ શ્રીમતી બ્રુવનેશ્વરી દેવીએ જે ધૈર્ય ધારણ કરી સ્વકર્તૃત્વ પાલન કર્યું હતું તેનું સ્મરણ કરતાં તેમના ઉપર ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતાં નથી.”

સ્વામી ચારદાનંદ.

કરવામાંજ તેમણે મહત્વ માન્યું હતું. ફેટલાક મહિના પછી તો પગમાં બુટ પહેરવાનું પણ જાણે એકાદ વિલાસની સામગ્રી ન હોય તેમ થઈ પડ્યું હતું ! પહેરવામાં જાડું ખાદીનું પહેરણ અને જાડી ધોતી ! પેટમાં અન્ન ન મળે ! સમસ્ત દિવસ મધ્યાહ્નના સમ્પત તાપમાં ભૂખે પેટ ઉઘાડે પણે નોકરી મેળવવા માટે નરેન્દ્રનાથ અરજી હાથમાં લઈ પ્રત્યેક ઑશીસમાં ભટકતા હતા. તેમ છતાં કોઈ પણ દિવસ કોઈના દ્વારા વિશેષ સહાયતા કે સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા ન હતા. ઉલટું પૂરું જો મિત્રો અને ગૃહસ્થો તેમને સહાયતા કરી જીવનને ધન્ય માનતા તેઓ પણ આ સમયે તેમનો નમળો સમય જોઈ મોડું સંતાડવા લાગ્યા અને તેઓ શક્તિમાન હોવા છતાં સહાયતા કરવામાં પાછા પડ્યા ! આવા અનેક પ્રકારના અતુભવ થવાથી નરેન્દ્રનાથના મનમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન ન થાય તો ખીજું શું થાય ? તેમણે સંસારમાં એવાં અનેક દૃષ્ટો જોયાં કે જેથી તેઓ સંસારને આસુરી સૃષ્ટિ માનવા લાગ્યા ! જે મિત્રો અને શ્રીમતો પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હોવા છતાં નરેન્દ્ર જેવા મહાપુરુષોનું અન્ન, વસ્ત્ર સંકષ્ટ ન ટળે તે મિત્રો અને શ્રીમતોના નિવાસવાળી સૃષ્ટિને આસુરી સૃષ્ટિ નહિં તો ખીજું શું કહેવું ? તેમના હૃદયને શક્તિસી હૃદય નહિં તો ખીજું શું કહેવું ? જેના હૃદયમાં વિશ્વ પ્રેમ નથી, અનાથ પ્રત્યે દયા નથી, તેમના હૃદયને શક્તિસી હૃદય નહિં તો ખીજું શું કહેવું ? ધન્ય માયા ! ધન્ય ત્હારી લીલા ! નરેન્દ્રનાથે એ માયાને અનેક નમસ્કાર કર્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણ દેવના પરમભક્ત અને નરેન્દ્રનાથના ઈષ્ટ મિત્ર સ્વામી સારદાનંદજી કહે છે કે : “એ સમયે એક દિવસ સમ્પત તાપમાં ફરવાથી તેમના (નરેન્દ્રનાથના) પગમાં ફેટલા થઈ ઉઘાડા હતા. પણે આવી શકાતું નહિં હોવાથી તેઓ ચહેર બહાર એક પૂતળાની છાયામાં બેસી પડ્યા હતા. થોડી વારે ત્યાં બે મિત્રો આવી પહોંચતાં તેમાંના એકે તેમને આશ્વાસન આપવા માટે “જહિ છે કૃપા ધન નિઃશ્વાસ પવન.” એ ગાયન ગાવા માંડ્યું. સ્વામિજી કહેતા કે : “એ ગાયન સાંભળી મનમાં એવું થતું કે : ‘જાણે માયામાં કોઈ સમ્પત પ્રહાર કરી રહ્યું છે. ધરમાં હુધાતુર માતા અને બાઈ બગિનીઓનું સ્મરણ ચતાંજ ક્રોધ, અભિમાન અને નિરાશાજનક સ્વરે હું

બોલી ઉઠ્યો હતો કે: " ખંધ દર હવે. કુધાના દુઃખથી જેનાં માતા અને બાઈને દષ્ટ સહન કરવું પડતું નથી, રંઘવસ્થામાં અન્ન દ્રવ્યાદિની તંગીતું જેને બાન નથી, અને નોકરો પંખો નાંખતા હોય તે વખતે એવાં ગાયનો સારાં લાગે. મદને પણ એક દિવસ એ બધું સાઈ લાગતું, પરંતુ દોર સત્ય સ્થાને એ બધું આત્મારે વિષમ હાસ્યજનક ઠહેવાને અડચત્ય નથી. " જે કે ગાન ગાનાર મિત્ર તેમનાં એવાં વાક્યથી દિલ્લગીર થયો હતો, પરંતુ દારિદ્રના કેવા દોર ઝખાટાને લીધે નરેન્દ્રનાથના સુખમાંથી એ વાક્ય નિઃસ્વ્યાં હશે તે તે ખિચારો થી રીતે સમજી શકે? નરેન્દ્રનાથ નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને ધરમાં ખાવાતું અન્ન છે કે નહિ તેનો ગુપ્ત રીતે તપાસ કરતા. જે દિવસે અન્ન ન હોય અને ધરમાં પૈસા પણ ન હોય તે દિવસે તેઓ ધરમાં માતાને ઠહેતા કે: " આજે મહારે અમુક મિત્રને ઘેર જમવાતું આમંત્રણ છે. " પણ ધરમાંથી બહાર નિકળી પડતા, અથવા જે ધરમાં થોડું અન્ન હોય તો તેમાંથી કિંચિત્ પોતે ભોજન કરતા અને વિશેષ ભાગ ભાઈ, બહે- નેને માટે રહેવા દેતા. કોઈ કોઈ દિવસ તો તેમને ઉપવાસજ થતો અથવા કોઈ દિવસ એક વખતજ ભોજન કરી ચંચાવી ભેવું પડતું!

વાંચક! આટલી બધી દુઃખી અને દરિદ્ર અવસ્થામાં પણ નરેન્દ્રનાથે હૃદય-અળ શ્રમાભ્યું ન હતું. અથવા પોતાની કોઈ પ્રકારની દુર્બળતાતું ચિદ્ધ બહાર કોઈ પણ મિત્રો સમક્ષ પ્રકટ કર્યું ન હતું. ધન્ય છે તેમના ધૈર્યને! ધરમાં મને તેટલી દરિદ્રતા હોય તો પણ શું થયું? બહારનાં માણસો તે જાણે કેમ? દત્તવંશ હમેશા માન પામતો આવ્યો છે, તે માન ગૌરવને કલંકિત કરી શકાય નહિ. નરેન્દ્રનાથ જે પોતાની દરિદ્રતાની વાત બહાર કરે તો દત્તવંશ કલંકિત થાય. તેમનાથી એવું અપકૃત્ય ચાલજ કેમ? મિત્ર અને બંધુઓમાંના કેટલાક શ્રીમંત-પુત્રો સાજો કરવા જતી વખતે, પ્રથમની પેઠેજ તેમને ઘેર તેડવા જતા, તેમને ગાડીમાં બેસાડી ફરવા લાઇ જતા અને બગિચાઓમાં જઈ સંગીતાદિ આમોદ પ્રમોદના ભજવાનો આમહ કરતા. નરેન્દ્રનાથ મિત્ર-બંધુઓનો આમહ ટાળી શકતા નહિ તેથી મુગ્ધા ન હોવા છતાં પણ તેમની સાથે આમોદ પ્રમોદ કરવા પ્રેરતા, તેમ છતાં કદી પણ અંતઃકરુણી

વાત તેમને કહેતા નહિ. તે મિત્રો પણ સ્વેચ્છાપૂર્વક તેમને કદી પણ એ સંબંધી પૂ-
છતા નહિ. તેઓ જોઈ ચક્રતા હતા કે: નરેન્દ્રનાથ જિન પર દિન સુક્રાતા જાય છે,
તેમનો ચહેરો મલિન થતો જાય છે પરંતુ એનું કારણ પિતૃ વિયોગ સિવાય
અન્ય કંઈ હશે એમ તેમની કલ્પનામાં પણ આવતું નહતું. સ્વામિજી (નરે-
ન્દ્રનાથ) કહેતા કે: "સમય જોઈને અવિદ્યા રૂપિણી મહાભાયાએ પણ
એ સમયે મહારી પાછળ આવવાનું બાકી રાખ્યું નહતું. એક સંગીત
પ્રવીણ રમણીની પ્રથમથી જ મહારા ઉપર નજર પડી હતી. અવસર જોઈને
તેણે મહેને કહાવ્યું હતું કે: "મહારી સાથે રહી મહારી સમ્પત્તિના આસિક
થાઓ અને દરિદ્રતાના દુઃખમાંથી મુક્ત થાઓ." પરંતુ સમ્પત્તિ તિરસ્કાર
સહિત તેની માગણી મહારે પાછી ઠેલવી પડી હતી." દરિદ્રાવસ્થામાં જ
એક દિવસ કેટલાક શ્રીમંત પુત્રોએ તેમને બગીચામાં લઈ જઈ આમોદ
પ્રમોદ કરવાનું આમંત્રણ કર્યું અને દુઃખમાંથી મુક્તિ પામવાનું અમોઘ
ઔષધ જણાવી યોડું મધપાન કરવાની પણ પ્રાર્થના કરી. એટલું જ
નહિ પણ કહેતા લજ્જા આવે છે કે: તે લંપટ મિત્રોએ એક વારાગનાને
પણ તેમની પાસે મોકલી દીધી, પરંતુ તે જ્યારે તેમને લેવાવવા આવી
ત્યારે નરેન્દ્રનાથે તેનો પૂર્વ પરિચય પૂછ્યો અને જા માટે તે આવી મિઠ્ઠા-
પાત્ર પાપી વર્તણૂક અપાવી રહી છે, તેમજ એ ધંધાથી તેના મનને ખિંદુ
માત્ર સુખ છે કે નહિ અને તેણે પરચોકનું કામ સુખ સાધન કર્યું છે કે
નહિ વગેરે અનેક વાર્તાલાપ કર્યો. ત્યારે વારાગનાને લજ્જા હૃદય થઈ
અને સાથી નહાસી જઈ લંપટ મિત્રોને કહેવા લાગી કે: "આવા માણસ
પાસે મહેને શા માટે મોકલી?" નરેન્દ્રનાથ તે મકાનમાંથી બહાર નિકળ્યા
પડી જે કોઈ મિત્ર-જન્યુને મળતા તેને કહેતા કે: "મહે" આજે મદ અને
માનિની સાથે આનંદ ઉપભોગ કર્યો છે. ઘેર ગયા પછી પોતાની માતાને
પણ એ વાત જણાવી દીધી હતી. તેમના ઉપર દેવ રાખનાર કેટલાક માણ-
સોએ જઈ એ વાત પરમહંસદેવને કહી દીધી હતી. તેમણે તેમને કહ્યું
હતું કે: "નરેન્દ્રને માટે તમારે માથું દુઃખવવાની આવશ્યકતા નથી. હું
સારી પેઠે જાણું છું કે તેના જીવનમાં તે કદી પણ વિષયોપભોગ માટે શ્રી
સંગ કરશે નહિ."

નરેન્દ્રનાથે બગીચાની શુભ વાર્તા સર્વને જણાવી દીધી તેનું એક કારણ હતું. શુભ રીતે કોઈ પણ કાર્ય કરવું એ તેમની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ હતું, બાહ્યાવસ્થાથી જ બધા કે લગ્નગતો કોઈ પણ વિષય ગુપ્ત રાખવાનો તેમને અવ્યાસ નહતો તેથીજ છાંયર નથી અથવા હોવા છતાં તેની પ્રાર્થના કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી. આવા પ્રકારનો અભિમાનસૂચક અભિપ્રાય નિરાશા-ભરિત હૃદયે રૂપે વાક્યમાં, સર્વ લોકો સમક્ષ પ્રકટ કરવામાં, આ સમયે નરેન્દ્રનાથને દિશિત પણ સંકેત થયો નહિ, તેમાં વળી ઉપરોક્ત લ'પટ, વિષયી શ્રીમંત-મિત્રો સાથે મળી આમોદ પ્રમોદ કરવાથી લોકોમાં વાપકા ઉડી કે: "નરેન્દ્રનાથ નાસ્તિક થયા છે. નહારા મિત્રોની સંગતિથી મદ્યપાન કરવામાં અને વેશ્યાના ગૃહે જવામાં પણ પાછા હઠતા નથી." એવી ખોટી નિન્દા ચલી સાબળવાથી તેમનું બાહ્યાવસ્થાથી જ તેજસ્વી બનેલું હૃદય આ સમયે વિશેષ કઠિન થઈ હતું તેથી તેઓ જાણી જોઈને, લોકોને બતાવવાને માટે જ, સર્વને કહેવા લાગ્યા કે: "આવા કષ્ટ ભરેલા સંસારમાં, પોતાની દુર્દશા યોડી ફાણ બૂલી જવા માટે જો કોઈ મદ્યપાન કરે અથવા વેશ્યા-ગૃહે ગમન કરે તો તેમાં દોષ શો?" એટલું જ નહિ પણ જો તેઓ નિઃશંકપણે સમજી શકે કે: એ પ્રમાણે આચરણ રાખવાથી સાચું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તો તેઓ એ પ્રમાણે કરવા ખુશી યાત તે માટે તેમને લોક નિન્દાનો જરા પણ ભય લાગત નહિ. અથવા તેજ કારણથી સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરતા અટકત નહિ. પરંતુ તેમાં સાચું સુખ ક્યાંથી હોય? તેઓ જાણતા હતા કે એવા વિષયોપભોગથી મનુષ્યો નરકની દિશામાં જ ટેલાય છે!

સ્વામિજી (નરેન્દ્રનાથ) કહેતા કે: "એવો અહંકાર અને અભિ-માન ધારણ કરી નાસ્તિકતાનું પોષણ કરવાથી શું વળે તેમ હતું? બીજી ફાણે જ બાહ્યાવસ્થાથી જ, અને વિશેષતઃ પરમહંસેવ સહિત સાક્ષાત-કાળ થયા પછી જીવનમાં જો અનેક અદ્વિત અનુભવો અનુભવ્યા હતા, તે સર્વ બનાવો ઉજ્જવળ રૂપે મન પર ઉદય પામતા મદને વિચાર ચેતો કે: "નિશ્ચય ધૃતિર છે, અને તેમને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ પણ નિશ્ચય છે જ. તેમ ન હોય તો આ સંસારમાં પ્રાણ ધારણ કર-

વાની કોઈ પણ આવશ્યકતા નથી. જીવનમાં ગમે તેટલાં દુઃખ-
કષ્ટ કેમ સહન કરવાં પડતાં નથી પણ હું તે (ઈશ્વર પ્રાપ્તિનાં)
માર્ગ શોધી કાઢીશ. એજ મહારો દ્રઢ નિશ્ચય. ” એવા વિચારમાં તે
વિચારમાં દિવસ ઉપર દિવસો બાંધીત થવા લાગ્યા. અનેક સંશયોવડે ચિત્ત
નિરંતર ડોકવા લાગ્યું. શાન્તિ તો ધણે વેગે ન્દાસી ગઈ! સાંસારિક ઉપા-
ધિયો ઓછી થઈ નહિ. ધરમાં તો પૈસાની તંગીની તંગી જ હતી ! ”

“ ગ્રીષ્મ પછી વર્ષાઋતુ આવી. હજી પણ પહેલાંની પેઠે જ નોકરીની
શોધમાં હું ફરતા હતા. એક દિવસ, સમસ્ત દિવસ ઉપવાસ કરીને
દૃષ્ટિમાં પલ્લવતો રાત્રે યાકેલે પગે અને તેથી વિશેષ શોકાકુલ મનવડે ઘેર
પાછો આવ્યો. એ સમયે શરીરે એટલો જઘા યાક લાગ્યો હતો કે એક
કમળ પણ આલવાની શક્તિ રહી નહતી. તેથી પાંડોસીને આટલો જડ પદા-
ર્થની પેઠે પડી રહ્યો. યોડીવાર એતન શક્તિનો લોપ થયો હતો કે નહિ
તે કહી શકાય એમ નથી. તેપણ એટલું સ્મરણમાં છે કે મનમાં નાના
પ્રકારની ચિન્તા અને અનેક દેખાવો પોતાની મેજે જ એક પછી એક ઉદ્ભવ
પામતા અને લય પામી જતા. તેને ધકેલી કાઢી કોઈએક મુખ્ય વિચારમાં
મનને બાંધી રાખવાનું પણ મહારામાં સામર્થ્ય નહતું. સહસા અનુભવ થયો
કે : કોઈ એક દેવિશક્તિના પ્રભાવવડે એક પછી એક એમ અંતરના અનેક
પરદા ઉઘાડવા લાગ્યા અને શિવ (કલ્યાણ) ના સંસારમાં અશિવ
(અકલ્યાણ) થાય છે તેનું કારણ શું? વળી ઈશ્વરની કોર ન્યાયપરતા અને
અપાર કૃષ્ણાની સરખામણી વગેરે અનેક વિષયોનો નિર્ણય કરી શકાતો
નહતો તેથી જ મન આટલા જઘા દિવસથી નાના પ્રકારના સદેહ તરંગોમાં
અથડાતું બાકુળ થઈ રહ્યું હતું. તે સર્વે ગૂઢ વિષયોની મીમાંસા, મહારા
અંતરના અતિ ઉદ્ભવ વિભાગમાં - યાદ રહી હતી. અહા! ધન્ય તે કાલને !
જે ગૂઢ વિષયો સમજાતા નહતા, જેને માટે ચંદાઓ થતી તે જઘા અચા-
નક સમજાઈ ગયા ! જાણે અજાણે તપસ્યા થઈ ગઈ ! કોણ જાણે કઈ
દેવિ શક્તિયે તે જઘું મને સમજાવી દીધું. ખસ, હવે પુછવું જ શું ?
ચંદાઓ હડી ગઈ. હું આનન્દ પ્રકુલ થઈ ઉઠ્યો. ત્યારપછી ધરમાં પ્રવેશ

કરતી વખતે જાણી શક્યો કે: શરીરમાં જરા પણ ચાક નહતો. મન અપાર બલ અને શાંતિવડે પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યું હતું. આ સમયે રાત્રિ વીની પ્લો કાટવાની તૈયારી હતી. ”

નરેન્દ્રનાથ, ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવાને માટે અનેક યત્નો કરતા હતા. “ ફ્રિ-મેસન ” પંથમાં મેમ્બર થવાથી જો કોઈ પ્રકારની સહાયતા મળી શકે એમ હોય તો તેમ કરવા તત્પર થયા. કેટલાક દિવસ તે પંથમાં રહ્યા. મેમ્બરો સાથે હળ્યા મળ્યા. કેટલાક દિવસ વિદ્યાસાગરનો બૌ બજાર-સ્કૂલમાં શિક્ષક થયા; પરંતુ અનુકૂળતા નહિ મળવાથી રાજીનામું મોકલી દીધું. કેટલાક દિવસ એટર્નિ નિમાધ બસુના Articled clerk (એટર્નિ થવા માટે) થયા હતા. પરંતુ હી ભરવાના રૂપિયા નહિ મેળવી શકવાથી એ કામ પડતું મૂક્યું હતું. પરિણામે એટર્નિની ઑફિસમાં સામાન્ય નોકરી કરીને અને કેટલાંક પુસ્તકોના અનુવાદ વગેરે વ્યવસાય કરીને જ કાંઈ સામાન્ય દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરતા તે ઉપર દિવસો બાતીત કરવા લાગ્યા ખરા, પરંતુ સ્થાયી કોઈ નોકરી મળી નહિ, અને માતા તથા બાધઓનું પોષણ કરવાનું સ્વતંત્ર સાધન પણ થઈ શક્યું નહિ !

કેટલાક દિવસ વિદ્યા પછી તેમની સ્થિતિ બહુ વિઘટ થઈ પડી. તેમના કેટલાક પિતરાઈ મંદુઓ કૌટુંબિક મહાલયના વિભાગ પાડી વહેંચી દેવા તત્પર થયા. મહાલયનો જો વિભાગ અતિશય સુંદર અને અધિક વિદ્યાગ્રહી હોતો તે લેવા માટે તેમણે યત્ન કર્યો. અંતે એવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ કે દોઢીમા ગયા સિવાય તકરારનો નિવેડો આવે તેમ નહતું. નરેન્દ્રનાથની ઇચ્છા ચરવાતમાં એવી હતી કે: ધરની તકરાર ધરમાં જ સમાપ્ત થવી જોઈએ. બહારના લોકો જાણે તેમાં દરવંચની આમર નહિ. અનેક લોકો કુટુંબ-કલેષ જોઈ હાસ્ય-મસ્કરી કરે તેમાં લાભ શો? પરંતુ બ્યારે એ પ્રમાણે સમાધાન થયું નહિ, ત્યારે તેઓ હાંછેકાવલા સિંહની પેઠે ગર્જના કરી ઉઠ્યા. તેમના પિતૃ-મિત્ર સ્વર્ગીય હમેશવંદ બંદોપાધ્યાય મહાશયે (Barrister W. C. Bonarji) તેમનો સુઠ્ઠોમો લીધો. કેસ ઘણા દિવસ સુધી ચાલ્યો. એ સમયે સ્વામિજીનું

બક્ત નરેન્દ્રને અભયદાન સાથે “અસ્તુ” કહી આશ્વાસન આપ્યું. માતા-જીનાં દર્શન કરી આશ્ચર્ય પામતા નરેન્દ્રનાથ પરમહંસદેવની પાસે ગયા. પરમહંસદેવે પૂછ્યું: “કેમ રે! માતાજીને ત્હારી ઇચ્છા નિવેદન કરી કે?” ત્યારે જ નરેન્દ્રનાથને જ્ઞાન આબોધું. તેમણે ઉત્તર દીધો: “ના, મહારાજ! તે કહેવું બુદ્ધી ગયો.” પરમહંસદેવે તેમને પુનઃ માતાજીના મંદિરમાં જવા આજ્ઞા કરી. તેઓ બીજી વખત મંદિરમાં ગયા. માતાજીનું ધ્યાન થયું. પુનઃ જગદંબાના સચેતન-સજીવ-દર્શન થયાં. પનઃ માતા જગદંબા પાસે તેમણે વિવેક, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને બક્તિની જ પ્રાર્થના કરી. માતાજીનું અપૂર્વરૂપ અને સાક્ષાત્ ચેતન મૂર્તિ જોઈ નરેન્દ્રનાથનું હૃદય આનંદ પ્રકુલ થયું હતું. તેમને ખાણ જગતનું જ્ઞાન રહ્યું નહતું. તે અંતઃકરણમાં પણ માતા જગદંબાની જ મૂર્તિ નિરખી રહ્યા હતા. તે માયાને બૂલ્યા હતા. અવિ-ધ્યાને બૂલ્યા હતા. માતા, બાધ, બગિની આદિ સર્વ સંસારને બૂલ્યા હતા. તેમના મનમાં માતા કલ્પીની ચેતન્યમયી મૂર્તિ રમણ કરી રહી હતી. આટલા બધા દિવસ શોધવા જતાં જ સત્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ નહતી તે તેમને આજે મળતાં અપાર આનંદ થયો હતો. લાંથી પરમહંસદેવ પાસે ગયા પછી તેમણે પૂછ્યું કે: “કેમ રે! ત્હોં અત્ય વચ્ચે આદિ માંગી લીધું કે?” નરેન્દ્રે કહ્યું: “ના, મહારાજ.” એ પછી પરમહંસદેવે તેમને ત્રીજી વખત માતા-જીના મંદિરમાં મોકલ્યા અને હચ્ચિત વસ્તુ માગવા કહ્યું પરંતુ ત્રીજી વખત પણ તેમણે માતાજી પાસે પ્રથમની પેઠે જ વિવેક, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન બક્તિની જ પ્રાર્થના કરી. પોતાનાં સામાનિક દુઃખ કષ્ટ દાગવા અને દ્રવ્યા-દિની બિંદા માગવા ત્રણ ત્રણ વખત નરેન્દ્રનાથ માતાજી સન્મુખ ગયા પણ ત્યાં ગયા પછી તે વાત જ બૂલી જતા! ધન રત્નને બદલે વિવેક, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનબક્તિની જ પ્રાર્થના કરતા. અંતે તેમને જ્ઞાન થયું. તેમણે જાણી લીધું. કે: “જે મહાત્માની કૃપાથી પાપાણુમયી મૂર્તિએ ચેતન્યરૂપ ધારણ કર્યું છે તે મહાત્મા ચેતન્યનો જ મંદાર છે. તે પોતે જ ચેતન્યમય હોવાથી જગતનાં કોઈ પણ પદાર્થમાં પોતાની ચેતન્યશક્તિ પ્રેરી શકે એમ છે. પરમહંસદેવ પોતે જ સાક્ષાત્ મંથર, માતા કાલી વગેરે જે કહે તે છે,

એમાં જરા પણ સંશય નથી. દેવ, દેવી, શાસ્ત્રો સાચાં છે. આંતરેણુ પવિત્ર થયા વિના તેમનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. સત્ સમજતું નથી ત્યાં સુધી તેનો અનુભવ થતો નથી. ધન્ય પ્રભુ, રામકૃષ્ણદેવ! ધન્ય આપનો અપાર મહિમા! ધન્ય ઇશ્વરાવતાર! ગુરુ બ્રહ્મા, ગુરુ વિષ્ણુ, ગુરુ દેવ મહેશ્વર, ગુરુ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ કહે છે તે સત્ય છે. તે જ આપ છો.” નરેન્દ્રનાથનાં જ્ઞાનશક્તિ આજે હવડી ગયા. તેમણે પરમહંસદેવના ચરણમાં મસ્તક નમાવી કહ્યું: “આપને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો છે માટે આપ જ સાક્ષાત્ ઇશ્વર છો. આપના જેવા ગુરુદેવની કૃપા યતાં માનવ જીવને કાંઈ પણ દુર્લભ નથી. મહારા માતા-ભાઈઓનું દુઃખ ટાળવા આપ જ સમર્થ છો.” પરમહંસદેવે પણ તેની આંતર સ્થિતિ, તેના હૃદયની પવિત્રતા, નિર્મળતા જાણી લીધી. તેમણે અમયદાન આપી કહ્યું કે: “જા, નિશ્ચિંત રહે, માતાજીની ઇચ્છાથી આજથી તેમને અજ વચની કદી પણ તંગી પડશે નહિ.” ધન્ય પ્રભુ!

વિશ્વનાથબાપુએ યોગ દિવસ ઉપર એક ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ (બેન્કિંગર આગ્ર. બિઝ.)ની કન્યા સાથે નરેન્દ્રનાથનો વિવાહ મર્બંધ નક્કી કર્યો હતો, તે પ્રથમ જ દહેવામાં આવ્યું છે. હમણાના જેવા દુઃખ કષ્ટના સમયમાં ઉપરોક્ત વિવાહ થઈ ગયો હોત તો અનેક પ્રકારનું સુખ થાત એમાં સંદેહ નહિ, કારણ કે કન્યાના પિતાએ પહેરામણીરૂપે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવાનું કમુલું હતું, પરંતુ વિવાહ-વિમુખ નરેન્દ્રનાથે વિવાહ કરવા સમ્મતિ દર્શાવી નહોતી. એક તરફ દરિદ્રતા, દુઃખ, કષ્ટ, અને બીજી તરફ પત્નિ સુંખ અને દ્રવ્ય ભોગ, એ બન્ને જેવા-જાણવા હતાં, સુખની દરકાર નહિં કમતા તેમણે તો દરિદ્રતાને-દુઃખને-આશિર્વાન કર્યું હતું. તેમણે તો પરિશ્રમ કરી વિદ્યાભ્યાસ જ કર્યો હતો. આ સમયે તેમણે બ્રહ્મસમાજનો સંપર્ક ત્યાગ કર્યો હતો. તેઓ જાણી શક્યા હતા કે: બ્રહ્મસમાજમાં “ઇશ્વર, ઇશ્વર”નો પોઠાર કરવામાં આવે છે પણ ઇશ્વર પ્રાપ્તિ માટે કોઈ યોગ્ય યત્ન જ કરતું નથી. ઇશ્વર-સાક્ષાત્કાર થઈ શકે એવા માર્ગ કોઈ જવાને યત્ન જ કરતું નથી! તેમણે પિતાના જીવતા જ શ્રીરામકૃષ્ણદેવના ચરણકમળનો આશ્રય મદ્ય કર્યો હતો. આ સમયે સંપૂર્ણરૂપે ગુરુદેવને ઇશ્વર માની લઈ

તેમના ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો. પુત્ર નરેન્દ્રની સંસાર ઉપર ઉત્પન્ન થયેલી ઉર્લસિનતા તરફ માતા લક્ષ્મી રાખતાં હતાં. આ સમયે તેમને પણ થંકા ઉત્પન્ન થઇ કે: "રખેને પુત્ર સાધુની સંગતિથી એકદમ સંસાર ત્યાગ કરે!" અનેક સમયે એ સંબંધી વાત નિહાળતી પરંતુ નરેન્દ્રનાથ સ્પષ્ટ ઉત્તર દેતા નહિ, તેમ છતાં તેમના આચરણ ઉપરથી જણાતું કે: માતાને દુઃખના વિકાળ મુખમાં નાંખી નરેન્દ્રનાથ એકાએક કોઇ પણ સ્થળે નહાસી જશે નહિ. વળી વિવાહ કરવા માટે માતાનો આગ્રહ તેમણે કબુલ કર્યોજ નહિ. ધરના સર્વ આજુસો તેમને અતિ આગ્રહ કરવા લાગ્યાં, તેમ છતાં કોઇ પણ કારણસર તેમણે પોતાનો સંકલ્પ ત્યાગ કર્યો નહિ. પિતાના મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષ પર્યંત વૈર્ષ ધારણ કરી તેમણે ધરમાંજ નિવાસ કર્યો હતો, ત્યારપછી જ્યારે તેમણે જોયું કે: હવે મહારા સિવાય પણ ધરનો ખર્ચ આલશે ત્યારે ધીમે ધીમે સંસારનો ત્યાગ કર્યો. શરવાતમાં તેમણે ધણી સમય દક્ષિણેશ્વરમાં ગુરુદેવ સમીપ નિવાસ કરવા માંડ્યો. એક રીતે ઘણું ખર્ચ તેઓ ધરમાં રહેતા જ નહિ. જે સમયે પરમહંસદેવને બાધિ ઉત્પન્ન થતાં કાશીપુરના બગિચામાં લઈ ગયા તે સમયે પણ નરેન્દ્રનાથ તેમની પાસેજ રહેતા. બાધિ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ તેઓ અધિક ક્ષણ તેમની સમક્ષ જ રહેવા લાગ્યા. પરમહંસદેવે દેહ ત્યાગ કર્યો, તે પહેલાં નરેન્દ્રનાથ રાત દિવસમા બાગ્યે જ તેમનાથી વેગળા રહ્યા હશે, એટલા સમયમાં તો તેમને ગુરુદેવે જે આપવાનું હતું તે સર્વ આપી દીધું હતું.

સંસાર ત્યાગ કરવા છતાં પણ નરેન્દ્રનાથે સંસાર સાથેનો પોતાનો સંબંધ તદ્દન તોડી નાંખ્યો નહતો. જ્યારે તેઓ કલકત્તે નિવાસ કરતા ત્યારે પ્રસંગોપાત પોતાને ઘેર જઈ આવતા. હજારો રમરણુવડે જડાયેલું ધર-આંગણું તેમને મનથી તીર્થના જેવું પવિત્ર હતું. માતા-દેવ, પિતા-દેવ પ્રપિતા દેવ, પ્રપિતામહદેવ, આદિ અનેક દેવોની ચરણરજ વડે પવિત્ર થયેલા તે તીર્થ-સ્થાનનાં દર્શન કરવાની કોઇક વખત તેમને તીવ્ર ઉત્કંઠા થતી. એ સમય સુધી તેમનાં પ્રુણયશીલ પવિત્ર માતાના ચરણની પવિત્ર રજ ત્યાં વિદ્યમાન હતી. તેઓ માતાનાં દર્શન કરતા અને તેમની ચરણરજ ભસ્તકે

અડાવતા. માતાને તેઓ પ્રાણથી વિશેષ સ્નેહ કરતા. બાપ-બહેનો ઉપર પણ એટલો બધો પ્રેમ રાખતા કે: સન્યાસી થયા પછી પણ તેમના મૃત્યુના સમાચાર જાણી તેઓ શોકાકુળ થયા હતા. સ્વામીજીની એવી મનોવેદના જાણી તેમની માતા તેમને ધન્યવાદ આપતાં. સ્વામીજીના એક શિષ્યને તેમણે કહ્યું હતું કે: “ મહારા પુત્ર એવિશ વર્ષની વયે સન્યાસી થયો હતો. ” પરંતુ પરમહંસદેવ તો એટલે મુઠી કહેતા કે: “ નરેન્દ્ર જન્મથીજ બ્રહ્મજ્ઞાની છે. નિત્યસિદ્ધ, નિત્યમુક્ત છે. ”

ગુરુ શ્રીરામકૃષ્ણદેવના ચરણમાં.

પ્રથમ દર્શન થયાં ત્યારથી જ પરમહંસદેવ નરેન્દ્રનાથને અતિ રોષે રોષે દ્રષ્ટિએ જોતા હતા. છ માસ પર્યંત વચ્ચા વચ્ચામાં તેઓ તેમને મળતા નહિ, તે સમયે અધિર થઇ હોતા, અને પાસે જ કોઇ બેઠેલું હોય તેને પ્રૂણતા કે: “આમ કેમ થાય છે ? નરેન્દ્રને માટે મહારા હૃદયની અંદર જાણે કોઇ ચૂંટીયો દે છે. જાણે કોઇ ધક્કો મારે છે. ” નરેન્દ્ર અતિ ઉચ્ચ પાત્ર અને અતિ શ્રેષ્ઠ અધિકારી હતા તેનો પરમહંસદેવે પ્રથમ દિવસે તેમને જોતા જ નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી જ અન્ય યુવકોની સાથે તેમને આવતા જતા જોઇ આશ્ચર્ય પામી પરમહંસ દેવે કહ્યું હતું કે: “ કલકતા જેવા સ્થાનોમા આવા સત્વચુલ્લી પાત્ર પણ નિવાસ કરે છે ખરા ! ” તેમણે નરેન્દ્રનાથને ઓકાંતમાં તેડી જઇ પોતાને હાથે જ અનેક મિષ્ટાન્ત ભોજન કરાવ્યાં હતા તેમ કરવાથી તેમને સર્વેએ પક્ષપાતી કહ્યા હતા, પરંતુ તેમ કહેવામાં કહેનારના ચક્ષુનો દોષ હતો. પરમહંસ-દેવનો નહિ. તેઓ નરેન્દ્રનાથ ઉપર એટલો બધો પ્રેમ રાખતા કે: તેવું કહેવું ઓકલમ ઉઠાવી દેતા નહિ. નરેન્દ્ર કહેતા કે: “ રૂપ વગેરે આપના મ-સ્તકનો તર્ક માત્ર જ છે. ” તે સમયે તેઓ અશ્રુપાત કરી મા કાઢીને કહેતા કે: “ મા, નરેન્દ્ર કહે છે કે રૂપ વગેરે મહારા મસ્તકનો તર્ક જ છે.

મ્હારી બ્રમણ છે. શું એ સાચું છે મા ?” માતાજી ઉત્તર દેતાં કે: “ના, એ બધું સત્ય છે. જુલ નથી. નરેન્દ્ર હજી બાળક છે, અમાન છે તેથી જ એવું બોલે છે.” પુનઃ પરમહંસ દેવ નરેન્દ્રને કહેતા કે: “તું ગમે તેમ કહે પણ હું તે સાચું માનીશ નહિ.” સરૂવાતમા નરેન્દ્રનાથ સમજી શકતા નહિ. કે પરમહંસ દેવ તેમને માટે આટલું બધું કરે છે તેવું કારણ શું ? પોતાના ઉપર અતિશય પ્રેમ જોઈ તેમણે એક દિવસ પરમહંસ દેવને કહ્યું હતું કે: અંતને સમયે આપને ભરત ગાજની પેઠે ન થાય તે સંભાળજો ! ભરતરાજાએ હરણનો વિચાર કરતા કરતાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યા હતા તેથી તેમને બીજો જન્મે હરણનો અવતાર લેવો પડ્યો હતો. એ સાંભળી પરમહંસદેવે કાઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહતો. માત્ર સહજ સ્મિત કર્યું હતું. કોઈ કોઈ સમયે પરમહંસ દેવને પણ એવો જ પ્રશ્ન થતો કે: “આમ કેમ થાય છે ? એક સામાન્ય બાળકને માટે મ્હાર ચિત્ત આટલું બધું ચચગ થાય છે તેવું કારણ શું ?” તેમણે કાલી માતા પામે અશુભાત કરી પોતાના પ્રશ્નો ઉત્તર પૂછ્યો હતો. માતાજીએ કહ્યું હતું કે: “નરેન્દ્રના હૃદયમાં નારાયણની સત્તા હતી જોઈ શકે છે માટે જ એમ થાય છે.” હાજરા નામક એક ગૃહસ્થ દક્ષિણેશ્વરના કાપી મંદિરમાં નિવાસ કરતા હતા. તેમણે પરમહંસ દેવને કહ્યું હતું કે: “તમે શાંત દિવસ આ બધા હોકરાઓના વિચાર કરો છો ત્યારે બગવાનનું બજન ક્યારે કરશો ?” એ સાંભળી પરમહંસ દેવે કાલી માતા પાસે જઈ અશુભાત કરતા કહ્યું હતું કે: “મા, નરેન્દ્ર અને આ બીજા હોકરાઓ સંબંધી વિચાર હું શા માટે કરું છું ? તેના ઉપર પ્રેમ શા માટે રાખું છું ?” તે સાંભળી માતાજીએ તેમને સ્પષ્ટ રૂપે દર્શાવ્યું હતું કે: “મ્હેં પોતે-જ સર્વ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કર્યું છે છતાં સુહ-સ્વરૂ-પાત્રમાં મ્હારો પ્રકાશ વિશેષ જણાય છે.” પરમહંસ દેવ વાત કરતા કે: “તેના રૂપનું દર્શન કર્યા પછી સમાધિ ભંગ થઈ ત્યારે હાજરા ઉપર હું ગુસ્સે થયો. મ્હેં કહ્યું: બેવકુફે મ્હાફે મન બગાડી નાખ્યું છે. વળી વિચાર્યું કે: “તે બિન્ન ચાગનો દોષ જો ? માતાજીની અનૈકિક લીલા તે શી રીતે સમજી શકે ? તેને જ્ઞાન કેટલું ? પરમહંસદેવ એમ પણ કહેતા કે: “હું તો તે સુવકાને

જાણે સાક્ષાત્ નારાયણ સ્વરૂપ જોઈ શકું છું. નરેન્દ્રને પ્રથમ જોયો તે વખતે તેના શરીરમાં વિશેષ પાત્રતા હતી. તેના શરીરે મ્હેં સ્પર્શ કર્યો તેજ વખતે તેનું બાહ્યગાન લૂપ્ત થયું, ત્યાર પછી તેને જોવા-મળવા માટે મ્હારા પ્રાણમાં આકુલતા બાકુલતા થવા લાગી. કોઈ કોઈ સમયે તો મ્હારા હૃદયમાં એટલું બધું દુઃખ થવા લાગ્યું કે; જાણે હૃદયમાં કોઈ લુગડું નિચોવતું હોય તેમ જોર કરી કોઈ મ્હાઈ હૃદય આમળે છે. તે સમયે જે દર્દ થતું તે સહન થઈ શકતું નહિ. અરેરે! નરેન્દ્રને મળવા માટે મન એટલું બધું તણાવ કે' કહેવાની વાત જ નહિ. એ સમયે હું બગિચામાં જઈ ઉત્તર દિશા તરફ દોડી જતો. વૃક્ષોની ઘટામાં જ્યાં કોઈ જતું નહિ ત્યાં જઈ મ્હોટી ખૂંચો પાડી હું પ્રાર્થના કરતો કે: ઓ નરેન્દ્ર રે! તું આવરે! તને દોડા સિવાય મ્હારાથી રહી શકાતું નથી રે! યોડીવાર એ પ્રમાણે ખૂંચો પાડી અશ્રુપાત કરતો. ત્યારે મન શાંત થતું. છ માસ પર્યંત આવી અવસ્થા મ્હેં ભોગવી હતી. અન્ય યુવકો મ્હારી પાસે આવી ગયા તેમાંના કેટલાકને માટે કવચિત્જ મ્હને લાગણી થઈ છે પરંતુ નરેન્દ્રને માટે જે કષ્ટ થયું છે તેની તુલનામાં તે તુલ્ય છે. એક દિવસ કાલી મંદિરના ખજાનચી ભોળાનાથને મ્હેં કહ્યું હતું કે "ભાઈ, મ્હને એમ કેમ થતું હશે?" ભોળાનાથે ઉત્તર દીધું હતું કે: "એતું કારણ વિચારવું જોઈએ. સમાધિસ્થ મહાપુરુષોના મન જે સમયે ઉચ્ચ બ્રહ્મજ્ઞાનમાયી માયામાં નીચે-ઉતરે છે ત્યારે સત્વગુણી મનુષ્યો સાથે તે વિલાસ કરે છે. સત્વગુણી મનુષ્યોને જુલે છે ત્યારે જ તેમનું મન શાંત થાય છે." એ ઉત્તર સાંભળીને મ્હાઈ મન શાંત થયું. તેમ છતાં વયમાં વયમાં નરેન્દ્રને જોવા માટે અધિર થઈ હું બેડો બેડો રહતો હતો.

નરેન્દ્રનાથના વિયોગ સમયે પરમહંસ દેવને અસહ્ય કષ્ટ થતું અને જ્યારે તે તેમના સન્નિપ્ત આવતા ત્યારે તેમને અસીમ આનંદ થતો. શ્રી-યુક્ત પ્રિયનાથ સિંહ નામક ગૃહસ્થે, સ્વામીજીએ બી. એ. પરીક્ષા પસાર કરી તે પહેલાંના એક બનાવતું વર્ણન "ઉદ્બોધન" નામક બંગાળી માસિક પત્રિકામાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

"એક દિવસ પ્રાતઃ સમયે શ્રીરામકૃષ્ણદેવ, નરેન્દ્રને અનેક દિવસથી

દોઢા નહિ હોવાથી તેમને મળવા માટે રામલાલને સાથે લઈ કલકત્તો નરેન્દ્રના "ટોંગ" બવનમાં બઈ ચઢ્યા હતા. તે દિવસે નરેન્દ્રના મકાનમાં હરિદાસ ઉપાધ્યાય, અને દાશરથિ સન્યાસ નામક તેમના બે સહાધ્યાયી મિત્રો બેઠા બેઠા કવચિત્ વાંચતા તો કવચિત્ વાર્તાલાપ કરતા. એઠલામાં બંડારથી "નરેન્દ્ર નરેન્દ્ર" ચબ્દોચ્ચાર મંભળાયો. ચબ્દ સંભળતાં જ નરેન્દ્ર આંકળાકાંકળા ઉતાવળે પગલે નીચે ઉતર્યા. તેમના સહાધ્યાયી મિત્રો પણ સમજી શક્યા કે પરમકંઠેવ પધાર્યા છે, તેથી જ નરેન્દ્ર આટલો બધો આકુલ થઈ તેમને તેડી લાવવા દોડયો. મિત્રોએ જોયું કે દાંદરના મધ્યમાં જ ગુરુ-શિષ્યનો મેળાપ થઈ ગયો છે. નરેન્દ્રને જોતાં જ શ્રીરામકૃષ્ણદેવે આંધ્રુ ભરેલે નેત્રે ગદગદ કણ્ઠે કહ્યું; "તું આટલા દિવસથી કેમ આવતો નથી? તું આટલા દિવસથી કેમ આવતો નથી?" વારંવાર એજ શબ્દોચ્ચાર કરતા ઉપર આવી બેઠા. ત્યાર પછી પોતાના રૂમાલને છેડે મિઠાઈ બાંધી લાભ્યા હતા તે છોડી પ્રેમપૂર્વક નરેન્દ્રના મોઢામાં મૂકતા "ખા, ખા, ?" કહી ખવડાવવા લાગ્યા. તેઓ બ્યારે બ્યારે નરેન્દ્રને મળવા આવતા ત્યારે કાંઈ પણ ઉત્તમ મિષ્ટાન્ન બાંધી લાવતા. કાંઈ કાંઈ વખત કાંઈ ખાણસ જોડે પણ મિષ્ટાન્ન નરેન્દ્રને પહોંચાડી દેતા. નરેન્દ્ર એકસો મિષ્ટાન્ન હડાવે તેવો ખાણસ નહતો. મિષ્ટાન્નખાથી કેટલુંક પ્રથમ મિત્રોને આપ્યા પછી જ પોતે ખાતા. શ્રી રામકૃષ્ણદેવે આતુર નેત્રે તેમના મુખ સ્હામે જોયા કર્યું. ત્યાર પછી તેમણે કહ્યું; "તારું ગાન બધા દિવસથી સાંભળ્યું નથી. સંભળાવ તો બાઈ." તેજ ક્ષણે વંજુરો લઈ સર મેળવીને નરેન્દ્રે મિષ્ટ કંઠે ગાવાતું શરૂ કર્યું:—

“જગ મા કુલકુણ્ડલિનિ.

(૧.) બ્રહ્માનન્દ-સ્વરૂપિણી.

(૨.) નિત્યાનન્દ-સ્વરૂપિણી.

- પ્રમુખ જુજગાકારા આધાર-પદ્મ-વાસિની. ” વગેરે.

ગાયનનો આરંભ થયો તેમ તેમ શ્રીરામકૃષ્ણદેવ પણ સમાધિસ્થ થવા લાગ્યા. ગાયનની સ્વર સાથે જ મન ઉર્ધ્વ ગતિએ પહોંચ્યું. નેત્ર

પલક મારતાં બંધ થયાં. શરીર આસોઆસ લેતું બંધ પડ્યું. મુખ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ હોવાથી દેવી ભાવ ધારણ કર્યો હતો. ધીમે ધીમે આરસની મૂર્તિ હોય તેમ જડવત્ થઇ પરમહંસદેવે નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી. નરેન્દ્રના મિત્રોએ આત્માર પડેલાં કોઇ દિવસ મનુષ્યની આવી સ્થિતિ દીઠી નહતી, તેમણે એકાએક આવો બનાવ જોઈ કલ્પના કરી કે: “હદાય પર-મહંસ દેવના શરીરમાં અહસ્માત્ કોઇ બ્યાધિ થઇ આવવાથી તેઓ અ-ચેતન થઇ પડ્યા હશે!” મિત્રોને બહુ ભય લાગ્યો. તે બિચારાં અંગ્રેજ બાપુ! સમાધિમાં શું સમજે? દાગરચિ ઉતાવળે પગલે જળ લારી પર-મહંસ દેવના મુખ ઉપર ઊંટવા જતો હતો તે જોઇ નરેન્દ્રે તેને ના પાડતાં કહ્યું કે: “જળ ઊંટવાની આવશ્યકતા નથી. તેઓ અચેતન થયા નથી. માત્ર સમાધિસ્થ થયા છે. ગાયન સાંભળતાં સાંભળતાં જ પુનઃ તેમને ચે-તન્ય પ્રાપ્ત થશે.” એમ કહી તેમણે માતાજી સંબંધી ગાયન ગાવાનું શરૂ કર્યું: “એક વાર તેમનિ તેમનિ તેમનિ કરે નાચમા સ્યામા.” સ્યામા વિ-પયક અનેક ગાયન ગવાયાં. ઠાણી સંબંધી પણ અનેક ગવાયાં. ગાયન સાં-ભળતાં સાંભળતાં શ્રીરામકૃષ્ણદેવ કવચિત્ સમાધિસ્થ થાય છે, કવચિત્ અર્ધ બાહ્ય રાત્ર પ્રાપ્ત કરે છે, નરેન્દ્રે ધણાં ગાયનો ગાયા. અંતે ગાયન બંધ પ-ડ્યા પછી શ્રીરામકૃષ્ણદેવે કહ્યું કે: “દક્ષિણેશ્વર આવે છે કે? ધણા દિવ-સથી આવ્યો નથી. ચાલની બાધ, જલદી પાછો આવજો.” નરેન્દ્રે તુર્ત જ હા કહી. પુસ્તકો પડ્યાં હતા તેમ જ પડ્યાં-રહ્યા. માત્ર તંબુરો સંભાળીને એક માણુએ મૂક્યો અને શુરદેવની સાથે ગમન કર્યું મિત્રો પોતપોતાને ઘેર ગયા.

નરેન્દ્રનાથ ઉપર પરમહંસદેવના કેવો ગાઢ પ્રેમ હતો અને તેઓ તેમને કેવી રીતે દૃષ્ટિએ જોતા હતા તેનું વર્ણન અમારી સામાન્ય લેખિનિ દ્વારા થઇ શકે એમ નથી. જે સમયે નરેન્દ્રનાથને પરિવાર વર્ગ માટે અન્ન વસ્ત્ર મેળવવાનો કાર્ય ઉપાય નહિ મળ્યાથી અતિશય ચિન્તાતુર થયા હતા, તે સમયે તેમના મનમાં એવો વિચાર થયો હતો કે: સામાન્ય મનુષ્યોની પેટે દ્રવ્ય ઉપાજન કરી કુટુંબ-પરિવારને અન્ન-વસ્ત્ર પુરું પાડવા માટે મહા-શૈ જન્મ થયો નથી. એ વિચારને વશ થઇને તેમણે શુદ્ધમાગ કરવાનો

દહ સંકલ્પ કર્યો હતો. ઘરમાંથી ઉપડી જવા માટે સર્વ તૈયારી પશુ તેમણે કરી રાખી હતી. એ સમયે એક દિવસ પરમહંસદેવ દક્ષિણેશ્વરથી કલકત્તે એક ભક્તને ઘેર પધાર્યા. નરેન્દ્રે વિચાર કર્યો કે: “સાઈ ચયું. ગુરુ દર્શન કર્યા પછી હમેશને માટે તેમની પાસેથી વિદ્યાયગિરી લઈ ગૃહ ત્યાગ કરીશ.” એ વિચારથી તેઓ ગુરુદર્શન ગયા. પરમહંસદેવે તેમને દક્ષિણેશ્વર આવવાનો આગ્રહ કર્યો. નરેન્દ્રે ઘણીએ આનાકાની કરી, ઘણાં ખંડાનાં કાઢ્યાં પરંતુ તેમણે કાંઈ પણ સાંભળ્યું નહિ. ભક્તને ઘેર ઉત્તમ કીર્તન થઈ રહ્યું. પછી નરેન્દ્ર પરમહંસદેવ સાથે ગાડીમાં બેસી દક્ષિણેશ્વર ગયા. ગાડીમાં વિશેષ વાતચિત થઈ નહિ. દક્ષિણેશ્વર ગયા પછી અનેક ભક્તો સહિત પરમહંસદેવે પોતાના જોરડામાં પ્રવેશ કર્યો. ગાડી પર બેઠા પછી થોડીવારે અર્ધ સમાધિ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. એ સ્થિતિમાં જ નરેન્દ્રની પાસે જઈ તેને ગળે વળગી અધુપૂર્ણ નેત્રે જોવા લાગ્યા.

“કયા કહિ તે ડરાઈ, ના કહિ તે ડરાઈ. આમાર મને સન્દ હય ખુઝિ તોમાય હારાઈ હા-રાઈ.” બાઈ, ત્હને કહેતાં બય લાગે છે. ના કહેતાં પણ બય લાગે છે. મનમાં સન્દેહ થાય છે કે કહું તો વખતે ત્હને ગુમાવી બેઠું. નરેન્દ્ર સ્થિર રહી ચક્રમા નહિ. હૃદયમાં રોકાઈ રહેલી બાવનાઓને તે દબાવી ચક્રમા નહિ. પરમહંસદેવની પેઠે જ તેમની છાતી પણ નેત્રના આકુષ્ઠી પક્ષથી ગઈ. તેઓ જાણી ગયા કે: “પરમહંસદેવ સર્વ હકિગત જાણી ચક્રમા છે.” તેમનાં એવાં આચરણથી સર્વ ભક્તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. પરમહંસદેવને દેહમાન આભ્યું ત્યારે કોઈ કોઈ ભક્તોએ ઉપર પ્રભાણે કરવાનું કારણ પૂછતા તેમણે હાસ્ય ભરિત મુખે ઉત્તર દીધું કે: “તેની સ્થાપે મ્હારો કંઈક સંબંધ મંધાઈ ગયો છે. તે મ્હારો કંઈક સજો થયો છે.” તે રાત્રે સર્વ ભક્તોના વિદાય થયા પછી પરમહંસદેવે નરેન્દ્રનાથને જોવાની કહ્યું કે: “હું જાણું છું કે તું ત્રી મહાશયીના મર્ગ માટે જ આવ્યો (જન્મ્યો) છે. સંસારમા (ગૃહસ્થાશ્રમ-માયામા) તું કદી પણ રહી ચક્રશે નહિ પરંતુ હું જેટલા દિવસ જીવન ધારણ કરું છું ત્યાં સુધી મ્હારે ખાતર તું સંસારમાં માત્ર ગૃહસ્થાશ્રમીની પેઠે જ નિવાસ કર.” એટલું બોલી. હૃદયના આવેગથી પુનઃ તેઓ અમુ વિસર્જન કરવા લાગ્યા.

નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ કેવો અને તેનું સ્મરણ કેવું મધુર હોય છે તે ઉપરોક્ત ખનાવ ઉપરથી વાંચકો અનુમાન કરી શકશે. જે પ્રેમમાં ભેદભેદ હોતો નથી, જે પ્રેમ પારકાને પોતાનું ખનાવી દે છે, જે પ્રેમ વિશ્વપ્રેમનું માત્ર નામાન્તર જ છે, તેનો જ આભાસ ઉપરોક્ત ચિત્રમાંથી વાંચકોને મળી શકશે. નરેન્દ્રનાથ કહેતા કે: "પરમહંસદેવના એ પ્રેમે જ મદને ચિરગ્રાળને માટે બાંધી રાખ્યો છે. માત્ર તેઓ એકલા જ પ્રેમ કરી જાયતા અને પ્રેમ રાખી શકતા. સંસારનાં અન્ય સર્વ મનુષ્યો સ્વાર્થ-સિદ્ધિને માટે ખોટા-ખનાવડી-પ્રેમ દર્શાવે છે."

પરમહંસદેવ નરેન્દ્ર તરફ આંખીનો સંકેત કરી કહેતા કે: "અતિ ઉચ્ચ મહાલય. પુરૂષની સત્તા, એજ ખરો બક્ષત છે. એના સમાન બીજો એક પણ નથી." એ ઉપરથી જ સમજી શકાય છે કે તેઓ નરેન્દ્રને કેવું ઉત્તમોત્તમ પાત્ર-અધિકારી-જાણતા હતા. તેઓ અંતર્યામી હતા. સર્વ ધુવડેલા હૃદયની અદૃશ્ય તેઓ ઉત્તમ રૂપે જાણતા અને સર્વના સમક્ષ મુક્ત કરે તે પ્રકટ થયું કરતા. એક સમયે તેમણે કહ્યું હતું કે: "કેશવમાં (બ્રહ્મસમાજ-સુધાનક) જે કે એક ઉત્તમ લક્ષણ છે પરંતુ નરેન્દ્રમાં તો તેના અરાક ઉત્તમ લક્ષણ છે." વળી એક સમયે બોલ્યા હતા કે: "કેશવનાં હૃદયમાં યાનનો એક દીપક પ્રકટ્યો છે, પરંતુ નરેન્દ્રના હૃદયમાં તો યાન-સૂક્ષ્મ પ્રકાશી રહ્યો છે." અનેક સેવકો પરમહંસદેવની સેવા કરતા, કોઈ પવન નાંખતા, કોઈ પગ દબાવતા, પરંતુ નરેન્દ્રને તેઓ કદી પણ પોતાની સેવા કરવા દેતા નહિં. તેમને "નારાયણ" માનતા તેથી જ કદાચ સેવા કરાવતા નહિં હોય એમ કલ્પના થાય છે. નરેન્દ્ર તેમની સેવા કરવા ધણી વખત બ્રાહ્મણ થઈ ઉઠતા, પરંતુ તેઓ કહેતા કે: "તારો માર્ગ જ નિરાજો છે."

પરમહંસદેવ નરેન્દ્રનાથને અતિશય ઉચ્ચ અધિકારી-પાત્ર માનતા. તે સંબંધી તેમણે નરેન્દ્રના સન્મુખ તેમજ તેમની ગેરહાજરીમાં અન્ય બકતો સમક્ષ ધણી વખત પ્રકટ કર્યું હતું, પરમહંસદેવ ધણી વખત કહેતા કે: "એ (નરેન્દ્ર) આન વગરની-ઉંઘડી-તલવાર છે." "એનામાં સાચું

પુરુષત્વ જાણાય છે.” “તે (નરેન્દ્ર) અખણ્ડ (નિરાકાર) મહાસય છે.” “તે સપ્તર્ષિમાનો એક છે.” “તે નરનારાયણ ઋષિમાનો નર છે.” વગેરે. એ સિવાય તેમના અનેક સાધારણ ગુણની પણ તેઓ અતિસય પ્રથંસા કરતા. તેમની પાસે જે કોઇ જાતું તેને તેઓ પૂછતા કે: “તમે નરેન્દ્રને ઓળખો છો કે ?” યોડી વાર પછી કહેતા કે: “જાતું હતમ છોકરો. ગાવામાં, વગાડવામાં, વિદ્યાભ્યાસમાં, બધી રીતે હતમ છે. જે દિશામાં તે જશે ત્યાં કંઈક શ્રેષ્ઠ કરી મૂકશે.” વગેરે.

પરંતુ નરેન્દ્ર તો પરમહંસદેવને પ્રથમ ધર્મ ખરું અર્થે ગાંડા અથવા અસ્કેષા મગજના ધારતા એ અમે પ્રથમ જ કહ્યું છે. તેમ ધારવા છતાં પણ પરમહંસદેવનું અદ્વિત-દેવી સમ્પતિ વિશુદ્ધિત ચરિત્ર, તેમનો અદ્વિત ધર્મ, અને તત્ત્વ-જ્ઞાન જોઇ તેમના પ્રત્યે મહાન્વિત થયા વિના તેઓ રહ્યા નહતા. નરેન્દ્રનાથ તે સમયે કાળી, રાધા, વગેરે દેવ દેવીને માનતા નહિ, તેમ અદ્વિત તત્ત્વને પણ સત્ય રૂપે માની ચક્રતા નહિ. કુરેથી જ હાજરા મહાશયને મુખેથી “સર્વ બ્રહ્મ” છે. એવું સાંભળી મસ્કરીમાં તેઓ કહેતા કે: “હા, તેમ છે તો પછી ધડો પણ બ્રહ્મ, ધર પણ બ્રહ્મ.” પરંતુ ખીજાં માણસોનાં કથનમાં અને પરમહંસદેવના કથનમાં ભેદ એટલો હતો કે ખીજાઓ કેવળ પુસ્તકો વાંચીને ધર્મની વાતો કરતા ત્યારે પરમહંસદેવને પુસ્તકો વાંચીને જ્ઞાન થયું નહતું. તેમને સાધન વડે સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તેથી તેઓ જે કથન કહેતા તેમાં વિલક્ષણ પ્રકારનું બળ જોઇ શકાતું. તે ઉપરાંત પરમહંસદેવ શુદ્ધ વિચાર કરવા કરતાં વિવેક-વેરાગ્યયુક્ત વિચાર અને પ્રથમ ભક્તિને, ધર્મ પ્રાપ્તિ માટે અધિક અનુકૂળ હોવાનું જાણાવતા. નરેન્દ્રનાથને પણ તેમજો ધીમેધીમે એજ માર્ગે ચલાવ્યા હતા. તેમને જોતાં જ તેઓ “કામિની-કામન ત્યાગી, મહા શુદ્ધ સત્ત્વ-પાત્ર-અધિકારી પુરુષ જાણી શક્યા હતા” તેથી જ તેઓ કહેતા કે: “આ તો નિલ-સિદ્ધ છે.” વળી એમ પણ કહેતા કે: “એ (નરેન્દ્ર) જે દિવસે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખી ચક્રશે તે દિવસે એનો દેહ રહેવા દેશે નહિ.” નરેન્દ્રનાથની માયા રહિત વૃત્તિ ઉપર તેમને એટલો બધો દ્રઢ વિશ્વાસ હતો કે, એમનામાં

કિંચિત્ પશુ માયાનો પ્રભાવ નહિ હોય તો કદાચ તેઓ જગતનાં કોઇ પશુ કાર્પમાં પ્રવૃત્ત નહિ થતાં એકદમ સ્વસ્વરૂપમાં લીન થઇ જશે. એવા બયથી પરમહંસદેવે મહામાયા કાળી માતા સમક્ષ અશ્રુપાત કરતાં પ્રાર્થના કરી હતી કે: “ મા! એના દૃઢપણ યોડી માયાનો પ્રવેશ કરાવી દે, નહિ તો કાંઈ પશુ કાર્પ થશે નહિ.” નરેન્દ્રનાથ જેવો ઉત્તમ અધિકારી પ્રાપ્ત કર્યાથી પરમહંસદેવના આનંદની સીમા રહી નહતી. તેઓ જાણી શક્યા હતા કે: એ (નરેન્દ્રનાથ) ની સહાયતાથી જ ભવિષ્યમાં સનાતન ધર્મનો પુનઃ અભ્યુદય થઇ શકશે. તેથી જ તેઓ યત્નપૂર્વક ધીમે ધીમે નરેન્દ્રનાથના આન્ત સંસ્કારોનો ઉચ્છેદ કરતા હતા. જે નરેન્દ્રનાથ પ્રથમ કાંઈ પશુ માનતા નહતા, મહાન સંશયવાદી હતા, તે ધીમે ધીમે સર્વ માનવા લાભી હતા, તેમ છતાં તેમણે હમલે હમલે પરમહંસદેવની સુઠાં પરીક્ષા લીધી હતી. તેમનો કોઈ પશુ ઉપદેશ અથવા સિદ્ધાન્ત તેઓ પ્રમાણુ વગર સત્ય માની લેતા નહિ. શરવાતમાં તેમના પ્રત્યેક કથન ઉપર શંકા રાખી પરીક્ષા કરતા ત્યાર પછી વારંવાર તેમની સત્યતાનું નિઃસંદેહ પ્રમાણુ પ્રાપ્ત કરતાં અંતે તેમણે એ દેવ ધણે ભાગે છોડી દીધી હતી. જો કે તે તદ્દન તો છોડી નહતી. દૃષ્ટાન્ત સ્વરૂપ આ રથને એક વિષયનો ઉદ્દેશ્ય કરવામા આવે છે. અનેક સમયે પરમહંસદેવ ગમે તે માણસના હાથનું જળ પાન કરતા નહિ અથવા ગમે તે માણસનું સ્પર્શ કરેલું બોજન કરતા નહિ. નરેન્દ્રનાથ એમજ ધારતા કે. એ માત્ર ખોટો બહેમજ છે. ગમે તેના હાથનું જળ પાન કરવાથી અથવા ગમે તેના હાથનું બોજન કરવાથી નુકશાન શું ? જો માણસ સ્વચ્છ વસ્ત્રો ધારણ કરતો હોય અથવા શરીરે સ્વચ્છ રહેતો હોય તો પછી તેના હાથનું જળ પાન કે બોજન કરવામા દોષ શો ? આ શંકાનું સમાધાન કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે પરમહંસદેવને એક માણસ ખતાવીને ઉપરોક્ત પ્રશ્ન કર્યો હતો. ઉત્તરમા તેમણે કહ્યું હતું કે: “ એ માણસનું વર્તન પવિત્ર નથી બાહ ! જે માણસો બહારથી ઉજળા વસ્ત્રો પહેરે, ઘર સાફ-સુદ્ધ રાખે કે શરીરે સાધુ ચોળી સ્વચ્છ રહે તેથી તેમનું આત્મ ચરિત્ર સુદ્ધ હોય છે એમ માનવાને કારણ નથી. જો બાહ્ય દેખાવ સાચે મનુષ્યનું

આંતર જીવન વિશુદ્ધ-પવિત્ર-ચારિત્ર હોય તોજ તે પવિત્ર ગણાય.” નરેન્દ્રનાથને પ્રથમ તો વિશ્વાસ બેઠો નહિં પણ પાછળથી જે માણસ માટે પૂજ્યું હતું તેનું ખાનગી જીવન તપાસતાં તે માણસ અતિ, હીન ચરિત્રનો જણાયો હતો.

ગૃહસ્થના જેવાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલા સાધારણ મનુષ્યોનાં અતિ ગ્રુમ પાપ અથવા નિન્દનીય આચરણ પણ પરમહંસદેવની સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી અજાણ્યાં રહેતાં નહતાં તે ઉપરોક્ત બનાવ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણી શકાય છે. પરંતુ નરેન્દ્રનાથની સ્વતઃ સિદ્ધ પવિત્રતા ઉપર, એ સૂક્ષ્મ દર્શી મહાપુરુષનો એવો અટલ-અચલ વિશ્વાસ હતો કે જેથી તેઓ વારંવાર કહેતા કે: “એ (નરેન્દ્ર) તો અતિ સ્વચ્છ છે, એના સ્પર્શથી પાપ-તાપ સર્વ બળીને ભસ્મ થઈ જશે. એ ગમે તેનો આહાર કરશે તો પણ એને દોષ લાગે તેમ નથી.” આ વાક્યો ઉપરથી સમજી શકાય છે કે: પરમહંસદેવે તેમને જીવન્મુક્ત મહાપુરુષની ઇલાદીમાં મૂક્યા હતા.

ભગવદ્ભક્તિમાં હાનિ થવાનું જણાવી પરમહંસદેવ પોતે નાના પ્રકારના નિયમોનું પાલન કરતા અને સર્વ ભક્તોને તે પ્રમાણે વર્તવાનો સર્વદા ઉપદેશ દેતા. પરંતુ તેઓ વળી એમ પણ કહેતા કે: “નરેન્દ્ર જો એ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરશે તો પણ તેને કાંઈ અડચણ નહીં. નરેન્દ્રના હૃદયમાં જ્ઞાનાગ્નિ સર્વદા પ્રજ્વલિત થઈ રહ્યો છે. તેથી તે સર્વ પ્રકારના આહાર-દોષને અસ્પીશીત કરી દેશે તેથી જ ગમે તે સ્થળે એની ધ્રુમજાનુસાર ભોજન કરવા છતાં એનું મન કદીપણ કલુષિત થશે નહિં. જ્ઞાનરૂપ અસિદ્ધારા તે હમેશા માણના સમસ્ત બંધનોને કાપી કટકે કટકા કરી નાંખે છે, તેથી જ મહામાયા તેને કાંઈ પ્રકારે વશ કરી શકતી નથી,” આ પ્રમાણે કેટલીએ વારુ નરેન્દ્ર સંબંધી તેમણે કહ્યું હતું તેની ગણતરી નથી. મારવાડી ભક્તો પરમહંસદેવનાં દર્શન આવના તે સમયે તેઓ અનેક પ્રકારના આદ્ય પદાર્થો-મિષ્ટાન્નાદિ-લાગી ભેટ ધરતા. તે સમયે પરમહંસદેવ કહેતા કે: “આ ભેટો નિષ્કામ ભાવે દાન કરી જાયતા નથી. એક નની ખીડી દાન કરતી વખતે સોગ ગણી કામના કરીને પછી આપે છે! એવા પદાર્થોનું ભોજન કરવાથી ભક્તિને હાનિ પહોંચે છે.” એમ કહેવા

છતાં પણ એવા પદાર્થો નરેન્દ્રને ભોજન કરવા - આપતા અને કહેતા કે:
"એના ભોજનથી એને કશી હાનિ થશે નહિ. એ બધું ખચી શકશે."

નરેન્દ્રનાય સંબંધી આવી હ્રસ્વ ધારણા હોવા છતાં તેમના આચરણમાં
જો કાંઈ ભૂલ જણાતી તો તેનું તેઓ કદી પણ સમર્થન કરતા નહિ. તે
ભૂલ સુધારવા તુરત જ તેમને ટોકતા જરા પણ વિલંબ કરતા નહિ.

એક સમયે નરેન્દ્રનાયે એક ભક્તની શ્રદ્ધાને "અંધ શ્રદ્ધા" કહી હતી.
એ સાંભળી ભક્તના મનમાં બહુ દુઃખ થયું હતું. એ જોઇ પરમહંસદેવે
નરેન્દ્રને કહ્યું કે: "શ્રદ્ધામાં વળી અંધપણું કેવું રે? શ્રદ્ધા માત્ર તો અંધજ
છે! શ્રદ્ધાને તે વળી નેત્રો હોતાં હશે કે? "શ્રદ્ધા" કહે કે "જ્ઞાન"
કહે. તેમ નહિ કહેતાં "અંધશ્રદ્ધા" અને "નેત્રવાળી શ્રદ્ધા એ શું?"

નરેન્દ્ર ધીમે ધીમે સમજવા પામ્યા હતા કે: "પુસ્તકોનો અભ્યાસ
કરીને અથવા અન્યને મુખેથી સાંભળીને જો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે સાત્ત્વ-
જ્ઞાન અથવા સાત્ત્વધર્મ નથી. સાચો ધર્મ તો અનુભવ સાંપેક્ષ જ છે. ઇશ્વ-
રના દર્શન કરવાની ઇચ્છા હોવાથી જ તેમણે બ્રહ્મ-મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથને
પૂછ્યું હતું કે: "તમે ઇશ્વરના દર્શન ક્યાં છે કે નહિ?" જો કે
આવો પ્રશ્ન પૂછતાં પહેલાં જ તેમણે પરમહંસદેવનાં દર્શન તો ક્યાં હતાં,
પરંતુ તે વખતે તેઓ તેમને "ગાંડા" સિવાય અન્ય કાંઈ માનતા નહિ.
તે સમયે બ્રહ્મસમાજ અને દેવેન્દ્ર તથા કેશવભાષ્ય વગેરે આચાર્યો નવીન
યુવકોના નેતા હતા. નરેન્દ્ર પોતે પણ બ્રહ્મસમાજ અને નિરાકાર બ્રહ્મની
ઉપાસનાના પક્ષપાતી હતા. તેઓ દેવ-દેવી માનતા નહતાં. પરંતુ પરમહંસ
દેવની પાસે આવજા કરતાં કરતાં તેમણે ધાર્યું કે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર
કરી શકાય એમ છે, છતાં ઇશ્વરના સાક્ષાત્કાર મંબંધી મહર્ષિદ્વારા હું કાંઈ
વિશેષ જાણી શક્યો નહિ! આ વિચાર દૃઢ થતાં જ તેમણે ધીમે ધીમે
બ્રહ્મ ધર્મનો આશ્રય ત્યાગ કરી પરમહંસદેવના ચરણનું ચરણ ચઢ્યું હતું
અને ધ્યાન, ધારણા, તપસ્યા, વિવેક, વૈરાગ્ય અને કૃતમ વિચારની સહાયતા
વડે તેમજ સર્વ કૃત્તાં વિશેષ કલિયુગાવતાર, કલ્પતરુ સમાન, સદશુદ્ધેવ
ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણદેવની કૃપા વડે ધર્મ અને ઇશ્વર પ્રાપ્ત કર્યા.

“ધન્ય ધન્ય ગુરુપ્રતાપ, અમર ચિદ્વ્યો આત્મા.” શ્રી સદ્ગુરુના પ્રતાપ વડે જ બંધા (શિષ્ય) અમર આત્માને ઓગળી શક્યો. તે અમર જ થયો. પરમહંસદેવના ઓધથી અને તેમના જ્વલન્ત દૃષ્ટાન્તથી નરેન્દ્રનાથ અંતે સાકાર અને નિરાકાર બન્ને માનવા લાગ્યા. તેઓ નિરાકાર બ્રહ્મને પણ માનતા અને માતા કાલી, કૃષ્ણ, શિવને પણ માનતા. અહા ! કેવું અદ્ભુત પરિવર્તન ! કેવો ગુરુદેવનો પ્રભાવ પ્રતાપ ! જે એક વખત ધોર નાસ્તિક તે જ આ સમયે ધોર આસ્તિક ! પરંતુ તે પરિવર્તન કદિન સં-શ્રામને પરિણામે સાધ્ય થયું હતું. એ સંશ્રામમાં એક તરફ મૂર્તિમાન સં-નાતનધર્મ ઉભો હતો અને બીજી તરફ પ્રત્યક્ષવાદી પાશ્ચાત્ય શિક્ષાભિમાની નવિન તંત્ર હતો. એ બન્નેના યુદ્ધમાં અંતે સનાતન ધર્મનો જ જય થયો ! પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓ, પ્રત્યક્ષવાદીઓની તાર્કિક દલીલો હવામાં ઉડી ગઈ ! પરમહંસદેવે તેના કુરચે કુરચા ઉડારી દીધા ! બલમલા બ્રાહ્મ સમાજીયોનો પરાજય થયો. સનાતન ધર્મનો જય કંઠા ગમડી રહ્યો. આકાશથી તે પા-તાળ પર્વત તેના બલુકારા અધપિ પર્વત વાગી રહ્યા છે. જય સનાતન ધર્મ !

પરમહંસદેવના મહિમામય ચરિત્ર ઉપર નરેન્દ્રનાથ એટલા બધા મે-હિત થઈ ગયા હતા કે : પિતાના મૃત્યુ પછી પોતાના ઘરની અનંત રુદ્ધિયા, બાઈભગિની અને જનનીની વિવાદ-કર્ણુ બુધ્ધિ, અત કષ્ટ, એક વખત આકાર, વગેરે કોઈને પણ નહિં ગળુકારતાં, તેઓ દક્ષિણેશ્વર કોડી ગયા દારણ દુઃખથી લદમ નિર્જળ થઈ ગયું હતું છતાં પણ હૃદયમાં જાણે કોઈની જૂઠું સંમગાયાથી રિચર રહી શક્યા નહિં. પરમહંસદેવે તેમને કાલી માતાના મંદિરમાં જઈ ધન રત્ન માટે પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું હતું, પરંતુ તેમણે તે નહિં માગતાં ત્રણ ત્રણ વખત માત્ર “શાન-મક્તિ”ની જ પ્રાર્થના કરી હતી. એજ ગુરુકૃપા ! એજ ગુરુ પ્રતાપ !

પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે : ચરવાતમાં નરેન્દ્રનાથ અદ્વૈતવાદ સમજી શક્યા નહતા. તેઓ કહેતા કે : હું જ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છું. એવી ખારખા કરતી એ શું ધોર પાપ અને અહંકાર નથી ? પરંતુ એના ઉત્તરમાં પરમહંસદેવ તેમને માત્ર અદ્વૈત પ્રવિષ્ઠાઈ શાશ્વ-અન્યોનું અધ્યયન કરવાનો ઉપદેશ

शिवेश्वर, पञ्चरत्न, समाधि साधन, गुप्तिय

म्यापी प्रियानन्दजी ।

श्री गणकृष्ण परमहंस ।

આપતા. અન્ય શિષ્યોને તેઓ સાધારણ રીતે જ ભક્તિ-શાસ્ત્રના અન્યોત્તર અધ્યયન કરવાનું કહેતા પરંતુ નરેન્દ્રનાથને તો યોગવાશિષ્ઠ, અધ્યાત્મ સમાયણ, અને મુખ્ય મુખ્ય ઉપનિષદોનું અધ્યયન કરવાનું કહેતા હતા. તેઓ પણ એ સવ અન્યોત્તર સ્વયં અથવા પરમહંસ દેવના સમક્ષ અધ્યયન કરતા. ધીમે ધીમે જ્ઞાન પ્રદીપ્ત થતાં તેઓ સમજી શક્યા કે: અદ્વિત નત્ય છે તેજ અતિ શ્રેષ્ઠ અને પરમ સત્ય છે અને શ્રીરામકૃષ્ણદેવ જાણે વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રના જ્વલન્ત ભાષ્ય સ્વરૂપ જ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં કાશીપુરના બગિચામાં પરમહંસદેવ બોધિગરત હતા તે સમયે નરેન્દ્રનાથ ઉપરોક્ત સત્ય બરાબર સમજી શક્યા હતા. તેઓ પ્રથમથી જ ઉત્તમ “દાર્શનિક” વિદ્વાન હતા. પરંતુ પરમહંસદેવના સંસર્ગમાં આઠ્ઠા પાંચી “ભક્ત” થઈ ગયા અને નરેન્દ્રનાથ એવા ભક્ત બની ગયા હતા કે: મૃદંગ અને કરતાલ લઈને ઠીઠી ન કરતા અને પરસ્પર ભક્તોના હાથ ઝાલી વૃત્ત કરતા. કાશીપુરના બગિચામાં નિવાસ હતા તે સમયે સત્ય પ્રાપ્તિ માટે નરેન્દ્રનાથ અતિશય ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યા હતા. તે સમયે એમના હૃદયમાં ભવ્ય વૈરાગ્ય અને મનમાં દારૂ અશાન્તિ ઉપસ્થિત થઈ હતી. તેમણે દક્ષિણેશ્વરની પંચવટી સ્થાનમાં ખિસ્વ વૃક્ષની નીચે બેસી સાધના કરવા માટે પરમહંસ દેવની આજ્ઞા માગી હતી. પરમહંસદેવે સહર્ષ પૂછ્યું હતું કે: “વિદ્યાભ્યાસ છોડી દેવાની ઇચ્છા છે ?” નરેન્દ્રે ઉત્તર દીધો હતો કે: “મહારાજ ! એકાઠ એવું કૌપથ ખાવા મળે કે જેનાથી અત્યાર સુધી ભણેલું સર્વ ભૂલી જવાય તો જ મહારો જીવ બચે.” આ સમયે નરેન્દ્રનાથ નિત્ય કાશીપુરના બગિચામાંથી દક્ષિણેશ્વરના બગિચામાં જઈ પંચવટીમાં ઘૂણી પ્રકટાવી સાધના કરતા. ધ્યાન કરતા કરતા અનેક સમયે કપાળના મધ્ય ભાગમાં એક ત્રિકોણાકાર જ્યોતિર્નાં દર્શન કરી શકતા. એ જ્યોતિર્ને પરમહંસદેવ ઘણેવાનિ કહેતા. અનેક સમયે તેઓ ધૂણીની આસપાસ અનેક દેવદેવીઓને સમાગમ જોઈ શકતા. એવા સાધન સમારંભથી ધીમે ધીમે તેમની માનસિક અશાન્તિ અને સંદેહ નાશ પામ્યો હતો, અને કંઈક વેળી શક્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. કાલી (અભેદાનન્દ) નામક એક સુરેન્દ્રને એક દિવસ તેમણે પોતાનો

હાથ પકડવાનું કહ્યું હતું. તેણે એ પ્રમાણે હાથને સ્પર્શ કર્યો તે જ ક્ષણે જાણે તેમનામાં વિજળીક બળ ફરતું હોય એવો તેને અનુભવ થયો. કાલી-નો હાથ આકર્ષાવા લાગ્યો. ઘૂર્વ જ તેવું બાલ જ્ઞાન હ્રુમ થયું. તેણે પૂર્ણ અંતઃ સુખ અનુભવ્યું. પરમહંસદેવ પાસે અનેક બકતો આવ જ કરતા પરંતુ તેમના પ્રત્યેક કથનનો ગૂઢ મર્મ યોગ્ય રીતે તો માત્ર નરેન્દ્રનાથ જ સમજી શકતો. એક દિવસ તેઓ વૈષ્ણવમતનો સાર-મર્મ સમજાવતા બો-લ્યા કે: “ ત્રણ વિષયનું પાલન કર્યાથી વૈષ્ણવ થઈ શકાય છે. નામમાં રમિ, જીવ માત્ર ઉપર દયા અને વૈષ્ણવ પૂજન. જે નામ તેજ હમ્પર, નામ અને નામીમાં અભેદ બાવના રાખી સર્વદા પ્રેમપૂર્વક કૃષ્ણ ભજન કરવું. તે જ પ્રમાણે બકત અને ભગવાન તેમજ કૃષ્ણ અને વૈષ્ણવને અભેદ માની સર્વદા “ સાધુ બકતો ” ઉપર બ્રહ્મા રાખવી અને તેમનું પૂજન કરવું, અને આ સર્વ જગત સંસાર કૃષ્ણનો જ છે એ કથન સત્ય માની સર્વ જીવ માત્ર ઉપર “ દયા ” રાખવી. ” આટલે સુધી બોલીને તેઓ સમાધિસ્થ થઈ ગયા થોડી વાર પછી અર્ધ બાજ દશામાં આવ્યા પછી બોલવા લાગ્યા કે: “જીવ માત્ર ઉપર દયા, જા, જા, બેવકુફ, તું કોટાનુકૂલ, તું શું જીવ ઉપર દયા કરશે ? દયા કરનાર તું કોણ ? ના, ના, જીવ પ્રત્યે દયા નહિ પરંતુ જીવને શિર માની જીવ માત્રની સેવા કરવી. ”

ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ દેવના પન્થમકત સ્વામી સારદાનંદજી કહે છે કે: “ સમાધિસ્થ પરમહંસદેવના એ શબ્દો બધાએ સાંભળ્યા ખરા પરંતુ તેનો ગૂઢ મર્મ તે સમયે દ્રાઈ સમજી તેમ જ મંડણ કરી શક્યું નહિ. એકલા માત્ર નરેન્દ્રનાથ જ સમાધિર્ભંગ થવા પછી બહાર આવી કહેવા લાગ્યા કે: “ અહા ! કેવો અદ્વૈત (જ્ઞાન) પ્રકાશ આજે મહારાજશ્રીના કથનદ્વારા હું જોઈ શક્યો છું ? સુષ્ક, કઠોર અને ધર્મ રહિત મળ્યાતા પ્રસિદ્ધ વેદાન્તના જ્ઞાનને બક્તિ સાથે સન્નિવિત કર્યાથી કેવો સરળ, સુગમ અને મધુર (જ્ઞાન) પ્રકાશ જોઈ શક્યો ? અદ્વૈતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો મંસાર અને લોક-સંગ, સર્વથા ત્યાગ કરીને જંગલમાં જવું પડશે અને બક્તિ તથા પ્રેમ વગેરે કોમળ બાવનાઓને હૃદયમાંથી સમગ્ર ઉમેડી નાંખી ચિર-

મનને માટે દૂર દેહી દેવી પડશે. એવું અત્યાર સુધી નરેન્દ્રનાથે સાંભળ્યું હતું. વાસ્તવિક જોતાં એ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા જતાં જગત્ સંસાર અને તેમાંથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને ધર્મ-માર્ગમાં વિગ્રહારક બાધી તે સર્વ ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થઈ સાધકને અવળે માર્ગે ચડી જવાનો વિશેષ ઝંભવ છે પરંતુ પરમહંસદેવે આજે સમાધિસ્થ સ્થિતિમાં જે કાંઈ કહ્યું હતું તે ઉપરથી સમજવામાં આવ્યું કે: વન-જંગલના વેદાન્તને ઘેર લાવી શકાય છે અને સંસારનાં સર્વ કામકાજમાં તેનું અવલંબન કરી શકાય છે. માનવ જે કાંઈ કરતાં હોય તે સર્વ બલે કરે, તેમાં નુકસાન નથી. માત્ર તેણે અંતઃકરણમાં એટલી જ દ્રઢ થકા અને પારણા કરવી જોઈએ કે: “કૃત્ય જ જીવ અને જગત્ત્રયે તેના સ્વરૂપે પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે.” જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણમાં તે (સાધક) જેના સંબંધમાં આવે છે, જેના ઉપર પ્રેમ રાખે છે, જેના ઉપર મદ્દા, સન્માન, અથવા દયા કરે છે, તે સર્વ કૃત્યરતો અર્થ જ છે-સર્વ તેજ (કૃત્ય જ) છે. સંસારનાં સર્વ જીવોને જો તે એ પ્રમાણે શિવ-રૂપ માને તો પછી પોતાને કોઈના કરતાં વિશેષ માની અન્ય જીવો પ્રત્યે રાગ, દ્વેષ અથવા દંભ કરવાનો તેને સમય જ ક્યાંથી મળે? ઉપરોક્ત પ્રમાણે જીવને શિવ માની જીવ માત્રની સેવા કરતાં કરતાં સાધકનું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જશે. અને સ્વરૂપ સમયમાં તે (સાધક) પોતાને પણ ચિદાનન્દમય કૃત્યરતો અર્થ, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવ સ્વરૂપ જ સમજવા સક્તિમાન થશે.

એ પ્રમાણે કહી, પરમહંસદેવે પોતાના ઉપદેશદ્વારા માત્ર જ્ઞાન માર્ગી જોને જ નહિ પણ ભક્તિ, કર્મ, અને રાજયોગાદિ સર્વ માર્ગના સાધકોને વિશેષ જ્ઞાન પ્રકાશ દર્શાવી આપ્યો છે એ સ્પષ્ટ જ છે.

નરેન્દ્રનાથ સાથે સાક્ષાત્કાર થયા પછી ચાર વર્ષે પરમહંસદેવના ગળામાં કેનસર (Cancer) નામક ક્ષત વ્યાધિ થયો હતો, તેથી તેમને કાશીપુરના ખગિયામાં નિવાસ કરવાની ફરજ પડી હતી, તે પછી થોડે દિવસે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો હતો. અંત સમયના કેટલાક દિવસ પર્યંત તેમના સર્વ શિષ્યો, ભક્તો અને પાર્શ્વદો સતત તેમની પાસે જ રહેતા, અને શરીર

સમયે પ્રગળ માનસિક જીવસ્થાને લીધે તેમનું બાહ્યતાન ઘણું ખરું લુપ્ત થયું હતું. પરંતુ હૃદયમાં દારૂં આચંતિનો અગ્નિ પ્રકટી રહ્યો હતો. તેમણે સમસ્ત રાત્રિ એ પ્રમાણે જ શબ્દોચ્ચાર કરી આમતેમ ક્યાં ક્યાં ? જેમ જેમ રાત્રિ વિશેષ થતી ગઈ તેમ તેમ તેનો કણ્ઠધ્વનિ અતિ હિચ્ચ સંભળાવા લાગ્યો. રાત્રિનાં છેલ્લા ચોપડીયામાં રામકૃષ્ણદેવ તેમનો રામ નામોચ્ચાર-ચિત્કાર ધ્વનિ સાંભળી શક્યા. તેમણે જાણી લીધું હતું કે: હવે પોતાનો અંત સમય નજીક આવ્યો છે, આ શરીરને પકડી રાખવાનું કોઈનામાં સામર્થ્ય નથી, તેથી જ એક બક્તને કહ્યું કે: “જા, નરેન્દ્રને મ્હારી પાસે સત્વર બોલાવી લાવ.” પરંતુ કોઈ નરેન્દ્રને રામ નામોચ્ચારની ધૂનમાંથી અટકાવી શક્યું નહિ, જ્યારે પામતી જળ દ્વારા પેઠે તેમના મુખમાંથી રામ-નામોચ્ચાર થતો. તેમના શરીરનાં રૂંદેરૂંવાં તેજ શબ્દોચ્ચાર કરી રહ્યાં હતાં. તેમને બાહ્યતાન જ નહતું. સર્વ શરીર ધૂનમનિ ધૂનમાં જ કમ્પી રહ્યું હતું. સર્વ બક્તોએ જળપૂર્વક તેમને પકડી લઈ જઈ પરમહંસદેવ સન્મુખ ઉપસ્થિત કર્યાં. તેમણે પ્રેમપૂર્ણ શબ્દે કહ્યું: “કેમ રે! તું આ પ્રમાણે કરે છે તેનું દારૂં શું ? એમ કરવાથી શું થશે.” થોડી વાર પછી પુનઃ બોલ્યા કે: “સામજા, તું હમણા જ પ્રમાણે કરે છે તેજ પ્રમાણે બાર વર્ષ મ્હારા મસ્તક ઉપર વા વટોળીયાની પેઠે વહી ગયા છે. ત્યાં પછી તું એક રાત્રિમાં શું કરશે ?”

કાશીપુરનો બગિચો ધીમેધીમે જાણે મહાનતીર્થ અને શિક્ષાક્ષેત્ર જેવો થઈ પડ્યો હતો. નિત્ય મ્હોટા મ્હોટા પંડિતો અને બક્તોનો ત્યાં સમાગમ થતો હતો. પરમહંસદેવ સમક્ષ દર્શનાદિ ચાચીય વિષય પરત્વે છુમ્મસ તર્ક વિતર્ક થવા લાગ્યા હતાં. ગંગીત, કીર્તન અને સ્તોત્રાદિનો પણ અભાવ નહોતો. નરેન્દ્રનાથ પ્રસંગોપાત કહેતા કે: “મ્હારાજા! મ્હને એક એવું આપદ આપો કે જેથી મ્હારા મનનો રોગ મટી જાય !” તે સમયે પરમહંસદેવ ક્વચિત્ તેમને ગાયન ગાવાનું કહેતા અથવા કોઈ વખત કહેતા કે: “જા, ધ્યાન કર જમ્ને.” આગાનુસાર ધ્યાન કરતી વખતે નરેન્દ્રનાથને બકુટીરમાં અનેક પ્રકારનાં આશ્ચર્યદારક દર્શન થતાં. કેટલાક દિવસ આગમ્ય પરમહં-

સંદેવે તેમને કહ્યું હતું કે: “મહને કેટલાક માણસો ઈશ્વર હશે છે.” નરેન્દ્રે ઉત્તર દીધું હતું કે: “તમને હજારો માણસો ઈશ્વર હશે તેથી શું થયું? મહને જ્યાં સુધી ખાતરી થશે નહિં ત્યાં સુધી હું તેમ કહી શકીશ નહિ.” પોતાનો દૃઢ વિશ્વાસ અને નિઃસંદેહ અભિપ્રાય મુક્ત કરે જણાવી દેવાનું સાદસ કરવા માટે પરમહંસદેવને નરેન્દ્રનાથ ઉપર બહુ પ્રેમ ઉપજ્યો હતો. નરેન્દ્રનાથે એમ પણ કહ્યું હતું કે: “મહારે ઈશ્વરનાં દર્શન કરવાં નથી. મહને માત્ર શાંતિ જોઈએ છે, સત્યમ્ જ્ઞાનમનન્તમ્।”

આ સમયે સાધનના પ્રભાવથી નરેન્દ્રનાથને એક અદ્ભુત પ્રકાશનાં દર્શન થતા હતાં. ધ્યાનાવસ્થા પડી તેઓ જોઈ શકતા કે: જાણે તેમના જ જેવો કોઈ એક પુરુષ ત્યાં આવી ઉભો છે. શરીરની આકૃતિ, પ્રકૃતિ અને અવયવાદિ સર્વ બગમર પોતાના જેવાં જ જણાતાં. તેઓ આશ્ચર્ય પામી વિચારતા કે, આ વળી કોણ? ખીજો નરેન્દ્ર કયાથી? કેટલા? વખત તો તે મૂર્તિ એક કલાકથી પણ વધારે વખત સુધી તેમની પાસે રહેતી. નરેન્દ્ર તે મૂર્તિ (ખીજા નરેન્દ્ર) સાથે વાર્તાલાપ કરતા. તે મૂર્તિ પણ નરેન્દ્રની સાથે જ, તેમના જેવા જ સંપ્તો બોલતી. નરેન્દ્રનાથ જેમ કરતા તેમ તે મૂર્તિ પણ કરતી. શરવાતમા આવેા બનાવ બનવાથી નરેન્દ્રનાથે તે વાત પરમહંસદેવને નિવેદન કરી હતી. પરમહંસદેવે વિશેષ કાંઈ નહિં કહેતા માત્ર એટલો જ ખુલાસો કર્યો હતો કે: “એ તો ધ્યાનની ઉચ્ચાવસ્થાનું લક્ષણ છે.”

ષ. સ. ૧૮૮૬ ના એપ્રિલ માસના પ્રારંભમા કાશીપુરના બગિચામા નિવાસ હતો તે સમયે એક દિવસ નરેન્દ્રનાથ, તારક અને કાપી (શિવા. નન્દ અને અભેદાનન્દ) ને સાથે લઈ ખુદ ગયા દર્શન કરવા ગયા હતા. લલિત વિન્ધતાર અને ત્રિપિટક નામક ગ્રન્થો વાચતાં વાંચતા બગવાન ખુદ-દેવના અસાધારણ ત્યાગ અને વૈરાગ્ય ઉપર મોહ પામી તેમનું સાધન-સ્થાન જેવા માટે નરેન્દ્રનાથના મનમા આગ્રહ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેને પરિણામે તેઓ ખુદ ગયા જ્યાં પામ્યા હતા. ગયા પહોંચ્યા પંડી કશ્યપ નદીમાં સ્નાન કરી ભિક્ષાદિ કર્મથી પરવારી તેઓ પગે ચાલતા ખુદગયા પહોંચ્યા અને

તમાના મહંત મહારાજના આશ્રમમાં નિવાસ કર્યો. મહંતશ્રીએ અતિ આદર-
પૂર્વક તેમને રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. ત્યાંથી તેમણે યુદ્ધ ગયાના
પ્રત્યેક સ્થાનના વિશેષ ઇતિહાસપૂર્વક દર્શન કર્યા હતા. સેંકડો વર્ષ પૂર્વનાં
કીર્તિ-મંદિરની પ્રત્યેક રેણુ, એક દિવસ ભગવાન તથાગતના ચરણ સ્પર્શ
વડે પવિત્ર થઇ હતી તેનું સ્મરણ કરી નરેન્દ્રનાથ હૃદયમાં અતિ આનંદ-
પ્રલકિત થયા હતા અને તે પવિત્ર રેણુ પોતાને સર્વ શરીરે ભક્તિ પૂર્વક
લેપન કરી હતી. તેમણે શુર બંધુઓ સાથે બોધિદમ્ન નીચે ખાણ-વેદી
ઉપર ખેસી ધ્યાન ધર્યું હતું. તે સમયે સધ્યા સમય હોવાથી ચારે દિશામાં
અંધકાર પથરાતો હતો. જગત્ નિઃસ્તબ્ધતાના ઝોળામાં ઢળી પડતું હતું.
ધ્યાન ધરતા ધરતા નરેન્દ્રનાથ એકાએક દડદડ અથ્ર ધારાવડે અશ્રુપાત
કરવા લાગ્યા અને અતિશય પ્રેમથી સમીપ બેઠેલા શુરબંધુના કપડામાં
આલિંગન કર્યું. તેમના એવા આચરણ જોઈ આશ્ચર્ય પામી શુર બંધુ કારણ
પૂછવાની તૈયારીમાં હતા; એટલામાં જ નરેન્દ્રનાથ ગહન ધ્યાન નિમગ્ન
થઈ ગયેલા જણાયા તેથી આલિંગન અને અશ્રુપાતનું કારણ જાણી શકાયું
નહિ, તેમ છતાં સંભવિત છે કે ધ્યાનાવસ્થામાં તેમને તથાગતને સાક્ષા-
ત્કાર થયો છે અને જાણે તેમના જ ચરણાલિંગન કરી રહ્યા છે એવી ભાવ-
નાથી તેમણે સમીપ જે જણાયું તેને આલિંગન કરેલું હોયું જોઈએ.

યુદ્ધગયામાં તેઓ ત્રણ દિવસ રહ્યા હતા. નરેન્દ્રનાથ પણે વેગળે
પ્રવાસ કરવા હચ્છતા હતા પરંતુ પરમહંસદેવનાં દર્શન નહિ થવાથી તેમના
બન્નેશુર બંધુઓના મન હિંચ થયા તેથી એકાએક તેમને લાઇ કલકત્તે
પાઠા ફરવાની નરેન્દ્રનાથને ફરજ પડી હતી.

યુદ્ધ ગયા જતી વખતે નરેન્દ્રનાથે પરમહંસદેવને અથવા બીજા કોઈને
કંઈ પણ કહ્યું નહતું, તેથી તેમને ત્યાં નહિ જોવાથી સર્વને આશ્ચર્ય થયું
હતું. તે સમયે શુર બંધુઓમાં અપૂર્વ સ્તેહ સંબંધ સંધાયો હતો. તેઓ
પરસ્પર એક બીજાના દર્શન વિના રહી શકતા નહિ. તેમ વગી નરેન્દ્રનાથ
ઉપર સર્વનો અધિક પ્રેમ હતો તેજ નરેન્દ્રનાથના દર્શન નહિ થવાથી
તેમનું શું થયું હશે એ જાણવા સર્વના ચિત્ત ચચગ થઇ ઉડ્યા હતાં.

કોઈએ જાણ એ વાત પરમહંસદેવને કાને નાંખી. તેમણે કશો ઉત્તર દીધો નહિ. માત્ર સ્મિત હાસ્ય જ કર્યું? થોડી વાર પછી કહ્યું; “તે ક્યાંય પણ જશે નહિ. તેને અહિં આવવું જ પડશે.” એમ કહી નિમ્નોક્ત વાર્તા કહી:-

“સાબળો, એક મધુર નિત્ય એક મનુષ્યના જગિયામાં આવતો. જગિયાનો માલિક ખાવાના સાથે સહજ આશુ મેળવી મધુરને રાજ ખાવાનું નાંખતો. કેટલાક દિવસ વિત્યા પછી મધુરને એવી જ ટેવ પડી ગઈ કે જગિયામાં આવ્યા વિના તેને ચાલે જ નહિ. નરેન્દ્રની પણ એવીજ અવસ્થા થઈ છે. આમ તેમ વિચરે છે ખરો, પરંતુ આ સ્થળે જો રસ પડ્યો છે તેને ત્યાગ કરીને તે જશે ક્યાં?”

તથા દિવસ વીતી ગયા છતાં નરેન્દ્ર વગેરે પાછા ક્યાં નહિં ત્યારે સર્વ ગુરુ બંધુઓ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે પરમહંસદેવ પાસે જઈ નરેન્દ્રાદિ સત્વર પાછા ફરે એવી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. પરમહંસદેવે જમીન ઉપર એક લીંટી દોરી કહ્યું કે: “આટલેથી દૂર જવાની તેમનામાં સત્તા નથી.” એ બનાવ બન્યા પછી થોડી વારમાં જ નરેન્દ્રાદિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. અધિર થયેલા ગુરુ-બંધુઓ તેમને આશ્વિંગન દઈ કૃતાર્થ થયા અને નૃત્ય ગીત વાદ્ય કરી આનંદ પૂર્વક બજાર વસાવ્યું.

કાશીપુરના જગિયામાં નિવાસ હતો તે સમયે નરેન્દ્રનાથે પરમહંસદેવ પાસે વારંવાર નિર્વિકલ્પ સમાધિ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. પરમહંસદેવે ઉત્તર દીધો હતો કે: “હું સાગ્ને થાઉં તે પછી તું જો માંગશે તે આપીશ.” નરેન્દ્રે પૂછ્યું હતું કે: “કદાચ આપનું શરીર સાફ ન થયું તો પછી મને શું આપશો?” પરમહંસદેવ આડું જોષને પોતાના મન સાથે જ બોલવા લાગ્યા કે: “બેવકૂફ શું બોલે છે?” પોતાના પ્રાણ-તુલ્ય પ્રિય શિષ્યના મનમાં નિરર્થક એ ચંકા ઉત્પન્ન થયેલી જોઈ તેમને દુઃખ થયું હતું. તેઓ જાણના હતા કે: “નરેન્દ્ર જેવા ઉત્તમ અધિકારી શિષ્યની આધ્યાત્મિક ઉત્પત્તિ કોઈ પણ ગુરુની વિધમાનતા અથવા અવિધ-માનતા ઉપર આધાર રાખતી નથી.” ગમે તેમ હો, પરમહંસદેવે યાન્ત ચિત્તે નરેન્દ્રને પૂછ્યું હતું કે: “ત્યારે શું જોઈએ છે તે કહે.” નરેન્દ્રે કહ્યું

કે: “એવી ઇચ્છા થાય છે કે: શુક્રદેવની પેઠે લાગલાગટ પાંચ છ દિવસ પ્રયત્ન સમાધિમાં ડૂબ્યો રહું અને ત્યાર પછી શરીર રક્ષણને માટે થોડોક વખત નીચે ઉતરી આવ્યા પછી પુનઃ સમાધિમાં આસ્થો ભરું.” એવું વારંવાર થયા કરે છે. “શ્રીરામકૃષ્ણદેવે સદંત્ર ઉત્તેજિત કરી કહ્યું કે: “છટ્ટ છટ્ટ! તું આવો મ્હોટો અધિકારી, ઉત્તમપાત્ર, ત્હારે મુખે એવી વાત શામે? હું તો ધારું છું કે: તું કોઈ સ્થાનમાં એકાદ વિશાળ વટવૃક્ષના જેવો થશે અને ત્હારી છાયામાં હજારો મનુષ્યો આશ્રમ પ્રાપ્ત કરશે. તેમ નહિં થતાં માત્ર ત્હારે એકલાને જ મુક્તિ જોઈએ છે કેમ? એ તો ગુચ્છ, અતિ હીન માંગણી. ના રે ના. એવી હલકી દ્રષ્ટિ રાખીય નહિં. બાધ, મ્હને બધાં ઉપર પ્રેમ છે. હું સમાધિઅવસ્થામાં નિર્ગુણભાવે ધૃત્વરનાં દર્શન કરી શકું છું, વળી બીજી ક્ષણે અનેક મૂર્તિઓમાં પણ ઐહિક સંબંધ સહિત તેના જ દર્શન કરું છું. હમેશાં એક સ્થિતિ સારી લાગે નહિં. તું પણ તેમ જ કર. જાની અને ભક્ત, બન્ને બની જા.”

ઉપર પ્રમાણે જરા તિરસ્કારસચક વાક્ય સામળતાંજ નરેન્દ્રના નેત્ર-માંથી પુષ્કળ અશ્રુધારા નિસરવા લાગી. તેમણે પરમહંસદેવની મનોભાવના જાણી લીધી. તેઓ સમજ્યા કે: પરમહંસદેવ તેમને સમાધિ સ્થિતિ અર્પવા નિષેધ અથવા નિરૂત્સાહ કરતા નથી પરંતુ તેવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી એ તેમના જેવા ઉત્તમ અધિકારીનું એકજ લક્ષ્ય હોવું જોઈએ નહિ, એમ તેમનું કથન છે. વિશાલ બ્રહ્માવૃક્ષના ફોડો છવાતાઓ ધીર (અત્યંત) અંધ-કારમાં પડ્યા રહ્યા છે. તેમની મુક્તિનો કંઈક ઉપાય કરવો એ પણ તેમનું (નરેન્દ્રનું) એક બીજું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. સાધારણ મનુષ્યો પોતાની મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ નરેન્દ્રનાથ જેવા અસાધારણ પુરુષને માટે (જેને તેઓ નિત્યસિદ્ધ અથવા આચાર્ય કોટીના જણાવતા તે) એવી મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરે એ વિશેષ દિલ્લગીરીની વાત જ કહેવાય. રાજ-પુત્ર હોય તે મગ્નુમ્ની પેઠે એ ચાર રૂપિયા મગતાંજ સંતોષ માની જેસે એ શું તેને શોભાસ્પદ કહેવાય?

પણ શુર કૃપાનું રૂળ અદ્વિત હોય છે. શિષ્યની ઇચ્છા ચતાંજ તેની

મનકામના પરિપૂર્ણ થાય છે ? કેટલાક દિવસ વિલા પછી નરેન્દ્રનાથ નન-
વિદેશ સમાધિ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા ચારે દિશા ચાલ હતી અનેક
શિષ્યો ધ્યાનમાં બેઠા હતા. કોઈક સમકૃષ્ણ દેવની એવા કરવામાં રોકાયા
હતા. કોઈ વળી વેગળે બગિચામાં એ- ખૂણે બેસી ભગવત-મંગીન આલાપ
કરી રહ્યા હતા નરેન્દ્ર અને ગોપાલદાદા નામક મ્હોની વયના એક શુરબુદ્ધ
બંને એક એરડામાં ધ્યાનમગ્ન થયા હતા એકાએક કશું ચિહ્નકાર સામળી
ગોપ ગદાદા આકેળા દારૂગા ઉભા રઈ ગયા. તેના ઠાનમાં બંને નરેન્દ્ર કહે
છે કે: " ગોપાલદાદા, ગોપાલદાદા ! મ્હાંડે ચરીર ક્યા ગયું ? " ગોપાલદાદા
બાકુલ ચમ્પ દોડતા નરેન્દ્ર પાસે જઈ તેમના ચરીરે હાથ ફેરવી બોલવા
લાગ્યા કે: " કેમ નરેન્દ્ર ! ત્હારું ચરીર તો આ રહ્યું " છતાં નરેન્દ્રના મનમાં
તો એમજ થવા લાગ્યું કે: માત્ર ત્હેમનું મસ્તકજ છે. ચરીરનો નીચત્રો
બાગ નથી. ગોપાલદાદા એમાંનું કાંઈ પણ સમજી શક્યા નહિ. તે બય-
ચ્છિત થઈ અન્ય શુરબુદ્ધોને સહાયતા માટે બોલાવવા લાગ્યા શુરબુદ્ધો
ત્યાં દોડી આવ્યા એટલે ગોપાલદાદાએ નરેન્દ્રનું ચરીર બતાવ્યું તેઓ પણ
કાંઈ સમજી શક્યા નહિ ત્યારે તેમણે તે સમાચાર પરમહંસદેવને નિવેદન
ક્યાં. શુરવે સમન કર્યું હતું. શિષ્યો દ્વારા સમાચાર સામળી જરા નેત્ર
ચડાવી બોલ્યા કે: " ધણું સારું થયું. થોડીવાર સુધી એ સ્થિતિમાંજ એને
રહેવા દો એ સ્થિતિ માટે તો એ મ્હને હમેશા સતાપતો હતો. "

એક પ્રહર રાત્રિ એ સ્થિતિમાં બાંધીત થઈ તે પછી ધીમે ધીમે નરે-
ન્દ્રને દેહબાન આવ્યું ત્યારે તે પરમહંસદેવની પાસે જઈ બેઠા તે સમયે
પણ તેમને સંપૂર્ણ દેહ-બાન તો ન હતું દાદરે પગથિયા ચડતી વખતે બંને
પગ ઉપડે નહિ તે તેઓ સમજી શકતા નહિ તેમને જોતાજ પરમ-
હંસદેવે પૂછ્યું કે " કેમ ! આજે તો માતાજીએ ત્હને બધું બતાવી દીધું
છે ને ! પરંતુ કુચી તો મ્હારા હાથમાંજ છે. ત્હારે મ્હારી ઇચ્છાનુસાર
કર્તવ્ય કર્મ કરવું પડશે. બ્યારે મ્હાંડે કામ પૂરું થશે ત્યારેજ પછી કુચી
વડે તાજું ઉપાડી દઈશ " થોડીવાર સુધી નરેન્દ્રના ચરીર રહાએ જોવા પછી
ચરીર તરફ બેઠરકારી કરવા માટે તેનો મૃદુ તિરસ્કાર કરી આહાર અને

સંગતિ (મિત્ર) પસંદ કરવા સંબંધી તેમણે તેમને ઘોડો ઉપદેશ આપ્યો.

સમાધિ ભંગ થવા પછી નરેન્દ્રની દેહ-સ્થિતિ અને મનસ્થિતિ કેવા પ્રકારની થાય છે તેનો કિંચિત્ પરિચય આપણે મેળવી શક્યા, પરંતુ સમાધિ સમયે અંતઃકરણમાં કેવો અનુભવ થાય છે તે સંબંધી આપણે કાંઈ પણ ધારણા કરી શકીએ એમ નથી. તે તો માત્ર અનુભવીજ જાણી શકે છે. સ્વામિજી (નરેન્દ્રનાથ) પોતેજ “ નાહિં સુખં, નાહિં જ્યોતિઃ, નાહિં શ-શાંકપ્રસન્નદર. ” નામક સંગીત દ્વારા એ વિષયનો કિંચિત્ આભાસ દર્શાવી ગયા છે, ‘તેમ છતાં તે દિવસે એવો બનાવ બન્યો હતો કે: તેઓ (નરેન્દ્ર) શયનાવસ્થામાં ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા. એટલામાં એકાએક એવો અનુભવ થયો કે: મસ્તકના પાછલા વિભાગમાં પુષ્કળ ઉજ્જવલ પ્રકાશ પ્રકટયો છે. તે પ્રકાશ ધીમે ધીમે વિશેષ ઉજ્જવળ થવા લાગ્યો તે સાથેજ એવું જણાયું કે: જાણે ચંદ્ર, સૂર્ય, આકાશ વગેરે નેત્ર સ્પર્શી શૂન્યમાં જવા લાગ્યું. વિશ્વસંસાર ડોલવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે મન બાહ્ય જગતમાંથી- સંકેતોમાં જઈ એક અખણ જ્યોતિ-સમુદ્રમાં નિમગ્ન થઈ ગયું. તેમને દેશ, કાળ અને પાત્રનું કાંઈ પણ જ્ઞાન રહ્યું નહિં. કેવળ બ્રહ્મ સત્તા જણાવા લાગી. સ્વામિજી કહેતા કે: “ તે દિવસે મ્હારામાંથી દેહદિ બુદ્ધિનો તદ્દન લોપજ થયો હતો. જાણે દેહ લમજ પામી ગયો હતો! કિંચિત્ “અહંત્વ” હતું તેથીજ મહા-સમાધિમાંથી પાછો ફર્યો હતો. એવી સમાધિ અવસ્થામાંજ “અહં” અને “બ્રહ્મ”નો ભેદ ટળી જાય છે, સર્વ એક-બ્રહ્મભવ-થઈ જાય છે. જાણે સર્વત્ર મહાસમુદ્ર હોય તેમ જણાતું-સર્વત્ર જળ જળાકાર જણાતો-અન્ય કંઈ જણાતું નહિ. એ સમયે બાવના અને ભાષા સર્વ શાન્ત થઈ જાય છે. ” સમાધિ અવસ્થામાંથી નીચે ઉતરી આવ્યા પછી તેમને એવું જણાવા લાગ્યું કે: જાણે મસ્તક સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિં. એવી સ્થિતિમાંજ તેમણે ગોપાલદાસને જૂઠા પાડી હતી.

એ સમયે નરેન્દ્રનાથની ધ્યાનાવસ્થા કેટલે દરજ્જે પરિપક્વ થઈ હતી તે નીચે લખેલા એક બનાવ ઉપરથી સમજી શકાય છે. એક દિવસ મક્તારાજ ગિરિશચંદ્ર ઘોષ અને નરેન્દ્રનાથ બન્ને એક વૃક્ષ નીચે ધ્યાનમાં બેસા

હતા. તે સ્થળે મચ્છરનો એટલો બધો ઉપદ્રવ હતો કે જોથી ગિરિજા બાણુનું ચિત્ત સ્થિર રહી શક્યું નહિ. અંતે મચ્છરના ડંખથી ત્રાસ પામી તેમણે નેત્રો ઉધાડી નાંખ્યાં અને નરેન્દ્રનાથ સ્થાને દૃષ્ટિ ફેરવી એટલે તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ ! તેમણે જોયું કે : નરેન્દ્રનાથના શરીર ઉપર એટલા બધા મચ્છરો એકા હતા કે જાણે તેમણે દાગા રંગની કામળ વડે શરીર ઢાક્યું ન હોય ! એ જોઈ ગિરિજાબાણુ તેમને વારંવાર ખેંચાડ્યા લાગ્યા પરંતુ કશો ઉત્તર મળ્યો નહિ. અન્તે નરેન્દ્રનો પગ ઝાલી વારંવાર ખેંચવા લાગ્યા તો પણ તેમને ચેતન્ય આપ્યું નહિ. છેવટે તેઓ નરેન્દ્રનું આસન ઝાલી તાણવા લાગ્યા ત્યારે તેમનું ચેતન્યહીન દેહ ધડાધ, કરતું પૃથિવિ ઉપર પડી ગયું. તે વખતે તેમનું શરીર મૃત દેહવત્, જઠવત્ અને સંપૂર્ણ બાહ્યજ્ઞાન શૂન્ય હતું. અનેક ક્ષણ પછી ધ્યાન ભંગ થતાં નરેન્દ્રને પુનઃ બાહ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના ઓગસ્ટ માસની ૧૬ મી તારીખે રવિવારે ભગવાન શીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવે બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્તિ કરી. દેહ ત્યાગ કરતાં પહેલાં કેટલાક દિવસ આગમ્ય નિત્ય સન્ધ્યા સમયે તેઓ નરેન્દ્રનાથને પોતાની પામે બોલાવતા. અન્ય સિધ્ધોને ઝોરડા બહાર જવાનું કહી બાસ્ણા બંધ કરાવી દેતા અને નિત્ય બે ત્રણ કલાક પર્વત નરેન્દ્રને ભવિષ્ય સંબંધી અનેક પ્રકારનો આવશ્યકીય ઉપદેશ દેતા. નરેન્દ્ર સમજી શક્યા હતા કે : “ ગુરુદેવ, આ પાપ પૂર્ણ મર્ત્ય ભોક્ષો ત્યાગ કરી સત્વર આસ્થા જશે. ” તેથી એ ચિન્તામાં તેઓ કોઈ કોઈ સમય એટલા બધા શોકવિર્મલ થઈ જતા કે તે શાન્ત કરવા માટે ભગવત્-જ્ઞાન ગાતા. દેહત્યાગ કરતા પહેલાં ચાર દિવસ આગમ્ય તેમને એવા શોકાતુર અને ચિન્તાતુર જોઈ પરમહંસદેવે પોતાની સ્થાને બેસાડી એક દ્રષ્ટિયે પોતાના મુખ સ્થાને જોવા કહ્યું હતું, અને તેઓ પોતે પણ નરેન્દ્રના મુખ સ્થાને જોઈ સમાધિસ્થ થઈ મથા દતા.

સ્વામિજી કહેતા કે : “ તે સમયે મૃદને એવું જણાતું કે જાણે ગુરુદેવના શરીરમાંથી વિજળાદિ રેખાના જેવાં કેટલાંક ગૂઝમ તેમજ સ્ત્રી કિરણો મ્હારા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. છેવટે મ્હારું બાલ્યજ્ઞાન લુપ્ત થયું હતું. કેટલી વાર

સુધી એવી સ્થિતિ રહી હશે તે કહી શકાતું નથી. મહત્તે ચૈતન્ય આનંદ, ત્યારે હું જોઈ શક્યો કે: પરમહંસદેવનાં નેત્રમાંથી અશ્રુધારા ચાલી રહી છે. અતિશય આશ્ચર્ય પામી મહેં કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેઓ સ્નેહપૂર્વક બોલ્યા કે: "આજે તુંને મહાઈ સર્વસ્વ અર્પણ કરી દઈ હું ફકીર બન્યો છું! તું એ શક્તિ વડે જગતનાં અનેક કાર્ય કરી શકશે. કર્તવ્ય કર્મ પૂર્ણ થયા પછી પાછો આવતો રહેજે." એ સાંભળી હું પણ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો. તે પછી ગુરુદેવ ધ્યાનાવસ્થા ચલાવતા અને વાક્યશક્તિ બંધ થઈ હતી. ધ્યાન ભંગ થતાં તેઓ પુનઃ બાળકની જેમ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા હતા."

જીવનલીલા સમાપ્ત કરતાં પહેલાં એ દિવસ આગમ્ય શ્રીરામકૃષ્ણદેવે નરેન્દ્ર અને અન્ય સર્વ ભક્તોને પોતાની પાસે એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું હતું કે: "સાંભળ નરેન્દ્ર! આ બધા મહારા બાળકો જેવા છે. એ બધાને તારા હાથમાં સોંપી જાઉં છું, કારણ કે બધાં કરતાં તું બુદ્ધિમાન અને શક્તિમાન છે. એ સર્વ ઉપર અતિશય સ્નેહ રાખી કર્મ માર્ગ બતાવજે અને મહાઈ કાર્ય પરિપૂર્ણ કરજે." નરેન્દ્ર શોકાવેગમાં આકુલ થઈ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા. તેમના મુખમાંથી એક પણ શબ્દોચ્ચાર થઈ શક્યો નહિ. માત્ર વિચાર કરવા લાગ્યા કે: "શું પ્રભૂને અંત દિવસ આવી પહોંચ્યો હશે? હાય! હાય! આટલા દિવસ પછી બધું આસ્થું જવા બેઠું છે?" એ દિનસે સન્ધ્યા સમયે પરમહંસદેવે એક કાગળના કટકા ઉપર લખ્યું કે: "નરેન્દ્ર સર્વને ઉપદેશ આપશે." પરંતુ એ આજ્ઞા પાળવા શક્તિમાન થઈ શકાશે કે નહિ તેના વિચાર કરી નરેન્દ્રે કહ્યું હતું કે: "પ્રભુ! મહારામાં તેટલી શક્તિ નથી. હું તેમ કરી શકીશ નહિ." એ સાંભળી પરમહંસદેવે જુસ્સામાં જ કહ્યું હતું કે: "તારે તેમ કરવું જ પડશે. તારું મસ્તક કરશે. તારામાં શક્તિ છે." કેટલાક દિવસ પહેલાં તેમણે નરેન્દ્રને એમ પણ કહ્યું હતું કે: "તારા અંતરમાં રહીને મહારી સિદ્ધિ કાર્ય પરિપૂર્ણ કરશે."

અતિન્દ્રિય વિષયો ઉપર નરેન્દ્રને એટલો બધો સંદેહ હતો અને તેની પરીક્ષા કરવાનો આગ્રહ તેમનામાં એટલો પ્રબળ હતો કે: પરમહંસ

દેવતા પ્રાણ દેહત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં હતા તે અંત સમયે પણ તેઓ તેમની શ્રદ્ધા પાસે ઊભા રહી મનમાં વિચાર કરી રહ્યા હતા કે: “વારં, પરમહંસદેવ પોતાને ભગવાનનો અવતાર કહી પરિચય આપે છે પરંતુ આ સમયે જો તેઓ બોલે અને કહે કે: “હું ભગવાન છું.” તો જ મહેતે તેમના કથન ઉપર શંકા બેસે.” અહા! કેવું આશ્ચર્ય? અંત સમયે ગળામાં કંઈ થવા હતા પણ પરમહંસદેવે નરેન્દ્રના મનની વાત જાણી લીધી હતી. તેમણે તેમના સ્કામે મુખ ફેરવી કહ્યું: “હજી પણ ત્હને જ્ઞાન થયું નહિ? હજી પણ ત્હને શંકા રહી? હું સત્ય કહું છું કે: પૂર્વે જો રામ અને જો કૃષ્ણ ઘટ ગયા છે તે (રામ અને કૃષ્ણ) જ આ સમયે આ ચરીરરૂપે સર્વને દર્શન દઈ રહ્યા છે. માત્ર ત્હારી વેદાન્તની દ્રષ્ટિ નહિ! જેનાં જેવાં પુણ્ય તેવાં તેને દર્શન.” મનમાં હૃદયભરેલા પ્રશ્નનો એવો સ્પષ્ટ ઉત્તર સાંભળી નરેન્દ્ર એટલું બધું વિસ્મય પામ્યા કે જો તે સમયે તે સ્થળે વજ્રપાન થાત તો પણ તેટલું વિસ્મય તેમને થાત નહિ! તે સમયે તેમના મનની ખાત્રી થઈ કે: “પરમહંસદેવ સાક્ષાત્ ઈશ્વરાવતાર જ છે. કલિયુગના પાપી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા અને સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે જ તેમણે અવતાર ધારણ કર્યો છે.” આ વખતે તેમનું હૃદય અને મન આનંદ સાગરમાં ડોલવા લાગ્યું. તેમના મુખ ઉપર આનંદ જ્યોતિ વિફસી રહી. તેમણે બે હાથ જોડી શરદેવને નમન કર્યું અને અચ્ચરપર્યંત કરી કંઈક ગ્રામ પ્રાર્થના પણ કરી. તે હાલે સર્વ બંધોએ પણ ધીગમકૃષ્ણદેવને અપૂર્વ શ્રદ્ધાભક્તિ સદિત સાધ્યગ પ્રણામ કર્યા અને તેમને ભગવાન જાણી આતર પ્રાર્થના કરી. ભગવાન શીરામકૃષ્ણદેવે પણ સર્વ બંધોના સ્કામે રનેદપૂર્વે અમૃતમય દ્રષ્ટિ ફેરવી આસિય આપી તેમની કલ્યાણ કામના કરી.”

વચક! આવા દેવકુર્લંબ મહાપુરુષ પ્રત્યે હૃદય સંદેહ ઉત્પન્ન થવાથી નરેન્દ્રનાથના અંતઃકરણમાં બહુ દુઃખ થયું હતું. તેમને પલાતાપ પણ થયેલ હતો અને પ્રજા શીરામકૃષ્ણદેવ પાસે હાથ પ્રાર્થના પણ કરી હતી. આ સમયે તેમના મેનમાંથી અનરમગ અશુભાવ પણ થયેલ હતો!

જે દિવસ પછી શ્રીરામકૃષ્ણદેવે દેહ ત્યાગ કર્યો. સ્વરૂપમા લીન થયા. તેમણે આ જગત્ની લીલા સમાપ્ત કરી. અધ્યાત્મ રાજ્યનો એક અતિ ઉજ્જવળ સુધ્ધ, ચિરકાલને માટે આલોકમાયી અસ્ત થયો.

અમે આ રથને પરમહંસદેવ સંબંધી એટલું જ કહીશું કે તેઓ પતિત-પાવન ધૃતરાવતાર હતા. તેમણે અનેક પાપીઓને તાર્યા છે. તેમની લીલા તેમના ભક્ત સિવાય કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ સમયે સમજી શકશે કે નહિ એજ સંદેહજનક છે. સ્વામિજી નરેન્દ્રનાથે ચોતે જ કહ્યું છે કે “પરમહંસદેવ સંબંધી અન્ય બેઠો જે કાંઈ અભિપ્રાય દર્શાવે છે તે સર્વ Partial truth સત્યનો કિચિત્ અંશ જ છે. જે જેવું માત્ર (અધિકારી), જે જેવો પુણ્યગાલી જીવ-જેનામા જેટલો સત્વગુણ તે પરમહંસદેવ સંબંધી તેવા જ પ્રકારનો અભિપ્રાય દર્શાવશે એમ કહેવું કાંઈ ખોટું નથી. તેમ છતાં તેમના ભક્તોમાથી કાંઈ તેમને સપૂર્ણરૂપે જાણખી શક્યા હોય અને અભિપ્રાય દર્શાવતા હોય કે “અમે કહીએ છીએ તે જ કેવળ સત્ય છે” તો અમારે કહેવું પડશે કે તે તમારી ગુરુભક્તિ છે. પરમહંસદેવને કોઈ મનુષ્યો કહે છે કે એ તો તાત્ત્વિક-ઢોલ હતા. કાંઈ કહે છે કે “એ તો ચૈતન્ય-દેવ હતા, તે નારદીય ભક્તિ પ્રચાર કરવા જન્મ્યા હતા. કાંઈ કહે છે કે સાધન ભજન કરવું એ પરમહંસદેવના અવતારસ્વ ઉપરની શ્રદ્ધા વિશ્દ્ધ હતું. કારણ કે ધૃતરાવતાર હોય તેને સાધન ભજન કરવાની અને કરાવવાની શી આવશ્યકતા? તે તો ધારે તે કરી શકે ત્યાં પછી વાળી એવી ભક્તિ તો શા માટે? કાંઈ કહે છે કે: “સન્માસી થવા માટે પરમહંસદેવનો અભિપ્રાય નહતો અને તેથી આર્ચકપિની આશ્રમ પ્રેણાલિકામાથી કૃષ્ણ-સાક્ષાત્કાર કરવા માટે નિર્માણ ચલેલો ચોપો આશ્રમ ઉડાવી દેવા જેવું તેઓ કરતા. એ સિવાય કેટલાંએ ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્યો કેટલીએ વાતો કહે છે, તેના તરફ અમે લક્ષ્ય આપના નથી. પરમહંસદેવ કોણ હતા, તેમનું વાગ્તત્વિક સ્વરૂપ કેવું હતું, તે કેટલા પૂર્વ-અવતારી પુરોહિત દ્વારા સ્થાપતી શાપના-રાજ્યના રાજા હતા, તે જાણવા માટે તો જીવન પર્યંત તપાસ્યા કૃત્રી જોઈએ તો પણ તેનો એક અંશ જાણી શકાય

ગાંધિના યોગોદ્યાનમાં સ્થાપવાનો મંદકપ કર્યો. સન્યાસીઓમાં મુખ્ય દેરીને સશી અને નિરંજન મહારાજે તે કબજા કર્યું નહિ, તેથી બન્ને પક્ષ વચ્ચે વિષમ કલક ઉત્પન્ન થવાનું ખીજ રોપાયું. આ કલક સમયે નરેન્દ્રનાથ (સ્વામી વિવેકાનંદજી) વચમાં પડ્યા. ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્યોને બસ્ત્ર-અસ્થિ આપવાનું તેઓ કબજા કરી આવ્યા અને સન્યાસી-શુરબંધુઓને એક બકતે કહ્યું કે: "તમે શું એમ સમજો છો કે પરમહંસદેવના બસ્ત્ર-અસ્થિ તમારા તાબામાં હશે તોજ તમે તેમના યોગ્ય શિષ્ય કહેવાશો? શું તેમના ઉપર તમારી શ્રદ્ધા-ભક્તિ છે તેનું એજ પ્રમાણ ગણાશે? જો આપણે તેમના યોગ્ય શિષ્યો હોઈએ તો તેમના બસ્ત્ર-અસ્થિ સંબંધી તકરાર-ટંટો કરવા કરતાં તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે આપણું જીવન-ગઠન કરવું જોઈએ. આપણે તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ, તોજ આપણે સાચા શિષ્યો કહેવાઈશું. બંધુઓ! આવો, આપણે તેવોજ યત્ન કરીએ." એ સાંભળીને સર્વ સન્યાસીઓ તેમના કહેવા પ્રમાણે વર્તવા કબજા થયા. સ્વામિજી બસ્ત્રાદિને કલશ યોગેને મસ્તકે લઈ અન્યે સર્વ સન્યાસીઓ સહિત કાંકુડગાંધિના યોગોદ્યાનમાં મૂકી આવ્યા. તે કલસમાંથી અર્ધા ઉપરાંત બસ્ત્રાદિ કલકતા બાગ બાગર નિવાસી શ્રીયુક્ત મહારામ બસુ મહાશયને ઘેર રાખી મૂકવામાં આવ્યું હતું. થોડા દિવસ પછી તેને પણ મઠમાં લઈ જઈ તેની નિત્ય સેવા પૂજા કરવાની વ્યવસ્થા થઈ. ચૌદ વર્ષ પછી તે બસ્ત્રાદિ સ્વામિજી વિવેકાનંદજીએ મહોટા ઠાકમાઈથી જોશુરમઠ (કલકતા) માં પધરાવી સ્થાપીરૂપે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આજે એજ મઠ સેવાકાર્ય માટે બહુ પ્રસિદ્ધ થઈ પડ્યો છે રામકૃષ્ણ મિસનની ત્યાં સ્થાપના થઈ છે અને રામકૃષ્ણદેવના શિષ્ય-સન્યાસીઓ પણ ત્યાંજ નિવાસ કરે છે.

તમામ તરફે શ્રીરામકૃષ્ણ મઠમંદિરમાં લેટ આવી દેવાનો છે. પ્રત્યેક સમયે એ પુરુષકના ગ્રાહક થવું. લેખક.

પરંતુ કેટલાક સંન્યાસી યુવકોએ તો અત્યાર પહેલાંજ એક પ્રકારે ધરનો ત્યાગજ કર્યો હતો. તેમણે ક્યાં જવું? એ સંબંધી ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્યો વચ્ચે અનેક વાદવિવાદ ચાલ્યો. તેમાંથી બલરામ બસુ, સુરેન્દ્રનાથ મિત્ર, ગિરિશ-ચન્દ્ર ઘોષ અને મહેન્દ્રનાથ શુભ, એ ચાર જણની એવી તીવ્ર ધ્વજા હતી કે: સર્વ સંન્યાસી યુવકોએ એકઠા મળી એક ઋંસ્યા સ્થાપન કરવી.

પરંતુ અન્યગૃહસ્થાશ્રમી બકતોએ કહ્યું કે: "એમ કરવાથી પરિણામ સાફ આવશે નહિ, કારણકે પૈસા ક્યાં છે?" યુવક સંન્યાસીઓએ ઉત્તર દીધો કે: "અઢધમાં જે લખ્યું હશે તે થશે, પરંતુ શુદ્ધેવને શ્રુષેથી કામિની-કામન ત્યાગનો ઉપદેશ અને તેમના જીવનમાં જીવલંત વૈરાગ્ય નજરે જોવા પડી હવે શું અમે ધર-સંસ્કાર રૂપી બચાવ કુપમાં પડી અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવીશું? શું શુદ્ધેવે કહ્યું ન હતું કે: "સંન્યાસીઓએ ધન સંચયની વાતજ ન કરવી? હાલે શું ભોજન કરીશું તેની પણ ચિન્તા ન કરવી. કેને ધન જોઈએ છે? અમે બાંહે બારજે બિક્ષા માંગી અમારૂં પેટ ભરીશું. અમારા શુદ્ધેવનેજ અમારી ચિન્તા છે. તેજ અમારૂં રક્ષણ કરશે." એ સાંભળી જે સંન્યાસી યુવકો ઘેર પાછા ફરવા તૈયાર થયા હતા તેઓ પણ બોલ્યા કે: "અમારી પરીક્ષા પૂરી થશે કે તુર્તજ અમે ધરનો ત્યાગ કરી બિક્ષાવૃત્તિ અવલંબન કરી ઘેરેઘેર ભ્રમણ કરીશું!" સર્વ સંન્યાસી-ત્યાગી યુવકોનો એવા પ્રકારનો દ્રઢ મંદ્વ જોઈને સુરેન્દ્રનાથ મિત્રે સંન્યાસીઓને મજલ નથને કહ્યું કે: "બંધુઓ! તમે બધા ક્યાં જશો? તમારે ક્યાંપણ જવની તેમજ હારે હારે બિક્ષા માંગવાની આવસ્પદતા નથી. અમે કેટલાક ગૃહસ્થાશ્રમી બકતો છોએ. અમારાથી બનશે તેટલો ચાલ કરીને તમને એક મઠાન બાડે લઈ આપીશું. તમે બધા ત્યાં નિવાસ કરજો. અમે પણ બધા પ્રતિજોષાત ત્યાં આવીને સંસારની જવાગદ શાંત કરીશું. દાદી-પુરનો બગીચો બાડે લીધો તેમાં દુ. પણ કંઈક રકમ આપનો. તે રકમ હવે બંધ કરીશ નહિ. એટલી રકમમાંથીજ તમે એકાદ ન્દાત્ત મઠાન બાડે લઈ રહેજો, અને જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેવડે ઉદરપોષણ કરી સાધન-મજન કરજો. તમારે બિક્ષા માંગતા બનવાનું પડશે નહિ."

સુરેન્દ્રબાણ એક અદ્ભુત હૃદયવાન નિઃસ્વાર્થ ભક્ત હતા. પરમહંસ-
દેવ તેમને પ્રેમ પૂર્વક: “શિવાનુચર” કહીને બોલાવતા. તેમના ઉપરોક્ત કથ-
નથી વરાહનગરમાં એક મકાન બાંડે લેવામાં આવ્યું. મકાન ધણા દિવસનું
પુરાતન અને વન જંગલથી પૂર્ણ હતું. ધણા દિવસથી તેમાં કોઇ રહેતું
નહિં હોવાથી અર્ધ મકાન તરીકે ગણવામાં આવ્યું હતું, એટલું જ નહિં
પણ એથી પણ વિશેષ ભયંકર લોક વાચક એ મકાન સંબંધી પ્રચલિત
હતી. ભોકો કહેતા કે એ મકાનમાં તો ભૂત છે જૂન ! ગમે તેમ હો પણ
એ મકાન ધણાં વર્ષથી અર્ધવસ્થામાં પડી રહ્યું હતું એમાં તો કાંઈ પણ
સંદેહ નહિં. બાકું આપી તેમાં નિવાસ કરવા માટે કોઈ પણ માણસ કપ્પલ
કરતું નહિં. બાંડે લેનારને ભય લાગતો કે વખતે છત ટૂટી મરતક ચૂર્ણ
કરી નાંખે ! વખતે ભીંત પડે ! વખતે છાપડ પડે ! મકાનની આવી સ્થિતિ
હતાં રામકૃષ્ણ-શિષ્યોને ભૂતનો કિંવા મૃત્યુનો ભય નહતો. તેમણે જોયું કે:
મકાનનું બાકું ઝોણું છે, ગંગાનો કિનારો, અને એકંત સ્થળ, વળી સહે-
રના ભોંતોની ધાંધલ-મડમડ બહુ દૂર છે. ધ્યાન ધારણમાં કોઈ પ્રકારનું
વિઘ્ન નડે એમ નથી, તેથી તેમણે કાશીપુરનો બગીચો છોડી તે સ્થળે જ
આવી નિવાસ કર્યો અને તેને જ રામકૃષ્ણ-આશ્રમ બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૬ થી
૧૮૯૨ સુધી એ સ્થાનમાં જ આશ્રમ હતો. એનું જ નામ “વરાહનગર-મઠ.”

ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના આગસ્ટથી ડિસેમ્બર પર્યંત આશ્રમે ધીમે ધીમે
મઠનું સ્વરૂપ લીધું. સંન્યાસીઓમાં કોઈ કોઈ ત્યાં સ્થાયી બાવે રહેતા હતા.
કોઈ કોઈ વળી થોડા દિવસ માટે તીર્થ બ્રમણ કરવા પણ જતા, અને
પાછા આવી ત્યાંજ આશ્રમ લેતા. જોઓ ઘેર બંદોબસ્ત કરવા રહેતા હતા
તેઓ પણ ધણું ખર્ચ નિત્ય મઠમાં આવી એકત્ર થતા. નરેન્દ્રનાથ (સ્વામી
વિવેકાનંદ) આ ટાળીમાંના જ હતા. સાંસારિક વિટંબણાઓને લીધે તેઓ
એકદમ ઘર સંસારનો ત્યાગ કરી શક્યા નહતા. તેઓ મઠમાંથી વખતો
વખત ઘેર જઈ ઘરમાં જોઇતી વસ્તુઓ પૂરી પાડવાનો ચત્ન કરતા અને
માતા-પ્રાતાઓની સંભાળ લેતા તો પણ દિવસનો મોટો ભાગ અને રાત્રિનો
સમય તો તેઓ મઠમાં જ બ્યતીત કરતા. આટલા બધા સુવક સંન્યાસીઓ

એક જ મળી એક નવીન સમ્પ્રદાયના રૂપમાં ગોઠવાયા. તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ-
 'કર્તા નરેન્દ્રનાથ હતાં'. તેઓ જ એ સર્વના પરિચાલક, ઉત્સાહ દાતા અને
 કેન્દ્ર સ્વરૂપ, આત્મા સ્વરૂપ હતા. કુટુંબ ધરની ચિન્તાઓ સાથે મન-પ્રાણ-
 પૂર્વકે યુદ્ધ કરવા છતાં પણ તેઓ એક ક્ષણ પણ મઠની ચિન્તાથી વિમુક્ત
 નહતા. ભગવાન રામકૃષ્ણદેવના આશીર્વાદથી ધીમે ધીમે તેમના ધર-કુટુંબની
 સ્થિતિ સારી થતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ ચિન્તા મુક્ત થયા. તેમણે જોયું કે
 જનજન ઓછી થઈ છે કે દુર્લભ જોવામાં આવે છે. જન-મુશ્કારીમાં ખી. એ. ની
 પરીક્ષા આપવા માટે પોતાને ઘેર જઈ રહ્યા હતા તેમને મઠમાં લાવવાનો
 ઉદ્દેશ કરવા કઠિબદ્ધ થયા. દિવસને વખતે તેઓ ક્યે સમયે કયા યુવકને
 ઘેર જઈ ઉભા રહેશે તે નક્કી કહી શકાતું નહિ. સર્વ યુવકો તેમના
 આવવાના બચ્ચી પારણાં બંધ કરી પરીક્ષા માટે વિદ્યાભ્યાસ કરતા. પરંતુ
 નરેન્દ્રનાથ મોટા પ્રયત્ન વા વટોળીયાની પેઠે અકસ્માત આરીને ઉભા રહેતા.
 અને તેમને બારણે વારંવાર ઢાલ ઢેકી તેમને બારણાં ઉઘાડવાની ફરજ
 પાડતા ! યુવકને ધરમાંથી બહાર રાજમાર્ગ ઉપર એકાંતમાં લઈ જઈ કહેતા
 કે : " શું પરીક્ષા આપવામાં જ જીવન વિતાડવાનું તમે નક્કી કર્યું છે ? આ
 શું ગુરૂદેવનો ઉપદેશ પાલન કરવાનું લક્ષણ કહેવાય કે ? આ શું ગુરૂદેવની
 ઇચ્છાનુસાર કાર્ય તમે કરો છો કે ? આટલા માટે જ શું ગુરૂદેવે અત્યંત
 કષ્ટ સહન કર્યું હતું કે ? તમે સન્માસી થયા છો, તમે ત્યાગ-મંત્રની દીક્ષા
 લીધી છે, તો પણ શું પરીક્ષા આપી ધર સંસારની ઉન્નતિ કરવા ધાયું
 છે ? ત્યાગ અને ભોગવાસના, એ બન્ને શું એક સ્થળે રહી શકે ? બિદુ
 છે તમને ! એ બધું ત્યાગ કરી દુર્લભ મઠમાં આવો. " કવચિત્ આવા
 તિરસ્કાર-વાક્યથી, કવચિત્ ધીમેથી સમજાવી પટાવી નરેન્દ્રનાથ તેમને
 મઠમાં લાવવાનો ચત્ન કરતા. તેમનું ઉત્સાહ પ્રેરક, ઓજસવી દયન સાંબળી
 ગુરૂદેવનો પૂર્વ ઉપદેશ અને ગુરૂ બીધુઓનાં ત્યાગ-આચર્ય તેમના રમણ
 પદ ઉપર દુરતજ જાગત થઈ હતાં અને મંસાર-કામના-વાસનાનાં ક્ષિય-
 બીજ દુર્લભ બળી બરમ થઈ જતાં ! તેઓ નરેન્દ્રનાથનાં વાક્યો સાંભળી
 પચાતાપ કરતા અને વિદ્યાભ્યાસ ત્યાગ કરી, ગુરૂ દેવના પવિત્ર નામનું

સ્મરણ કરતા કરતા મઠમાં આત્મા જતા પરંતુ એક બે દિવસમાં નિશ્ચય કરી પુનઃ પાછા ઘેર આવતા. નરેન્દ્રનાથ તેમને છોડે તેના નહતા. તેઓ પણ પુનઃ તેમને ઘેર જઈ અગ્નિમયી ભાષામાં સર્વના પ્રાણમાં વૈરાગ્ય-વર્ધિ પ્રજ્જ્વાલવાનો યત્ન કરતા. એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં ક્રમશઃ શુર બંધુઓનાં મન પિગળ્યાં. સંસાર ત્યાગ કરવાનો મંકલ્ય દ્રઢ થયે. તેમણે જોયું કે: જેઓ પારમાર્થિક માર્ગના પ્રવાસીઓ છે, જેઓ ઇન્દ્રિય રાજ્યનો ત્યાગ કરી આધ્યાત્મિક રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવા માટે અમસર યત્ન રહ્યા છે, તેમના મનમાં વિશ્વ વિદ્યાલયની ઉપાધિ (ડીગ્રી) નું મૂલ્ય અતિ તુચ્છ છે! કહો કે નહિ' જેવું જ છે! સાંસારિક વિદ્યા-શિક્ષા અતિ તિરસ્કાર જનક છે; એમ સમજી તેઓ પરીક્ષા ઉપર શ્રદ્ધા રહિત થયા અને એક પછી એક યુવકો મઠમાં આવી નિવાસ કરવા લાગ્યા. ડિસેમ્બર માસના અંત ભાગમાં સર્વેએ એકદમ ધરતો ત્યાગ કર્યો અને મઠમાં જ નિવાસ કરવા લાગ્યા. ધર-સંસાર, ભોગ, વિલાસ, વાસના, સર્વ દૂર ડેલી મૂક્યાં. આધ્યાત્મિકતાનો પ્રયત્ન પ્રવાહ તેમને તૂતન માર્ગે આકર્ષી જવા લાગ્યો.

બળવાન સિંહના જેવા તેજસ્વી નરેન્દ્રનાથ, આ સમયે બાવી કર્મ-

૪ આ પ્રમાણે યુવકોનાં મન બદલાવાનું એક મૂખ્ય કારણ આંટપુરનો બનાવ પણ કહી શકાયે. ડિસેમ્બર માસના ત્રીજ અઠવાડિયામાં પ્રેમાનન્દ સ્વામીની માતાએ પોતાના આંટપુરને ઘેર સંન્યાસીઓને નિમંત્રણ કર્યું હતું. એ સ્થળે તેમણે કેટલાક દિવસ એકત્ર નિવાસ કરી કીર્તન, ધ્યાન, ધારણા અને ધર્મ વાર્તા તથા ધર્મ ચર્ચા કર્યાથી તેમને એટલો બધો વૈરાગ્ય વપળ્યો હતો કે: હવે પછી ઘેર પાછા નહિ' જતાં મઠમાં નિવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આંટપુરમાં એક દિવસ સ્વામી વિવેકાનંદજીએ એવી પ્રાણ સ્પર્શી ભાષામાં ખ્રિસ્ત માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું હતું કે તેથી સર્વે એકએક તે મહાત્માની ભાવનામાં તન્મય થઈ ગયા હતા. દૈવચ્છએ તે દિવસે ખ્રિસ્તનો જન્મ દિવસ હતો. પરંતુ પ્રથમ તે કોઈ બહુતા નહતા. પાછળથી બ્યારે તે બહુવામાં આવ્યું ત્યારે સર્વના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. તેઓ મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે: એ દિવસે અનુભૂતાં જે ભાવણ થયું તે નિશ્ચય વિધાતાએ જમાવ્યું જ કર્યું હતો. તેજ દિવસથી એક સમ્રદાય રચવાની વાસના સર્વના મનમાં દ્રઢ થઈ હતી.

ક્ષેત્ર માટે શુરૂંધુ સન્યાસીઓનાં હૃદયને, પોતાની અનંત શક્તિની સહાય-
તાથી વળવત્ દ્રઢ બનાવી સુંદર રૂપે રચવા લાગ્યા. સન્યાસીનું જીવન બહુ
કઠોર હોય છે ! સુખના ખાંચામાં પ્રતિષ્ઠાસિત થયેલા, સર્વ ગૃહસ્થ-સંતાનો
(સન્યાસીઓ) કોઇ પણ કારણથી ત્યાગ-માર્ગના પ્રયંત્ર અગ્નિની જ્વાળા
સહન કરવા અસમર્થ થઇ દુર્બલ ચિત્તે પદાધન ન કરે તે માટે તેઓ સ-
તત્ પરિશ્રમ કરી તેમના શરીરને કષ્ટ સહિષ્ણુ અને મનને ત્યાગ-વૈરાગ્ય
દ્વારા બળવાન બનાવવા લાગ્યા. યુવકોએ પણ આનંદપૂર્વક સ્વામિજીના
હસ્તમાં આશીર્વાદો કીધાં. તેઓ જાણતા હતા કે પ્રભુ શ્રીરામકૃષ્ણજીવે
તેમના (નરેન્દ્રના) જ હસ્તમાં તેમને (સન્યાસીઓને) સોંપ્યા છે. નરેન્દ્ર
ઉપર પરમદેવનો અગાધ વિશ્વાસ હતો. તે ઉપરાંત નરેન્દ્રનાથમાં પણ
એવી એક અદ્ભુત શક્તિ હતી કે જેથી કોઇ તેમનો પ્રભાવ ઉર્ધ્વધન કરવા
શક્તિમાન નહતું. તેમની આજવાની ખુશી, નેત્રમોહિની શક્તિ, ઓળસિની
ભાષા, અને પ્રતિભાવે પ્રકાશનું મુખમણકન જોતાં જ, દર્શકના મન-પ્રાણમાં
તેમના ઉપર અકરમાત્ત શ્રદ્ધા જન્મ પામતી. શુરૂંધુઓમાંના કોઇ કોઇ
એમ પણ કહવાના કરતા કે : “ નરેન્દ્રની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરવાથી જ શુર-
દેવ સંતુષ્ટ થશે. ” કોઇ દાન એમ પણ માનતા કે : “ એ (નરેન્દ્ર) તેમ-
નોજ (શ્રીરામકૃષ્ણજીવનો જ) પ્રતિનિધિ છે. ” પરંતુ નરેન્દ્ર તે સર્વને સહોદર
સમાન માનતા, અને તેમને સતત નિર્ભજ પ્રેમના બંધનથી બાંધી લેવાનો
જ ઉદ્દેશ કરતા. તેમ છતાં તેમના નિર્ભજ ચરિત્રમાં ફરફાર જણાતા
તેમના ઉપર કઠોર વાક્યરૂપી અઘ્ર ચલાવવાનું પણ જાણતા હતા. નરેન્દ્ર-
નાથે ધીમે ધીમે નવીન સમ્પ્રદાયનો પાયો બાંધી મુજબ કર્યો. તેઓ પોતેજ
તેના આગેવાન બન્યા.

મકાની રચાવના થયા પછી પણ કેટલાક યુવક સન્યાસીઓના પિતા-
બંધુઓ પ્રમંગોળાત્ મકામાં આવી પહોંચતા અને તેમને ઘેર પાછા લઇ
જવાનો યત્ન કરતા. તેઓ ક્વચિત્ કાલાવાલા અને વિનાશ કરતા, ક્વચિત્
અશુભાત્ કરી તેમના મનમાં દયા ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરતા, ક્વચિત્ બધ
પણ દર્શાવતા, અને સર્વ દોષ નરેન્દ્રને અસ્તકે આરોપતાં કહેતા કે : “ આ

છોકરો જ બધા પાપનું મૂળ છે. આ બધા ઘેર જન્મ ઉત્તમ પ્રકારે વિદ્યા-
બ્યાસ કરતા હતા ત્યાંથી એજ (નરેન્દ્ર જ) બધાને ઘેરથી મઠમાં ખેંચી
લાવ્યો છે, અને નક્કરી સલાહ આપી રહ્યો છે !” આવું ક્ષત્ર્ક સાંભળી
નરેન્દ્ર અને અન્ય સન્યાસીઓ હાસ્ય રોડી શક્તા નહિં ! અને અનેક
પ્રકારે તેમને સમજાવી તેમના મનનો ક્રોધ શાંત પાડવાનો મત્ન કરતા. તે
તરફ તેઓ લક્ષ્ય નહિં આપતા ત્યારે સન્યાસીઓ કહેતા કે: “અમે એક
વખત ધરનો ત્યાગ કરી આગ્યા છીએ. હવે પુનઃ ઘેર પાછા આવીશું નહિં.”
શશીના પિતાએ જ્યારે તેને ઘેર પાછા આવવાનો વિશેષ આગ્રહ કર્યો
ત્યારે તેણે ઉત્તર દીધો કે: “એક વખત ધર-સંસાર છોડી આગ્યા પછી
હવે તો તે અમને વાધના નિવાસ સ્થાન જોટલું બન્યુંકર લાગે છે !”

સર્વ સન્યાસીઓના પિતા-અંધુ વગેરે વાલી-વારસોએ તેમના ચિ-
ત્તની દ્રઢતા અને અટલ અધ્યવસાય જોયો ત્યારે તેઓ નિરાશ થયા અને
પુનઃ એવો યત્ન કરવાનું છોડી દીધું.

ઇ. સ. ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૨ પર્યંત મઠ વરાહનગરમાં અને ૧૮૯૨
થી ૧૮૯૭ પર્યંત દક્ષિણેશ્વર નજીક આલમ બનરમાં હતો. ત્યાંથી થોડા
દિવસ માટે વરાહનગરને રહામે પાર, ગંગાકિનારે, નીલાચ્ચર મુખોપાધ્યાય
મહાશયના જગીયામાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો પરંતુ તે પછીથી સ્થાયીરૂપે
સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

મઠની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ સર્વ યુવક સન્યાસીઓમાં પરસ્પર
પ્રેમબંધન અને બ્રાતૃભાવ ધીમે ધીમે દૃઢ થતો ગયો. સર્વે કઠોર અગ્નિ-
પરીક્ષામાં પડ્યાથી દિન પર દિન તેમના હૃદયમાં રહેલી ગુપ્ત દૈવી શક્તિને
વિકાસ થવા લાગ્યો. અગ્નિમાં પડી તપાયા, દીપાયા અને તથ્યાયા પછી જ
જેમ સુવર્ણનો પ્રકાશ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ અનેક વિલાસ-વાસનાનું કઠોર-
રૂપે દમન કર્યાથી જ દૈવી શક્તિનો વિકાસ થાય છે ! વાસનાનું દમન એ
એક પ્રકારની તપસ્યા જ છે.

અહા ! એ કેવી બન્યુંકર પરીક્ષા ! આહારનું કશું નહિં ! પહેર-
વાનાં વસ્ત્ર નહિં ! દાસ-દાસી વગેરે કેશ નહિં ! હાથમાં દ્રવ્ય પશ્ય નહિં !

શિક્ષા મંગિવાનો અભ્યાસ નહિં ! દાન ગ્રહણ કરવું એ તો નિષિદ્ધ જ હતું : કોઈની પાસેથી વિશેષ પ્રકારની સહાયતા મળવાની આશા પણ નહિં ! એવી અવસ્થામાં સર્વ તેજસ્વી યુવક-સંન્યાસીઓ હૃદય-ગળને જ માત્ર આધાર લઈને, અને પ્રભુ શ્રીરામકૃષ્ણદેવ ઉપર દ્રઢ વિશ્વાસ રાખીને સાધન-માર્ગે અગ્રસર થયા. એ સાધના તે કાંઈ પોતાની મુક્તિ કામના માટે નહતી. વાયકો જોઈ ચક્રો કે : એ સાધનાવડે ભારતવર્ષનું-માત્ર ભારતવર્ષનું જ નહિં પણ સમગ્ર જગતનું કેવું કલ્યાણ-સાધન થયું છે. એકનું નહિં પણ અનેકનું કલ્યાણ થયું છે ! જીવને જીવ અને શિવ સમજીને જ કલ્યાણ થયું છે, થન્ય એ સન્મસ્ત જીવનને !

સ્વ. સુરેન્દ્રનાથ ત્રિત્ર એ મઠના પ્રાણસ્વરૂપ હતા. પૂર્વે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે : તેમના જેવા ઉદાર અંતઃકરણના પુણ્યશાલી મનુષ્યો જગતમાં દુર્લભ છે. મઠમાં નિવાસ કરતા સર્વ યુવકોને તેઓ પ્રાથમી અધિક આદાતા. તેમને જોઈતી વસ્તુની તંગી કે અગવડ વેઠવી ન પડે તે માટે તેઓ સતત તપસ રાખતા અને કાષા મનોવાક્યથી તેમજ દ્રવ્ય દ્વારા પાનતી સહાયતા કર્યા જતા. પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે : વરાહનગર મઠનું બાહ્ય આપવાનું તેમણે જ સ્વીકાર્યું હતું. મઠ સ્થપાયા પછી તેમણે ગોપાલ નામક એક મનુષ્યને મઠમાં રાખીને તેને કહ્યું હતું કે : “તારો સર્વ ધર-પૃથ્વી મ્હારે માથે લઈ લું. તું મઠમાં રહીને મઠનું કામકાજ કરજે અને નિત્ય અથવા એક દિવસને આંતરે મ્હારી પામે આવી મઠમાં નિવાસ કરતા સંન્યાસી બંધુઓના સમાચાર કહી જજો. વિશેષ એટલું લક્ષ્યમાં રાખજો કે જ્યારે એમને ભોજન આદિ વસ્તુઓની - તંગી દેખે ત્યારે તે વાત ઘર્ત જ મ્હારે કાને નાખજો. ” ગોપાલે પરમહંસદેવનાં દર્શન કર્યા હતાં. નરેન્દ્રનાથ ઉપર તેને બહુ પ્રેમ હતો. તેના જે ન્હાના બાઈઓ અને વિધવા માતાને લીધે પડેલાં તે મઠમાં રહી ચક્રો નહતો પણ હમણાં સુરેન્દ્રનાથનું માંગણીથી અતિ આનંદ સહિત તે મઠમાં આવી રહેવા લાગ્યો અને તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે મઠનું કામકાજ કરવા લાગ્યો. તે જ્યારે જાણતો કે : અમુક વસ્તુની તંગી છે કે ઘર્તજ સુરેન્દ્રનાથને સમાચાર

નિવેદન કરતો. “આજે સમસ્ત દિવસ મઠમાં ઉપવાસ થયો છે.” અથવા “દાસ રાત્રિથી સર્વને જોજન મળ્યું નથી.” એવી એવી ખબરો લઈને જમારે જ્યારે તે સુરેન્દ્રબાપુ પાસે જતો ત્યારે તેઓ તુર્તજ તેને રૂપિયા આપી ખજારમાં મોકલતા. અને જોઈએ તે વસ્તુઓ મઠમાં લઈ જવાનું કહેતા. પરંતુ તે સાથે એવી પણ ચેતવણી તેને આપતા કે: આ વાત બીજા કોઈને કહેવી નહિ. તેઓ એમ પણ જાણતા હતા કે: જો એ વાત પ્રકટ થાય તો મઠ નિવાસીઓ તેમની પાસેથી સહાયતા ગ્રહણ કરવાનું કપુલ કરે જ નહિ. ગોપાળ જે સમયે જોઈતી સામગ્રી લઈને મઠમાં જતો ત્યારે ત્યાંના યુવકો તેમને પૂછતા કે: “આ તું ક્યાંથી લઈ આવ્યો?” ત્યારે ગોપાળ પણ અતુરાઈથી. ઉત્તર દેતો કે: “અરે, એ તો એક ગૃહસ્થે મોકલી દીધું છે. હું તો કંઈ પણ લેતો નહતો પરંતુ તેણે મને અત્યંત આગ્રહ કર્યો. પછી શું કહું? તેથી જ લાવવું પડ્યું.” મઠ નિવાસી સંન્યાસીઓ વિચારતા કે: “પ્રજ્ઞાનો મહિમા કોણ સમજી શકે એમ છે? પ્રજ્ઞા કયા મનુષ્યદ્વારા કયા પ્રકારનું કાર્ય કરાવે છે તે અમે શું સમજીએ?”

ધન્ય સુરેન્દ્રનાથ! ધન્ય તમારો ગુરુ પ્રેમ! સુરેન્દ્રનાથ સંબંધી સ્વામિજીએ સ્વયં શરતચ્છદ્ર મંકવર્તી મહાશયને કહ્યું હતું કે: “સુરેશબાપુનું નામ સાંભળ્યું છે કે? તેઓ જ આ મઠના એક પ્રકારના પ્રતિષ્ઠાતા કહી શકાશે. તેઓ જ વરાહનગર મઠનો સર્વ ખર્ચ વહન કરતા. એ સુરેશ મિત્ર જ તે સમયે અમારે માટે અનેક ચિંતા કરતો અમારે માટે તેને ખટુ લાગણી થતી. એની ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની પુણના થઈ શકે એમ નથી.”

વરાહનગર મઠમાં તપસ્યા.

વરાહનગર મઠમાં સર્વ નિવાસ કરતા હતા તે સમયે એ સંન્યાસી સમપ્રદાયને એક નિષ્ઠાપૂર્વક સાચી તપશ્ચર્યા કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. તે સ્થળે નિત્ય કેવા પ્રકારના સુખ-તર-

શરવાતમાં મહેના સન્યાસીઓ શ્રીરામકૃષ્ણ દેવના સિક્ષાતોતો જન-સમાજમાં પ્રચાર કરવાના કાર્યથી વિરુદ્ધ હતા. તે સમયે તો પ્રથમ પોતે ધર્મ-દર્શન કરવા જોજ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય હતો. તે પછી આવશ્યકતા જણાય તો પરમહંસ દેવની પેઠે ચાંતરીતે પરોક્ષ બારે પોતાના જ્વલંત દ-શાન્તકારા પ્રચાર કાર્ય કરવું જોવો સંદેશ્ય હતો. એ બાવના નરેન્દ્રનાથે જ તેમના હૃદયમાં ચૂંટી રીતે દસાવી દીધી હતી, તેઓ પુનઃ પુનઃ કહેતા કે: “અન્યને ઉપદેશ દેતા પહેલાં પોતે જ યોગ્ય થવું જોઈએ. પ્રથમ પોતે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ અને પછી બીજાને દાન કરવું ઉચિત છે. ધણા ઉપદેશકોના મુખમાંથી ઉપદેશ દેતી વખતે જેવા બોધ વ્યતી સાંભળીએ છીએ તેમાંથી એક અંશ પણ તે ઉપદેશકના વર્તનમાં જણાતો નથી. વળી તેમના ખાનગી જીવન બહુ નિન્દનીય, કુખ્યાપૂર્ણ જણાય છે તેથી જ તેમના ઉપદેશની જોઈએ તેવી અસર થતી નથી.” સ્વામિજીએ સારી પેઠે જણાવતા તેથી જ તેઓ ઉપર પ્રમાણે અભિપ્રાય દર્શાવતા તેમ છતાં પ્રસંગોપાત ઉપદેશ કરવાની બાવના તેમનું હૃદય ધેરી વગતી. તે સમયે તેઓ કહેતા કે: ઉપદેશ આપવા તો જ્યાંએ તૈયાર થાય છે અને વિષયને બરાબર સમજ્યા વગર તેઓ ઉપદેશ આપે છે, પણ હું તો સમજીને-તે પ્રમાણે વર્તન વર્તન ઉપદેશ આપીશ. તમે મ્હારા ગુરુ-મંત્રીઓ છો, છતાં તમે મ્હને એ કાર્ય વિરુદ્ધ સલાહ આપશો તો પણ મ્હારું હર્તબ્ય હું ઓડીશ નહિ. દીન દીન ચણ્ડાક્ષની મું'પડીમાં સુધા જાળને ધર્મ-પ્રચાર કરી આવીશ.” તેઓ કહેતા કે: “ધર્મ પ્રચારનો અર્થ ધર્મ-પ્રકાશ. (Expression). જુનો તે-લંગ સ્વામી x તેઓ રાત દિવસ કાશીવિષ્ણુચરના ચરણમાં પડ્યા રહેતા. મુનિવ્રત ધારણ કરતા. મુજેથી એક પણ શબ્દોચ્ચાર કરતા નહિ પૂજા છતાં કાષ્ટ ઉત્તર દેતા નહિ, તેથી શું તમે એમ સમજો છો કે તેમણે આપ-જુને કંઈ ઉપદેશ આપ્યો નથી? જોન જોજ તેમનો ધર્મ-પ્રચાર. જોન-

x આ અજુત યોગનિષ્ઠા, યદાનિષ્ઠા પ્રદર્શિત કાશીકેતવમાં દિવંબર અવસ્થામાં નિવાસ કરતા હતા. તેઓએ દેહ ત્યાગ કર્યો છે. તેઓ બાળક જેવી સ્વચ્છ રાખતા. તેઓ સમયે વિદ્વાન હતા તેમને મસ્તકે દેવતા બજતો છતાં ચાંતરિયર રહેતા. તેમનું ચરિત્ર જ્ઞાનિ જીવેને બહુ શામલરક છે.-શ. રા. મદેલા.

બાપામાં જ તેમણે જગતને ધર્મ-શિક્ષણ આપ્યું છે. તેની સાક્ષીમાં જુવો. આપણને આ વૃક્ષ-પદ્મવ સુદ્ધાં શિક્ષણ આપે છે. " આ પ્રસંગે તેઓ એક ઉપાધ્યાયન કહેતા. " એક રાત્રીએ એક સાધુને પૂછ્યું હતું કે: " ઇશ્વરનું સ્વરૂપ અને લક્ષણ કેવાં હોય? " સાધુ કાંઈ પણ ઉત્તર નહિ દેતાં ચુપ રહ્યા. રાત્રી ઘણીવાર સુધી ચોંચ્યા છતાં પણ જ્યારે તેણે ઉત્તર દીધો ત્યારે કંટાળીને પુનઃ એજ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાની પ્રાર્થના કરી ત્યારે સાધુએ ઉત્તર દીધો કે: " મહારાજ, મહેં તો ક્યારેનાંજે તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર દીધો છે. કારણ કે ચુપ રહેવું એજ એનું લક્ષણ છે.

ઉપરોક્ત ઉપદેશાનુસાર સન્યાસીઓ નિર્જનતાનો આશ્રય ગ્રહણ કરી ગહન ધર્મ-અર્થા અને ઇશ્વર ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતા.

વસ્તુતઃ તે સમયે વરાહનગર મઠમાં નરેન્દ્રનાથના આધિપત્ય નીચે રામકૃષ્ણ શિષ્યો ક્રિસ્ટ સાધનમાં શુદ્ધાઈ રહ્યા હતા તેની તુલના જગતમાં થઈ શકે તેમ નથી તે સમયે જે જે મનુષ્યો મઠમાં આવ ન કરતા તેમાંના કેટલાકે હજી પણ કહે છે કે: " તેમની તપસ્યા કેવી કઠોર હતી તેનું વર્ણન મુખેથી થઈ શકે એમ નથી. એવી કઠોરતા સહન કરવી એ મનુષ્યને માટે તો અમંભવિત છે. " તેમ છતાં પણ સન્યાસીઓ તે અવસ્થાને વિશેષ કઠોર અથવા કટકારક જણાવતા નહિ, અથવા તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય માની સંતુષ્ટ પણ થઈ શકતા નહિ. તેઓ તો વારંવાર ઉડો નિઃશ્વાસ મૂકી કહેતા કે: " અહા! પરમહંસદેવનો કેવો અદ્વિત વૈરાગ્ય અને કેવી વ્યાકુળતા હતી! તેમણે પોતાના ચારિત્ર્યથી અમને જે દર્શાવો આપ્યું તેમાંનું એક આત્મી જોટકું પણ અમે કરી શકતા નથી. અરેરે! અમારું કેવું દુર્ભાગ્ય! અમે કેવા નાલાયક! " પરંતુ વાસ્તવિક રીતે નરેન્દ્રનું કાર્ય જોતા મનમાં એમ જ થતું કે: તેઓ તપસ્યારૂપી અગ્નિમાં પોતાને બરબીબૂન કરવા માટે જ કટીબદ્ધ થયા છે. અમારા મનમાં એમ જ થતું કે: તેમના હૃદયની પ્રબળ વ્યાકુળતા અને ઇશ્વર-દર્શનની તૃષ્ણા એમનું

+ ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે બ્રહ્મ ઋષિને જાણતું સ્વરૂપ પછતાં તેમણે

દેહ-પિંજર બાંગી તોડી નાંખશે. તેઓ નિત્ય સન્ધ્યા સમય પછી ધ્યાનમાં બેસતા અને સમસ્ત રાત્રિ શ્વાસ લીધા વગર આત્મચિન્તામાં નિમગ્ન રહેતા. તે સમયે અન્ય કોઈ તેમની પામે જવાનું સાહસ કરવું નહિ. જ્યાં સુધી અંધકાર જણાતો ત્યાં સુધી તેઓ આસન ત્યાગ કરી ઉઠતા નહિ. અંતે જ્યારે પૂર્વ દિશા ઉપાની લાલ રેખાવડે રંગાયલી જણાતી ત્યારે તેઓ (સ્વામી વિવેકાનંદ) ધીમે ધીમે આસન ત્યાગ કરી ઉઠતા. સમસ્ત રાત્રિ એકાગ્રતા સાધનના અદ્વય પ્રયત્નને લીધે તેમનાં જન્મે નેત્રો લાલ રંગ ધારણ કરતાં. તેમના મુખ મજ્જલ ઉપર દિવ્ય જ્યોતિ જણાતી અને તેમના પ્રાણ અત્યંત આનંદ વડે પ્રવૃત્તિત થઈ ઉઠતા.

અન્ય સાધુ સન્ધ્યાસીઓ સ્વામીજીનું દ્રષ્ટાંત જોઈ તેવું જ કઠોર સાધન કરવા પ્રેરતા પરંતુ તેમની પિપાસા મટતી નહિ. તેઓ વારંવાર નિઃશ્વાસ ગૂંપી કહેતા કે: “હાય ! હાય ! હૃદય પ્રાપ્તિ માટે અમે કાંઈ પણ કરી શકતા નથી.”

વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે સમયે મઠ-નિવાસી શ્રદ્ધાંધુઓ રાતદિવસ પરમહંસદેવની બાવનામાં તન્મય થઈ રહેતા. એવે દિવસ અથવા સમય ન હતો કે જે સમયે શ્રદ્ધેવનું રમરણ તેમનામાંથી તદ્દન લુપ્ત થઈ હોય. તે સમયે જે મનુષ્યો મઠમાં આવળ કરતા તે સર્વે એ સાધુસન્ધ્યાસીઓનાં કર્તવ્ય કૃમિ જોઈ આશ્ચર્ય પામી કહેતા કે: “આ બધા કોણુ હશે ? એમનાં નેત્રમાંથી જાણે અગ્નિ વર્ષો રતો છે ! જાણે ગાંડા જેવા જણાય છે !” સત્ય છે કે તેઓ હૃદયને માટે ગાંડા બની ગયા હતા અને સર્વ પ્રકારનાં સાધનો કરી રહ્યા હતા. કોઈ કોઈ સન્ધ્યાસી શ્વાસોશ્વાસ લીધા વગર ફેટલાક પ્રહર પર્વત બેસી ભગવત્ ધ્યાન ધરી રહ્યા છે. કોઈ કોઈ અધ્યાત્મ સંગીત ગાતા ગાતા બાલગાન શૂન્ય થઈ હૃદયમાં ચિદાનન્દ-સુખનો અનુભવ કરી રહ્યા છે. સ્વામિજી પોતે એવા સર્વ વિષયોના ઉલોમી હતા તેથી સર્વ શ્રદ્ધાંધુઓને તેરાંજ દાખ કરવાનો ઉત્સાહ પ્રેરતા. તેમનું જીવન એવું એક આદર્શ સ્વરૂપ હતું કે: જેથી તેમના સ્થાને દોષી પણ જડવત્ (નિરચેદ) બેસી રહેવું નહિ. તે સર્વને જોતાં પ્રસંગોપાત એમ જ ધારવામાં આવતું કે: એ બધા સાધકો સર્વ પ્રકારનાં બંધનો છિન્ન બિન્ન કરી નાંખશે અને અર્ધ વચ્ચના

કટકાની પેઠે દેહનો લાગ કરી રામકૃષ્ણ-લોકમાં ચાલ્યા જશે. તે સમયે તેમના જીવન અને મૃત્યુમાં કશો ભેદ ન હતો. મૃત્યુ થાય તોપણ નુકશાન શું? કોઈ કોઈ સંન્યાસીઓ તો સ્મશાનમાંજ રાત્રિ વિતાડતા અને ચિતાગિની સેંકડો રક્ત જિહ્વાના સ્પર્શવડે, આ નશ્વર માનવ દેહનું શેષ ચિદ્, ચિર-કાલને માટે પૃથિવિના હૃદયપટ ઉપરથી કેવી રીતે લુપ્ત થાય છે તે જોતા જોતા મૃત્યુ પામવા કરતાં મૃત્યુ ઉપર જય પ્રાપ્ત કરવાના વિચારમાં મગ્ન થઈ જતા. કોઈ સંન્યાસી તો “જગતમાતાનાં રૂપ-દર્શન કર્યાં સિવાય રહીશું નહિ.” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી બેસતા, કોઈક સંન્યાસી સમસ્ત રાત્રિ દિવસ માળા લઈ જપ કરતા બેસી રહેતા. વળી કોઈક સંન્યાસી સત્ય (મુશ્વર) પ્રાપ્તિને માટે દ્રઢ સંકલ્પ કરી, નિત્ય રાત્રે એક મ્હોટી ધૂણી સળગાવી તેની પાસે બેસી રહેતા.

એ પ્રમાણે દિવસો ઉપર દિવસ વિતવા લાગ્યા. નરેન્દ્રનાથ જોતા કે: શુર-મંધુઓ અમન્ત કઠોર અનુકાનની પ્રતિજ્ઞા કરી બેઠા છે. એ દ્વારા તેમનાં શરીર બગડવાનો ખલ સંભવ છે તેથી તેમણે તેમને કહ્યું કે: “શું એમ ધારો છો કે: તમે સર્વ રામકૃષ્ણ પરમહંસ થઈ જશો? તેમ નહિ થઈ શકાય સમજ્યા? રામકૃષ્ણ પરમહંસ તો પૃથિવિ ઉપર એકજ જન્મ્યા હતા. તે તો એકજ વખત આવ્યા હતા.” કવચિત્ તેઓ કહેતા કે: “રામકૃષ્ણ પ્રભૂતે મુખેથી કાઢી અને સાકરના પર્વતની વાર્તા સાંભળી હતી કે? તમે બધા કાઢી સ્વરૂપ અને ભગવાન સાકરના પવત સ્વરૂપ છે એમ સમજાજો. તમને માત્ર એક દાણો મળે તો તમારૂં પેટ ભરાઈ જાય પરંતુ તમે તો સમસ્ત પર્વતને ખેંચી લઈ જવાનો વિચાર કર્યો છો!”

ઉપરોક્ત સાધન સિવાય મઠમાં નિત્ય મન્ત્ર પાઠ થવા સાથે ધૂપ દીપ પ્રકટાવી, શંખ ઘણાનાદ સહિત પરમહંસદેવની પૂજા થતી. સન્ધ્યા સમયે તેમની આરતિ અને ભજનગાન થતા અને ગમે તેટલી આડચલ હોવા છતાં તેમને નિત્ય પ્રસાદ-બોભા ધરાવવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી. એ પૂજન પદ્ધતિ સ્વામિજી દ્વારાજ મઠમાં પ્રથમ પ્રચલિત કરવામાં આવી હતી. તે હજી પણ પ્રચલિત છે.

‘સર્વ સન્યાસીઓ હળીમળીને મહંતુ કાર્ય ચલાવી લેતા. સ્વામિજી સર્વ કાર્યના મૂળ અને મુખ સ્વરૂપ હતા. પરંતુ શ્રીરામકૃષ્ણદેવના પૂજન કાર્યમાં ‘સચ્ચીમહારાજ (સ્વામી રામકૃષ્ણાનંદ) ના જેતું અન્ય કોઈ નહતું. સ્વામી વિવેકાનંદજી કહેતા કે: “સચ્ચી એ તો મહંતા મુખ્ય સ્તંભ જેવો છે. તે ન હોય તો મહંતુ કાર્ય ચાલતું અચાક્ય થઈ પડે.”

મહંતા અન્ય સન્યાસીઓ તીર્થ પર્યટન અને તપસ્યાદિ કરવા માટે વ્યાકુલ થઈ રહ્યા હતા પરંતુ સચ્ચી-મહારાજ તો ગુરૂદેવના પૂજન મિત્રામ અન્ય કાંઈ પણ કરવા વડાતા નહિ. તે જ તેમનું તીર્થ-પર્યટન અને તેજ તેમની તપસ્યા. ગુરૂ-પૂજન સિવાય અન્ય કયાંઈ તેમને શાંતિ વળતી નહતી. તેમના જેવો એકનિષ્ઠ ભક્ત જગતમાં મળવો દુર્લભ છે. તેઓ મહંતા રસોવા અને પૂજારી ઉપગ્રહ મહંતા તમામ કામકાજની સંભાળ રાખનાર પણ તેજ હતા જે સમયે મહંતા સન્યાસીઓ ધ્યાન-ધારણામાં ગ્રંથાતા તે સમયે તેઓ મહંતા અતિ આવશ્યક ન્દાના ન્દાના કાર્યો કરી લેતા. તેમજ સર્વને ધર્મકાવી સ્નાનાહાર વગેરે કામ પૂરું કરાવતા. તેઓ પણ જપ-ધ્યાન પચેટ કરતા પરંતુ મહંતા વ્યવસ્થા-કાર્ય-પ્રત્યે તેઓ જેટલું લક્ષ્ય રાખતા તેટલું બાન્ય કાર્ય પ્રત્યે રાખી શકતા નહિ. સ્વામિજી કહેના કે: “અરો! સચ્ચીની કેવી અદ્ભુત ગુરૂ-નિષ્ઠા હતી? સચ્ચીજી મહંતા કેન્દ્ર સ્વરૂપ હતા. મિશ્રા, શિક્ષા કરીને પરમદંસદેવને ભોગગમ્યાદિ કાર્ય પછી ચાલતું, ખિરસતું તથા સર્વને ભોજન જમાડવા સુધીનાં સર્વ કામકાજ ઉપર તેમને સતત દેખરેખ રાખતી પડતી. અમે પાઞ્ચી રાત્રે ત્રણ વાગેને જાગૃત થતા ત્યાર પછી કોઈ સ્નાન કરતા તો કોઈ એમને એમજ પરમદંસદેવના મંદિરમાં જપ-ધ્યાન કરવા બેસી જતા. એવા પણ કેટલાક દિવસ બપોળ થયા છે કે જે સમયે પ્રાનાશ્વના ચારપાંચ વાગતાથી સન્ધ્યાના ચાર પાંચ વાગતા સુધી જપ અને ધ્યાનનુંજ કાર્ય ચાલતું. સચ્ચી અમારી ભોજન સન્ધ્યા લઈને બેઠો બેઠો વાઢ જોતો. અંતે ધર્મકાવી, જગપૂર્વક પણ બંધાને જમાડતો. તે સમયે જપ-ધ્યાનમાં અમારું ચિત્ત એટલું ખૂબ પરાવાયું રોવા કે: “વિશ્વ રહે કિંવા નાશ પામે તેની અમને જરાપણ પરવા રહેતી નહિ.

“ એ તો તપસ્યા અને સાધના બજનની વાત થઈ. એ ઉપરાંત સ્વામિજી ગુરુશ્રંકુઓને કર્મ ક્ષેત્ર માટે યોગ્ય અધિકારી-મનાવવા વિશેષ યત્ન કરતા હતા. વરાહનગરના મઠમાં એક મ્હોટો હોલ-ઓરડો હતો. સર્વ તેને “વૈગ-ગીઓના ઓરડો” પણ કહેતા. તે સ્થળે ધૈર્ય, સંગીત, દર્શન, ઇતિહાસ, જડ-વિજ્ઞાન, સમાજ-વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, શિલ્પ-કલા, વગેરે અનેક વિષયો ઉપર વાદવિવાદ થતો. ગીતા, ઉપનિષદાદિનું અધ્યયન થતું, વળી હેન્ડ, મિલ, હેગલ, સ્પેન્સર એટલુંજ નહિ પણ ખીજ અનેક નાસ્તિક અને જડવાદી-ઓના મત મતાન્તરો પણ વચ્ચેનાં અને તેના ઉપર ચર્ચા ચાલતી. તે સમાના સમાપતિ અને સુખ્યવક્તા બનતા નરેન્દ્રનાથ અન્ય સંન્યાસીઓ ધણું ખડું એકે અવાજે તેમના પક્ષનું સમર્થન કરતા. તેઓ પણ પ્રતિકૂલ યુક્તિનું અવતરણ કરી સર્વની યુક્તિનું ખણ્ડન કરવા તત્પર થતા. જ્યારે તેઓ તર્કવાદમાં અસમર્થ થતા ત્યારે પુનઃ નરેન્દ્રનાથજી તેમનો પક્ષ લઈ પોતાની સર્વ યુક્તિઓનું ખણ્ડન કરતા. જો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો કે: “ ઇશ્વર છે.” તો સમાપતિ મહાશય તર્કના બળવડે ખણ્ડન કરતા કે, ઇશ્વરનું અસ્તિત્વજ નથી, એ તો મનની કલ્પનાજ માત્ર છે, પરંતુ થોડીવાર પછી દુર્ત તેઓજ પ્રમાણિત કરતા કે: “ ઇશ્વર છે. તેજ એક માત્ર સત્ય વસ્તુ છે.” વળી કવચિત્ શંકર દર્શન સંબંધી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો ત્યારે શંકર-રામચાર્યની યુક્તિનું ખંડન કરતા અને તેમાં અનેક દોષ હોવાનાં પ્રમાણ બતાવતા. તેમાં કોઈથી ના કહેવાતું નહિ પરંતુ થોડીવાર પછી તેઓજ પાછા વિરુદ્ધ પક્ષ અવલંબન કરી પ્રમાણિત કરતા કે: “ શંકર દર્શન એજ એક માત્ર સત્ય દર્શન (શાસ્ત્રી) છે, અને તેમની યુક્તિઓ કદી પણ ખણ્ડન થઈ શકે એમ નથી.” એ પ્રમાણે સાખ્ય, વેદાન્ત, ન્યાય યોગાદિ ધર્મદર્શનની સભા મધ્યે વાખ્યા અને ચર્ચા થતી, એ સિવાય મૌદ્ધ, શૈવ, અને વૈષ્ણવ દર્શન, તન્ત્ર, પુરાણ, દેવીપૂજા વગેરે વિષયો ઉપર પણ અનેક તર્ક વિતર્ક, તુલના અને સમાલોચના થતી. સર્વ પ્રસંગ અને સર્વ સમાલોચના અતિ શ્રીરામકૃષ્ણદેવમાં સમાપ્ત થતી. નરેન્દ્રનાથ પ્રત્યેક સિદ્ધાંતમાં નૂતન માર્ગે ચઢી જતા અને પાશ્ચાત્ય શિક્ષાવડે શિક્ષિત બનેલી વર્તમાન દિગ્દુર્જાતિ ઉપર,

શ્રીરામકૃષ્ણદેવના જીવન અને ઉપદેશનો કેટલો પ્રભાવ પડ્યો છે, અને તેનું મૂલ્ય કેટલું છે તે દર્શાવી આપતા તેઓ કહેતા કે: “હમણાં તો સમુગ્ર ઉપડી ગયેલો હિંદુ ધર્મ, પવનના મહાન ઝપાટાથી ઉછળી રહેલા સમુદ્ર પર ઉપર, સુકાની વગરની જીર્ણ નાકાની પેઢે ધીમે ધીમે ડૂબતો જતો હતો પરંતુ પરમહંસદેવનાં ચરણ સ્પર્શથી તે નૌકા સામ્રાજ્યને માટે તો બચવા પામી છે, અને મંત્રાભ્ય સ્થાનની દિશા નક્કી કરવા સમર્થ થઈ છે. એવો દિવસ શીઘ્ર આવી પહોંચશે, કે જે દિવસે તમે સમજી શકશો કે નાશ પામવા બેઠેલા હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે પરમહંસદેવે શું કર્યું છે.” એ સર્વ મહાન આસોચના સમયે પ્રસંગોપાત્ત “ગુરુગીતા” “મોહમુહર” અથવા એવાજ પ્રકારની અન્ય સંસ્કૃત કવિતાઓ બોલવામાં આવતી અથવા “પ્રસાદસંગીત” કિંવા “શ્રીકૃષ્ણસંગીત” પણ ગાવામાં આવતું.

સ્વદેશ અથવા સમાજ સંબંધી ચર્ચા ઉઠતી તો પછી તેમાં જ કેટલાક દિવસ વીતી જતા. હિંદુ સમાજ અને હિંદુ સભ્યતાનું મૂલ્ય ક્યાં છે તે સંબંધી નરેન્દ્રનાથ શ્રોતાઓના મન ઉપર બહુ ઉત્તમ ઉદાર ધારણા ઉત્પન્ન કરી દેતા. કુરુક્ષેત્ર કુળના શ્રીકૃષ્ણથી તે સમ્રાટ અકબર પર્યંત, સક્રિયમાન ભારત મંતાનેએ કયે પ્રકારે આ દેશમાં જાતિગતન કરવાનો યત્ન કર્યો છે અને તે દ્વારા કયે પ્રકારે ધીમે ધીમે જાતીય જીવન મૅડન કર્યું છે અને પરિપુષ્ટિ થયું છે તે તેઓ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન દ્વારા અતિ વિશદ ભાવે સમજાવી આપતા. ભારતીય સભ્યતાના અંકુશ સંબંધી તેમની ધારણા એવી કદ દત્તી કે જેથી અનેક સમય સુસહમાન જાતીના કોઈ પણ મનુષ્યને પોતાની રહામે જોનાં જ તેને તેઓ થકા પૂર્વક નમન કરતા. તેમના મનમાં તે સમયે એમજ થતું કે: આ (સુસહમાન) મનુષ્ય જય ભારતીય સભ્યતા અને સાધનાનું એક અંગ જ છે. અનેક સમયે તેઓ સ્વદેશના ઇતિહાસ સિવાય અન્ય જાતિયોના ઇતિહાસની જય ચર્ચા ચલાવતા. તેમ જિજ્ઞાસુ કૃત “રેમ સામ્રાજ્યનું અપરંપન” અને દાર્શનિકૃત “કૃત્ય રે નોતપુત્રન.” એ જાને ઇતિહાસ મુખ્ય વંચાતા અને ચર્ચાતા.

ઉપરોક્ત વૈરાગીઓના ઓરડા ઉપરાંત મંડપમાં બીજાં એક ઓરડો હતો.

કોઈ સન્યાસીઓએ તેનું નામ “ કાલી તપસ્વીનો ઝોરડો ” એવું પાડ્યું હતું. એ ઝોરડાનાં દ્વાર બંધ કરી કાલી (સ્વામી અમેદાનંદ) રાત દિવસ મંસ્કૃત શાસ્ત્રાદિનો અભ્યાસ કરતા. તેઓ એક ચિત્તે એવી રીતે અધ્યયન કરતા કે: કોઈ કોઈ સમયે તો પ્રાતઃકાલીને તે મધ્ય રાત્રિ સુધીમાં એક ક્ષણ પણ તેમનો અભ્યાસ બંધ રહેતો નહિ. અનેક સમયે મહાનિવાસી ગુરુમંદુઓ પ્રાતઃકાલીન ધ્યાન ધારણા સમાપ્ત કરી તેમની પાસે જઈ બેસતા અને સ્વામિજી સાથે અનેક વિષયોની ચર્ચા કરવામાં ગુલાતા. કોઈ સમયે તો વૃક્ષ નીચે બેસી એ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ચર્ચા ચાલતી. એક દિવસ એકાદ વિષય ઉપર ચર્ચા થઈ થઈ કે પછી તે વિષય ઉપર ઘણા દિવસ પર્યંત ચર્ચા ચાલ્યા જ કરતી. ઉદાહરણ સ્વરૂપ એક બે વિષયનો આ સ્થળે ઉદાહરણ કરીએ છીએ. દરખના કરો કે એક દિવસ બુદ્ધદેવ મંમંથી ચર્ચા થઈ મઠના સર્વ સન્યાસીઓ પ્રથમ “ લલિત ગિરતર ” નામક પુસ્તક ધ્યાન-પૂર્વક મંપૂર્ણ વાંચી લેતા. પછી તેમનું મન પુસ્તકમાં લખાયેલા વિષયોમાં એટલું બધું લીન થઈ જતું કે તેઓ વર્તમાન ઊંડી અતીતમાં ડૂબી જતા. જાણે તેઓ તે સમયનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરતા નહોત્ય તેવી સ્થિતિમાં જઈ ઉપસ્થિત થતા. જાણે તેમને એવો અનુભવ થવા લાગ્યો કે: તેઓ ભગવાન બુદ્ધદેવ સાથે બુદ્ધગયાથી રાજગૃહ અથવા સારનાથ પ્રયાણ કરી રહ્યા છે. અથવા બોધિવૃક્ષ નીચે ચતો સત્ય લાભ અથવા નિર્વાણ દૃષ્ય તેઓ સ્વયંને જોઈ અનંદ વશ થઈ રહ્યા છે. જાણે ભગવાન તથાગતના ત્યાગ-વૈરાગ્યે તે સમયે તેમના હૃદય ઉપર મંપૂર્ણ અધિકાર જમાવ્યો છે. તેઓ કવચિત્ તેમના ચિતારોહણ દ્રશ્યનો અનુભવ કરી બુદ્ધદેવના શિષ્ય આનન્દાદિ સહિત અશ્રુપાત કરી રહ્યા છે. કવચિત્ જાણે અનુભવ કરી રહ્યા છે કે: તેઓ કુદીનગરના મહારાજાઓ સાથે મળી તેમના સ્મૃતિ ચિહ્નનું મંરસણ કુવાનો મત્ત કરી રહ્યા છે, વળી કવચિત્ એવો પણ અનુભવ કરી રહ્યા છે કે, જાણે નાગમેન અથવા મિલિન્દરાજ સાથે બોદ્ધ-દર્શનની ગદન તરવા-લોચના કરવામાં ગુલાયા છે. એ પ્રમાણે સમ્રાટ અશોકની શિલાલિપિનું કોતર ધમ, ધરણ, ઝોલકા અને અજન્તાની ગિગિગુહાના વિચિત્ર ચિત્રા-

ચિત્રો, સારનાથનો વિહાર, નોલન્દાનું વિશ્વ વિદ્યાલય વગેરે બૌદ્ધ-કાલિન સર્વ પ્રકારની બિન્ન બિન્ન ઘટનાઓ અને કાર્તિ સાથે તેઓ પોતાને એકીબૃત કરી રહ્યા છે. બૌદ્ધ-વાર્તાઓની ચર્ચા કરતાં તેમના હૃદયના પ્રત્યેક તારમાં વિશેષ રૂપે સ્ફુરણ થતું. “મહામાન” “હીનમાન” વગેરે વિભિન્ન બૌદ્ધ-સમપ્રદાયના અન્યો તેમ જ નવ પ્રકાશિત “પ્રણાપારમિતા” વગેરે અન્યોતું અધ્યયન કરવાથી જાણે તેઓ સર્વ પોતાને કેટલેક અંશે બૌદ્ધ અમથુ માનતા. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ ચાલ્યા પછી સ્વામિજીએ તેમને (સન્યાસી બંધુઓને) ધીમે ધીમે એ બાવનાભાથી વિમુક્ત કરી કેટલાક દિવસ પર્યંત “હિન્દુ અવતાર, ભક્ત અને આચાર્યોની ઐતિહાસિક મહત્તા.” એ વિષયની ચર્ચામાં ગુથી દીધા. રામકૃષ્ણ, શંકર, રામાનુજ, કબીર, તુલ્સીદાસ, રામદાસ, ચૈતન્ય, રામપ્રસાદ, ગુરુ નાનક, વગેરે મહાપુરુષોની જીવનકથાઓ, એક પછી એક છાયાચિત્ર (જીમી) ની પેઠે તેમના નયન સમક્ષ તાદ્રશ્ય થતી અને તેમની પ્રત્યેકની અલૌકિક શક્તિ અને દૈવી પ્રભાવ, રૂપે પ્રકારે પરસ્પરે સાથે સંમિલિત થઈ બારતવાસીઓને એક નિર્દિષ્ટ લક્ષ્ય પરત્વે લઈ ગયાં છે અને બારતવર્ષના ઇતિહાસને મહિમા-મણિરૂપ કહ્યો છે તે સ્વામિજી સર્વને સમજાવતા.

આ પ્રમાણે દેશ, કાલ, પાત્રની હદ ઓળંગતાં ઓળંગતાં ક્રમે તેમની હૃદયના અતિ દૂર પર્વતસેદમ નગર પર્યંત પ્રસરવા પામતી. તેઓ સાધુ-શિરોમણી ઇસુ ખ્રીસ્તની જીવન-ગીતા આદિથી અંત પર્યંત માનસને જ હારા પ્રત્યક્ષ કરી શકતા. દેવ દૂત હારા ભરવાડોમાં તે મહાપુરુષનો જન્મ થયો હતો તે જાણ ઉપર તેમનો પ્રાચુ ગયો-દેહ ત્યાગ કરે ત્યાં મુખીની તેમના જીવનની-સર્વ ઘટનાઓ એક પછી એક તેમના માનમ પટ ઉપર ઉડવા પામતી. તેઓ એમ જ માનતા કે તેઓ વગદનગરના ઉદ્યાનમાં નિવાસ કરતા નથી પરંતુ ઇસુ ખ્રીસ્તની હીવાશૂમિ જેવસલમમાં જ બેસા છે. મદરિ ઇસુ ખ્રીસ્ત ઉપર સ્વામિજી એટલી બધી ચહા બક્તિ રાખતા કે: એક નખન Sistine Madonna નું એક ચિત્ર તેમની સમક્ષ લાવવામાં આવતા જ તેમણે બાગક ખીરતનો ચરણ-સ્પર્શ કર્યો હતો. વળી એક

સમયે તેમના કોઈ એક ચેતાગ શિષ્યાએ અવતાર વાદ સંબંધી સંદેહ દર્શાવતાં તેમણે કહ્યું હતું કે: “જો ઇસુ ખ્રીસ્તના સમયે મહેં પેલેસ્ટાઇનમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો હોત તો માત્ર મહારા નેત્રની આસુ ધારા દ્વારા જ નહિં પણ હૃદયના રક્ત દ્વારા તેમનાં ચરણ ધોવાં હોત.”

એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ પર્યંત લાગ લગાટ ખ્રીસ્તના આદર્શની સમાલોચના કર્યા પછી સર્વે પુનઃ રામકૃષ્ણદેવનો પ્રયત્ન ઉત્થાપન કરતા. અહાં તે સમયે ત્યાં ગાન અને પ્રેમનો નિરંતર કેવો વરસાદ વરસી રહેતો! અહાં! તે આદર્શનું અતિ ઉન્નત પવિત્ર ધામ શું કદી પણ ભૂંચી શકાય ખરું? કદી પણ નહિં. પરમહંસદેવનું સ્મરણ કરતાં કરતાં સ્વામિજીનો કણક ઇંધાઇ જતો, અને નેત્રમાંથી અવિચલ અશ્રુ ધારાઓ પડતી. તેમની એ અપૂર્વ પ્રેમ-કાંઠિની અમારા હૃદયને પણ પથાળી દઇ અતલ પ્રેમ સિંધુ જળમાં ડૂબાવી દે છે !

એ સમયે મઠમાં સર્વ ધર્મના મ્હોટા મ્હોટા પર્વો વિધિ પૂર્વક ઉજવવામાં આવતા. જેમ કે મ્હોટા પર્વને દિવસે એક ધૂણી પ્રકટાવી સર્વે ધૂણીની આસપાસ અર્ધ ચપન કરી ઇસુ ખ્રીસ્તની જન્મ કથા અને તેમનું અદ્ભુત જીવન-લીલા-કારણ વગેરે વિષયની ચર્ચા કરતા. એક વખત તેમણે શુક કાઠડેનો ઉત્સવ ઉજવ્યો હતો. તેનું વૃતાન્ત બહુ કૌતુકાવહ છે. સમસ્ત દિવસ ઉપાસનામાં વ્યતીત થયો હતો. આદાર તો માત્ર નામનો જ. એક પ્રકારનો ઉપવાસ કહીએ તો પણ ચાલે. કારણ કે માત્ર કેટલીક દ્રાક્ષનો રસ જળમાં મેલવી સર્વેએ એક એક ચમચો પાન કર્યું હતું. સર્વના હૃદયો બાવનામાં તન્મય થઇ રહ્યા હતા. એ સમયે બારણે એક યુરોપીયન અતિથિનો કણક સ્વર મંત્રજાણે તેણે કહ્યું કે: “કોણ છે ધરમા? ખ્રીસ્તની પ્રતિષ્ઠા છે. બારણા ઉઘાડો.” અતિ આનન્દને લીધે આત્મદાન ભૂંચી દશ પંદર જણ દોડતા જઇ યુરોપીયન અતિથિને મઠમાં લાવ્યા અને સર્વે તેની આસપાસ વિંટળાઇને બેઠા. એક ખ્રીસ્તને સુખેથી આજે ખ્રીસ્ત મહાત્માનું માહાત્મ્ય સાંભળવા માટે અમે સર્વે વ્યાકુળ થયા હતા, પરંતુ તેણે કહ્યું કે: “હું તો સુકિત રેલનો માણસ છું. *Crucified* ની કથા જાણું છું.

હું શું કાંઈ સંબંધી કંઈ પણ જાણતો નથી. અમે જો પર્વ ઉત્તરીયે છીએ. એક ખ્રિસ્તનો જન્મ દિવસ અને બીજો જનરલ યુથનો જન્મ દિવસ " એ સાંભળી સન્યાસીઓ દિલગીર અને આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા કે: " એ શું બોલે છે? જે દિવસે તમારા પ્રભૂએ (ખ્રિસ્ત) કોસ ઉપર ચડી પ્રાણ ત્યાગ કર્યા તે દિવસની કયા તમે કંઈ પણ જાણતા નથી? " તેણે કહ્યું: " ના. " સન્યાસીઓ આશા ભંગ ચવાથી ઝેટલા બધા દિલગીર થયા કે જેથી પાદરી અતિથિના દાયમાનું જાઈમલ ખુશચી લઈ તેને બહાર કઢાડી મૂક્યો પરંતુ સાંભળવામાં આશ્ચર્ય છે કે: થોડી વાર પછી તેમાંના જ એક સન્યાસીના હૃદયમાં થયા ઉત્પન્ન ચતા અન્ય દારથી તેને પુનઃ મઠમાં લાગ્યા અને થોડુંક ખાવાનું આપી શુભ રીતે તેનું પુસ્તક તેને પાછું આપી દીધું. સન્યાસીઓના આવા વ્યવહારથી પાદરી મહારાજ તો સ્તબ્ધ ચિત્ત થઈ ઉનાવમે પગમે મઠ બહાર આસ્વા ગયા. જતા જતાં બોલ્યા કે: " આ કોણ હશે વાઈ? એમને જોતાં અનુમાન થાય છે કે જાણે ઇસુ ખ્રિસ્તની પ્રિય શિષ્ય મરુડલી હશે. "

કચિત્ત્વ દ્વચિત્ત્વ નરેન્દ્રનાથ મહાનિવાસી ગુરુ-જંધુઓ પામે સૈન્ટ ક્રાન્સસ અને સૈન્ટ ઇન્નેસિયસ, લથોધાની કથા અને ક્રાન્સિસ્કાન અને જેમ્સ્ટ્રટ ધર્મ-સમ્પ્રદાય જે પ્રકારે સ્વાધા દત્તા તેનું સવિસ્તર વૃત્તાન્ત કહી મંભગાવતા. વળી અનેક સમય " ઇમાનુસરસ. " (Imitation of Christ) નામક પુસ્તકની ભાવના તેમના મન-પ્રાણમાં જાગૃત્ત્વ કરી દેતા. એ પુસ્તક તે સમયે મહાનિવાસી સર્વ જંધુઓના અભ્યાસ-અન્ય થઈ પડ્યો હતો. ત્યાર પછી તેનું સ્થાન થીમ્સ બગવદ્ગીતાએ લીધું હતું. બગવદ્ગીતા ઉપર સ્વામિજીની ધીમે ધીમે ઝેટલી બધી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી કે: તેનું મધુરત્વ અન્ય જ્ઞોને અપાડવા માટે તેમણે બિશ્વા મંગીને પણ એ અન્યની સેઠો દોષીઓ ખરીદી લઈ અન્ય સાધારણ પ્રાજ્ઞનેમાં મદન વહેંચી દીધી હતી.

જો વર્ગ (ઇ. સ. ૧૮૮૭) મઠમાં પ્રવચન શિવરાત્રિ મહાનવ-પાવન કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રાતઃ સમયે સર્વ સન્યાસીઓ મંગાસ્નાન કરી આ-

બા પછી નરેન્દ્રનાથ રચિત “ જા યૈવા તા યૈવા નાયે ભોલા. ” નામક ગાન સર્વે ગાવા લાગ્યા. ત્યાર પછી સમસ્ત દિવસ ઉપવાસમાં અને રાત્રિનો સમય શકર-ઉપાસનામાં વ્યતીત થયો. વચમાં વચમાં પૂજન વિધિ બંધ પડતા નરેન્દ્રનાથ ધર્મ સંબંધી બાબતો અને ઉપદેશ કરતા અને રાત્રિની શાંતિનો ભંગ કરી સર્વ સન્યાસીઓ સમાન સ્વરે “ ચિવગુરુ, ચિવગુરુ, હર, હર ” ક્વચિત સાથે વૃત્ત પથ કરતા. સર્વ શરીરે ભસ્મનું લેપન કર્યું હતું. તેમજ વૈરાગ્યના ચિહ્ન જણાના હતા. તે એક અપૂર્વ દ્રશ્ય હતું. અહા !

પ્રાતઃકાલમાં હોમ આરંભ થયો. હિંદુઓના સર્વ દેવ દેવી અને અનંતારોને નામે ધીની આહુતિયો અપાતી. હોમ સમાપ્ત થયો, વ્રતનું હૃદયપન થતું.

એ પ્રમાણે વરાહ નગરના મઠમાં દિવસો વ્યતીત થતા. ધણી વાર તો મઠમાં બીજો કોઈ પણ શબ્દ કાને સંભળાતોજ નહિ. ચારે દિશા સ્તબ્ધ-શાંત જણાતી. માત્ર વચમાં વચમાં નરેન્દ્રનાથના મધુર કણ્ઠમાંથી “ મા, મા, બ્રહ્મભયી ” શબ્દો શાંતિનો ભંગ કરતા. ક્વચિત્ તેઓ સંન્યાસીઓ આપ્ત અંધકારમાં બિલ્વ વૃક્ષ નીચે એકલા બેસી સંગીત ગાતા ગાતા અંતરના ઉંડા-એકાંત-રાજ્યમાં ચાલ્યા જતા. એ સ્થિતિમાં તેમને બાહ્ય જગતનું જરા પણ જ્ઞાન-ભાન રહેતું નહિ. અસાર સુધી અમે મઠની આંતર સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું પરંતુ હવે બાહ્ય સ્થિતિ જૂનો મઠનિવાસી સન્યાસીઓ ધીમે ધીમે બહારના માણસો સાથે બગવા લાગ્યા. તેઓ શુદ્ધચાત્રી જનોના સમાગમમાં આવતા. સદાનન્દ સ્વામી કહેતા કે: “ તે કેવા આનંદના દિવસો વ્યતીત થયા છે ! એક ક્ષણ શ્વાસ મૂકવાનો સમય મળતો ન હતો. ગત દિવસ બહારના માણસો આવળ કરતા હતા. પહોંચતો આવે છે. મહાન તર્ક વિતર્ક ચાલી રહ્યા છે, પરંતુ તેથી સ્વામિજી એક ક્ષણ પણ ક્રોધ, કંટાળો કે ઔદાસિન્ય દર્શાવતા ન હતા આધ્યાત્મિક વિદ્યા હો કે માધારણ વિદ્યા હો, તેઓ સર્વ વિષયની ચર્ચા કરવા સર્વદા તૈયારજ રહેતા ”

મઠમાં આ સમયે મ્હોટા મ્હોટા પહોંચે અને વિદ્વાનોનું આગમન થાય છે. તેઓ મઠના સન્યાસીઓ સાથે ધર્મ અને દર્શન શાસ્ત્રાદિ વિષ-

મની ચર્ચા કરી રહ્યા છે. મોટા લાગા મંસ્કૃત વચનો અને શ્લોકોદિ સંભળાવી અંધ થઈ અને લુચ્ચાઈનો પાથો બરાબર મજબૂત કરવાનો યત્ન કરી રહેતા પરંતુ સ્વામિજી પ્રમગ યુક્તિ-વચનો દ્વારા તેમનો મન ઊભાંભિત કરી નાખતા! તેઓ સ્પષ્ટરૂપે કહેતા કે: “સંસ્કૃત વિદ્યા અને સર્વ શાસ્ત્રના મૂળ, આ દેશના લોકોની શિક્ષા, દીક્ષા અને જીવનની ઉન્નતિ-અવનતિ સાથે ગાઢ મંત્રંધ ધરાવે છે. દેહની ઉપેક્ષા કરીને, દેશવાસીઓના પ્રાણથી વિનિઞ્ન અને વિમુક્ત કરીને તાઓનો અભ્યાસ કયાથી શાસ્ત્રનો સાચો મર્મ સમજનો હુ સાધ્ય છે. તાઓ એ ક્ષણ કેટલાક મન-કલ્પિત નિયમો નથી પરંતુ જ્ઞાનિય ગૂઢન અને તેની પરિપુષ્ટિ એજ તેનો (શાસ્ત્રોનો) મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. દેશનું સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ કરે એનું જો નામ શાસ્ત્ર.”

જે મમયે ખ્રીસ્તી પાદરીઓ કિન્દુ ધર્મનું અસત્યત્વ પ્રતિપાદન કરવાની ધારણાથી તર્કના ગોગા ફેફસા અને હિંદુઓના મનમાં ત્રાસ ઉત્પન્ન કરતા તે સમયે તેમનો ઉત્પાન શાંત પાડવા માટે સ્વામિજીને તેમની સાથે તર્ક-યુક્તિના ઉત્તરો પડતું તેમની તલવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ-તર્ક મમજી પાદરીઓ ટકી શકે શી રીતે? તેમની સર્વ વિનંદાના કટકે કટકા થઈ જતા અને ક્ષણવારમાં તો તે કાણ જાણે કયાયે અદ્રશ્ય થઈ જતા! અતે જ્યારે તેઓ તર્ક-વાદમાં પગાજ્ય પામી નથી જતા ત્યારે સ્વામિજી તેમનો પક્ષ લેતા અને પોતાની સ્વાભાવિક સરલ ભાષામાં ખ્રીસ્ત-હૃદયના અફલુત-પ્રેમની અપૂર્વ વ્યાખ્યા તેમને કહી શકતા હતા.

મહત્તિવાસી સંન્યાસીઓની કર્મશીલતા માન પાકન-પાકન, અને તર્ક-આશ્રયનામાજ અટકી ન હતી તેમના હૃદય ક્ષેત્રમાં અન્ય એક વસ્તુના અંકુર આ સમયથીજ જોવામાં આવતા, તેનું નામ સેવા-ધર્મ. વર્તમાન સમયે તે સેવાકાર્ય, રામકૃષ્ણદેવના શિષ્ય-મણ્ડલ (રામકૃષ્ણ મિસન) દ્વારા શ્રેષ્ઠ વ્યાપક રૂપે થતું જોવામાં આવે છે! તેઓ અત્યારે એ સેવા-ધર્મ બહુ ઉત્તમ રૂપે બજાવી રહ્યા છે. હિંદુસ્થાનમાં એવો એવા-ધર્મ બાળેજ અન્યત્ર જોવામાં આવતો હશે. તે સમયે એ ધર્મ આટલો બધો દેશબાપી થયો ન હતો એ ખરું, પરંતુ તે સમયે પણ સ્વામિજીના ઉપદે-

શથી સર્વ સન્યાસી-બંધુઓ પોતે આહાર નહિ કરતાં ક્ષુધાતુર દરિદ્ર અને અભ્યાગતોને આહાર કરાવતા. તેમજ શુદ્ધસ્થાત્રમી ગુરુબંધુઓનાં દુઃખ દારિદ્ર સમયે પ્રાણપૂર્વક પરિચર્ય કરી તેમની સેવા સુશુભા અને સહાયતા કરતા. એટલુંજ નહિ, પણ તેમાંના કેટલાક સન્યાસીઓ કોઈ અને રક્ત-પિત્તાદિના બળકેર એપી-રોગીઓની સેવા કરવામાં જતા પણ અચકાતા ન હતા ! દુઃખી દરિદ્રીઓની સેવા એજ તેમનો સેવા-ધર્મ.

પરિવાજક વેશમાં.

રામકૃષ્ણ-મઠની સ્થાપના થઈ ખરી પરંતુ મઠનિવાસી સન્યાસીઓ અધિક દિવસ એકેન નિવાસ કરી શક્યા નહિ. તેમાંના ઘણાના હૃદયમાં એકાન્ત-નિવાસ કરવાની ઇચ્છા ધીમે ધીમે બળવાન થઈ હતી. વાસ્તવિક રીતે હિંદુ સન્યાસીઓને તીર્થ પર્યટન કરવાનો અને તીર્થ બ્રમણ સમાપ્ત થયા પછી નિર્જન નિવાસ કરી એકાન્તમાં ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવાની અભ્યાસજ થઈ પડ્યો છે. જાતીય જીવનની એ એક પ્રયાગિર કાલથી ચાલી આવે છે તેને બંધ પાડવી કિંવા તેનું ઉત્ક્ષેપન કરવું એ સુસાધ્ય નથી. એ પ્રયાગિર આ દેશના સોકોનાં અસ્થિ મજ્જામાં જડાઈ ગઈ છે, તેથી જ મઠ સ્થાપવામાં આવેલા છતાં મઠનિવાસી સન્યાસીઓની પર્યટન કરવાની તૃષ્ણા મટી નહિ. શુદ્ધસ્થાત્રમી જનોની પેઠે એકજ સ્થાનમાં જીવન બંધીત કરવાનો સ હૃદય કરી, ભગવાં કૃપાવી સંસારયાત્રા નિર્વાહ કરવાનું મઠના સન્યાસીઓથી બન્યું નહિ, તેથીજ પરમહંસદેવના અંતર્ધાન થયા પછી કેટલાક અદ્ય વયના યુવક-સન્યાસીઓએ, શ્રી માતાજી (પરમહંસદેવનાં ધર્મ પત્ની) સાથે વૃન્દાવન ધામમાં જઈ એક વર્ષ પર્યંત નિવાસ કર્યો હતો. યોગાનન્દ, લાટુ વગેરે એ મંડળીમાં હતા. મઠ સ્થાપન થયા પછી કેટલેક મહિને સારથ (સ્વામી ત્રિશુશાલીત) પ્રથમ મઠમાંથી અદ્ય થઈ ગયા. તે સમયે મહાદેવજી નરેન્દ્રનાથ કલકત્તે

હતાં. તેમણે મહામા આજ્ઞા પછી સારદના અંતર્ધાન ચવાના સમાચાર સાં-
ભળ્યા ત્યારે તેમનું ચિત્ત ધણું ચંચલ થયું હતું. કારણ તેઓ જાણતા હતા
કે: સારદ એ સંસારથી અજાણ્યો-બાળક જેવો હતો, તેની હકને માટે તેને
ધણું કષ્ટ સહન કરવું પડશે. નરેન્દ્રનાથે રાખાકને કહ્યું કે: “રાજા, તમે
તેને જવા દીધો શા માટે? હવે કેવી મુશ્કેલીમાં આપણે આવી પડ્યા છીએ
તેનો ખ્યાલ કર. તેણે તો આપણને મોટી આપદમાં નાંખી દીધા! આ
તો માયાના સંસારમા અંધાંધ રહ્યા છીએ બીજું શું?” વાત પણ તદિત
સત્ય હતી. નરેન્દ્રનાથ ગુરૂખંધુઓની સ્નેહ જાળમાં જકડાઈ ગયા હતા. ગુરૂ
ખંધુઓને જરા પણ દુઃખ ચવાની કલ્પના થતાજ તેમનું હૃદય થર થર કંપી
ઉઠતું. તેમના મનમા એમજ થતું કે: તે મને (સન્યાસીઓને) જે કાંઈ દુઃખ
બોગવતું પડશે તેના જોખમદાર તેજ (નરેન્દ્રનાથજી) છે, કારણ કે પરમ-
હંસરૂપે સર્વ સન્યાસીઓની સંભાળ રાખવાનો અને રક્ષણ કરવાનો બાર
તેમના ઉપરજ મૂક્યો હતો. સારદને માટે ખેદ કરતા કરતા આસપાસ તપાસ
કરવાનું ચાંસુ રાખ્યું હતું, એટલામાંજ સારદનો હસ્તલિખિત એક પત્ર પ્રાપ્ત
થયો. તેમા લખ્યું હતું કે:

“હું પગે ચાલતો જન્માવન જાઉં છું. આ સ્વર્ણે રહેવું મારે માટે
નિરાપદ નથી, કારણ કે મનની ગતિ બદલાઈ જઈ શકે એમ છે. પ્રથમ
માતાપિતા અને ધરના સર્વ મનુષ્યોનું સ્વપ્ન જોતો ત્યારપછી માયાની મૂર્તિ
જોવામા આવી. એ વખત ધણું કષ્ટ બોગવ્યું. ઘેર પાછું ફરવું પડ્યું હતું તેથી
જ આ વખત દૂર ચાલ્યો જાઉં છું. પરમહંસરૂપે મને કહ્યું છે કે: “તારા
ધરનાં માનુષો બધું જ કરી શકે એમ છે. એમનો વિશ્વાસ કરવો નહિ.”

પત્ર સાંભળી રાખાચ મહારાજે કહ્યું: “જોયું. આટલાને માટે જ તે
ચાલ્યા ગયા છે.” થોડીવાર પછી પુનઃ બોલ્યા કે: “હું પોતે પણ એક વખત
તીર્થંજમણ કરવા જવાની ઇચ્છા રાખું છું.” નરેન્દ્રે તેમનો તિરસ્કાર કરી
કહ્યું: “હા, જવું જ જોઈએ. બીજું શું? એ પ્રમાણે જગતમાં બટકવાયી
જ ભગવાન દેહ ધારણ કરી તમને દર્શન દેશે!” જો કે મુખેથી એ પ્રમાણે
કહ્યું તો ખરું પરંતુ તે જ સમયથી પર્વટન કરવા માટે તેમના જ પ્રાણ

શરૂવાતમાં તો સ્વામિજી યોડા દિવસ માટે અદ્રશ્ય થઈ જતા. આગે વૈદનાથ તો કાસે સિમુતલા. એમ એક એક સ્થાને કેટલાક દિવસ નિવાસ કરી આવતા અને પુનઃ મઠમાં આવતા. પ્રત્યેક વખત તેઓ કહી જતા કે: “બસ, આ છેડો વખત છે. હવે પાછો આવીશ નહિ.” તેમ છતાં પ્રત્યેક વખત તેમને કોઈ એક કારણ માટે મઠમાં પાછું આવવું પડતું. ઇ. સ. ૧૮૯૧ ની શરૂવાતથી તેમનો એકલા જમણ કરવાનો શોખ પૂર્ણ થયો હતો. એ સમયે તેઓ ક્યાં રહેતા તેનો કોઈને પતો લાગતો નહિ. અથવા અનેક મન કરવા છતાં તેમને શોધી કાઢતા નહિ. પરમહંસદેવના અત-ધાન પછી ચાર વર્ષ પર્વત (ઈ. સ. ૧૮૮૭ થી ઇ. સ. ૧૮૯૦ પર્વત) તેમણે ગુરુ-અંધુઓનો સંગ ત્યાગ કર્યો નહતો, અર્થાત્ કા તો વરાહનગરના મઠમાં રહ્યા હશે અથવા તો કોઈ એક પણ ગુરુ-અંધુને સાથે લઈ તીર્થ જમણ કરવા બહાર નિકળી પડ્યા હશે. બેમાંથી એક તો ખરું જ, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૯૧ ની શરૂવાતથી તેમણે ગુરુ-અંધુઓનો સંગ પણ તદ્દન ત્યાગ કર્યો હતો. મહાનગરી દિગ્ગથી એવો વિચ્છેદ શરૂ થયો હતો. તે દિવસથી આજસુધી તેમના જમણ સમયે કોઈ સાથીદાર રહ્યો નહતો. જો કે કોઈ કોઈ ગુરુઅંધુએ તેમના જમણ સમયે શોધ કરવામાં પાછી પકાતી કરી નહતી પરંતુ તેઓ પોતાનું નામ અને પરિચય બહાર નાંખતા તેથી એકાએક તેમને શોધી કાઢવાનું સુહેલું નહતું.

એવી અવસ્થામાં માત્ર બે ત્રણ વખત તેમના ગુરુ-અંધુઓ સાથે તેમનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો અને તે વખત તેમણે તેમની તિરસ્કાર કરી પોતાનાથી દૂર આઠ્યા જવાનું કહ્યું હતું. સ્વામિજીના પ્રવચનાકાલનો ધર્મ-હાસ બહુ કૌતુહલજનક છે. તેઓ અને ત્યાંસુધી પોતાની અતુલ વિદ્યા બુદ્ધિ ગુપ્ત રાખી સાધારણ સાધુની પેઠે જમણ કરતા, એટલું જ નહિ પણ તેઓ ખાસ પોતાનો પરિચય ન કરાવે ત્યાં સુધી તેમને જોવાથી અથવા તેમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યાથી કોઈપણ સમજી શકે તેમ નહતું કે: સ્વામિજીને અંગ્રેજી આવડે છે અને તેઓ મહાસમર્થ વિદ્વાન છે. અનેક સમય તેઓ પ્રતિજ્ઞા કરતા કે: “કોઈની પાસે બિદ્યા માંગીશ નહિ. જ્યારે આપોઆપ

પ્રાસ થશે ત્યારે જ બોજન કરીશ.” એને પરિણામે તેમને અનેક સમય લાગલાગટ પાંચ પાંચ દિવસના ઉપવાસ કરવા પડતા એવું તેમણે સ્વમુખે કહ્યું છે. તેમના કેટલાક દિવસ તો રસ્તાની જાણુએ આવેલા ભાંગેલા દેવાલયમાં અથવા ધર્મશાળાઓમાં અથવા ગાઢ જંગલમાં અને પર્વતની શુશમાં વ્યતીત ચતા. વળી કેટલાક દિવસ તો એવા પણ વ્યતીત થયા છે કે જ્યાં માથું ઉચું કરવાનું સ્થાન પણ નહોત, ખુલ્લા આકાશ નીચે વર્ષા અને ઝાકળ કે બરફ પડતું હોય તેમની વચમાં અથવા પ્રમદ્ગતાપમાં સખ્ત તપેલી રેતી ઉપર પણ કેટલાક દિવસો વિત્યા છે! પહેરવેશમાં ભગવું કૌપિન અથવા ભગવો જખ્ખો. હાથમાં દણ્ડ અને કમણ્ડલુ, આધારમાં માત્ર એક ગીતાળું. એ પ્રમાણે રાજેન્દ્ર-ગમન રિચતિમાં, તેજસ્વી વિદ્યાળ નયન-વાળા, અતુપમ કંતિના, વીર દેહધારી-સન્યાસી વિવેકાનંદજી બિક્ષાળ સંઘડ કરતા અને તીર્થ પર્યટન કરવા માટે “ નારાયણ હરિ ” સખ્દોત્ત્યાર કરતા કરતા ખારણે ખારણે જમણું કરતા. પરંતુ મુખેથી એવો ઉચ્ચાર કરતા તે સમયે પણ મનમાં તો ગુરૂદેવનું જ સ્મરણ ચલા કરતું. તેને વિશ્રામ જ નહતો.

* * * * *

કેટલાક નજીકનાં સ્થાનોમાં થોડા દિવસને માટે બે ચાર વખત આવજી કર્યા પછી ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં સ્વામિજીએ મનમાં તીર્થ-પર્યટન કરવાના સંકલ્પ કરી, સૌથી પ્રથમ કાશીધામ તરફ યાત્રા કરી. જીવન ધારણ કરવા માટે અતિ અગત્યની વસ્તુઓ સિવાય તેમણે અન્ય કોઈ વસ્તુ સાથે રાખી નહતી. કાશીધામમાં તેમણે વિશ્વેશ્વર, વીરેશ્વર અને અન્ન દેવ મૂર્તિઓનાં દર્શન કર્યા પછી એક દિવસ સારનાથ તરફ ગયા હતા. તે સમયે સારનાથનો સ્તંભ અને મડના ભાગેલા ખંડિયેરો વનજંગલથી પૂર્ણ હતાં. એક દિવસ પ્રાતઃ સમયે તેઓ દુર્ગા મંદિર તરફ ગમન કરતા હતા, એટલામાં વાંદરાનું એક ટાળું તેમની પાછળ પડ્યું. એ સ્થાનનાં વાંદરો કોઈ કોઈ સમયે અન્નદયા માણુસો ઉપર અતિ બચકર અત્યાચાર કરે છે એ વાત સ્વામિજી જાણતા હતા. વાંદરાની દૃષ્ટિ પોતાના તરફ જોઈ તેઓ ઉતાવળા ચાલવા લાગ્યા. વાંદરાં પણ પહેલાંના કરતાં વિશેષ ઉતાવળે સ્વા-

મિત્રની પાછળ ચાલવા લાગ્યાં એટલે સ્વામિજીએ કિંચિત્ ઉદ્વિગ્ન થઈ દોડવાનો આરંભ કર્યો કે તુર્ત વાંદરાએ તેમની આસપાસ ઘેરો ઘાસ્યો! એ જોઈ પાંછળથી એક માણસે ઉચ્ચ કણે કહ્યું કે: “ઉમા રહો, ઉમા રહો, વાંદરાની રહામે યાઓ.” સહસા એ વાચ્ય સાંભળી સ્વામિજીને ચેતન્ય આવ્યું. તેમને જ્ઞાન થયું. કણનો પલ્લુ વિશ્લંબ કર્યા વગર સ્થિર નેત્રે તેઓ વાંદરાં-ઓની રહામે ઉમા રહ્યા. તેજ કણે ભીયણ વેંમથી દોડ્યાં આવતાં વાંદરાં-ઓતું ટોળું સ્તબ્ધ થઈ ઉભું રહ્યું અને ભયં પામી પાછું નહાસવા લાગ્યું. તેમની બદલાયેલી ગતિ જોઈ સ્વામિજી મનમાં ને મનમાં ખુશ હસવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી એક વૃદ્ધ સંપાસી તે સ્થાને આવી ઉપરિચન થયા. તેમને જોઈ સ્વામિજીએ નમન કર્યું. તેઓ પણ પ્રતિનમન કર્યા પછી ચાલ્યા ગયા. સ્વામિજી સમજી શક્યા કે: “એમનાજ ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય કરવાથી આપણા પ્રાણતું રક્ષણ થયું છે. ભયના રહામે ઉમા રહેવાથીજ મનુષ્ય વિજય પામે છે, તેનાથી નહાસતા મનુષ્યો અનેક ભયંકર દષ્ટ ભોગવે છે એમાં સંશય નથી. ભય એ મનની દુર્ગતતાજ છે ભયના રહામેજ થવું ઇષ્ટ છે.”

એ બતાવતો ઉદ્દેશ્ય હરી સ્વામિજીએ અમેરિકામાં ભાષણ કરતાં કહ્યું હતું કે: “So face Nature. Face ignorance. Face Illusion. Never fly.” અર્થાત્ “પ્રકૃતિ, અવિદ્યા અને માયા એ પ્રમાણેજ છે. સર્વદા એની (ભયની) રહામે થવું જોઈએ. એના ભયથી ખ્દી જઈ દાયર પુરૂષની પેઠે નહાસી જવું નહિ. (આશંકથી ખ્દી જવું નહિ પણ તેના સામે થવું એમાંજ પુરૂષત્વ છે.)

કાશીમાં દારકાંદાસના આશ્રમમાં સ્વામિજી નિવાસ કરતા હતા તે સમયે કાશીધામના અનેક પણ્ડિતો અને સાધુ-મહાત્માઓ સાથે તેમને સામ્પ્રત્કાર થયો હતો. એ સ્થળે પ્રસિદ્ધ મનસ્વી જોડેવ મુખોપાધ્યાય સાથે હિંદુઓના વિભિન્ન આદર્શના ગુણ અવગુણ સંબંધી તેમને ઘણીવાર મુંઘી વાદવિવાદ થયો હતો. અંતે જોડેવે કહ્યું હતું કે: “અહા! અતિ આશ્ચર્યની વાત છે કે આટલી વયમાં આટલું જીવું જ્ઞાન અને બહુદર્શિતા એક સમયે. (સ્વામિજી) અદિતીય બાહ્ય યદ્યપિ તેમાં સંદેહ નહિ.”

એ સમયે તેમને કાશીક્ષેત્રમાં સદ્ગ્રામ્યે ભારત-પ્રાસદ્ધ અહ્યંત યોગી મહાત્મા તૈલંગસ્વામીનાં દર્શનનો લાભ થયો હતો. સર્વ મનુષ્યો જાણે છે કે તૈલંગસ્વામી પોતાની અંતીમ અવસ્થા સમયે કાશીની સાથે વાતચિત્ કરતા નહતા. વિશેષ આવશ્યકતા જણાય ત્યારે આંગળીથી હસારત કરતા અથવા માઠીમાં આંગળીચડે લખી પ્રશ્નો ઉત્તર આપતા. ધણાં વર્ષ ઉપર પરમહંસદેવે તેમને પૂછ્યું હતું કે: “જીવ અને જલમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ છે કે નહિ?” એ સાંભળી તેમણે સંકેતદ્વારા ઉત્તર દઇ સમજાવ્યું હતું કે: “જ્યાં સુધી ભેદ-જ્ઞાન છે ત્યાં સુધી પૃથક્ અને ભેદજ્ઞાન રહિત થતાં જ બનને એક.” સ્વામિજીએ તૈલંગસ્વામીનાં દર્શન કરી પ્રણામ કર્યા અને તેમના અસ્થુની રજ મસ્તકે ચઢાવી ચાલ્યા ગયા હતા.

ત્યાંથી તેઓ ભાસ્કરાનંદ સ્વામી પાસે ગયા હતા. એ મહાપુરુષ પરમયોગી અને અસાધારણ પવિત્ર હતા. તેમણે એક માસ પર્યંત હિમાલય રિશ્ત દેશાસધામની પ્રદક્ષિણા કરી હતી. તેઓ પોતાના આશ્રમમાં પશુ ખંડ દિગંબર (નગ) રિશ્તિમાં નિવાસ કરતા. સ્વામિજી અતિશય અદ્વાપૂર્વક પ્રણામ કર્યા પછી તેમના સ્થાને ઉભા રહ્યા હતા. વાર્તાલાપ કરતા કામિની-કાંચન ત્યાગનો વિષય નિકળ્યો. ભાસ્કરાનંદે કહ્યું કે: “કોઈ પશુ મનુષ્ય સંપૂર્ણ રૂપે કામિની-કાંચનનો ત્યાગ કરી શકે છે કે નહિ” તે સંદેહજનક છે.” સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “મહારાજ! એ શું કહો છો? સન્યસ્ત ધર્મનો મૂળ પાયો તો એના ઉપર જ રચાયેલો છે. “મહાત્મા ભાસ્કરાનંદે રિશ્ત હાસ્ય કરી રહ્યું: “તુમ લક્ષ્મી હો, ક્યા સમજો?” સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: “મહેં મહારી નજરે એવા પુરુષ દીઠા છે.” ભાસ્કરાનંદે તે વચન ઉપર અવિશ્વાસ દર્શાવી ઉડાવી દેવાનું કહ્યું. તે સમયે બન્ને વચ્ચે ઘસુલ વાદવિવાદ ચલ્યો હતો. x

x એ પછી ફરલેક વર્ષે સ્વામી ગુપ્તધાનંદ અને તેના પછી ફરલેક વર્ષે સ્વામી નિરંજનાનંદ સાથે સ્વામી ભાસ્કરાનંદનો મેળાપ થયો હતો. તેમને વિશ્વવિખ્યાત શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસદેવ શિષ્ય અને વિવેકાનંદજીના ગુરુ-ગ્રંથુ જાણી તેમણે તેમનો વિશેષ આદરસત્કાર કર્યો હતો, અને સ્વામિજીના ફરિન કરવા માટે અતિશય આગ્રહ દર્શાવ્યો હતો. તે સમય પર્યંત તેઓ જાણતા નહતા કે

કારીથી અયોધ્યા ચઢને સ્વામિજીએ આગ્રામાં ગમન કર્યું હતું. માર્ગમાં
 ભિક્ષા માગવી એજ તેમણે નિત્યકર્મ હતું. આગ્રામાં વાજમહેલ જોઈ તેઓ
 મુગ્ધ થયા હતા. તેઓ કહેતા કે: “એનો અતિ હુંદ્ર વિભાગ પણ આખો
 દિવસ રહી શાંત ચિત્તે જોવો જોઈએ. સમગ્ર મહેલ બરાબર જોવા માટે
 જ માસ જોઈએ.” આગ્રાનો કિસ્લો જોઈને પણ તેમના ઇતિહાસ-રહસ્યત
 હૃદયમાં નાના પ્રકારની ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. આગ્રાથી તેઓ જ-
 ન્દાવન ગયા હતા. તેમની પાસે એક પાક પણ નહતી. પગે સાકસાંધી
 અતિ થાક લાગેલો, શરીરે પુષ્કળ ધૂળ પણ ચોટેલી. એવી સ્થિતિમાં તેઓ
 જન્દાવન નજીક પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે જોયું કે એક મનુષ્ય આનંદપૂર્વક
 હુકકો ગગડાવી તમાકુનું સેવન કરી રહ્યો છે. કુધા તૃષાતુર સ્વામિજીએ
 તેની પાસેથી હુકકો માંગ્યો. તેણે દિશગીર થઈ કહ્યું: “મહારાજ, હમ
 બંગી (મહેતર) હય.” એ સાંભળી સ્વામિજી નિરાશ ચિત્તે ચાલ્યા ગયા.
 થોડે વેગે ગયા પછી તેમના મનમાં વિચાર થયો કે: “સમસ્ત જીવન-
 પર્યંત આત્માના અભેદત્વનો વિચાર કરવા છતાં અંતે હું જાતિ બેદની જ
 જાતમાં સપડાયો કે? હટ્ટ હટ્ટ! હજી પણ એ ચંદ્રકાર મહારાજાં રહ્યા-કે?”
 એવો વિચાર કરી એક માઇલ જેટલો માર્ગ પાછા ફરી પુનઃ તેઓ તેજ
 સ્થળે આવી પહોંચ્યા, પેલો બંગી ત્યાં જ બેઠો હતો. તેની પાસે જઈ
 સ્વામિજીએ કહ્યું: “બેટા! મને જલદી એક ચલમ ભરીને આપ.”
 તેણે પહેલાની પેઠે જ કહ્યું: “મહારાજ! આપ સાધુ છો. હું બંગી છું.”
 પરંતુ સ્વામિજીએ તેના કહેવા તરફ વાંધો દર્શાવ્યો નહિ. તેથી બંગીએ
 તેજ હુકકો ઉપર તમાકુ ભરી ચલમ મૂકી આપી. સ્વામિજીએ આનંદપૂર્વક
 હુકકો પીવા લાગ્યા. ગિરિજ બાપુ સ્વામિજીને મુખેથી એ વાત સાંભળી
 મરકરી કરતા કહેતાં કે: “તમે ગ્રંજળોર છો તેથી જ નિયાતી પુત્રમાં
 બંગીનો હુકકો પીધો હતો.” સ્વામિજીએ ઉપર દીધો હતો કે: “ના,
 પેલો બાળક એજ “સ્વામી વિવેકાનંદ” હતો, કે જેની સાથે પૂર્વે એક દિવસ
 તેમને મતભેદ અને વાદવિવાદ ઉપસ્થિત થયેલો હતો. ચારીરિક અસ્વસ્થતા અને
 અન્ય કારણોને લીધે સ્વામિજી પુનઃ તેમને મળી શક્યા નહતા, તેમ છતાં મં-
 સ્કેવ ભાષામાં તેમણે જાહેરાત કરીને એક પત્ર લખ્યો હતો.

ગિરિશ, ધૈર્યને મહારી પરીક્ષા કરી જોવાની ધૃષ્ટિ થઈ હતી. સંપત્તિ મહત્ત્વ ક્યાં પછી મહારા પૂર્વ સંસ્કાર દ્વર થયા છે કે નહિ, જ્ઞાતિ વર્ણની પેસે પાર હું ચાલ્યો ગયો છું કે નહિ. આત્માને અભેદ માનું છું કે નહિ, દેવતામાંથી હું અદ્વૈતમાં ગયો છું કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ, તેથી જ ધૈર્ય પરીક્ષા કરી, બાઈ-સાચું સંત્યગત પાળવું મહા કઠિન છે. કહેણી અને કરણીમાં એક વાળ જોડેલો પણ વધાવત હોય તો તે ચાલે નહિ. કહેવા પ્રમાણે જ વર્તવું જોઈએ. નહિ તો પછી દોંગ-પ્રપંચ જ દહેવાય.”

વૃંદાવનમાં કેટલાક દિવસ (ઇ. સ. ૧૮૮૮ તા. ૧૨ થી ૨૦ ઓગસ્ટ) પર્યટ બતીત થયા પછી સ્વામિજીના મનમાં નજીકનાં ગામો જોવાની ધૃષ્ટિ થઈ. તેઓ જાણતા હતા કે મજાનુમિનાં સર્વ સ્થળ અતિ પવિત્ર છે. તેઓ સર્વત્ર રૂપાં હતા. ગોવર્દન પર્વતની પરિક્રમા કરવી વખત તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે કોઈની પાસેથી ભિક્ષા માંગીશ નહિ. પ્રથમ દિવસ મધ્યાહ્ને અત્યંત લુધા ઉત્પન્ન થઈ, તે જ સમયે મૃદાગધાર વૃષ્ટિ થવા લાગી. લુધાથી અને પર્વટની અતિથય થાક લાગવા છતાં તેમણે કોઈની પાસેથી ભિક્ષા માંગી નહિ! રાધારમણની મૂર્તિનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરી ધીમે ધીમે માર્ગ છાપવા લાગ્યા. જતાં જતાં સહસા સાંભળ્યું કે કોઈ પાછળથી તેમને ધુમ પાડે છે. તે તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં તેઓ આગળ આધ્યા ગયા. પાછળનો સ્વર ધીમે ધીમે નજીક સંભળાયો ત્યારે તેમણે દોડવાનો આરંભ કર્યો. પાછળનું માણસ પણ દોડવા લાગ્યું અને અર્ધ માડે દોડતાં જ તેણે સ્વામિજીને પકડી પાડ્યા. તેના હાથમાં નાના પ્રકારની ભોજન-સામગ્રી હતી. તે સ્વામિજીને મંડણ કરવા વિનંતિ કરવા લાગ્યો. એ અદ્ભુત બનાવ જોઈ સ્વામિજી અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા, અને નારાયણની અપાર કૃપાનું—આત્મમદ્દાના અદ્ભુત પરિણામનું—સ્મરણ થતા તેમના બન્ને નેત્રમાં આરુ ભરાઈ આગ્યાં હતાં!

ગોવર્દનથી તેમણે રાધાકુણ્ડ તરફ ગમન કર્યું હતું. એ સ્થળે પણ એવો જ એક બનાવ બન્યો હતો. માત્ર એક જ દોષિન પડેરેલું હોવાથી તેમણે તેને પ્રથમ કુણ્ડના જળમાં ધોઈ પગથિયાં ઉપર ચૂકવ્યાં, અને પછી

નઅ અવસ્થામાં સ્નાન માટે કુણ્ડમાં ઉતર્યા. સ્નાન કરી રહ્યા પછી તેમણે જોયું કે: કૌપિન તે સ્થળે નથી. કૌણ જ. જે ક્યાંય અદ્રશ્ય થઈ ગયું છે. આમ તેમ નિરીક્ષણ કરતાં જોયું કે: એક વાંદર કૌપિન લાઇ વૃક્ષની એક ડાળ ઉપર બેઠો છે. વૃક્ષની ડાળ નજીક જઈ તેમણે વાંદર રહામે જોયું તો તેણે માત્ર પોતાના સંકેત દાંત બતાવ્યા ! કૌપિન પાછું આપવું તો દૂર રહ્યું પણ તેના કંઠકે કંઠકા કરી ફેંકવાનો યત્ન કરતાં તેને જોયો. સ્વામિજીએ અનેક યત્ન કરી વાંદરની પાસેથી કૌપિન પાછું મેળવ્યું ખરું પરંતુ તે વખતે વાંદરના અત્યાચારથી તેના કંઠકે કંઠકા થઈ ગયા હતા. સ્વામિજીએ કુણ્ડની અધિષ્ઠાત્રી દેવી શ્રીમતી રાધારાણી પ્રત્યે અતિશય અભિમાન પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી કહ્યું કે: “આજથી હું લોકસમૂહમાં જઈશ નહિ. જંગલમાં પ્રવેશ કરીને જોપણ કે તેઓ સાચા બક્ષતો યોગદેવ વહન કરે છે કે નહિ.” એવો ઠંઠ નિશ્ચય કરી તેમણે નજીકના જંગલ તરફ ગમન કર્યું. થોડે વેગે જતાં જ પાછળથી કોઈ માણસે તેમને ખુબો પાડી. સ્વામિજીએ પ્રથમ તે માણસના બોલાવવા તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેમણે ઉતાવળે પગસે આમળ ચાલવા માંડ્યું, તેમ તેમ પાછળનો માણસ સ્વામિજીને પકડી પાડવા માટે દોડવા લાગ્યો. સ્વામિજી પણ દોડવા લાગ્યા. અંતે પાછલો માણસ હાફતો હાફતો સ્વામિજીની રહામે આવી પહોંચ્યો. તેણે અનેક હાલાવાલા કરી તેમને બોળન કરાવ્યું અને પોતાને ઘેર લઈ જવા આગ્રહ કર્યો. તેમને એક નૂતન વસ્ત્ર (કૌપિન) પણ આપ્યું. સ્વામિજી તેને ઘેર ગયા, તેણે તેમને પોતાને ઘેર રહેવા અતિશય આગ્રહ કર્યો પણ સ્વામિજી ત્યાંથી આત્મા ગયા હતા.

એવા અનેક બનાવો ઉપરથી સ્વામિજીને ધ્રુવ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો કે: “હું ભગવાનની કૃપાથી જરા પણ વંચિત નથી. ફાળે ફાળે ભગવાન જ મહાઈ રહ્યા હશે. જે મનુષ્ય સંપૂર્ણરૂપે ભગવાનનો આશ્રય ગ્રહણ કરે છે તે ભગવાનનો જ છે. ભગવાન પણ તેનો જ છે.”

વૃન્દાવનથી જુદાર નિકળ્યા પછી સ્વામિજી ઉત્તરાખણ-દ્વારકામાં આવી ઉપસ્થિત થયા.

હાયરસ સ્ટેશનના એક ખુલામાં તેઓ ગુપચુપ બેસી રહ્યા હતા. બૂખ અને ચાકથી તેમનો દેહ અને મન અત્યંત ક્ષાન્ત થઈ રહ્યાં હતાં. તે જ સમયે આસિસ્ટન્ટ સ્ટેશનમાસ્ટર શરતચંદ્રગુપ્ત ઠંધ ધારણસર તે દિશામાં જતાં સ્વામીને જોવા પામ્યા. શરતચંદ્રગુપ્ત બહુ સુંદર પુરુષ હતા. આસ્વાવસ્થાથી જ જૈનપુરના મુસલમાનોમાં નિવાસ કરવાથી બંગાલી કરતાં ઉર્દુ અને હિંદીબાપા શીઘ્ર બોલી શકતા. તેમનું ચરિત્ર પણ ઉત્તમ, અકપટ અને પુરુષોચિત શુભ ગુણથી ભુષિત હતું. પ્લેટફોર્મ ઉપરથી જતાં જતાં એકાએક તેમણે જોયું કે એક સંન્યાસી આસનવાળી સ્ટેશનના કમ્પાઉન્ડની એક બાજુએ બેઠો છે. તેમને જોતા જ મનમાં થયું કે: "અહા! આની અમત્કારિક મૂર્તિ સાધુ તો દ્વીપચુ જોયો નથી!" સ્વામિજીનાં દર્શનથી તેમને અતિશય આનંદ થયો. ઉતાવળે પગે તેમની પામે જઈ કહ્યું કે: "આપને બૂખ લાગી હોય એમ જણાય છે." સ્વામિજીએ ધીમેથી કહ્યું: "હા, મને બૂખ લાગી છે ખરી."

"આપને માટે શું લાવું?"

"જે ખતી શકે તે."

અસ્પૃશ્યમાં જ શરતચાચુ સ્ટેશન ઉપરથી ને કાંઈ મળી શક્યું તે વડે સ્વામિજીના આહારની વ્યવસ્થા કરી.

જે કાંઈ થોડો આહાર મળતો તે વડે સ્વામિજી ધણા દિવસ પર્યંત મનોપ પામતા, અર્થાત્ તૃપ્ત થતા. પરંતુ અત્યારે તો તેનો પણ અભાવ હોવાથી છુધાને લીધે તેઓ મૃતપ્રાય થઈ ગયા હતા. અત્યારે ભક્ત શરતચાચુ દ્વારા નાના પ્રકારની ભોજન સામગ્રી પ્રાપ્ત થતા તેમણે સંતુષ્ટ ચિત્તે ભોજન કર્યું હતું.

નિત્ય કાર્યથી પરવાર્ધ પછી સાધુ મહારાજને સારી પેઠે નિરખવા અને તેમની સાથે આલાપ કરવાનો શરતચાચુને સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. તેઓ કહેતા કે: સ્વામિજીનાં ચક્ષુએ જ વિશેષરૂપે તેમનું આકર્ષણ કર્યું હતું, અને પ્રથમદર્શન થતાં જ સ્વામિજી ઉપર તેમને અપૂર્વ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેમણે સ્વામિજીને કેટલાક દિવસ હાયરસમાં નિવાસ

કરવાનો આગ્રહ કર્યો અને પછી કહ્યું કે: “મહેને કિચિત્ બોધ આપો.”

સ્વામિજીએ ઉત્તરમાં એક ગાન ગાયું હતું:—

“વિદ્યા યદિ લભિતે ચાગ્ધો,

“આંદ મુખે છાઈ માખ,

“નમ્હે એમ્ બેલા પય દેમ્.

અર્થાત્ “વિદ્યાની ધમ્મા હોય તો શારીરિક-મુંદરતા તરફ લક્ષ્ય ન રાખો. તે તરફ લક્ષ્ય રાખવું હોય તો રસ્તો ખડો!” ગાયન સાંભળતાં જ શરતબાપુએ કહ્યું કે: “સ્વામિજી! આપ જે કહેશો તે કરવા તૈયાર છું. હું સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી આપની સાથે આવવા ખુશી છું. આપ મહારાપર દયા કરો. મહેને બોધ આપો.”

તેમની નિરપૂઠતા જોઈ સ્વામિજીને અતિશય આશ્ચર્ય થયું પરંતુ તે સમયે તેઓ કંઈપણ બોલ્યા નહિ.

વાતવાતમાં પ્રજ્ઞેનબાપુ નામક વ્યક્તિનું નામ સાંભળી સ્વામિજીના મનમાં થયું કે: તેઓ કલકત્તે હતા અને પોતાના ઝોળખિતા છે. પછી તેઓ તત્કાલ્પાત્ પ્રજ્ઞેનબાપુને ઘેર ગયા. તેમને જોતાં જ ઝોળખી શક્યા. સ્વામિજીના આગમનથી પ્રજ્ઞેનબાપુને અતિશય આનંદ થયો. તેમણે તેમને ઘોડાકા દિવસ પોતાને ઘેર નિવાસ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. સ્વામિજીએ તે ક્ષણે જ કહ્યું. સૌ રહ્યા પશુ ઘોડા દિવસ પછી પુનઃ શરતબાપુને ઘેર પાછા કરવાની રજા માગી. પ્રજ્ઞેનબાપુને ઘેર નિવાસ કર્યો તે સમયે જ્યાંના બે. ગાલી-ટાલા (મહોદલા)ના સર્વ લોકો સ્વામિજીનાં દર્શન માટે દૂરી પડ્યા. એ સમયે ત્યાંના બંગાલીઓમાં પક્ષાપક્ષી અને મનોમાલિન્ય ઉપરિચિત થયું હતું પરંતુ સ્વામિજીના સમાગમથી તે બધું અનર્થિત થઈ ગયું. તેમને મુખેથી ધર્મ, દેશ અને જાતિ સંબંધી પ્રાણરૂપી કથાવાર્તા શ્રવણ કરવાથી પ્રજ્ઞેનબાપુના ઘરમાં લોહસમાગમ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. સ્વામિજી શરતબાપુ અને નટુકુશ્વ નામક શરતબાપુના એક મિત્રને ઘેર-ઘણુંખડું આવળ દરતા. એ બન્ને ધીમે ધીમે તેમના વિશેષ પ્રેમ-પાત્ર થઈ પડ્યા હતા. તેઓ પોતાના મહાનમાં તેમને રાખવા માટે અતિશય ચત્ર કરતા. તેમનો આગ્રહ

જોવાથી સ્વામિજી થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા. તે સ્થળે પણ અનેક શીર્ષત અને આશ્ચર્યદાર મનુષ્યો સ્વામિજીની ધર્મ કથા-વાર્તા અને સંગીત શ્રવણ કરવા માટે જતા.

એક દિવસ પ્રાતઃસમયે હડી સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “હવે હું આ સ્થળે રહી શકીશ નહિં. સન્યાસીએ એક સ્થાનમાં અધિક દિવસ નિવાસ કરવો ઉચિત નથી. વળી આ સ્થળે રહી ધીમે ધીમે તમારા પ્રેમબંધનમાં બંધાઈ રહ્યા છું તે યોગ્ય નહિં. સન્યાસીને માનવ-પ્રેમ કેવો ?” સર્વએ તેમને સંકેતપરહિત કરવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમણે કહ્યું: “હવે તમે મને આગ્રહ કરશો નહિં.” તેમનો અટલ સંકેપ જોઈ શરતનાથુ અતિ-શય દુઃખિત થયા. એટલા હુંક સમયમાં સ્વામિજી જાણે અતિ નિકટના સગા હોય તેટલો પ્રેમ તેમના ઉપર દર્શાવ્યો હતો. તેમણે બાલ્યાવસ્થામાં જનન-પુરના મુસલમાન મિત્રો દ્વારા સુધિ ધર્મ સમ્પ્રદાયના સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સ્વામિજીનો સમાગમ થયો ત્યારથી તેમના મનમાં એમ જ થયું હતું કે: જાણે સુધિ-વર્ણિત પ્રેમનો તેઓ (સ્વામિજી) જીવંત આદર્શ જ છે. સ્વામિજીને વિદાય થતા જોઈ શરતનાથુએ કહ્યું કે: “સ્વામિજી આપ મને શિષ્ય બનાવો.” એ સમયે શિષ્ય બનાવવાની સ્વામિજીને કષ્ટના પણ નહતી. તેમજ સહસા કોઈને શિષ્ય બનાવવો ઉચિત છે કે નહિં તે સંબંધી તેમને સંદેહ પણ હતો. તેથી શરતનાથુની પ્રાર્થનાનો સ્પષ્ટ ઉત્તર નહિં આપતા બોલ્યા કે: “શી જરૂર છે ? મહારા શિષ્ય થવાથી જ અધ્યાત્મજગતનું સર્વજ્ઞાન તમને આવડી જશે એમ નથી. ધર્મ સર્વશૂતમાં વિરાજી રહ્યો છે. એ સૂત્રનું સ્મરણ રાખજો. એના સ્મરણથી જ તમારી ઉન્નતિ થશે. પ્રસંગોપાત તમને મળીશ.” પરંતુ શરતનાથુ સહજોનાં સમજે એવા નહતા. તેઓ પુનઃ પુનઃ આગ્રહ કરવા લાગ્યા અને અંતે બોલ્યા કે: “સ્વામિજી! આપ ઇચ્છાનુસાર આજી ફરમાવો. હું તે પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર છું. આપની સાથે જ્યાં દેહો ત્યાં આવવા તૈયાર છું.” શરતનાથુની દ્રઢતા જોઈ સહજ કોણલપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું: “મહારી સાય આવવા તમે સંપૂર્ણ રાજી છો ?” શરતનાથુએ સમ્મતિ દર્શાવી. સ્વામિજી:

સાર્વત્ર છિન્ન લિન્ન થયેલો ભરતખાણ પુનઃ એકત્ર થશે. ” મહંતો શરણધુઓને પુનઃ શિક્ષાદાન દેવાનું શરૂ કર્યું. એ પ્રમાણે કેટલાક મહિના વિત્યા પછી જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે: હવે મહંતા રહેવાનું પ્રયોજન નથી ત્યારે તેઓ પુનઃ દેશ બ્રમણ માટે બહાર નિકળી પડ્યા.

ગાંધીપુરના પવનહારી યાવા.

સમયે સ્વામિજી સૌથી પહેલાં ગાંધીપુર મથા હતા. ગાંધીપુરનિવાસી પવનહારી યાવા એક અસાધારણ યોગી અને યોગી પુરુષ હતા. મહંતા કેસવચંદ્રસેન, ભારતવર્ષની ચારે દિશામાં મહા પુરુષની શોધ કરતા શરૂતા હતા તે સમયે સૌથી પહેલાં તેમને એમનો પત્નો લગ્યો હતો. દક્ષિણેશ્વરના બગિચામાં એ વાત સાંભળતાં જ સ્વામિજી પવનહારી યાવા તરફ અર્ધપાયા હતા અને પરમહંસદેવનો દેહ ત્યાગ થયા પછી અનેક સમય તેમના દર્શન કરવા જવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો, પરંતુ આટલા બધા દિવસ પછી હજી તે સુયોગ તેમને પ્રાપ્ત થયો. ગાંધીપુરમાં રાય મગનચંદ્ર બહાદુરના મકાનમાં સ્વામિજીએ ઉતારો લીધો હતો. એ સ્થળે નિત્ય અનેક મનુષ્યો તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવા અને મળવા આવતા. તેઓ પણ સર્વને મથા રીતિ ધર્મોપદેશ આપતા. સંસ્કાર સંબંધી તેમણે કહ્યું હતું કે: “પુરાતન (પ્રાચીન રીત રિવાજ) ની નિન્દા અથવા કોઈ સમાજોત્થના કર્યાથી તેમાં રહેલા દોષ સુધારી શકાશે નહિ. સુધારવાની રીતિ તો સ્વતંત્ર જ છે. અસીમ પ્રેમ અને સહિષ્ણુતા દ્વારા સર્વ જન સમાજમાં શિક્ષણનો પ્રસાર કરવો એ સૌથી પ્રથમ અગત્યનું છે. શિક્ષણ દ્વારા ક્રમે ક્રમે સર્વ મનુષ્યો પોતાના અંતઃકરણમાં હિતકર અને અહિતકર વિષયો સારી પેઢે સમજી શકશે. ત્યાર પછી તેઓ અહિતકર વિષયોને ત્યાગ કરી હિતકર ગ્રહણ કરશે પરંતુ એ શિક્ષણ સર્વ પ્રકારે હિંદુ બાવનાપૂર્વક આપવું જોઈએ. સર્વ વસ્તુઓ હિંદુની દ્રષ્ટિ લઈને

જ નેવી અને સમજવી ઉચિત છે. વાસ્તવિક રીતે સાચું શિક્ષણ તો એને જ કહી શકાય કે જે દ્વારા હિંદુઓના આદર્શ આપણી દ્રષ્ટિમાં વિશેષ રૂપે મહાન અને ગૌરવાન્વિત થઈ પડે. કારણ, નિશ્ચય સમજાવે કે હિંદુ ધર્મ એ કાંઈ એકાદ મોટી જૂલ નથી. ફૂગડી મારી જૂરો. અતિ ગહન પ્રદેશોમાં અનુસન્ધાન કરો, ત્યારે જ તમે સમજી શકશો કે: હિંદુ ધર્મ એ તો જાણે અતલ સ્પર્શ સમુદ્ર છે. વિદેશી-શિક્ષણના મોહમાં એ તત્ત્વ જૂલી જશે નહિ. દેશને ઝાળખે, જાતિને ઝાળખે, જાતીય જીવનની ગતિ, વૃદ્ધિ અને પ્રસાર કષ્ટ દિશામાં થાય છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય કયા લક્ષ્ય તરફ ધાવમાન થઈ રહ્યો છે તે ખરાબર સમજો. જ્યારે તમે પોતાને ઝાળખશો ત્યારે જ બધો ગોટાળો મટી જશે.”

ગગનબાસુએ મિ. રોસ (Mr. Ross) નામક એક રાજદારી પુરુષ જેડે સ્વામિજીની ઝાળખાણ કરાવી હતી. રોસ સાહેબે સ્વામિજીને સર્વ હિંદુ-પર્વોના (તહેવારોના) અને વિશેષ રૂપે હોળી તથા રામલીલાના ઐતિહાસિક તત્ત્વ સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો કર્યા હતા. એ સિવાય તેમણે તેમને હિંદુઓનાં સામાજિક અનુદાન સંબંધી પણ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. સ્વામિજીએ તે સર્વ પ્રશ્નોના અતિ સુંદર ઉત્તર આપી સાહેબને સંતોષ પમાડી હિંદુ ધર્મ ઉપર તેમની શ્રદ્ધા અને પ્રેમ વધાર્યા હતાં. સાંભળવામાં આંધું છે કે: હોળીના તત્ત્વ સંબંધી રોસ સાહેબને માટે સ્વામિજીએ એક નિબંધ પણ લખી આપ્યો હતો. તેમના પાણિકત્વથી મુગ્ધ થઈ રોસ સાહેબ તેમને ડિસ્ટ્રિક્ટ જજના મિ. પેનિંગટન સાહેબ પાસે લઈ ગયા હતા. પેનિંગટન સાહેબે સ્વામિજી પાસેથી અનેક સત્ય તત્ત્વો સંગ્રહ કર્યા હતા. સ્વામિજીએ જળના પ્રવાહની પેઠે અનર્ગલ વાક્ય-પ્રવાહ વડે તેમને મુગ્ધ કરી નાખ્યા હતા, અને હિંદુ ધર્મ તથા યોગનું વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ, હિંદુ ધર્મનો પુનઃ અભ્યુદય, ભારતની આધુનિક પરિવર્તન ગતિ વગેરે જૂદા જૂદા વિષયોની વિશેષ યુક્તિ સહિત બ્યાખ્યા અને સમાલોચના કરી હતી. તેઓ સ્વામિજીના વાર્તાલાપથી એટલા બધા મુગ્ધ થયા હતા કે: તેમને વિશ્વાસત જવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા અને તેમને સર્વ પ્રકારની સહાયતા

આપવાનો નિશ્ચય પણ દર્શાવ્યો હતો. આ સમયે કર્નલ રિવેટ કર્નાટ (Riwett Carnac) નામક એક અન્ય ચેતાંગ ગૃહસ્થ સાથે તેમને વેદાન્ત સંગ્રંથી લાંબી ચર્ચા થઈ હતી. કર્નલ સાહેબ, તેમની અદ્ભુત વિદ્યા અને તર્ક શક્તિ જોઈ સ્તબ્ધ થયા હતા.

વિશેષ આગ્રહ હોવા છતાં પણ આ સમયે સ્વામિજી પવનહારી બા-
બાનાં દર્શન કરવા સમર્થ થયા નહિ. કારણકે એ મહાપુરુષ એક ઉચ્ચ દિ-
વાલની વચમાં આવેલા બગિચાની શુકામાં નિવાસ કરતા હતા. તેમાં પ્રવેશ
કરવાનો સામાન્ય મનુષ્યને માટે કોઈ ઉપાયજ નહતો. બાબાજીએ પણ મણા
દિવસથી બહાર નિકળવાનું બંધ કરી દીધું. હતું. પાંચ વર્ષમાં એક દિવસ
પણ તેઓ શુકા મહાર નિકળ્યા નહોતા. શુકામાંજ રહેતા. તેઓ અંદર થું
કરતા તે કોઈ બાહ્યો શકતું નહિ. ધ્રુવો ચતાં કવચિત્ કવચિત્ તેઓ બાર-
ણાની આડે ઉભા રહીને વાતચિત્ કરતા. બાબાજી મહિનાના મહિના સુધી
સમાધિ-સ્થિતિમાં રહેતાં તે અને એવીજ બીજી અનેક વાર્તાઓ. સ્વામિ-
જીએ સાંભળી હતી પરંતુ તેમનાં દર્શન નહિ થવાથી સ્વામિજી દિલ્લગીર-
ચિત્તે વરાહનગર પાછા ફર્યા હતા.

વરાહનગર પાછા આવ્યા પછી તેમણે ગુરંગબુઝા સાથે પવનહારી
બાબાની પવિત્ર જીવન-કાહિની મંગંધી ચર્ચા કરવા માંડી. તે સમયે તેમનું
ચિત્ત પવનહારી બાબાની બાબના-પૂર્ણ ચર્ચા રહ્યું હતું તેમ છતાં ભગવાન
શ્રીરામકૃષ્ણદેવનું અતુલ મહત્ત્વ પણ તેમના સ્મૃતિપટ ઉપરથી હ્રુમ થયું ન
હતું. કારણકે, એ સમયેજ એક દિવસ તેમણે વાતચિતમાં કહ્યું હતું કે:
“ શ્રીરામકૃષ્ણદેવના એક એક ઉપદેશ વચન ઉપર એક એક મોટો મંથ
લખી શકાય એમ છે.” એ સાંભળી એક ગૃહસ્થાશ્રમી બંધતે તેમને કહ્યું
હતું કે: “ શી રીતે ? સમજાવો જોઈ.” સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: “ તમે
તેમને (પરમહંસદેવને) કોઇપણ ઉપદેશ કહો. હું તમને સમજાવી દઈશ.”
બંધતે પરમહંસદેવ કથિત મહાત્મન નારાયણ અને હાથી નારાયણની વાર્તા
કહી તે ઉપરથી સ્વામિજીએ ત્રણ દિવસ પર્વત તેની બ્યાખ્યા કરી હતી.

• સ્વામી શારદાનંદ કહે છે કે: “ એ બનાવ એવી પણ વહેણે બન્યો હતો.”

એ પછી કેટલેક દિવસે (૪ સ. ૧૮૮૯-ક્રિસ્તમ્બર,) સ્વામિજીએ વૈદનાથ ધામ જઈ ત્યાં કેટલાક દિવસ નિવાસ કર્યો. ત્યાંથી કાશીધામ જવાનો વિચાર કરતા હતા, એટલામાં સાંભળ્યું કે: સ્વામી યોગાનન્દ અલાહાબાદમાં બચકર રોગમાં સપડાયા છે. એ સાંભળતાંજ સ્વામિજીએ અલાહાબાદ ગમન કર્યું. એ સ્થળે તેમના ગુરુ-બંધુ નિરંજનાનન્દ અને પૂર્વોક્ત સદાનન્દ વગેરે તેમને મળ્યા. સર્વેના અહોરાત્ર યતન અને સેવાથી યોગાનન્દ સ્વામીને રોગ ધીમે ધીમે મટી ગયો, ત્યારે સ્વામિજી તેમની રોગ શય્યાપાસે બેસી સર્વને ધર્મોપદેશ દેવા લાગ્યા. એ સમયેજ તેમણે એક દિવસ એક મુસલમાન ફકિર વેશ ધારણ કરેલા મહાપુરુષનાં દર્શન કર્યાં હતાં. તે મહાત્માનાં મુખ ઉપરની પ્રત્યેક રેખાઓ (ચિહ્નો) જ કહી આપતી હતી કે: તે " પરમહંસ " છે. તેમને જોઇ સ્વામિજીએ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત વિવેક ચુડામણિ અન્યથાનો નીચ્ચે શ્લોક કહ્યો હતો:—

“ દિગમ્બરો વાપિ સામ્બરો વા
ત્વગમ્બરો વાપિ ચિદમ્બરસ્થ: ।
ઉન્મત્તઃપદ્મપિ ચ બાલઘઘ્ના
પિશાચઘ્નપિ ચરમ્ય વન્યામ્ ॥ ”

યોગાનન્દ સ્વામીને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી સ્વામિજી યોડાક દિવસ કાશીધામ રહી ૪. સ. ૧૮૯૦ ના જન્મુઆરી માસના અંતભાગમાં ગાજીપુર ગયા. આ સમયે તેમણે પ્રથમ યોડા દિવસ પોતાના બાલ્યમિત્ર સતીશચન્દ્ર મુખોપાધ્યાયને ત્યાં અને તે પછી ગગન બાથુને ઘેર નિવાસ રાખ્યો હતો. આ સમયે પણ પ્રથમની પેઠેજ પવનહારી બાબાનાં દર્શન કરવાનોજ મૂખ્ય ઉદ્દેશ્ય હતો, તેથીજ તેઓ બાબાજીના આશ્રમથી ચોડે વેગે એક લીંબુના બગિચામાં રહી બિહાર અને લીંબુના રસદારા જીવન ધારણ કરવા લાગ્યા અને નિત્ય બાબાજીના દ્વાર આગળ જઈને બેસી રહેતા. કેટલાક દિવસ ત્યાં ફેરા આંટા માર્યા પછી અંતે એક દિવસ તેમને બાબાજીનાં દર્શન થયાં. દર્શન એટલે તેમનો સમક્ષ મેળાપ થયો નહિ, પણ બારણાને ઝોળે ઉભા

• કોઈક દહે છે કે: “સ્વામીજી માત્ર એકદમજ ગાજીપુર ગયા હતા.”

રહી બાબાજીએ વાર્તાલાપ કર્યો. બાબાજી તેમને કહ્યું હતું કે: જિન સાધન, તોન સિદ્ધિ. ” (જેનું સાધન તેવી સિદ્ધિ.) સ્વામિજીએ તેમને પૂછ્યું હતું કે: “તિતિક્ષા ક્યસે બને ?” બાબા બોલ્યા કે: “શુરકે ધરમે નોકા માદિક પડા રહો.” (શુરપર શ્રદ્ધા રાખી તેમની આરા પાજો) બાબા સાથે વાર્તાલાપ થતાં સ્વામિજીને અતિ આનંદ થયો હતો. પ્રથમ તેમણે સાંભળ્યું હતું કે: તેઓ એક હઠયોગી છે, પરંતુ આ સમયે તેઓ બધી શક્યા. કે: તેઓ માત્ર હઠયોગીજ નહિ પણ તેઓ એક અદ્ભુત રાજયોગી પણ છે. તે ઉપરાંત વળી એક આશ્ચર્યકારક વિષય પણ તેઓ જોઇ શક્યા. તે એ કે પવનદારી બાબા શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસદેવના પરમ ભક્ત હતા. તેમની શુદ્ધાત્મ પરમહંસદેવની એક છબી હતી. તે બતારી તેમણે સ્વામિજીને કહ્યું કે: “આ (શ્રીરામકૃષ્ણદેવ) સાક્ષાત્ ધમરનો અવતાર હતો.” એ ઉપરથી પવનદારી બાબા ઉપર સ્વામિજીનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો હતો. ધીમે ધીમે તેમના ચિત્તમાં એક નૂતન અભિલાષાનો ઉદય થયો. તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે: “પવનદારીબાબા પાસેથીજ મંત્ર-દીક્ષા મદલ્ય કરવી.” એવી ઇચ્છા શાખવાના બે દારણો ધારવામા આવે છે. એક તો તેમના અંતઃકરણમાં સત્યાન્વેષણની રૂઝડા ચિર દિન બળવતી હતી. કોઇ નૂતન માર્ગ અથવા પ્રકાર જોવામાં આવતાંજ તેમનું મંશોધક મન કોઇપણ પ્રકારે ઝાંખું રહેતું નહિ. પવનદારી બાબાનાં દર્શન થતાજ તેમને શ્રદ્ધા હતીજ થઇ હતી કે: મોગ-માર્ગે વિચરણ કરી સલ પ્રાપ્તિ કરવામાં તેઓ સિદ્ધ-મનોરથ થયા છે, તેથી જ એ માર્ગનું રહસ્ય જાણવા માટે અને જે ક્રિયાદ્વારા તેમની પેડે દીર્ઘકાળ પર્યંત એક આસને સમાધિરથ થઇ શકાય એ ક્રિયા-વિષય-નું જ્ઞાન મેળવવા તેમને વિશેષ ઉત્કંઠા હતીજ થઈ હતી. ખીણું, એ સમયે તેઓ હજારે વાણ અને અજીર્ણ રોગથી અતિશય પીડાતા હતા. તેમણે ધાર્યું હતું કે: “હઠયોગની ક્રિયાનો અભ્યાસ કર્યાથી ઉપરોક્ત દારણ વ્યાધિના દસ્તમાંથી મુક્ત થવાશે.” વળી પવનદારી બાબા પાસેથી કોઇપણ વિષયનો ઉપદેશ મદલ્ય કર્યાથી આદિગરનો ત્યાગ કરશે એનું તેઓ માનતા ન હતા તેથી અનેક વિચારો કર્યા પછી તેમણે બાબાજી પાસેથી દીક્ષા મદલ્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બાબાજીએ જન તેમને અનેક આધાસન આપ્યું. અહા! પરંતુ જેનું આમર્ષ! જે

સમયે દ્રઢ સંકલ્પ થયો અને બાબાજીની ચુકા તરફ જવા માટે તેઓ ઉભા થયા તેજ ક્ષણે કોણે જાણે તેમને પાછળથી બેચી રાખ્યા. જાણે કોણે બે પગ પકડ્યા ન હોય ! જન્મે પગ આગળ ચાલી શક્યા નહિ. સમસ્ત શરીર બારે અને પરવશ હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. અંતઃકરણમાં જાણે કંઈક 'સંકોચ થવા' લાગ્યો. આ સમયે અભિમાનથી વેદના પણ થવા લાગી. તેઓ 'વિસ્મય-પોખી વિચારવા લાગ્યા કે : જ આ શું ? આમ થાય છે તેનું કારણ શું ? હું' ધારૂં છું કે : ભયંકર પરીક્ષાના સંકલ્પ સ્થળમાં હું ઉપસ્થિત થયો છું. " તેમ છતાં દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ તેમણે પરિત્યાગ કર્યો નહિ. તે તો પહેલાનાં જીવેજ અમલજ રહ્યો અને તેને માટે એક દિવસ નક્કી પણ કર્યો પરંતુ જે દિવસે દીક્ષા લેવાની તૈયારી કરી હતી તેને આગલે દિવસે રાત્રે એક અદ્ભુત યનાવ જન્મ્યો. તેઓ લીંબુના બગીચામાં એક ખાટલા ઉપર એકલા સૂતા સૂતા વિચાર કરતા હતા એટલામાં એકાએક ઓરડાનો અધિકાર દૂર થયો અને ત્યાં સર્વત્ર પ્રકાશ થઈ રહ્યો. યોડીવારમાજ ત્યાં પરમહંસદેવની મૂર્તિ તેમના સ્થાને પ્રકટ થઈ. અહો ! તે મૂર્તિ કેવી અદ્ભુત અને પવિત્ર ! તેમનાં નેત્રો સ્વામિજીનાં નેત્ર સ્થાનેજ રથપાયાં હતા. અહો ! તે નયનમાં કેટલો સ્નેહ ! કેટલી બધી કશ્યા ! ગુરુ-દેવનાં આંસુથી છલકાતા વેદનાભ્યંજક નેત્રો જોઈને સ્વામિજી સ્થિર રહી શક્યા નહિ ! તેમના મનમાં આતશય પથાતાપ થયો. "હું કેવો અબ્રહ્માણુ ! હું કેવો કૃતઘ્ન ! " એ પ્રમાણે આત્મગ્લાનિ તેમના મનમાં ઉદય પામી, તેમ છતાં તેઓ એક પણ શબ્દ બોલી શક્યા નહિ. તેમનાં સર્વ અંગે પર-સેવો થઈ ગયો. તેઓ ચરચર કમ્પવા લાગ્યા અને અંતઃકરણમાં જાણે કોણે મ્હોટો પત્થર મૂક્યો હોય તેટલો બાર જણાયો. અંતે કર્ણ સ્વરે બે હાથ જોડી દીનતાપૂર્વક તેઓ બોલી શક્યા : "ના, ના, તેમ કદી પણ કરીશ નહિ. "રામકૃષ્ણ" સિવાય આ હૃદયમાં બીજું કોઈ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. પ્રભુ ! આ દાસ ચિરકાલ આપનાજ ચરણમાં વેચાયલો છે. બીજા કોઈની પાસે નહિ. જય ગુરુદેવ ! જય રામકૃષ્ણ ! "

આજા શબ્દે બોલતા સ્વામિજી રહી પડ્યા. પરમહંસદેવને તરફે સંતોષ થયો હોય તેમ તેમની મૂર્તિ પ્રકાશને સમેટી ધીમે ધીમે અદ્રશ્ય થઈ

ગઠ. સ્વામિજીએ જાણે નવી પૃથિવીમાં પ્રવેશ કર્યો ન હોય તેમ તેમના હૃદયમાં નવીન વિચારો સ્થાન પામ્યા.

એ બનાવ પછી દીક્ષાગ્રહનો સંકલ્પ એ ત્રણ દિવસ બંધ પડ્યો. પરંતુ એ મૂર્તિની સાથતા જાણવા-પરીક્ષા કરવા માટે તેમણે પુનઃ પૂર્વ-વર્ત સંકલ્પ કરી શ્રીરામકૃષ્ણદેવની મૂર્તિને હૃદયમાંથી ખસેડી સુધી તેને સ્થાને પવનહારીખાખાતું ધ્યાન તેમણે ધરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ પરીક્ષામાં એક નંબરે આવી ચૂકેલા ગુરુદેવે પુનઃ તેમને દર્શન દીધાં. એ પ્રમાણે લાગ-લાગટ પાંચ જ દિવસ સુધી પરમહંસદેવની મૂર્તિનાં દર્શન થવાથી સ્વામિ-જીનું ચંકાશીલ હૃદય શાંત થયું. તેમણે એ જોધું કે: પરમહંસદેવની મૂર્તિ તેમના સહાએ કર્ણ નેત્રે જોઈ અત્યુપાત કરવાની. તૈયારીમાં જ હોય છે, પાંચ જ દિવસ પર્વત એ પ્રમાણે જ ગુરુદેવનાં દર્શન કર્યાથી સ્વામિજીએ મંત્ર-દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ મનમાંથી તદન દાઢી નાંખ્યો.

એ બનાવ બન્યા પછી પણ પવાડરીખાખાએ સ્વામિજીને દીક્ષા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો પરંતુ તે સમયે તેમના હૃદયમાંથી એ સંકલ્પ તદન સુપ્ત થયો હતો. માત્ર ઉપરોક્ત પ્રમાણે ગુરુ-દર્શન થયાં તેથી જ નહિ, પણ એક અન્ય કારણ હતું. સ્વામિજીએ જોધું કે: પવાડરીખાખા દેવસાક વિષયો તેમની (સ્વામિજી) પાસેથી શીખવા સ્થાના હતા. તે ઉપરથી સ્વામિજી સમજી ચક્રા હતા કે: “ખાખાજી પણ હજી અપૂર્ણ છે.” અને એમ પણ સમજી ચક્રા કે: “શ્રીરામકૃષ્ણદેવની તુલના કોઈ સાથે થઈ શકે એમ નથી. તેઓ પૂર્ણ હતા. મધર જ હતા.” બન્ને ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પ્રભુ!

પુનઃ યાત્રા.

ગાંધીપુરમાં અવસ્થાન કરતા હતા તે સમયે સ્વામિજીને સમાચાર મળ્યા કે: અમેદાનંદ સ્વામી હાલકિયમાં બા-
નિસ્ત થઈ પડ્યા છે. તેમને હાલકિયથી વાઘાજી સી તેમની પોતે પણ ગા-

જીપુરથી વારાણસી જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં સંસ્કૃત બાપામાં સુપરિણિત, પૂરેપૂરે રિચિત પ્રમદાદાસ મિત્ર. મહાશયનું આતિથ્ય ગ્રહણ કર્યું, અને અમેદાનન્દ સ્વામિની સેવા સુશ્રૂષા કરવાની સગવડ કરી તે દાયકા પ્રેમાનન્દ સ્વામિને સોંપી પોતે પ્રમદાદાસના બગીચામાં રહેવા લાગ્યા, બગીચામાં તેઓ ધણો વખત તપસ્યા અને સાધન ભજનમાં જ બ્યતીત કરતા. વચમાં કેવળ પોડો વખત મંદિરાદિ દર્શને બહાર જતા એજ. ધીમે ધીમે અમેદાનન્દ સ્વામીનું સ્વાસ્થ્ય સુધર્યું, પરંતુ એ સમયે એક શોકજનક સમાચાર આવ્યું કરવાથી સ્વામિજીના હૃદયમાં બહુ બધા થઈ. એ સમાચાર તે શ્રીરામકૃષ્ણદેવના એક મુખ્ય ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્ય બલરામભાણુના મૃત્યુ સમાચાર હતા. એ સમાચાર સાંભળી તેમણે અશ્રુપાત કર્યો હતો! એ જોઈ પ્રમદાદાસે એમને - કહ્યું હતું કે: “આપ સન્યાસી થઈ આટલા બધા શોકાકુળ શા માટે થાઓ છો? સન્યાસીએ શોક દર્શાવવો અનુચિત કહેવાય!” એ સાંભળી સ્વામિજી એ ઉત્તર દીધું હતું કે: “શું કહો છો? સન્યાસી થયા, એટલે હૃદયને વિસર્જન કરી દેવું? સાચા સન્યાસીનું હૃદય તો સાધારણ મનુષ્યના હૃદય કરતાં પણ વિશેષ કામળ હોવું જોઈએ. ગમે તેમ પણ અમે મનુષ્ય તો ખરા કે નહિ? વળી તેઓ અમારા ગુરુ-બંધુ હતા. અમે જન્મેએ એક ગુરુદેવનાં ચરણ-કમળ આગળ બેસી ઉપદેશ પ્રાપ્ત કર્યો છે. જે સન્યાસ હૃદયને પાપાણુ જેવું બનાવે તે સન્યાસ ગ્રહણ કરવા હું સ્હાતો નથી.” તે પછી થોડા સમયમાં જ તેઓ બલરામભાણુના કુટુંબ પરિવારને મળવા માટે વારાણસીથી કલકત્તે ગયા હતા.

આ પ્રમાણે શ્રીરામકૃષ્ણદેવની મહા સમાધિ પછી સાડા ચાર વર્ષ બ્યતીત થઈ ગયા. અનેક વસ્તુઓના દર્શનથી સ્વામિજીનું મન ઉત્તરોત્તર વિદ્વંશિત થતું હતું. તેઓ સમજી શક્યા હતા કે: “આધ્યાત્મિક પાયા ઉપર જ ભારતવર્ષનું જીવન ગઠિત થયું છે અને આધ્યાત્મિક જ્યોતિના તારતમ્ય ઉપર જ એની ઉન્નાતિ અને અવનતિ સંપૂર્ણ રૂપે આધાર રાખે છે.”

જે માસ પર્વત મઠમાં નિવાસ કર્યા પછી (ઈસ. ૧૮૯૦ જુલાઈમાં) સ્વામિજી પુનઃ પ્રવાસે નિકળ્યા. આ વખત પણ તેમણે પૂર્વની પેઠે જ પુનઃ

પાછાં નહિ કરવાનો ઝંક્ષ્ય કર્યો હતો, અને ઝંક્ષ્યે સાથ પલ્લુ ચડ્યો હતો. કારણ કે એ સમયથી સાત વર્ષ પર્વત તેઓ મઠમાં પાછા ફર્યા નહતાં. એટલા સમયમાં તો મઠ પરાહનગરથી ખસેડી આલમખાનમાં સ્થાપવામાં આવ્યો હતો, અને ઘીજો પલ્લુ કેટલોક ફેરફાર થઈ ગયો હતો. આ સમયે 'દિમાસપ' ખણમાં જમણું કરવાની સ્વામિજીની ઇચ્છા હતી. કારણ કે એ સમયે જ સ્વામી અખણ્ડાનંદ તિબેટથી પાછાં આવી સામાસોના આવાસ, કેદાર બહરીનાં મહાન મંબીર સૌંદર્ય, અને કાસ્તીરની ખતોરમ દ્રશ્યાવસ્થિત એક સુંદર ચિત્ર મઠના સન્ધ્યાસીઓ સમક્ષ તાદૃશ્ય કર્યું હતું. એ સર્વનું વર્ણન સંભળી સ્વામિજી હિસાદ પૂર્વક બોલી ઉઠ્યા કે: "હા, તમારા જેવા મનુષ્યોની જ મને આવશ્યકતા છે. આસો, આપણે બંને પ્રવાસે નિકળી પડીએ."

આ સમયે સ્વામિજીએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે: હવે પવનહારી બાબા અથવા અન્ય કોઈ સાધુની પાસે જવું નહિ. અનેક સાધુઓ પાસે જવાથી પોતાના લક્ષ્યમાંથી વિશેષ રૂપે અલાભમાન થવું પડે છે. આ સમયે સીધા દિમાસપ ઉપર જ આસા જવું." મઠ ત્યાં કરતી વખત તેમણે શુશ્રૂષુઓને કહ્યું હતું કે: "આ વખતે તો સ્પર્શ કરવાની સાથે જ સોડોને બદલી નાંખવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પાછો ફરી શક નહિ." જતાં પહેલાં એક દિવસ ધુસુડી જઈ શ્રી માતાજી (પરમદંસદેવનાં ધર્મ પત્ની) નાં ચરણ વંદન કરી આવ્યા હતા. તેમનો આસોવાંદ શિરેધાર્ય કરી અખણ્ડાનંદ સ્વામી સાથે તેઓ પ્રવાસે નિકળી પડ્યા.

તૈથી પહેલાં તેમણે બામસપુરમાં આવી યોગ દિવસ નિવાસ કર્યો હતો. આ રથજે એક ગૃહસ્થ સાથે મુલાકાત થઈ. તેની સાથે પ્રથમ સ્વામિજીને ઓગખાણ હતી. પ્રથમ દિવસે મધ્યાહને બામસપુર ખડોન્ગી તેઓ રાજા ચિવસિંહના મહાન નજીક મંગાકિનારે રહ્યા હતા. તે સમયે તેઓ સાધારણ સાધુઓની પેટ ફરેલાં-મલિન-વસધારી અને હાથમાં કમણ્ડલુ ધારણ કર્યું હતું છતાં તેમની આકૃતિ-પ્રકૃતિ અને કયા વાર્તા થવણુ દર્શાવી ત્યાંના સોડો સહજ્યારમાં સમજી થક્યા હતા કે તેઓ તદન સાધારણ પંડિતના સાધુ નથી. આ સમયે મનમથનાથ ચૌધરી નામક એક બ્રાહ્મ

સમાજ ગૃહસ્થ સ્વામિજીનો ધર્મોપદેશ અને તેમનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જોઈ મોહ પામ્યા અને પુનઃ સંનાતન હિંદુ ધર્મ માનવા લાગ્યા એટલું જ નહિં પણ રાધાકૃષ્ણ લીલાને પણ તે સત્ય માનતા થયા હતા. સ્વામિજીએ તેમને ધૈર્ય એક અઠવાડિયું નિવાસ કર્યો હતો. ત્યાંથી તેઓ એક દિવસ બરારી નિવાસી પવિત્ર ચરિત્ર મહાત્મા પાર્વતીચરણ મુખોપાધ્યાયના દર્શન કરવા ગયા હતા. વળી એક દિવસ નાથનગરનાં જૈન-મંદિરો જોવા ગયા હતા. મન્મથભાણુ શરવાતમાં સ્વામિજી પ્રત્યે વિશેષ શ્રદ્ધા દર્શાવતા નહતા પરંતુ અંતે તેમના પ્રભાવથી એટલા બધા મુગ્ધ થયા હતા કે જ્યાં તેઓ તેમને નહિં છોડવાનો સંકલ્પ કરી જતા હતા. છતાં એક દિવસ તેઓ બન્ને ગામ ગયા ત્યારે તે સુધેગ જોઈને સ્વામિજી ભાગલપુરથી અદ્ભુત ચર્મ ગવાડ તે સમયે તેમને-રોધવા મન્મથભાણુ અસમર્થ પર્વત જઈ આવ્યા હતાં !

ભાગલપુર પરિયાગ કરતા પહેલાં જૈન આચાર્યો સહિત ધર્મ મંજંદ્રી સ્વામિજીને અનેક વાક્યાલાપ થયો હતો. તેમણે પોતાનાં ધર્મ તત્ત્વો ઉપર સ્વામિજીનો અધિકાર જોઈ અતિશય સંતોષ દર્શાવ્યો હતો. સ્વામિજીએ પણ તેમની સાથે ધર્મ-અર્થો અલાવીને જૈન ધર્મ સંબંધી મુક્તિપૂર્ણ ધારણા હૃદયમાં ઠસાવી લીધી હતી. તેમણે જણવું હતું કે : “જે ધર્મ પણ હિંદુધર્મની એક શાખા છે અને બૌદ્ધ-દર્શન-શાસ્ત્ર સાથે ધનિષ્ઠ રૂપે મંયુક્ત થયેલો છે.”

તે પછી અખણ્ડાનન્દ સ્વામીની ઇચ્છાનુસાર સ્વામિજી વૈદનાથ ધામ જઈ પહોંચ્યા હતા, અને સુવિખ્યાત બ્રાહ્મ-ધર્મ-પ્રચારક બ્રહ્મરૂપ રાજ-નારાયણ ખસુ મહાશયને ધૈર્ય જઈ ઉપસ્થિત થયા હતા. સ્વામિજી એ સમયે એવી રિયતિમાં રહેવા ઇચ્છતા કે જ્યાં તેમને લોકો માત્ર સાધારણ અશિક્ષિત સાધુ જ સમજે. એજ ક્ષણથી અખણ્ડાનન્દને શિખરી રાખ્યું હતું કે : તેઓ અંગ્રેજી જાણે છે એવું રાજનારાયણભાણુને જણવા દેવું નહિ. સર્વ વાતચિત બંગાળી ભાષામાં જ ચર્ચા પરંતુ તેમના અદ્ભુત શબ્દ પ્રયોગ, વાક્યકૃતિ, અને શ્રેષ્ઠ ભાવનાની છટાને લીધે રાજનારાયણભાણુને આશ્ચર્ય થયું. સ્વામિજી અને તેમના સહચરે જૂલેયુદ્ધે એક પણ શબ્દ અંગ્રેજી વાપર્યો નહિં તેથી રાજનારાયણભાણુ સમજી શક્યા નહિં કે તેઓ અંગ્રેજી

જાણે છે? એમ ચવાથી એક કુતુહલજનક બનાવ બનવા પામ્યો હતો. વાતચિતમાં રાજનારાયણબાણુએ એક વખત એકએક “Plus” શબ્દનો ઉપયોગ કરી દીધો હતો પરંતુ સન્યાસીઓ અંગ્રેજી જાણતા નથી એવું સ્મરણ થતાં જ તેમણે ઉતાવળે એ આંગળી ઉપગ્રહપરી ચિદ્વિતી પેઠે રાખી પોતાનો મનોભાવ દર્શાવ્યો હતો!

રાજનારાયણબાણુ સાથે સાક્ષાત્કાર થવા પછી બીજો દિવસે તેઓ કાચીધામ તરફ ગયા. કાસીમાં રહેતા રહેતાં સ્વામિજીના પ્રાણ, પૂર્ણ શાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અતિશય બાકુળ થઇ ઉઠ્યા હતા, અને તેમણે પ્રમદાદાસ મિત્રને કહ્યું હતું કે: “હવે પછી પુનઃ જ્યારે આ સ્થાનમાં આવીશ ત્યારે હું બોમ્બની પેઠે જ લોક-સમાજ ઉપર પડ્યો છું એવું તમે જોઈ શકશો.” આ વખત તેમને બહુ લાગી આવ્યું હતું.

એ પછી અખણ્ડાનંદ સ્વામી, સ્વામિજીને પુણ્યશ્લોક અયોધ્યા નગરીના મહાન્ત જનર્જવરચરણ સાથે સાક્ષાત્કાર કરવા લાઇ ગયા હતા. ત્યાં જવાથી સ્વામિજી પ્રથમ તો ગજ થયા નહિ. તેમણે કહ્યું હતું કે: “અહિ” ગહેવાની કળ્હા નથી. અહિંથી પરમાર્થા દિમાલય તરફ ચાલો.” પરંતુ અખણ્ડાનંદે વિશેષ આગ્રહ કર્યાથી તેમણે મહાન્તના આગ્રમમાં ગમન કર્યું. મહાન્ત મદારાજ સંસ્કૃત અને શરસી ભાષામાં બહુ પારદર્શી હતા. તેમજ એક સાચા તત્ત્વસાધક હતા. તેમણે નવીન આવેલા બંને અતિથિઓનું વિશેષ સન્માન કરી પ્રેમ દર્શાવ્યો. સાક્ષ આતિથ્ય કર્યું, અને અતિ સગ્લ મધ્ય હૃદયમાંથી ભાષાદ્વારા ધર્મમંમંધી-વિગેષ કરીને પ્રકૃત મંમંધી તેઓ જોટ્યું જાણતા હતા તે બંનેને નિવેદન કર્યું, અને બોધના બોલતાં આત્મ-શાન વિસ્મૃત થઈ ધ્યાનાવસ્થા અને તન્મય થઈ ગયા. તેમના દર્શન કરી સ્વામિજીનું હૃદય-ક્રમણ પ્રવૃદ્ધિત થયું. તે દિવસે તેમના આગ્રમમાં જ આહારાદિથી પરવારી તેમણે દિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું. આગ્રમમાંથી જતી વખતે સ્વામિજીએ અખણ્ડાનંદને કહ્યું હતું કે: “તમે આ સ્થાને લાંબા તેથી મહેને અતિશય આનંદ થયો છે. આજે મહેને એક સાચા સાક્ષ પુણ્યાત્માના દર્શન થયાં છે.”

મહેન્દ્રપ્રહારક અને વિરાટપ્રહારકની એકાત્મતાનો અનુભવ થયો છે. વિષયો જે કંઈ છે તે સર્વ આ હ્રુદ્ દેહમાં જ છે. મહેન્દ્ર જોયું છે કે: સરીરના પ્રત્યેક પરમાણુમાં વિશ્વસંસાર વિદ્યમાન થઈ રહ્યો છે. ”

આ પ્રમાણે બ્રમણ કરતા કરતા તેઓ અલંબોદાયી થોડે દૂર આવી પહોંચ્યા. તે સમયે જન્મે જણા લાંબા વખતથી ક્ષુધાતુર અવસ્થામાં હતા, સ્વામિજીને અતિશય ક્ષુધા લાગવાથી નિર્જન થઈ મૂર્છા ખાઈ પૃથ્વીપર પડી ગયા હતા. અખણ્ડાનન્દ સ્વામી જળની શોધ માટે ગયા. રહામેજી મુસલમાન લોકોનું કબ્રસ્તાન દ્રષ્ટિએ પડ્યું. એ સ્થળનો રક્ષક એક ફકિર હતો. તે નજીકની પર્ણિકુટીરમાં નિવાસ કરતો હતો. ભાગ્યવશાત્ ફકીર તે સમયે ત્યાં થઈનેજ ગમન કરતો હતો. સ્વામિજીની રિધતિ જોઈ તેના મનમાં ક્ષણ ઉત્પન્ન થઈ. તેણે એક મોઢું તરબુચ ખાવા માટે આપ્યું તરબુચ ખાવાથી તેમના શરીરમાં કાંઈક ચેતન્ય આવ્યું. સ્વામિજી એ પ્રશ્નગુનું સ્મરણ કરી કહેતા કે: “સાચું કહું તો ફકિરજ તે દિવસે મહારા પ્રાણ બચાવ્યા છે. મરણકે: ક્ષુધાથી હું તે દિવસના જોડો કાઢી પણ દિવસ પીડાયો નથી.” એ પછી કંટાળે વળે તેઓ અમેરિકાથી આ દેશમાં પાછા ફર્યા તે વખતે અલંબોદા નિવાસીઓ જગદ્ વિખ્યાત સ્વામી વિવેકાનંદને સન્માન આપવા માટે મોઢી ધામધૂમ કરી રહ્યા હતા તે સમયે અનેક લોકોના સમુદાયમાં સ્વામિજીએ તે ફકિરનાં દર્શન કર્યા હતાં. ફકિરે તેમને ઝોગખ્યા નહોતાં એટલે નિશ્ચયજ પરંતુ અત્યંત મનુષ્યોમાંથી સ્વામિજીએ પ્રાણદાતાને ઝોગખી આદરપૂર્વક તેમને પોતાની પાસે બોલાવી પ્રેમપૂર્વક નમન કર્યું અને હાજર રહેવા મનુષ્યોને તેમની ઝોગખાણ કરાવી ઉપકાર માન્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ તેમને વિશેષ માર્ગ આપ્યું હતું. તેમજ કૃતચત્રના બદલા સ્વરૂપ ફકિરને તેમણે કંઈક દ્રવ્ય-દાન પણ આપ્યું હતું.

ઉત્તરાખણમાં બ્રમણ કરતી વખતે શરવાતમાં તો સ્વામિજીને અતિ-શય મધુરતા જણાઈ હતી. તેમજ અનાદાર અને અનિદ્રામાં લાંબો પથ બ્રમણ કરવાથી તેમને થાક અને દેહ-કષ્ટ પણ થયું ઝોગચરું પડ્યું હતું પરંતુ ગમન બેઠી દિશાધ્યયના નિરવ મંબીર-મોર્ચ અને ચાન્દ-સમાદિન-

ભાવનાનાં દર્શનથી અને સ્વચ્છન્દ-વિહરતા પાર્વત્ય સમીરણના સ્પર્શથી યાક-કલેશ દૂર થઈ જતો. કાઠગોદામથી અલમોરા પર્વત તેમને એ પ્રમાણેજ પ્રવાસ કરવો પડ્યો હતો.

અલમોરા પહોંચ્યા પછી, અખણ્ડાનન્દ સ્વામી તેમને અમ્બાદતના બગીચામાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેમને મુકામ આપી સારદાનન્દ અને કૃપાનન્દ નામક અન્ય બે ગુરુ-મૃદુઓને (જેઓ એ પહેલાં યોડા દિવસ અંગ-મથથી હિમાલયમાં બ્રમણ કરતા હતા તેમને) તેમના આવવાના સમાચાર આપવા પહોંચ્યા. તેમના એ સમાચાર સાંભળતાંજ બન્ને ગુરુમૃદુઓ ઉત્સાહપૂર્વક અમ્બાદતના બગીચા તરફ ગયા. યોડે દૂર જતાંજ તેમણે જોયું કે સ્વામિજી પોતેજ તે તરફ આવે છે. સર્વે મળ્યા-મળિત આનંદ પામ્યા, પછી સર્વે મળી તેમના આશ્રમદાતા લાલાબદ્રીસાના મકાનમાં જઈ પહોંચ્યા. લાલાજીએ પણ તેમના ઉત્સાહપૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો. એ સ્થળે શ્રીકૃષ્ણ જોશીજી નામક એક સિરસ્તદાર સાથે “સન્યાસ ગ્રહણ કરવાની આવશ્યકતા.” મંથંથી સ્વામિજીને લાંબો વખત વાદવિવાદ અને ચર્ચા થઈ હતી. તેમણે ત્યાગ એજ ભારતવર્ષને સર્વ શ્રેષ્ઠ આદર્શ છે એવું અનેક રૂપે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું અને પોતાના જીવનના આધ્યાત્મિક અનુભવપરથી એવી ખુબીથી દૃઢ યુક્તિ સાથે એ વિષય તેમને સમજાવી દીધો કે જેથી અંતે બ્રાહ્મણ જોશીએ સ્વામિજીના સિદ્ધાન્તને શિરોમાન્ય ગણ્યો હતો.

બદ્રીસાના મકાનમાં નિવાસ હતો તે સમયેજ એક દિવસ સંધ્યાકાળે એક અદ્ભુત બનાવ બન્યો હતો. તેઓ બેઠા હતા એટલામાં ગામમાં મોટો કોલાહલ સંભળાયો. યોડીવાર પછી ત્યાંના એક રહેનારે આવી બદ્રીસાને કહ્યું કે: “સાહેબ, જલદી પધારો—એક જણને ભૂત આગ્યું છે.” બદ્રીસા તુર્તજ ત્યાં ગયા. સ્વામિજી પણ કોતુહલ વશ થઈ તેમની સાથે ગયા. ભૂત-વાળે સ્થાને જઈ જોયું તો જેના શરીરમાં ભૂત આગ્યું હતું તે માણસ ભોંમ-પર આલોટી દારણ કષ્ટ પામી રહ્યો હતો, અને તેમની પાસે બેઠેલાં માણ-

* આ બનાવ એ સમયેજ બન્યો ન હતો. પણ કરી અગ્રેરિકાથી પાછા રવાના પછી જ્યારે સ્વામિજી અલમોરા ગયા તે સમયેજ બન્યો હતો.

સોએ તેના હાથ પગ દબાવી રાખ્યા હતા. એક બીજો માણસ (જે કદાચ પૂરોહિત અથવા ભૂવો હશે તે) જૂત કાઢવા માટે મંત્ર બોલી રહ્યો હતો અને વચમાં વચમાં અગ્નિમાં લાલચોળ તપાવેલો તબેલો તેના શરીરના સાંધાઓ ઉપર ચૂકતો જતો હતો છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એજ હતી કે: તે અને તબેલા દ્વારા તેના વાજ અને શરીરને સ્પર્શ કરવા છતાં શરીરનું કોઈ પણ સ્થાન બળતું નહતું ! એ બનાવ નગરે જોતાંજ સ્વામિજી સ્તબ્ધ થઈ ગયા ! તેઓ ત્યાં ગયા તેજ સમયે સર્વ મનુષ્યોએ તેમને માર્ગ આપ્યો અને બગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર સર્વ અદ્ભુત શક્તિ સમ્પન્ન હોય છે એવી શ્રદ્ધા હોવાથી કહેવા લાગ્યા કે: “ મહારાજ ! આપ ક્યા કરી આ માણસને સારો કરો. ” સ્વામિજી તો માત્ર આશ્ચર્યકારક બનાવ જોવા ગયા હતા. તેમને સ્વપ્ને પણ ખમર નહતી કે: તેમને જુવા-જમડીયા યુવું પડશે પરંતુ શું કરે ? લોકોના કાલાવાવા અને નમ્ર વિનંતી સામળી અંતે ભૂતવાળા માણસ પાસે સ્વામિજીને જુવું પડ્યું. તેની પામે જતાજ પ્રથમ તેમણે પેલો તબેલો લઈ પરીક્ષા કરી. તે સમયે તબેલાનો રંગ પ્રથમના જેવો થયો હતો પરંતુ જેવો તેને હાથ લગાડ્યો કે તુર્ત સજ દગ્ધ ! તે સમયે જૂત શું કહાડે ! સ્વામિજીનો જીવન અસ્થિર થઈ ગયો. થોડીવાર પછી પોતાનું કુઃખ સંહન કરીને પણ તેમણે જૂતવાળા માણસને મસ્તકે હાથ રાખી એકાદ્ય ચિત્તે થોડી ક્ષણ સુધી પોતાના ઇચ્છિતના નામનો જપ કર્યો. આશ્ચર્યની વાત છે કે: એ પ્રમાણે દશમાર મિનિટ કરતા જ જૂતઅસ્ત મનુષ્ય સામે થઈ ગયો અને ધીમે ધીમે તે મંપૂર્ણ શાન્ત અને નિરોગી બની ગયો. સ્વામિજી કહેતા કે: “ અહા ! એ પછી ગામના લોકોની મહારાપર કેવી અદ્ભુત ભક્તિ થઈ ! લોકોએ મ્હને એક મહોટો જાદુગર ઠરાવ્યો પરંતુ હું કંઈ સમજી શક્યો નહિ હું તો મહારા આશ્રમદાતાની સાથે તેમને ઘેર પાછો ર્યો. તે સમયે રાતના બાર વાગ્યા હતા ! ઘેર આવતાની સાથેજ હું પથારીમાં સૂઈ ગયો ખરો પરંતુ હાથે દગ્ધ હતું તેના કુઃખથી અને પેલા માણસને તબેલા વડે હકામ દેવાનું રહસ્ય સમજવાની ચિન્તામાં સમસ્ત રાત્રિ નિદ્રા આવી નહિ. ધ્રગધગતા તબેલાનો સ્પર્શ કરવા છતાં મનુષ્યનું શરીર બળે નહિ એ જોઈ મનમાં

એમજ થવા લાગ્યું કે: There are more things in heaven and earth than are dreamt of in your philosophy. પૃથિવીમાં અને સ્વર્ગમાં એવા અનેક બનાવો બને છે કે જેનું કારણ દર્શન શાસ્ત્રમાંથી મળતુંજ નથી. ”

અલમોરામાં થોડા દિવસ થયા હતા એટલામાંજ તેમના એક સહોદરના શૌચનીય મૃત્યુના તાર સમાચાર તેમને મળ્યા. તાર વાંચતાંજ સ્વામિજીનું હૃદય દુઃસહ શોકવડે દુઃખી થયું. પરંતુ તે સાથે તેણેજ તેમના ચિત્તને આ દેશની નારીબલિતિની ઉન્નતિનો ઉપાય નક્કી કરવા માટે જાગૃત કરી દીધું. એવી આકસ્મિક પારિવારિક દુર્ઘટનાને લીધે વિશેષ વ્યથિત થના છતાં તેઓ આત્મ વિસ્મૃત થયા નહિ. જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે: ધરનાં માણસોને તેમનો પતો મળ્યો છે તેજ વખતે તેમના અંતાકરણમાં રહેલી સન્યસ્ત ભાવના વિશેષ દ્રઢ થઈ ઉઠી. તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે: એ સ્થળ ત્યાગ કરી અધિક દુર્ગમ ગિરિગુહામાં આશ્રય ગ્રહણ કરવો.

થયું પણ તેમ જ. એક દિવસ અચાનક સારદાનન્દ, અખણ્ડાનન્દ અને કૃપાનન્દને લઈ બદ્રીસાનું મકાન ત્યાગ કરી ગઢવાલ રાજ્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું. કહ્યું પ્રયાગ થઈને આગળ વધવા લાગ્યા, પરંતુ થોડે વેગળે એક ચટ્ટીમાં વિશ્રામ લીધો હતો ત્યા જ સ્વામિજીને પ્રજ્વળ જ્વર આગ્યો. તેજ સ્થિતિમાં ચટ્ટીમાં ત્રણ દિવસ વ્યતીત કર્યા. ત્યાર પછી જરા આરામ થતાં જ તેઓ રૂદ્રપ્રયાગ ગયા. એ સ્થાનની પ્રાકૃતિક શોભા અનિર્વચનીય છે. ચારે દિશા ચાત, જનહીન છે. જાણે ત્યા ગહન શાંતિનું જ રાજ્ય. ત્યાં મંમળાય છે માત્ર કોઈક સ્થળે કેવળ ઝરણાના કલ-હાસ્યમય નૃત્ય અને તેના વેગળે પડતા પ્રતિધ્વનિનો ક્ષીણ-શબ્દ. ચિર-શુભ્ર હિમાલયનું અતુલમય સાંદર્ભ જેમ્મ સ્વામિજીનું બાલ્ય અને યૌવન સ્વપ્ન મેંપૂર્ણરૂપે સાર્થક થયું. રૂદ્રપ્રયાગમાં પૂર્ણાનન્દ નામક એક ગંગાલી સાધુ સાથે સ્વામિજીને સાક્ષાત્ દાર થયો. તેમના જ આશ્રમમાં સર્વેએ રાત્રિનો સમય વ્યતીત કર્યો. એ આશ્રમમાંથી થોડે દૂર જતા જ સ્વામિજીને પુનઃ જ્વર ઉત્પન્ન થયો. આ સમયે ચટ્ટી કરતાં વિષમ જ્વર હતો તેમની એવી અવસ્થા જોઈને ત્યાંની

કચેરીના અમીને દયાવશ થઈ તેમને દેશી આપણ સેવન કરવા આહ્વાનું. તેથી વોડો આરામ થતાં જ તેમને, દણ્ડીમાં બેસાડી શ્રીનગર તરફ રવાના કરી દીધા. ત્યાં ધીમે ધીમે તેમને રોગ-શાંતિ થઈ. તે સમયે અલમોરાથી ૧૨૦ અને કાંઠગોદામથી ૧૬૦ માઇલનો પ્રવાસ પૂર્ણ થયો હતો.

કાંઠગોદામથી જ તેમણે બદરિકાશ્રમને માર્ગે યાત્રા શરૂ કરી હતી, એ વાતકોના સ્મરણમાં જ હશે. અલમોરાથી એ માર્ગે આવતાં તેમને એ અકવાડિયાથી વિશેષ સમય લાગ્યો હતો. કારણ કે તેઓ બિદ્યા, ધ્યાન અને ધર્મચર્યા કરતા કરતા ધીમે ધીમે આગળ વધતા હતા.

શ્રીનગર આવી અલકનન્દા નદીને કિનારે એક નિર્જન કુટીરમાં તેમણે આશ્રમ ગ્રહણ કર્યો. તેમણે સાંભળ્યું કે: પૂર્વે શ્રીમાન તુરીયાનન્દ સ્વામી એ કુટીરમાં જ નિવાસ કરતા હતા. એ સ્થળે તેમણે એકાદ મહિનો નિવાસ કર્યો. માધુકરી-બિક્ષાદ્વારા દિવસો નિર્ગમન કરતા હતા. પ્રવાસ સમયે અને વિરોધ કરીને એ સ્થાનમાં સ્વામિજી, શુરબંધુઓના ચિત્રમાં ઉપનિષદનો ઉપદેશ વિશેષરૂપે હસાવવાનો ચત્ન કરતા હતા. શ્રીનગરની એ કુટીરમાં બેસી અનેક દિવસ પૂર્વે તેઓ પ્રાચીન આર્ષ જાપિઓદ્વારા પ્રકટ થયેલા સર્વ ગહન તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરતા કરતા અને તેમની બાવનામાં તદ્દન તન્મય થઈ જતા. શ્રીનગરમાં નિવાસ સમયે વૈશ્યજાતિના એક સ્કુલમાસ્તર સાથે તેમને મેળાપ થયો હતો. એ પુરૂષે ખ્રિસ્ત-ધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો, પરંતુ ધર્માન્તર ગ્રહણ કર્યા પછી ક્ષત્રી સ્વીકારી તે દિગ્ગમીર થતો હતો. સ્વામિજી તેની સાથે નાના પ્રકારની ધર્મ ચર્ચા કરવા લાગ્યા. તે મનુષ્યે તેમના પ્રત્યે વિશેષ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ દર્શાવ્યો હતો.

શ્રીનગરમાં પુષ્કળ સાધના અને ધ્યાન ભજન કર્યા પછી સ્વામિજીએ ટિહરિ તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં આહાર તો બાગ્યે જ મળતો. કારણ કે ચારે દિશામાં ધનધોર જંગલ હતું. સન્ધ્યા સમયે ચારે દિશામાં જ્યારે અંધકાર પ્રસરવા લાગ્યો હતો તે જ સમયે તેઓ અતિ શ્રમિત દેહે એક ગામડામાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ સર્વે એક સ્થળે બેઠા. ચારે દિશામાં ગામ લોકોનાં ધર હતાં. તેમનામાંથી એક જણ બિક્ષા આગવા ગમે, ધણે

ચલન કરવા છતાં બિદ્યા મળી નહિ. અંતે “ગઢવાલ સરીખા દાતા નાહિ, લાડી બિગર દેતા નાહિ.” (ગઢવાલ વાસીઓના જેવા દાતા ખીજ નથી પણ તેઓ લાકડી વગર બિદ્યા આપતા નથી.) “એ સ્થાનીય કહેવતનું તેમને સ્મરણ થયું. એ કહેવતની પરીક્ષા કરવા માટે બધા એકત્ર મળી મ્હોટી ખૂમો પાડી બોલવા લાગ્યા કે: “એ સખી લોક! રાટ્ટી લાઓ! લકડી લાઓ!” એમ કહી ગંભીર નાદ કરતા ગામમાં ફરવા લાગ્યા. આશ્ચર્યની વાત ! તેમણે જોયું કે કેટલાક બળવાન આમનિવાસીઓ ગરીબ ઘેટાંની પેઠે ધીમે ધીમે ચોખા દાળ લઇને તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા, પરંતુ તે સમયે સન્યાસીઓ અતિશય થાકેલા હતા, રસોઈ બનાવી જમવાનું તેમનામાં ધૈર્ય અને સામર્થ્ય ન હતું, તેથી તેમણે કહ્યું કે: “એ ઠાંધ જોઇતું નથી. રાંધેલી તૈયાર રસોઈ લઇ આવો.” બિચારા ગામવાસીઓ રસોઈ કરવા મંડી પડ્યા. એ જોઇ સન્યાસીઓને ખૂબ દસવું આવ્યું અને રસોઈ તૈયાર થઇ એટલે છુધાની જવાળા દાંત કરતા પેટપૂર ભોજન કરી તૃપ્ત થયા. ભોજન કરી રહ્યા પછી ગામનિવાસીઓ સાથે ધર્મ અને તેમની રીતિ નીતિ મંબંધી અનેક પ્રકારના આલાપ કર્યા. રાત્રિનો સમય તેમણે ત્યાંજ વ્યતીત કર્યો.

ટિહરી આવ્યા પછી એક પડી ગયેલા બગીચામાં બે ઔરડાં એક ધર મળી આવ્યું. સાધુઓને માટે જ એ મકાન બનાવ્યું હતું. એ સ્થાને ગંગા કિનારે નિવાસ કરી તેઓ નિત્ય ધ્યાન ધારણા અને બિદ્યાત્ત વડે જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા. એ સ્થળે ટિહરી રાજના દિવાન (સુપ્રસિદ્ધ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીના અગ્રજ) શ્રીયુક્ત રઘુનાથ બટ્ટાચાર્ય સાથે સ્વામીનો પરિચય થયો. બટ્ટાચાર્ય મહાસચની સહાયતાથી જ નજીકના ગણેશ પ્રયાગ (ગંગા અને વિલાંગન નદીના મંદિર સ્થળ) માં તેમનું સાધના-સ્થાન સુધાં નક્કી થયું. પરંતુ તેમના મંકરણ પ્રમાણે કાર્ય થયું નહિ. અખણાનન્દ સ્વામી કેટલાક દિવસથી સર્દિ, ખાંસી અને તાવ વગેરે વ્યાધિથી પીડાતા હતા. વળી ટિહરના નેટિવ ડોક્ટરે કહ્યું કે: એમને Bronchitis થવાનો વિશેષ સંભવ છે. પહાડી હવા તેમનાથી સહન થશે નહિ, કારણ કે તે બહુ ભારે છે. વળી સ્હાંમેથી પવન વાય છે, તેથી આ સમયે તેઓ જેટલા

હતાવગે નીચે હતરી જશે તેમાં જ તેમનું કલ્યાણ છે. આવો આશંકા ભરેલો અભિપ્રાય સાંભળી ગુરુ-અંધુનું જીવન જ્યાવવા માટે જ સ્વામિજીએ પોતાનો મૂંઝવેપરિત્યાગ કરી દેરાદુન જવાનો ઉલ્લાસ કર્યો. ટિલ્લરિ લાગ કરી મસુરિ થઈને તેઓ રાજપુર ગયા. તે સ્થળે સાયંકાળે સમયે વેમળેથી એક સાંતુને તુરીવાનન્દ ધારી ઝેરોટ્ટી પુમે પાડવા લાગ્યા અને તે લ્યારે પાસે આંખો ત્યારે જોયું કે તે તુરીવાનન્દ જ હતા. આ પ્રમાણે સદસાં પોતાના એક પ્રિય ગુરુ-અંધુનાં દર્શન કરી ચક્રો તેથી સર્જન મદાન આનંદ થયો. પરંપર ભ્રમજી વાર્તા કહેવા—સાંભળવા લાગ્યા. તે સમયે નવરાત્રિમાં એકજ દિવસ માત્ર બાકી રહ્યો હતો. ત્યાર પછી સર્વે એકત્ર મળી દેરાદુન પહોંચી સિવિસ સર્જન ડાકટર એકત્રોદેન પાસે અખણદાનન્દની છાતી લપાસેવા લાગ્યા. રમુનાથ બાપુએ ડાકટર સાહેબ ઉપર એક બહામવું પત્ર આપ્યો હતો. સાહેબે સ્વામિજી સાથે ધર્મ મંત્રેથી અનેક શબ્દ પરિત વાર્તા-લાપ કર્યા પછી તેમના અને તેમના સદચર સંન્યાસીઓના ગુણગાન કર્યા અને પ્રેમ દર્શાવ્યો. ત્યાર પછી પછી સાચેતીથી અખણદાનન્દની છાતી લપાસી હતું કે: “હવે પરિત ઉપર આવશે નહિ. નીચે રહીને જ સારી રહે દયા કરાવે.” પરંતુ પ્રથમ એક આત્રમ રચના જોઈએ. નહિ તે આત્રમ કરાવવા માટે રહેનું ક્યાં? સ્વામિજી પોને દેરાદુનને પહોં ગેર કરી વળ્યા પરંતુ કોઈએ આત્રમ આપ્યો નહિ, તેમ છતાં નિરાય નહિ થતાં તેઓ બારજે બારજે સદાશ-પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા અને પરિણત આનન્દ નારાજજી નામક એક કશ્મિરી બ્રાહ્મણે અને ત્યાંના વસીએ આશિષમ્ન સાંતુને આત્રપદાન આપવાનું અને તેમની મેલા કરવાનું કયુષ્ક કર્યું. ગરમ મુગદાં અને ખાસ પીવાની જ્યારેય કરી આપી અખણદાનન્દનો એ પ્રમાણે ખોજાસત્ત થવા પછી બીજા સર્વેએ એક પેપના નવા મનાવેલા મહાનમ્ ત્યાર બારસા પાછી જિજ્ઞાસા મેવન કરી દેરાદા દિવસ નિર્મમન રહ્યાં.

જગત છે જ નહિં. સર્વત્ર તેજ (અહા) રમી રહ્યો છે.” એવા ભાવાર્થના શબ્દો સર્વદા તેને સુખેથી સાંભળવામાં આવતા, તેમ છતાં તે બહુ જ કૃપણ હતો. તે “ નન્દ ગાંડા ” (અર્થાત્ “ ગાંડો બાંધવામાં હોશિયાર-કૃપણ-નન્દ) નામથી સર્વત્ર પરિચિત હતો ! કોઇ કોઇ વખત સ્વામિજી તેની સાથે વાર્તાલાપ કરતા. તેનું અભિમાની કથન સાંભળી તેમને બહુ આનંદ થતો. તેના પુત્ર સાથે સ્વામિજીને પરિચય થવાથી તેણે એક દિવસ જમવાનું નિમન્ત્રણ કરી બધાને ભોજન જમાડ્યું હતું. કૃપણનન્દે ઘરમાં આવી જોતાં સાધુઓને જમતા દીડા તેથી તેને બહુ આશ્ચર્ય થયું પણ તે કંઈ બોલ્યો નહિં !

એક દિવસ હૃદયબાણુ નામક એક ખ્રીસ્તી (કે જેણે પૂર્વે સ્વામિજીની સાથે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો તે) ને ઘેર ખ્રીસ્તધર્મના પ્રચાર કરતાં કરતાં વાર્તાલાપમાં મ્હોટો વાદવિવાદ ઉપરિચિત થયો. સ્વામિજી, તેમની પાસે બાઇબલમાંની Higher Criticism ની વ્યાખ્યા કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેણે તેમનું કંઈ પણ સાંભળ્યું નહિ, તેથી તેના યુક્તિ-તર્કનો પ્રતિવાદ કરવાનું સાહસ કરી શક્યા નહિં. પણ સ્વામિજીની વિદ્યા બુદ્ધિનો પરિચય થતા જ સર્વને વિસ્મય થયું. ત્યારપછી સ્વામિજીએ હૃદયબાણુને મક્કાને એસી તેમનાજ ધર્મ વિરૂદ્ધ આલોચના કરવા માટે દીલ્લીની દર્શાવી.

ડેરાદુનમાં ત્રણ અઠવાડીયાં વિતાડ્યા પછી સ્વામિજીએ અખણ્ડાનન્દને અલાહાબાદમાં એક મિત્રને ઘેર રહેવાની સલાહ આપી અને કૃપાનન્દને તેમની સેવા અને દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપી તેમણે અન્ય ગુરૂબંધુઓ સહિત હપીકેશ ગમન કર્યું. થોડા દિવસ પછી કૃપાનન્દ પણ હપીકેશ ગયા. અખણ્ડાનન્દની પ્રકૃતિ સુધરવાથી અલાહાબાદ જવાની ધારણાથી પ્રથમ તેઓ સદારણપુર બંકુબાણુ નામક એક જંગાલી વકીલને ત્યાં ગયા. તેમની સલાહથી તેઓ મિરટ નિવાસી એક મિત્ર ડાક્ટર મૈસોક્યનાથ ઘોષને ઘેર ગયા. તે સ્થળે લગભગ દોઢેક માસ તેમની ચિકિત્સા ચઇ.

સ્વામિજી હપીકેશ આવ્યા પછી માધુકરી બિશા માગી ઉદરપોષણ કરવા લાગ્યા અને ગુરૂબંધુઓ સાથે, ત્યાંના વિખ્યાત સાધુ ધનુરાજ-મિરિના મકાનમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. તેમના હૃદયમાં કઠોર સાધનાની

છમ્મા હૃદય પામી હતી, પરંતુ અદ્રષ્ટ યોગે 'પુનઃ તે' ધારણાં ભર્યે થઈ. ક્રેટલાક દિવસ તપસ્યા કર્યા પછી એક દિવસ તેઓ પ્રત્યગ જ્વરથી પીડાવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે શરીર સ્થિતિ વિશેષ બગડવા લાગી. ગુરુ-મંધુઓ ચિન્તાતુર અને ચંકિત થવા લાગ્યા. એક દિવસ તો એવું બન્યું કે 'વાર-વાર પરસેવો નિકળવાથી તેમનું સર્વ શરીર ટાહુ હિમ જેવું થઈ ગયું, અને નાડી ચાલતી અટકી ગઈ. પૃથ્વી ઉપર બે કામળની પધારી ઉપર સ્વામિજી અચાન-અચેતન્ય દશામાં પડી રહ્યા હતા. તેમને જોવાથી એમ જ થઈ કે: જાણે તેમને અંતીમ સમય જ ઉપરિચિત્ત થયો છે. ગુરુમંધુઓ ચિન્તામાં અને શોકમાં કર્તબ્ય વિમુઠ્ઠ થઈ ગયા હતા. કારણ આસપાસ ધણા ગાઉ સુધી ડાહર કે વેઘની દવા મેળવી શકાય તેમ નહતું. એ ધૈર્ય વિપત્તિને સમયે તેઓ એક ચિત્તે મધુસૂદન ભગવાનનું સ્મરણ કરી રહ્યા હતા. તે સમયે એકાએક કુદીર બહાર કોઈનાં ધીમાં પડ્યાના અવાજ સંભળાયો. તેમણે આશ્ચર્ય અકિત થઈ જોયું કે કુદીરનાં દ્વાર આગળ એક સાધુ આવી ઉભો છે. તેમણે આશ્ચર્ય પૂર્વક આદર સત્કાર કરી સાધુ મહારાજને ધરમાં બોલાવ્યા અને તેમની સંમતિ સ્વામિજીની સ્થિતિનું વર્ણન કરી સંભળાવ્યું. મહાપુરુષે સર્વ કૃતાન્ત સાંભળ્યા પછી ઝેળીમાંથી કિચિત્ત મધ અને પિપ્પલ ચૂર્ણ હાડી એકત્ર કરી સ્વામિજીને ચઢાડી દીધું, અને થોડી ક્ષણમાં જ તે અદ્રશ્ય થઈ ગયા! અહા! કેવું આશ્ચર્ય! એવધે જાણે અમૃતના જેવું કાર્ય કર્યું. કારણ કે ક્ષણવારમાં સ્વામિજીએ મોં ઉઘાડી કંઈક વાત કરવાની યત્ન કર્યો. એક ગુરુ-મંધુએ તેમના શુભ આગળ કાન ધર્યો એટલે અતિ ક્ષીણ સ્વરે બે ચાર શબ્દો કહ્યા. ધીમે ધીમે તેઓ સાંભળ થરા લાગ્યા. પાછળથી એક ગુરુ-મંધુને તેમણે કહ્યું હતું કે: "અચાન અવસ્થામાં પડી સ્ત્રો તે સમયે મહાગ જોવામાં આવ્યું હતું કે: મ્હારે જગતમાં વિદાતાનું કોઈ એક વિરોધ કાર્ય પરિપૂર્ણ 'કરવાનું' છે અને તે કાર્ય જોડયા દિવસ પરિપૂર્ણ નહિં થાય ત્યા સુધી મને વિદ્રામ અને શાંતિ મળશે નહિં." વાસ્તવિક રીતે એ સજયથી જ તેમના ગુરુમંધુઓએ તેમનામાં એક વિપુલ આધ્યાત્મિક શક્તિની સ્ફુરણા જોઈ હતી. તે શક્તિનો વેગ એટલો બધો

પ્રથમ જાણીતો હતો કે: હવે તે હૃદયમાં દગાઈ રહી ચક્રો નહિં એવી સર્વની-ખાતી થતી. તેજ સક્તિ વિકાસ-પામે તે માટે યોગ્ય ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવા સ્વામિજી મંચળ થઈ ઉઠ્યા હતા.

હપીકેશમાં સ્વામિજીને બચકર પીકા થઈ, તે સમયે તેમના જીવનની આશા હુપ્ત થવાની તૈયારી હતી. તે સમયે જ ગુરુર્ણધુઓ અંતઃકરણની નમે નસમાં સમજી શક્યા હતા કે: સ્વામિજી કેટલા એમની વસ્તુ છે. તેમના મન પ્રાણમાં પ્રતિક્ષણે ખટખટું હતું કે: ગુરુદેવના અદ્રશ્ય થવા પછી એ (સ્વામિજી) જ અમારી બળ બુદ્ધિ અને આધાર છે. હવે જો એમને પશુ ગુમાવી બેસીયે તો પછી અમારું શું થાય? આ સમયે જ સ્વામિજીએ સંકલ્પ કયો કે: એમને આત્મ-કર્તવ્યનિષ્ઠ બનાવવા જોઈએ. ભવિષ્યમાં તેઓ મહારા મુખ રહામે જોઈ બેસી ન રહે તેવા બનાવવા જોઈએ. એ પછી ઘોડા દિવસ હપીકેશમાં નિવાસ થયો. પ્રથમ કેટલાક દિવસ તેમણે એક જુપડીમાં નિવાસ કર્યો હતો કે જે જુપડીમાં સ્વામી સારદાનન્દ વગેરે પૂર્વે હપીકેશમાં નિવાસ કરતા હતા. ત્યાર પછી એમનાં પૂર્વ પરિચિત શ્રીધુક્ત રઘુનાથ બટાચાર્ય મહારાજ ત્યાં આબ્યા ત્યારે તેમને ખર્ચે એક સારી કુટીર બનાવવામાં આવી. આ સમયે બ્રહ્મસત્રની સારી પેઠે આલોચના થવા લાગી. ચારે દિશામાં વાત ઉડી કે: એક બહુ ઉત્તમ પવિત્ર સાધુ અહિં આબ્યો છે. તે સ્થાનમાં શંકરગિરિ નામક એક પ્રાચીન સાધુ સાથે સ્વામિજીના મેળાપ થયો હતો. તે તેમની સાથે વાર્તાલાપ અને ધર્મ ચર્ચા કરવામાં બહુ આનંદ માનતો. તે કહેતો કે: પવિત્રતાની વાત છેડી દો, કહેવાતો હૃદય સમજે એવા શ્રોતાઓ જ ક્યાં છે? (“બાત સમજે એસા આદમિ કહાં મિલે?”) સ્વામિજીને તેઓ “મયાર” અને “રસિકા”નું વિશેષણ આપતા, અર્થાત્ એમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યાબીજ વાસ્તવિક સુખ થાય છે એમ તેઓ કહેતા. એઓ હપીકેશમાં ઘણા દિવસથી નિવાસ કરતા હતા. તેઓ કહેતા કે: પૂર્વે આ સ્થળે બહુ ધીમ જંગલ હતું. ટોળેટોળાં હાથીયો આવતા. હવે શું તે હપીકેશ છે? હવે તો “રોટિ કેસ” થઈ ગયું છે! અર્થાત્ હમણાં જોનાં રોટી ખાવાનો બદોબસ્ત બહુ સારી રીતે થયો છે. તેથી જ અનેક સાધુઓ અહિં રહે છે!

એમણે જ. સ્વામિજી સમક્ષ એક ચાલી સાધુની વાત કરી હતી. તે સાધુને એક વાથે પકડી લઈ જવા માંડ્યો ત્યારે તે સાધુ માત્ર “શિવોહ, શિવોહ” શબ્દોચ્ચાર કરતો હતો. સ્વામિજીનું શરીર જ્યારે બરાબર સુધરું ત્યારે સહચરો સાથે કનખત્ર જઈ રાખાલ (અહ્યાનંદ સ્વામી) ને સાથે લઈ સાહરંજીપુરના બંકુબાબુ વડોલને મોકલે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં સાંભળ્યું કે: અંગાધર મિરટમાં છે. અહ્યાનંદ સ્વામી ધણી દિવસથી અંગાધર મહારાજને મળ્યા નહતા અને બંકુબાબુ પણ આંચકા સાથે કહેવા લાગ્યા કે: “યોહા દિવસ મિરટમાં રહેશે તો સ્વામિજીનું શરીર સુધરી જશે.” અહ્યાનંદ સ્વામીના વિશેષ આંચકાથી અને બંકુબાબુના વિશેષ અનુરોધથી સર્વે મળી મિરટ તરફ સિધાયા.

મિરટ જઈ તે સર્વે ડાક્ટર વેલોકનાથ યોષને ઘેર હાજર. એ સમયે દાદી, પૂર્ણના દિવસો (નવરાત્રિ) વ્યતીત થઈ ગયા હતા. શરદ મઝતના દેવસા દિવસો હતા. સ્વામીજીની શુષ્ક-જીર્ણ-મૂર્તિ જોઈ અખણાનંદજીને ખૂબ લાગ્યો. તેઓ કહેતા હતા કે-સ્વામિજીને એવા શુષ્ક અને જીર્ણ મહે દેદી પણ દેદા નથી. જાણે એક અંખી છખી ન હોય એવા થઈ ગયા હતા. હજી પણ તેઓ હાડકાના આધિભાંથી મુક્ત થયા નહતા. તેઓ ખન્ને જે અંધવાડિયા સુધી એલોક્ય બાબુના મંગલમાં અને અન્ધ સર્વે યજ્ઞેધરજી બાબુ નામક એક શ્રીમંત ગૃહસ્થને ઘેર રહ્યા હતા ત્યારપછી સર્વે એકમ મળી યજ્ઞેધર બાબુના એક મિત્રના બગિચામાં (એ “સેડજીને બગિચો” નામે પ્રસિદ્ધ હતો.) નિવાસ કરવા લાગ્યા. સ્વામિજી અઘાપિ પર્વત ઔપધનું સેવન કરતા હતા મિરટ રહ્યા પણ ધીમે ધીમે તેમને બળ પ્રાપ્ત થયું હતું.

સેડજીના બગિચામાં નિવાસ હતો તે સમયે અખણાનંદજી કાપુતના અંખોરના એક સર્ગને સ્વામિજી પાસે લાવ્યા હતા. એ મુસલમાન ગૃહસ્થ સ્વામિજીનાં દર્શને આવતાં પહેલાં વળૂ (નમાઝ પડતાં પહેલાં હાથપગ ધોવા તે) કરી પવિત્ર થઈ પોતાની સાથે પુષ્કળ મિઠાનાદિ ભેટ લાવ્યા

• એઓ હમણાં ભારત ધર્મ મહામંડલના એક નેતા સ્વામી જ્ઞાનાનંદને નામે પરિચિત છે.

હતા. સ્વામિજીએ તેમની સાથે શ્વેતના એક સુપ્રસિદ્ધ મુસલમાન શકિર આ-
ખુદ સંબંધી અનેક વાતચિત્ કરી હતી. અનેક જંગાલી ગૃહસ્થો અને અન્ય
સહેર નિવાસીઓ સ્વામિજી પાસે ધર્મ પ્રસંગ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાથી આ-
વતા. વાસ્તવિક જોતાં તે સ્થળ જાણે એક નહોતો વસાહતગરનો મહંત યથ
પડ્યો હતો. સ્વામિજી, બ્રહ્માનન્દ, અર્ચણાનન્દ, તુરીયાનન્દ, શારદાનન્દ,
કૃપાનન્દ સર્વે ત્યાં જ હતા. તેમાં વળી સહસ્રા અદ્વૈતાનન્દ કોણ જાણે
ક્યાંથી આવી પહોંચ્યા. સ્વામિજીનું શરીર કમયઃ સંપૂર્ણ નિરોગી થઇ ગયું
હતું. તેઓ નિત્ય મધ્યાહને ભોજન કર્યા પછી વિશ્રાંતિ-સમયે મૃત્યુકટિક,
અભિગાન ચક્રાન્તલમ્, કુમાર સંભવ, મેઘહૃત વગેરે વાગ્યી શુદ્ધ-બંધુઓને સં-
ભળાવતા. વિષ્ણુપુરાણ પણ વાચવાનું શરૂ કર્યું હતું. ધ્યાન-મગ્ન સારી
પેઠે ચાલતું. સર્વે જાણી રહ્યા હતા બનાવતા. સ્વામિજી પણ કોઈ કોઈ વખતે
તેમાં સહાયતા કરતા. વચ્ચમાં વચ્ચમાં આમ તેમ ફરવા પણ જતા. વસ્તુતઃ
મિરટમાં તેમનું જીવન અતિ સુખમાં વ્યતીત થતું હતું.

સ્વામિજી ત્યાંની લાઇબ્રેરીમાંથી પુસ્તકો મંગાવી વાચતા. એ સમયે
એક કૌતુકર બનાવ બન્યો હતો તેઓ સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ અધ્યક્ષ સર જોહાન
લબકની અધ્યાવણીનો એક એક ભાગ મંગાવી એક જ દિવસમાં વાંચી જવા
લાગ્યા. થોડા દિવસમાં જ સમગ્ર અધ્યાવહી વંચાઈ રહેવાથી લાઇબ્રેરીયને
દરબના કરી કે: તેમણે બધા ગ્રંથો વાંચ્યા નહિ હોય. માત્ર લોકોને
બતાવવા માટે જ ઢોંગ કરે છે. તેણે સ્વામિજી સમક્ષ એ મંદેહ દર્શાવ્યો
એટલે તેમણે કહ્યું કે: "મ્હેં સર્વ પુસ્તકો જોઢે કર્યા છે. તમારી ઇચ્છામાં
આવે તે પ્રશ્ન પૂછો. પરીક્ષા લઇ જૂરો." લાઇબ્રેરીયને સ્વામિજીને અનેક
પ્રશ્નો પૂછ્યા. તે સર્વના ચોક્કસ ઉત્તર સાંભળી લાઇબ્રેરીયન અતિશય આ-
શ્ચર્ય પામ્યો. "આટલા બધા ગ્રંથો ઉતાવળે શી રીતે વાંચી શક્યા?" એ
પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વામિજીએ અર્ચણાનન્દ સ્વામીને કહ્યું હતું કે: "મ્હેં
પ્રત્યેક શબ્દ વાંચ્યો નથી પણ પ્રત્યેક વાક્ય વાંચી ગયો હતો અને તે સર્વ
યાદ રહી ગયું હતું."

મિરટ ત્રણ માસથી જુ અધિક સમય નિવાસ કર્યા પછી સ્વામિજી

હરિદ્વાર, હૃષીકેશ, વગેરે સ્થાન નિવાસી સર્વ ત્યાગી સાધુઓની પેઠે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગર્જવા માટે હિતકંઠિત થઈ ઉઠ્યા. પાછળથી તેઓ એ સર્વ સાધુઓ સંમંધી કહેતા કે: હૃષીકેશમાં મહે અનેક મહાપુરુષોના દર્શન કર્યા હતા. એક મહાત્માનું મદને રમરણુ છે કે: તેઓ ઉન્માદ-ભાવમાં જ રહેતા. રસ્તેથી નગ્ન અવસ્થામાં ચાલ્યા જતા, અને છોકરાઓ તેમની પાછળ દોડતા અને પથરા મારતા. મહાત્માના સર્વ શરીર ઉપર બા પડ્યા હતા તેમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેતી હતી તેમ છતાં તેના તરફ તેમનું જરા પણ લક્ષ્ય જ નહતું! ઉલટું તેઓ હસતા! મહે તેમને પકડી લઈ જઈ શરીર ધોધુ-સાફ કર્યું અને એક લુગડું બાળી તેની રાખોડી લોહીના સર્વ ધામા પૂરી આપી ત્યારે જ લોહી વહેતું બંધ થયું, પરંતુ તેઓ ઉતરોત્તર ખૂબ હસી આનંદ કરતા બેસતા કે: “અહા! ક્યા મજેદાર ખેલ હય! મિલકુલ બામાકા ખેલ! ક્યા આનંદ!” વગેરે. એવા પણ અનેક સાધુઓ છે કે જેમને લોકોનો સહવાસ મમતો જ નથી. તેઓ તો શુભ રહેવા મ્હાલ છે. આત્મગોપન રાખવાનું કૌશલ પણ તેમનું ચમત્કારિક જ! કોઈએ તો શુદ્ધાની આસપાસ ચારે દિશામાં મનુષ્યના હાડકા પાથરી રાખ્યા છે. તે જોઈ લોકો એમ જ સમજે કે: એ તો સર્વ બક્ષણુ કરે છે. અધીરી છે. કોઈ વળી મનુષ્યને જોતા જ પાથર મારતા! વગેરે. ” એ સર્વ સંન્યાસીઓ સંમંધી સ્વામિજી એમ પણ કહેતા કે: એમને તપસ્યા, તીર્થયાત્રા કે પૂજનું કાંઈ પ્રયોગ/ન જ નહતું તેમ છતાં તેઓ સર્વ તીર્થોમાં ફરતા ફરે છે અને તપસ્યાદિ મ્હોર અનુષ્ઠાન કરે છે તે માત્ર પોતાના પુણ્યમગથી લોક કલ્યાણુ સાધન કરવા માટે જ. તેઓ પોતે પણ આ વખતે લોક કલ્યાણુની કામનાથી જ નિર્જન રચનામાં સાધન કરવાનું પ્રયોગ/ન સમજ્યા હતા. આને ધારીએ છીએ કે- એ સંમંધી તેમને પોતાના ઇષ્ટદેવના દ્વારા કોઈ પ્રકારની આજ્ઞા પણ પ્રાપ્ત થતી હતી. કાચુ કે એ સમયે જ તેમણે સર્વ ગુરુ-બંધુઓને બોલાવી એક દિવસ કહ્યું હતું કે “મહાર્ જીવનવત નમ્રી થઈ ગયું છે આજથી હું એકલો જ નિવાસ કરીશ તમે મ્હારો ત્યાગ કરો. ” અખણાન્દે અનેક કાલાવાધા કરી તેમની સાથે રહેવાની પ્રાર્થના

કરી પરંતુ તેમણે કાંઈ પણ માન્યું નહિં. તેમણે કહ્યું કે: “શુરબંધુઓની માયા તો વળી વિશેષ પ્રમળ હોય છે. એ માયાની જાળમાં સપડાઈએ તો કાર્ય-સાધન કરવામાં બહુ વિધ્ન ઉપસ્થિત થાય. હવે હું કાંઈ પણ માયાની બેડી (બંધન) રાખવા ઝહાતો નથી.” તેમનો મંકલ્પ શીઘ્ર કાર્યના રૂપમાં ફેરવાયો. ઇ. સ. ૧૮૯૨ ના જાનેવારી માસમાં એક દિવસ પ્રાતઃકાલમાં સર્વનો ત્યાગ કરી તેમણે દિલ્હી તરફ ગમન કર્યું.

અલ્પવર રાજ્યમાં.

હિન્દુ મુસલમાનની પુરાતન ગળધાની દિલ્હી નગરી, અતીતની અનેક સ્મૃતિ વક્ષ. સ્થળ ઉપર ધારણ કરી, આજે પણ સેંકડો જુવન-પ્રવાસીયોના મનહર કરી શકે છે. યુરોપખણમાં શામનગરી જેમ ગરીબસી સભમતાની ખાણ છે, તેજ પ્રમાણે બરતખણમાં દિલ્હી નગરી છે. એ નગરીના વિગત ગૌરવનું અમરણ થતા જ સ્વામિજીના બાવોન્મત પ્રાણુ નૃત્ય કરી ઉઠ્યા હતા. દિલ્હીમાં સ્વામિજીના શોકને ધેર તેઓ ગયા. તેમના દર્શન થતા જ ધરનાં સર્વ અનુષ્ઠાએ તેમનો સારો આદર સત્કાર કર્યો થોડા દિવસ પછી સુપ્રસિદ્ધ ડાક્ટર હેમચન્દ્ર સેન સાથે પણ તેમનો પરિચય થયો હતો. હેમચાણુ સાથે સ્વામિજીને ધર્મ સંબંધી અનેક વાદ વિવાદ થયો હતો. સ્વામિજીની અગાધ વિદ્યા બુદ્ધિ જોઈ હેમચાણુ મુગ્ધ થયા હતા.

તેમને મિરટ વિદાય કર્યા પછી શુર-બંધુઓ ઘણા દિવસ પર્વત ત્યાં રહી શક્યા નહિં. સર્વે દિગ્ગી આવી તેમની પાસે એકત્ર થયા, પરંતુ તે સમયે તેમના પ્રાણમાં નિર્જન-નિવાસ કરવાની પ્રમળ આકાંક્ષા થઈ હતી. દિગ્ગીમાં તેઓ થોડા દિવસ એકવા રહ્યા તે વખતે તેમને આતંક થયો હતો, કારણ કે તે તેમની ઇચ્છાનુરૂપ અવસ્થા હતી. તેઓ અંતઃક-રણમાં એવો અનુભવ કરતા હતા કે: જાણે કોઈ એક ઉચ્ચ શક્તિ તેમને નિર્મળ વિચરણ કરવા માટે એકાત તરફ ખેંચી રહી છે. કોઈ જાણે તેમને

એક દાર્જિલિંગ ખતારી આદેશ કરતું હતું કે: “આ કર.” તેથી થોડા દિવસ ગુરુ-બંધુઓ સાથે બેસીને કાર્યા પછી પુનઃ તેઓ એકલા જ ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા. આ સમયથી જ તેમનો અગ્રાત વાસ આરંભ થયો. તેમનો નિષેધ હોવા છતાં પણ સ્વામી અખણાનંદ તેમની પાછળ ગયા હતા અને એકાદ વખત તેમની સાથે, એક વખત સ્વામી ત્રિશુલાતીત સાથે અને એક વખત સ્વામી અભેદાનંદ સાથે એકાએક તેમનો મેળાપ પણ થયો હતો. સ્વામી અખણાનંદ તેમનો શોધ કરતા જ્યાં જતાં ત્યાં સાંભળતા કે: તેમણે (સ્વામિજીએ) થોડા દિવસ થયાં જ આ સ્થાનનો ત્યાગ કર્યો છે. સ્વામિજીના એ સમયના પ્રવાસના કેટલાક બનાવો તેમણે એ પ્રમાણે સાંભળ્યા હતા. તે પછી સ્વામિજી પણ ગુરુ-બંધુઓ નજીક એ સમયની કેટલીક વાતો કહેતા. એ સમયે જે જે મનુષ્યો સાથે સ્વામિજીનો મેળાપ થયો હતો, તેમાંના કોઈ કોઈએ પાછળથી સ્વામિજી સાથે કેવી રીતે મિલન થયું અને કેવી રીતે વાર્તાલાપ થયો તે બનાવ કહી મંત્રગાથ્યા છે અને છપાવી પ્રકટ પણ કર્યા છે. એ સર્વ સાહિત્યનો સંગ્રહ કરી સ્વામિજીના અગ્રાત-વાસનું ક્રમશઃ વર્ણન પ્રકટ કરવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

દિલ્લી ત્યાગ કર્યા પછી સ્વામિજીએ ગજપૂતાના અન્તર્ગત અલવર રાજ્ય તરફ ગમન કર્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૯૧ ના ફેબ્રુવારીના પ્રથમ ભાગમાં એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં સ્વામિજી ટ્રેનમાંથી અલવર સ્ટેશને ઉતર્યા. મુંદર નીલ ઘસ્ય શોભિત બૂમિ અને મુંદર ખગિયાઓ વાળા રાજા માનેં યહને મ્હોટી મ્હોટી અટ્ટાલિકાઓ જોતા જોતા અંતે તેઓ સરકારી ક્વાર્ટાના સ્ક્રાએ જઈ ઉભા અને તેના દાર આગળ એક બંગાલી શૂદ્રસ્થને ઉભેલો જોઈ તેને ઘટ્ટર નજીક બંગાલી ભાષામાં જ પૂછ્યું કે: “મહાશય! સાધુ સન્યાસીઓને ઉતરવાનું કોઈ સ્થાન છે ખરું કે?” તે શૂદ્રસ્થ ત્યાનો ઘટ્ટર જ હતો. તેનું નામ ગુરુચર્યુ લરકર હતું. અનેક દિવસથી તે વિદેશમાં જ નિવાસ કરતો હતો. બંગાલી ભાષા બોલે જ કાને સાંભળવામાં આવતી, તેથી આવા કામગીર વદન તરફ સન્યાસીના મુખમાંથી એકાએક બંગાલી ભાષા સંભળી તેમને

અંહુજ આનન્દ થયો અને તેમને પ્રણામ કરી ઉત્તર દીધો કે: “હા, છે. ઇચ્છા હોય તો પધારો.” એમ કહી તેમને સાથે લઈ દવાખાનાથી ચોડે દૂર બનરમાં જ એક જે માગતું મકાન બતાવી કહ્યું કે: “હાલ તુર્ત આ મકાનમાં રહેવાથી કાંઈ કષ્ટ થશે કે?” સ્વામિજી આનન્દ પૂર્વક બોલ્યા કે: “કાંઈ નહિ.” ડાક્ટરે તુર્તજ કેટલીક આવશ્યકીય વસ્તુઓ મંગાવી આપી. કારણ કે: સ્વામિજીની પાસે તે વખતે માત્ર એક ભગતું વજ્ર, એક દણડ, એક કમણ્ડલૂ અને કામળે બાધેલાં ૨-૪ પુસ્તકો સિવાય અન્ય કાંઈ પણ નહતું. બંદોબસ્ત કર્યા પછી ડાક્ટર સાહેબ પોતાના એક મુસલમાન મિત્રને (કે જે ત્યાંની હાઇસ્કૂલના હર્ડ અને ક્ષારસી શિક્ષક હતો તેને) જઈ કહ્યું કે: “મૌલવી સાહેબ! હમણાં જ એક બેગાલી દરવેશ આવ્યા છે. જોવા હોય તો તુર્તજ ચાલો. આવા મહાત્મા વારંવાર જોવામાં આવતા નથી.” મૌલવી સાહેબ તત્ક્ષણાત્ તેમની સાથે સ્વામિજી પાસે ગયા. ઉપાડે પગે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ભક્તિ સંહિત તેમને સલામ કરી. સ્વામિજીએ તેમનો આદર સત્કાર કરી પોતાની પાસે બેસાડ્યા અને ધર્મ મંથંધી વાર્તાલાપ કરતાં કરતા કહ્યું કે: “કુરાનમાં એ વિશેષત્વ છે કે તેમાં આજ પર્યંત કોઈએ કલમ ચલાવી નથી. (અર્થાત્ તેના લખાણમાં કોઈ વધારો સુધારો કરી શક્યું નથી.) ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૦૦ માં તે જે સ્થિતિમાં હતું તેવું જ આજે પણ છે. તેમાં કોઈ પણ સ્થળે એક પણ નવીન વાચ્ય રચના થઈ નથી. પ્રાચીન પુસ્તકની વિશુદ્ધતાનું રક્ષણ આવા પ્રકારે કોઈ પણ સ્થળે ધણું ખડું જોવામાં આવતું નથી.” શુરચરણ દવાખાને પાછા ફરી ત્યાં આવતા જતા લોકોને સ્વામિજીની આગમન વાર્તા મંમળાવવા લાગ્યા. ડાક્ટર સાહેબને મુખેથી એ વાત સાંભળી શહેરના અનેક સદ્ગુહરયો સ્વામિજીનાં દર્શન કરવા માટે તેમને ઉતારે આવવા લાગ્યા. ડાક્ટર પણ તે દિવસનું કાર્ય પરિપૂર્ણ કરી રહ્યા પછી પોતાને મુકામે તેમને લઈ ગયા અને ભોજન કર્યા પછી સ્વામિજી પુનઃ પેલા ધરમાં પાછા ફર્યા. ધીમે ધીમે, લેહોનો વિશેષ જમાવ થવા લાગ્યો. મૌલવી સાહેબના મુસલમાન મિત્રનાં દહે, દાજણં પણ ત્યાં આવી સ્વામિજીને મુખેથી ઉદ્ધર-

કથા સાંભળી ધન્ય થયા લાગ્યા. સ્વામિજી પણ વચમાં વચમાં ધર્મ સંબંધી ઉર્દૂ ગાન, હિંદી ભજન, બંગાલી કીર્તન અને વિદ્યાપતિ, ચણ્ડીદાસ, રામ-પ્રસાદ વગેરે સાંધકોનાં પદ ગાતા. કવચિત્ વર્ણ ઉપનિષદ, પુરાણ, કુમાર-અને બાલમયલ આદિ ધર્મ શાસ્ત્રનાં વચનો કહી સંભળાવતા, અને સાથે સાથે શુદ્ધ, ચંકર રામાનુજ, નાનક, ચૈતન્ય, તુલસીદાસ, કમ્પીર, રામકૃષ્ણદેવ, વગેરે મહાપુરુષોના અનેક ચમત્કારિક જીવન પ્રસંગ શાસ્ત્રોક્ત વચનોનાં પ્રમાણ સહિત સર્જને કહી સંભળાવી ધર્મોપદેશ કરતા.

એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ વ્યતીત થતાં જ કેટલાક વયોવૃદ્ધ શુદ્ધ સ્થાએ વિચાર કર્યો કે: “સ્વામિજીને નગરની મધ્ય સ્થળમાં કોઈ સારા મકાનમાં રાખ્યા હોય તો સર્વે લોકો ત્યાં જઈ તેમનાં દર્શન અને સેવાનો લાભ લઈ શકે.” એવો વિચાર કર્યા પછી તેઓ સ્વામિજીને પેન્થનર (સરકારી) એન્જીનિયર પાણિત યાત્રુનાથજીને મકાને લઈ ગયા. એ સ્થળે તેઓ નિત્ય વહેલા ઉડી નવ વાગતા પર્યંત ધ્યાન ભજનમાં રહેતા. ત્યારપછી દિવાનખાનામાં આવી લોકો સાથે વાર્તાલાપ કરતા. પ્રતિદિન દસ પંદરથી તે પચીસ ત્રિશ સુધી મુખ્યો તેમની વાટ જોઈ બેસી રહેતા. તેમાં શુદ્ધસ્થ, પણિત, મૂખ, યુવા, વૃદ્ધ, શિયા, સુન્નિ, સેવ, વૈષ્ણવ વગેરે સર્વ જાતીના લોકો નજરે પડતા. મધ્યાહ્ન પર્યંત લોકોનાં રાજાં સમાન બાવે બેઠેલાં જાણતાં. સ્વામિજીના મુખને બે ઘડી વિભાંતિ લેવાનો પણ સમય નડતો. જેની ઇચ્છામાં જ આવે તે સ્વામિજીને પ્રશ્ન કરતા. તેઓ પણ સર્વના પ્રશ્નોના ઉચિત્ ઉત્તર દેતા. કોઈ કોઈ પ્રશ્ને એમ પણ થતું કે: તેઓ જ્ઞાન-મુક્તિ અને વૈરાગ્ય આદિ કુચ્છ વિષય સંબંધી અનર્ગલ બોલી રહ્યા હોય એટલામાં કોઈ એક અવિવેકી ઓતા બોલી ઉઠતો કે: “મહારાજ! આપકા સરીર કિસ જાતિકા હય?” અન્ય કોઈ હોય તો કહાય આવો અપ્રામ-ગિક પ્રશ્ન સાંભળી ઉત્તર પણ દે નહિ” પરંતુ સ્વામિજી જરા પણ ગુસ્સે થયા વગર તુર્ત જ ઉત્તર દેતા કે: “યદ સરીર કાયરય હય.” થોડીવાર બાપચુ ચાક્ષા પછી વળી કોઈ અન્ય ઓતા બોલી ઉઠતો કે: “મહારાજ! આપ ભગવાં કેમ પ્રકેશ હો?” સ્વામિજી ઉત્તર દેતા કે: “યદ તો કિરકા

બેખ હય. સફેદ કપડે પહેરનેસે' ગરીબ લોગ હમારે પાસ બિખ મંગતે હય લેકિન મે તો ફકિર હું. મેરે પાસ એક પૈસાબી નહિં. બિખ કહાસે દઈ ?' યહ સમજોછી મૈને ગરીબોંકા બેખ બનાયા. છતસે' ગરીબો મેરેસે' દૂર ચલે જાય. વહ લોગ એસા સમજે કે જો ખુદ આપહિ મંગતેવાહા હય ઉસકે પાસ મંગતેસે' ક્યા ક્યાદા ?' એ પછી પૂર્વવત્ તત્ત્વપ્રવાહ વહન થવા માંડતો. તેમાં કેાંઈ વખત ચકિત ઉપાસનાની વાત ચાલતી. તે સમયે જગજગનનીતું માહાત્મ્ય હીર્તન કરતા કરતાં તેમના પ્રાણુ એવા નૃત્ય કરી ઉડતા કે તે વખતે તેમને મૂખેથી અન્ય કાંઈ સંમળાતું જ નહિં. કેવળ મા, મા, ધ્વનિ કરતા. પ્રથમ ઉચ્ચ સ્વરે અને પછી ધીમે ધીમે અતિ મંદ-સ્વરે તે ધ્વનિ બાજીનો ત્યાગ કરી અંતરના છેક ઉંડા પ્રદેશમાં મળી જતો. સાથે સાથે તેમનું સર્વ શરીર સ્થિર થઈ જતું. જન્મે રૂઝ-લોચનોમાથી પ્રમળવેગે પ્રેમાશ્રુ વહન થતાં. શ્રોતાઓ પણ તે દ્રવ્ય જોઈ ચિત્તપટની પેઠે તેમના વહન રહામે જોઈ રહેતા, અને અવિરલ અશ્રુપાત કરવા મંડતા ! તે પછી સ્વામિજી ગાયન ગાતા. તેમના મધુર કણ્ઠસ્વર સાથે નયનના સિન્ધ અશ્રુજળ મળી સર્વના પ્રાણુમાં ભગવત્ પ્રેમનો ઝરો વહેવારી દેતા. વળી કવચિત્ દાર્શનિક પ્રશ્ન અને તત્ત્વકથા પડતી મૂઢી અનેક દેશના અને જાતિના અનેક પ્રકારના રીતરિવાજોનું વર્ણન કરી હાસ્યના તરંગોમાં સર્વને તરખોળ કરી અપૂર્વ ઉપદેશ દાન કરતા. મધ્યાહ્ને ધરના માલિક પહિંતછ તેમને ભોજન માટે કહાવતા ત્યારે જમવા જતા. શ્રોતાઓ પણ તે વખતે પોતપોતાને ઘેર જતા. ભોજન કરી પરવાર્થા પછી સ્વામિજી દિવાનખાનામાં આવી જોતા તો કવચિત્ પાસેના ગામડાના લોકો તેમની વાટ જોઈ બેઠેલા જણાતા. જોતજોતામાં પ્રથમની પેઠે જ માણસોની ભીડ યત્ર રહેતી અને પ્રથમની પેઠે જ પ્રાણુ સ્પર્શકારી બાપામાં તેઓ ધર્મોપદેશ કરવા બેસી જતા.

સાયંદાસે તેઓ હવાખાવા બહાર જતા તે સમયે પણ લગભગ 'દશ-બાર માણુઓ તેમની સાથે જ રહેતા. સન્ધ્યાસમય પછી નિત્યકર્મમાથી પર-વારી વિશેષ માણુઓ આતી એકત્ર થતાં. સ્વામિજી તે સમયે ગાયનનો આરંભ કરતા અને તેમના સ્વર સાથે સ્વર મેળવી ગાવાનું સર્વને આમં-

મણુ કરતા. કોઇ દિવસ એકાદ બંગાલી ગાયન શરૂ કરતા. બે ચાર દિવસ મહેનત કર્યા પછી ઘણા માણસો બંગાલી ગાયન સમાન સ્વરે સારી રીતે ગાઇ શકતાં. કોઇ કોઈ વખત નૃત્ય પણ થતું. રાજપુતાના એ વૈષ્ણવ-પ્રધાન સ્થાન છે. કૃષ્ણ સંબંધી ગાયનો સર્વને અત્યંત સારાં લાગે છે. સ્વામિજીએ પણ એક દિવસ એજ વિષયક એક ગાયન ગાયું હતું. ગાતાં ગાતાં તેમના નેત્રમાંથી આંસુની ધારાઓ ગાલ ઉપર ઘસીને હૃદયપ્રદેશ ઉપર પડતી હતી. સર્વનાં નેત્રમાંથી જળ વહેતાં. સર્વની પ્રિય તે મહાપુરુષ રહ્યો જ રથપાઈ હતી. કોઇ કહે છે કે: “બાવાજીએ નક્કી વૃન્દાવનચંદ્રનાં દર્શન કર્યાં છે. તેથી જ આટલા તથા પ્રેમ-મગ્ન છે. નાહિ” તો અમે પણ તે પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ છીએ છતાં અમને એટલી બધી તન્મયતા મુંઘએ થતી નથી.” વળી કોઇ વિચાર કરે છે કે: “એ તો હૃદયની વિભૂતિ છે. નક્કી એમને હૃદયનાં દર્શન થયાં છે.” ગાતાં ગાતાં સ્વામિજીનો સ્વર અતિ-શય કશું થતો સાધ્યો. હૃદયના આવેગથી કપડરૂદ્ધ અને શરીર પાપાણુવત્ કદિન થઇ ગયું; અને મુખકમળ પ્રાણુ-અંશુના સ્પર્શથી પ્રકુલિત ગોપિકા જેવું પ્રેમરંગથી રંગાઇ અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી રહ્યું!

સ્વામિજી જે જે બંગાલી ગાયનો ગાતા તે શ્રોતાજનોને સમજાય તે માટે તેનું પ્રથમ હિંદીમાં વિવેચન કરી મંમજાવતા. અનેક શ્રોતાઓ તે ગાયનો મોઢે કરી બેતા અને કોઇ કોઇ તો બૂલી જવાના બયથી લખી બેતા.

એ પ્રમાણે દિવસો વ્યતીત થવા લાગ્યા. કેટલા દિવસ વિત્યા હોનો કોઇએ હિસાબ પણ રાખ્યો નહિ. તેના વચ્ચે કોઇએ ધ્યાન પણ આપ્યું નહિ. સર્વે આત્મમાન બૂધ્યાં હતાં. કોઇ કોઈ દિવસ તો રાત્રિના ચાર વાગતાં સુધી એવો આનંદ બાપી ગ્રહેતો અને થોડીવારને માટેજ ધેર પાઠાં કરતાં. સર્વને મુખેથી તે સંબંધીજ ચર્ચા ચાલી રહેતી. કોઈ કહેતું કે: “બાવાજીનું હૃદય આનંદથી ખરપૂર છે. મ્હેં તો હસતુંજ રહે છે.” કોઈ કહેતું કે: “મહાશય! આવા સુંદર સ્થોળ કોઇને મુખેથી સાંભળ્યા નથી. કપડ તો બહુ રૂપાના તાર ન વાગવા હોય!” કોઇ કહેતું કે: “હા, એમના કપડમાં મિ-હાસ છે. મધુરત્વ છે.” એ સાંભળી બીજે કહેતો કે: “માત્ર એટલુંજ નહિ

પણ તેમાં એવી કંઈક વૈધુતિક શક્તિ છે કે: તે સાંભળતાંજ મુગ્ધ થઈ જવાય. "કોઈ કહેવું કે: "તેમની પ્રકૃતિ કેવી સુમધુર છે તે તમે જોયું છે કે? આટલા બધાં માણસો તેમને સતાવી રહ્યાં છે, જેની મરજીમાં આવે તેવા અગાનતાં બરેલા પ્રશ્નો પૂછે છે તેમ છતાં કોઈના ઉપર ગુસ્સો થતા નથી. બધાને જવાબ આપે છે." તેના ઉત્તરમાં વળી એક જણે કહ્યું કે: "ગુસ્સો વળી કેવો? એ તો સિદ્ધ પુરુષ છે. તેમ નહોય તો તેમની પાસે વારંવાર જવાનું મન થાય છે તે જોતા નથી? રાત દિવસ એમની પાસેજ જેસી રહેવાનું મન થાય છે."

સ્વામિજીની મધુર પ્રકૃતિને પરિણામે શ્રીમંત, દરિદ્ર, મૂર્ખ વગેરે સર્વે તેમના બકતો બની ગયા હતા. પ્રત્યેકના મનમાં એમજ થતું કે: "સર્વના કરતાં હું સ્વામિજીને અધિક પ્રિય છું." પરંતુ સ્વામિજીના મનથી કશો ભેદજ ન હતો. તેમને મન તો બધાજ સરખા પ્રિય હતા. ઉદાહરણ ગરીબ ઉપર તેમનો પ્રેમ અને રોહ વિશેષરૂપે જોવામાં આવતો. તેઓ તેમના ઉપર સન્તાનવત્ પ્રેમ રાખતા. કોઈ કોઈ ઉપર બ્યારે બહુ પ્રસન્ન થયા ત્યારે તેને ઇષ્ટ પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવવા મંત્ર-દીક્ષા પણ આપી હતી.

એ સર્વમાં પૂર્વસિખિત મૌલવી સાહેબ પણ તેમના એક મૂખ્ય ભક્ત અને બંધુ હતા. તેમના મનમાં એક દિવસ સ્વામિજીને ઘેર બોલાવી ભિક્ષા ગ્રહણ કરાવવાની પ્રવળ ઇચ્છા થઈ. મૌલવી સાહેબે વિચાર્યું કે: "સ્વામિજી તો એક શ્રેષ્ઠ દક્ષિણ છે. તેઓ જાતિભેદ રાખતા નથી. પણિતજી (અર્થાત્ શમ્ભુનાથજી) કદાચ વાધો લેશે." અનેક વિચારો કર્યા પછી તેઓ અંતે એક દિવસ સન્ધ્યા સમયે નિત્યની પેઠે તેમનાં દર્શન ગયા. તે વખતે તેમણે સર્વ સમક્ષ હાથ જોડી વૃદ્ધ પણિતજીને કહ્યું કે: "પણિતજી! આપ રજા આપો તો હું કાલે બાવાજીને મ્હારી ઝુંપડીમાં લઈ જઈ ભિક્ષા કરાવું. હું એવો બંદોબસ્ત કરીશ કે જેથી કોઈને આપત્તિ લેવાનું કાંઈ કારણ રહેશે નહિ. જોકેકાનામાંથી સર્વ વસ્તુઓ દૂર મૂકી મ્હારું મકાન ઉત્તમ રૂપે ધોવડારી નાંખીશ. ત્યાર પછી આજીવન ઘેરથી પિત્તળની તપેલી-થાળીયો વગેરે વાસણો મંગાવી આજીવન દ્વારા સામગ્રી મંગાવી તેનેજ હાથે રસોઈ કરાવીશ.

એ મદાનમાં બેસી સ્વામિજી મહારી સેવા ગ્રહણ કરશે અને આ અધમ યવન માત્ર દૂરથી એમને બોજન કરતા બેઠ કુતાર્થે થશે! " મૌલવી સાહેબે એવા આંતરિક વિનય અને સૌજન્ય સહિત પ્રાર્થના કરી કે જેથી તેમની અકપટતા ઉપર કોઇને મંદિહ રહ્યા નહિ. પરિણતજીએ હાસ્ય કરી આદરપૂર્વક તેમનો હાથ ઝાંધી કહ્યું: " દોસ્ત ! સ્વામિજીને વળી જાતિ કેવી ? તેઓ તો મુક્ત પુરુષ છે ! એવું બીજાઓથી ન થાય. તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરી શકશો પરંતુ હું તો ધારૂં છું કે તમારે એટલું બધું કદ સહન કરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથીજ કારણકે તમે જે પ્રકારની બ્યવસ્થા કરવાનું કહ્યું તે જોતાં સ્વામિજીની વાત પડતી મૂકો, માત્ર હું જ નિર્વિહાર ચિત્તે તમારે ઘેર બોજન કરી શકીશ. " સર્વે હાસ્ય કરી મૌલવી સાહેબના કથન ઉપર સંતોષ પામી આનન્દ દર્શાવવા લાગ્યા અને તેમની અકૂચિત ભક્તિ અને દીનતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. બીજે દિવસે મૌલવી સાહેબની અભિલાષા પૂર્ણ થઇ. સ્વામિજીએ તેમને ઘેર બોજન કર્યું. મૌલવી સાહેબની સાધુ સેવા બેઠ બીજા પણ કેટલાક મુસલમાન ભક્ત બંધુએ અતિશય આગ્રહ સહિત સ્વામિજીને પોતાને ઘેર નિમન્ત્રણ કરી બોજન કરાવ્યું.

ક્રમે ક્રમે અક્ષવર-મદારાજના દિવાનજી મેનર રામચન્દ્રજીએ સાંભળ્યું કે: " નગરમાં એક મસ્ત સાધુએ આવી નિવાસ કર્યો છે. " ત્યારે અતિ આદરસહિત તેઓ સ્વામિજીને પોતાને ઘેર લઈ ગયા અને તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં ધીમે ધીમે જુણી શક્યા કે: સ્વામિજીના પ્રભાવથી અક્ષવર રાજની અંગ્રેજી હતી મતિ મતિમાં પરિવર્તન પામીને સંમત છે, ત્યારે તેમજ મદારાજને સમાચાર નિવેદન દ્વારા કે: " એક સાધુ મદારાજ આગ્યા છે. તેઓ અંગ્રેજીમાં મદાન પરિણત છે. " એ સમયે મદારાજ ત્યાંથી બે ત્રણ માઈલ દૂર એકાંત રાજ મદાલપમાં નિવાસ કરતા હતા. દિવાનનો પત્ર મળતાજ તેઓ બીજે દિવસે નગરમાં આગ્યા અને એકદમ દિવાનજીના મદાનમાં ઉપરિણત થઇ સ્વામિજીને પ્રદાપૂર્વક પ્રણામ કરી આદર પૂર્વક તેમને પોતાના સન્મુખ બેસાડ્યા.

મદારાજે પ્રથમ જ કહ્યું કે: " વાહ, સ્વામિજી મદારાજ ! મને સાં-

બધું છે કે: આપ અદ્વિતીય વિદ્વાન છો. તેથી આપ તો સહજે અનેક દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા શક્તિમાન છો. તેમ નહિં કરતાં બિદ્યા માંગતા શ્રેષ્ઠ છે તેનું કારણ શું ?” સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: “મહારાજ! આપ કહી શકશે. કે: આપ રાજકાર્ય પડતું ચૂકી રાતદિવસ સાહેબ લોકો સાથે ખાણું ખાઈ શિકાર કરતા ફરો છો તેનું કારણ શું ?” સ્વામિજીના નિર્ભય ઉત્તરથી ત્યાં બેઠેલાં સર્વ મનુષ્યો વિચારમાં પડી ગયાં ? સર્વે મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે: આ તે કેવો બેવકુફ સાધુ ! આજે કદાચ એનું બાગ્ય રૂઢું હશે ! પરંતુ મહારાજએ સ્વામિજીનો પ્રશ્ન ધૈર્યતા સહ શ્રવણ કરી જરા વિચાર કર્યો. પછી કહ્યું: “હું એ પ્રભાણે કેમ કહું છું તે કહી શકતો નથી. તેમ છતાં હા, એમ કરવાનું જ મહને સાઈં લાગે છે.” સ્વામિજીએ હર્ષપૂર્વક કહ્યું: “બહુ સાઈં. મહાઈં પણ તેમ જ છે. મહને પણ ફકિરી ધારણ કરી કરતા ફરવું એજ સાઈં લાગે છે.”

મહારાજે પુનઃ પૂછ્યું: “ખાવાજી મહારાજ! સર્વ લોકો મૂર્તિ પૂજા કરે છે તેના ઉપર મહને બીલકુલ શ્રદ્ધા નથી, ત્યારે મહારી શી દશા થશે ?” મહારાજએ આ પ્રશ્ન મશ્કરીમાં જ કર્યો હોવાથી ખોલવાનું પૂરું થતાં જ સ્વામિજીએ કિંચિત્ હાસ્ય કર્યું. સ્વામિજીને તેમના ખોલવાની ખાત્રી થઈ તેથી બોલ્યા કે: “મહારાજ ! કદાચ આપ મશ્કરી કરતા હશે.” મહારાજે ઉત્તર દીધો: “ના, સ્વામિજી. બિલકુલ નહિ. વાસ્તવિક રીતે જ હું બીજા લોકોની પેઠે કાષ્ઠ, માટી, પથ્થર, ધાતુ વગેરેની બનેલી મૂર્તિ પૂજા કરતો નથી. તેથી શું બીજે જન્મે મહારી નીચ ગતિ થશે ?” સ્વામિજીએ વિશેષ નહિં કહેતાં માત્ર એટલું જ કહ્યું કે: “જેને જેવી શ્રદ્ધા.” એ સાંભળી સ્વામિજીના બહતો ગુસ્સે ચઢી વિચારવા લાગ્યા કે: “આ શું કહ્યું ? મહારાજના પ્રશ્નનો સ્વામિજીએ અંતે આવેજ ઉત્તર દીધો ! એમ થવાથી તો રાજાની શ્રદ્ધા-હીનતાને વિશેષ સહાયતા મળવા જેવું થયું. આ વિચારથી એમણે આવી મન-રખા યાત કહી ? એમની પોતાની તો એવી બાવનાયે નથી.” સેવકો બધા મૂર્તિ પૂજના પ્રદ શ્રદ્ધાળુ તેમજ કૃષ્ણ-મક્ત હતા. સ્વામિજીની કૃષ્ણ-શક્તિ ધણાએ પોતાની નજરે જોઈ હતી અને

એક દિવસ તો તેમને શ્રી વિહારીજીની મૂર્તિ સમક્ષ એમનાં મહાગદ્ યજ્ઞ તેમની સમક્ષ આગોટતાં અને અશ્રુજળ સારતા પશુ જોયા હતા. તેથી સ્વામિજીના આ વખતના કથનથી સર્વના હૃદયમાં મોહનની છાયા પડી.

પરંતુ એજ સમયે સ્વામિજીએ પોતાની અદ્ભુત સમયસચક બુદ્ધિ અને નિર્ભયતા દર્શાવી સર્વને સ્તબ્ધ કરી નાંખ્યા !

રહામેની જ બીંત ઉપર અક્ષર-મહારાજની એક છબિ ટંગાવી હતી. એકએક તેના ઉપર દ્રષ્ટિ પડતાં સ્વામિજીએ એક જણને તે જાણી જતાં ની લાવવાની આજ્ઞા કરી. તે માણસે છબિ સ્વામિજીના હાથમાં મૂકી. સ્વામિજીએ છબિ લોધા પછી પૂછ્યું કે: “ આ કોની છબિ છે ? ” દિવાનજીએ ઉત્તર દીધો કે: “ એ તો મહારાજની. ” સર્વ સભાસદો આશ્ચર્ય પામી વિચારવા લાગ્યા કે: હવે સ્વામિજી શું કરશે ? કાંઈ નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. કાંઈ વાર પછી જ્યારે સ્વામિજીએ મંબીર સ્વરે દિવાનજીને આજ્ઞા કરી કે: “ દિવાનજી ! આ છબિ ઉપર યુકો તો જોજો. ” ત્યારે સર્વે બધા પામી કમ્પાયમાન થઈ હક્યા. મહારાજના સમક્ષ આવો અહંકાર ! સ્વામિજી પુનઃ સર્વના સમક્ષ જોઈ જોડ્યા કે: “ તમારામાંથી એક જણ હાં આ છબિ ઉપર યુકો જોઈ. ” કોણ પશુ એ કાર્ય કરવા છબિ પાસે આવ્યું નહિ ત્યારે સ્વામિજી જોડ્યા કે: “ આ શું ? આ તો એક કાગળનો ટુકો છે ! એના પર યુક્વામા તમને એટલી બધી અડચણ શી ? ” દિવાનજી પશુ જાણે વિનયથી પડી હોય તેવા સર્જક બની ગયા ! ખીજ બધા બધથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા ! બધા જ એક વખત મહારાજની રહામે અને એક વખત સ્વામિજીની રહામે એકાદ એક જોઈ રહ્યા હતા. મુખમાંથી એક પશુ શબ્દ નિઃસરતો નથી. દિવાનજી બયચક્તિ થઈ જોડ્યા કે: “ સ્વામિજી આપ કેવી આજ્ઞા કરો છો ? આ તો અમારા મહારાજની છબિ છે. એના ઉપર અમે કંઈ પ્રકારે તિરસ્કાર દર્શાવી શકીએ વાઈ ? ” સ્વામિજીએ કહ્યું: “ કેમ વાઈ, મહારાજ કાંઈ સચરીરે એ છબિમાં બિરાજ્યા નથી. છબિમાં નથી એમનાં હાડ માંસ કે રક્ત, નથી તેઓ વાતચિત્ કરતા, નથી તેમની આલસ્યવશ્ય, આ તો માત્ર એક કાગળનો ટુકો જ છે, તેમ છતાં પશુ તને

એના ઉપર યુક નાંખતાં આટલો બધો ભય અને સંકાય પામોછો તેનું કારણ શું? કાંઈએ કાંઈ પણ ઉત્તર દીધો નહિ. અથવા તો તેમની ઇચ્છાનુસાર કાંઈ પણ કહ્યું નહિ. અંતે તેમણે પોતે જ કહ્યું કે: “ભય શામાટે લાગે છે તેનું કારણ એજ કે: આ છબિમાં તમે મહારાજની આબેહૂમ મૂર્તિ, ચરી-રત્ની છાયા જોઈ શકો છો તેથી એના ઉપર યુકતાં જ. તમે એવું જ માની લ્યો છો કે જાણે તમે સ્વયં મહારાજના ચરીર ઉપર જ યુકો છો.” તમારી એવી જ શ્રદ્ધા છે તેથી યુકતા નથી. આટલીવાર પછી દિવાનજી અને ત્યાં બેઠેલા અન્ય સભાસદોએ શ્વાસ નીચો મૂક્યો. તેઓ બોલ્યા. “હા, મહારાજ! એમ જ. એમ જ.” પછી સ્વામિજી મહારાજની સ્થાને જોઈ બોલ્યા કે: “મહારાજ! સાંભળો. જો કે આ છબિ તે કાંઈ આપ પોતે જ નથી. આ તો ફક્ત એક દરકો કાગળ જ છે. તેમ છતાં આ બધા સભા-સદો એને જાણે આપની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હોય એમ જ માને છે, કારણકે એમાં આપનું પ્રતિબિંબ વિદ્યમાન છે, તેથી એક રીતે જોતાં આ છબિમાં અને આપનામાં કાંઈપણ ભેદ તેઓ માનતા નથી. છબિના સ્થાને જોતાં જ આ બધાના મનમાં આપનું સ્મરણ જાગૃત થઈ આવે છે, અને એવોજ અનુભવ થાય છે કે: જાણે આપ જ સ્વયં સન્મુખ વિદ્યમાન છો. તે જ કારણથી આપને જેમ આ બધા સન્માન આપે છે તે જ પ્રમાણે આ છબિને પણ માન આપે છે. ભગવાનના ભક્તો પણ પાપાણુ અથવા ધાતુની બનાવેલી દેવ-દેવીની મૂર્તિયોને એવીજ અપૂર્વ શ્રદ્ધાસંહિત જૂરે છે. ભક્ત-જનો પાપાણુ કે ધાતુ જાણીને મૂર્તિની ઉપાસના કરતા નથી. ભક્તો તો તેમાં સાક્ષાત્ ઇશ્વર અથવા ઈશ્વરની કોઈએક લીલાની ભાવના જ જૂરે છે. મૂર્તિઓ તો માત્ર મનમાં આરાધ્ય દેવતાની સ્મૃતિ જાગૃત કરી દે છે, અથવા તેમના કોઈ ગુણનું સ્મરણ કરાવી પવિત્ર ભાવનાં જાગૃત કરી આપે છે, એ જ પ્રતિમા ઉપાસનાનું સાચું તત્ત્વ છે. મહેં અનેક સ્થાને ભમણુ કહ્યું છે પરંતુ કાંઈપણ સ્થળે મૂર્તિપૂજકને એવું બોલતો દીડો નથી કે: “હે પાપાણુ!! હું ત્હારી ઉપાસના કરું છું. હે ધાતુ! તું મ્હારા ઉપર દયા કર. મહારાજ! સર્વે મનુષ્યો તે એક પૂર્ણ પરબ્રહ્મ સત્તાની ઉપાસના

કરે છે અને તે પણ પરમાત્મા - ભગતની ભાવના અને આકાંક્ષા પ્રમાણે તેની પાસે આત્મસ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. પાપાણુ અથવા ધાતુની મૂર્તિ જોતાંજ તે ચંતન્યર્થેષ ઇષ્ટ ભક્તના મનમાં તાદૃશ્ય થાય છે. તે આત્મ ભગૃતિ કરે છે તેથી ભક્તજનો એવી મૂર્તિનું જોટલું બધું સન્માન કરે છે. - મહારાજ! હું તો મૂર્તિને એવી ભાવનાવડે જોઉં છું. ખીજાની વાત હઠી થકું નહિં.”

મહારાજ મંગલસિંહ અત્યાર સુધી સ્વામિજીના વચનો એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કરી રહ્યા હતા. સ્વામિજીનું કથન પૂર્ણ થતાંજ તેમણે બે હાથ જોડી કહ્યું: “ પ્રભો! આપે જે કહ્યું તે ચખ્ખે ચખ્ખે સત્ય છે! હું આટલા દિવસ અન્ય હતો. હંધ પણ સમજતો ન હતો. આજે મહારાજ તેમજો ઉપકાર્યો છે.”

સ્વામિજી ત્યાંથી ઉઠવા લાગ્યા ત્યારે મહારાજ મંગલસિંહજીએ કહ્યું કે: “ મહારાજ! મહારાજ ઉપર કૃપા કરો. ” સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: “ રાજન! પરમાત્મા સિવાય કોઇ કોઇના ઉપર કૃપા કરી શકતું નથી. તે અસીમ કરુણાસિન્ધુ છે. આપ તેને કરુણામન થાઓ. તે નિઃશય આપના ઉપર કૃપા કરશે. ”

સ્વામિજી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. મહારાજ થોડીવાર ચિન્તામગ્ન ચિત્તે બેસી રહ્યા. તેમના મનમાં દ્રઢ વિશ્વાસ ઉપજ્યો કે: આ કોઈ સિદ્ધ મહાત્મા છે. થોડીવાર પછી બોલ્યા: દિવાનજી! આવા મહાત્મા મહેં કદી પણ દોહા નથી. એમને થોડા દિવસ અહિં રાખી નહિ થકો? દિવાનજીએ મહારાજની આશા-પાલન કરવાનું કબૂલ કરતાં કહ્યું: “ નક્કી હઠી થકામ નહિ મહારાજ! કારણકે તેઓ સ્વતંત્ર-વિચારના તેજસ્વી પુરુષ છે. કદાચ આ સ્થળે રહેવા શીજી ના પણ હોય, તેમ છતાં મહારાજી બનતો નહતો કરીશ. ” મહારાજએ પુનઃ એવી જ પ્રાર્થના કરી. દિવાનજીએ મહારાજની ઇચ્છા સ્વામિજીને નિવેદન કરી વિશેષ આગ્રહ પણ કર્યો જોટલે સ્વામિજીએ દિવાનજીના જ મકાનમાં આતિથ્ય ગ્રહણ કરવા કબૂલ કર્યું પરંતુ એવી સરતે કે: થીમંત, દરિદ્ર, મુખ અથવા પશુકત, સર્વ શ્રેણીના લોકો હમણા જેમ તેમની પાસે વગર અટકાવે આવ ન કરે છે તે પ્રમાણે ત્યાં પણ આવ ન કરી શકે. તેને કોઇ અટકાવે નહિં.” દિવાનજીએ પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વામિજીની ઇચ્છાનુસાર

તેમની માંગણી કબૂલ કરી. તેથી જ તેમણે તેમને મક્કને જઈ યોગેશ્વર દિવસ નિવાસ કર્યો.

આ સમયે સ્વામિજીના સત્ સમાગમથી તેમના બોલથી અનેક મનુષ્યોનાં જીવનની ગતિમાં પરિવર્તન થયું હતું. સર્વ મનુષ્યો તેમના ઉપર ઐશ્વર્ય બધી પ્રેમ કરવા લાગ્યા હતાં કે: ત્યાંથી બહારગામ જવાની વાત કરતાં જ સર્વના મુખ શુકાઈ જતાં. તેઓ દહેતા કે: “મહારાજ! દયા કરીને હજી પણ યોગેશ્વર દિવસ અહિં રહો. આપને છોડવાની ઇચ્છા થતી નથી. સંત સમાગમ દુર્લભ બાધ! સ્વામિજીનું હૃદય પણ પુષ્પથી વધારે કોમળ હતું તેથી એક મહિના પર્યંત તેમનાથી અન્ય સ્થળે જઈ શકાયું નહિ!

એક વૃદ્ધ મનુષ્ય નિત્ય તેમની પાસે આવી આશીર્વાદ અને દયા ભિક્ષા કરતો. સ્વામિજીએ પણ તેને દૈનિક ઉપદેશ આપી તે પ્રમાણે કાર્ય કરવાની સલાહ આપી હતી, પરંતુ તે મનુષ્ય સ્વામિજીના ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય નહિ કરતાં માત્ર રોજ રોજ દહેતો કે: “મહારા ઉપર કૃપા કરી મને આશીર્વાદ આપો વગેરે!” ઘણા દિવસ પર્યંત એ પ્રમાણે ચાલ્યાથી સ્વામિજીને ધૈર્ય રહ્યું નહિ! એક દિવસ તેને વેગળેથી આવતો જોઈ તેના ત્રાસથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાથી સ્વામિજીએ એકએક ગંભીરતા ધારણ કરી. વૃદ્ધ આવીને પહેલાની પેઠે જ વારંવાર કૃપા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો અને પુષ્કળ શબ્દો બોલ્યો પરંતુ સ્વામિજી તદ્દન મુખ! તેઓ નિર્વાક, નિશ્વસ! ઐશ્વર્ય નહિ પણ પ્રથમથી જે લોકો સાથે વાર્તાલાપ કરતા હતા તેમને પણ ઉત્તર આપવાનું બંધ કર્યું. તેમની અકસ્માત આવી વર્ણન કરવા કોઈ સમજી શક્યું નહિ. એ પ્રમાણે દોઢ કલાક પીતી ગયો છતાં સ્વામિજી તે જાણે પાપાણની મૂર્તિ હોય તેમ નિશ્ચય થઈને જેસી જ ગયા. આખતી પક્ષક સુદ્ધાં મારતા નહિ. અંતે પેલો વૃદ્ધ મનુષ્ય યાત્રી, અતિથય કોષે બરાબ મનમાં ને મનમાં જ બેઠામથા કરતો ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયો! તેના ગયા પછી સ્વામિજીએ બાગદની પેઠે બેઠા બેઠા હાસ્ય કર્યું! ત્યાં જોઈવા સર્વે તેમની સાથે જ હાસ્ય કરવા લાગ્યાં એ જોઈ એક પુવકે તેમને પૂછ્યું કે: “બાવાજી મહારાજ! વૃદ્ધ ઉપર આપ આજે

જાતીય-શિક્ષણનું સાચું કાર ઉધાડશે અને તેની જેમ જેમ હિતિ થતી જશે તેમ તેમ દેશમાં સાચો સ્વદેશપ્રેમ જાગૃત થશે.”

અહા! કેવો ઉત્તમ બોધ! કેવો અમૃતમય બોધ! એવા અનેક બોધને પરિણામે જ યુવક અને સ્વામિજી વચ્ચે સત્યપ્રેમનું બંધન દ્રઢ થયું હતું. અક્ષવર નિવાસી યુવકો સ્વામિજીને અસંત મ્હાતા. તેઓ પણ સ્વામિજીના વિશેષ સ્નેહ-પાત્ર થઈ પડ્યા હતા. સ્વામિજી તેમના હૃદયાણુને માટે નિત્ય પ્રાર્થના કરતા, અને તેમના ઉપર વિશેષ શ્રદ્ધા રાખતા. સ્વામિજીની અમિ-મયી વાણીએ તેમના હૃદયમાં સ્વદેશ પ્રેમ-વદ્ધનિ પ્રજન્નવસિત કર્યો હતો. અને તેમણે પણ સ્વામિજીને પોતાના નેતા અને ગુરુરૂપે સ્વીકારી લીધા હતા.

એક દિવસ સ્વામિજીએ પૂછ્યું હતું કે: “આટલામાં કોણ સાધુ રહે છે કે નહિ?” તેના ઉત્તરમાં એક જણે ઉત્તર દીધો કે: “ઘોડે દૂર એક વૃદ્ધ બ્રહ્મચારી રહે છે.” સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “મ્હને તેની પાસે લઈ જાઓ. મ્હને તેનાં દર્શન કરાવો.” એમ કહી એક જાણ સાથે સ્વામિજી બ્રહ્મચારીને આશ્રમે ગયા. બ્રહ્મચારિજી વૈષ્ણવ હતા અને વૈદાન્તિક સાધુઓ ઉપર વિશેષ ક્રોધે ભરાતા! તેમણે તો સ્વામિજીને આશ્રમમાં આવતા વેગ-જેથી જોયા કે તુર્ત જ ભગવાં વચ્ચની અનેક નિન્દા અને સન્યાસીઓ ઉપર નાદક દુમલા કરવા માંડ્યા! સ્વામિજી તેમની સન્મુખ મથા કે તત્કાલાત બ્રહ્મચારિજીએ પૂછ્યું: “તમે ભગવાં સા માટે પહેર્યા છો? ભગવાં પહેરનાર સન્યાસીને હું મ્હારાં નેત્રવડે જોઈ શકતો નથી.” સ્વામિજીએ વાદવિવાદ નહિ કરતાં એક વખત સ્થિર નેત્રે તેમના સ્થામે દૃષ્ટિપાત કરી વિનય પૂર્વક કમ્પર અને ધર્મ મંત્રથી પોતાને યોડે ઉપદેશ દેવાની તેમને પ્રાર્થના કરી. અહા! તે યોગમયી-પ્રેમમયી દૃષ્ટિમાં કેવો જાદુ? સ્વામિજીની પ્રાર્થના સાંભળતાં જ બ્રહ્મચારિજી જરા પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા કે: “હીં, ખીજ વાન બાળુએ મુકે. તારા ઉપર મ્હને એટલો જાણી ગયો નથી. તું કાંઈ ભોજન કરશે કે?” સ્વામિજીએ બે દાઘ જોડી કહ્યું: “મદારાજ! હમણાં જ મિશા લખે આમ્ને. પુ. દવે ભોજનની આરવજના નથી. આપ કૃપા કરી કંઈક તરવજાનની વાત કરો, હું સાંભળું.” એટલું કહીને રહેતું ત્યાં જ બ્રહ્મચારિજી

પુનઃ અતિશય ક્રોધે ભરાઇ જૂમ પાડી બોલી ઉઠ્યા કે: “ભોજન ન કરવું હોય તો ચાલતો ચા. જા, ચાલતો ચા અહિંથી.” એ સાંભળી સ્વામિજીએ શાંતિ ધારણ કરી પ્રણામ કર્યા અને રજા માગી. જે મનુષ્ય તેમને સાધુનાં દર્શન કરાવવા તેડી લાવ્યો હતો તે સ્વામિજીનું આત્મ અપમાન થયેલું જોઇ અહાર્યારીજી ઉપર ક્રોધે ભરાયો અને ભય પામી વિચારવા લાગ્યો કે કદાચ સ્વામિજી તેના ઉપર અસન્નુષ્ટ થશે. પરંતુ અહાર્યારીજીના સમાગમથી સ્વામિજીને અસંતોષ તો નહિ પણ તેના અજ્ઞાનતાજનક ક્રોધ જોઇ ઉપડી એની ગમ્મત અને આનંદ થયો હતો કે: જ્યાં મુઠ્ઠી તેઓ અહાર્યારીની સમક્ષ બેઠા હતા ત્યાં મુઠ્ઠી તેમણે પરાણે હસવું રોકી રાખ્યું હતું! ત્યાંથી ઉડી રહેતો આવતા જ હસવું રોકી શક્યા નહિં. તેમને એવું તો હસવું આવ્યું કે જ્યાં તેમનો સહચર પણ હસ્યા વિના રહ્યો નહિં. હસવું જરા થોભ્યું ત્યારે સ્વામિજીએ સહચરને કહ્યું કે: “વાહ ભાઈ ગાહ! બહુ સારો સાધુ બતાવ્યો! કેવો તિરછા મિલજનો મહાભા! અહા! કેવી માણોનો વરસાદ ભાઈ! જ્યાં ક્રોધ ત્યાં અજ્ઞાનતા! ખીજું શું કહીએ?” એમ કહી પુનઃ ખડખડાટ હસ્યા. અહાર્યારીજીની પેટે જ તેની નકલ કરી પોતે હસવા લાગ્યા અને સહચરને તેથી પણ અધિક હસાવવા લાગ્યા! ક્યા આનંદી સ્વભાવ!

સ્વામિજીની ગુણાવલી, ચરિત્ર-મહિમા અને નિસ્વાર્થ પ્રેમે સર્વને મુગ્ધ કર્યા હતા. જેટલાં મનુષ્યો નિત્ય તેમની પાસે આવતા તેમનો કોઇ એક મનુષ્ય એકાદ દિવસ ગેરહાજર રહેતો તો સ્વામિજી તેને માટે વ્યાકુલ થઇ જતા અને કોઇની દ્વારા તેના સમાચાર મંગારી નિશ્ચિન્ત થતા. એક દિવસ એક બ્રાહ્મણ બાળક તેમની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો. તેને ઉપનયન સંસ્કાર કરવાનો સમય થઇ ગયો હતો. જનોઇ દીધું નહતું. તપાસ કરતાં ખરેખર મળ્યા કે પેટનો ખાડો પૂરવાના અન્નના જ તે મિચારાને સાંસા પડે - ૭ ત્યાં પછી ઉપનયન સંસ્કાર કેવા? બસ થયું. સ્વામિજીને તે છોકરા સિવાય ખીજા કોઇની ચિન્તા થતી નહિં. તેમની પાસે જે કોઇ આવતું તેને કહેતા કે: “હું એક પ્રાર્થના કરું છું કે: પૈતા નગર આ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ

બાળકને જનોઈ દેવાનું નથી, તમારા જેવા ગૃહસ્થોનું કર્તવ્ય છે કે એ કામમાં એને કાંઈક સહાયતા આપો. થોડીક રકમ ઉધરાવી એનું એ દાર્દ્ર્ય પૂર્ણ કરી આપો, અને તે સાથે જો બની શકે તો એ બાળક વિદ્યાભ્યાસ કરી શકે એવી પણ વ્યવસ્થા કરી દે. આટલો મોટો બ્રાહ્મણ બાળક વર્ણ-કામધર્મને ઉચિત એવા ઉપનયન સંસ્કારથી ભ્રષ્ટ રહે એ બહુ દિલગીરીની વાત! અરે! હિંદુઓને માટે તે ઘણી ચરમની વાત!" સ્વામિજીના આગ્રહથી તેમના ભક્તજનોએ ઉધગણું કર્યું અને સ્વામિજીની પ્રશ્નપત્રસાર સર્વ વ્યવસ્થા કરી હતી, પરંતુ સ્વામિજીએ ત્યાંથી અન્યથ ગમન કર્યું હતું તેથી બ્રાહ્મણ બાળકની ઉપનયન સંસ્કાર વિધિ તેઓ સ્વયંજીએ જોવા શક્તિવાન થયા નહિ, તેમ છતાં તેઓ એ વાત બૂધ્યા નહતા. એમને જાણના પછી જ્યારે અક્ષવરના એક ભક્તને તેમણે જે પત્ર લખ્યો હતો તેના આરંભમાં જ પેલા બાળકને જનોઈ દેવામાં આવ્યું છે કે નહિ એ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. તે જ એનું પ્રમાણ છે.

એ પ્રમાણે જોએક માસ વ્યતીત થયા પછી સ્વામિજીએ કહ્યું કે: "હવે આ સ્થાનમાં રહી શકાશે નહિ." એ સાંભળી તેમનો એક મંત્ર-શિષ્ય તેમને પોતાને મક્કને ભિક્ષા કરવા તેડી ગયો. જે સમયે સ્વામિજી તેને ઘેર ઉપસ્થિત થયા તે સમયે શિષ્ય સ્નાન કરતો હતો. તેણે સ્વામિજીને પૂછ્યું કે: "મહારાજ! શરીરે તેજ મસલવાથી કાંઈ લાભ થતો હશે કે?"

સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: "હા, લાભ થાય છે, નવટાંક તેજ મસલવાથી પાશર ધી ખાવા જેટલો લાભ થાય છે."

આહારાદિ થયા પછી અનેક વાર્તાવાપ કરતાં કરતાં શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે: "સ્વામિજી મહારાજ! આપ કહો છો કે: અસ્તિ તરફ આપણે વિશેષ લક્ષ્ય નાખવું જોઈએ. સત્યાનિષ્ઠ, નિષ્કપટી, પરાપક્ષી, કર્મનિષ્ઠ, અને અસીમ સાહસી થવું જોઈએ. એ સદ્ગુણો ધારણ કરવામાં ન આવે તો ગૃહસ્થાશ્રમીજનો સ્વધર્મનું પાલન કરી શકે નહિ. ચિત્ત શુદ્ધિ થાય નહિ, પરંતુ તોફારી એ તો શુભાશ્રમીરી જ છે! એવી શુભાશ્રમીરીમાં ઉપરાક્ત સદ્ગુણો-સદ્ભાવનાઓ ક્યાંથી ધારણ થઈ શકે? તેથી જ વિચાર કરૂં છું

કે: દ્રવ્ય તો ઉપાર્જન કરવું જ જોઈએ. તેમ ન કરીએ તો ગૃહસ્થાશ્રમ નિએ શી રીતે અને તે સાથે વળી નિષ્કામ કાર્યનું અનુષ્ઠાન શી રીતે કરી શકાય? આજકાલ વ્યાપારની જે દુર્દશા થઈ રહી છે તે જોતાં સર્વત્ર અનેક પ્રકારની ઠગાઇ અને વિશ્વાસઘાતકર્તાનું જ રાજ્ય પ્રવર્તિ રહ્યું છે! વ્યાપારમાં પુષ્કળ દ્રવ્યની પણ આવશ્યકતા હોય છે તેમાં સરક્ષતા અને સત્યતા તો હોય જ ક્યાથી? ક્યો એવો વ્યાપાર છે કે જેમાં સત્યતા હોય? મહારાજ! ક્યું કાર્ય કરવું કે જેથી સત્યતા અને સરક્ષતા સચવાય? ક્યું કર્મ કરવાથી ધર્મ રહે અને કામ થાય?"

સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો “ સામળ માઇ! એ વિષય ઉપર મહેં પણ અનેક વિચારો કર્યા છે પરંતુ હું જોઈ શક્યો છું કે: ચરિત્રની શુદ્ધતા-પવિત્રતા સાચવી અર્થ ઉપાર્જન કરવા બધાખરા ચ્હાતા જ નથી. એ વિષય ઉપર કોઈ વિશેષ વિચાર જ કરતા નથી. કોઈના મનમાં એ સંમંધી શંકા પણ થતી નથી. આપણને મળતા શિક્ષણના દોષને લીધે બધા એવો જ વિચાર કરે છે કે: “ ગમે તેમ યાઓ. મહેં તો બરાબર વિચાર કરીને જ કૃપિનો વ્યવસાય કરવાનું ઉત્તમ માન્યું છે. કૃપિનો ઉચ્ચાર કરતાં જ મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે કે: ત્યારે વિદ્યાભ્યાસ શા માટે કર્યો? કૃપિ સંમંધી વિચાર કરતા પ્રથમ જ એની કલ્પના થાય છે કે: દેશનિવાસી સર્વ જનો શું ખેડુત બની શકશે? સર્વ દેશીજનો ખેડુતો તો છે જ. જેટના મનુષ્યો એ કાર્ય નથી કરતા તેટલી આપણી દુર્ગતિ થઈ રહી છે. ખાત્રી ન થતી હોય તો મહામાગ્ધ વાચી જૂઓ. જનકજાપિ એક હાથમાં હા પકડી ખેતી કરતા અને બીજા હાથે વેદાધ્યયન કરતા. આપણા દેશના માપિયોએ એ કાર્ય કર્યું છે. જરા દ્રષ્ટિ તો ફેરવો. અમેરિકા દેશ કૃષિકર્મને લીધે જ આટલો બધો ઉન્નત થયો છે. મૂર્ખ ખેડુતો માટે ખેતીનો વ્યવસાય નથી. વિદ્યાનુ બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિદારા એ કાર્ય થવું જોઈએ. ગામડાના સુવકો એ ચોપડી અંગ્રેજી બણી શહેરમાં ન્હાસી આવે છે અને નોકરીની સુનામગીરીમાં જકડાય છે! પોતાના ગામમાં બણીએ જમીનજમીર પડેલી હોય છે, તે વડે તેમનું ઉદરપોષણ થવું નથી, મનને મંતાય થતો નથી, એ

કેવું આશ્ચર્ય ! નોકરી ન કરવી હોય તો સારી ચેડે વિદ્યાભ્યાસ કરવો જોઈએ. હાંસિયાનું ચતુર્થ જોઈએ પણ નોકરી કરવી જોઈએ. એ બધું તો જણાવું નથી. તેથી જ અન્ય જાતિયોની ચેડે આપણી હિંદુ જાતિ ઉન્નતિ પામી શકતી નથી ! આપણા દેશની મૃત્યુમૃખ્યાં જોઈથી બધી વૃદ્ધિ પામી છે કે : એજ પ્રમાણે જો જન્મ-મૃત્યુ થયાં કરશે તો પણ આપણે મરવા જ બેઠા છીએ એમાં શક નથી. એનું એક કારણ એ છે કે : ખેતીમાં જોઈએ તોટલા પ્રમાણમાં ધાન્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. કૃષિકારના બાગકોને શહેરમાં નિવાસ કરવાની ધૂન લાગી છે ! તેમનામાં શાંખ બહુ વધી પડ્યો છે ! વળી થોડું ધણું બણ્યા કે : ખેડૂતનાં છોદસાં સ્વધર્મ (ખેતી)નો ત્યાગ કરી ગોરાઓની શુલામી કરવા દોડે છે ! ગામડામાં નિવાસ કરવાથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. રોગ તો બાળે જ થાય. ન્હાનકડું નકાફું ગામડું પણ હિન્દુઓ મુવકોના નિવાસથી સાફ ઘઈ જાય. વિદ્વાન મનુષ્યો ગામડામાં નિવાસ કરે તો વિદ્યાની સહાયતાથી કૃષિકર્મ કરતાં પુષ્કળ ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય. અન્ય ખેડૂતોની આંખ ઉઘડી જાય. તેમની પણ કંઈક શુદ્ધિ ખીસે. તેમને પણ ભણવા લખવાનું મન થાય, અને તેઓ પણ ખેતી મુધારે. તેમ જ આપણા દેશમાં જેની વિશેષ આવશ્યકતા છે તે કૃષિકર્મ પણ વિશેષરૂપે થાય.”

અંતે આગ્રહપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો કે : “ તે કયું કાર્ય સ્વામિજી ? ”

પુનઃ સ્વામિજી બોલવા લાગ્યા : “ એ ન્દાની ગણતરી જાતિમાં એક જોઈતી જાતિ સાથે પરસ્પર બંધુબાવે સમિશ્રવન થાય. એક ખીલ સાથે પ્રેમથી દગવા મળવલું થાય. જો તમારા જેવા લોકો થોડો પલ્લો વિદ્યાભ્યાસ કરી ગામડામાં નિવાસ કરે અને ખેડૂત લોકો સાથે બંધુ બાવે દગ્ગમજાને આશ્રે-ઉત્તમ પ્રકારનો પરસ્પર અવહાર રાખે, ખેડૂતોનો તિરસ્કાર ન કરે, તેમને દલદલ ન મારે, તેમને છેલ્લવાની કુશુદ્ધિ ન રાખે, તેમને પેસો પીરી

X સ્વામીજીનું આ કલ્પદાન ચરોતરના પાલીકાર બંધુઓ કે જ્યોત્સના પાત્રપર્વથી ખેતીનો અને જમીનદારીનો વ્યવસાય છે તેને ધણે અંશે શમ્ય પર છે ! ખેડૂત-જમીનદાર-પાલીકાર પુણી પોતાનો ધર્મ જાણે છે અને તેના સંદેશાગ્રી પણ છે તે તો જાણે નજરે એવું છે તેને જ ખબર છે ! એમક.

રાક્ષસી બ્યાજ ન ખાય, તેમનું ઉત્પન્ન કરેલું ધાન્ય માંગતા પૈસાને બદલે હલકે બાવે ખાંડી ના વાળે અને તેમના દુઃખદારિદ્ર તરફ દયાની દ્રષ્ટિએ- બંધુબાવની દ્રષ્ટિએ જોઇ તેમને સુખી કરવાના પ્રયત્નો કરે તો તમે જોઇ શકશો કે તેઓ એટલા બધા તમારે વચ થઈ જશે કે તમારે માટે પ્રાણ-અર્પણ કરવા તૈયાર થશે. આપણને જેની અત્યારે અતિ આવશ્યકતા છે તે જન સાધરણને કેળવણી આપવાનું, હલકી કહેવાતી જાતિઓમાં ધર્મની ઉચ્ચ બાવનાઓના પટ દેવાનું, પરસ્પર સહાનુભૂતિ, પ્રેમ, અને ઉપકાર કરતાં શિખવવાનું, એ સર્વ કાર્યો અતિ અલ્પ મહેનતે પરિપૂર્ણ થઇ શકશે.”

શિષ્યે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: “તે કેવી રીતે થઇ શકે?”

સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો: “કેમ? તમે જોયું નથી કે ગામડામાં હલકી ગણાતી જાતિ સાથે મળવા-હળવાનો પ્રમંગ આપતાં તેઓ ગૃહસ્થ લોકોની સંગતિ કરવા માટે કેટલા ઉત્સુક હોય છે? જ્ઞાનતૃષ્ણા તો સર્વ મનુષ્યોમાં હોય છે, તેથી એકાદ ગૃહસ્થ મનુષ્યને જોતાં જ તેઓ (હલકા ગણાતા ખેડુતો) તેને ઘેરીને તેની આસપાસ બેસે છે અને તેની વાતો ધ્યાનમાં ઉતારે છે. જો તે ગૃહસ્થો પોતાને (ગામડાને) મક્કાને એ પ્રમાણે અનેક ખેડુતો બેઠા હોય તેવે સમયે વાતોની સાથે સાથે જ તેમને ધર્મ-નીતિનો બોધ આપવાનું શરૂ કરે તો રાજનૈતિક આન્દોલન દ્વારા જે કાર્ય એક હજાર વર્ષે નહિં થઇ શકે તેનાથી સેંકડો ગણ વધારે ઉત્તમ રૂપ માત્ર દસ વર્ષમાં જ પ્રાપ્ત કરી શકાશે.”x

ખીજે દિવસે અર્થાત્ ૨૮ મી માર્ચે સ્વામિજીએ અલવરની ભક્તમંડળી પાસેથી રજા લઇ અન્યત્ર ગમન કર્યું.

x અનેક સેવામંડળીઓ ઉત્પન્ન થાય છે પણ જામડે જામડે ફરી ખેડુતોને અનેક પ્રકારનો ધર્મ-નીતિનો બોધ આપે એવી સેવા-મંડળીઓની આવશ્યકતા છે. સ્વયંસેવકો આ વિષય તરફ લક્ષ્ય આપશે તો ઉપકાર થશે. લેખક.

જયપુર અને લેતડીમાં આગમન.

અલ્પવરથી સ્વામિજી પાણ્ડુપોલ તરફ રવાના થયા. પાણ્ડુપોલ અધ-
વરથી ૧૮ મૈલ દૂર છે. પ્રથમ તેમણે પગે
ચાલતા તે ક્યણે જવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો પરંતુ ભડતો અને મિત્રોના
આગ્રહથી તેમ નહિ કરતા બળદની ગાડીમાં બેસી જવું પડ્યું. સર્વ ભડતો
અને મિત્રો અલ્પવરથી જ તેમની સાથે થયા હતા અને ૫૦-૬૦ મૈલ
પર્યંત પ્રવાસ કરવાની આજ્ઞા આગી હતી. સ્વામિજીએ પ્રથમ તેમને તેમ ન
કરવાની સલાહ આપી હતી પરંતુ અન્તે તેમને દિવગીર થતા બેઠ પો-
તાની સાથે આવવા દીધા હતા.

પાણ્ડુપોલ ગ્રામે પહોંચ્યા મહા સન્નિવેશ સમય તેમણે ત્યાંના પ્રસિદ્ધ
હનુમાન-મંદિરના ચોકમાં બેસીને થોડો અને બીજો દિવસે પ્રાતઃસમયે બગ-
દની ગાડી વગર જ-પગે ચાલીને-૧૬ મૈલ દૂર ટાલલા નામક ગામમાં જઈ
પહોંચ્યા રસ્તા પર્વતવાળો, અને હિંસક વન-પશુઓથી ભરેલો છતાં તેઓ
સ્વામિજીની મધુર વાર્તાઓ અને સંગીત શ્રવણ કરતા કરતા પ્રકુલ્લ અંતઃ-
કરણે ગમન કરવા લાગ્યા.

ટાલલામાં નીલકંઠ મહાદેવનું એક પ્રાચીન મંદિર હતું. સર્વેએ તે
મંદિરમાં આશ્રય લીધો. સમુદ્ર મંથન કરતી વખતે દેવાસુર યુદ્ધને પરિણામે
વિષ નિહાળતાં કેવી રીતે મહાદેવજીએ તેનું પાન કરી નીલકંઠ અને મૃત્યું-
જયનું વિગેપણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેનું વર્ણન કરતાં કરતાં સ્વામિજીએ તે
પેરાશિક્ષિત વૃતાન્તની મનોહર વ્યાખ્યા કરી હતી. તેમણે કહ્યું કે: "સમુદ્ર
ઐટલે માયારૂપી સમુદ્ર. રૂપ, રસ, ગન્ધાદિમય વિચિત્ર જગત એ માયાની
રચના છે. તેમાં ઇન્દ્રિય તમિસર નાના પ્રદારના ભોગ્ય પદાર્થો દ્રવ્યમાન
થઈ રહ્યા છે. એ સર્વ પદાર્થોનો જોટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરશે તેમણી

તેટલા પ્રમાણમાં હલાહલ (ઝડર) ઉત્પન્ન થશે. એ હલાહલ, આત્મહાનતું વિરોધી છે. પરંતુ સર્વિત્યાગી, સન્યાસી સમક્ષ તે (ભોગ્ય પદાર્થો) બ્યર્થ-નિસ્તેજ છે. બ્રહ્માનન્દમાં મગ્ન થઈ રહેલા સન્યાસીઓ માયાની જાળમાં સપડાઈ જતા નથી, પરંતુ તેઓ તો દેવાદિ દેવ મહાદેવની પેઠે ઇન્દ્રિય-ભોગ-તત્પર જીવાત્માઓને મરણાદિ બચાંકર અવસ્થામાં સહાયતા જ કરે છે અને તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કરે છે. તેઓ (સન્યાસીઓ) માયાનો મિનાશ કરી શ્વેતના પંજમાંથી જગતનું રક્ષણ કરે છે. તેઓ સર્વ મનુષ્યોને બતાવી આપે છે કે માયા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર સન્યાસી પુરુષો જ શ્વેતનો પણ વિજય કરવા સમર્થ હોય છે. ” એમ કહી સ્વામિજી દેવની મૂર્તિ સમક્ષ ધ્યાનસ્થ થઈ રહ્યા.

ખીજે દિવસે પ્રાતઃ સમયે ત્યાંથી ૧૮ મૈલ દૂર નારાયણી ગામે એક દેવી મંદિર તરફ ગયા. એ સ્થાનમાં પ્રતિવર્ષે એક મ્હોટો મેળો ભરાય છે અને દેવની પૂજા માટે રાજપુતાના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાંથી અનેક નર નારીઓનું સંમેલન થાય છે. સ્વામિજીએ આ સ્થળેથી ભક્ત-અંધુઓને સ્થાનકે જવાની આજ્ઞા કરી અને પોતે એકલા જ ત્યાંથી ૧૬ મૈલ દૂર ખસવા નામક રસ્તે સ્ટેશનને ગયા અને ત્યાંથી રસ્તે દ્વારા જયપુર ગયા. એ સ્થાનથી નજીક બાદીકુઈ નામક સ્ટેશન એક ભક્ત સ્વામિજીની વાટ ભેદી રહ્યો હતો. તે ત્યાંથી જ સ્વામિજીની સાથે ટ્રેનમાં બેઠો, જયપુર પહોંચ્યા પછી તેણે સ્વામિજીને છપ્પી પડાવવા માટે બહુ આગ્રહ કર્યો. અલવર નિવાસી મિત્રોએ તેને એ મંત્રથી વિશેષ રૂપે લખ્યું હતું તેથી જ છપ્પી પડાવવા તેણે વિશેષ આગ્રહ કર્યો હતો. શિષ્યોને-ભક્તોને-સન્તોષ આપવા માટે જ, સ્વામિજીની ઇચ્છા નહિં છતાં પણ ભક્તની ઇચ્છાને આધિન થવું પડ્યું, એજ તેમના પરિવારજન વેશની પ્રથમ છપ્પી હતી. છપ્પીમાં પરિવારજનની ભાવના ઉત્તમ રીતે ખીલી નિકળી હતી.

અલવરથી જયપુર આવી સ્વામિજી એ અડવાડિયા રહ્યા. એ સમયમાં એક પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણીનો પરિચય થતાં તેમણે તેની પાસેથી પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીનો અભ્યાસ કરવાનો મંત્રણ કર્યો. પરિણતજ વ્યાકરણમાં

વિશેષ પારંગત હોવા છતાં તેમની શિખવવાની રીતિ એટલી યધી સરલ નહતી. તેમણે ત્રણ દિવસ પર્વત પ્રથમ મૂલના બાબ્યની બ્યાખ્યા કરી પરંતુ તેઓ સ્વામિજીને સરલ રીતે સમજાવી શક્યા નહિં. ચોથે દિવસે પણ્ડિત જીએ કહ્યું કે: “સ્વામિજી! મહેને શંકા થાય છે કે: ત્યારે ત્રણ દિવસ થવા છતાં પ્રથમ મૂલનો અર્થ આપને હું સમજાવી શક્યો નહિ, ત્યારે હવે મહારાથી આપને શિખવી શકાશે નહિ.” પણ્ડિતજીના એવા વચન સાંભળી સ્વામિજીને લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરી કે: ગમે તેટલો પરિશ્રમ કરવો પડે તો તે કબૂલ પણ હું પોતાના પરિશ્રમથી જ બાબ્યના અર્થ સમજાવા માત્ર કરીશ, અને જ્યાં સુધી તેના અર્થ સમજાશે નહિ, ત્યાં સુધી અન્ય કોઈ પણ કાર્ય કરીશ નહિ.” આવો સંકલ્પ કરીને તેઓ એકાતમા પુનઃ પુનઃ બાબ્યનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા. તેથી એવું આશ્ચર્યકારક ફળ ઉત્પન્ન થયું કે પણ્ડિતજીની સહાયતાથી ત્રણ દિવસ સુધીમાં જો અર્થ તેમના હૃદયમાં ઉતરી શક્યા નહિં તે પોતાની જ મહેનતથી માત્ર ત્રણ કલાકમાં જ સમજી શક્યા. હૃદય જાણે જાણતી પેઠે નિર્મળ સ્વચ્છ થઈ ગયું. ચોડીવાર પછી તેઓ પણ્ડિતજીની પાસે જઈ બાબ્યની બ્યાખ્યા કરવા લાગ્યા. તેમને મુખેથી સરલ, સુવિચાર પૂર્ણ, ગૂઢ લક્ષ્યાર્થ-સમ્બન્ન બ્યાખ્યા સાંભળી પણ્ડિતજી એકદમ અકિત થઈ ગયા. ત્યાર પછી તો સ્વામિજી સર્વ સન અને સર્વ અધ્યાય બનાવાસે સમજાવા લાગ્યા. એ બનાવનું વર્ણન કરતાં સ્વામિજી કહેતા કે “સત્ય છે. સંકલ્પ છે તેજ સર્વસ્વ છે મનમાં જો આગ્રહ ઉત્પન્ન થાય તો મનુષ્યને માટે કોઈ પણ કાર્ય અસાધ્ય-અસમ્ભવિત નથી. દૃઢ મંકલ્પ થયો જોઈએ, સંકલ્પ કર્યા પછી વિશુદ્ધ સાધના કરતી જોઈએ એટલે સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે એ તદ્દન સત્ય છે.”

જમપુર છોડી અજમેર થઈ આયુર્ધર્વત હિપરનું રમણીય સૌંદર્ય નિહાળવા તેઓ પર્વત હિપર ગયા. એ રથો તેમની ચઢીમાં લગભગ આઠ કોડ રૂપિયાને ખર્ચે એક જૈન મંદિર બાંધનામ્ન આપ્યું છે. એના જેવું અતિ શ્રેષ્ઠ કારીગરી-કાંતરકામવાળું બીજું કોઈ પણ મંદિર ભારત-

વર્ષમાં નથી. એ મંદિર તૈયાર કરતાં ચૌદ વર્ષ થયાં હતાં. બે ધાર્મિક જૈન-વણિક-બંધુએ એ મંદિરનો સર્વ ખર્ચ આપ્યો હતો. સ્વામિજીએ કેટલાક દિવસ પર્વત રોકાઈ મંદિરના પ્રત્યેક વિભાગની અદ્ભુત કારીગરી સારી પેઠે નિહાળી હતી અને તેના ગૌરવથી જ સમગ્ર ભારતનું ગૌરવ માન્યું હતું. મંદિરના સર્વ વિભાગોનું દર્શન કરી રહ્યા પછી સ્વામિજીએ પર્વતની મધ્યમાં સુશોભિત થઇ રહેલા વિશાળ સરોવરની આદે દિશામાં ભ્રમણ કર્યું. એ સ્થાન તેમને મનથી નન્દન-કાનન જેવું મનોહર લાગ્યું. થોડાક દિવસ એ મર્ત્ય-મોકના સ્વર્ગ સ્થાનમાં બતીત કરી તેઓ પુનઃ અજમેર ગયા.

અજમેરમાં અકબરશાહનો મહેલ અને સુપ્રસિદ્ધ મુસલમાન ક્ષેત્ર, ચિસ્તિ સાહેબની દરગાહ નામે પ્રસિદ્ધ સમાધિ ક્ષેત્રના તેમણે દર્શન કર્યાં. આ સ્થળે તેમણે એક વિશેષ વસ્તુ જોઈ તેવી ભારતવર્ષમાં કોઈપણ સ્થળે નથી. તેનું નામ બહાનું મંદિર છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૧; તા. ૧૪ મી એપ્રિલને દિવસે અજમેર છોડી સ્વામિજી પુનઃ આપ્ત પર્વત ઉપર આવી પહોંચ્યા. આ સ્થળે આ વખતે પ્રારબ્ધ થોડો ખેતડીના મહારાજ સાહેબ સાથે સ્વામિજીને મુલાકાત થઈ. આપ્ત ઉપર તેમના કેટલાક મિત્રો થયા હતા. તેમાં કોટાના રાજા અને ઠાકોર કુતેસિંહના વધીલ અને ઉક્ત રાજાના પૂર્વ મંત્રી પણ હતા. એમાંનાજ એક મિત્રને મકાને સ્વામિજીનો નિવાસ હતો. એ સમયે તેમનો એક બક્ત ખેતડીના મહારાજના પ્રાધવેટ સેકેટરી મુન્સી જગમોહનલાલને લઈ તેમની પાસે આવી પહોંચ્યો. સ્વામિજી પ્રાતઃકાલથીજ વાર્તાલાપ કરી જરા વિશ્રાંતિ લેતા હતા. જરા નિદ્રા પણ આવી હતી, એ સમયેજ તેઓ આવી પહોંચ્યા. જગમોહનજી ઉચ્ચ શિક્ષિત હતા. તેઓ માનવા કે સાધુના વેશમાં જોઈને બટકવા દે છે તેમાંના ધણીખરા ચોર લખ્મટ હોય છે, તેથીજ સામાન્ય એક દૌપિન અને બહારનો સહવાસ ત્યાગી એકાંતમાં નિદ્રા લઈ રહેલા સ્વામિજીને જોઈ પ્રથમ તો તેમને તેમનાપર વિશેષ વિશ્વાસ ખેડો નહિ, પરંતુ થોડીવારમાંજ સ્વામિજી જાગૃત થયા ત્યારે મુન્સીજીને તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો

રાજ, ચચા ત્યાગ કરી નિદ્રાવશ થયેલા શુદ્ધેવ સ્વામિ વિવેકાનંદજીના ચર દશાવતા ! પ્રથમ દિવસે નિદ્રામંગ થતાંજ સ્વામિજીએ મહારાજને પોતાના પગ દશાવતા જોયા તે સમયે તેમના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ ! તેમં મહારાજને ના કહેવા છતાં ખેતડિ રાજ પગ દશાવતા અટક્યા નહિ ! મહારાજ કહેતા કે : “ સ્વામિજી ! હું તો આપનો દાસાનુદાસ ચિધ્મ હું. આપ મૃતને આ સૌભાગ્યથી રહિત દરશો નહિ. ” એટલુંજ નહિ પણ દિવસને સમયે પણ ભરૂં રાજસભામાં પ્રકટરૂપે મહારાજ એ પ્રમાણેજ સ્વામિજીની સેવા કરવા ઉત્કંઠા દર્શાવતા અને સ્વામિજી પુનઃ પુનઃ નિષેધ કરતા છતાં પણ તેઓ વિવિધ પ્રકારે તેમની પામે હ્રસ્વરવત્ સન્માન દર્શાવતા પરંતુ સ્વામિજી સમાસદો સમક્ષ કોઇ પ્રકારે તેમની સેવા ગ્રહણ કરતા નહિ. તેઓ કહેતા કે : “ એમ કરવાથી પ્રજાની દ્રષ્ટિમાં રાજાનું માન એટલું ઘાપ છે. ” તેમ છતાં મહારાજ વારંવાર પોતાની અપૂર્વ શુદ્ધમક્તિ દર્શાવવા ચૂકતા નહિ. ધન્ય એ શુદ્ધમક્તિને !

એ પ્રમાણે ત્યાં અધ્યયન, ઉપદેશદાન અને આધ્યાત્મિક વિચારોમાં ધણા દિવસો વ્યતીત કર્યા. રાજમહેસબા નિવાસ કરવા છતાં પણ સ્વામિજી સન્યાસીની પેઠેજ નિવાસ કરતા. પોતાનું નિત્યકર્મ, પૂજા, પાઠ, ઈષ્ટ ચિન્તન, જગતજનનીના ચરણમાં આત્મનિવેદન, એ સર્વ કર્મ બરાબર થવા કરતું. રાજસભામાં નારાયણદાસ નામક એક પદિગ્ત આવતા. તેઓ સમસ્ત રાજપુતાનામાં અદ્વિતીય વેપાકરણી હતા. તેમની સાથે પરિચય થવા પછી સ્વામિજીએ જણ્યું કે : પનંજલિનું મહામાધ્ય અધ્યયન કરવાનો આ ઉત્તમ સમય છે. ત્યારે તેમજે પદિગ્તજીને પોતાની ઈચ્છા નિવેદન કરી. પદિગ્તજીએ પણ અતિશય સંતુષ્ટ થઇ મહામાધ્ય ભજાવવાનું ઘર હતું અને પ્રથમ દિવસે ભજામ્યા પછી હતું કે : “ આપણા મારિક વિદ્યાર્થી મિલના મુશ્કિલ. ” પદિગ્તજીએ એક દિવસ વધારે પાઠ આપ્યા. ખીજે દિવસે તેમજે સર્વ પાઠ સંબંધી પ્રશ્ન કયો. સ્વામિજીએ તે સર્વના મધ્યોગ્ય ઉત્તર દીધા. તેમની અસાધારણ મેધામક્તિ જોઇ પદિગ્તજી આશ્ચર્ય પામ્યા અને પદે-સાંના કરતાં વિશેષ પાઠ ભજાવવા સામ્યા. એ પ્રમાણે દેટલાક દિવસો વ્યતીત

થયા પછી પણિતજીએ જોયું કે: સ્વામિજી પ્રસંગોપાત એવા ગૂઢ પ્રશ્ન પૂછે છે કે જેના ઉત્તર દર્ધ થકાતા નથી. એક દિવસ તેમણે સ્વામિજીને સ્પષ્ટ કહ્યું કે: "સ્વામિજી! હવે આપને વિશેષ શિખવવા જેવું મહારામાં તરત નથી. હું જેટલું જાણતો હતો તેટલું આપને શિખરી ચૂક્યો છું." એ સાંભળી સ્વામિજીએ પણિતજીને બક્તિ પુરસ્કાર પ્રશ્ન કર્યા અને પોતાના ઉપર આટલી બધી દયા દર્શાવી તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો. વસ્તુતઃ અંતે તેઓજ પણિતજીના શિક્ષક થઈ પડયા હતા. કારણ, પણિતજી દ્વારા જે પ્રશ્નો સ્પષ્ટિકરણ થવું નહિ તેવું તેઓ પોતેજ સ્પષ્ટિકરણ કરતા, ખેતડિ રાજ-સભામાં અનેક સંસ્કૃત વિદ્યાવિચારદ અને પ્રાચ્ય તથા પાશ્ચાત્ય ઉભય દર્શન શાસ્ત્રના પણિતજીનો સમાગમ થતો. તેઓ પણ સ્વામિજી ઉપર શુદ્ધ વત્ત શ્રદ્ધા અને સન્માન દર્શાવતા.

સ્વામિજી જ્યારે કોઈ પણ અન્યનો અભ્યાસ કરતા ત્યારે તે અન્ય સ્થાને જોઈ ઉતાવળે સર્વ પૂછેા ઉચ્ચારી જતા. એ જોઈ ખેતડિરાજે એક દિવસ સ્વામિજીને પૂછ્યું કે: "સ્વામિજી! આપ આટલી બધી ઉતાવળથી સમસ્ત અન્ય શી રીતે વાંચી જાઓ છો?" સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: "બાળકો પ્રથમ વાંચતાં શિખે છે ત્યારે પ્રત્યેક અક્ષર બે ત્રણ વખત ઉચ્ચાર કર્યા પછી શબ્દોચ્ચાર કરે છે. એ સમયે તેમની દ્રષ્ટિ માત્ર એક એક અક્ષર ઉપર હોય છે, પરંતુ જ્યારે તેનો અભ્યાસ વધે છે ત્યારે તેમની દ્રષ્ટિ પ્રત્યેક અક્ષર ઉપર નહિ પડતાં પ્રત્યેક શબ્દ ઉપર પડે છે અને અક્ષરને બદલે પ્રત્યેક શબ્દ તેમને યાદ રહે છે. ક્રમે અભ્યાસ વધતાં પ્રત્યેક વાક્ય (Sentence) ઉપર તેની દ્રષ્ટિ પડે છે અને તે તેને યાદ રહી જાય છે. એ પ્રમાણે ભાવના ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ તેમ એક વખત દ્રષ્ટિ નાખતાં જ પાનાનાં પાનાં યાદ રહી જાય છે. એ બીજું કાંઈ નહિ પણ માત્ર અભ્યાસ, અભ્યાસ અને એકાગ્રતાનું જ ફળ છે. જે કોઈ મનુષ્ય એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરશે તેના મન:રથ સિદ્ધ થશે. આપ યત્ન કરો. આપ પણ સફળ થશો."

એક દિવસ મહારાજાએ સ્વામિજીને પ્રશ્ન કર્યો કે: "સ્વામિજી!

વિધિ અથવા નિયમ એટલે શું ? ” (What is Law ?) સ્વામિજીએ જરા પણ વિચાર કર્યા વગરજ ઉત્તર દીધો કે : “ Law is the mode in which the mind grasps a series of phenomena. ” (મન જે પ્રણાલી દ્વારા કેટલીક વસ્તુની ધારણા કરે છે તેજ નિયમ.) અર્થાત્ બાહ્ય જગતમા નિયમનું કંઈ પણ અસ્તિત્વ નથી. તેમ છતાં આપણા મનમાં જે પ્રકારે કેટલીક ઘટના પરસ્પરની ઉપસંપ્રિય થાય છે તેને જ આપણે નિયમ કહીએ છીએ. મન પોતાના મંદકારણે, ભિન્ન ભિન્ન સમાન જાતિની શ્રેણીમાં વિમકત કરી લે છે, અને પ્રત્યેક શ્રેણીના અંતર્ગત વિષયોના સાધારણ લક્ષણોને જૂદા જૂદા નિયમના આધારમાં પ્રકટ કરે છે. એ પ્રમાણે બાહ્ય વસ્તુના મંદકાર ઉપર જુદીની પ્રતિક્રિયા થતાં તે દ્વારા પ્રત્યેક નિયમની ઉત્પત્તિ થાય છે. ” આ પ્રસંગે સ્વામિજીએ સાંખ્ય દર્શનનાં સુત્રોદ્ધાર દર્શાવી આપ્યું કે : વર્તમાન યુગના વિજ્ઞાન સાથે સાંખ્યાચાર્યના સિદ્ધાન્તોનું વિશેષ ઐક્ય જણાય છે. નિસ વિજ્ઞાનનો પ્રમંગ તો ઉત્થાપન થતો જ. એ વિષયનો ચર્ચા કરવામાં સ્વામિજી, મહારાજને અતિશય હિત્સાહ પ્રેરતા. વર્તમાન સમયે આ દેશમાં વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને તત્ત્વ સંપ્રદની અતિ આવશ્યકતા છે તે તેમના ચિત્ત ઉપર સ્વામિજીએ દ્રઢરૂપે અંકિત કરી દીધું હતું. એટલું જ નહિ પણ તેમણે મહારાજને માટે ફેરલાંક સરલ વૈજ્ઞાનિક પુસ્તક (Science Primer) અને યન્ત્રાદિ મંજાવી સ્વયં કેટલાક દિવસ પર્વત તેનું તેમને શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું ત્યાર પછી નિયમિત રૂપે શિક્ષણ આપવા માટે એક શિક્ષકની નિમણૂક કરી હતી.

આ સમયે ખેતકિશાનને ત્યાં પુત્ર જન્મતો. પુત્ર વિનાનું જીવન ખોટું એવું સાધારણ રીતે જ આપણા માનવામાં આવે છે. મહારાજને મન પણ એમ જ હતું. એજ દારજુલી પ્રસંગોપાત તેઓ ચિન્તાતુર પણ રહેતા. પુત્ર વિનાનું પોતાનું રાજ કોના હાથમાં જશે અને પોતાની પાછળ રાજ્યની કેવી વ્યવસ્થા થશે તેની પણ મહારાજને ચિન્તા થતી ! એક દિવસ મહારાજના હૃદયપ્રકાશમાં વિચાર ઉપજ્યો કે : “ સ્વામિજી જેવા પવિત્રાત્મા આસીર્વાદ આપે તો હું પુત્ર-પુત્ર-દર્શન કરવા બાંધશાળી થાઉં. ” એક

દિવસ એકાંતમાં સ્વામિજી સમક્ષ તેમણે પોતાની એ ખોતેદના નિવેદન કરી દહ્યું કે: “સ્વામિજી! આપ આશીર્વાદ આપો કે જેથી મ્હારે ત્યાં પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય. મ્હને વિશ્વાસ છે કે: જો આપ એક વખત દયા કરી આશિષ આપશો તો મ્હારી મન વાંચના પૂર્ણ થશે.” સ્વામિજીએ મહારાજનો અત્યંત વિશ્વાસ અને ભક્તિ-શ્રદ્ધા જોઈ અંતઃકરણપૂર્વક તેમને આશીર્વાદ દીધો. વાંચકો જોઈ શકશે કે: જીવનપર્યંત અહાયર્થ ધારણ કરનાર મહાપુરુષનો આશીર્વાદ મિથ્યા થતો નથી. મહારાજને ત્યાં પુત્ર રત્ન પ્રાપ્ત થયું હતું.

એક દિવસ સન્ધ્યા સમયના સુશીતલ વાયુનું સેવન કરવા માટે મહારાજ પોતાના કેટલાક સમાન વયના મિત્રો સાથે-પ્રગોદ ઉદ્યાનમાં બેઠા છે અને વિશાળ રાજમહેલમાં કેટલીક નૃત્ય કરનારી રામજીણીયો વીણાચત્ર સહિત સુલલિત સંગીત ગાન કરી રહી છે: એ સમયે સ્વામિજીને તે સ્થળે બોલાવવાની મહારાજના મનમાં ઉત્કંઠા થઈ. કારણ કે તેમના મનમાં શુદ્ધેવ વિના આનંદ થતો ન હતો. જાણે ત્યાં કંઈક શુન્યતા ન હોય, તેવુંજ તેમને લાગતું હતું. તેથી સ્વામિજીને તેડવા મહારાજએ પ્રાણવેટ સેકેટરીને મોકલ્યા. સ્વામિજી તે સમયે ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયા હતા. ધ્યાનકાર્ય પૂર્ણ થયા પછી મહારાજનો સંદેશો સાંભળી સ્વામિજી જગીયામાં ગયા. થોડીવાર ધર્મપ્રસંગ આલ્યા પછી મહારાજએ રામજીણીને એકાદ સંગીત ગાવાની આજ્ઞા ફરમાવી. રમણી ઠપકાથી નિઃસરતી કેમળ સ્વર લહરી શ્રવણ કરતાંજ તે સ્થળે થોમવું અનુચિત સમજી સ્વામિજી ત્યાંથી ઉઠી ઉભા થયા. કારણ કે પ્રથમ તો તેઓ સ્ત્રી-ઓનું સંગીત કદી પણ શ્રવણ કરતા ન હતા. ‘ખીણું’, ‘મંગીત-શ્રવસાથી સ્ત્રીયો-રામજીણીયો અસત્ચરિત્રી હોવાનું તેઓ માનતા. સ્વામિજી ત્યાંથી ઉઠી ઉભા થયા કે તુર્ત જ મહારાજએ વિશેષ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે: “સ્વામિજી! એક સંગીત સાંભળતા જાઓ. એ સંગીત સાંભળવાથી સાધારણ મનુષ્યના મનમાં પણ અતિ ઉચ્ચ ભાવના ઉદય પામે છે, અને આપને તો અત્યંત આનંદ જ થશે.” રાજનો આવો આગ્રહ જોઈ સ્વામિજી પુનઃ આસન ઉપર બેઠા. તેમણે વિચાર્યું કે: એક ગાયન ગવાયા પછી આજ્ઞા જઈશું. રામજીણી ગાવા લાગી. અંધારી રાત્રિ સ્થિર અને શાન્ત આકાશમાં તારાઓ ચળકાટ મારી

રહ્યા હતા. એવે સમયે વૈષ્ણવ શિરોમણિ મુન્દાસનું અપૂર્વ ભક્તિ ભરિત-
પદના મધુર શબ્દો રાત્રિના વાયુ-તરંગો ભેદ કરી શ્રોતાશ્રવણની પ્રત્યેક સિ-
રામાં સ્વરધ્વનિ કરવા લાગ્યાં.

પ્રભુ મેરો અવગુન ચિત્ત ના ધરો ।

સમદરશી હય નામ તુમારો ।

એક લોહ પૂજામેં રહત હૈ ।

એક રહે ઝ્યાધ ઘર પરો । પ્રભુ ॥

પારસકે મન દ્વિધા નહિ હય ।

તુહું એક કાંચન કરો । પ્રભુ ॥

એક નદી એક લહર, ચહત મિલિ નીર મરો ।

જય મિલિહૈં તબ એક ઘરન હોય, ગંગા નામ પરો ॥ પ્રભુ ॥

એક માયા એક વ્રજ, કહત સુરદાસ મગરો ।

અજ્ઞાનસેં ભેદ હય, જ્ઞાની કાહે ભેદ કરો ॥ પ્રભુ ॥

ગાયન સાંભળી સ્વામિજી અતિશય આનંદ અને આશ્ચર્ય પામ્યા. તેમણે
જોયું કે: ગાનારી એક સામાન્ય સ્ત્રી હતા. છતાં પણ આજે તેણે “ સર્વ
ચલિચરં વ્રજ ” એ સત્ય-સાર સ્પષ્ટ રૂપે સમજાવી આપ્યો છે. તેમણે
ચોતે જ કહ્યું છે કે: “ ગાયન સાંભળી મહેને વિચાર થયો કે: શું આવો
જ મહારો સન્માસ ? હું સન્માસી છું અને આ રામજીની પતિતા નારી,
એવો ભેદ-ભાવ હજી પણ મહારામાથી ગયો નહિં ! સર્વ જૂન માનમાં તે જ
શ્રદ્ધા રમી રહો છે એવું જાન થતું એ શું કદિન છે ? શું જીવ માનમાં શ્રદ્ધા
જોવો એ મુશ્કિલ છે ? ” સાંભળ્યું છે કે: ચરણલના વાક્યથી અગવાન
ચંદ્રસાધના મનમાંથી ભેદ-મુદિને ભોધ થયો હતો. અહા ! કાલ જન્મથી
ચક્રે છે કે દેહવાયે વૃથા જન્મતા પ્રમોદમાંથી કેવું મદાન દગ ઉત્પન્ન થાય
છે ! આજે પણ તે જ સર્વ રામજીની ભાવનાથીપક કણકથી નિઃશ્ચયતા
પ્રત્યેક શબ્દો જોઈ અનિશ્ચયતાની પેઠે સ્વામિજીની ભેદ-મુદિને વિધી
નાંખી બોલવા લાગ્યાં કે: “ સર્વ ચલિચરં વ્રજ । ” સ્વામિજી બોલી ક-
હ્યા કે: “ માતા ! મેં અપરાધ કર્યો છે તમારા પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવી

હું અત્રેથી ચાલ્યો જતો હતો પરંતુ તમારાં ગાયનથી મને ચેતન્ય થયું છે.”*

ઉપરોક્ત ખનાન ઉપરથી કોઇએ એમ ન માની લેવું કે: સ્વામિજી રોત દિવસ રાજમહેલમાં જ નિવાસ કરતા હતા. તેઓ વારંવાર દીન દરિદ્ર ભક્ત મંડલીને ઘેર જઈ તેમને દર્શન દેતા. તેમને ધર્મ બોધ આપતા. ત્યાં નિવાસ કરતા. સમગ્ર ખેતડિ શહેર તેમના ગુણ ઉપર માહ પામ્યું હતું. તેઓ મંદારાગને જેવા પ્રેમની દ્રષ્ટિએ જોતા તેવી જ પ્રેમ ભરિત દ્રષ્ટિએ તેઓ તેમની દીન પ્રજાને પણ જોતા. તેના ઉપર પ્રેમ રાખતા. સ્વામિજીએ સર્વ પ્રજાઓનો સન્મુખ એક વખત પોતાના ગુરૂદેવ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના ગુણાનુવાદ માધ્યમ સંભળાવ્યા હતા. રાજાએ પરમહંસદેવનાં દર્શન કર્યા નહતાં એ ખરૂં પરંતુ સ્વામિજીના નિત્ય-જીવનની પવિત્રતા અને મધુરતાનો અનુભવ કરી મનમાં ને મનમાં જ તેઓ નેમને જ પરમહંસદેવને સ્થાને સ્થાપી તેમની પૂજા કરતા. ગુરૂ એટલે ધન્ય એમ માની તેમના પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવતા.

સ્વામિજી ગુજરાતમાં.

સ્વામિજીના હૃદયમાં આ સમયે પ્રવાસ કરવાની ઇચ્છા ઉદય પામી હતી તેથી ખેતડિના ત્યાગ કરી તેઓ અગમેર તરફ રવાના થયા. અગમેરમાં એક બે દિવસ વ્યતીત કરી ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ અમદાવાદ નગરમાં પધાર્યા હતા. કેટલાક દિવસ ભિક્ષા માંગી કર્યા પછી અંતે સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત લાલચંકર ઉમીયાચંકર સગજડજ સાહેબના મકાનમાં નિવાસ કર્યો હતો. ત્યાં રહી અમદાવાદ નગર અને તેની આસપાસ જેટલાં ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ જેવા લાયક સ્થળો હતાં તે જોયાં. એ જોતી વખતે તેમના મનમાં એ સ્થાનેની લગતા અનેક પ્રાચીન ઐતિહાસિક બનાવોનું સ્મરણ થયું. અમદાવાદ એ પૂર્વે ગુજરાતના સુલતાનોની રાજધાનીનું શહેર હતું. એ સમયે ભારત વર્ષમાં તે એક શ્રેષ્ઠ અને સુરમ્ય પ્રખ્યાત નગર ગણાતું હતું. એટલું

* આ ખનાન બંધું કરીને ખેતડિ રાજાના જયપુર-મહેલમાં ખસી હરતા.

જ નદિ ખુ સર ટોમસ રો પર્યતના પ્રવાસીઓએ તેને "A goodly city as large as London." (સરહદ જેવું સુંદર શહેર) કહી તેની પ્રશંસા કરી હતી. સ્વામિજીના મનમાં વિચાર થયો હતો કે: એક સમયે અમદાવાદનું નામ કલ્યાણતી હતું. જૈનોના ઉન્નતિ-દાસના સાક્ષીસ્વરૂપ કેટલાક મનોહર જેમ મંદિર અને મુસલમાનોના કીર્તિ-સ્તંભ-સ્વરૂપ, કેટલીક સુંદર કારીગીરીવાળી મસજિદો અને કચરો હતી પણ એ શહેરમાં વિદ્યમાન છે. તે સર્વ જોઈ સ્વામિજીને અતિશય આનંદ થયો હતો. અમદાવાદમાં પણ તેમણે જૈન વિદ્વાનો સાથે વાર્તાવાપ કરી પોતાના જૈન-ધર્મ-જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી હતી. કેટલાક દિવસ ત્યાં નિવાસ કર્યા પછી સપ્ટેમ્બરના અંત ભાગમાં તેમણે કાઠિયાવાડ અંતર્ગત વડવાણ નામક સ્થાન તાંદ્ર ગમન કર્યું હતું.

વડવાણમાં રાણકેવીનું પ્રાચીન મંદિર જોઈ તેઓ લીબડી તરફ ગયા હતા. લીબડી રાજ્ય દ્વાસને માટે વિખ્યાત છે. એનું મૂખ્ય નગર પણ લીબડીજ છે. માર્ગમાં ભિક્ષા માંગીને તેઓ ઉદરોપાયણ કરના. દિવસે પ્રવાસ કરતા અને જ્યાં રાત્રિ પડતી ત્યાં વિશ્રાંતી લેતા. એમ કરતા કરતા લીબડી શહેરમાં જઈ પહોંચ્યા. તપાસ કરતા તેમને જણાયું કે: યોડે દૂર આશુઓનાં એક અખાડો છે. ત્યાં જતા તે એક નિર્જન સ્થાન જણાયું. ત્યાંના સાધુઓએ તેમને સન્માન આપી કહ્યું કે: ધન્ય હોય તેટલા દિવસ આ સ્થળે રહો. ધણા ગાંઠ પ્રવાસ કરેલો હોવાથી તેમને શરીરે ધણે થાક લાગ્યો હતો. કુધા પણ અતિશય લાગી હતી. તેથી યોડે આહાર કરી કુધા મટાકવાની ધારણાથી તેમણે આ સ્થાનમાં આશ્રય લીધો હતો, પરંતુ સ્થાન કેવા પ્રકારનું વિચિત્ર હતું તેની તેમને ખબર ક્યાથી હોય ? બે ત્રણ દિવસ ત્યાં રહ્યા પછી તેમણે ત્યાં જે કંઈ જોયું તે ઉપરથી તેમનું મસ્તક બમ્મી ગયું ! તેમણે ત્યાં જોયું કે અખાડાધારી બાવાઓ એક નિકટ એણીના ધર્મ ધ્વજ-થીજ માર્ગશિ-સમ્પ્રદાયના હતા ! ધર્મને નામે જેટલાં કુત્સિત કાર્યો યાય છે તે સર્વ તેઓ નિત્ય કરતા ! સ્વામિજીએ તેમનાં કુદૃષ્ટ દ્રશ્યો પોતાના ઓરહામથી જોયાં હતાં. ધન્નિપૂજક બાવાઓની પ્રાર્થના અને મન્ત્રપાઠ તેમજ કેટલીક ઓંઓના કણ્ઠસખ્દ તેમણે સાંભળ્યા

હતા. તેમના એવો ગોટાળો જોઈ બવિધ્યમાં દદાત્ય તેઓ પોતાનું પણ કંઈક અનિદ્ર કરે એ ધારણાથી તેમણે તે સ્થાન તત્ક્ષણાત ત્યાગ કરવાનો મંકલ્પ કર્યો, પરંતુ ભયંકર વિટંબના! સ્વામિજીએ દ્વાર ઉઘાડી ન્હાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે જણાયું કે બહારથી તેને તાણું વાસેલું હતું. બહારની હીલચાલ ઉપરથી જણાયું કે બાવાઓએ તેમના ઉપર મંપૂર્ણ દેખરેખ રાખી છે. વસ્તુતઃ તેઓ અત્યારે અખાડાધારીને હાથે કેદી બન્યા હતા! વિદેશમાં એકાએક આવો ભયંકર પ્રમંગ આવી પડયાથી સ્વામાવિક રીતેજ તેમના મનમાં વિષમ ઉદ્ભવ ઉત્પન્ન થયો. ત્યાર પછી ઝોરડો ઉઘડ્યો અને જ્યારે તેમણે અખાડાધારી બાવાઓ સાથે વાતચિત કરતાં તેમની દુષ્ટ-વસિના જાણી ત્યારે તેઓ ભયથી ચરચર કંમપવા લાગ્યા! દુષ્ટ બાવાઓના અધ્યક્ષે આવી તેમને કહ્યું કે: “તમે ઉચ્ચ પ્રકારના સાધુ જણાઓ છો. ધણું વર્ષ અહિંસા-પાત્રન કર્યું હોય એમ પણ કલ્પના થઈ શકે છે. તમારી એ તપસ્યાનું ફળ અમને દાન કરો. અમે એક વિશેષ સાધનાનું અનુદાન કરીએ છીએ. તેમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે તમારા જેવા એક અહિંસારીનું યતન જ કરવાની અમને વિશેષ આવશ્યકતા છે. તમે તૈયાર થાઓ.” દુષ્ટ બાવાની આ પ્રાર્થના સાંભળી સ્વામિજી ભય પામી કંમ્પી ઉઠ્યા! શું તે ગાંડો તો નહિં હોય? એ શું બકે છે? સ્વામિજીએ વિચાર કર્યો કે: પૂર્વે સાંભળ્યું છે કે ધર્મને નામે કેટલાક સમ્પ્રદાયવાળાઓ આવાં પ્રકારનાં અનેક શુભ પાપાચરણ કરે છે, અને પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તેઓ નરહત્યા કરતાં પણ કરતા નથી. સ્વામિજીને ભય તો બહુ જ લાગ્યો પરંતુ તેમણે પોતાનો ભય કે મન-આંતર્ય બહાર જણાવવા દીધું નહિ. તેઓ માત્ર વિચાર કરવા લાગ્યા કે: કયે પ્રકારે આ પાપીઓના હાથમાંથી મુક્ત થવાય. તે દિવસે તો અખાડાધારી બાવાએ તેમને વિશેષ શંકા કહ્યું નહિ. માત્ર તેમને ઝોરડામાં પડી રહી એકચિત્તે પોતાના ઇષ્ટદેવતાના નામનો જાપ અને વિપદ્ધારિણી, ભયદુઃખનાશિની આ જમદગ્ધાનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા.

આ સ્થળે આઝ્યા પાટી એક બાગક ઘણુંખડું તેમની પાસે આવળ કરતો હતો. પ્રથમ દિવસે સ્વામિજીનાં દર્શન કર્યાં ત્યારથી જ તેમના ઉપર તે શ્રદ્ધા-પ્રેમ રાખતો હતો. તે બાગક વારંવાર સ્વામિજીનાં દર્શન આવતો. અખાડાના આવજો તેના ઉપર સદા લાવતા નહિં તેમ જ સ્વામિજીની પાસે જતાં તેને તેઓ અટકાવતાં પણ નહિં. બીજો દિવસે બાગક સ્વામિજીની પાસે મળવા આવ્યો એટલે સ્વામિજીનું મુખ પ્રકુલ્લિત થઇ ઉઠ્યું. તેમણે બાગકને સર્વ બનાવ વચાસિયત કહી સંમળાવ્યો. બાગકને સ્વામિજીની વિપત્તિનો બરાબર ખ્યાલ થયેલ તેણે સહાયતા આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. સ્વામિજીએ કહ્યુંવાર વિચાર કરી કહ્યું: “હા, હા, વાત, હારા વડે જ મ્હારો ઉદ્ધાર થઇ શકશે.” એમ કહી કોલસાના કટકાવડે એક લાકડાના પાટીયા ઉપર બે ચાર વાક્યમાં પોતાની વિપદ વાર્તા લખી તે પાટીયું બાગકના હાથમાં આપ્યું અને કહ્યું કે: “સે, આ પાટીઉં ત્હારા ધોતિયામા મંતાડી અહિંથી બહાર ચાલ્યો જજે, અને એકે શ્વાસે દોડતો રાજ મહેલમા જઈ કાકોર સાહેબને હાથોહાથ આ પાટીઉં આપજે. બીજા કોઇને આપીશ નહિં ! તેમને મ્હારી સર્વ હકિકત નિવેદન કરજે.” બાગકે સ્વામિજીના ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય કર્યું. જાણે કંઈ જાણતો નહોત તેમ તે અખાડા બહાર નિકળ્યો. ત્યારપછી એકે શ્વાસે દોડતો રાજમહેલમાં જઈ પહોંચ્યો અને કાકોર સાહેબ પાસે જઈ અખાડાની સર્વ હકિકત વિસ્તારપૂર્વક કહી સંમળાવી. કાકોર સાહેબે સ્વામિજીના રક્ષણ માટે પોતાના કેટલાક અંગ-રક્ષકોને દુર્ત જ રવાના કર્યાં તેઓ અખાડાની આસપાસ ચતુર પડેરેગીરો મૂકી દઈ અખાડામાં પેદા, અને દુષ્ટ બાવાના હાથમાંથી સ્વામિજીનો ઉદ્ધાર કર્યો.

સ્વામિજી કાકોર સાહેબ પાસે રાજ મહેલમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે સર્વ બનેલો બનાવ અથ ઇતિ પર્યંત કહી સંમળાવ્યો. તે અત્યાચાર કાલિની સાબળી કાકોર સાહેબ કેવે પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠ્યા અને વાલુલાત અત્યાચારી પાખંડી બાવાઓનું દમન અને તેમને શિક્ષા થાય એવી બ્યવસ્થા થઈ. કાકોર સાહેબના આગ્રહથી સ્વામિજી રાજમહેલમાં જ નિવાસ કરવા લાગ્યા.

નાના પ્રકારનો સમગ્ર અને ધર્મ ચર્ચા દ્વારા તેમણે ઠાકોર સાહેબની અતિ-
ચય પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. રાજમહેલમાં નિવાસ સમયે સ્વામિજીએ ત્યાંના
પણિડતો સાથે સંસ્કૃત બાષામાં અનેક ચર્ચા ચલાવી હતી. સાંમળવામાં
આવ્યું છે કે: એ સમયે ગોવર્દન મંડના પૂજ્યપાદ સ્વામી શંકરાચાર્યજી
સાથે તેમને મેળાપ થયો હતો. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યજી પણ પણિડનો સાથે
થતો તર્ક-વિચાર સાંમળી સ્વામિજીનું અદ્ભુત પાણિડ્ય અને સહિષ્ણુતા
ને જ વિસ્મય પામ્યા હતા. લી'બડીમાં થોડા દિવસ અવસ્થાન કર્યા પછી
ઠાકોર સાહેબ તેમજ તેમના બંધુ વર્ગ પાસેથી કેટલાક બક્ષામણુ પત્રો
લઈ સ્વામિજી જુનાગઢ તરફ ગયા. તેઓ પગ રસ્તે એકલા પ્રવાસ કરતા
હોવાથી ઠાકોર સાહેબે તેમને સાવધાન રહેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.
લી'બડીમાં અખાડાધારી બાવાઓ દ્વારા જે વિપતિ સહન કરવી પડી હતી
તે ઉપરથી પોતાનું નિવાસ સ્થાન નક્કી કરતાં સાચવેત રહેવાનો સ્વામિજીએ
મંત્રણ કર્યો હતો.

જુનાગઢ જતાં લી'બડીના ઠાકોર સાહેબના બક્ષામણુ પત્રોને આધારે
માર્ગમાં બાવનગર અને સિહોરના દર્શન કરવા તેઓ ગયા હતા. પછી
જુનાગઢ થઈ ત્યાંના દિવાન સાહેબ (નડિયાદ નિવાસી) શ્રીમુત હરિદાસ
વિહારીદાસ દેસાઈના મકાનમાં આશ્રય મહણુ કર્યો હતો. દિવાન સાહેબે
સ્વામિજી સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. પરસ્પર ધર્મ ચર્ચા પણ થઈ તેથી તેમને
બહુ આનંદ-સંતોષ થયો. તેઓ સ્વામિજીના ધર્મજ્ઞાન ઉપર મુગ્ધ થયા.
તે દિવસથી તેઓ નિત્ય સન્ધ્યા સમયે સર્વ રાજ કર્મચારીયોને સ્વામિજી
સમક્ષ એકત્ર કરતા. તે સમયે ત્યાં બહુ એક ન્દાની સભા જ ભરાતી.
સર્વે ઉત્કંઠિત ચિત્તે સ્વામિજીના ધર્મમૃતનું પાન કરતા. કોઈ કોઈ દિવસ
તો અધિક રાત્રિ પીતી જતી છતાં કોઈ બહુ સકતું નહિ કે સમય ફેવી
રીતે પસાર થઈ ગયો. પ્રાચીન ધર્મ સત્રોને અર્વાચીન વિજ્ઞાન સાથે મિશ્ર
કરી સ્વામિજી એવી ખુશીથી ધર્મજ્ઞાન સંભળાવતા કે જેથી અંગ્રેજ સંસ્કાર

× સ્વ. શ્રીમાન હરિદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ સાહેબની સ્વામિજી ઉપર
એટલી બધી પ્રિતી હતી કે તેમને વિશાલ-અમેરિકાના પ્રવાસ સમયે વારંવાર
દ્રવ્યની સદાપત્ય કરતા. લેખક.

પામેલા શ્રોતાજનોનાં ગુણ હૃદય ક્ષેત્રમાં પણ ધર્મના નવાંકુર સ્ફુરતા. તેમની મનોહર-મધુર-વાણી સાંભળતાં કોઇને તૃપ્તિ થતી નહિ. દિવાન આદિસના મેનેજર વિદ્વદ્ સાક્ષર શીઠમનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, ખી. એ. હતા. સામ્રાજ્ય તે જ રાજ્યના વિદ્યાધારી સાહેબ (જેઓ હાલ જુનાગઢ સ્ટેટ વડીલ તરીકે રાજકોટમાં નિવાસ કરે છે) તેઓ સ્વામિજીના ધર્મ-ગુણ ઉપર મોહ પામી તેમના પ્રેમી બન્યા થયા હતા અને કેટલાક દિવસ પર્યંત તેમને પોતાને મર્યાદા રાખી સ્વામિજીના મુખમાંથી ધર્મામૃત પાન કર્યું હતું. સાક્ષર શ્રી ઇમનલાલભાઈ જેવા ધર્મ પિપાસુને મણિ-કાચન યોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. તેઓ કહે છે કે—

“ જુનાગઢમાં અમે સર્વે સ્વામિજીની નિષ્કપટી પ્રેમભાવના, આકર્ષક શૃંગાર, વિવિધ શિષ્ય વિદ્યાનું ગદન યાત્રા, ઉદાર મનવાદ, ધર્મ પરાયણતા, પ્રાણ રપર્યો વાગ્મિતા અને અદ્ભુત આકર્ષણ શક્તિ જોઈ વિમુગ્ધ થયા હતા. એ સર્વ સદૃશ્ય ઉપરાંત સંગીતમાં તેઓ અસાધારણ દક્ષ અને ભારતીય વિદ્યાકલામાં બહુ પ્રકારે પારદર્શી હતા, એટલું જ નહિ પણ તેઓ પાક ચામરમાં પણ પ્રવીણ હતા. તેઓ અતિ ઉત્તમ રસગોષ્ઠી (નામેક બંગાળી) મિષ્ટાન્ન બનાવી શકતા. અમને સર્વને તેમના ઉપર બહુ ભક્તિ-અદ્ભુત ઉપજ્યા હતા. ”

જુનાગઢમાં નિવાસ દરમિયાન સ્વામિજી મહર્ષિ ઇમ્પ્રિસ્ટ સંબંધી કેટલીક કથા વાર્તા કરતા. તેઓ કહેતા કે મુખ્ય તો રોમ-સમ્રાટ Constantine અને Christian father એમના પત્નથી જ ઇમ્પ્રિસ્ટનો સર્વ પ્રભાવ પાશ્વર્ય જગત ઉપર વિસ્તૃત થવા પામ્યો હતો, અને ત્યાંની રાજનીતિ, સામાજિક આચાર વ્યવહાર ધર્મ-દર્શન આદિ સર્વ નૂતન રૂપે રચાઈ ધીમે ધીમે ઉત્પત્તિને માર્ગે ચડ્યું હતું. પોતાનાં વાક્યો શ્રોતાજનોના હૃદયમાં રૂઢ રૂપે અંકિત કરવાની ધારણાથી તેઓ અનેક ઐતિહાસિક બનાવોનો ઉલ્લેખ કરી જતાની આપતા કે સન્યાસી ઇમ્પ્રિસ્ટના ઉપદેશ સાથે યુરોપનો કેવો ગૂઢ સંબંધ સંધાયો છે. એ પ્રમાણે યુરોપનો મધ્યયુગ, રાફેસનાં ચિત્રો, મહર્ષિ ક્રાન્સિસની ધર્મપ્રણયતા, ગૌચિક દેવજ-નિર્માણ અને

હુંએક નામક વિખ્યાત ધર્મચુદ્ધતી તે યુરોપની વર્તમાન-રાજનૈતિક સ્થિતિ પર્યંત ચર્ચાનો વિષય થઈ પડતાં. તેઓ ઇસુખ્રિસ્તનાં ચત્ત મુખે ગુણાતુનાદ ગાતા તેમ છતાં વર્તમાન સમયના પાદરીઓ ઉપર તીવ્ર દટાણ કરવાનું છોડતા નહિં! તેઓ કહેતા કે: “તેઓ (પાદરીઓ) કોઈ પણ ઇસુખ્રિસ્તના ત્યાગ-વૈરાગ્યના અધિકારી થઈ શકે એમ નથી. વળી હુ:ખની વાર્તા તો એજ છે કે: તેઓ (પાદરીઓ) આ દેશમાં આવીને ઇસુખ્રિસ્તનો ઉચ્ચ આદર્શ આ દેશના લોકોની સમુખ્ત સ્થાપન નહિં કરતાં ઉલટું આ દેશના પ્રાચીન મહાત્મા અને દેવ દેવીઓની અનરગગ નિંદા કરે છે તેમ જ આ દેશના ધર્માદર્શના મૂળમાં કુહાડો મારવાનો યત્ન કરે છે! ” કૉલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા તે સમયે ખ્રિસ્ત પાદરીઓ સાથે તેમને કેવો ધોર વાદ વિવાદ થતો તેનું પણ તેઓ આ પ્રસંગે વર્ણન કરતા. તેઓ કહેતા કે: “જો ઇસુખ્રિસ્ત સ્વયં આજે ભારતવર્ષમાં આવે તો તે આ-દેશની ધર્મ શિક્ષાને ટુચ્છ ગણી તેને ઉતારી પાડવાનો યત્ન નહિં કરતાં તેનું માહાત્મ્ય પ્રમાર કરે અને આ દેશ નિવાસી જન સમૂહના મુખ હુ:ખના ભાગીદાર થાય.” સ્વામિજી વિદેશી સાધુઓ પરત્વે આવેો ઉદાર ભાવ દર્શાવતા છતાં હિંદુ ધર્મને સનાતન મહિમા તેઓ એક ક્ષણ પણ વિસ્મૃત થતા નહિં. જુના-ગઢ નિવાસીઓ સમક્ષ તેઓ અનેક ઐતિહાસિક પ્રમાણુ દર્શાવતાં કહેતા કે: “પાશ્ચાત્યોતો ધર્માદર્શ, હિંદુ ધર્મના પ્રભાવ વડે વિશેષ રૂપે મદલાઈ ગયો છે અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય એસિયાએ પૂર્વ યુગોમાં અનેક વખત પશ્ચરની ભાવના વિનિમય અને ત્રિચારોની આપલે કરી છે.”

સનાતન ધર્મની મહનતા સમજાવવા માટે સ્વામિજી અનેક સમય પરમહંસદેવના જીવન-પ્રસંગો અને તેમના અમૃતમય ઉપદેશ વાંચ્યો સર્વને શ્રવણ કરાવતા. આ સમયે શ્રોતાજનોનાં હૃદયમાં જાણે અમૃતનીજ વૃષ્ટિ થઈ રહેતી. તરસ્યાં ચાતકો જોમ મેઘ તરશ દ્રષ્ટિ કરી રહે છે, તેમ જુના-ગઢના ચાન પિપાસુ ભક્તજનો સ્વામિજીના સ્પર્શને જોઈ રહેતા, અને તેમનાં વચનો મનમાં ઉતારતા. ગુજરાતના કેટલાંક મંદિરોમાં સાચીજીયો કથા કરે છે પણ તેમાં જે રસ જણાતો નથી અને શ્રોતાજનોના હૃદયમાં તેમનો

બોધ દસતો નથી પણ અત્રે તો એવો રસ જામતો કે ત્યાંથી ઉઠવાનું કોઈને મનજ થતું નહિ. તેમનો બોધ હજી સુધી શ્રોતાજનોના હૃદયમાંથી જુસાતો નથી. જુનાગઢ બંગાલાથી બહુ દૂર હોવા છતાં સ્વામિજીએ ત્યાંના નિવાસી જનોને પરમહંસદેવનો પરિચય આપ્યો છે અને તેમનું માહાત્મ્ય તેમના હૃદયમાં આવેખ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ જે રાજકર્મચારીયોના મનમાં અંગ્રેજી વિધાને પ્રતાપે વિચિત્ર પ્રકારના મંસ્કારો પડી ગયા હતા તેમના મનમાં પણ પ્રાચીન હિંદુ ધર્મની ગહનતા, પવિત્રતા કોતરાઈ ગઈ છે અને તેઓ નવદિશીત સમપ્રદાયના ભક્ત બન્યા છે. તેમને ધર્મ ઉપર પ્રીતિ ઉપજી છે. તેઓ ધર્માભિમાની બન્યા છે. જુનાગઢમાં સ્વામિજી સાથે અનેક પ્રાચીન-દંપના હિંદુ પંડિતોએ ધર્મચર્ચા કરી હતી, તે સર્વે સ્વામિજીના ધર્મ જ્ઞાનથી મોહ પામ્યા હતા.

જુનાગઢ નગરથી થોડાક માત્ર દૂર ગીરનાર નામક સુવિખ્યાત પવિત્ર આવેશો છે. એ પર્વતને, હિંદુ, મુસલમાન, બૌદ્ધ, અને જૈન આદિ સર્વ સમપ્રદાયના લોકો અતિ પવિત્ર માને છે. તેના ઉપર અનેક પ્રાચીન સ્મરણ ચિહ્નો અને ખંડિયેશ જોવા લાયક છે. એ સ્થળે અનેક સુંદર સ્થળો મસ્જિદો અને સમાધિસ્થાનો આવેલાં છે. હિંદુઓની કીર્તિના કેટલાક ખંડિયેશોમાં મુખ્ય “ખાપરા બોદિ” નામક કેટલીક શુદ્ધાઓ, ધણા દિવસથી અનેક સમપ્રદાયીજનો દ્વારા મંડી પેઠે વપરાય છે. સ્વામિજીએ અતિ આગ્રહપૂર્વક તે સર્વનાં દર્શન કર્યાં પરંતુ સર્વ કરતાં તેમને પર્વત બહુ ગમ્યો હતો. પર્વતપર ચઢતાં જે સુવિખ્યાત લોહ-સ્તંભ ઉપર સંપ્રાદ્ય અશોકે પોતાના ચૈત્ર આદેશ કોતરાવ્યા છે તે દ્રષ્ટિ પડે છે. તે ઉપરાંત માર્ગમાં પૌરાણિક, બૌદ્ધ અને જૈન-સમયની અનેક જોવા લાયક વસ્તુઓ વિદ્યમાન છે. બવનાથ નામક વિખ્યાત શિવ મંદિરમાં સદા સરદા ધણા સન્માસીયોના સમાગમ થતો રહે છે. પર્વત ઉપર ચઢતાં ચઢતાં આસપાસ ધણાં મંદિરો જોવામાં આવે છે. જોતાંજ તે સ્થાનની પ્રાચીનતા સંજ્ઞા સંશય રહેતો નથી. મંદિર પર ચઢવાનો માર્ગ, અર્ધ રસ્તે ચઢવા પછી કમલ સારંગો થતો જણાય છે. અને પ્રમોગપાત ઝેમદ મહોટી, ન ચડી

શકાય તેવી શિલાને છેડે આવી અટકવું પડે છે. ૧૫૦૦ શીટ ઉચ્ચ સ્થાને “ભૈરવ ઝંખા” (અથવા ભયંકર કૂંદકો) નામક એક સ્થાન છે. એ સ્થળેથી અનેક સાધુ ભક્તોએ અતિશય ભક્તિને પ્રતાપે ૧૦૦૦ શીટ અથવા તેથી અધિક ઉંડા ખાણમાં કૂંદકો મારી પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યા છે ! પર્વતો ઉપર ભ્રમણ કરવાનો સ્વામિજીને પ્રથમથીજ અભ્યાસ હતો, તેથી તેમને થાક કે ત્રાસ નહિ જણાતાં તેઓ ક્રમશઃ ઉપર ચઢવા લાગ્યા. જુનાગઢથી ૨૩૭૦ ફિટ ઉચ્ચ, આસપાસ દિવાલથી ઘેરાયેલું એક સ્થાન છે, તેમાં કિલ્લાની પેઠે દુર્બેદ ૧૬ ગેલરિયો છે. આ સ્થળે આવી સ્વામિજીએ મંદિરોની અદ્ભુત કૌશલ-કારીગરી અને મહિરત-વિભૂષિત તીર્થકરોની મૂર્તિઓ જોઈ ધણીવાર સુધી ત્યાં યોગ્યા હતા. ત્યારપછી તે સર્વ પ્રાચીન મહાકાવ્યોને ગાંઠ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરી, ભારતવર્ષના અતીત ગૌરવથી સ્વર્ગારવ માની યુગ્મ પર્વત ઉપર ચઢવા લાગ્યા અને અંતે મંદિરના શિખર ઉપર આવી પહોંચ્યા. આ સ્થાન પૃથ્વીની સપાટીથી ૪૩૩૦ ફિટ ઉચ્ચ છે. આ સ્થળેથી જ્યાં સુધી અશુભોંચ્યાં ત્યાં સુધી દ્રષ્ટિપાત કરતાં તેમના મનમાં એવોજ વિચાર ઉપજ્યો કે: સમસ્ત ભારત ક્ષેત્ર જાણે એક વિશાલ ધર્મ-મંદિરજ છે.

એ શિખર પરથી કિતરી અવધૂત દત્તાત્રયનાં પગલાનાં દર્શન કરવા સ્વામિજી એક ખીજ શિખર ઉપર ચઢ્યા. આ સ્થળ ખહુ વિકટ છે, છતાં અતિ શ્રદ્ધાપૂર્વક ત્યાં જઈ સ્વામિજીએ દત્ત ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. સર્વેજ નીચે ખહુ ઉંડાણુ પર્યંત વિસ્તૃત શેષમાળા છે. થોડે દૂર ઠી આવી આકૃતિવાળું એક સરોવર છે. લોકો કહે છે કે બ્રહ્માના કમણ્ડલુનો આકાર એવોજ છે. એકંદર ગીરનાર પર્વત જોઈ સ્વામિજીને અતિશય સંતોષ થયો તેમજ એ સ્થળે નિવાસ કરી સાધન-મજન કરવાની ઉત્સુકતા થઈ વત્સલ્યુત એક નિર્ગર્ભ શુદ્ધ શોધી ત્યાં ધ્યાન ધારણમાં કેટલાક દિવસ નિર્મમન કર્યા. ત્યાર પછી જુનાગઢ પાછા આવી ત્યાંના મિત્રો પાસેથી રૂબ લઈ તેઓ જુગ રાજ્ય તરફ વિદાય થયા. જતી વખતે જુનાગઢના દિવાન સાહેબે જુગ રાજ્યના ઉચ્ચઠ્ઠાચારીયો ઉપર ભલામણ-પત્રો લખી આપ્યા હતા.

ઉપરોક્ત વૃતાન્ત વાંચતાં કોઈને એવો પણ વિચાર થાય કે ભિક્ષુક સંન્યાસીઓએ રાજ્ય અને રાજકર્મચારીઓ સાથે આટલો બધો આધાર-પરિચય રાખવાનું પ્રયોજન શું ? સત્ય છે, એક દ્રષ્ટિએ જોતાં સ્વામિજીના ચરિત્રની એ એક વિરૂદ્ધ ભાવના કહી શકાય ખરી, પરંતુ વાચક સજ્જનોએ સ્મરણમાં રાખવું કે: સ્વામિજી જેવા તેજસ્વી પુરુષ, જે ચિરકાલ પર્યટ દિગ્વિદ્રના બંધુ હતા, અને દારૂ ધ્રુવ તંગી અને છટના સમયમાં પણ જોગે એક ક્ષણ પણ દ્રબ્યની લાલસા કરી નથી, જે મહાપુરુષે ધાર્યું હોત તો પોતાની આસાધારણ માનસિક અને નૈતિક શક્તિના બળ વડે જમતમાં એક શ્રેષ્ઠ ધનવાન, માનનીય અને સમાજ સિરોમણિ થઈ શકત, તે પોતાની નીચ સ્વાર્થ-સિદ્ધિને માટે અથવા રાજ્ય મહાગાળના બોગવિલાસની કે મિષ્ટાન્નોની છંડાથી કદી પણ તેમની પાસે મથા નહોતા. તેમનું લક્ષ્ય તો અતિ ઉચ્ચ અને અતિ મહાન હતું. તેઓ સારી પેઠે સમજતા હતા કે: ભારત-વર્ણનું કલ્યાણ સાધન કરવા માટે, માત્ર કુધા વૃષાતર દીન-દિગ્વિદ્રોમાં ધર્મ અને સત્સંસ્કાર પ્રચાર કર્યાથીજ અમારું કર્તવ્ય પૂરું થશે નહિ, પરંતુ અત્યુચ્ચ સમ્પત્તિવાન, અર્થ અને જન-બલની સહાયતાવાળા રાજન્ય વર્ગના ચિત્તની ગતિ, વિલાસ વૈભવમાંથી સ્વદેશ અને સ્વધર્મ પરત્વે આર્થિકી જોષાએ. તેઓજ દેશના સાચા પ્રભુ, પ્રજાજનોના પાલક, રક્ષક અને સર્વ ઉન્નતિના મૂળ રૂપ છે, તેથી તેમની ગતિ ગતિમાં પરિવર્તન કરવાની સૌથી પહેલી આવશ્યકતા છે. સર્વ સાધારણ જનસમાજના કુખ દુઃખ તરફ સ્વામિજીની મૂખ્ય દ્રષ્ટિ હતી તેથી માત્ર એજ મૂળ ઉદ્દેશ સાધવાના ઉપાય સ્વરૂપ તેમજે રાજ્ય અને ગભર્વંથી પુરોની સહાયતા પ્રાપ્ત કરવાનો મત્ત થયો હતો.

કેવળ માત્ર એ ઉદ્દેશ્યથી જ તેઓ કોઈ કોઈ વખત વિશુદ્ધ પરિ-ગ્રામક-જીવન ત્યાગ કરીને પણ રાજ્યરજવાસના મહાલોમાં ઉપરિવન થતા અને તેમની શક્તિ-પૂજા પ્રાપ્ત કરતા. વળી તેમનું અંતઃકરણ પેરામની વિમળ જ્યોતિષવડે ચિરકાલ ઉજ્જવળ થઈ રહ્યું હતું. ત્યાગી પુરોને માટે રાજમટેસ દોષ તોયે શું અને પર્વકુદીર દોષ તોયે શું ?

તેઓ જ્યારે પણ કોઈ રાજ્યમહેલમાં આતિથ્યગ્રહણ કરતા ત્યારે ત્યાંના અમલદારોને પ્રથમથી જ કહી રાખતા કે: તેમના (સ્વામિજીનાં) દર્શનની ઇચ્છાથી આવતા કોઈપણ દરિદ્ર મનુષ્યને રાજદ્વારમાંથી કોઈ હાંકી ન મૂકે. વાસ્તવિક રીતે થતું પણ તેમ જ. કોઈપણ સાધારણ મનુષ્ય સ્વામિજીનાં દર્શનની ઇચ્છાથી રાજ્યમહેલમાં જતું તે કદી પણ બર્થ મનોરથ થઈ ત્યાંથી પાછું ફરતું નહિ. તેઓ જે સમયે જે સ્થિતિમાં રહેતા તેજ સ્થિતિમાં તેમનાં દર્શનનો લાભ ભક્તજનોને આપતા. કોઈ દિવસ દરિદ્ર ભક્તજનો જોતા કે સ્વામિજી રાજઉદ્યાનમાં રાજ પરિપટ્ટ વગની મધ્યમાં વિચરણ કરી રહ્યા છે અથવા ચાર ઘોડાની રાજગાડીમાં બેસી બ્રમણ કરી રહ્યા છે, પરંતુ તેઓ જ કોઈ વખત જોતા કે: 'તેઓ એકલા ધૂળ-કાંકરાવાળા રાજમાર્ગ ઉપર પગ ચાલતા, પરસેવાવાળા શરીરે કોઈ એક દરિદ્ર ભક્તની પશ્ચુકુટીરમાં તેને દર્શન દેવા જઈ રહ્યા છે. વાસ્તવિક જોતાં તેઓ રાજ મહારાજાઓ કરતાં દરિદ્રજોના સંબંધમાં રહેવાથી જ અધિક તૃપ્ત થતા; અને રાજાઓની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી, તેમના સન્મુખ કદીપણ ઓશિયાળાની પેડે ઉભા રહેતા નહિ! તેમનામાં એક એવી શક્તિ વિદ્યમાન હતી કે જેથી તેઓ કોઈપણ રાજરજવાડાને પોતાના કરતાં વિશેષ ઉચ્ચપંક્તિના જીવ માનતા જ નહિ. તેમની પોતાની જ પ્રકૃતિ અનેક પ્રકારે રાજપ્રકૃતિના જેવી ગંભીર અને ગૌરવમયી હતી. તેઓ પોતે તે સમજી શકતા નહિ પરંતુ યુરોપ, અમેરિકાના અનેક મનુષ્યો તેમની આકૃતિ, પ્રકૃતિ અને વર્તણૂક બારિકરૂપે નિહાળતા અને મ્હોટા શ્રીમંત ગૃહસ્થોમાંના અનેક તો તેમને કોઈ દેશી રાજાઓમાંના કોઈએક રાજયોગી હોવા જોઈએ એવું અનુમાન કરતા.

અનેક સ્થળે સ્વામિજી પોતે રાજરજવાડાઓ સાથે નિવાસ નહિ કરતાં તેમના દિવાન અથવા મુખ્ય મંત્રીને મકાનેજ ઉતારે લેતા. તેઓ જાણતા હતા કે: રાજાઓ કરતાં એવા ઉચ્ચ પદવીધર રાજકર્મચારીયોની ક્ષમતા વિશેષ હોય છે! શિક્ષાવિસ્તાર, સ્વાસ્થ્યની ઉન્નતિ અથવા એવાજ કોઈ સુધારણાનાં કાર્યમાં દિવાનો અધિક સહાયતા કરવા શક્તિમાન હોય

છે. રાજાઓ ભોગવિલાસમાં રમ્યાપમ્યા રહી, એ સર્વ વિષયો તરફ ધૃષ્ટા હોવા છતાં પણ જોઈએ તેટલું લક્ષ્ય રાખી શકતા નથી.

એ સર્વ કારણોને લીધેજ ભુજ રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યા પછી સ્વામિજીએ ત્યાંના દિવાન સાહેબને મળાને નિવાસ કર્યો હતો. કેટલાક વર્ષ પૂર્વે સ્વામિજીના કોઇ એક શિષ્ય સાથે એ દિવાન સાહેબને મુલાકાત થઇ હતી. તે સમયે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેમણે રાજકાર્યનો ત્યાગ કરી પેન્શન ગ્રહણ કર્યું હતું, પરંતુ સ્વામિજીની વાત નિકળતાં જ તેઓ બોલી ઉઠ્યા હતા કે: “તેમની વિદ્યા વૃદ્ધિની હદ જ નથી. તેમના દર્શન ચતાં જ આનંદ યતો, અને તેમની કથા વાર્તામાં એવી એક પ્રકારની મોહિની સંક્રિત હતી કે: જે કોઇ મનુષ્ય એક વખત તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરતું તે તેમના ગુણ ઉપર મોહ પામી જતું. અતિ મહત્ત્વ તત્ત્વ-વિચારોને પણ તેઓ અતિ સરલ ભાષામાં સમજાવતા. ” જુનાગઢના દિવાન સાહેબની પેઠે જ ભુજ-દિવાન સાહેબ સાથે પણ તે રાજ્યના સિલ્ક, કૃષિ અને અન્ય વિષયોની ઉત્તિ મેળેથી સ્વામિજીએ અનેક ચર્ચા ચલાવી હતી. તેઓ જે રથને જતા તે રથળની આર્થિક સ્થિતિ મેળેથી સૌથી પ્રથમ તપાસ કરતા. ખેડુતોની અવસ્થા તથા જમીનની સ્થિતિની મહત્ત્વ મેળવી લેતા અને ખેડુનો તથા મજૂરોની ઉત્તિનો ઉપાય શોધવા માટે શત દિવસ વિચાર કરતા. સર્વ દેથી રાજ્યોમાં દિંદુ-સ્મૃતિકારોની અવસ્થા પ્રમાણે શાસન-પ્રજાણી પ્રવર્તિત થાય એવી તેમની વિશેષ ધૃષ્ટા હતી, અને રાજપુરો, પોતાની સર્વ પ્રજા પ્રત્યેની જોખમદારી ભેરેલી કરજનો સારી પેઠે આગ્રહથી અન્વયાસ કરી તે પ્રમાણે વને તે માટે નિયમસર ચાલ કરતા. તેઓ જે જે રાજ્યમાં યજ્ઞને પસાર થતા તે પ્રત્યેક રથાનના ગુણ રાજપુરોના હલકમાં પ્રજાજનોની ઉત્તિનું સાધન, દિંદુ-આદર્શ પ્રમાણે શાસન-પ્રજાણીનું પ્રવર્તન અને દિંદુ જ્ઞાતિની નવિન વસ્તુ નિર્માણ કરવાની યત્નિ-શક્તિ પ્રતિમાની યુનઃ જગૃતિ થાય એવી વાસના પ્રજ્ઞજ્ઞસિન કરી આપના. એ પવિત્ર દાર્શને જ સ્વામિજીએ જીવન-વન માનો આસિંગલ કર્યું હતું. તેઓ જેમ જેમ વિશેષ પ્રમજુ કરવા લાગ્યા તેમ તેમ દરિદ્ર પ્રજાની આવસ્થાનાએ

સાથે તેઓ બારિકરૂપે પરિચિત થવા લાગ્યા હતા અને કાલિયાવાડની દેશી પ્રજાની દરિદ્રતાનું અવલોકન કરી તે સુધારવા રાજ કમચારીઓને વિશેષ રૂપે ઉપદેશ કરવા લાગ્યા.

જુજ રાજ્યમાં નિવાસ કર્યા પછી સ્વામિજીએ પ્રથમ દિવાન સાહેબ સાથે સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. પછી તેમની સહાયતાથી મહારાજ સાહેબને મળ્યા હતા. મહારાજ સાહેબ સાથે તેમને દીર્ઘકાળ પર્વત જે વાર્તાલાપ-ધર્મચર્ચા થઇ તે ઉપરથી સ્વામિજી મંથંધી મહારાજ સાહેબના મનમાં ધણા ઉચ્ચ વિચારો બંધાયા હતા. તેઓ ત્યાંથી નજીક અને દૂર જેટલાં તીર્થ, હતાં તે સર્વ સ્થળે ફર્યા હતા અને અનેક સંન્યાસી તથા તીર્થવાસીયોને મળી પોતાના ગાન બાજારમાં વૃદ્ધિ કરી હતી. ત્યાંથી પુનઃ જુનાગઢ પાછા ફરી કેટલોક સમય વિત્રાંતિ લીધી.

પુનઃ ત્યાંથી બહાર નિકળ્યા. ત્યાંથી વેરાવળ અને સોમનાથ પાટણ (પ્રભાસ પાટણ) તરફ તેમણે ગમન કર્યું હતું. વેરાવળ અતિ પ્રાચીન સ્થાન કહેવાય છે, પરંતુ સોરઠી સોમનાથના પ્રાચીન ખંડિયેરો અધિક હૃદય સ્પર્શી છે. કહેવામાં આવે છે કે: “ સોમનાથનું પ્રથમ મંદિર સોમ-રાજ દ્વારા સુવર્ણનું અને દ્વિતીય મંદિર રાવણ દ્વારા રૂપાનું નિર્માણ થયું હતું, ત્રીજી વખત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તેજ મંદિર કાળનું નિર્માણ કરાવ્યું અને અંતે બીમદેવે તેજ સ્થાને પાપાણનું એક મંદિર તેપાર કરાવ્યું હતું. એ મંદિર ત્રણ વખત નાશ પામ્યું અને ત્રણ વખત પુનઃ બંધાયું. એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે: એ મંદિરની પૂજા આદિના ખર્ચ માટે દહહળર ગામ અને આધિન સમ્પત્તિ સ્વરૂપ દાન આપવામાં આવ્યાં હતાં. એ મંદિરમાં ત્રણસો પૂજારીઓ સેવા કાર્ય માટે નિર્માણ થયા હતા. કાળના વિકરાળ પંજમાં પડેલા એ વિરાટ ખંડિયેરોની પાસે આવતાંજ સ્વામિજી સ્તબ્ધ થઇ ઉભા રહ્યા અને ભારતવર્ષના અતીત ગૌરવનું સ્મરણ કરી અશ્રુપાત કરતા તેમણે જોયું કે: “ તેમની ચારે દિશામાં, ઘણા ગાંડ પર્વત પથરાયેલી ધૂળનાં પ્રત્યેક રજકણો દિદ્વ્યોના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસનું પવિત્ર સ્મરણ કરાવી રહ્યાં છે ! કારણ કે એજ સ્થાનમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને યોગસમાધિ

દ્વારા શરીર-સંબંધ છોડ્યો હતો, અને એ સ્થાને જ યદુવંશી રાજાએ પેરેપેર પ્રાણવધ કરી સમૂળ વિનાશ પામ્યા હતા. પુરાણમાં કથન છે કે એક સ્વામ શરીરના બાધે (પાતંધીએ) બાણ છોડ્યું હતું તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના પગમાં વાગતાંજ તેમના પ્રાણ ગયા. એ કથનની સત્યતા સંબંધી નિર્ણય કરવો અસમ્ભવિત છે, પરંતુ એ સ્થળે સ્વામિજીએ એક સ્વામ રંગના શરીરવાળા મૂળ નિવાસીને દીઠો હતો. તેનો આકાર પ્રકાર ગરાબર કાળા રંગના હબસીને મળતો હતો. વેરાવળ-નિવાસીજનો સાથે જાત-થિત કરતાં તેમને જણાયું કે સોમનાથ નજીક ગીર પર્વત ઉપર ધણી વર્ષથી કાળારંગના શરીર ધારી કેટલાક મૂળ નિવાસીયો રહે છે. તેમની આકૃતિ આરિકાવાસી નિચો લોકોના જેવી જ આબેડુમ હોય છે કેટલા સમયથી તેઓ ત્યાં નિવાસ કરે છે તે કાંઈ કદી ચકાર્તું નથી.

સોમનાથ-મંદિરનાં દર્શન કરી સ્વામિજી સર્વ-મંદિરના દર્શન કરવા ગયા હતા. અનંતકાલથી સુપ્રસિદ્ધ ગણાતું એ મંદિર અત્યારે તો મનોહર ખંડિયેરોના રૂપમાં બદલાઈ ગયું છે. વેરાવળ અને સોમનાથ એ બન્ને સ્થાનો સમુદ્રને કિનારે વસ્યાં છે. એ ઉપરાંત સોમનાથ આગળ ત્રામુ નદીનો સંગમ થતો હોવાથી તે એક અતિ પવિત્ર સ્થાન તીર્થ છે. એ તીર્થમાં સ્નાન કરી સ્વામિજી સમુદ્ર કિનારે મથળ કરવા ગયા. પ્રભાતપાટજીમાં પુનઃ જુગતા મહારાજ સાદેજ સાથે તેમનો સાક્ષાત્કાર થયો. સ્વામિજીના વિજગિદ્ધ આકર્ષણથી મુગ્ધ અને વિહ્વાળી સ્વામિન કંઈ મહારાજને કહ્યું કે : “ સ્વામિજી ! અનેક ગ્રન્થોત્તુ એક સાથે અધ્યયન કરવાથી જેમ મસ્તક દહાન્ત થઈ જાય છે તેમ આપણું કથન સાંગતનાં પગ તેજ પ્રભાતે બુધવાડામાં પડી જવાય છે. આપ એટલી જાણી પ્રતિભાદાર શું કરવા માટેો છો ? એકાદ વિરાટ દાર્ષ સમ્પાદન કર્યાં સિવાય રહેશે નહિ એમ જણાય છે. ” સ્વામિજીએ સમ્મતિ દર્શાવવા મસ્તક દહાન્તું અને રિમનદાત્મ હતું. વેરાવળ યોગ દિવસ રવિ પડી તેઓ પુનઃ જુનામદ ગયા હતા. એ સ્થાન તેમના દારિયાવાડ અને કચ્છના પ્રવાસ દરમ્યાન કેન્દ્ર સ્થગરૂપ થયું હતું. ત્રીજી વખત જુનામદ નિગળતાંજ પોરબંદર મળતું હતું, અને ત્યાંના મુખ્ય મંત્રીને

આપના માટે એક બલામણુ-પત્ર સાથે લીધું હતું. ભાગવત-કથાકારોને મુખેથી જે સુદામાપુરીની કથા સાંભળવામાં આવે છે તે એજ પોરબંદર-પ્રાચીન સુદામાપુરી તરીકે વિખ્યાત છે. એ સ્થળે સ્વામિજીએ પ્રાચીન સુદામા-મંદિર અને જોવા લાયક અન્ય સ્થાનોનાં દર્શન કર્યાં હતાં. તે પછી દિવાન સાહેબને મકાને ગયા. દિવાન સાહેબે સ્વામિજીને અતિ આદરપૂર્વક નમન કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને ધર્મ-ચર્ચા પણ થઈ, તેથી દિવાન સાહેબ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા. તેમણે એક દિવસ સ્વામિજીની મહારાજ સાહેબ સાથે મુલાકાત કરાવી હતી. પોરબંદરમાં સ્વામિજીએ આઠ નવ માસ પર્યંત નિવાસ કર્યો હતો અને મહારાજ સાહેબની ઇચ્છાથી રાજમહેલમાં પણ રહેવા લાગ્યા હતા. તે સ્થળે એક વિશેષ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. મહારાજની સભામાં કેટલાક શાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનો હતા તેમની સહાયતાથી સ્વામિજી સંસ્કૃત સાહિત્ય અને દર્શન શાસ્ત્ર ઉપર અનેક ચર્ચા કરતા. રાત્રિ દિવસ તેઓ અધ્યયનમાં જ નિમગ્ન રહેતા. માત્ર સાયંકાળે સમયે ત્રિશ્રાંતિ લેવા માટે જ ક્વચિત્ રાજકુમારો સાથે અધારોહણ અથવા અન્ય ક્રીડામાં મુગ્ધાતા.

પોરબંદરમાં નિવાસ હતો તે સમયે તેમના અન્ય ગુરૂબંધુ સ્વામી ત્રિગુણાતીત સાથે સ્વામિજીનો મેળાપ થયો. બનાવ એવો બન્યો હતો કે ત્રિગુણાતીત સ્વામી કેટલાક વખતથી તીર્થબ્રમણ કરતા ફરતા હતા. તેઓ હમણાં દારકાથી વહાણ દ્વારા પોરબંદર આવી ત્યાં હાટકેશ્વરના મંદિરમાં ઉતર્યા હતા. ત્યાં કેટલાક સાધુઓએ હિંગલાજ તીર્થના દર્શન કરવા જવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તે સ્થાન પોરબંદરથી ધણું દૂર હતું અને તેઓ પણ અત્યાર પહેલાં ધણો પ્રવાસ કરી ચાકેલા અને પગે દુઃખી થયા હતા તેથી પગ રસ્તે હિંગલાજ જવાની આશા છોડી સ્ટીમર માર્ગે પ્રથમ કરાચી અને પછી કચ્છથી ઉઠ ઉપર મરૂભિ પાર થઈ હિંગલાજ જવાનો વિચાર કર્યો. તેમ કરવામાં દ્રવ્યનું પ્રયોજન હતું, પણ તે દ્રવ્ય લાવવું ક્યાંથી ? અનેક યુક્તિ વિચાર કરવા છતાં કંઈ નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ, એટલામાં એક સાધુએ કહ્યું કે : " પોરબંદરના મહારાજ સાહેબને ત્યાં એક બંગાલી

પરમહંસ ઉતર્યા છે. તેઓ સપાટા બંધ અગ્નિજી બોલે છે. તે એક મસ્ત પેણિડત છે. ઉપરાંત મહારાજ સાથે તેમને ખુબ મિત્રતા છે. હું તો કહું છું કે: આ આપણા ત્રિગુણાતીત પણ બંધાથી સન્યાસી છે. તેઓ અગ્નિજી પણ જાણે છે. તેઓ તેમની સાથે મુલાકાત કરી રાજ આપણને દ્રવ્યની સહાયતા કરે એવો યત્ન કરવો જોઈએ.”

ત્રિગુણાતીત કંઈક હા, ના, ક્યાં પછી સન્યાસીયોના આગ્રહથી અંતે તેમની પુમ્જાનુસાર વર્તવા તૈયાર થયા, અને બીજા દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે સાધુઓમાંના એકને સાથે લઈ રાજમહેલ નિવાસી બંધાથી પરમહંસને મળવા ગયા. ત્રિગુણાતીતજી તે વખતે સમજ્યા નહોતા કે પરમહંસ તે કોઈ બીજા નહિ પણ તેમના જ મુરખું નરેન્દ્રનાથ હશે.

તેમને સામાન્ય સાધુ જણી પ્રથમ તો પહેરગીર સિપાહીઓ રાજદારમાં પ્રવેશ જ કરવા દેતા નહતા, પરંતુ કેટલીક બેલ ચલ થયા પછી ત્રિગુણાતીતજીએ કહ્યું કે: “અમે જન્મે મહારાજ સાહેબના મિત્ર પરમહંસદેવની મુલાકાતે આવ્યા છીએ.” એવી મતલબની અંગ્રેજીમાં થીટી લખી મોકલી. સ્વામિજી તે સમયે કોઈ પરિચિત મનુષ્ય સાથે અથવા તો કોઈ સન્યાસી મુરખું સાથે સાક્ષાત્કર થઈ જવાના ભયથી મમે તેની સાથે મુલાકાત કરતા નહતા, તેથી તેમણે માડીખાનાની અગાસી ઉપર આવી ચાર તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવી તે સમયે સ્વામી ત્રિગુણાતીતજી અંદરના ભાગમાં હાથમાં ઉભેલા હતા તેથી તેમને જણાયા નહિ. કોઈ પરિચિત નહિ જણાયાથી સ્વામિજી છેક નીચે ઉતર્યા, ત્યાં તો જોયું કે સારદા (સ્વામી ત્રિગુણાતીત) ઉભેલા જ છે! ત્રિગુણાતીતજી પણ પરમહંસદેવનાં દર્શન કરવાની ધારણાથી આવ્યા પછી પોતાના જ નરેન્દ્રનાથને જોઈ વિસ્મય પામ્યા. પેરપેર દર્શનથી ઉત્તમને આનંદ થયો. સ્વામિજીએ અન્ય સાધુને વિદાય કરી ત્રિગુણાતીતજીને પોતાની સાથે રાજમહેલ ઉપર લેડી ગયા અને ત્યાં રાતના નવ દસ વાગતા સુધી વાર્તાલાપ કર્યો. વાર્તા ચિત કરતાં કહ્યું કે: “પરમહંસદેવ કહેતા કે એનામાં (નરેન્દ્રમાં) સર્વ શક્તિયો વિદ્યમાન છે. જો એ ધારશે તો સમસ્ત જગતને ડોલાવી નાંખશે.

એ વાઝવતી સત્મતા થોડી થોડી સમજી શકાય છે." સ્વામી ત્રિગુણાતી-
તજીએ પુનઃ કહ્યું કે: "ભાઈ! હું કેટલાક સન્યાસીયોના અતિથય આગ્રહથી
આ સ્થળે આવ્યો છું. તમે આ સ્થાનમાં આવી રીતે રહ્યા છો તે તો
મહેને સ્વપ્ને પણ ખબર નહતી. તેઓ દિ'ગદાજ તીર્થ જવા માટે રાજ
પામેથી દ્રવ્યની સહાયતા માંગે છે. તમે એ સંબંધી રાખને કહી બને તો
કંઈક અપારી શકો તે માટે જ તેમના એક સાધુ મહેને અહિં- તેડી
લાંબો છે." એ સાંભળી સ્વામિજીએ કહ્યું: "છટ છટ! શું તમે દ્રવ્યની
ભિક્ષા માંગવા આવ્યા છો? કેમ? શા માટે ભિક્ષા માંગવી? જો કોઈ
સ્વેચ્છાથી આપે તો ઠીક, નહિં તો દ્રવ્યને માટે કોઈની પાસે હાથ ધરવો?
એ કેવી હીન બુદ્ધિ? અને હું પણ તમારા તરફથી રાખને આગ્રહ કરવા
જાઉં શી રીતે? તમે તો જણો છો કે: દ્રવ્યને માટે હું કદી પણ કોઈની
પાસે હાથ ધરતો નથી. આજે રાજમહેલમાં છું અને કાલે કદાચ દરિદ્રની
પૂર્ણકુટીરમાં જઈ રહીશ, સન્યાસીને તેમાં લાભ તુકયાન શું! વાસ્તવિક
જોતાં બેચાર દિવસ પછી હું માર્ગમાં બટકતો ફરીશ. તમે સર્વે પરિત્રાજક
છો. અદ્રશ્ય જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમા જ સંતોષાનંદ માનવો. ગમે તેવી
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તો પણ ગ્રુપગ્રુપ તે સહન કરવી. જો તમારી પાસે કંઈ
હોય તો તે તમે તેમને આપી દો." થોડીવાર પછી ત્રિગુણાતીતજીએ સ્વામિજી
પાસેથી રજા લીધી. બીજે દિવસે પ્રાતઃ સમયે પોટલી બાધી તેઓ અન્યત્ર
ગમન કરવાનો ંદેશ કરી રહ્યા હતા એટલામાં જ હાટકેશ્વરના મંદિરમાં
સ્વામિજી પોતે તેમની સ્થાને આવી ઉભા અને બળપૂર્વક તેમની પોટલી
ઉપાડી લઈ તેમને પોતાની પાસે લઈ ગયા. ત્યાં બે દિવસ રાખ્યા પછી
અન્યત્ર જતી વખતે તેમને કહ્યું કે: "હું આ સ્થળે છું એવું મઠમાં અને
મુખ્ય કરીને સ્વામી અખણડાનંદજીને જણાવશે નહિં."

આ બનાવ પછી થોડે દિવસે સ્વામિજીએ ત્યાંથી અન્યત્ર શીઘ્ર
આસ્મા જવાની ઇચ્છા મહારાજ સાહેબને નિવેદન કરી. મહારાજ સાહેબે
કહ્યું કે: "આટલી બધી ઉતાવળથી જઈ શકાય નહિ. થોડાક દિવસ રહો
પછી જવાશે." સ્વામિજીએ કષ્ટના કરી કે: આ સ્થળે રહેવાના ઇશ્વરનો

કંઈક ગુપ્ત સંકેત હોવો જોઈએ. સ્વામિજીએ મહારાજના આગ્રહને માન આપ્યું. ત્યાંજ નિવાસ રાખ્યો અને રાત દિવસ અધ્યયન આદિ માનસિક પરિશ્રમ કરવામાં ગુલાયા.

રાજસભામાં આ સમયે સંકર પાંદુરંગ નામક એક વિદ્વાન પંડિત સભાસદ વેદનાં ભાષાન્તર કરતા હતા. તેમણે પણ થોડા દિવસ રોકાઈ જઈ પોતાના અનુવાદ કાર્યમાં સહાયતા કરવાની સ્વામિજીને પ્રાર્થના કરી. તે અનુસાર બન્ને જણ કેટલાક માસ પર્યંત દૈનિક પરિશ્રમ કરવા લાગ્યા. સ્વામિજી પણ યુનઃ યુનઃ અભ્યાસ ચર્ચા દ્વારા વેદનો મહિમા ઉત્તરોત્તર ગંધન રૂપે હૃદયંગમ કરી-તેનું અધ્યયન કરી મર્મ સમજવામાં પૂર્વનાં કરતા વિશેષ યત્નથી લ ચયા. આ રથને પૂર્વે બાકી રહેલો પનંજસિ મહા-ભાષ્યનો અભ્યાસ પણ સમાપ્ત થયો. પરંતુ તેઓ મંસ્કૃત શાસ્ત્રોના દૈનિક વિષયો સમજી લેઈને જ ચાંત ચયા નહિ. પશ્ચિમજીની સહાયતાની તેઓ ફારસી બાબા શિખવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા. થોડા દિવસમાં જ તેમણે કેટલોક ફારસી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. પશ્ચિમજીએ કહ્યું હતું કે: “સ્વામિજી! યાદ રાખજો કે ભવિષ્યમાં એ ભાષા-જ્ઞાન આપના ઉપયોગ-મા આવશે.”

વેદનું ભાષાતર આવતું હતું તે સમયે પશ્ચિમજીને સ્વામિજીની અદ્ભુત બુદ્ધિશક્તિ અને સક્ષમદ્રષ્ટિનો પરિચય થયા પછી તેમણે એક દિવસ કહ્યું કે: “સ્વામિજી! હું ધાઈ છું કે તમે આ દિશામાં વિશેષ ઠાંધ કરી ચકરો નહિ. કારણ કે આ દેશમાં આપની શક્તિનું યથાયોગ્ય પ્રમાણ સમજવા માટે અધિકારી મનુષ્યો બહુ થોડાં છે. આપે તો એક વખત યુરોપાદિ દેશ તરફ ગમન કરવું ઉચિત છે. ત્યાંના લોકો આપની વિદ્યાનું મૂલ્ય આકરો, અને મૂંઢે ખાત્રી છે કે આપ તેઓમાં સનાતન ધર્મનો પ્રચાર કરી તેમની શિક્ષા અને સહાયતા ઉપર નવન પ્રકાશનું ફિરજો પાડી ચકરો.” સ્વામિજી માત્ર સાંભળી જ રહ્યા. તેમના મનમાં પણ કેટલાક દિવસથી એવા વિચારનો કણ આભાસ હતો-ન થયો હતો, તે સાથે પશ્ચિમજીના કથનનું અંકુશ જોઈ તેઓ કંઈક મંતોષ પામ્યા, પરંતુ પ્રકટરૂપે કંઈ

ખોલી શક્યા નહિ. માત્ર જુનાગઢમાં અવસ્થાન કરતા તે સમયે સાક્ષરતા છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા મહોદય સમક્ષ એક દિવસ વાર્તાલાપ કરતાં કરતાં પાશ્ચાત્યદેશ તરફ જવાની ઇચ્છા તેમણે દર્શાવી હતી, પરંતુ તે માત્ર અનિશ્ચિત કલ્પના પેઠે મનમાં ઉદય પામી ત્યાંજ અદ્રશ્ય થઇ હતી. કારણ કે તે વખતે એ સંકલ્પ કાર્યના રૂપમાં બદલાય એવો કોઇ પણ પ્રકારનો સંભવ નહોતો.

એ સમયે સ્વામિજીના મનમાં પ્રબળ અસ્થિરતા ઉદય પામી હતી. સ્વામી ત્રિશુલાતીતજ સાથે મેળાપ થયો તે સમયે તેમના મનમાં એક પ્રબળ શક્તિનો વિકાસ તેઓ અનુભવતા હતા એવું અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ. સત્ય કહીએ તો તે સમયે તેમનામાં એવી એક શક્તિનો ઉદય, માત્ર તેઓએ જ નહિ પણ પૌરખંદર રાજસભાના પ્રત્યેક પવિત્ર અને જ્ઞાતી જનોએ પણ જોયો હતો. તે સર્વે શંકર પાણ્ડુરંગના અભિપ્રાયને ટેકા આપતાં જોક્ષ્યા હતા કે: “સત્ય છે સ્વામિજી! ભારતવર્ષ આપને માટે યોગ્ય સ્થાન નથી. આપ પાશ્ચાત્ય દેશ તરફ ગમન કરો અને એક વખત ત્યાં અગ્નિ પ્રકટાવી આવો. આપ જોઇ શકશો કે, તે દેશના ભોક્ષા આપના પ્રત્યેક કથન પ્રમાણે ઉઠ બેસ કરશે.” આ સમયે તેઓ જે જે સ્થાનમાં ભ્રમણ કરતા હતા અને જે જે રાજ, રજવાડાઓ અને શિક્ષિત મનુષ્યો સાથે તેમણે વાર્તાલાપ કર્યો હતો તે સર્વે તેમના મનમાં દેશને માટે કાંઈક કાર્ય કરવાની પ્રબળ બ્યાકુળતા અને અસ્થિરતાની ભાવના જોઇ શક્યા હતા. તેઓ તેમના અંતઃકરણની મહનતા માપી શકતા નહિ, પરંતુ તેમને જોત્રાં જ સમજી શકતા કે તેઓ કોઇ એક પ્રબળ ચિન્તારૂપી અગ્નિ વડે દગ્ધ થઇ રહ્યા છે. વસ્તુતઃ તે સમયે તેમના મનમાં કયે પ્રકારે ભારત-વર્ષની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પુનઃ પાછી સ્થાપી શકાય તે સિવાય અન્ય કશી ચિન્તા નહતી. પ્રાચીન મતાવલંબીઓની અંધતા અને આધુનિક સુધારકોની અપરિણામદર્શિતા જોઇ સ્વામિજી વિચલિત થયા હતા, અને જેઓ પોતાને જનસમાજના નેતા (Leader,) કહી ગર્વ દર્શાવતા તેમના અનેકની કપટતા અને મૂઢાચાર તેમજ સર્વત્ર ક્ષુદ્ર દ્વેષ દિસા, સ્વાર્થાતુ-

સંધાન, અને એકતાનો અભાવ જોઇ તેઓ મનમાં ને મનમાં વિશેષ દુઃખ પામતા હતા. તેમણે જોયું કે, ભારતવર્ષમાં ગગન-સ્પર્થી ગૌરવ અને મહાવનાં ખીજ યુગ રૂપે વિરાજી રહ્યાં છે, અને આર્થ-સંબ્યતાની અનેક અતુલનીય સમ્પત્તિ દેશભાતાના ચરણ તળે વિગ્નિત અને વિક્ષિપ્તરૂપે પ્રતિત થઇ રહી છે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંબ્યતાના મોહ-કીચકમાં લપટાયલા, દ્વિતાદિત જ્ઞાનશૂન્ય અક્ષલહીણ હિંદી-સુધારકોના બચકર કુહાડા અને કેવાના દેડકા જેવા આત્મ-અહંકારવડે કુલી ગયેલા, રક્ષણથીલ સમ્પ્ર-દાયની અંધતા અને બહિરતા, એ ઉભય વિપદનું સંમેલન, દિન પર દિન દેશનું સર્વનાશ સાધન કરી રહ્યું છે ! તેમણે એ પણ જોયું કે : એ ઉભય વિપદમાંથી દેશનું રક્ષણ કરવું વિશેષ આવશ્યક છે. તેથીજ તેમને જે જે મનુષ્યો ઉપર શ્રદ્ધા હતી અને જેમના ઉપર તેમને પ્રેમ હતો તે સર્વને તેમણે કહ્યું હતું કે : “ એક નવિન યુગ પ્રવર્તવાની તૈયારી છે. તેમ યથાથી પુરાતનમાં અનેક પ્રકારના ફેરફાર થશે ખરા પરંતુ તેનો સમૂળ નાશ થશે નહિ. માત્ર જગતની ચારે દિશામાંથી એક નૂતન આશા, નૂતન આશંકા અને નવિન તેજસ્વી રશ્મિઓ આ પ્રાચીન દેશમાં આવી પડશે.” તેઓ સારી યેડે સમજી ચક્રા હતા કે : “વર્તમાન સમયે કેવળ ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ અથવા તપસ્ચામાં શુલ્ક રહેવા કરતાં, ફરિકાવસ્થામાં આવી પડેલા ભારત પ્રદેશનો ઉદ્ધાર અને ઉન્નતિ કરવી એજ અતિશય આવશ્યક, વાંચનીય અને સમગ્ર ધર્મને જાગ્રત અને પુનર્જીવિત કરવો એજ અત્યારે અતિ શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે.” દેશીય નરપતિયોને તેમજ યુધ્ધ યુધ્ધ રાજ-દિવાનોને સ્વામિજી એજ વિચાર દહેતા વિચરતા, અને તેમણે પણ એ આત્મ-સાદાત્મકારી મહાપુરુષના હૃદયમાંથી કિત્તેન જોયેથી ગંભીર દર્યાનુકારક દેવવાણી અવનત મસ્તકે સંવળી કરી હતી. તે સમયે સ્વામિજી અંતઃકર-ણના બહુ ઉંડા પ્રદેશમાં અનુભવવા લાગ્યા કે : “ ભારતવર્ષની ઉન્નતિ કરવા માટે પ્રથમ એક વખત પાશ્ચાત્ય દેશમાં જઇ ભારતવર્ષના અતિન ગૌરવનું વર્ણન છતર ફેરીને મેનગાવવું પડશે. ભારતવર્ષનું ધર્મ-દર્શન (યાત્ર) માં આજ્ઞાની અનન્ત વાણીનો જે જ્વનિ શાલ છે તે જોગ-

વિલાસમાં લપટાઈ રહેલી, બળમદ વડે મદાંધ બનેલી પાશ્ચાત્ય વીર જાતિ-
 યોને સંમળાવવો જોઈએ, નહિંતો આપણો ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ થશે નહિં.”
 તેથી જ આજે પોરબંદર નિવાસી પરિહારી સલાહ, તેમના હૃદયની પ્રત્યેક
 નસોમાં બળપૂર્વક આઘાત કરવા લાગી, અને તે પ્રત્યેક આઘાતને લીધેજ
 હૃદય સમુદ્રના ચારે ખુણાઓથી અગણિત ભાવના ધરંગ લાવી ઉઠ્યાં. તેઓ
 પ્રેમપૂર્વક જેમ જેમ વેદાધ્યયન કરવા લાગ્યા, અને જેમ જેમ આર્ય
 ઋષિયો દ્વારા પ્રચાર પામેલાં દર્શનાદિ સંગ્રંથી વિચાર કરવા લાગ્યા તેમ
 તેમ પ્રત્યેક સિરામાં અનુભવ કરવા લાગ્યા કે: “સત્ય છે, ભારત એ
 જગતને માટે વરદાન ધર્મજનની, આધ્યાત્મિકતાનો મૂલ ઝરો અને માનવ-
 સભ્યતાની આદિ જન્મભૂમિ છે. પરંતુ ભારતવર્ષનો એ ગૌરવમહિમા,
 અગ્નિતાના અન્ધકારમય ઢગલા નીચે હમેશને માટે દટાઈ રહ્યો છે. કરોડો
 ભારત સંતાન એમાંનું કિચિત્ પણ જાણી શક્યા નહિં. એજ તેમના
 મનઃકષ્ટનું વિશેષ કારણ થયું. તેઓ સ્પષ્ટરૂપે જોઈ શક્યા હતા કે: “જળ
 પ્રવાહમાં ધસડાતી જીર્ણ અદાલતની પેઠે, વિદેશી શિક્ષા દીક્ષાના સેંકડો
 વર્ષથી થતા પ્રબળ આક્રમણથી ધ્વંસ પામતી જતી આર્ય સભ્યતા ભવિ-
 ષ્યમાં ટકી શકે એમ નથી, અને જેઓ એ સભ્યતાના નાયક, શિક્ષકપદના
 અધિકારી અને ગૌરવ રક્ષક છે તેજ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અથવા પુરોહિતો-
 માના અનેક પુરોહિતો, કર્તવ્ય વિમુખ, ધર્મ પાલનમાં ઉદાસીન, આચાર
 બ્યવહારમાં અનિયમિત, અને આત્મ રક્ષણમાં અસમર્થ થઈ રહ્યા છે!
 માત્ર દેનોબ્રાફ-વાર્જની પેઠે બ્યાકરણ અને દર્શન ચારિત્રનાં કેટલાંક ગોખી
 રાખેલાં વાક્યો બોલવામાં જ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય શોધ ગયેલું માને છે!
 સત્ અસત્ વિચાર દ્વારા પ્રાચીનનો જીર્ણોદ્ધાર કરી યતનની પ્રતિષ્ઠા અથવા
 જાતીયતાની વૃદ્ધિ થવી એતો કોઈ પણ દિશામાં જણાતું જ નથી.” એ સર્વ
 વિષયો પ્રત્યે સ્વામિજી જેમ જેમ વિચાર કરવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમનું
 હૃદય અસહ્ય યથા ઉઠ્યું: “હું શું કરી શકીશ? મ્હારા દ્વારા ક્યું મહદ્
 કાર્ય થવાનો મંભવ છે?” પુનઃ પુનઃ એ વિચાર કરતાં કરતાં તેઓ સમયે
 સમયે હતાશ થઈ જતા. તેમ છતાં તેના તેજ વિચાર પુનઃ પુનઃ કરવાનું
 ત્યાગ કરતા નહિં.

“ ગમે તેમ હો, અંતે એક દિવસ તેઓ પોરબંદર નિવાસીઓની માયાના બંધનમાંથી મુક્ત થઇ, પરિવારક સન્ધ્યાસી-વેશે સુપ્રસિદ્ધ દારકા-ધામમાં જઇ પહોંચ્યા. દારકાના હવે તે પ્રાચીન દિવસો નથી. જે સ્થાનમાં એક દિવસ અતીત ભાગવતવર્ષના હૃદય દેવતા પુણ્ય સ્મૃતિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને રાજત્વ કર્યું હતું અને જે પવિત્ર જુમિ સતત પ્રવળ પરાકાન્ત યાદવ વીરગણોના વીર ચરણતલથી કમ્પાવમાન થઇ રહેતી તેજ સ્થળે આજે મહાસાગરનાં નીચ જળતરંગો કૌતુકસહિન કોડા કરી રહ્યા છે. ‘અરેરે’ તે પ્રાચીન દિવસો તો આદ્યાજ ગયા’ તે પ્રાચીન ગૌરવ તો પુત્રજ થઇ ગયું !

દારકામાં નિવાસ કર્યા પછી સ્વામિજી પુનઃ પૂર્વવત્ પરિવારકને શોભે એવી સ્વતંત્રતા ભોગવવા લાગ્યા. કવચિત્ ગહન ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઇ રહેતા, કવચિત્ જૂનકાળની ભારત-કીર્તિનું સ્મરણ કરતા, કવચિત્ નિરાશાજનિત બધ કરતાને સીધે તેમનું દુઃખી દરજ્જા હૃદય, અનંત અંધકારના દગ્ધામાં ડૂબી જતું ! કવચિત્ આશાના ઉજ્જવળ પ્રકાશથી હૃદયની આનંદ લહરીયો પ્રત્યેક તામે પ્રકુલિત થઇ નૃત્ય કરતી. તેઓ કોઇ પણ પ્રકારે આશાનો સ્પર્શ કરી શકતા નહિ, અને ઇષ્ટદેવતા પાસે મનવંચીના પૂર્જ કરવા માટે પ્રાર્થના કરવાનું પણ છોડતા નહિ. તેઓ અપાર સાગરને કિનારે એસી પ્રવળ પ્રવાહ-વેગ અવલોકન કરતા અને વિચારતા કે: “વિદેશી સભ્ય-તાનો પ્રબલ પ્રવાહ કેવી રીતે બંધ પાડી શકાય ?” એ ભાવનાપૂર્વક નીલ સાગરને સડામે કિનારે જોતાં જોતાં, હૃદય ચિને, વાવટોગિયાથી દંઢાપણ અવિખ્યના ગર્ભમાં શું સમાવણું છે તેનો વિચાર કરતાં કરતા કોઇ કોઇ સમયે તેઓ આત્મજ્ઞાન વિસ્મૃત થઇ જતા !

દારકામાં તેમજે શ્રીમત્ ચંદ્રાચાર્યજીના સારથ મંડમાં આશ્રય મદ્ય કર્યો હતો. મંડના મદન્તજીએ તેમનો સારો આદર સત્કાર કર્યો હતો, અને તેમને નિવાસ કરવા માટે એક નિર્નય આગેડો એપી દીધો હતો. એ નિર્નય સ્થાનમાં એવી સ્વામિજી વિચાર કરતા કે: “એક સમયે આ મંડ વિદ્યા-સપને માટે કેવું એક સ્થળ હતું ? આ સ્થાનમાં પ્રત્યેક યુગમાં દેટલા સંપુ-

સન્યાસી, કેટલા યતિ અને કેટલા પંડિતોની અચ્ચુરજ પતિત થઈ છે ! અને આજે એ મઠની કેવી દુર્દશા થઈ રહી છે ! એક વખતના આદ્ય શંકરાચાર્ય ભગવાનની કેવી અલૌકિક ધર્મભાવના હતી અને આજે કેવી ગતિ મતિ પ્રવર્તી રહી છે ? જૈન યુગમાં યમયાગાદિનું ખણ્ડન ચતાંજ કૌપિનધારી યોગેશ્વર ભગવાન ચંકરે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધીનાં પ્રત્યેક સ્થળોમાં બ્રાહ્મણ-ધર્મને કેવો ગગનભેદી વિજયધોષ કર્યો હતો અને આજે તેમનાજ પદવિધરો ભારતવર્ષમાં પરસ્પર કેવા દ્વેષ અને અહંભાવનાનાં મૂળ શેપી રહ્યા છે ! ” આવા અનેક વિચારો કરતાં કરતાં સ્વામિજીનું ભાવના-મોહક હૃદય વ્યાકુળ થઈ ઉઠતું, અને ઉચ્છ્વ અચ્ચુરજ વડે બન્ને નેત્રો ઉમ્મરાઈ જતાં ! તેઓ દેશની દુર્દશા નિહાળીને માત્ર અત્યુપાતજ કરતા નહિ પણ ક્યે પ્રકારે એ દુર્દશા દુર કરી શકાય તેની રાત્રિ દિવસ ચિન્તા કરતા. તે ચિન્તાનો આદિ અંતજ ન હતો. તે દિશાહીણ, કિનારાહીણ, ચિન્તા-સાગરમાં તેઓ જાણે એક સુકાની વગરની નૌકા પેડે લક્ષ્યહીણ થઈ તથાયા જતા, પરંતુ એક દિવસ કિનારો હાથ લાગ્યો. સારલા મઠના નિર્જન ઓરડામાં અંધારે બેઠાં બેઠાં એક દિવસ તેઓ ભવિષ્યત-ભારતનું ઉત્તવજ ચિત્ર જોઈ શક્યા. ધન્ય એ પવિત્ર સ્થળને !

હારકાં લાગ કરી સ્વામિજી (૬૨૭) માંડવી ગયા. તે સ્થળે અનેક ભક્ત બંધુઓની શ્રદ્ધા-ભક્તિ, પ્રેમનું આકર્ષણ કરી પ્રથમ નારાયણ સરોવર નામક તીર્થમાં અને પછી આશાપુરી, કોટીધર, વગેરે બ્રમણ કરી પુનઃ માંડવીમાં આવી પહોંચ્યા. સર્વ સ્થળોમા તેઓ પૂર્વની પેઢેજ ગમે ભાં શયન તથા ભિક્ષા માગીને ઉદર પોષણ કરતા અને ઇષ્ટ દેવતાના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહી સ્વેચ્છા વિહારી સિંહની પેઢે બ્રમણ કરતા કરતા હતા.

માંડવીમાં સ્વામી અખણ્ડાનન્દજી સાથે પુનઃ સ્વામિજીને મેળાપ થયો. તે સમયે તેઓ પોતાને ન્હાની વયના ધારતા તેથી વિચારતા કે, સ્વામિજી મ્હારી પરીક્ષા કરે છે, તેથી લાગ મગતાં જ તેઓ તેમની સાથે મુલાકાત કરતા. આ સમયે પણ તેઓ બન્નેએ એક વૃદ્ધા શેઠાણીને ઘેર આઠ દિવસ એકત્ર નિવાસ કર્યો હતો. અંતે અખણ્ડાનન્દ સ્વામિ તેમની પ્રેમતિ છોડવા

મહાતા નહિ' તેથી સ્વામિજીએ પરાણે તેમને રબ આપી. માંડવી ત્યાગ કરતાં પહેલાં કચ્છના મહારાજ તથા તેમના દિવાન સાહેબના આમં-
ત્રણથી તેઓ એક વખત કચ્છ રાજ્યમાં ગયા હતા. ત્યાંથી તેમણે ધણી
ખાઉ પર્વતન કરી પાલિતાણા નામક પ્રાચીન સ્થાનમાં શેત્રુંજય પર્વત
ઉપરનાં પવિત્ર જૈન મંદિરનાં દર્શન કર્યા હતાં. શેત્રુંજય પર્વત ઉપર
હિંદુઓ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત એક હનુમાનજીનું મંદિર અને હેનુગાર નામક
મુસલમાન પીરનું એક મુસલમાન દેવાલય છે. પર્વતના શૃંગ ઉપરથી ચારે
દિશાનું દ્રષ્ય અતિ મનોહર દેખાય છે. પર્વતની તળેટીમાં-નીચે-ધણે દૂર
સુધી સમતલ ક્ષેત્ર, પૂર્વ દિશામાં ખંભાતનો ઉપસાગર અને ઉત્તરે ચામર્દી
શિખર શોભિત શિહોરની ચેલમાલા છે. અહા! દ્રષ્ય અતિ મુંદર! એ
વિશાળ પૃથિવી ખટ ઉપર કેટલી જાતિનો ઉદય અને અસ્ત થઈ ગયો
હશે તેનું સ્મરણ આજે કાણ કરે છે! ત્યાંથી થોડે દૂર ભારતવર્ષની જૂન
પૂર્વ રાજધાની પ્રાચીન-વલ્લભીપુર નગરનાં દર્શન થાય છે. પામાત્યોની
રોમનગરી કરતાં પણ અતિ પ્રાચીન વલ્લભીપુર, આજે તદાઈ પૂર્વે ગૌરવ
ક્યાં જતું રહ્યું છે વાં? સ્વામિજીએ તે તરફ રિયર દ્રષ્ટિ ફેરવી એક ઉડા
નિશ્વાસ નાખ્યો!

શેત્રુંજય પર્વત ઉપરથી નીચે ઉતરી સ્વામિજીએ પાલિતાણાનાં
સેંકડો મંદિરનાં દર્શન કર્યા. પછી ત્યાંથી અન્ધન ગમન કર્યું. પ્રભાસપાટણ
અને પાલિતાણામાં સંગીતય તરીકે તેમની સારી ખ્યાતિ ઘટી હતી. ત્યાંથી
ફરતાં ફરતાં સ્વામિજી શીખંત ગાયકવાડ સરકારની રાજધાની વડોદરામાં
આવી પહોંચ્યા હતા. ત્યાં તે વખતના યુદ્ધ, વિદ્વાન અને ધર્મનિષ્ઠ
દિવાન સાહેબ મણિભાઈ જયભાઈને મળ્યાં. ચોક્કસ દિવસ આવિષ્ય મદજૂ
કર્મા પછી તેઓ ત્યાંથી મધ્યભારતના ખંડવા સહેરમાં જઈ પહોંચ્યા, અને
ફરતાં ફરતાં બાણુ દરિયાસ મહેપાખાણ નામક એક વજીલના મકાન સુધી
આવી ઉભા. કચેરીમાંથી ઘેર આવ્યા પછી દરિયાસગામીએ બારણે એક
સન્ધ્યાએ હમેશો દોડા પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તેમજુ પહોંચે કે તેઓ એક સાધારણ
સન્ધ્યાસી હતો, પરંતુ તેમની સાથે થોડીક વાતચિત કરતાં જ બરડું કે:

આવે! અસાધારણ મહાન પણિત કેષ્ઠ દિવસ તેમના જોવામાં આવ્યો નથી. તેમણે તેમને પોતાના ઘરમાં જોવાની આશ્રય આપ્યો. ઘરનાં 'સર્વે' મનુષ્યો સ્વામિજીની પ્રેમ ભાવે સેવા કરવા લાગ્યાં. આ સ્થળે તેમણે ત્રણ સપ્તાહ નિવાસ કર્યો હતો. વચમાં માત્ર એક વખત હોદાર તરફ જઈ આવ્યા હતા.

ખંડવાના બંગાલીયો અને અન્ય નિવાસીઓ સ્વામિજી સાથે વાર્તાલાપ કરતાં તેમના અદ્ભુત શાસ્ત્રગાન અને ઈંગ્રેજી સાહિત્ય ઉપર અધિકાર જોઈ વિસ્મય પામ્યા હતા.

હરિદાસબાપુએ સ્વામિજીને જનસમાજ સમક્ષ એક બાપજી કરવાનો આગ્રહ કર્યો. સ્વામિજીએ પ્રથમ ઉત્તર દીધો કે: "પ્રજાજનો સન્મુખ બાપજી આપના કરતાં પૂર્વે જેમ શુર-શિષ્ય વચ્ચે વાર્તાલાપ-ચંકા સમાધાન-ચતાં તે પ્રમાણે પરસ્પર સન્મુખ બેસી કોઈ વિષયની ચર્ચા ચક્રાવીએ તો બહુ સારું. કારણ કે તેમ યત્નાથી ચર્ચાનો વિષય સર્વને સ્પષ્ટ રૂપે સમજશે અને વક્તા તથા શ્રોતાની વચ્ચે એક બીજાની મનોભાવનાનું આદાન-પ્રદાન થવાનો લાભ મળશે, પરંતુ હરિદાસબાપુએ અતિશય આગ્રહ દર્શાવતાં સ્વામિજીએ અર્ધ સમ્મતિ દર્શાવી કહ્યું કે: "જન સમુહ સમક્ષ બાપજી કરવાનો અભ્યાસ નહિ હોવાથી અવાજનું ધોરણ કેવું રાખવું તે હું સમજી શકતો નથી. તેમ છતાં પણ જો અનેક શ્રદાસમ્પન્ન પ્રેમી શ્રોતા એકત્ર થશે તો તેમની સહાનુભૂતિથી ઉત્સાહિત થઈ હું બેચાર કથન કહી શકીશ. કારણ કે પ્રેમી શ્રોતાજનો એકત્ર થાય તો વક્તાની શ્રુત રહેલી આંતર-શક્તિ પોતાની મેજે જ વિકસી ઉઠે છે. પરંતુ ખંડવા જેવા સામાન્ય શહેરમાં શ્રોતાની ગેરહાજરી હોવાથી હરિદાસબાપુની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ નહિ. ખંડવામાં નિવાસ કર્યો તે સમયે ત્યાંની દિવાની દાઈના જડજ બાપુ માધવચન્દ્ર બંદોપાધ્યાયે સ્વામિજીના સન્માનાર્થે ત્યાંના સમસ્ત બંગાલીયોને એક દિવસ ભોજન આપ્યું હતું. ભોજન પહેલાં અને પછીનો સમય ઉત્તમ પ્રકારે વ્યતીત થાય એવી ઇચ્છાથી સ્વામિજી હાથમાં ઉપનિપત્ત લઈ નિમન્ત્રણ સ્થળે પધાર્યા હતા. સમામાં સર્વ એકત્ર થતાં જ

તેમણે ઉપનિષતના કેટલાક કહિન પ્રમંથો વાચી એક બાળક પણ સમજી શકે એવી ભાષામાં તેની અતિ સરલ વ્યાખ્યા કહી મંમળાવી. ભોજન સમયે બાળુ પ્યારીલાલ ગાગુલો નામક એક વકીલને પણ નિમન્ત્રણ કર્યું હતું. તેઓ મંસ્કૃતજ વારીકે પ્રસિદ્ધ હતા. તેથી સત્તામાં સમાવેશકર્તુ સ્થાન તેમને આપવામાં આવ્યું હતું. તેમણે સ્વામિજીને કેટલાક પ્રશ્નો કર્યા હતા તે પ્રશ્નના ઉત્તરની સ્વામિજીએ જે સરલ વ્યાખ્યા કરી હતી તે સાબળી અતિ વકીલ સાહેબ નિસ્તર વધ ગયા હતા. સ્વામિજીની ઉપનિષત કથા સમાપ્ત થતાં પ્યારીમાયુએ હરિદાસમાયુના કાનમાં કહ્યું હતું કે: "સ્વામિજીના દર્શન કરતા જ કંઈપણ વાચ છે કે તેઓ અવિધ્યમાં એક જગત પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ થશે."

ખંડવામાં નિવાસ હતો તે સમયેજ સ્વામિજીના મનમાં અમેરિકાસ્થિત ચિકાગોની ધર્મ-મહાસભામાં જવાનો સંકલ્પ થયો હતો. જુનાગઢ અને પોરબંદરમાં જે વિચારોના માત્ર અંકુરો જાણાતા હતા તેણે આ સ્થળમાં સ્પષ્ટરૂપે આકૃતિ ધારણ કરી. તેમણે એક દિવસ હરિદાસમાયુને કહ્યું હતું કે: "જે કાંઈ મને આવવા જવાનો અર્થ આપે તો હું ચિકાગો જાઉં." ખંડવા ત્યાં કરતા પહેલા હરિદાસમાયુએ સ્વામિજીને ઘોડા દિવસ રહેવા ધણો આમંત્ર કર્યો પરંતુ તેમણે ઉત્તર દીધો કે: "તમે જાધા એટલા પ્રેમથી મહારી સેવા કરો છો કે જેથી તમને છોડી જવાનું મન થતું નથી પરંતુ મહારાથી રહી શકાય એમ નથી. હું તીર્થપર્વટન કરવા બહાર નીકળ્યો છું. રામેશ્વર પર્વત તો જબુંજ પડશે. જે આ પ્રમાણે દીર્ઘકાળ પર્વત હું સર્વ સ્થળે પહોં રહું તો અવિધ્યમાં મહારો મંકલ્પ સિદ્ધ થાય નહિ." હરિદાસમાયુએ જાણ્યું કે: હવે સ્વામિજી નક્કી જશે ત્યારે તેમણે મુગધ નિવાસી પોતાના એક સહોદર ઉપર તેમને જલામણ પત્ર લખી આપ્યો અને કહ્યું કે: "મહારા બાઈ આપને જમીનદાસ સાથે પરિચય કરાવી આપશે, બહુ કરીને તો તેઓ આપને વિશેષ સદાવત્તા અપાવી શકશે સ્વામિજી સાથે હું હું કે આપનું અવિધ્ય અદ્ધ ઉન્નય છે." સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: "હું તો કંઈ કદી શકને નથી પરંતુ મહારા ચુકેવ તો મહાન શ્રેયની અનેક ઉત્તમ વચનો

કહેતા. ” એ પછી ખંડવા નિવાસી ઘણા બહતો અને બંધુઓ પાસેથી રમ્મ લઈ તેમનાં પવિત્ર પગલાંએ મુંગધને પવિત્ર કર્યું. હરિદાસબાપુએ તેમને એક ટિફ્ટ ખરીદી આપી રેલવેમાં બેસાડ્યા. સ્વામિજીએ તેમને આદિર્વાદ આપ્યો અને ઇશ્વરનું નામ-રમરણ કરતા કરતા તેઓ સ્વાના થયા.

મુંગાઈ ઈલાકામાં સ્વામિજી.

ઈ. સ. ૧૮૯૨ ના જુલાઈ માસના અંતિમ ભાગમાં સ્વામિજી મુંગાઈ નગરીમાં પધાર્યા. આ સ્થળે હરિદાસ-બાપુના સહોદરની સહામતાથી પ્રખ્યાત ઍરિસ્ટર મિ. રામદાસ હખીલદાસ સાથે તેમનો પરિચય થયો. ઍરિસ્ટર સાહેબના આગ્રહથી તેઓ તેમને મકાને નિવાસ કરવા લાગ્યા. મુંગધમાં પણ તેઓ અધિકાંશ સમય વેદ-ચર્યામાં નિમગ્ન રહેતા. દેવવશાત્ એક દિવસ અબેદાનંદ સ્વામી સાથે તેમનો મેળાપ થયો હતો. તેઓ કહે છે કે: “ આ સમયે સ્વામીજીનું હૃદય જાણે અગ્નિકુણ્ડ જેવું થઈ ગયું હતું. તેઓ ખીખ કાઢ વિચારજ કરતા નહિ. માત્ર ક્યે પ્રકારે ભારતવર્ષની પ્રાચીન આધ્યાત્મિકતા પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરી શકાય તેનાજ રાત દિવસ વિચાર કરતા. ” સ્વામિજીના ચિંતાની ઉત્કંઠા જોઈ અબેદાનંદજી ભય પામ્યા હતા. તેઓ કહે છે કે; “ તે સમયે સ્વામિજીને જોતાંજ જાણે એકાદ પ્રચણ્ડ વાવંટાળીયો નહોતો એવું મનમાં થતું. ” સ્વામિજીએ પોતે પણ તેમને કહ્યું હતું કે; “ કાલી ! મહારા હૃદયમાં એટલી બધી શક્તિનો જમાવ થયો છે કે હૃદય કદાચ શરીર જવાનો ભય લાગે છે. ”

કેટલાંક અઠવાડિયા મુંગધમાં નિવાસ કર્યા પછી સ્વામિજી પુના તરફ સ્વાના થયા હતા. સ્વામિજી સેકંડ ક્લાસના જે હખીલામાં પ્રવાસ કરતા હતા. તે જ હખીલામાં દેવમકત લોકભાન્ય પાલગંઆધરતિલક મહારાજ અને

• ઍરિસ્ટરનું નામ હરસનદાસ હખીલદાસ હોયું જોઈએ. લેખક.

ખીમ પણ કેટલાક સહૃદયો બેઠા હતા. સ્વામિજીને જોઇ તેઓ અંગ્રેજ ભાષામાં પરસ્પર વાતચિત કરવા લાગ્યા કે: “આવા બાવાઓને લીધેજ ભારતવર્ષનું” સર્વનાથ થયું છે.” તેઓ ધારતા હતા કે: સ્વામિજી અંગ્રેજ બન્યુંતા નથી તેથી જ સ્વેચ્છાપૂર્વક મન મ્હારે તેવા ચબ્દો બોલવા લાગ્યા. પણ હો. મા. તિલકમહારાજ સન્યાસીયોનો પણ લખ સ્વામિજીનું સન્માન કરતા હતા. પ્રથમ તો સ્વામિજી તેમનો વાદવિવાદ સાંભળી રહ્યા, પણ છેવટે જ્યારે તેઓ પણ તેમની વાતચિતમાં સામિલ થઇ ગયા ત્યારે સ્વામિજીની અદ્ભુત પ્રતિભા જોઇ સર્વે મુગ્ધ થઇ ગયા! હો. મા. તિલકમહારાજે સ્વામિજીને પોતાને ઘેર લઇ જઈ એક માસ પર્વત શય્યા હતી.

પુનાના સુપ્રસિદ્ધ વેદવેત્તા, દેશમક્તા મહાત્મા બાલગંગાધર તિલક મહારાજ સાથે અનેક વિષયની ચર્ચા ચલાવવાતાં સ્વામિજીને બહુ સંતોષાનંદ થયો હતો. આ સમયે લીંબડીના ઠાકોર સાહેબ મહાજ્ઞેશ્વર છે એવું સાંભળવાથી સ્વામિજી ત્યાં પધાર્યા. લિંબડીના ધર્મનિષ્ઠ ઠાકોર સાહેબ જયવંતસિંહજીને ધણે દિવસે ગુરુદર્શન થવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા અને હમેશને માટે લીંબડીમાં નિવાસ કરવાનો વારંવાર સ્વામિજીને આમંત્રણે, પરંતુ સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “મહારાજ! હમણું નહિ”. હમણું મ્હારે એક કાર્ય કરવાનું છે. તે કાર્ય માટે મ્હારે આમતેમ સર્વેન કરવું પડશે. જ્યાંસુધી મ્હાડું તે કાર્ય પૂરું નહિં થાય ત્યાંસુધી મ્હારાથી વિશ્રાંતિ લેવાય તેમ નથી. જ્યારે વિશ્રાંતિનો સમય આવશે ત્યારે આપના જ સ્થાનમાં આવીને નિવાસ કરીશ.”

ત્યાંથી સ્વામિજી બેસઘાવ ગયા અને સગવડવિઝનનું ફોરેસ્ટ ઓફિસર બાલુ હરિપદ મિત્રના મહાનમાં નવ દિવસ પર્વત નિવાસ કર્યો. હરિપદનાચુ-એ સ્વામિજી સંનંદી જે કાંઈ કહ્યું છે તે અને તેમના જ સમ્બોધા અંગ્રે પ્રકટ કરીએ છીએ:—

ધ. સં. ૧૮૬૨, તા. ૧૮ મી અક્ટોબર મંગળવાર. બે કલાકથી સન્ધ્યા સમય થયો છે. મ્હારો એક વડીલ મિત્ર, એક દૃષ્ટ પુત્ર ચીર-ધારી, પ્રકુપ્ત મુખ કાંતિવાળા યંગાલી સન્યાસી સદિન મ્હારે ત્યાં આગમ.

તેમણે કહ્યું કે: “આ એક વિદ્વાન બંગાળી સન્યાસી આપને મળવા માટે આવ્યા છે.” સન્યાસી મહારાજની મૂર્તિ ઉત્તમ પ્રશાન્ત, ચક્ષુમાંથી નજીવિદ્યુતનો પ્રકાશ જરી રહ્યો છે. ચરીરે મોટો ઝખ્ખો, માથે ભગવો ફેટો અને પગમાં મહારાષ્ટ્ર દેશનાં ચમ્પલ (જેડા) ધારણ કર્યા હતા. તે અલૌકિક મૂર્તિનું સ્મરણ ચતાં જાણે હમણાં જ હું તેમને મ્હારી દ્રષ્ટિ સમીપ જોઈ રહ્યો છું. તેમના દર્શનથી આનંદ થયો. તેમના તરફ મન આકર્ષાયું તેનું કારણ તે સમયે હું જાણી શક્યો નહિં. ઘોડીવાર પછી નમસ્કાર કરી પૂછ્યું કે; “મહારાજ! આપ તમાકુ પીયો છો? હું કાયસ્થ છું. મ્હારી પાસે એકજ હુકો છે. આપ તે હુકો પી શકો તો હું તમાકુ ભરી તૈયાર કરી આપું.” સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો; “તમાકુ કે ચિરૂટ, જે વખતે જે પ્રાપ્ત થાય તેનો ઉપયોગ કરી શકું છું. આપનો હુકો પીવામાં મ્હને જરાયે બાધ નથી.” મ્હેં ચલમમા તમાકુ ભરી આપ્યો. તે સમયે હું માનતો હતો કે ભગવાં વચ્ચે ધારણ કરનાર સન્યાસીઓ ટોગી અને લુચ્ચા હોય છે. મ્હેં ધાર્યું કે; આ સ્વામી પણ મ્હારી પાસેથી કંઈક દ્રવ્ય કઢાવવાની આશાએ આવેલા હોવા જોઈએ અથવા તો સાથે આવેલા મરાઠી વકીલ મિત્રને ઘેર રહેવાની અગવડ પડતી હોવાથી મ્હારે ત્યાં પઠાવ નાખવા આવ્યા હશે મ્હારા મનમાં આ પ્રમાણે અનેક ભાંજગડ થયા પછી મ્હારે ઘેર રહેવાની મ્હેં-પ્રાર્થના કરી અને પોતાનો સરસામાન મંગાવી. સેવાની માગણી કરી પરંતુ સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “મ્હને આ વકીલ સાહેબને ત્યાંજ આનંદ થાય છે. બંગાળીને જોતાંજ તેમને ઘેરથી ચાલ્યો આવ્યું તો તેમના મનને કષ્ટ થાય. કારણ કે તેઓ અત્યંત સ્નેહ-ભક્તિ દર્શાવી રહ્યા છે, તેથી આવવા સંબંધી પછીથી વિચાર કરીશું.” તે રાત્રે વિશેષ વાર્તાલાપ થયો નહિં, પરંતુ બેચાર વાતો થઈ તે ઉપરથી હું સમજી શક્યો કે: તેઓ અમારા કરતા હજાર દરજ્જે વિદ્વાન અને જુદિમાન હતા. તેમણે ધાર્યું હોત તો અસંખ્ય દ્રવ્ય ઉપાજીત કરી શકત, તથાપિ દ્રવ્યને તેઓ સ્પર્શ કરતા નહિ. સુખી થવાના સમસ્ત વિધાનો અભાવ હોવા છતાં તેઓ હજારગણા સુખો જણાતા. હું તો એમજ કહું છું કે તેમને કોઈ પણ વસ્તુની જોડ જ નહતી. તેમને

સ્વાર્થ સિદ્ધિની ઇચ્છા જ નહતી. તેમણે મ્હારે ઘેર રહેવાની ના પાડી ત્યારે મ્હેં યુનઃ પૂછ્યું કે: "જો મ્હા પીવામાં અડચણ ન હોય તો દાસે પ્રાતઃ સમયે મ્હારી સાથે મ્હા પીવા પધારજો. મ્હને આનંદ થશે." તેમણે આવવાની હા કહી, પણ મરાઠી વકીલની સાથે તેઓ તેને ઘેર પાછા ફર્યા. રાત્રિએ તેમના સંબંધી મ્હેં અનેક વિચારો કર્યા. મનમાં થયું કે: અહા ! બાવા નિરપ્રહી, ગિરમુખી, સદા સન્તુષ્ટ, પ્રદુષ્ટમુખનાં પુરુષ તો મ્હેં કદી પણ જોવા નથી. હું તો ધારતો હતો કે: જેની પાસે પૈસા નથી તેને માટે તો મરણ જ ઉત્તમ, સાચાં નિરપ્રહી સંન્યાસી જગતમાં હોવા અસમ્ભવિત જ. પરંતુ મ્હારી તે અદા ઉપર મ્હને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો અને આટલા બધા દિવસ પછી તે અદાને શિથિલ કરી દીધી, અને નિઃશય થયો કે સુખ એટલે પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં મંતોય. સંતોષથી જ સુખ."

બીજે દિવસે પ્રાતઃસમયે વહેલા ઉઠી હરિષદનાથ સ્વામિજીની વાટ જોવા લાગ્યા, પરંતુ આઠ વાગતાં સુધી સ્વામિજીના દર્શન થયા નહિ. ત્યારે તેઓ મહારાષ્ટ્રીય વકીલને ઘેર તેડવા ગયા. ત્યાં તેમણે જોયું કે, એક મ્હોટી સલામત મરાઠ રહી છે. તેમાં અનેક મ્હોટા મ્હોટા વકીલો, પેડિંગો, કેળવાયેલા સ્થાનિક સભ્ય ગૃહસ્થો વગેરે એકત્ર થઈ સ્વામિજીને ઘેરી બેઠા છે અને સારી પેઠે ધર્મ ચર્ચા ચાલી રહી છે. સ્વામિજી કોઇને મંરૂતમાં, કોઇને અંગ્રેજીમાં અને કોઇને હિંદુસ્થાનીમાં પ્રશ્નના ઉત્તર આપી રહ્યા છે. તે માટે તેમને જરા પણ વિચાર કરવો પડતો નથી. પ્રશ્ન ચર્ચા જરૂર ઉત્તર. એક ગૃહસ્થ દક્ષીનીની અંધાવલીમનું સર્વ જ્ઞાન પોતાનામાં છે એમ માની લઈ તેના યુક્તિ-તર્ક વડે સ્વામિજીનો પરાજય કરવા અંકુશ હતા, પરંતુ સ્વામિજી આગળ તે કેટલીકવાર ટહોં ટકે ? તેમણે તો ધણા વખત પહેલાં દક્ષીનીના મન્યો એકચિત્તે વાગ્યા હતા. સેથી તેમણે કવચિત્ત ગંડન યુક્તિદ્વારા, કવચિત્ત દારમના તીવ્ર હટકાથી, અને કવચિત્ત પોતાના આધ્યાત્મિક તેજઃ પ્રભાવ વડે સકળમાં પ્રતિપક્ષીને નિરંતર કરી દીધો ! મિત્ર મદાયય સ્વામિજીને પ્રજ્ઞામ કરી સ્તબ્ધ થઈ એક આસનપર બેસી તેમની કથાવાર્તા સ્તબ્ધ.

ળવા લાગ્યા, અને વિચારવા લાગ્યા કે; “શું આ તે મનુષ્ય કે કોઈ દેવતા?”

નવ વાગતાંજ જે મનુષ્યોને કોર્ટમાં અથવા કોર્ટસમાં જવાનું હતું તે સર્વ ચાલ્યા ગયા. કેટલાક બેઠા હતા. સ્વામિજીની દ્રષ્ટિ હરિપદ્યાત્રી ઉપર પડતાંજ એક પીવા જવાની વાત યાદ આવી. તેમણે કહ્યું કે: “બાઈ, અનેક માણસોનાં મન દિલગીર કરી આપને ત્યાં આવી શક્યો નથી, તે મનમાં લાવશો નહિ. ” પછી તેમને ઘેર ગયા. મિત્ર મહાશયે સ્વામિજીને પુનઃ પોતાને ઘેર રહેવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે: “ હું જેમને ઘેર રહું છું તેમની પેઠે કરી શકે તો તમારે ત્યાં આવવાનું મન થાય. ” અર્થાત્ લોકો મળવા આવે તેને શક્યા નહિ. હરિપદે તે કષ્ટલ કહ્યું. પછી મહા-રાષ્ટ્રીય ગૃહસ્થની રજા મળવા ગયા. અનેક આગ્રહ પછી મહારાષ્ટ્રીય ગૃહસ્થે હરિપદ્યાત્રીની પ્રાર્થના કષ્ટલ કરી સ્વામિજીને તેમને ઘેર જવા રજા આપી. આ સમયે સ્વામિજીની પાસે માત્ર ફારસી સંગીત વિષયનું એક પુસ્તક, એક કમ્પોઝીટ અને એક ભગવું વસ્ત્ર હતું.

શહેરના અનેક કેળવાયલા ગૃહસ્થો હરિપદ્યાત્રીને મળીને સ્વામિજીનાં દર્શન કરવા જતા હતા. ધર્મ ચર્ચા, વેદાંતવિચાર અને પ્રશ્નોત્તરમાં ત્રણ દિવસ વ્યતીત થઈ ગયા. એટલા અદ્ય સમયમાજ હરિપદ્યાત્રીના મનમાં દીર્ઘ સમયથી ધોળાતી અનેક શંકાઓનું સમાધાન થઈ ગયું. એથી દિવસે સ્વામિજીએ કહ્યું કે, “ હવે હું જઈશ. સન્ધ્યાસીએ શહેરમાં ત્રણ દિવસ અને ગામમાં એક દિવસથી વધારે રહેવું ઉચિત નથી. વિશેષ દિવસ રહેવાથી આસક્તિ જન્મે છે. સન્ધ્યાસીએ તો માયાપાશથી બને તેટલું દૂર રહેવું જોઈએ. પરંતુ મિત્ર મહાશય તેમને આટલી ઉતાવળે રજા આપવા તત્પર નહતા. તેમના અતિશય આગ્રહથી સ્વામિજી થોડા દિવસ વિશેષ યોગ્યા હતા.

જનસમાજ ઉપર વિશેષ ઉપકાર થવાના વિચારથી હરિપદ્યાત્રીએ એક સાધારણ સભા બોલાવી તે સમક્ષ બાપજી આપવા સ્વામિજીને પ્રાર્થના કરી. પરંતુ સ્વામિજીએ તેમ કરવા ના પાડતાં કહ્યું કે; “ ના, એમ કરવાથી નામ-યશની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એ હું પ્રસંદ કરતો નથી. એવી સભા ભરી બાપજી કરવા કરતાં સ્વામિજીને જે સ્ત્રી પ્રશ્નો ઉત્તર આપવો એજ સાહે. ”

દ્રવ્યનો સ્પર્શ કર્યા વિના દેશબ્રમણ કરી કેટલેક સ્થળે કેવા બનાવો બન્યા હતા તે સંબંધી એક દિવસ સ્વામિજીએ હરિપદગ્રામ્યને સર્વ વર્ણન કર્યું હતું. કોઈ સ્થળે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કર્યા પછી અત્યંત ક્ષુધાતુર સ્થિતિમાં એક મનુષ્યે એવા તીખા દાળ ભાત સાથે શાક આપ્યું કે જે જીભ ઉપર મૂકતાંજ નાભિ પર્યંત ભયાનક જ્વાળા ઉત્પન્ન થઈ હતી ! અંતે વાણીયો બરીને આંમલીનું પાણી પીવા છતાં પણ તે જ્વાળા યાંત થઈ નહિ ! એક સ્થળે તો ભિક્ષા માગતાંજ ગૃહસ્વામિએ અનેક માલો દઈ હાંપી કહાડ્યા હતા ! તેણે કહ્યું હતું કે : “ મ્હારે ઘેર ડોંગી, ચોર, જુગારી, બદ-માય સાધુઓને ભિક્ષા મળશે નહિ ! ” તેઓ અનેક દિવસ પર્યંત કિટકટિલ પોષિસની દ્રષ્ટિ તળે કેવી રીતે રહ્યા હતા તે પણ ક્ષી સંભગાવ્યું હતું. તેમના પ્રવાસની વિપદ વાર્તા સાંભળી હરિપદગ્રામ્ય વિચાર કરવા લાગ્યા કે : “ અહા ! એમણે કેટલાં બધાં કષ્ટ અને દેટલી દુઃખી સ્થિતિ સહન કરી છે. ” પરંતુ સ્વામિજી તો જાણે તે સર્વ આનંદના પ્રમંથો વિત્યા હોય તેમ પોતાનો અનુભવ દહેતાં અતિશય હાસ્ય કરતા અને આનંદ પામતા. અંતે સ્વામિજીએ કહ્યું હતું કે : “ એ સર્વ મહામાયાની કીડા છે. ”

• આ સમયે આંમને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. તે ઉપરથી વાંચકો જોઈ શકશે કે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના શિષ્ય સન્વાસીયોમાં કેટલી સદનરીક્ષતા હોયછે. ૧૬૨૦ ફેબ્રુઆરીમાં રામકૃષ્ણ મિશનની દેદેરાપુત સાખાના પ્રિન્સિપલ પુન્ય-પાદ સ્વામિ કર્ણાનંદજી એક સ્લુક માટે ફંદ ઉપસાવવા અમદાવાદમાં પધાર્યા હતા. પ્રથમ દિવસે તેઓ બેચાર સ્થળે કર્યા પણ કોઈએ તેમને ભિક્ષાનો ભાવ ન પુછ્યો. મોટા મોટા શ્રીમંતો પાસે તેઓ ગયા પણ તેમણે મુઝાં તેમને ભિક્ષા માટે કિંવા નિવાસ કરવાનું કહ્યું ન હતું. ૮-૧૦ દિવસ પછી આ સેવકને તેમનાં દરજન થયાં, વાર્તાલાપ પણ થયો, છતાં તેમણે અમને પોતાની કષ્ટ કાદિની કહી નહતી. તેમના ગયા પછીજ ખજર પડી કે અમદાવાદ જેવા મોટા રાજનગરમાં હજિ માતાના ખાજામાં આજોરતા શ્રીમંત સંજ્ઞાનાએ પણ સ્વામિજીની આગતા સ્વાગતા કરી, તેમને નિવાસ માટે સાફ સ્થાન કિંવા નિશાનો ભાવ પણ ન પુછ્યો ! પ્રશ્ન એવા લદમી પુત્રોને સન્મતિ અને સાચી ભક્તિ આપેા હોયકે.

સ્વામિજીનો અહમ્મત સ્વદેશ પ્રેમ અને દરિદ્રીયો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ સંબંધી હરિપદ્માયુ લખે છે કે: "એક દિવસની વાત છે. કલકત્તામાં એક મનુષ્ય અત્રાહાર વગર મરણ પામ્યાના સમાચાર વર્તમાનપત્રમાં વાંચતાંજ સ્વામિજીના પ્રાણ રડી ઉઠ્યા. એ સમયે તેઓ એટલા બધા દુઃખી થયા હતા કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ! તેઓ વારંવાર કહેવા લાગ્યા કે: "હવે દેશ રસાતળ જશે!" કારણ પૂછતાં બોલ્યા કે: "આપણા દેશમાં મુષ્ટિ અન્ન દાન કરવાની પ્રથા ચિરકાલથી આલતી આવે છે. કોઈ મનુષ્ય ગમે તેટલો ગરીબ હોય તો પણ તેને બે વખત બે મુષ્ટિ અન્ન મળે છે. તેનું પેટ ભરાય છે. દુર્ભિક્ષ સિવાય અન્ન વગર કોઈ મરણ પામતું સાંભળ્યું નથી. પરંતુ આજે તો મહેં પ્રથમજ સાંભળ્યું કે: કલકત્તા જેવા વિશાળ વસતિ-વાળા શહેરમાં એક માણસ અન્ન વગર મરણ પામ્યો! અગ્રિજ શિક્ષણની કૃપાથી બે પૈસા મિશ્નકોને આપતા તેનો દુરપયોગ થાય છે એવું હું સમજતો તથા મહેં સ્વામિજીને કહ્યું કે: "સ્વામિજી! મિશ્નકોને દાન કરવાથી પૈસાનો સદ્-ઉપયોગ થાય છે કે? હું તો સમજું છું કે એમ કરવાથી પૈસાનો સદ્-ઉપયોગ નહિ પણ દુરપયોગજ થાય છે. કારણ કે વિના પરિશ્રમે પૈસા મળતા હોવાથી તેઓ ગાંજ ભાંગતું સેવન કરે છે અને વિશેષ નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં ઉતરે છે. લાભ એટલો કે દાતાનો કેટલોક મિથ્યા ખર્ચ વૃદ્ધિ પામે છે!" સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: "જો માણસની શક્તિ હોય તો મિશ્નકોને બને તે દાન કરવું. આપો તો ૧-૨ પૈસા. તેમાં તે શું કરે છે ને શું નહિ તે તરફ લક્ષ્ય આપી માથું ખરાબ કરવાનું કારણ શું? જો તેને અન્ન કે વસ્ત્રની ખોટ હશે અને તમે કિંચિત્ પણ દાન નહિ કરો તો તે ચોરી કરશે. તેથી વળી વિશેષ અનિષ્ટ થશે. ગાંજ ભાંગથી માત્ર તેનું એકધારુંજ નુકસાન, પરંતુ ચોરી કરવાથી સમસ્ત સમાજનું નુકસાન થાય. આપણા દેશમાં મિશ્નકો ચિરકાલથી ભગવાનને નામે મિક્ષા માગે છે. દાતાઓની ફરજ પણ છે કે તેમણે તેમને દરિદ્રનારાયણ સમજી મિક્ષા આપવી. કારણ કે તે દાનરૂપ કર્મ દ્વારા તમારી ચિત્ત શુદ્ધિના સાધનમાં સહાયતા થાય છે. તમે જે દાન કરો છો તેને બદલે તમને જે પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું મૂલ્ય અગ-

હિત છે. શું તમારા દાનથી કોઈના પ્રાણને શોભવતા વળે તો તેનો આધી-
વાદ તમને નથી મળતો? યાદ રાખજો કે દાનનું ફળ મળ્યા વગર
રહેતું નથી.”

એક દિવસ હરિપદનાથએ પૂછ્યું કે: “સ્વામિજી! આજે આપને
વાદવિવાદમાં ઘણું કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું છે!” તેમણે કહ્યું: “બાઈ!
તમે જે પ્રકારના ઉદ્યોગપરાયણ-Utilitarian-છો તે જોતાં હું ગુપચુપ
એસી રહું તો તમે મને કૃષિ અન્ન પણ આપો ખરા કે? હું આ પ્રમાણે
ચર્ચા કરી ઉત્તર આપું છું ત્યારેજ લોકોને આનંદ થાય છે, અને તેથીજ
લોકોનાં ટોળેટોળાં મહારી પાસે આવે છે, પરંતુ જે મનુષ્યો ભરસાભાગી
વાદવિવાદ અને પ્રશ્ન કરે છે તે સર્વને વાસ્તવિક સત્ય જાણવાની હઠશાળ
નથી. હું પણ સારી પેઠે સમજી શકું છું કે ક્યો મનુષ્ય કેવી હઠશાળી મળે
પ્રશ્ન પૂછે છે. હું પણ તેમને તેવાજ ઉત્તર આપું છું.” હરિપદનાથએ પૂછ્યું
કે: “વાઈ સ્વામિજી, પણ પ્રત્યેક પ્રશ્નના સ્પષ્ટ ઉત્તર તેજ ક્ષણે આપ દી-
રીતે દઈ શકો છો?” તેમણે કહ્યું કે: “એ સર્વ પ્રશ્નો તમને તૂંત જણાય
છે. પરંતુ મળે તો કેટલીયે વખત કેટલાયે માણસોએ એ પ્રશ્નો પુછેલા હોય
છે, અને મેં તેના અનેક વખત ઉત્તર દીધેલા હોય છે.” હરિપદનાથએ
પૂછ્યું કે: “સ્વામિજી! ત્યારે તો ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાની નિશ્ચયતા
હોય તો ધણા મન્યોત્તર અધ્યયન કરવું પડે?” સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો
કે: “મનુષ્યને પોતાને ધર્મ સમજવા માટે વિશેષ અભ્યાસની આવશ્યકતા
નથી. પરંતુ જે અન્યને સમજાવવો હોય તો વિશેષ અધ્યયનની આવશ્ય-
કતા છે. અમારા ગુરુ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ “રામકૃષ્ણ” એમ અગુદ
રૂપે લખાને પોતાની સહી કરતા, પરંતુ ધર્મનું સારવત્ત્વ તેમના દરતાં
કોણ વિશેષ સમજી શક્યું હતું?”

હરિપદનાથ માનના હતા કે: સાધુ સંન્યાસીનું સ્થૂલ શરીર સદા
સન્તુષ્ટ રહેતું અમંભવિત છે. અર્થાત્ તેમને જેટલું દાન કરે તેટલું આપું.
તેઓ હમેશાં અમંતોથી જ જણાય છે. એક દિવસ હસનું હસનાં સ્વામિજી
તરફ હસતા દ્રષ્ટિ નાંખી એ પ્રમાણે વિચારે જણાવવાથી તેમણે પણ હાસ્ય

મસ્કરીમાં જ ઉતાર દીધું કે: “આ મહાઈ શરીર Famine Insurance Fund ફેમીન ઇન્સ્યુરન્સ ફન્ડ છે. જે પાચ સાત દિવસ અન્નાહાર ને મગે તો પણ મહારા શરીરમાંની ચરબી મહાઈ રક્ષણ કરે છે. પરંતુ તમને એક દિવસ જે અન્ન ન મળે તો તમે સર્વત્ર અંધાર જ બુલો. જે ધર્મ દ્વારા માણસ સુખી ન થઈ શકે તે વાસ્તવિક ધર્મ જ ન કહેવાય. મનુષ્યને સુખી કરવો એજ ધર્મનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય છે. પર જન્મમાં સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ જન્મમાં દુઃખ ભોગવવું એ બુદ્ધિમાનનું કર્તવ્ય નથી. જે ધર્મ દ્વારા આ જન્મમાં-આ ક્ષણથી જ સુખી થઈ શકાય, તે જ વાસ્તવિક માનવ ધર્મ કહી શકાય. ઇન્દ્રિય-ભોગ જનિત સુખ તો ક્ષણ રથાથી છે અને તેની સાથે જ દુઃખ પણ અનિવાર્ય સમજવું. બાળક, અગાંવી અને પશુ પ્રકૃતિના મનુષ્યો જ એ ક્ષણ રથાથી દુઃખ-મિશ્રિત સુખને વાસ્તવિક સુખ માની લે છે, જે એ સુખને કોઈ જીવનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ્ય સમજી ચિરકાળ સંપૂર્ણ રૂપે નિશ્ચિત અને સુખી થઈ શકે તો તે કોઈ ખોટું નથી પરંતુ આજ પર્યંત તેવાં મનુષ્યો જેવામાં આમાં નથી. સચરાચર એવું જ જેવામાં આવે છે કે: મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિને જ સુખ માની લે છે તેઓ પોતાના કરતા ધનવાન, વિકાસી મનુષ્યોને અધિક સુખી માની તેના દ્વેષ કરે છે અને તેમનો અનેક ઉચ્ચ પ્રકારનો ઇન્દ્રિય-ભોગ નોંધ-સાંભળી તેથી સ્થિતિ-સુખ પ્રાપ્ત કરવા લક્ષ્યાધને દુઃખ પામે છે. સમ્રાટ અલેક્ઝાન્ડરે સમસ્ત પૃથ્વીની ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી વિજય પ્રાપ્ત કરવા જેવો હવે કોઈ દેશ રહ્યો નથી એમ વિચારી તે શોક કરવા લાગ્યો! અર્થાત્ અમંતોપી-લોભી-મનુષ્યને તો મગે તેટલી સમૃદ્ધિ મળે તો પણ તેને દુઃખ થયા જ કરે છે! બુદ્ધિમાન રાની પુરુષોએ અનેક વસ્તુ સ્થિતિ નોંધ-સાંભળીને-અનુભવ કરીને છેવટે એવો જ સિદ્ધાન્ત કર્યો છે કે: કોઈ પણ ધર્મ ઉપર મનુષ્યને જે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય તો જ મનુષ્ય નિશ્ચિત અને યથાર્થ સુખી થઈ શકે છે!

વિદ્યા બુદ્ધિ વગેરે સર્વ વિષયોમાં પ્રત્યેક માનવ પ્રકૃતિ ભિન્ન ભિન્ન જેવા આવે છે. તેથી તેમને ઉપયોગી હોય એવા ભિન્નભિન્ન ધર્મની આવ-

સ્વકંતાં છે. નહિં તો તે કોઈ પણ પ્રકારે તેમને સંતોષ પ્રદાપ નહિ-
કોઈ પણ પ્રકારે તેઓ તેનું અનુક્રાન કરી ચથાર્થ સુખો થઈ શકે નહિ.
પોતપોતાની પ્રકૃતિને ઉપયોગી હોય એવો ધર્મ મત તેમણે પોતે જ
વિચારી, તપાસી, અવલોકન કરી, ખર્ચ કરી લેવો જોઈએ. એ સિવાય
અન્ય ઉપાય જ નથી. ધર્મ ગ્રન્થોનો અભ્યાસ, ગુરુ ઉપદેશ, સાધુ દર્શન,
સત્સંગ, વગેરે અનુષ્ઠાને પોતાના ઇચ્છિત ધર્મમાં સદાપ કરી શકે તેમ છે.

મર્યાદા, મરી વગેરે તીક્ષ્ણ-તીખા પદાર્થો સ્વામિજીને બહુ પ્રિય હતા.
એક દિવસ તેનું કારણ પૂછતાં તેમણે ઉત્તર દીધો હતો કે: "પર્ફેટ સમયે
સન્માસીઓને દેશ વિદેશના નાના પ્રકારે દુષિત ચમલાં જળપાન કરવાં પડે
છે. તેથી શરીર બગડે છે. એ દોષ નિવારણ કરવા માટે સાધુઓમાંના
અનેક ગાળે ચરસ વગેરેનું સેવન (નિસા) કરે છે. હું પણ એજ કાર-
ણે માટે આટલાં બધાં મર્યાદા-મરીના ઉપયોગ કરું છું."

"વાકુવિતરણ કરવાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ધર્મ તો પ્રત્યક્ષ અનુ-
ભવનો વિષય છે. એ વિષય બરાબર સમજાવવા માટે સ્વામિજી પ્રમંગોપાત
કહેતા કે: "The test of pudding is in eating." ભોજ્ય વસ્તુનો
આહાર કાર્યથી તુલિત થાય છે. માત્ર નમ્રે જોવાથી નહિ. તેમ ન થાય તો
કંઈ ફળજ નહિ. ધર્મનો અનુભવ કરવો જોઈએ. વાતો કે ભાષણોથી શો
શાયદો?" સ્વામિજી કપડી સન્માસીઓ ઉપર બહુ ગુસ્સે થતા. તેઓ કહેતા
કે: "પરમાં રહીને અનેક પ્રકારના ભેદગવિલાસ સમુખ હોય છતાં તેના
ઉપર વિરાગ જન્મે તાર પછી અર્ચાત્ર મન ઉપર અધિકાર સ્થાપન કર્યા
પછી જ પર-મહાર જવું ઉચિત છે નહિ તો તાગે વેરાગ્ય ઝાઝો થતાં
જ દેટલાક માણસો ગાંજખોર સાધુ સંતોની ટોળીમાં ભગી બાપ છે અને
પરિણામે તેનું સર્વ નષ્ટ થાય છે!" હરિપદ્યાયુએ પૂછ્યું કે: "પરમાં
રહીને વિરાગી થવું એ તો બહુ દુર્લભ જ. અનુષ્ઠે સર્વ જૂન માત્રને સમાન
દ્રષ્ટિએ જોવાં, રાગદ્વેષ ત્યાગ કરવો વગેરે જે સર્વ કાર્ય ધર્મ પ્રાપ્તિ માટે
મૂખ્ય સદાચક્ર છે તે પ્રમાણે જો હું આજથી કરવા માંડું તો કાલથી
મદારા નોકરો, તાગાના અમલદારો અને દેશના લોકો મને એજે જ પામ

શાંતિથી ટકવા દેશે નહિ: ” સ્વામિજીએ ઉત્તર દેતાં પરમહંસદેવ કહેતા તે સર્વ વચનો અને સન્યાસીની વાર્તા કહી સંભળાવી. તેમણે કહ્યું કે: “ કર્તવ્ય પાલન કરે છે. એમ માનીને જ સર્વ કર્મ કરજો. કદી પણ અહંકાર કરશે નહિ. કોઈ દોષ કરે તો તેને શિક્ષા પણ કરજો પણ તેને શિક્ષા કરતાં કદી પણ ગુસ્સો કરશે નહિ. ” પછી પૂર્વ પ્રસંગ પુનઃ કહેતાં બોલ્યા કે: “ એક સમયે હું એક પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરને ત્યાં અતિથિ રૂપે રહ્યો હતો. ઇન્સ્પેક્ટરને ઉત્તમ પ્રકારનું ધર્મગ્જાન અને ભક્તિ લાભ થયો હતો. તેને સવાસો રૂપિયા પગાર મળતો. પરંતુ મ્હેં જોયું કે તેના ઘરને ખર્ચ મહિને બસો ત્રણસો રૂપિયા હતો. જ્યારે તેની સાથે સારો પરિચય થયો ત્યારે તેને મ્હેં પૂછ્યું કે: “ આપનો ખર્ચ આવક કરતાં બધો ભારે છે તે શી રીતે પૂરો પડે છે? ” તેણે સ્મિત હાસ્ય કરી ઉત્તર દીધો: “ આપના જેવા જ ચલાવે છે. આ તીર્થસ્થાનમાં જેટલા સાધુ સન્યાસીઓ આવે છે તે બધા જ હાથ આપના જેવા નથી. અમને સદેહ ઉપજતાં જ તેની જડતી લાગ્યે છીએ. અનેક સાધુઓ પાસેથી પુણ્ય રૂપિયા નિકળે છે. જેના ઉપર અમને ચોર તરીકે ચક્ર પડે છે તે લોકો રૂપિયા પડતા મૂકીને નહાસી જાય છે, અને અમે તે સર્વ અમારા ગળવામાં મૂકી દઈએ છીએ! ખીજી સાંચ રસ્તવત હું લેતો નથી. ”

ઢોંગી, પ્રપંચી સન્યાસીઓ સંબંધી વાત નિકળતા વળી એક વખત સ્વામિજીએ કહ્યું હતું કે: “ સત્ય છે કે: અનેક બદમાશ માણસો વૉરંટના બચથી કિંવા મહાન દુષ્કર્મ કરીને તે છુપાવવાની ધારણાથી સન્યાસીનો વેશ ધારણ કરી કરતા કરે છે. પરંતુ તેમા તમારો પણ કંઈક દોષ છે. તમે ધારો છો કે: કોઈ સન્યાસી થયો કે તુર્તજ તે ઇશ્વરની પેઠે ત્રિગુણાતીત થઈ જાય! તે પેટ ભરીને આહાર કરે તેમાયે પાપ, બિજાનામાં ચંચન કરે તેમાયે પાપ, એટલું જ નહિ પણ પગે જોડા પહેરે તેમાયે પાપ અને માથે હત્રી ઝોટિ તેમાયે તમને તો પાપ જ જણાય! ગમે તેમ પણ તેઓ મતુષ્ય છે, તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો પૂર્ણ પરમહંસ થયા સિવાય તેમને ભગવાં પહેરવાનો અધિકાર નથી. એ પણ શુદ્ધ બરેલું જ કહેવાય.

એક સમય મ્હારે એક સન્યાસી જોડે વાતચિત થઈ હતી. તેને ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરવાનો ખારે ચોંપ્યો હતો. તમે જો તેને જૂનો તો મહાન ભોગ વિદ્યાસી જ માની લે. પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં તે જ ખરો સન્યાસી હતો. અદાહા! શો તેનો વૈરાગ્ય! કેવો ભજનાનંદી! ” હરિપદમાયુએ વાતચિતમાં તેમને “ સાધુ ” કહેવા હોવાથી તેમણે કહ્યું હતું કે: “ અમે તો શું સાધુ છીએ? એવા અનેક સાધુ પડ્યા છે કે જેનાં દર્શન કર્યા સ્પર્શ માનથી જ દિવ્ય જ્ઞાનનો હિલ્લ થાય છે. એવા મહાત્મા તમારી નગરે ક્યાંથી પડે? ”

હરિપદે “ શ્રદ્ધા એજ ધર્મનું મૂલ. ” કહેવાથી સ્વામિજી સ્મિત હાસ્ય કરી બોલ્યા કે: “ રાજા યવાથી અન્ન વસ્ત્રનું કદ રહેતું નથી પરંતુ રાજા યવું એજ મહાન કલ્પિત છે! શ્રદ્ધા એ શું કંઈ બાળપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે? અનુભવ ન થાય તો કદ મદા ઉત્પન્ન થતી અસમ્ભવિત છે! ” વળી એક વખત “ સાઈ શું અને નહાઈ શું ” એ વિષય ઉદ્ઘાષન થતાં સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “ અભિષેક દાર્શનમાં સાધન ભૂત તે જ સાઈ અને પ્રતિકૂલ-આપક તેજ નહાઈ. સારા નરસાનો વિચાર અને ઉચી નીચી જગ્યાની પેઠે જ કરીએ છીએ. જેમ જેમ ઉચે ચડવામાં આવશે તેમ તેમ જાને એક વધ જશે. અન્દ્રલોકમાં પડાક અને પૃથિવી સર્વ ઊં પરંતુ આપણે તે સર્વ એકજ જ જોઈએ છીએ તેજ પ્રભાણે. ” સ્વામિજીમાં એક એવી અસાધારણ શક્તિ હતી કે મને તે મનુષ્ય મને તેવો પ્રશ્ન કરે તોયે શું? વરદાનપ્રાપ્ત પ્રશ્નને ચોખ્ખા એવો ઉત્તર તેમની હલ્લચલદાઈથી નિકળતો અને પ્રશ્ન કરના મનનો સંદેહ તૂટી જ દૂર થઈ જતો.

બાલ્યવિવાદ ઉપર સ્વામિજીને અસંતોષ થયેલો. સર્વદા સર્વ મનુષ્યોને અને વિશેષતઃ બાળકોને સારસ ધારણ કરી સમાજના એ દર્શકિન દુષ્ટ રિવાજની વિરુદ્ધ ઠમ્મર કસવા-સડવ ચલાવવા-એ દુષ્ટ રિવાજ બંધ પાડવા અને ઉદ્યોગી તેમજ સંવૃષ્ટ ચિંતના થવા ઉપરેય દેવતા સ્વરૂપ ઉપર એમના જેવો કદ પ્રેમ અન્ય કોઈ મનુષ્યમાં જોવામાં આવતો નથી. વિવા-મતથી પાછા આગ્યા પછી જેમણે સ્વામિજીનાં પ્રથમ દર્શન કર્યા હતાં તે

સર્વે જાણતા નહોતા કે વિલાંયત જતાં પહેલાં સ્વામિજી સન્યસ્તાશ્રમના કઠોર નિયમો વગેરે પાલન કરવામાં કેવા સાવચેત હતા. તેમના જેવા શક્તિમાન મહાપુરુષે એટલા બધા સખ્ત નિયમો પાલન કરવાની આવશ્યકતા નથી એવું કોઈ મનુષ્યે એક વખત તેમને કહ્યું હતું. સ્વામિજીએ તેને ઉત્તરે દીધો હતો કે: “જીવો બાપ, મન એ જખડું ગાંડું છે. તે કદી પણ ચુપ થઈને બેસી રહેતું નથી. જરા પણ સમય મળતાં જ તે નવીન માર્ગે ખેંચીને લઈ જાય છે. તેથી જ સર્વેએ સખ્ત નિયમ બંધનમાં રહેવું આવશ્યક છે. સન્યાસીઓએ પણ તે જ ગાંડા મન ઉપર અંકુશ રાખવા માટે નિયમના બંધનમાં રહેવું જ જોઈએ. બધાં મનુષ્યો એમજ માની લે છે કે પોતાના મન ઉપર પોતાનો સખ્ત અંકુશ છે. તેમ છતાં જાણી જોઈને તેઓ મનને જરા છૂટું ચૂકે છે એટલું જ! પરંતુ મન ઉપર કેટલો અંકુશ છે, મન કેટલું વશ છે તેની પરીક્ષા કરવી હોય તો એક વખત ધ્યાન કરવા બેસતાં જ ખાત્રી થઈ જશે. અમુક વિષય ઉપર વિચાર કરવાની ધારણા રાખી બેસતાં લાગલાગટ દશ મિનિટ પર્વત તે વિષય ઉપર મન સ્થિર રાખી શકતું નથી. બધા પુરુષો એમજ ધારે છે કે: અમે સ્ત્રીને વશ નથી પરંતુ તેઓજ પ્રેમ પૂર્વક સ્ત્રીનો આદર સત્કાર કરે છે! મનને વશ રાખવાનું કહેનાર મનુષ્યો પણ એવા જ પ્રકાર છે! મન ઉપર વિશ્વાસ રાખી કદી પણ નિશ્ચિત થવું નહિ. મનને કદી પણ નિયમ-બંધનમાંથી મુક્ત કરવું નહિ. જે મનુષ્યો મનને જરાતરા પણ ઢીલું ચૂકે છે તેનાં સર્વ કાર્ય બવિષ્યમાં બગડે છે.”

બેલગામમાં જે જે મનુષ્યો સ્વામિજીના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા તેઓ જઠવિજ્ઞાન, રસાયણ, જ્યોતિષ, જૂતત્વ, અને ઉચ્ચ પ્રકારની ગણિત વિદ્યામાં તેમનો અસાધારણ અધિકાર જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. આ સમયે સ્વામિજી ધર્મવિષયક ગૂઢ પ્રશ્નોની, વિજ્ઞાન-સમ્બંધિત ઉદાહરણની સહાયતાથી વ્યાખ્યા કરતા હતા. ધર્મનો કોઈ પણ પ્રસંગ ઉત્થાપતી ચેતો તેને બરાબર લાગુ પડે એવું એકાદ વૈજ્ઞાનિક દ્રશ્યસ્પર્શ આપતા અને દર્શાવી આપતા કે ધર્મ અને વિજ્ઞાન એ બન્નેનું લક્ષ્ય સ્થાન એક જ છે અર્થાત્

સત્ય-નિર્ણય કરવાનો તેઓ ચત્ત કરે છે.

દરિપદશ્રાવણુ કહેતા કે: “વાસ્તવિક રીતે પાશ્ચાત્ય-વિજ્ઞાનમાં દ્રશ્ય-ત-દ્વારા હિન્દુ ધર્મ સમજાવવામાં અને વિજ્ઞાન તથા ધર્મનું સમાનપણું દર્શાવી આપવામાં સ્વામિજીના જોવા અન્ય કોઈ પણ પુરૂષ જોવામાં આવ્યો નથી.”

કેટલાક સમય ઉપર “ટાઇમ્સ” Times જનમાં એક મનુષ્યે એક સુન્દર પદ્યમાં પૂછ્યું હતું કે: “કપર એ શું છે? ક્યો ધર્મ સત્ય? વગેરે તત્ત્વ સમજાવું અતિયથ સ્પષ્ટિ છે.” એ પદ્ય મ્હારી તે સમયની ધર્મ-શ્રદ્ધા સાથે જરાજર મગતું હોવાથી મ્હેં તેને સાચવીને રાખી મૂક્યું હતું. આ સમયે તે મ્હેં સ્વામિજીને વાચવા આપ્યું. વાંચીને તેઓ બોલ્યા કે: “લેખક ગડબડાધ્યાયમાં પડી ગયો છે.” મ્હને પણ કંઈક કેવળહલ ઉપજ્યું. ખ્રીસ્તી પાલ્લીઓ સાથે “કપર દ્વામય અને ન્યાયી છે, એ બન્ને વસ્તુઓ એકી વખતે હોઈ શકે નહિ.” એ પ્રશ્નનું જરાજર સમાધાન થયું નહતું. મ્હેં ધાર્યું કે: સ્વામિજી પણ એ સમસ્યા પૂર્તિ કરી શકશે નહિ. પરંતુ એજ પ્રશ્ન સ્વામિજીને પૂછતાં તેમણે કહ્યું હતું કે: “તમે તો ઘણું Science વિજ્ઞાન શિખ્યા હો એમ જણાય છે. પ્રત્યેક જડ પદાર્થમાં બે Opposite forces—centripetal & centrifugal શું act (કાર્ય) કરતું નથી? જ્યારે એ ઉભય opposite forces જડવસ્તુમાં હોવાનું સમ્ભવિત છે તો પછી દયા અને ન્યાય એ બન્ને opposite હોવા છતાં શું તે કપરમાં હોઈ શકે નહિ? All I can say is that you have very good idia of your God. અદા! હું તો નિસ્તબ્ધ જ રહ્યો ગયો! મ્હને પૂર્વ વિશ્વાસ હતો કે સત્ય is absolute. સમસ્ત ધર્મ એક સમયે કરી પણ સત્ય હોઈ શકે નહિ. તેમજે મ્હારા એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં કહ્યું કે: “આપણે જે વિષયમાં જે કંઈ સત્ય માનીએ છીએ અથવા પાઠ-જયી માનીશું તે સર્વ આણેષિક સત્ય or relative truths છે. Absolute સત્યની ખાતરૂં યદી એતો આપણા સીમાગદ મનગુદિને માટે અર્થ-અવિન જ છે. જો કે સત્ય Absolute હોવા છતાં પણ મિત્ર મિત્ર

મનશુદ્ધિ સમીપ તે મિત્રમિત્ર આકારમાં પ્રકટ થાય છે. સત્યની તે મિત્ર આકૃતિ અથવા ભાવનાઓ, નિત્ય સત્યનું અવલંબન કરવાથી જ પ્રકટ થાય છે. તે સર્વ એક શ્રેણીના જ, એક દરજ્જાનાં જ, જેમ વેગળેથી અથવા નજીકથી સૂર્યનો Photograph (છબી) લેતા એક જ સૂર્યની છબિ નાના પ્રકારની જોવામાં આવે છે અને મનમાં આપણે પ્રત્યેક છબિને મિત્ર મિત્ર સૂર્ય માનીએ છીએ તે પ્રમાણે જ સમજવું. આલેપિક સત્ય એ નિત્ય સત્ય સમક્ષ એ પ્રમાણે જ સમજવું. તેથી પ્રત્યેક ધર્મ એ નિત્ય સત્યનો આભાસ કહેવામાં અસત્ય નથી.”

Infinity (અનન્ત પદાર્થ) સંબંધી ચર્ચા ઉત્પન્ન થતા સ્વામિજીએ જે ઉત્તર દીધો હતો તે બહુ જ સુંદર અને અતિ સત્ય હતો. "There can be no two infinities." હરિપદ બાપુએ કહ્યું. કે: "સમય અનન્ત (time is infinite) અને આકાશ અનન્ત (space is infinite) છે. ત્યારે સ્વામિજી બોલ્યા કે: "આકાશ અનન્ત છે એતો સમજવામાં આવ્યું પરંતુ સમય અનન્ત છે એનો અર્થ સમજવામાં આવ્યો નહિ. ગમે તેમ હો, એક વસ્તુ અનન્ત છે એ તો સમજવામાં આવે છે પરંતુ જે વસ્તુ અનન્ત હોય તો કઈ વસ્તુ કયે સ્થળે રહેતી હશે વા? જરા વિચાર કરી જુવો તો જણાશે કે: સમય જે છે તેજ આકાશ પણ છે. યાજી જરા વધારે વિચાર કરી જોશો તો જણાશે કે: સર્વ પદાર્થો અનન્ત છે અને તે સર્વ અનન્ત પદાર્થો એક સિવાય જે ચાર દશ કે અધિક નથી.”

સ્વામિજી કહેતા કે: “ચેતન, અચેતન અને સ્થુળ, સૂક્ષ્મ એ સર્વ એકત્વની દિશામાં ઉર્દ્ધ્વ આસે ધાવમાન થઈ રહ્યા છે. પ્રથમ મનુષ્ય જેટલી જેટલી વસ્તુઓને જોવા લાગે છે તે પ્રત્યેકના મિત્ર મિત્ર નામ હોવાથી તેને મિત્ર વસ્તુ માને છે. પછી વિચાર કરતા એમ જ તેની ખાત્રી થાય છે કે: આ સમસ્ત વસ્તુઓ ૬૩ મૂળ દ્રવ્યોમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. એ મૂળ દ્રવ્યોમાંના કેટલાક મિશ્ર-દ્રવ્યો હોવાનો હમણા સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે. પરંતુ રસાયણશાસ્ત્ર છેવટેનો નિર્ણય કરશે ત્યારે તેમનાં જણવામાં

આવશે કે: સર્વ વસ્તુઓ એકજ વસ્તુની અવસ્થાભેદ સ્થિતિ છે. - ખીન્નું કંઈ જ નથી. પ્રથમ તાપ, પ્રકાશ અને વિજળીને સર્વે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ જાણતા પરંતુ હમણાં આત્રી થાય છે કે: એ સર્વ એકજ વસ્તુ છે. તે માત્ર એકજ શક્તિની અવસ્થાન્તર-દશા છે. પ્રથમ તો સર્વ પદાર્થોને ચેતન, અચેતન અને હૃદિભિદ્દ એમ ત્રણ શ્રેણીમાં વિભક્ત કર્યા હતા, સારપછી જોયું કે હૃદિભિદ્દમાં પ્રાણ-ચેતન છે. માત્ર તેનામાં ચેતન પ્રાણીના જેવી ગમન શક્તિ નથી. તે સમયે ત્રીજી શ્રેણી હડી ગઈ અને બેજ શ્રેણી તેમને જણાઈ. ચેતન અને અચેતન. હવે વળી યોગ દિવસ પછી તેમની આત્રી થશે કે: “તેઓ જેને અચેતન કહે છે તેનામાં પણ થોડું ધણું ચેતન્ય છે. પ્રોફેસર જેમહીશચંદ્ર બસુએ વિજ્ઞાનિક પ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે કે હૃદિભિદ્દ (વનસ્પતિ)માં પણ જીવ છે અને જડ વસ્તુના ચેતનત્વની પણ પરીક્ષા દ્વારા ખાત્રી કરી છે.”

“પૃથિવીમાં જે હચો નીચી જમીન જોવામાં આવે છે તે સતત સમતલ થઈ એક રૂપે બદલાવાનો યત્ન કરે છે. વર્ષાદિનાં જળ વડે પર્વ-તાદિ ઉચ્ચ જમીન ધોવાઈ જઈ ખાદા ખાખોચિયાં પુરાઈ જાય છે. એક ઉચ્ચ વસ્તુ કોઈ સ્થળે સ્થાપવાથી તે ક્રમે ક્રમે ચારે દિશાની વસ્તુઓની પેઠે ઉચ્ચમાત્ર ધારણ કરવાનો યત્ન કરે છે. એ પ્રમાણે ઉચ્ચતાશક્તિ, સંચાલન વિદ્યોરણાદિ (Conduction, radiation) ઉપાય અવલંબન કરી સર્વદા સમાનભાવ અથવા એકત્વની દિશામાં અગ્રસર થાય છે.”

દૃશ્યનાં રંગકુલ, પાંદડાં, ડાખળીઓ વગેરે બિન્ન બિન્ન જણાવા છતાં વારતવિક રીતે જોતાં તે સર્વ એકજ હોવાનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણ આપે છે. ત્રણ ખુણીયા કાચમાંથી કોઈ પણ વસ્તુ જોતાં સફેદ રંગની એકજ વસ્તુ રામધનુષ્યના જેવા જુદા જુદા સાત રંગની જણાશે. સરલ દ્રષ્ટિએ લાલ અથવા લીલાં કાચના ચક્રમાં વડે જોતાં સમસ્ત વસ્તુઓ લાલ અથવા લીલા રંગની જણાય છે એવો અનુભવ બાગ્યેજ કોઇને નદિ થયો હોય. ”

“એજ પ્રમાણે જે સત છે તેતો એકજ છે! માયાદ્વારા આપણે તેને

પૃથક્ પૃથક્ જોઇ શકીએ છીએ એટલું જ. તેથી જ દેશકાલાતીત અવિ-
ભક્ત અદ્વૈત સત્યનાં અવલંબનને લીધે મનુષ્યને ગમે તેટલું બિન્ન બિન્ન
પદાર્થગાન થાય તો પણ મનુષ્ય તે સત્યને ગ્રહણ કરી શકતા નથી. તે
સત્યને તાદૃશ્ય કરી શકતા નથી. "

આ પ્રમાણે અવલંબ કર્યાથી હરિપદ્માનુષ્ઠને કહ્યું કે: "સ્વામિજી!
આપણે નજરે જોઇએ તેજ સર્વ સમયે વાસ્તવિક સત્ય હોઇ શકે? જે
રેલ પાટા લાવી સમાન અંતરે રાખી વેગથી જોતાં એમ જ જણાશે કે તે
છેદને: એક સ્થળે એકત્ર મળી ગયા છે. એનું જ નામ Vanishing
point-માયાવી રજગુમા સર્પભ્રમ વગેરે optical delusion
(દ્રષ્ટિભ્રમ) સર્વદા થયાં કરે છે. Calospar નામક પત્થર નીચે આંકેલી
એક રેખા Double refraction દ્વારા બે જણાય છે. એક પુડ-
પેન્સિલને અર્ધા જલ બરેલા કાચના પ્યાલમાં ડૂબાવવાથી Pencil ને
ડૂબેલો વિભાગ ઉપરના વિભાગ કરતાં જડો જણાય છે. સર્વ પ્રાણીનાં
નેત્રો, બિન્ન બિન્ન શક્તિ વિશિષ્ટ એક એક લેન્સ જેવાં છે. એક
વસ્તુને આપણે જોઈ શી મ્હોટી જોઇ શકીએ છીએ તેને ઘોડા વગેરે પ્રા-
ણીઓ આપણા જોઈ શી જ અથવા તેના કરતા ધણી મ્હોટી જોઇ શકે છે,
કારણ કે તેમના નેત્રના લેન્સ બિન્ન શક્તિવાળા હોય છે. તેથી આપણે જે
સ્વચક્ષુએ જોઇએ તે જ સત્ય હોવાનું પ્રમાણ શું? જોનું રદ્દઅદે મિત્રે
કહ્યું છે કે: "મનુષ્ય સત્ય શોધવા માટે દિવાનો-ગાડો-ખતી નય છે
પરંતુ વાસ્તવિક સત્ય-Absolute truth-શોધવાની મનુષ્યમાં શક્તિ જ
નથી! કારણ કે શોધનક્રમમાં વાસ્તવિક સત્ય તેના જણવામાં આવે તો
પણ તે સાચું સત્ય છે તે જણવાનું સાધન શું? આપણું સમસ્ત જ્ઞાન
Relative, Absolute, સત્ય સમજવા શક્તિમાન નથી. તેથી જ
મનુષ્ય Absolute અથવા જગત્ કારણને કદીપણ સમજી શકશે નહિ."

સ્વામિજી: "તમને અથવા સમયસર લોકોને Absolute જ્ઞાન ન
હોય તેથી અન્ય કોઈને એ જ્ઞાન જ નથી એવું શી રીતે તમે કદી શકશો?
સ્વામિજીએ કહ્યું: "જ્ઞાન અને અજ્ઞાન અથવા મિથ્યાજ્ઞાન નામક બે પ્રકારની

ભાવના અથવા અવસ્થા છે. તમે હમણાં જેને જ્ઞાન કહો છો તે વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા જ્ઞાન છે. સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થતાં જ મિથ્યાજ્ઞાન લુપ્ત થઈ જશે. તે સમયે તમને સર્વ એક જણાશે. દૈત્યજ્ઞાન એ અજ્ઞાનતાને લીધેજ સમજાતું.”

હરિપદ: “આપ જેને સત્યજ્ઞાન કહો છો તે મિથ્યાજ્ઞાન હોય છે અને અમારા દૈત્યજ્ઞાનને આપ મિથ્યાજ્ઞાન કહો છો તે કદાચ સત્ય પણ હોઈ શકે.”

સ્વામિજી: “આજમી કહો છો. તે માટેજ વેદ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની આવશ્યકતા છે. ત્રાપિ યુનિયો સમસ્ત દૈત્યજ્ઞાનને પેઢે પાર જઈ એક અદૈત્ય સત્યનો અનુભવ કરી જે કંઈ કહી શક્યા છે તેનેજ વેદ કહે છે. સ્વપ્ન અથવા નમ્રત અવસ્થામાં સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાની આપણામાં શક્તિ નથી. જ્યાં સુધી એ ઉભય અવસ્થાની પેઢે પાર જઈ તેની પરીક્ષા કરી ન શકાય ત્યાં સુધી કયી વસ્તુ સત્ય અને કયી વસ્તુ મિથ્યા છે તે કંઈ કહી શકાય? માત્ર એટલું જ કહી શકાય કે બિન્ન બિન્ન અવસ્થાનો અનુભવ થાય છે. એક અવસ્થામાં સ્થિત થશે ત્યારે અન્ય અવસ્થા ભરેલી જણાશે. સ્વપ્નમાં કલકતામાં આપણાં લેવાતું કામ કરતા હો પરંતુ નમ્રત થતાં જ જોઈ શકશો કે તમે મિઠાનામાં સૂતા છો. જે સમયે સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થશે તે સમયે એક (અદૈત્ય) સિવાય બે (દૈત્ય) જોઈ શકશો નહિ, અને પૂર્વજી દૈત્યજ્ઞાન મિથ્યા પ્રતીત થશે. પરંતુ એ સર્વ દીર્ઘ કાલના અભ્યાસથી જની શકે એમ છે. હાથમાં લેખચૂકાલતા મિથ્યા કે તુર્જ જ રામાયણ મહાભારત વાંચવાની ઇચ્છા થાય એ બને કેમ? ધર્મ એ તો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવાનો વિષય છે. કેવળ યુદ્ધિવડે સમજવાનો વિષય નથી. તે જ્ઞાનને પોતાની બાજુ આચાર વ્યવહારમાં મુકવું જોઈએ તો જ એની સત્યાસત્યતા સમજી શકાશે. એ ક્યારે તમારી પાઠાલ્ય Chemistry, Physics વગેરે પછી અનુમોદન છે. વળી એ બાદથી હાઇડ્રોજન-Hydrogen અને એક બાદથી ઓક્સિજન-Oxygen હાથમાં લાંબી, જળની અપેક્ષા કરવાથી શું જગ તૈયાર થશે? ના. તે બંનેને એક સખ્ત સ્થગમાં રાખી તેમાં Electric current (વિદ્યુત્)

પ્રવાહ) પ્રવેશ કરાવવાથી તેના Combination—સંયોગ—યતાં જ જળ બનેલું જોવામાં આવશે અને સમજી શકાશે કે: Hydrogen અને Oxygen નામક ગ્યાસના સંયોગથી જળ કિપત થયું છે. અદ્વૈતજ્ઞાન ઉપવચ્છ કરવા માટે પણ એ પ્રભાવે ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. દર્મ-અધ્યવસાય કરવો જોઈએ, જીવતોડ થતી થવો જોઈએ તો જ બને. બધું અભ્યાસથી બને છે. એક નમદિનાનો અભ્યાસ લાગ કરવાથી કોઈ પણ કાર્ય ફેટલું થઈને થઈ પડે છે ત્યાં વળી દસ વર્ષના અભ્યાસની તો વ્ઝાત જ થી કરવી? પ્રત્યેક મનુષ્યના સેંકડો વર્ષનાં કર્મફળ તેની પીડે બંધાઈ રહ્યાં છે. એક ક્ષણ સ્મરણ વેરાગ્ય યતાં જ મનુષ્ય દ્વૈત મટી અદ્વૈત થવાના વિચારો કરે, અને કહે કે: મહેને કર્યું અદ્વૈત જણાવું નથી. તો તેમાં વાંક કોનો? તેના અભ્યાસનો.”

હરિપદ: “સ્વામિજી, આપનું એ કથન સત્ય હોય તો પછી fatalism અદ્રષ્ટવાદ ઉપરિચિત થાય. જો અનેક જન્મનાં કર્મફળ એક જન્મમાં હુમ થઈ શકે એમ હોય તો પછી વિશેષ થતી અને આશ્વચા માટે કરવો? સર્વ જીવોની સાથે જ અમારી પણ મુક્તિ થશે.”

સ્વામિજી: “ના, એમ નહિ. કર્મફળ તો અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે, પરંતુ અનેક કારણોને લીધે એ સર્વ કર્મફળ ઘણા જ ઓછા સમયમાં પૂર્ણ કરી લેવાનું બની શકે એમ છે. મેનિક લેન્ટર્નની ૫૦ છબિયો ૧૦ મિનિટમાં જોઈ શકાય અને કોઈક વખત ધીમે ધીમે જોતાં જોતાં સમસ્ત રાત્રિ પણ બ્યતીત થઈ જાય. એ તો માત્ર મનુષ્યના આશ્વ ઉપર આધાર રાખે છે.

સૃષ્ટિ રહસ્ય સંબંધી પણ સ્વામિજી અતિ સુંદર વ્યાખ્યા કરતા હતા. “સૃષ્ટિની વસ્તુ માત્ર સંગવડને ખાતર, ચેતન અને જડ, એમ બે વિભાગમાં વિભક્ત છે. મનુષ્ય એ સૃષ્ટ વસ્તુના ચેતન વિભાગનું એક મુખ્ય શ્રેષ્ઠ પ્રાણી છે. કોઈ ધર્મમત કહે છે કે: ઈશ્વર, પોતાના જેવી જ, ૨૫ શીલ સર્વ શ્રેષ્ઠ માનવજાતિને નિર્માણ કરે છે. કોઈ કહે છે કે: મનુષ્ય એ માત્ર પુછડી વગરનાં વાંદરાં છે. કોઈ કહે છે કે મનુષ્યમાં જ માત્ર સારા-સારું જ્ઞાન છે. કોઈ કહે છે કે તેનું કારણ મનુષ્યના અસ્તકમાં જળનો

અંશ વિશેષ છે. ગમે તેમ હો પણ મનુષ્ય પ્રાણીઓ અને અન્ય પ્રાણી સમુદાય એ સૃષ્ટિ પદાર્થનો અંશ છે એમા તો મતભેદ છે જ નહિ. હમણું સૃષ્ટિ પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે એક તરફ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પ્રયત્નકરણ રૂપ અનેક ઉપાયો અવલંબન કરી એક વસ્તુનો નિર્ણય કરવા માટે અનેક સંશોધન કરવા લાગ્યા અને અન્ય દિશામાં આપણા પૂર્વ પુરુષો ભારતવર્ષની ઉપજુ હવામા અને કૃષ્ણદ્રુષ ભૂમિ પર, શરીર રક્તજી માટે માત્ર સામાન્ય સમય વ્યય કરી, કૌપીન ધારણ કરી, દીપકના ઝાંખા પ્રકાશમાં બેસી, ઝરણાના જળ પાન કરી વિચાર કરવા લાગ્યા કે: જગતમાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ શકે. (જો કે તેમાં અનેક પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો હતા તેથી જ “દ્રવ્ય વસ્તુ એજ સત્ય છે ” એવું માનનાર ચાર્લ્સ મત Ultra-materialistic theory થી તે સંકરાચાર્યજીના અદ્વૈત મત પર્વત સમરન વિચારો આપણા ધર્મમા જોવામા આવે છે.) કહે જાને મતવાદીઓ એક રથને એકત્ર થાય છે, અને એક જ સૂત્ર બોલવાનો આરંભ કરે છે. જાને મતવાદીઓ કહે છે કે: આ બ્રહ્માણ્ડના સમસ્ત પદાર્થો એક અનિર્વચનીય અનાદિ અનન્ત વસ્તુનો માત્ર પ્રકાશ જ છે. કાળ અને આકાશ (Time and space) પણ તેજ છે. કાલ અર્થાત્ યુગ, કલ્પ, વત્સર, માસ, દિવસ, અને ઘડી પણ વગેરે સમય-સૂચક કાલ, જેનો અનુભવ કરવામા સૂર્યની ગતિ પણ આપણને મુખ્ય સહાયક છે. વિચાર કરી જોતા તે કાળ એટલે શું? સૂર્ય એ કાંઈ અનાદિ નથી. એક સમય એવો પણ હતો કે જે સમયે સૂર્યનો જન્મ થયો હતો. વળી એક સમય એવો પણ આવશે કે જે વખતે સૂર્યનું અસ્તિત્વ રહેશે નહિ એ પણ નિશ્ચય જ. તેમ થવાથી અખણ સમય એક અનિર્વચનીય બાવના અથવા વસ્તુ વિશેષના ધ્યાન સિવાય બીજું શું? આકાશ (અથવા અવકાશ) કહેતાં આપણે પૃથિવી અથવા સૌર જગત સંબંધી એક અલ્પ સિમાબદ્ધ સ્થાન સમજીએ છીએ. પરંતુ તે સમગ્ર સૃષ્ટિનો એક અંશજ છે. તે સિવાય બીજું કાંઈ નથી. એવું પણ એક આકાશ-અવકાશ-હોવાનો સંભવ છે કે જે રથને કાંઈ પણ સૃષ્ટિ વસ્તુ જ

નથી, અર્થાત્ અનન્ત આકાશ પણ તદ્વપ સમયની પેઠે અનિર્વચનીય એક ભાવના અથવા મુખ્ય વસ્તુ જ છે. હવે આપણે જોઈએ કે સાર જગત અને સૃષ્ટિ વસ્તુઓનો જન્મ ક્યાંથી-કેવી રીતે થયો? સાધારણ રીતે જ આપણે કર્તા સિવાય ક્રિયા જોઈ શકીએ નહિ. તેથી એવું ધારવામાં આવે છે કે: આ સૃષ્ટિનો અવશ્ય કોઈ કર્તા હોવો જોઈએ. એ જોતાં તેાં સૃષ્ટિ કર્તાનો પણ કોઈ સૃષ્ટિ કર્તા હોવો જોઈએ, પરંતુ તેમ હોઈ શકે નહિ. તેથી જ આદિ કારણ સૃષ્ટિ કર્તા અથવા ઈશ્વર જ અનાદિ, અનિર્વચનીય, અનન્તભાવનાત્મક અને મુખ્ય વસ્તુ છે. અનન્તમાં બહુત્વ સમાવિત નથી. તેથી એ સર્વ અનન્ત પદાર્થ એક અને તે એક જ સર્વ રૂપે પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે.

હરિપદગાથા જોઈ શક્યા કે: સ્વામિજી માત્ર દર્શન, વિજ્ઞાન, અને ધર્મ ગ્રંથોનું અધ્યયન કરીને શાન્ત પડ્યા નથી પણ તેમણે નાટક નૌવેસો પણ પુષ્કળ વાંચ્યાં છે. એક દિવસ કથાવાર્તા પ્રસંગે સ્વામિજી, Pickwick Papers માંથી બે ત્રણ પાના સંપૂર્ણ બોલી ગયા. હરિપદગાથાએ પણ તે ગ્રંથો અનેક વખત વાંચ્યા હતા, તેથી તેઓ ક્યે સ્થળેથી બોલે છે તે સમજી શક્યા. તેથી તેમને અતિ આશ્ચર્ય થયું હતું. તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે: “ સન્યાસી થઈને સ્વામિજી, સામાજિક ગ્રંથમાંથી ઉપરોક્ત પાઠ શી રીતે જાણી શક્યા? હજાર પૂર્વે તેઓ એ ગ્રંથ ધણી વખત વાંચી ચૂક્યા હશે.” ખુલાસો પૂછતાં જ સ્વામિજીએ કહ્યું: “ માત્ર બે વખત મહેં વાંચ્યું છે. એક વખત સ્કુલમાં અને બીજી વખત પાંચ છ માસ ઉપર.” હરિપદગાથા આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા: “ જોટલામાં ક્યુલર થયું શી રીતે? અમને કેમ યાદ રહેતું નથી? ” સ્વામિજીએ કહ્યું: “ એકાન્ત ચિત્તે વાંચ્યું જોઈએ. ખાદ્ય પદાર્થના સાર ભાગમાંથી તત્વ વસ્તુનો ત્યાગ નહિ કરતાં તેને શરીરમાં assimilate પચાવવો જોઈએ.”

એક દિવસ સ્વામિજી મધ્યાહ્ન સમયે શય્યામાં એક ગ્રંથ હાથે વાંચતા હતા. હરિપદગાથા ગ્રંથ જોરકામાં હતા. એકાએક સ્વામિજી એવું ઉચ્ચ હાસ્ય કરી પડ્યા કે: તે હાસ્યનું કોઈ ખાસ કારણ હોતું જોઈએ એવી

હૃદયના ધરી હરિપદમાયુ સ્વામિજી વાળા ઝોરડાના દ્વાર પાસે આવી ઉભા તેમણે જોયું કે: કાંઈ ખાસ કારણ બન્યું નથી. સ્વામિજી પ્રથમની પેઠેજ પુસ્તક વાંચી રહ્યા છે. તેઓ પંદર મિનિટ પર્યંત સ્વામિજીની બાજુમાં ઉભા રહ્યા તથાપિ સ્વામિજીની દ્રષ્ટિ તેમના તરફ આકર્ષાઈ નહિ. યોડી-વાર પછી સ્વામિજીએ તેમના રહેઠાણે જોયું અને ઘણા વખતથી તેઓ તેમની પાસે ઉભા છે એમ જાણી બોલ્યા કે: “જ્યારે જે કાંઈ કાર્ય કરવું તે એક ચિંતથી, એક પ્રાણથી, સમસ્ત શક્તિ સહિત કરવું જોઈએ. ગાંધીપુર નિવાસી પાવાદારી બાવા ધ્યાન, જપ અને પૂજા પાઠ જેમ એકચિત્તે કરતા તેજ પ્રમાણે તેમનો પિત્તજનો ધડો પણ એક ચિત્તે જ માંજતા. તે એવો તો માંજતા કે જાણે સોનાનો હોય તેવો જ દેખાતો.”

મિત્ર મહાશય કહેતા કે: “સ્વામિજી, અનેક સમય કહ્યા મસ્કરી દ્વારા વિશેષ શિક્ષણ આપતા. તેઓ શુર હોવા છતાં તેમની પાસે ખેસી રહેલું એ મહેતાજીની પાસે ખેસી રહેવા બરાબર ન હતું. અહા! ખુબ રંગ રસ ઉડી રહ્યો છે. બાગદની પેઠે હસતા હસતાં મસ્કરી કરતાં” કેટલોએ બોધ આપી રહ્યા છે. વળી તેજ સમયે એવા ગંભીર બાવથી ગૂઢ પ્રશ્નોની બ્યાખ્યા શરૂ કરતા કે: ત્યાં બેઠેલા સર્વે ઓનાજનો તેમની વીર-ગંભીર પ્રશ્નાન્ત મૂર્તિના દર્શન કરી સ્તબ્ધ થઈ વિચારતા કે: “અહા! આ મહાપુરુષમા આટલી બધી શક્તિ વિદ્યમાન છે! એ પણ આપણા જેવા જ એક મનુષ્ય જણાય છે!” મહારે ઘેર કેટલાયે પ્રકારના લોકો તેમને મળવા, કાંઈ ઉપદેશ લેવા, કાંઈ તેમની વિદ્વતાના આકર્ષણથી, કાંઈ તેમની વિદ્યાની પરીક્ષા લેવા, અને કાંઈ માત્ર એ ધડી વાતો સાંભળી આનંદ ઉપસોગ કરવા આવતા, પરંતુ તેમનામાં એવી આશ્ચર્યકારક શક્તિ હતી, કે કાંઈ ગમે તે બાવનાથી આવતું પણ તેના મનના વિચારો જાણી લઈ તેની સાથે તે પ્રમાણે જ વાર્તાલાપ કરતા. તેમની મર્મબેદક દ્રષ્ટિ તળેથી કાંઈનો છુટકો ચતો નહિ, અથવા કાંઈ મનના વિચારો શુભ રાખી શકતું નહિ. જાણે તેઓ પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયના તળીયા મુઠ્ઠી નિરીક્ષણ કરી શકતા. એક આખરદાર શ્રીમંત-પુત્ર પરીક્ષાની જંગળ મટાડવા માટે નિત્ય તેમની

પાસે આવતો અને સન્યાસત ગ્રહણ કરવોનું કહેતો, પરંતુ સ્વામિજી તેના મનોગત વિચાર જાણી બોલ્યા હતા કે: “એમ. એ. માં પાસ થયા પછી મહારી પાસે સન્યાસત ગ્રહણ કરવા આવજો. કારણ કે સન્યાસી થવા કરતાં એમ. એ. માં પાસ થવું બહુ જ સહેલું છે.” આ સમયે તેમણે મહારે ઘેર એક ચન્દન-ટુકડાની નીચે બેસી તકીયે અટકી જે ચબ્દો કહ્યા હતા તે હું જીવન પર્યંત જૂઠ્ઠી ચકીયા નહિ. ”

આ સમયે હરિપદમાયુમાં એક કુટુંબ હતી. તેઓ, સ્વાસ્થ્યને માટે નાના પ્રકારનાં ઔષધ સેવન કરતા. તે જાણતાં જ સ્વામિજીએ એક દિવસ કહ્યું કે: “જ્યારે તમે જોઇ ચકા કે કોઇ પણ વ્યાધિએ તમને પધારી તથા ક્યાં છે ત્યારે જ ઔષધનું સેવન કરજો. તે સિવાય ઔષધનું નામ લેશો નહિ. Nervousness, debility (સ્નાયવિક દૌર્બલ્ય) વગેરે વ્યાધિઓમાંના સેંકડે ૯૦ કાષ્ઠનિક છે. એ સર્વ વ્યાધિઓના હાથમાંથી ડાકટરો જેટલા વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્યોને બચાવે છે તેના કરતાં વિશેષ માણસોને તેઓ મારી નાંખે છે! મનની અવસ્થા સંપૂર્ણ બદલાઇ જાય તો મનુષ્યને કોઇ પણ વ્યાધિ દુઃખ આપે નહિ.” ત્યાર પછી બોલ્યા કે: “રાત દિવસ વ્યાધિનો વિચાર કરવાથી શું વળે એમ છે? મનમાં પ્રકુક્ષતા લાવો, ધર્મ માર્ગે પ્રવર્તો, સત્વિપયનું ચિન્તન કરો, આમોદ આહ્લાદ કરો, પરંતુ સાવધાન! આમોદ કરવા જતાં ચારીરિક ક્રિયા માનસિક ક્લેશ લાવી મુકશે નહિ. એવું કોઇ પણ દર્મ કરશે નહિ કે જેથી તમારા ચિત્તમાં પશ્ચાતાપ ઉત્પન્ન થાય. તમે મૃત્યુનું કહો છો પણ તમારા મહારા જેવા બેચાર મનુષ્યોના મરણથી બહાને ત્યાં શી ખોટ જવાની છે? એથી કાંઇ પુણ્યી ઉધી વળશે નહિ. એવો કિચિત્ પણ વિચાર કરશો નહિ કે તમારા-મહારા વિના પુણ્યી એકદમ રસાતળ ચાલી જશે અથવા વંઝા થઇ મહા અનર્થ ઉપસ્થિત થશે!” તે જ દિવસથી મિત્ર મહાશયે વિના કારણે ઔષધનું સેવન કરવાનો અભ્યાસ છોડી દીધો હતો. એટલું જ નહિ પણ વ્યાધિના વિચારો કે ચંકા પણ છોડી દીધી હતી.

આ સમયે કેટલાક કારણસર હરિપદમાયુ સાથે તેમના ઉપરી અંગ્રેજ

અમુલ્યદારોને અણુઅનાવ ચાલતો હતો. સહજ બોલતાં તેઓ તેમના ઉપર
ઝંટ ગુસ્સે થઈ જતા, પરંતુ તેઓ તેમને મોટે કંઈ કહી શકતા નહિ. નોક-
રીની માયા પથ્થુ છોડી શકતા નહિ, કારણ નોકરી સારી હતી. દ્રવ્ય સાઈ
મળતું, તેથી અંતઃકરણનો દોષ બહાર નહિ દર્શાવતાં તેઓ રાત દિવસ
સાહેબોની નિન્દા અને તિરસ્કાર કરતા. તેમની એવી વર્તણૂક જોઈ સ્વા-
મિજીએ તેમને એક દિવસ કહ્યું કે: “સાંભળો. તમે પૈસાને માટે નોકરી
કરવા આવ્યા છો. વળી તમે જે કામ કરો છો તેને બદલો-ખગાર-પથ્થુ
સારો મળે છે, તો પછી શા માટે રાત દિવસ એવા તુચ્છ વિષય માટે
ઉથલ પાથલ કરી રહ્યા છો અને “અહા! કેવા બંધનમાં પડી રહ્યો છું.”
કહી શા માટે તેમને દોષ દો છો? કોઈએ તમને બાંધી રાખ્યા નથી. તમે
ધારો તે સમયે નોકરી છોડી ચાલ્યા જાઓ એમ છે. તો પછી શા માટે
ઉપરી અધિકારીની નિન્દા અને ચર્ચા કરો છો? જો તમારે એ નોકરી
વગર છુટકોજ ન હોય તો તેમને દોષ નહિ દેતાં તમારો પોતાનોજ દોષ
જૂઓ. શું તમે એમ માનો છો કે તમે તેમની નોકરી નહિ કરો તેથી
તેમને તુક્યાન થશે? તમે નોકરી છોડશો તો બીજા સેંકડો માણસો તમારી
જગ્યા માટે અરજીઓ આપવા તૈયાર થશે. એમ છતાં તમે શા માટે મનનો
કેશ વધારી નાહક ચિન્તા-અગ્નિમાં તક્કડાટ કરો છો? તમારૂં જે કર્તવ્ય
હોય તે શાન્ત ચિત્તે કર્યા જાઓ.” આ પ્રમાણે સ્વામિજીએ મિત્ર મહાશયના
મનની અવસ્થા બદલવાને ઉપદેશ આપી કહ્યું કે: “આપ બસા તો જગ
બસા આપણે અંતરમાં જેવા હોઈએ છીએ તેવાજ બીજાને પણ જોઈ
શકીએ છીએ. આજથી કોઈને નહાઈ જેવાનો અભ્યાસ છોડી દે. સર્વ
ઉપર પ્રેમ દર્શાવો, પછી જોશો કે તમારા ઉપર અન્ય મનુષ્યોનો તમારા
ઉપર પ્રેમ થશે. તેમનો પૂર્વ ભાવ ધીમે ધીમે બદલાઈ જશે. આપણે આ
પથા હૃદયની આંતર છબીજ સમસ્ત જગતમાં પ્રકટ થઈ રહેલી જોઈએ છીએ.”

હરિપદપ્રાપ્તિએ અત્યાર પહેલાં ભગવદગીતાનું અધ્યયન કરવાનો યત્ન
કર્યો હતો, પરંતુ તેનું મયાર્થ રહસ્ય નહિ સમજવાથી એમાં સમજવા જેવું
કંઈ નથી એમ માની પુસ્તક પડતું મૂક્યું હતું, પરંતુ સ્વામિજીને મુખેથી

ગીતાજીના જે ચાર શ્લોકની વ્યાખ્યા શ્રવણ કરતાંજ ગીતા વસ્તુ સંબંધી તેમની પૂર્વ ધારણા તદ્દન બદલાઈ ગઈ. તેઓ કહે છે કે: “જે ઉપરથી હું સમજી શક્યો કે ગીતાજી કેવો અદ્ભુત ગ્રન્થ છે! પ્રત્યેક કાર્મિક, પ્રત્યેક વિચારમા ગીતાજીનો ઉપદેશ કેવો પ્રયોજનીય છે તે પણ તે સમયેજ સમજાયું! પરંતુ સ્વામિજીના ઉપદેશથી માત્ર ગીતાજીજ નહિ પણ કાલ્કીકાવ્યની રચનાવધી અને જીવસૂત્રના વૈરાગિક-રહસ્યપૂર્ણ સર્વ ઉપન્યાસનું પ્રયોજન પણ સમજી શક્યો.”

પોતાના વિચારોને વળગી રહેવા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યોમા વિરોધ આગ્રહ જોવામાં આવે છે, ધર્મ ભાવના સંબંધી તો વિરોધ આગ્રહ જોઈ શકાય છે. સ્વામિજીએ સંબંધી એક સુંદર વાર્તા કહેતા. તે આ પ્રમાણે છે:—

કાષ્ટ દેશમા એક રાજા હતો. ખીજો એક રાજા તેના રાજ ઉપર ચડાઈ લઈને આવે છે એવા સમાચાર મળતાજ તેણે એક સભા બોલાવી, અને રાજ્યના રક્ષણ માટે કેવા ઉપાયો લેવા તે સર્વને પૂછ્યું. રાજાના વિચારો સામળી એન્જિનિયરે કહ્યું: “રાજ્યની ચારે દિશામા એક ઉડી ખાડી ખોદી તેને કિનારે માટીની મેદાની પહોળી એક દિવાલ ચણી લેવી જોઈએ.” એ સામળી સુધારે કહ્યું:—“હા, એ વાત સાચી છે પરંતુ દિવાલ કાષ્ટની થાય તો બહુ સાઈ.” મોચીએ વાધો દર્શાવ્યો કે “ના, મહારાજ! કાષ્ટ કરતા આમડાની દિવાલ અધિક મજબૂત થશે, તેથી દિવાલ તો આમડાનીજ હોવી જોઈએ.” એ સામળી લુહારે હાસ્ય કરી કહ્યું: “મહારાજ! આમડું તે વળી ક્ષાથી મજબૂત હોઈ શકે? એના કરતાં તો ભોંકાની દિવાલજ બહુ મજબૂત થશે. બંદુકની ગોળા દિવાલ બેદ કરીને અંદર આવી શકશેજ નહિ, અને સુરક્ષિત રહેવાશે.” રાજ્યના વકિલ બોલવા લાગ્યા કે: “મહારાજ! એમાનું કંઈ પણ કરવું પડશે નહિ, ચતુ પક્ષને હુકિત તર્ક દ્વારા સમજાવવા જોઈએ કે આ પ્રમાણે બગપૂર્વક અન્યની સમ્પત્તિ હુડી લેવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી. એ કાર્ષ સમ્પૂર્ણ અન્યાયો અને કામદાવિરુદ્ધ છે વગેરે.”

એ સામળી પૂરેદિત મહાશયોએ કહ્યું કે: “તમે જ્યાં માત્ર દિવાનાની પેઠે ગપાટા મારી રહ્યા છો એટલુંજ પ્રથમ દેવતાને એવુંજ રાખ્યા

સિવાય કાંઈ વળવાનું નથી. મહારાજ ! યત્ન, યાગ અને હોમ કરો, સ્વત્ન-
મન કરો. અત્ત વસ્ત્રનાં દાન આપો. અહા ભોજન કરાવો. પછી જોશો કે
આપની પ્રજાનો વાળ પથ્થુ વાકો કરવાની કોઈનામાં સત્તા રહેશે નહિ. ધર્મ
દાન કરવાથી અરિષ્ટ ટળે છે. ” આ પ્રમાણે રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને બદલે
સર્વે પોત પોતાનો મત ટકાવી રાખવા માટે મહા કોલાહલ, તર્ક અને અંતે
મહોમાહ કલહ કરવા લાગ્યા અને એક બીજાને મત ખુણન કરી કલેશ દેવ
કરવા લાગ્યા ! ” વાર્તા પૂર્ણ થયા પછી સ્વામિજીએ કહ્યું : “બધા માણસો એવાજ
હોય છે. જે વસ્તુસ્થિતિનું તાત્પર્ય જોવા રૂપમાં હું સમજું છું તેનું અન્ય કોઈ
સમજી શકતું નથી. એવીજ માવના સર્વના મનમાં જોવામાં આવે છે. ”

પૂર્વેજ કહેવામાં આવ્યું છે કે : પરિમાળક અવસ્થામાં કોઈની પાસેથી
એક પાંચ પથ્થુ ગ્રહણ નહિ કરવાની અથવા પોતાની પાસે ધન સંચય નહિ
કરવાની સ્વામિજીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેથીજ કોઈની પાસેથી યાચના
કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ કોઈ પ્રેમથી દ્રવ્ય આપતું તે પથ્થુ ગ્રહણ કરતા
નહિ. આમનત અદાણુ ભક્તોનો આગ્રહ પાછા ઠેલી તેમના મનને
કલેશ નહિ કરાવવાની ધારણાથી કવચિત્ કવચિત્ તેઓ એકાદ વસ્ત્ર, એક
જોડ પાવડી, એકાદ રશ્મે ટિકિટ અથવા એકુંજ દોષ અદાપૂર્વક અપાતું
સામાન્ય દાન ગ્રહણ કરતા. કોલ્હાપુરની રાણીએ તેમને એક મહા મૂલ્યવાન
બેટ આપવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો હતો, પરંતુ સ્વામિજીએ તે માટે સાદ ના
પાડી હતી ! અત્રે રાણીએ તેમને એક જોડ ભગવાં વસ્ત્રો મોકળી હીધા
તેની આવશ્યકતા હોવાથી સ્વામિજીએ તે ગ્રહણ કર્યાં હતા. રાણીએ મોક-
લેલા નૂતન વસ્ત્રો ધારણ કરી જીર્ણ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો અને કહ્યું કે : “ સ-
ન્યાસીને જેમ ભાર જોછો હોય તેમજ સાફ. ” હરિપદમાયુએ પણ તેમને
કંઈક દ્રવ્ય આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી પરંતુ તે ગ્રહણ કરવા સ્વામિજીએ
સાદ ના પાડી ત્યારે અનેક વિનંતી કરી. અંતે તેમના મહારાષ્ટ્રીય ચમ્પય-
જોડાને બદલે એક રશ્મીપર (પગના જોડા) અને નેતરની લાકડી તેમને
આપવામાં આવી હતી.

એક દિવસ સ્વામિજીએ હરિપદમાયુને કહ્યું કે : “ અરણ્યમાં તંધુ

ઠોકાવી ત્યાં તમારી સાથે કેટલાક દિવસ નિવાસ કરવાની મ્હને ઇચ્છા થઈ છે ! પરંતુ ઝિક્કાગોમાં ધર્મસભા બસવાની છે. જે ત્યાં જવાની સગવડ થશે તો જઈશ.” એ સાંભળી હરિપદબાપુ આનંદના આવેગમાં નાચી ઉઠ્યા, અને તુર્તજ દેડ ઉધરાવવા બહાર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. સ્વામિજીએ તેમને અટકાવ્યા અને કહ્યું : “ હજી વાર છે વત્સ ! હજી સમય થયો નથી. રામેશ્વરનાં દર્શન કર્યા સિવાય કોઈ પણ કાર્યમાં પડવાની ઇચ્છા નથી.”

સ્વામિજી રામેશ્વર જવાનો ઉદ્યોગ કરી રહ્યા છે એ વાત હરિપદ બાપુએ પોતાનાં પત્નીને નિવેદન કરી. કેટલાક દિવસથી હરિપદ બાપુનાં પત્નીએ ગુરુ-મન્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો પરંતુ બાપુજીએ તેને કહ્યું હતું કે : “ જેને તેને ગુરુ કરવા નહિ. એવા મહાપુરુષને ગુરુ કરવા કે જેના ઉપર મ્હને પણ ભક્તિ થાય.” પત્નીએ પતિની આગા શિરમાન્ય કરી કહ્યું હતું કે : “ કોઈ સત્પુરુષને ગુરુરૂપે સ્થાપી શકીશ તોજ મન્ત્રોપદેશ થઈ શકીશ નહિ તો ગુરુ વગર જ ચલાવી લઇશ.” આ પ્રમાણે વાર્તાવાપ થયા પછી મનની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એવા કોઈ ગુરુ મળ્યા નહતા તેથી તેણે ગુરુમન્ત્ર ગ્રહણ કર્યો ન હતો. સ્વામિજીનાં દર્શન કર્યા પછી તેમને ગુરુરૂપે સ્થાપવાની હરિપદ બાપુને ઇચ્છા થઈ હતી. તેમણે પત્નીને પૂછ્યું કે : “ આ સંન્યાસી તારા ગુરુ થાય તો તું તેમની શિષ્યા થવા પુશી-છે કે ? ” પત્નીએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું : “ શું તેઓ ગુરુ થશે ખરા ? થાય તો આપણે કૃતાર્થજ થઈએ.” હરિપદબાપુ આનંદ પામી બોલ્યા : “ મ્હારો જીવનતા યત્ને હું સ્વામિજીને કમુલ કરાવીશ. પ્રસન્ન કરીશ. અહા કેવા સત્પુરુષ છે ! આવો ઉત્તમ પ્રસંગ જવા દઈએ તો ભવિષ્યમાં જીવન પર્યંત કદી પણ એવા મહાત્મા મળે ખરા કે ? ” એમ કહી દિવાનખાનામાં આવે પહોતાં પહોતા સ્વામિજીને પૂછ્યું : “ સ્વામિજી ! અમારી એક પ્રાર્થના કમુલ કરશો ? ” સ્વામિજીએ પ્રાર્થના નિવેદન કરવાની આગા કરી. એટલે તેમણે તેમની પાસેથી પત્ની સહિત દિક્ષા ગ્રહણ કરવાની મનેચ્છા જણાવી. પ્રથમ તો સ્વામિજીએ સન્મતિ દર્શાવી નહિ. તેમણે કહ્યું : “ ગૃહસ્થને માટે ગૃહસ્થ ગુરુ હોય તેજ ઇષ્ટજનક. ગુરુ થવું એ તો મહાન્ કાંઠન કાર્ય છે.

શિષ્યનો સર્વ ખાર ગુરુએ પોતે વહન કરવો પડેછે. વળી હું સન્યાસી. હું તો માયાપાશ છેદન કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. ત્યાં વળી તમે મહતે માયા ક્રંદમાં વિશેષ પ્રસાવવાનો યત્ન કરો છો ! દીક્ષા ગ્રહણ કરતાં પહેલાં તમે વખત ગુરુશિષ્યનો સાક્ષાત્કાર થવો હિચિત છે. વગેરે.” પરંતુ હરિ-પદબાહુ સ્વામિજીના કથનથી ભોળવાય તેવા નહતા. તેઓ સ્વામિજીના ચરણુત્ક્રમ્ભા નમન કરી અથુ બરેલે નેત્રે બોલ્યા કે : “સ્વામિજી ! જો આપ અમારી ધનંતા પશ્ચિમૂર્ણ નહિ કરો તો અમે ચિરમ્ભક્તને માટે જીવન્મુક્ત જેવા થઈ રહીશું.”

સ્વામિજીએ તેમનો દ્રઢ સંકલ્પ જોઈ ઇ. સ. ૧૮૯૨ ના અક્ટોબરની તા. ૨૫ મીએ પતિ-પત્ની ઉભયને દીક્ષા આપી. દીક્ષા કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી હરિપદ બાહુએ સ્વામિજીને જાણ પડાવવાની પ્રાર્થના કરી. સ્વામિજીએ પ્રથમ તો ના કહી પરંતુ અનેક વાદનું વાદ થયા પછી અને બાહુજીનો અતિશય આગ્રહ જોઈ અંતે હા કહી. જામી પડાવી.

તા. ૨૭ મી અક્ટોબરે સ્વામિજીએ હરિપદ બાહુનું ઘર લાગ કથું. મિત્ર મહાશયે એક રેલ્વે ટિકિટ ખરીદી લાવી ગુરુદેવને ગાડીમાં બેસાડ્યા અને તેમની ચરણુરજ ભરતકે ધારણ કરી કથું : “સ્વામિજી ! જીવનમાં કોઈને પશ્ચ આંતરિક ભક્તિ સહિત પ્રણામ કર્યા નથી. આજે આપને પ્રણામ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું, આજે હું મહારા જીવનને ધન્ય માત્રુ છું.”

દક્ષિણ-પ્રદેશમાં.

જેલગામથી મારગેગોવા નામક સમુદ્ર કિનારે આવેલા પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનમાં થઈને સ્વામિજી મહિસર નાજમાન્ત-ર્જત બેંગલોર નામક સ્થાને આવી પડેઆ. ઉચ્ચ પદવિધર અને કેળવા-યલા મનુષ્યોથી દૂર રહેવાની ધનંતાથી કેટલાક દિવસ તો તેઓ ગુપ્ત રહ્યા. પરંતુ તુર્તજ તેમનું આગમન પ્રકટ થઈ ગયું. યોડા વખતમાં જ મહિસર

महाराष्ट्रीय वीररूपे स्वामी विवेकानन्दजी ।

યશે એમ સમજી શેષાદ્રિ આપર સાહેબ સ્વામિજીને તેમની પાસે લઈ ગયા. અંતે મુલાકાત કરાવી. બગવાં વસ્ત્રધારી સ્વામિજીએ જે સમયે મહારાજ શ્રી રામરાજેન્દ્ર ઉદિયારના સભાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો તે સમયે તેમની એક રાજવંશીને શોભે એવી ભાવના બોધ સર્વ આશ્ચર્ય પામ્યા. મહારાજાએ દર્શન કર્યા તેજ વખતથી સ્વામિજી ઉપર બહુ પ્રેમ ઉપજ્યો હતો. સ્વામિજીની વિદ્યા, બુદ્ધિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ધર્મ વિષયમાં સૂક્ષ્મ અન્તદૃષ્ટિ, કથા વાર્તા અને આશ્ચર્યજનક વગેરે સર્વેએ મહારાજાનું મન હરણ કરી લીધું. મહારાજાએ સ્વામિજીના નિવાસ માટે રાજમહેલના કેટલાક સુંદર ભવનોં નિર્માણ કરી દીધાં, અને હમેશાં ધર્મ ઉપરાત અન્ય અનેક મહાત્મ વિષયોમાં પણ સ્વામિજીની સલાહ અને અભિપ્રાય લેવા લાગ્યા. તેઓ નિત્ય ઘણો સમય તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરતા. ધીમે ધીમે મહારાજા સાથે સ્વામિજીને વિશેષ ગાઢ મૃબંધ બંધાયો.

એક દિવસ મહારાજાએ સેવકો સહિત સભાગૃહમાં બિરાજી પ્રશ્ન કર્યો કે: “સ્વામિજી! મહારા સેવકો-નોકરો સંગની આપનો અભિપ્રાય કેવો છે?” સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: “મહારાજ! આપ પોતે તો અતિ મહાત્મમાત્ર મહાપુરુષ છો, પરંતુ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે: આપ સદા સર્વદા સેવકોથી વિદાયલા રહોછો. વળી મહારાજા અને સેવકો એ સર્વદા સર્વત્ર એક રૂપજ!” આવો નિર્ભય ઉત્તર સાંભળી મહારાજા આશ્ચર્ય પામ્યા. સભામાં બેઠેલા અન્ય મનુષ્યોએ પ્રથમ તો હંધક હાસ્ય કર્યું પરંતુ પછીથી સ્વામિજી ઉપર શ્રદ્ધા ભરાયા. તેમ છતાં તેઓ બલુતા હતા કે: ઉત્તમ પ્રકારના સન્યાસીઓ સાધારણ રીતેજ સ્પષ્ટવક્તા હોય છે. કોઈની ચરમ રાખી વાન કરતા નથી. મહારાજાએ સ્વામિજીને બોળ પણ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા, સ્વામિજી પણ ઉપર પ્રમાણેજ આશ્ચર્યકારક ઉત્તર દેવા લાગ્યા, એટલુંજ નહિ પણ દિવાન સાહેબ ઉપર પણ કિચિત્ કટાક્ષપાત કરવા ચૂક્યા નહિ. અંતે મહારાજાએ નૂતન પ્રશ્ન ઉપર વાર્તાલાપ ચલાવ્યો. દરબાર બંધ થયા પછી તેમણે સ્વામિજીને એક એકાંત સ્થળમાં બોલાવી અનેક ક્ષણ પર્યંત વાનચિત કરી, અને અન્તે કહ્યું કે: “સ્વામિજી! આપ સ્પષ્ટવક્તા છો

તેથી મંહને બધા ઉપજે છે કે વખતે બવિધ્યમાં આપનું જીવન નષ્ટ થશે: કદાચ કોઈ વિધિ આપીને આપની હલ્લા કરશે. અન્ય અનેક સાધુઓનાં જીવન એ પ્રમાણે નષ્ટ થયાં છે.”

સ્વામિજીએ ઉત્તેજિત કરૂં ઉત્તર દીધો: “શું કહો છો? આપ એમ સમજો છો કે સાચો સન્યાસી પ્રાણ બચાવી સત્ય બોલતાં અચકાવ અથવા બધા પામે? ધારો કે કદાચ આપનોજ પુત્ર, પ્રશ્ન કરે કે આપ કેવી પ્રકૃતિના છો, તો શું હું એમ કહીશ કે આપ સર્વ શુભ સમ્પન્ન છો? આપનામાં જે શુભ નથી તે બચને લીધે “છે” એમ કદી પણ કહીશ? શું હું અસત્ય બોલીશ? મહારાજ! ખુશામદ એ બદમાશોનો વ્યવસાય કહેવાય. સન્યાસીનો વ્યવસાય તો સત્યવચન એજ.” મહારાજની સમક્ષ આ પ્રમાણે કહેવા છતાં પણ તેમની ગેરહાજરીમાં કેટલીએ વખત સ્વામિજીએ તેમની પ્રશંસા કરી હતી. તેમનો એવોજ સ્વભાવ હતો કે: જેનામાં જે દોષ અથવા દુર્બળતા હોય તે તેને મોઢેજ કહી દેવી. ખીજા કોઈની સાથે તે સંબંધી વાત નિકળતાં શુભગાન સિવાય તેના દોષ કદી પણ કહેતા નહિ.

મહિસૂર રાજસભામાં સ્વામિજી સાથે એક પ્રખ્યાત ઑસ્ટ્રીયા દેશ-નિવાસી સંગીતજ્ઞને યુરોપીય સંગીત સંબંધી ધણીવાર સુધી ચર્ચા ચાલી હતી. તે મનુષ્ય અને સભામાં બેઠેલા અન્ય સર્વજનો પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય ઉભય પ્રકારનાં સંગીતનું તેમનું અદ્ભુત જ્ઞાન જોઈ વિસ્મય પામ્યા હતા. વળી એક દિવસ રાજમહેલમાં વિજળીના દીપકો ગાંઠવતી સમયે એક પ્રસિદ્ધ વિદ્યુત-શાસ્ત્રજ્ઞ (Electrician) સાથે વિજળી સંબંધી સ્વામિજીને અનેક વાર્તાલાપ અને ચર્ચા થઈ હતી. તે વિદ્વાન પુરૂષ વિજળી સંબંધી વિશેષ જ્ઞાની હોવા છતાં સ્વામિજીનો પરાજય કરી ચક્રો નહતો.

એક દિવસ રાજમહેલના બબ્બે યોગાનમાં મુખ્ય અમાત્યનાં પ્રમુખ-પણા નીચે વેદાન્ત વિષયક એક મહોટી પાંડિત-સભા ભરવામાં આવી. અનેક પાંડિતો અનેક વિચાર દર્શાવવા લાગ્યા. અનેક યુક્તિ-તર્ક દ્વારા બિન્ન બિન્ન મતવાદ સિદ્ધ કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા. પરિણામે કોઈના મત સાથે કોઈનું મિલન થયું નહિ. અંતે કંઈક બોલવા માટે સ્વામિજીને

પ્રાર્થના કરવામાં આવી. તેઓ આસન ઉપરથી ઉભા થઈ સર્વ પશ્ચિત મણ્ડલી સમક્ષ પુસ્તકોની વાત દૂર રહેવા ઈષ્ટ પોતાના પ્રાણુની ભાષામાં વેદાન્ત શાસ્ત્રનો સાચો મર્મ ઉકેલવા લાગ્યા અને અન્ય દાર્શનિક અભિપ્રાય સાથે પોતાના મંત્રનું સંમિશ્રન કરી, અને એક સરખાપણું દર્શાવી સર્વ શ્રોતાજનોને વેદાન્તની ઉપયોગિતા આકર્ષક વાણીમાં કહી સંભળાવી. સમાધા બિરાજેલા સર્વ સભાસદો સ્વામિજીના વિચારો મૂળતરુ અને દ્રષ્ટિની વ્યાપકતા, અભ્યાસ અને અનુભવ જોઈ ચિત્રવત્ ચિત્રાઈ રહ્યા ! સર્વ સમજી શક્યા કે, તેમની પાસે માત્ર દર્શન શાસ્ત્રનાં કેટલાક ચોક્કસ વાક્યો અને ભાવનાની સમ્પત્તિ નથી પરંતુ મન-પ્રણયમાં રમી રહેલી અનુભવ સિદ્ધિ વસ્તુનો ભંડાર છે. તેમનું ભાષણ સમાપ્ત થયા પછી સર્વે ઉચ્ચકણે તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

મુખ્ય અમાલ સ્વામિજી ઉપર અતિથય પ્રસન્ન થઈ એક દિવસ તેમને કંઈક બેઠ મહણ કરવા વિશેષ આગ્રહ કરવા લાગ્યા, અને તુર્તજ પોતાના એક સેક્રેટરીને બોલાવી સ્વામિજી સાથે એકાદ ઉત્કૃષ્ટ દુકાને જઈ તેમને જે જોઈએ તે અપાવવાની આજ્ઞા કરમાવી. સ્વામિજી અમાત્યનો આગ્રહ પાછો ઠેલી નહિ ચક્રવાધી સેક્રેટરી સાથે બજારમાં ગયા સેક્રેટરીએ ધાર્યું કે જ્યારે દિવાન સાહેબની આજ્ઞા છે અને સ્વામિજીને બેઠ આપવાની છે ત્યારે કોણ જાણે કેટલાએ રૂપિયાનો ખર્ચ થશે ? એમ જાણી તે બેઠની એક-બેઠ પોતાની સાથે લઈ ગયો. તેણે મનમાં 'કલ્પના કરી દત્તી કે : આવસ્થાના જણાતા એક દબર રૂપિયા સુધી ખર્ચ કરી શકાશે. બાપારીની દુકાને ગયા. ત્યાં સ્વામિજીએ બાજીની પેઠે આ વસ્તુ અને પેલી વસ્તુ એમ બેઠી વસ્તુઓ જોઈ અને તેની પ્રશંસા પણ કરી. અન્તે લાખી જઈ બોલ્યા કે : " બાપ ! જે મને પસંદ હોય તેની કોઈ વસ્તુ ખરીદવાથી દિવાન સાહેબને આનંદ થતો હોય તો એક દામ કરો. આ દુકાનમાં વેચાતી સર્વોત્કૃષ્ટ એક ચિરંમુદને લાવી આપો." સેક્રેટરી તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો ! તેણે જે જે વસ્તુઓ ખરીદતી તેમની એક પત્ર વસ્તુ સ્વામિજીએ પસંદ કરી નહિ તેણે તો જીવનમાં આજેજ અનુભવ્યું કે આવો સારો યોગ પ્રાપ્ત થવા ખૂબ પડે

વિરલા મનુષ્યો તેનો ત્યાગ કરી શકે છે ! સ્વામિજી દુકાનમાંથી બહાર આવી એક રૂપિયા મૂલ્યની ચિરૂટ સળગાવી ગાડીમાં બેઠા અને તુર્તજ દિવાન-મહાલયમાં આવી પહોંચ્યા. સેક્રેટરીને મુખેથી તેમનું વૃત્તાન્ત સાંભળી દિવાનજી અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા અને હાસ્ય કર્યું પણ સમજી શક્યા કે: સાચા સન્માસીઓ એવાજ ત્યાગી-વિરાગી-નિર્ભયો હોઈ શકે છે !

એક દિવસ મહારાજાએ સ્વામિજી અને દિવાન સાહેબને પોતાના રાજમલનમાં બોલાવી મંગાવ્યા. તેમના આગળ પછી તેમણે સ્વામિજીને હોદ્દાની કહ્યું કે: "સ્વામિજી, મહારા દ્વારા આપનું કયું કાર્ય થઈ શકે એમ છે ?" સ્વામિજીએ પોતાનું કાંઈ પણ કાર્ય નહિ કહેતાં જવલંત બાપામાં તેમના જીવનનો હોદ્દા કહી સંભળાવ્યો. તેમણે ભારતવર્ષની અવસ્થા પ્રત્યે મહારાજાની દૃષ્ટિ આકર્ષણ કરી એક કલાકથી પણ વધારે સમય પર્થેત બાધણુ કર્યું. તેમણે દર્શાવી આપ્યું કે: ભારતવર્ષની કાંઈ પણ સમ્પત્તિ હોય તો તે માત્ર દર્શન સાત્ર અને અધ્યાત્મ વિદ્યાજ છે. કિંતુ તે હમણાં ભારતવર્ષમાં નથી. અતારે તો ભારતવર્ષમાં-વર્તમાન મુગમાં-વૈજ્ઞાનિક ઉન્નતિ અને ઉત્તમ પ્રકારના મૂળ સંસ્કાર સ્થાપવાનીજ અગત્ય છે. "મહારાજા તો મંત્રમુગ્ધની પેઠે જવલુ કરવા લાગ્યા. સ્વામિજીએ પુનઃ કહ્યું કે: "મહારા મનમાં એમ થાય છે કે: ભારતવર્ષનું જે કાંઈ છે તે પાશ્ચાત્ય જગતને દાન કરવું. પાશ્ચાત્ય દેશ એજ ભારતવર્ષનું કર્તવ્ય છે. વળી વેદાન્ત ધર્મ પ્રચાર કરવા માટે પાશ્ચાત્ય દેસ-વાસીઓ નજીક ગમન કરવાનો મ્હેં સંકલ્પ કર્યો છે." તેમણે પુનઃ કહ્યું કે: "મહારા પ્રમ્જા એજ છે કે: તેઓ આપણને કૃષિ, શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, વગેરે વિષયનું શિક્ષણ આપી આપણી આર્થિક ઉન્નતિ કરવાના કાર્યમાં સહાયતા કરે." બોલતાં બોલતાં હૃદયના જુસ્સાથી તેમણે ધણી ધણી વાતો કહી નાખી. મહારાજા તેમની વાહુશક્તિથી મોહપામી તતક્ષત પાશ્ચાત્ય દેશમાં ગમન કરવાનો સર્વ ખર્ચ આપવા તત્પર થયા. પરંતુ કોણ જાણે શા કારણથી રામેશ્વર દર્શન કરવાનું કાર્ય અપૂર્ણ રહેતું જણાતી સ્વામિજીએ મહારાજા પાસેથી દ્રવ્ય ગ્રહણ કર્યું નહિ. તેજ દિવસથી રાજા અને દિવાન સાહેબે કલ્પના કરી કે: આ મહારાજા પુરૂષે ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટેજ જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે.

જેમ જેમ દિવસો વ્યતીત થતા ગયા તેમ તેમ મહારાજ સ્વામિજીના ગુણ ઉપર ઉત્તરોત્તર અધિક આકર્ષણ લાગવા અંતે જે દિવસે સ્વામિજીએ વિદેશ ગમન કરવાની આજ્ઞા માંગી તે દિવસે મહારાજની આંતરિક વેદના સ્પષ્ટ જણાઇ આવી. તેમજ સ્વામિજીને થોડા દિવસ વિશેષ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો અને કહ્યું કે: “સ્વામિજી! આપનું કાંઈ સમરથ્યિદ્ન મહારી પાસે રાખવા ઇચ્છું છું. જો આપ આજ્ઞા કરો તો ફોનોગ્રાફ વાજાનાં આપના કપડાંસવરની એક રેકર્ડ ઉતારી લેવડાવું. આપની પ્રાણોન્માદ કારિણી ભાષાવડે ફોનોગ્રાફમાં જે ચાર ઉપદેશ વચન હશે. તે સાંભળી મહારા કહ્યું ચિરકાલ જાગૃત રહેશે.” સ્વામિજીએ સમ્મતિ દર્શાવી. રેકર્ડ ઉતારવામાં આવી. તે રેકર્ડ મહિસૂર રાજમહેલમાં આજ્ઞપૂર્વક યત્નપૂર્વક સુરક્ષિત રાખવામાં આવી છે. ઘણા દિવસ થવાથી તેનો અવાજ અસ્પષ્ટ થઇ ગયો છે. પરંતુ: મહિસૂરરાજ સ્વામિજીના ગુણ ઉપર એટલા બધા મોહ પામ્યા હતા કે જ્યાં તેમના ચરણનું પૂજન કરવાની મહારાજાએ તૈયારી કરી પરંતુ સ્વામિજીએ તે માટે ના કહી.

થોડા દિવસ વ્યતીત થતાંજ સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “હવે મહારાથી રહેવાનો નહિ!” એ સાંભળતાંજ મહારાજાએ સ્વામિજીને વિવિધ મૂલ્યવાન ભેટો આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પરંતુ સ્વામિજીએ કાંઈ પણ નહિ સ્વીકારતાં કહ્યું કે: “મહારાજ! હું સન્યાસી છું. મારે મૂલ્યવાન ભેટ કાંઈ ક્યાં રાખું? અને તેને શું કરું?” પરંતુ મહારાજ ઉપારે છોડે તેમ હતું. તેમજ વિશેષ આગ્રહ કરવા માણ્યો. અંતે સ્વામિજીએ કહ્યું: “રાજા! મહેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. પરિવારિક અવસ્થામાં દ્રવ્યનો સ્પર્શ અથવા કોઈ વસ્તુનો ગ્રંથપ કરીશ નહિ.” તેમ છતાં મહારાજે પુનઃ પુનઃ ભેટ મદ્યજી કરવા અતિશય આગ્રહ દર્શાવ્યો. તેમને નિરાસ કરવાનું અયોગ્ય જણાયાથી સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “વારું, આપનો અતિશય આગ્રહજ છે ત્યારે આજ મ્હને ધાતુ મદ્યા વમરનો એક ન્દાનકડો હુકો (ગુડમુડી) આપો. તે મ્હને ઉપયોગમાં આવી શકશે.” મહારાજે ઘૂંટણ રોજનુંક નામક કાષ્ઠ ઉપર સુંદર ઠોંદર દામસાદિત એક હુકો તૈયાર કરાવી સ્વામિજીને ભેટ આપ્યો.

મહિસુરથી અન્યત્ર ગમન કરવાને સમયે મહારાજાએ સ્વામિજીનાં બન્ને ચરણો ધારણ કરી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા, અને દિવાન સાહેબે નોટીયું એક ખંડેલ તેમને આપવા ચતન કર્યો પરંતુ સ્વામિજીએ તેનો અસ્વિકાર કરતાં કહ્યું કે: “ જો તમારે મૃતને કંઈ આપવાની ઇચ્છા હોય તો માત્ર કોચિનની એક ટિકિટ લાવી આપો. હું રામેશ્વર ભઈ છું. ૨-૪ દિવસ કોચિન રહેવા ધારણાં છે.” દિવાન સાહેબે તેમને કોચિન પર્યટની એક સેકન્ડ-ક્લાસની ટિકિટ મંગાવી આપી, અને કોચિન રાજ્યના દિવાન શંકરિયાર ઉપર એક બ્રહ્માભયુ-પત્ર લખી આપ્યો.

કોચિનમાં યોગ દિવસ નિવાસ કર્યા પછી સ્વામિજી કેરલ (મલબાર) અંતર્ગત ત્રાવણકોર રાજ્યમાં ઉપસ્થિત થયા. એ સ્થળની ચિત્રવત્ મનોહર શોભા નિહાળી તેઓ અતિશય પ્રદુષ્કિત થયા અને ત્યાંની રાજધાની ત્રિવેન્દ્રમમાં ત્રાવણકોરના મહારાજાના બ્રાત્રપુત્રના શિક્ષક પ્રેફેસર સુન્દર રમણુ આયરને ઘેર આતિથ્ય ગ્રહણ કર્યું. આ સમયે મદ્રાસના સુવિખ્યાત પબ્લિક મિ. રંગચારીયાર મહારાજા કૉલેજના વૈજ્ઞાનિક અધ્યાપક હતા.

ત્રાવણકોરના એસ. કે. નાયર લખે છે કે:—

“ રંગચારીયાર અને સુન્દર રમણુ એ ઉમય સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીમાં અગ્રાધ વિદ્વાન્ હતા. એ બન્ને સ્વામિજી સાથે વાર્તાલાપ કરીને અતિશય સંતોષ આનંદ પામ્યા હતા. સ્વામિજી સાથે જોઓતું માઠ હયે મિલન થયું છે તેઓ તેમની અલૈકિક શક્તિ જોઈ આકર્ષાવા વગર રહ્યા નથી અને રહેશે પણ નહિ. એક સ્થળે બેસી એકી વખતે અનેક મનુષ્યો સાથે અનેક પ્રશ્નના ઉત્તર-પ્રતિ ઉત્તર આપવાની તેમનામા એક અદ્ભુત શક્તિ હતી. સ્પેન્સર હો કે કાલિદાસ હો, સેક્સપીયર હો કે હારવિનવાદી હો, યહુદીયોનો ઇતિહાસ હો, આર્ય સભ્યતાની ઉત્પત્તિ અને ક્રમવિકાસની

* આ સમયે તેમને મદ્રાસ ગવર્નરમેન્ટ દ્વારા મહારાજાના બ્રાત્રપુત્ર, ત્રાવણકોર રાજ્યના મુખ્ય રાજકુમાર માર્તણ્ડવર્માના શિક્ષણની તપાસ રાખવા માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. રાજકુમારે તેમની સહાયવાદી બી. એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી, એમ. એ. નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો.

“ વાતચિત ચાલતી હતી એટલામાં સ્વામિજીને માટે બોજન તૈયાર થયું. એ દિવસ પછી તેમણે સંતોષ પૂર્વક બોજન કર્યું. તેમની આકૃતિ, કૃપેસ્વર, નેત્રની દિવ્ય જ્યોતિ, ઉચ્ચ ભાવના, અને અદ્ભુત રચના દૈશ્યે મૂળે એટલો બધો મુગ્ધ કરી દીધો હતો કે જોયી હું તે દિવસે રાજપુત માર્તણ્ડવર્માને વિદ્યાભ્યાસ કરાવના જમ શક્યો નહિ. સ્વામિજીની સંગતિ છોડી મૂકે ત્યાં જવું જ ગમ્યું નહિ. બોજન કર્યા પછી જરા વિશ્રાંતિ લઇ સ્વામિજી સહિત સન્ધ્યા સમયે હું ત્રિવેન્દ્રમ કોલેજના વૈજ્ઞાનિક અધ્યાપક દાક્ષિણાત્મના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પંડિત રંગાચાર્યને ઘેર ઉપસ્થિત થયો. તેઓ ઘેર નહિ હોવાથી અમે ત્રિવેન્દ્રમ કલ્પમાં ગયા. થોડીવાર પછી રંગાચાર્ય આવી પહોંચ્યા. મહેં તેમની સાથે અધ્યાપક મુન્દરરામ પિલ ઉપગૃહ અન્ય કેટલાક સદૃશ્યરચો અને કેળવણી સંજ્ઞાનો સાથે જોડાયા હતા. એ સમયે બનેલા એક બનાવતું મૂકે મયાસ્થિત સ્મરણ છે. નારાયણ મેનાન નામક મહારા એક મિત્ર (જેઓ હમણાં ત્રાવણકોર રાજ્યમાં દિવાન-પેશકાર છે તેમણે) કલ્પમાંથી ઘેર જતી વખતે એક બ્રાહ્મણ દિવાન-પેશકારને પ્રણામ કરતી વખતે બ્રાહ્મણ-દિવાન પેશકારે, શૂદ્રને પુનઃ પ્રણામ કરવાની પ્રયત્નિત રીતિ અનુસાર જમણા હાથને બદલે કાપો હાથ પ્રિયિત ઉચો કર્યો. સ્વામિજીની દૃષ્ટિ ચારે તરફ ફરતી હતી. તેમણે એ બનાવ જોયો. ત્યાર પછી કેટલાએ માણસો આગમાં ને ગયા. ઉપર માત્ર અમે પાંચ માણસો બાકી રહ્યા. તેમાં સ્વામિજી પેલા દિવાન-પેશકાર, તેમના ભાઈ, અધ્યાપક રંગાચાર્ય અને હું. થોડીવાર વાર્તા ચર્ચા ચાલ્યા પછી અમે પાંચ અમારે ઘેર જવા તૈયાર થયા. દિવાન-પેશકારે સ્વામિજીને પ્રણામ કર્યા. પરંતુ સ્વામિજીએ રહામાં પ્રણામ નહિ કરતાં હિંદુ સંપ્રદાયોના નિયમાનુસાર માત્ર “ નારાયણ ” નામોચ્ચાર કર્યો એથી પેશકાર મહાશયને અતિશય ક્રોધ થયો. પરંતુ સ્વામિજી અતિ શાન્ત સ્વ-ભાવના અને ઉદાર તથા મધુર વ્યવહારના અભ્યાસી હોવા છતાં બુદ્ધિનો તાર્કિક ઉપયોગ કરે એવા હતા. તેમજ આવસ્થિકતા જણાતાં કપા પુરૂષને કેવો ઉત્તર દીધે સુખ કરવો તે તેઓ વિલક્ષણ જણતા હતા. તેમણે દિવાન

પેશકારને ઉત્તર દેતાં કહ્યું કે: “નારાયણ મેનાનના પ્રણામને બદલે પુનઃ પ્રણામ કરતી વખતે આપે આપનીજ પ્રચલિત રીતિ મુજબ કરી હતી. તો પછી મ્હેં સન્યાસીની રીતિ પ્રમાણે આપને પુનઃ પ્રણામ કરતાં “નારાયણ”. કહ્યા તેમાં આપને ગુસ્સે થવાનું શું કારણ છે?” બસ, આ ઉત્તરનું આ-શાપ્રદ ક્ષણ ઉત્પન્ન થયું. ખીજે દિવસે પેશકાર મહાશયના બ્રાતાએ મ્હારે ઘેર આવી પૂર્વ રાત્રિયે બનેલા બનાવ-માટે સ્વામિજી સમક્ષ-પોતાની બૂલ સ્વીકારી.

એ દિવસે સન્ધ્યા સમયે સ્વામિજી કલગમાં અલ્પ સમય રહ્યા તેમ છતાં પણ તેમને જોઇ સર્વે વિસ્મય પામ્યા હતા. તેમણે સર્વની સાથે હૃદય ખોલીને વાર્તાલાપ કર્યો હતો. પ્રેક્ષક રંગાચાર્યને તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનું શ્રેષ્ઠપાત્ર માનવામાં આવ્યા. કારણ કે તેમનામાં અગાધ પાંખિડત્વ, ભાવના પ્રકાશ કરવાની ક્ષમતા, બાપા ઉપર અદ્ભુત અધિકાર, પ્રયોજન પ્રમાણે વિપુલવિદ્યા, બુદ્ધિને અંકુશમાં લાવી કોઇ પણ વિષયમાંથી નુતન શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું, અથવા કોઇની યુક્તિમાંથી ભ્રમ પ્રમાદ શોધી તે શાબ્દિત કરી આપવાની શક્તિ, અને પ્રકૃતિ તથા મનુષ્યકૃત શિલ્પ દ્રવ્યમાં જે કોઇ વસ્તુ ઉત્તમ અને સુંદર જણાય તેના પરત્વે પ્રેમ વગેરે અનેક વિષયમાં તેમની સાથે ઉક્ત અધ્યાપક-પ્રેક્ષક-સાહેબની સરખામણી થઇ શકે એમ હતું.

ખીજે દિવસે સ્વામિજીએ રાજકુમાર માર્તણ્ડવર્મા સાથે મુલાકાત કરી હતી. પ્રથમજ કહ્યું છે કે: તેઓ મ્હારી પાસે એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતા હતા.

સ્વામિજી જેવા નવીન અતિથિનું અસાધારણ જ્ઞાન અને માનસિક શક્તિનો પરિચય જણતાજ તેમની સાથે મેળાપ કરવાની તેમણે ઇચ્છા દર્શાવી. બ્રમણ-સમયે સ્વામિજી અનેક દેશીય રાજન્ય વંશના મંત્રીમાં આવ્યા હતા. એ સાંભળી રાજકુમારના મનમાં તે સંબંધી વિશેષ વૃત્તાન્ત સાંભળવાનું દૈતુલ્લ જન્ય થયું. તેમને મળ્યા. અને સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “મ્હારી સાથે જેજે દેશી રાજ્યોનો સાક્ષાત્કાર થયો છે તેમાં

વિદ્વાનો કહે છે કે: અમે જગતનાં સમુદય રહસ્યનો ભેદ ઉઘાડો પાડી શક્યા છીએ. વળી અનેક પણિડતો અજ્ઞેયવાદનો આશ્રય ગ્રહણ કરી રહ્યા છે, તેથી તો તેમની અજ્ઞાનતા જ જણાઈ આવે છે. એ ઉપરથી સમગ્રય છે કે: ભારતવર્ષમાં ચિંતનું સમાધાન કરવા માટે જે જે વિજ્ઞાન-મંમત ઉપાય આવિષ્કૃત થયા છે તે તરફ પાશ્ચાત્ય મનસ્તત્ત્વવિદ પણિડતોએ લક્ષ્ય રાખ્યું નથી. તેથીજ અંતઃપ્રકૃતિના અતિન્દ્રિય સાક્ષાત્કાર સંબંધી કોઈ પ્રકારની મીમાંસા કરવા માટે તેઓ સમર્થ થયા નથી. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન જે સ્થળે સ્તબ્ધ અને શાંત થઈ ગયું છે તે સ્થળે ભારતીય મનોવિજ્ઞાને અપૂર્વ પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેણે દર્શાવી આપ્યું છે કે: એ સર્વ ઉચ્ચ સાક્ષાત્કાર-અનુભવ-અને અવસ્થાને કયા પ્રકારના ચત્ત્રાકાર પોતાનામાં સ્થાપી શકાય. વળી સ્વામિજીએ લૌકિક અને અલૌકિક જગતના વિશેષતત્ત્વ સંબંધી સ્પષ્ટિકરણ કર્યું હતું. તેમણે કહ્યું હતું કે: મનુષ્ય સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ઉભય પ્રકારના બંધનમાં નિવાસ કરી રહ્યો છે. એ ઉભયને પેષેપાર ગળા સિવાય પૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી, અથવા મનુષ્ય જીવનનો ઉદ્દેશ્ય સાર્થક થતો નથી. જાતિભેદ સંબંધી ચર્ચા થતા તેમણે કહ્યું હતું કે: “બ્રાહ્મણો જેટલા દિવસ નિસ્વાર્થ કર્મ કરશે અને મુક્ત હસ્તે જ્ઞાનવિતરણ કરશે તેટલા દિવસ તેમનો વિનાશ થશે નહિ.” તેમનું કથન અદ્યાપિ પર્યંત મદારા કર્ણમાં પ્રતિધ્વનિ થઈ રહ્યું છે કે: “બ્રાહ્મણોએ ભારતવર્ષમાં પૂર્વે અનેક મહત્ત્વ ધાર્યું પરિપૂર્ણ કર્યા છે, હજીપણ કંઈ છે અને બનિષ્પમા પણ કરશે.” સ્ત્રીઓના વિવાહ અને સમાજમાં તેમના સ્થાન સંબંધી કોઈ પ્રકારનો શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ નિયમ પ્રચલિત કરવાના ચત્ત્રાકાર તેઓ ખિસ્કુય ટેકા આપતા નહિ તેમણે કહ્યું હતું કે: “સ્ત્રીઓ અને નિમ્ન શ્રેણીના લોકોમાં સંસ્કૃત શિક્ષણ ફેલાવવાની સૌથી વિશેષ આવશ્યકતા છે. પ્રાચીન ઋષિઓએ પ્રવર્તિત કરેલા શિક્ષણદારા તેઓ કાચી ક્ષેત્રમાં પોતાનો આદર્શ સંપૂર્ણરૂપે સ્થાપન કરી શકે તો આપજ સમજી શકશે કે સમાજમાં તેમનું સ્થાન કયા સ્થંભ ઉપર છે. કયા કયા કાર્યમાં તેમનો હસ્તક્ષેપ થાય તો યોગ્ય કહેવાય, અને કોનું રક્ષણ તથા કેનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે તે પણ

તમને પોતાની મેળેજ સમજાઇ જશે. ત્રપિ મુનિયોના શિક્ષણને વેળા
ગૂળી મનઃકલ્પિત શિક્ષણ પ્રવર્તાવવાથી પરિણામ સારું આવે ક્યાંથી ? ”

”હે સમુદ્ર ચાત્રા સંબંધી અભિપ્રાય જાણવાની ઇચ્છાથી તમને પ્રશ્ન
કર્યો હતો. તેમણે ઉત્તર દીધો કે : “વેદાન્ત પ્રચાર દ્વારા પાશ્વર્ય દેશ સમૃ-
દ્ધની સામાજિક અવસ્થા વિશેષરૂપે ઉન્નત કરવાની આવશ્યકતા છે. જેઓ
પ્રાચીન આચારવિચારનું સન્માન કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે એ કાર્ય
કરવું જોઇએ, તેમાં કંઇ પણ અડચણ નથી. પરંતુ જે હિન્દુઓ કોઇ
મદત ઉદ્દેશ્ય પાર પાડવાના હેતુથી આચારાદિ નિયમનું પાલન કરવામાં
હિચકિત થાય તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવવાનું કોઇ યોગ્ય કારણ
જણાતું નથી. ”

લુપ્થ થઈ અતિશય દુઃખ ભોગવવા લાગ્યો. અંતે શોકતપ્ત થઈ પોતાનાં બન્ને નેત્રો ફેડી નાખી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયો હતો. એ બતાવત સ્વામિજીએ એવી અમરકારિક રીતે વર્ણવ્યો હતો કે આજે એક વિશ વર્ષ થયા છતાં જાણે તેમના પ્રત્યેક સપ્તે હજી પણ તાજા હોય તેમ તેના મનેબલકારા વાગી રહ્યા છે. કુમ્ભકોણમના જુત પૂર્વ અદ્ભુત શક્તિ-સમ્પન્ન મંગીતાચાર્ય ચરત સાસ્ત્રીધારની અમર ખંચો ધ્વનિ પેટે તેમનો સુમધુર દણ્ડ ધ્વનિ હજી પણ જાણે મહારા કર્ણમાં જાત્રત થઈ રહ્યો છે.

એ દિવસે અથવા બીજે દિવસે તેમણે મદ્રાસના તે વખતના સહ-કારી એકાઉન્ટન્ટ જનરલ-સામ્રત પરલોક ગત બાબુ મન્મથનાથ બટ્ટાચાર્ય મહાશયનું નિવાસસ્થાન શોધવાની મહેને આજ્ઞા કરી. એ સમયે ત્રિવંદ્રમના રેસિડન્ટની ત્રિજેરીમાં, હિસાબ તપાસવાના કામમાં ગવર્નમેન્ટ દ્વારા તેમને રોકવામાં આવ્યા હતા. બટ્ટાચાર્ય મહાશયનું નિવાસ સ્થાન બાબુ તેજ દિવસ સ્વામિજી નિત્ય પ્રાતઃ સમયે તેમને ઘેર જઈ આહારાદિ કાર્યથી પરવારી મહારે ઘેર પધારવા લાગ્યા. એ માટે એક દિવસ મહે જરા દિલગીરી દર્શાવી ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે: “સાંભળો, અમારી બંગાળી જાતિ એક સ્થળે ટોળાબદ્ધ થઈ નિવાસ કરવાનું બહુ પર્મદ કરે છે. વળી મન્મથ ઉપર મહારો બે પ્રકારનો હક્ક છે. એક તો તે અમારી સંસ્કૃત દાસેજના જુતપૂર્વ અધ્યક્ષ, સુવિખ્યાત પવિત્ર મહેશચન્દ્ર ન્યાયરત્ન મહાશયના પુત્ર થાય છે, અને બીજું મહારા સદાધ્યાયી છે. તે ઉપરાંત પણ વળી એક વાત કહેવા જેની છે કે આપના દક્ષિણ પ્રદેશમાં આવ્યો છું ત્યારથી લાગલાગટ આ દેશના બ્રાહ્મણોનું આતિથ્ય ગ્રહણ કરતો આવ્યો છું. તેથી ઘણા દિવસથી બંગાળી બોજન મત્સ્ય-મ્રસના મંગલમાં આવ્યો નથી, તેથી પણ મન્મથને ઘેર બોજન કરવાનું મહેને કાંઈક સાઈ લાગે છે.” મત્સ્ય બોજનનું નામ સામળી મહે જરા નરકોઈ ચડાવ્યું તેના ઉત્તરમાં સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “ભારતવર્ષના પ્રાચીન બ્રાહ્મણો માસ બલણ કરતા, એટલું જ નહિ પણ ચણાદિ સમયે અથવા અતિથિને મધુપર્ક આપતી વખતે ગોવધ પણ થતો.” તેમણે એમ પણ કહ્યું કે: “બોદ્ધ

ધર્મના અબ્યુદય-વિસ્તારની સાથે સાથે જ માંસ ભોજન કરવાનો રિવાજ આ દેશમાંથી ધીમે ધીમે ઝોળો થતો ગયો છે. જો કે હિંદુ શાસ્ત્રમાં માંસાહાર કરતાં વનસ્પતિ-આહારની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે એ ખરું પરંતુ દાર્ઢ્ય ક્ષેત્રમાં તેનું કેટલું પાલન થતું તે વિચારવા યોગ્ય વિષય છે. વળી એમ પણ કહેવું ઉચિત છે કે: માંસાહાર પ્રથાનો અનાદર થવાથી જ આ દેશના લોકોનું ચક્રિત-સામર્થ્ય આટલું બધું હીન અને જાતીય અવનતિ આટલી બધી બન્યું હશે સ્થિતિએ પહોંચી છે. સાચું કહીએ તો પ્રાચીન હિન્દુ જાતિ અને સંયુક્ત હિંદુ રાજ્યોની સ્વતંત્રતા ભોપ થવાનું એક મુખ્ય કારણ માંસાહાર પ્રથાનો ઉચ્છેદ થયો એ જ છે.” હું તો તેમના એ કથન ઉપરથી એટલો જ સાર કાઢી શક્યો કે: જો હિંદુ જાતિને જગતની અન્ય જાતિઓ સાથે એક પંક્તિમાં લાવવી હોય અથવા તેમની સરખામણીમાં સરખી પાવરીએ રાખવી હોય તો તેમણે પુનઃ માંસાહારી થવું જોઈએ. હું તો એક સનાતન ધર્માવલંબી સુસ્ત પ્રાચીન બ્રાહ્મણ છું, તેથી એ વિષયમાં કોઈ પણ પ્રકારે તેમની સાથે એકમત થઈ શક્યો નથી. હવે “અહિંસા પરમો ધર્મ” નો પણ ગહણ કરી શાસ્ત્ર અને સાધારણ યુક્તિ દ્વારા મ્હેં તેમની સાથે અનેક વાદ વિવાદ કર્યો. મ્હેં તો માંસાહારથી આ દેશના પવિત્ર નિવાસીઓનું અધઃપતન, આધ્યાત્મિક અવનતિ અને ધર્મ શાસ્ત્ર વિહિન હોવાનું સારી પેઠે પ્રતિપાદન કર્યું. તેમણે પોતાના વિચારો પુનઃ દર્શાવ્યા અને તર્ક યુક્તિ દ્વારા એક જ વિચારને વગમી રહ્યા. તે ઉપરથી હું તો એમ પણ માનું છું કે: તેમનું શરીર ક્ષત્રિયનું હતું. ક્ષત્રિયોને દેશના રક્ષણ માટે હિંસક પ્રકૃતિ ધારણ કરવાની આનુશંગિકતા હોય છે. વળી દેશના રક્ષણ માટે અસાધારણ બળ પ્રાપ્ત કરવાની પણ અગત્ય હોય છે. તેથી જ તેઓ પશુઓનાં માંસ-બશુણ કરી બળ પ્રાપ્ત કરવા સાથે પશુઓ જેવી હિંસક પ્રકૃતિ મેળવવાનું ઉચિત સમજે છે, અને તે કેટલેક દરજ્જે યોગ્ય પણ કહી શકાય પરંતુ તેથી પ્રત્યેક હિંદુ સન્તાને માંસાહાર કરી પણ પ્રકૃતિના-આસુરી બળ-શુદ્ધિના થવું એ તો કોઈ પણ રૂપે ઉચિત નથી. આપણા ઋષિમુનિઓ

એવો ઉપદેશ આપણને આપ્યો જ નથી. માંસાહાર સંબંધી સ્વામિજીનો અભિપ્રાય હું જાણતો હતો તેથી જ તેઓ જ્યારે અમેરિકા ગયા તે વખતે માંસાદિ ભોજન સંબંધી તેમણે ત્યાં દશવિધા વિચારેા સાંભળી મળે' આશ્ચર્ય થયું નહતું. વળી હું સારી પેઠે સમજી શક્યો છું કે એ વિષય સંબંધી તેમના વિરૂદ્ધ અતિશય નિન્દા અને આન્દોલન થયાં હતાં તે તેમણે દરકાર રાખ્યા વગર ગુપચુપ સાંભળ્યા હતા.

એક દિવસ સન્ધ્યા સમયે સ્વામિજી દિવાન સાહેબને મળવા ગયા. તે દિવસે પુનઃ એ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો. દિવાન સાહેબે મહારા પક્ષનું સમર્થન કરતાં કહ્યું કે: "પ્રાચીન કાળમાં યત્ન અથવા અન્ય કોઈ પણ સમયે પ્રાણીવધ કરવાની પ્રથા પ્રચલિત નહતી." એ ઉપર ઘોડીવાર વાદ-વિવાદ ચાલ્યો. અંતે દિવાન સાહેબના સ્વર્ગસ્થ જ્ઞાતાત્રિ મિ. એ. રામિયારે સ્વામિજીના પક્ષનું સમર્થન કરતા કહ્યું કે: "યજ્ઞમાં પશુવધ અથવા માંસ ભોજનનું વૃત્તાન્ત સત્ય છે, શાસ્ત્રમાં તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે." એ દિવસે "બક્તિ" સંબંધી પણ દિવાનજી સાથે સ્વામિજીને કિચિત વાર્તાલાપ થયો હતો. કેવી રીતે એ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવા પામ્યો તેમજ તેમાં કંઈ કંઈ કથા વાર્તા થઈ તે હમણાં મળે માદ નથી. તે સમયના વિદ્વાનોમાં, દિવાન શંકર સુખિમયાર અતિશય વિદ્વાન પુરુષ હતા. અને વૃદ્ધ વયમાં (એટલે ૫૮ વર્ષે) પણ તેમણે ધણા ગ્રન્થો વાંચ્યા હતા, ધણા શાસ્ત્રો શ્રવણ કર્યાં હતા. અને નાના પ્રકારના ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરી પોતાના જ્ઞાનભાણ્ડારમાં વૃદ્ધિ કર્યા જતા. તે દિવસે સ્વામિજી સાથે તેમનો વાર્તાલાપ બરાબર થયો નહિ. તેમજ તેમને પણ સમય નહોતો તેથી અમે રજા લીધી. રજા લેતી વખતે દિવાનજીએ સ્વામિજીને કહ્યું હતું કે: રાજ્યમાં પ્રવાસ કરતી વખતે આપને જે વસ્તુનું પ્રયોજન હોય તે સ્થાનિક રાજકર્મચારીઓને નિવેદન કરવાથી તુર્ત જ પ્રાપ્ત થશે, છતાંદિ. પરંતુ સ્વામિજીને કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રયોજન ન હતું. તેથી તેમણે કોઈ વસ્તુની પ્રાર્થના કરી ન હતી.

એટલામાં એક દિવસ હજુર ઓફિસના પેશકાર થીયુત પેરમલપીલે તેમના દર્શને આવ્યા હતા. તેમનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય એ હતો કે; ભારતવર્ષમાં

અને અન્ય સ્થાને જે વિવિધ પ્રકારના ધર્મ અને ધર્મમત પ્રચલિત થઈ રહ્યા છે તે મંબંધી સ્વામિજીનું જ્ઞાન કેટલું છે તેની પરીક્ષા કરવી, તેમણે આવતાં જ અદ્વિત વેદાન્તમત ઉપર કેટલાક આશ્લેષો કર્યા. પરંતુ તુર્તજ તેઓ સમજી શક્યા કે: સ્વામિજી જેવા ગુરુ અને આચાર્ય શ્રેણીના મહાપુરુષોના જ્ઞાનની ગંદનતાનું પ્રમાણ કાઢવાનો યત્ન કરવા કરતાં, એક ક્ષણ દાલ પણ નહીં નહિ દરતાં-તેમના હૃદયની ઉચ્ચ ભાવનાઓ વિશેષ રૂપે શ્રદ્ધા કરવાનો યત્ન દરવો એજ અધિક બુદ્ધિમાનનું કર્તવ્ય છે. એ સમયે મહેં સ્વામિજીમાં એક અદ્ભુત શક્તિનું અવસોદન કર્યું. તેમણે ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં મદાસના ફર્માન કેસલમાં નવ દિવસ નિવાસ કર્યો. તે સમયે એક વખત મહેં તે જ શક્તિનું દર્શન કર્યું હતું. સાબળો, કોઇ એક આત્માભિમાની મનુષ્ય તેમની પાસે આવતાંજ તેઓ એકી ટોચે તેના સ્થામે જોઇ તેની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરી લેતા અને પછી તત્ક્ષણાત્ તેની બુદ્ધિ અને વિચારાનુસાર તેને ઉપદેશ દઇ શકતા. એ વિષયમાં તેમની અભિગના એટલી અધિક અને દૈરાલ્ય એવું ચમત્કારિક હતું કે જેથી તે મનુષ્ય સમજી પણ શકતું નહિ કે, સ્વામિજીએ તેને કયે સમયે શોભ્ય સ્થાન ઉપર ઉપસ્થિત કરી દીધો છે. એ દિવસે પણ પેદાકારના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વામિજીએ " લલિત વિસ્તાર. " નામક અન્યમાંથી બુદ્ધ-દેવના વૈરાગ્ય સંબંધી કેટલાક શ્લોકો પોતાના સુમધુર કણ્ઠવડે એવી મધુરતા પૂર્વક ગાઇ સંભળાયા કે જેથી પરીક્ષક ચૂકરચૂક હૃદય એકદમ પીગળી ગયું અને તેણે તુર્તજ પ્રશ્ન કર્યાનું આસન ત્યાગ કરી ઉત્સુક બોલાવું પદ અદ્ય કરી લીધું. એ સમયે સ્વામિજીએ તેમના હૃદયમાં બુદ્ધિવૈભવો વૈરાગ્ય, સત્ય શોધક-શક્તિ અને સર્વ જાતિ તથા સર્વ શ્રેણીના નર નારીઓમાં તેમજે લગભગ અર્ધ શતાબ્દી પર્વત દરેલા કઠોર પન્થિમનું એક એક સ્થાપી ચિત્ર અંકિત કરી દીધું હતું. પ્રશ્નગ અર્ધી કલાક પર્વત ચાલ્યો હતો. સ્વામિજીનું મંમા-પણુ શ્રવણ કરવાથી પ્રશ્ન કર્તાની પૂર્વ ભાવનાઓમાં ઘણું પરિવર્તન થઇ ગયું હતું. તે તેણે મુક્તકણ્ઠે સ્વોદ્યુ પણુ હતું અને ઘેર જતી વખતે તેઓ દહેતા ગયા કે: " સ્વામિજીના જેવા અદ્વિતીય મહાપુરુષ કોઇ દિવસ મારી દ્રષ્ટિયે જન્મ્યા નથી. અજન્મી દેશવાર્તા જીવન પર્વત દી પશુ વિરમન થશે નહિ. "

એ પછી પણ કેટલાક દિવસ પર્વત અનેક વિધ્યોની ચર્ચા ચાલી હતી અને તે વિષયો પરત્વે સ્વામિજીના અભિપ્રાય જાણી મૂકીને અતિશય આતંદ થયો હતો. હમણાં જ્યાં વિષયો યાદ નથી પરંતુ એક જો વિષયો મૂકીને સારી પેઠે યાદ છે. એક સમય મહેં તેમને સર્વ પ્રજાજન સમક્ષ જાપણુ આપવાની પ્રાર્થના કરી હતી. તેના ઉત્તરમાં સ્વામિજીએ કહ્યું હતું કે: “એ પ્રમાણે જાપણુ આપવાનો મૂકીને જાપણુ અભ્યાસ નથી. તેથી હા. સ્વામિજી થઈ અભ્યાસ ગણાવું પડશે.” મહેં તેમને પૂછ્યું કે: “જો એમજ હોય તો ચિકિત્સાની વિરાટ ધર્મ સમાર્થ, મહિસૂરાધિપતિના આગ્રહથી હિન્દુ ધર્મના પ્રતિનિધિ નરીકે ઉપસ્થિત થવા આપ શામાટે સાહસ કરો છો?” એનો સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો હતો તેથી મહેં તેમણે થયો નહતો. મહેં તો ધાર્યું હતું કે: જાત મહારી પ્રાર્થના ઉડાવી દેવા માટેજ ગમે તેવો ઉત્તર તેમણે દીધો છે. તેમણે કહ્યું હતું કે: “જો સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરની ઇચ્છા હોય કે હું તેના પવિત્ર કાર્ય-સાધનનો ઉપાય બનું અને મહારા મુખ દ્વારાજ તેની પવિત્ર વાણી જગતમાં મંભગાવવામાં આવે તો તે કાર્યને ઉપયોગી થઈ પડે એવી શક્તિ તે મહેં અવશ્ય આપશે.” મહેં કહ્યું: “ધર્મસ્તુ એવું કોઈ કૃત્ય સમ્ભવિત કે વિશ્વાસ યોગ્ય હું માનતો નથી.” એ પ્રમાણે કહેવાતું એક કારણ હતું. તે સમયે સાધારણ રૂપેજ હિન્દુ ધર્મના તત્ત્વો ઉપર મહેં બેથેલ શ્રદ્ધા હોવા છતાં પણ સર્વ મુખ્ય શાસ્ત્ર ગ્રંથોનું મહેં અધ્યયન કર્યું નહતું. તેથી તેમના પ્રતિપાદન કરેલા વિષયો પરત્વે મહારી એટલી બધી અનુભૂતિ થઈ નહતી તેમજ તે સંબંધી એટલો પ્રસક્ત અનુભવ પણ થયો ન હતો કે જે દ્વારા સ્વામિજીના ઉપરોક્ત વાક્યનો સત્યાર્થ અહલ્ય કરવા હું સમર્થ હોઉં. પરંતુ સ્વામિજી તો મહારૂ અશ્રદ્ધાચક્રિત કથન સંભળતાં જ જાણે પ્રચલિત ગદા હસ્તમાં ધારણ કરી મહારા ઉપર ટૂટી પડ્યા! વિશ્વનો ગૂઢ ઉદ્દેશ્ય-સાધ્ય કરવામાં વિધાતાની શક્તિ-સીમા નક્કી કરવા હું તત્પર થયો છું એ જોઈ તેમણે કહ્યું કે: “હિ: હિ: ! તમારી આત્મા કેવી સુદ્ધિ ! જે (ધર્મ) ની શક્તિમાં આદિ અન્ત નથી તેની તમે હદ બાંધવા તત્પર થયા છો ? તમે જાણાચાર અને શબ્દચારમાં ફંદા જમાવો તેથી શું બળે ? તમારા અંતઃકરણમાં હજી

પણ નાસ્તિકતા વિષયમાં છે, નહિ તો તે (છશ્વર) ની મહાન શ ઉપર તમને શા માટે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ લખ્ય ન થાય?"

વળી એક બીજી સમયે ભારત નિવાસીઓની ભૂતિ અને વર્ણ મેળંધી તેમની સાથે મ્હારે મતભેદ ઉપસ્થિત થયો હતો. તેમણે કહ્યું કે પુરુષોના આશયને જોતા જ તેનામાં કાવિડી રહત મિત્ર થયું છે એ માનવું. મ્હેં કહ્યું કે એનો અર્થ શો? મનુષ્ય વર્ણનું તારતમ્ય જ વાયુ, આદામ, કર્મ, મૃત્યાદિ નાના પ્રકારના બાહ્ય કારણો ઉપર આધર્ય છે. એના ઉત્તરમાં સ્વામિજીએ અનેક પ્રતિવાદ દર્શાવે અને કહ્યું "અન્ય મનુષ્ય ભૂતિયોની પેઠે આશયો પણ એક મિત્ર ભૂતિ છે. તેમ જનની વિશુદ્ધતા તદ્દન કાષ્ઠનિક્ષ્ણ કહી શકાય. મ્હેં C. L. Brad અને બીજા અનેક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય-વાક્યો કહી સંભળાવી મ્હા મનની પોષકતા દરવાનો મત્ત કર્યો, પરંતુ તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે ક્યા નહિ

હવે હું મ્હાઈ કથન સત્વર પૂર્ણ કરીશ તો પણ આ સ્વયં એ વિષયનો ઉત્તેજ દરવાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. તેઓ જોટલા દિવસ અમારી ખાંચે રહ્યા તેટલા દિવસ અમાગ પ્રત્યેકના હૃદય જણે તેમની સાં મંધાપણ ન હોય તેવું જ થઈ રહ્યું હતું. તેઓ અમારી પ્રત્યેની સાં અવિચિત્ર, મધુરતા કોમલતા અને સોદર્શના સાગર સ્વરૂપ હતા. મ્હાર પુત્રો તો સદા સંમંદ તેમનાજ સંસર્ગમાં મ્હેતા. તેમનો એક તો દશ પર વાર્તાલાપમાં વાગવા તેમના નામનો ક-આર દરે છે. તેમનું આગમન તદ્દા તેમના અદ્ભુત ચત્તિનો વિષય તેણે અતિ સુન્દર રૂપે મનમાં દેખાવી રાખ્યો છે. સ્વામિજીએ કેટલાક તામિલ કવિ દીખી ગળ્યા હતા તેથી મ્હારા મગના આશય મ્હોટવા માથે તામિલભાષામાં વાતચિત કરવામાં તેમને બહુ ગમન પડતી. તેમના વસવાટથી કોઈ જદારનું માણસ અમર કુટુંબમાં આવી વસ્યું છે એવું જાણે ધારતાશ નહિ. તેમના મુખ પડી જાણે અમાગ ધ-માં સર્વત્ર મંધમંદ ન થયો હોય એમ સુન્દર જણાયું!

ઇ. સ. ૧૮૯૨ ની ૨૨ મી ડિસેમ્બરે તેઓ અમારો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા. મન દરના પહેલાં એક ઉત્તેજ દરવા ચોગ્ગ જનાર બન્યો

હતો. સંસ્કૃત-વાક્યરણ જેવા કઠિન શાસ્ત્રમાં વિશેષ પારંગત થયલા પણ્ડિત યંચિશ્વર શાસ્ત્રી નામક એક સદ્ગૃહસ્થ શ્રાવણકારના જ્યેષ્ઠ રાજકુમારના શિક્ષક હતા. વિદ્યા, વિનય અને ધર્મ શીલતામાં તેઓ એટલે હોવાથી સર્વત્ર તેમની ખ્યાતિ પ્રસરી હતી. સર્વ તેમને જ્ઞાન આપતા. મહારી પ્રાર્થનાથી મહારા પુત્રને સંસ્કૃત વિદ્યા શિખવવા માટે રાજકુમારે તેમને પરવાનગી આપી હતી. સ્વામિજી જેટલા દિવસ અમારે ઘેર રહ્યા તેટલા દિવસ શાસ્ત્રીજી એક પણ દિવસ અમારે ઘેર આવ્યા ન હતા. તેમણે સાબર્યું હતું ખરું કે: ઉત્તર ભારતના એક મહાપણ્ડિત સાધુ અમારે ઘેર નિવાસ કરી રહ્યા છે, પરંતુ શારીરિક અસ્વસ્થતાને લીધે તેઓ તેમની મુલાકાત લઇ શક્યા નથી. અન્તે સ્વામિજી અને મન્મથગાયુ જે સમયે ગાડીમાં બેસવા માટે દાદરે ઉતરતા હતા તેજ સમયે શાસ્ત્રીજી આવી પહોંચ્યા અને મહેને પુનઃ પુનઃ આગ્રહસહિત કહેવા લાગ્યા કે: અદ્ય સમય પર્યંત પણ સ્વામિજી સાથે હું વાર્તાલાપ કરી શકું એવી કૃપા કરે. તેમનો અતિશય આગ્રહ જોઈ મહે સ્વામિજીને તેમની ઇચ્છા નિવેદન કરી. તે સાબળતાંજ તેઓ તત્કાલાત પણ્ડિતજી સાથે કથોપકથન કરવા લાગ્યા. માત્ર ૮ કે ૯ મિનિટ તેમની સાથે વાતચિત થઈ. તે સમયે હું સંસ્કૃત જાણતો ન હતો તેથી શી વાતચિત થઈ તે હું સમજી શક્યો નહિ. પરંતુ શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું કે: વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો એક મહા કઠિન અને તર્ક યોગ્ય પ્રસંગ ઉત્થાપન થયો હતો, પરંતુ એટલા ટુંક સમયમાંજ સ્વામિજીએ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં તેમની ગાઢ પ્રવીણતા અને સંસ્કૃત-ભાષાનું તેમનું અસાધારણજ્ઞાન દર્શાવી આપ્યું હતું.

“એ પ્રમાણેજ નવદિવસો વ્યતીત થઈ ગયા. એ નવ દિવસો મહારા સ્મરણપટ ઉપર “આશ્વર્થમય નવ દિવસ” રૂપે દૃઢ રીતે ઝંકિત થઈ રહ્યા છે. આ જીવનમાં તે દહી પણ વિસ્મરણ થાય તેમ નથી. સ્વામિજીનું મહાન ચરિત્ર અને અમાનુષિક-દેવી-જીવન એ ભારતના ઇતિહાસમાં એક નૂતન યુગની સહિ મણીશે એમા જરાપણુ સંદેહ નથી; તોપણુ તેમનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ, ભવિષ્યમાં લાભે સમયે પણ અપૂર્ણ જ્ઞાનવામાં આવશે નહિ, પરંતુ જે જે મનુષ્યો તેમની સાથે ગાઢ સંસર્ગમાં આવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે તેઓ જાણે છે કે: આ પવિત્ર ભારતભૂમિમાં જેટલા અમર દીર્ઘસંસ્મરણ

આધ્યાત્મિક શક્તિશાળી મહાપુરુષો દિગ્વિજ્ઞાનનાં દિરજો વિકસાવી ગયા છે તેમની સાથે એક સમાનપદ ઉપર બિરાજવા માટે તેઓ લાવકા છે. ભૂતકાળની એ વ્યક્તિગત રચિતિ જો કે તદ્દન સામાન્ય છે અને તે મહાન્ આચાર્યના આરિઘ્ન-મહિમાનું ચોખ્ખું તાત્પર્ય દર્શાવવામાં કિંમિત હોવા છતાં પણ એ મહા-પુરુષે પોતાના સમયમાં પ્રાપ્ય અને પાશ્વત્ય નર-સમાજનાં હૃદયને એવા બંધનમાં બાધ્યું હતું અને એવે પ્રકારે સુગ્રહ કરી દીધું હતું કે: જ્યો તેમના એવા પુણ્ય પ્રસંગનું સ્મરણ કરવું એ કાંઈ થોડા આનંદની અથવા એકા સમાજની વાત નથી.”

સ્વામિજીએ અહિંથી રામેશ્વર તરફ મગન કર્યું હતું. માર્ગમાંજ મહુ-રામાં રામનાદરાજ બારકર સેતુપતિ સાથે તેમને સુન્નાકાલ થયું, અને વાર્તા-લાપ પણ થયો. તેઓ સુચિહિત ભારતીય રાજન વર્ગમાંના એક હતા. અધ્ય-સમયમાંજ મહાકાવ્ય રામાનાદપતિ સ્વામિજીના એક વિશેષ અનુરાગી બક્ષા બની ગયા અને અંતે તેમનું શિષ્યત્વ થકણ કર્યું. મહિસર રાજની પેઠે એમની પાસે પણ સ્વામિજીએ જનસમાજમાં કેળવણીનો પ્રચાર અને કૃષિ વિષયક ઉન્નતિ કરવા સંબંધી વિસ્તારપૂર્વક આલોચના કરી હતી અને ભારતવર્ષના વર્તમાન પ્રશ્નોનું સમાધાન અને તેની બાકી મહાન સમ્મો-વનાનો માર્ગ દર્શાવી આપ્યો હતો. રામનાદ-રાજને મન પ્રાણ-પૂર્વક અનુભવ થયો કે: આટલા બધા દિવસ પછી ભારતવર્ષમાં એક સાચા કર્મ વીરનો જન્મ થયો છે. સ્વામિજી સાચા કર્મવીર છે. દેશ-માતા-ભારતજનની-ના તે સાચા સુર્મતાન છે! સ્વામિજીની વાતચિત ઉપર તેમને એટલો બધો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો કે જ્યો તેઓ તેમને વારંવાર ચિકાગો ધર્મ-મહાસભામાં જવાને માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. તે માટે યથા શક્તિ દ્રવ્ય-સહાયતા કરવાની ઇચ્છા પણ દર્શાવી. તેમના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે: પ્રાચ્યદેશીય આધ્યાત્મિક-પ્રકાશ પરત્વે પાશ્ચિમાત્મ લોકોની દ્રષ્ટિ આકર્ષણ કરવાનો આવો સુયોગ બિવિષ્ણ એકાએક પ્રાપ્ત થયો હકિત છે. પરંતુ સ્વામિજી તે સમયે રામેશ્વરનાં દર્શન કરવા અતિ વધ્ય થયું રહ્યા હતા તેથી પાછળથી જે નિશ્ચય થાય તે મહારાજને નિવેદન કરે-વાની મનેચ્છા જાણુથી સ્વામિજી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

સ્વામિજીએ સેતુબંધ રામેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. તેમની દીર્ઘદાજની મનોવાસના આટલે બધે દિવસે પરિપૂર્ણ થઈ. રામેશ્વરનું મંદિર અતિ વિશાળ છે. લંબાઈ ૪૦૦ હાથ, પહોળાઈ ૧૦૦ હાથથી વિશેષ અને મૂખ્ય દરવાજાને ૧૦૦ ફિટ ઉચ્ચ છે. મંદિરના આગલા ભાગમાં જે ચોક છે; તેની લંબાઈ લગભગ ૪૦૦૦ ફિટ છે. દરવાજા ઉપર અને છત ઉપર કોઈ કોઈ પથર લંબાઈમાં ૪૦ ફિટ જેટલો લાંબો છે.

રામેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન પૂર્ણ થતાં જ સ્વામિજીના મનમાં કન્યા-કુમારી દર્શન કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ. કન્યાકુમારી એ ભારતવર્ષની છેલ્લી દક્ષિણ સીમા છે. એ સ્થળે એક દેવીનું સ્થાન છે. સ્વામિજી બિશ્વા કરતા કરતા કન્યાકુમારિકા જઈ પહોંચ્યા અને દેવી દર્શન કર્યા સમાપ્ત થતાં મંદિરના ચોકમાં ઉભા રહી ભારતવર્ષના અતીત અને ભાવી સંબંધી ગદન વિચારમાં નિમગ્ન થયા. તેમને ઘણો સમય પર્યંત જે વિચારો ઉત્પન્ન થયા હતા તે સંબંધી સ્વામિજીએ ચિંત્નગોમાંથી રામકૃષ્ણ-મઠ નિવાસી શ્રીબંધુઓને લખ્યું હતું કે: "Cape cornorine (કુમારિકા-ભૂશિરમાં) માતા કુમારીના મંદિરમાં-ભારતવર્ષના અંતિમ પાપાણુખણ્ડ ઉપર બેસીને હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે: " હું તો એક સન્યાસી છું. બટકતો ફરતો ફરું છું. જન સમાજને Metaphysies (દર્શન) નું શિક્ષણ આપું છું તે ગાડાપણું જ છે. ભગવાન રામકૃષ્ણ શ્રી દેવ કહેતા કે: ભૂખ્યે પેટે ધર્મ થઈ શકતો નથી. ગરીબ લોકો પશુની પેઠે જીવન વ્યતીત કરે છે તેનું કારણ આપણી મૂર્ખતા જ છે. આપણે ચાર યુગથી તેમનું રક્તપાન કરતા બધે પગે તેમને કચડતા આવ્યા છીએ! " વગેરે!

ભારતવર્ષ સંબંધી એવા વિચારમાં ને વિચારમાં અનેક ક્ષણ વ્યતીત થઈ જતી પરંતુ તેમના વિચારો બંધ પડતા નહિં. x

x સાંભળવામાં આવ્યું ■ કે: " કન્યાકુમારિ ભૂશિરમાં સ્વામિજીએ મન્મ-યનાથ ભટ્ટાચાર્ય મહારાયની કુમારી કન્યાનું કુમારી-પુજન કર્યું હતું. તેથી એ સ્થાનમાં મન્મયબાણુની સાથે જ ગયા હોય એવી દેખના થઈ શકે છે.

પ્રવ્રજ્યા સમયના અન્ય પ્રસંગો.

સ્વામિજીના પ્રવ્રજ્યા સમયનો આટલો ઇતિહાસ આવેખ્યાથી વા-
ચકોએ એમ સમજવાનું નથી કે એ સમૂહ
છે. સાધુ સન્યાસીયોના કેટલાએ જીવન-પ્રમંગો નિત્ય જનસમાજની દૃષ્ટિથી
અગોચાર રહી જાય છે તેના કોણ સમાચાર રાખે ? અરણ્યના કેટલા
નિર્જન માર્ગો, કેટલા દુષ્ટક્રમ્ય વૃક્ષના તલ પ્રદેશ, કેટલીયે કડિન પાષાણ
શમ્પાઓ, કેટલાયે કાલથી અનેક સાધુ સન્યાસીઓ અને પરિત્રાજકોની
કેટલીયે જીવન-દાદિની હૃદયપટ ઉપર ધારણ કરી રહ્યા છે તેની કોણ
ગણતરી રાખે છે ? સ્વામિજીના જીવનમાં પણ એવું જ બન્યું હતું. તેમના
જીવનના જે જે પ્રસંગો તેમને યુગેથી પ્રકટ થયા અથવા અન્ય પરિચિત
સંજ્ઞાનોદ્વારા જાણી શકાયા છે તે સંકલન કરી વાંચકવર્ગ સંમુખ મૂકાયા
છે. તેમ છતાં આત્માર સુધી જોઈતું લખવામાં આવ્યું છે તે સમૂહ
નથી. એવી અનેક ઘટનાઓ બનવા પામી છે કે જેના કોઈક કોઈક અંશ
અન્ય સંજ્ઞાનો પાસેથી પ્રાપ્ત થયા છે પરંતુ કોણ જાણે શા માટે કેટલાક
પ્રસંગ સુધી સ્વામિજીએ સ્વયંબોધી કાંઈ પણ સંબોધ્યાર ક્યો નથી, વગર
કેટલાક એવા પણ જનારો બન્યા છે કે જે મંત્રથી તેમણે વિસ્તારપૂર્વક કાંઈ
પણ વિવેચન નહિ કરતા માત્ર વોડો વોડો આભાસજ આપ્યો છે. સ્વામિજીનું
જીવન-ચરિત્ર મંપૂર્ણરૂપે સમજવા માટે એવા સર્વ જનારોનો ઉદ્દેશ્ય કરવો
હયિન છે. તેથી જ અમે આ સ્થળે તેમના કેટલાક પ્રમંગો પ્રકટ કરીએ છીએ.

ઉત્તર, પશ્ચિમ પ્રદેશના માછપુર નજીક તાડિયાટ રોડને નિમ્ન સિ-
ખિત ઘટના બનવા પામી હતી:-

સ્વામિજી જ્યારે ટ્રેનમાંથી તાડિયાટ જંકશન પર હનમાં તે સમયે
અધ્યાત્મ દાસનો સમય થયો હતો, તેમની સૂરનાં પ્રવણ કિન્નો વડે મર-

મય ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રદેશની રેતીયે અગ્નિ સમાન બળંકર આકાર ધારણ કર્યો હતો. પ્રસંગોપાત ઉંચ વાવટાળીયો જગતને ધુમ્મસ કરી દે છે. સ્વામિજીના હાથમાં માત્ર એક ચર્કકલાસનો ટિકિટ અને કામળ તથા પહેરવેશમાં એક બગવો પાસાળંબી અંગરખો હતો. સાથે બીજું કંઈ પણ ન હતું—એક જળપાત્ર સુદ્ધાં નહતું. પોઠરાએ તેમને રોશનના પ્લેટફોર્મની છાયામાં બેસવા દીધા નહિ, તેમને બહાર કાઢી મૂક્યા, અંતે તેમણે રોશન બહાર જઈ સપ્ત તપેલી રેતી ઉપર કામળ પાથરી અને વેધટિંગ રૂમની બહાર એક ભીંતને ટેકો દઈ કામળ ઉપર બેઠા.

આસપાસ અનેક મનુષ્યો ઉભાં હતાં. તેમાં મધ્ય-ઉત્તર હિંદનો એક મધ્યમ વયનો બેણે નામક જાતિનો પુરુષ જરા વેગળે પથ્થુ સ્વામિજીની બરાબર રહામે, રોશનની છાવણી નીચે એક સેતરંજી ઉપર બેઠો હતો. તે સ્વામિજીનું શુદ્ધ મુખમણ્ડલ અને પરસેવાવાળું શરીર જોઈ નાના પ્રકારે હાસ્ય-મસ્કરી કરતો હતો! એ મનુષ્ય અને તેના કેટલાક મિત્રો, ગાડીમાં સ્વામિજીની સાથેજ આવ્યા હતા. આગગાડીમાં તેમણે સ્વામિજીને બહુ કનકગત કરી હતી. તેમની હાસ્ય મસ્કરી કરી હતી! તૃપાતુર થવાથી સ્વામિજીએ કેટલેક સુધી ખાણીની શોધ કરી હતી, પરંતુ તેમની પાસે એક પૈસો સુદ્ધાં નહિ હોવાથી તેઓ ખાણી વેચનાર કે બ્રાહ્મચર્યવતી કૃપા પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહતા! કારણ કે બ્રાહ્મણો સૌથી પહેલાં પૈસા આપનારને જ જળપાત્ર કરાવતા, એટલામાજ ગાડી ઉપડી જતી. પેલા બેણે જાતિના ગૃહસ્થ પૈસા સ્મર્યાને એક લોટો “ચંડુ જળ” મેળવ્યું. તે દ્વારા તૃપા શાંત કરતાં કરતાં મસ્કરી સાથે તિરસ્કાર દર્શાવી સ્વામિજી રહામે જોઈ તે બોલ્યો કે: “બાવાજી! જૂનો છો કે? અહા! કેવું ચંડુ જળ છે? તમે તો સન્યાસી થઈને સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો છે. તમારી પાસે એક પૈસો પણ નથી કે જળ ખરીદી શકો. અહા! કેવી મજાહ પડે છે! અમે કેવું “ચંડુ જળ” પાન કરી રહ્યા છીએ. બાવાજી થયા તેના કરતાં અમારી પેટે નોકરી કે બ્યાપાર કરી પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કર્યો હોય તો તમારે આવી દુર્દશા ભોગવવી પડત નહિ!” તેણે આવાં આવાં વાક્યાણુથી સ્વામિજીના હૃદયને વિંધ-

વાને! આરંભ કર્યો. એક દીપ્ત જગ આપીને તેમની તપા તો યાન્ત કરેજ યાનો? તેની ધારણા પ્રમાણે તો જે લોહો દ્રવ્યોપાર્જન કરવાનો પરિશ્રમ કર્યો વિના સન્માસી બની નાથ છે તેમણે ઉપવાસ કરવા એજ ઉચિત છે! એ ધારણાને વશ થઈને તે માણસ ટ્રેનમાથી ઉતર્યો ત્યારે પણ સ્વામિજીને પ્રથમની પેઠેજ ઠૂંઠા મસ્કરીથી સત્તાવચા લાગ્યો, અને પોતે પ્લેટ ફાર્મની છાયામાં બેસી તાપથી તકરકતા સ્વામિજી સ્થાને ભેઠ કહેવા લાગ્યો કે: "જો, બાવાજી! જો! પૈસાની સત્તા જો! તું તો પૈસા ટકા લેતો નથી. તેનું ફળ પણ તુંજ ભોગવ, અને હું વેપાર ધંધો કરી પૈસા ટકા મેળવું છું તેનું ફળ પણ જો. પૂરી, કચોરી, ચંડા, બચ્ચી વગેરે આ બધું શું પૈસા વગર આવી શકે છે કે?" એ સાંભળી સ્વામિજી ખાત્ર, શુપચુપ બેસી રહ્યા. તેમણે કોઈને મનમાજ દબારી દીધો. તેઓ તો માત્ર ચરકેવડું સ્મરણ કરતા દયાણુદારક વિચારોમાજ નિમગ્ન હતા.

પરંતુ પ્રભૂની લીલા અદ્ભુત છે! બક્તને વશ બગવાન કહેવાય છે તે અસત્ય નથી. બગવાન પોતાના બક્તોનું રક્ષણ કરે છે એ સિદ્ધાંતની સત્યતા દર્શાવવા માટેજ તે સમયે એક ચમત્કારિક બનાવ બન્યો. વાચક બંધુ! સાબળો! સાબળો! ધધરની લીલા સાબળો!

સ્વામિજી તાપના અંતાપથી તરકકતા જણાતા હતા છતાં તેમણે ઇશ્ટેવડું સ્મરણ ધ્યાન છોડ્યું નહતું. એજ સમયે તે ગામનો એક માણસ જમણા હાથમાં એક પોટલી અને લોટો તથા ડાઘા હાથમાં ચંડા જળથી ભરેલો એક ભોટલો અને એક મેતગંજ સદિન તેજ સ્થળે આવી પહોંચ્યો. તે સ્ટેશનની આરે દિશામાં કોઈને શોધતો હોય તેમ-આસપાસ જોવા લાગ્યો. અંતે તે માણસ સ્વામિજી પાસે આવી બોલ્યો કે: "બાવાજી મદારાજ! આપ તાપમાં કેમ બેસી રહ્યા છો? ચાલો, અંદર ચાલો. હું આપને માટે ચોકડું બનાવું લાવ્યો છું. દવા કરીને તે મદજુ કરો!" એમ કહી તે માણસ તેમને સ્ટેશનની અંદર ચંડકમાં લઇ ગયો. ત્યાં સેડ-રંજ પાથરી સ્વામિજીને બેસાડી પોતાની પાસેની પોટલીમાંથી પૂરી, મિઠાન્નાદિ ભોજન કરાવી ચંડુ જળપાન કરાવ્યું! પાન, સોપારી, એલચી વગેરે

મુખવાસ તેમની સહાએ મુક્યો, પછી સાથે લાવેલા હુકાની ચક્રમમાં તમાકુ બરી હુકો સ્વામિજીને આપ્યો. સ્વામિજીને 'જેમ્મી તમામ વસ્તુઓ આ પ્રમાણે એકાએક પૂર્ણ થયેથી જેમ સ્વામિજીએ તેને પૂછ્યું કે: "તમે ક્યાથી આવો છો? અને મહાર્ આગમન થી રીતે જાણ્યું?" તેણે ઉત્તર દીધો કે: "હું એક હલવાઇ (મિઠાઈવાળો) છું. અહિંથી થોડે વેગજે બાજરમાં મહારી મિઠાઈની દુકાન છે. બોજન કર્યા પછી મધ્યાહને હું નિદ્રાવશ થયો હતો. તે વખતે સ્વપ્નમાં મહે' જોયું કે: એક સન્યાસીએ આવી મહેને કહ્યું કે "મહારો એક ભક્ત-સાધુ સ્ટેશન ઉપર તાપમા અન્ન કષ્ટ ભોગવી રહ્યો છે. ગઈ કાલથી તેણે બોજન કર્યું નથી. તું તુર્તજ ત્યાં જઈને તેની સેવા કર." મહારી નિદ્રા ભંગ થઈ ખરી પરંતુ સ્વપ્નને મનના ખોટા વિચાર માની ખાસું ફેરવી હું નિદ્રાવશ થયો. થોડીવાર થતાજ પુનઃ જે વખત સ્વપ્નમાં ઉપર પ્રમાણેજ કોઈ સન્યાસીએ મહેને આજ્ઞા કરાવી. તેથી ક્ષણે પથુ વિલમ્બ કર્યા વગર હું બેઠો થયો અને તુરંતજ પૂરી, શાક તૈયાર કરી, સહવારની બનાવેલી મિઠાઈ અને જળપાત્ર તથા તમાકુ-હુકો વગેરે લઈ દોડતે પગે સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચ્યો છું." સ્વામિજીએ પૂછ્યું કે: "હું તેજ સાધુ છું એમ તમે શી રીતે જાણ્યું?" તેણે કહ્યું: "એ સંબંધી મહેને પથુ પ્રથમ સંદેહ ઉપજ્યો હતો, તેથી પ્રથમ સ્ટેશન ઉપર આવતાજ ચારે દિશામાં તપાસ કરી વળ્યો, પરંતુ જ્યારે ખીન્ને કોઈ પથુ સાધુ જોવામાં આવ્યો નહિ ત્યારે આપજ તે સાધુ હોવા જેમ્મએ એવી મહારી ખાત્રી થઈ."

પેતો દેવપ્રિય જેણે ગૃહસ્થ અત્યાર સુધી ઉપરોક્ત બનાવ જેમ્મ રહ્યો હતો. તેણે હલવાઇનું કથન બરાબર સાંભળ્યું હતું. એતે તે પોતાની ભૂત સમજ્યો. તેણે મનમાંજ કલ્પના કરી લીધી કે: ભગવાનનેજ ભક્તની ચિન્તા હોય છે. જે સાધુ, સન્યાસીઓ અને ભક્તો ભગવાન ઉપર મંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી, પવિત્ર જીવનગામી કામ, કોષ, લોભ, અકંકા, મોહને ત્યાગ કરે છે. તેની ચિન્તા પરમેશ્વરનેજ છે. પરમાત્માજ તેમનું પોષણ કરે છે. અહંકારી ગૃહસ્થના અજ્ઞાન-નેત્રો ઉઘડી ગયા. તેને યાન થયું. તેણે

તત્કાલિત ઉઠી સ્વામિજીનાં ચરણમાં નમન કરી પશ્ચાત્તાપ કરવા સાથે ક્ષમા માંગી. દયાળુ હૃદયના ઉદાર સ્વામિજી ! ક્ષમા ધીરસ્ય ભુષણમ્ । એ સૂત્રની સાક્ષાત્મ્યર્તિ સ્વામિજી ! ભગવાન ઉપર અચલ ધક્કાળુ સ્વામિજી ! તેમણે તે ગૃહસ્થના હૃદયમાં યોગ્યંક ઉપદેશમૃતતુ સિંચન કર્યું.

રજપુતાનામાં પણ એક એવોજ બનાવ બનવા પામ્યો હતો. તે બહુ જ દૈતુહલજનક હતો. સ્વામિજી ગાડીના જે હુખ્યામાં બિરાજ્યા હતા તેમાં જ એ અંગ્રેજોને પણ પ્રવાસ કરતા હતા. તેમણે સ્વામિજીને નિરક્ષર બાવા-જી સમજી અનેક હાસ્ય અસ્કરો કરવા આડી. થોડે દૂર ગયા પછી આગ-ગાડી યોમતાંજ સ્વામિજીએ રોયન ખાસ્તર પાસે અંગ્રેજી બાષામાં એક ગદ્યાસ જળ માગ્યું. સાહેબોએ જાણ્યું કે સ્વામિજી અંગ્રેજી જાણે છે અને તેઓ જે કાંઈ બોલ્યા છે તે સ્વામિજી સમજી શક્યા છે ત્યારે તેઓ જરા સ્તબ્ધ થઈ તેમને પૂછવા લાગ્યા કે, “આપ અંગ્રેજી જાણે છો છતાં અમે હાસ્ય-અસ્કરીના જે સજ્જો દલા તે સામળી આપને કોઈ ન થયો તેનું કારણ શું ?” સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધોઃ “મિત્રા ! મૂર્ખ માણસોના સમાગમમાં આવવાનો મહારા જીવનમાં આ કાંઈ પ્રથમ પ્રયંગ નથી. મ્હેં અસંખ્ય બેવકુફ માણસો જોયાં છે.” એ સામળી પ્રથમ તો જાને સાહેબો ઉશ્કે-રાઈ સ્વામિજીને મારવા લાવપીગા થઈ ગયા પરંતુ અંતે સ્વામિજીનું જગ-વાન ચરીર અને દૃઢ તેજસ્વી મૂર્તિ જોઈ જાનત થયા. ઉલટું તેમની ક્ષમા પ્રાર્થના કરી.

વળી એક વખત તો એવી પણ વિશેષ દૈતુક પ્રદ બનાવ બન્યો હતો. સામળોઃ—

એક ચુસ્ત ચિયોમોફિસ્ટ ગૃહસ્થ સ્વામિજી સાથે આગગાડીના એકજ ખાનામાં બેઠો હતો. પોતાની સહામે સન્ધ્યાસીને બેઠેલા જોઈ તેની જ્ઞાનગુણા અત્યંત વૃદ્ધિ પામી. તે સ્વામિજીને અનેક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો. અંતે તેણે પૂછ્યું કેઃ “આપ હિમાલય ગયા છો કે ? ત્યાં જે મ્હોટા મ્હોટા મહા-ત્માઓ વસે છે તેમનાં દર્શન કર્યા કે ?” સ્વામિજીએ મસ્તક ઢલાવી તેના પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ઉત્તર “હા”માં આપ્યો. તે ઉપરથી પેલા ગૃહસ્થે પુનઃ પ્રશ્ન

કર્મો કે: “એ બધા મહાત્માઓના શરીર ધણાંજ મ્હોટાં, લાંબી જટાયુક્ત, અને અદ્ભુત શક્તિ સમ્પન્ન હશે ખરૂં? તેઓ અમર પુરૂષ હોય છે ખરૂં?” સ્વામિજીએ કહ્યું: “હા, નક્કીજ. જેવા તે મહાત્મા તેવું તેમનું શરીર પણ મ્હોટુંજ. જટા પણ તેટલીજ મ્હોટી અને શક્તિ પણ તેટલીજ અદ્ભુત!” પેલો ગૃહસ્થ જે કાંઈ પૂછવા લાગ્યો તેને થોડા પ્રતિ ઉત્તર આપી સ્વામિજી “હા” એ “હા” કહેવા લાગ્યા, અને મનમાં ને મનમાંજ હસવા લાગ્યા. તે પછી જેમ જેમ ચિયોસોદિષ્ટ ગૃહસ્થ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો તેમ તેમ તેમણે તે સર્વ મહાત્માઓની નાના પ્રકારની વિચિત્ર શક્તિનું વિસ્તારપૂર્વક કાલ્પનિક વર્ણન કર્યું પેલો ગૃહસ્થ એકચિત્ત થઈ સાંભળતો હતો. અંતે તેણે પૂછ્યું કે: “વાર, વર્તમાન કલ્પના (Cycle) સ્થિતિ કાળ મંમંધી તે મહાત્માઓએ આપને કાંઈ કહ્યું છે ખરૂં કે?” સ્વામિજીએ કહ્યું: “હા, કહ્યું છે. દયા વિના રહે ખરા કે? એ મંમંધી અનેક વાતચિત્ત થઈ છે. તેમણે કહ્યું છે કે: આ કલ્પ પૂર્ણ થવા આગ્યો છે. સતયુગ શીઘ્ર પ્રવર્તે એમ છે, અને તે મહાત્માઓ માનવ જાતિના ઉદ્ધારને માટે આટલાં આટલા કાર્ય કરશે.” એમ કહી મહાત્માઓ જે જે કાર્ય કરવાના છે તેની એક લાંબી ટીપ સ્વામિજીએ કહી મંમંધાવી. પેલો અતિ વિશ્વાસુ સદ્ ગૃહસ્થ સ્વામિજીના પ્રત્યેક વાક્યને વેદવાચ્ય સમાન માની આનંદભરિત ચિત્તે સાંભળવા લાગ્યો, અને આટલા બધા નૂતન સમાચાર સંભળાવ્યાથી સ્વામિજી ઉપર ખુશી થઈ થોડુંક ભોજન કરવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. સ્વામિજીએ પણ તુર્તજ હા કહી. કાગળ કે સેકન્ડ ક્લાસમાં પ્રવાસ કરતા હતા. સમસ્ત દિવસ તેઓ આહાર કરી શક્યા નહતા. વળી અતિશય બોલવાથી પણ શુષ્કાદેવી જન્ય થયાં હતાં. એવી અવસ્થામાં ગૃહસ્થ સજ્જનનું ભોજન ગ્રહણ કરી શુધા શાન્ત કવચમાં અડચણ ન હતી.

આદારાદિ સમાપ્ત થયા પછી સ્વામિજીએ તે ગૃહસ્થના શરીરાવયવ રહામે અનેક ક્ષણ એક ચિત્તે જોયા કર્યું. તેમણે જોયું કે: તેનું અન્તઃકરણ ઉત્તમ છે ખરૂં પરંતુ અતીક્રિક બનાવો તરફ-દિશાલક્ષના અદ્ભુત મહા-

ટોળેટોળાં મહારી પાસે આવી વાતચિત કરવા માગ્યાં. ત્રણ દિવસ સતત મનુષ્ય સમાગમ થતો રહ્યો. જરા પણ વિશ્રાંતિ નહતી. વાર્તાવાપ કરી લોકો ચાલ્યા જતા પરંતુ મહેં ભોજન કર્યું છે કે હું ભૂખ્યો છું તે તો કોઈ પૂછતું જ નહિં! ત્રીજે દિવસે રાત્રિએ સર્વના ગયા પછી એક ગરીબ મનુષ્યે આવી પૂછ્યું કે: “મહારાજ! ત્રણ દિવસથી આપ રાત દિવસ લોકો સાથે વાતચિત કરી રહ્યા છો. જળપાન સૂઢાં કરતા નથી તેથી મહેને બહુ દુઃખ થયું છે.” હું સમજ્યો કે નારાયણ ભગવાન પેતે જ ગરીબ માણસના વેશમાં મહારી પાસે ઉપસ્થિત થયા છે. મહેં પૂછ્યું કે: “તમે મહેને થોડુંક ભોજન આપી શકશો? તેણે કહ્યું કે: “મહારાજ જીવ તો ધણેએ તલસે છે પણ મહારી બનાવેલી શેઠલીયો તમને થી રીતે આપું? હું મોચી છું. જો કહો તો દાલ, ચોખા, લોટ, લાવી આપું. આપ શેઠલી દાલ વગેરે બનાવી લો.” તે સમયે સન્યાસીના નિયમાનુસાર હું અગ્નિને સ્પર્શ કરતો નહતો. તેથી તેને કહ્યું: “તમારી બનાવેલી શેઠલી મહેને આપો. હું તેજ ભોજન કરીશ.” એ સામગ્રી પેલા ગરીબને બધ ઉપજ્યો. તે ખેતકિ રાજનો પ્રભાવન હતો. એક મોચીએ સ્વહસ્તે બનાવેલી શેઠલી સન્યાસીને આપ્યારું રાજને કાને જાય તો તેઓ મહેને સખ્ત શિક્ષા કરે, અને કદાચ [રાજ્યમાંથી કાઢી પણ કાઢે! “મહેં તેને કહ્યું: “તારે બધ પામવાનું કારણ નથી. રાજ તહેને રાજ્યમાંથી કાઢી નહિં મૂકે. તહેને શિક્ષા નહિં કરે.” એ કથન ઉપર તહેને-સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉપજ્યો નહિ, તેમ છતાં બળવાન દયાના પ્રભાવે રાજના બચતી તેને દરકાર રહી નહિ. તેણે તો ભોજન લાવી મૂક્યું. મહેં ભોજન કર્યું, અહા! તે સમયે દેવરાજ હન્દ્ર જો સુવર્ણ-પાત્રમાં અમૃત લાવી આપત તો પણ તે ભોજનના જગીરમાં યાન કે નહિં એ ગદિદળનક જ છે! તેની દયા જોઈ મહારાજે ત્રણમાં જળ આપ્યાં. મહેં વિચાર કર્યો કે: “આવા ઉદાર-ચિત્તનાં કેટલાં મનુષ્યો પર્ણકુદીરમાં નિવાસ કરતાં હશે? અહા! એના હૃદયમાં કેવી દયા છે તેમ છતાં તેને આપણા દેશના શ્રીમંત લોકો તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી જુરે છે અને હીણ માનવી માને છે.”

સ્વામિજીને ઉપરોક્ત મોચીનું અન્ન ભોજન કરતા જોઈ સ્ટેશન ઉપર રહેતા કેટલાક ગૃહસ્થોએ તેમને કહ્યું કે: “આપે આ નીચ માણસની ખનાવેલી રસોઈનું ભોજન કર્યું એ શું સાઈ કર્યું?” સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: “તમે આટલા બધો માણસોએ મહને ત્રણ દિવસ પર્યંત ધર્મ બોધ આપવાની તકલિફ આપી; પરંતુ મહેં ખાધું છે કે હું જૂખ્યો છું તેની કોઈએ તપાસ કરી હતી કે? તેમ છતાં પણ તમે સારા માણસ અને આ માણસને તમે નીચ કહી આપજાણ કરો છો? એણે જે મનુષ્યત્વ દર્શાવ્યું છે તે જોતાં એ નીચ શી રીતે? જેનામાં દયા છે, ઉદારતા છે, જે પરમેશ્વરથી બચ પામે છે અને પરમેશ્વરનું નામ દે છે તે નીચ અને તમને પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા નથી, સાધુ મંત્રને અન્ન જળ આપવાની દરકાર નથી, બોધ લેવો નથી છતાં અમને બકબકાટ કરાવેલા છો એવી પ્રકૃતિના તમે સુધરેલા અને સારા ગૃહસ્થ ખઈ કે?” આ ઉત્તર સાંભળી સર્વે ચુપ!

ખેતડિરાજ સાથે ગાઢ પરિચય થયા પછી સ્વામિજીએ પેલા શુદ્ધ માણસની દયાની વાર્તા મહારાજ સાહેબને જણાવી. મહારાજે થોડા દિવસ પછી તે માણસને બોલાવી મંગાવ્યો. તે બિચારાએ ચરચરતે શરીરે રાજ-મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો, તેના મનમાં શંકા થઈ હતી કે: “હરિ! હરિ! વંખતે હવે કેવી બચકર શિક્ષા બાગ્યમાં લખાઈ હશે?” પરંતુ રાજ્યે તેના ઉદાર-મદાણુ-મનની પ્રશંસા કરી અને તેને સાઈ દ્રવ્ય આપી તેનું હુઝમ હરિદ્ર દૂર કરી દીધું હતું.

વળી એક સમયે પગ રસ્તે પ્રવાસ કરવાથી સ્વામિજીનું શરીર અતિ-શય દુર્બળ અને ક્ષીણ થયું હતું. તેમનું મસ્તક બમવા લાગ્યું. ચાલવાની શક્તિ નહિ હોવાથી તેઓ એક વૃક્ષ નીચે ખસી પડ્યા. આ સમયે સમસ્ત જગત પ્રચણ્ડ તાપમાં બળી રહ્યું હતું. તેમનું શરીર વિશેષ અસ્વસ્થ થતું ગયું અને અગ્નિ-અગ્નિતન ચરાની તૈયારી થઈ. એ સાથે એકાએક તિમિર-આવરણ બેઠું દરી, તીવ્રણ સૂર્ય કિરણની પેઠે તેમના દીર્ઘકષ્ણ અને ચાકની મધ્યમાં ચક્રને એક પ્રજળ વિચાર જગૃત થઈ ઉઠ્યો. “આત્માની મધ્યમાં જ જીવનની સમગ્ર શક્તિ સમાયેલી છે એ શું સત્ય નથી? તો

પછી હું દેહેન્દ્રિયના પરિશ્રમથી આટલો બધો દુઃખી થાઉં છું શા માટે ? એ દુર્જનતા, આવી ક્યાંથી ? દુર્જનતા શાવ છે કોને ? શરીરને કે આત્માને ? શાવ છે તો શરીરને ત્યારે પછી આત્મા કે જેનામાં સર્વ શક્તિ છે તે દુર્જનતા કેમ દેશવિ છે ? ઉઠો, આત્મદેવ સર્વ શક્તિમાન ધૈર્ય ? શા માટે દુર્જન બનો છો ?” બસ ચલું. એ વિચારોની સાથે સાથે જ તેમનું શરીર અને મન, અનંત શક્તિવરે બરપૂર થઇ ગયાં. શરીરની ધન્દિયો અને સર્વ અંગ પ્રસંગ સતેજ થઇ ઉઠ્યા. આત્મદેવનું રમરણ કરતાં જ તેણે પોતાની અપાર શક્તિ શરીરમાં સર્વત્ર પ્રવર્તાવી, થાકેલી ધન્દિયોના થાક ઉઠી ગયો. શરીરમાં સર્વત્ર બળ આપ્યું. તેઓ પુનઃ ચાલવા લાગ્યા અને ધીમે ધીમે ધણો માર્ગ વ્યતીત કર્યો. મનનું એવું અનંત-અદ્ભુત તેજઃ જડ ઉપર ચેતન્યનો એવો પ્રભાવ, સ્વામિજીએ ધણીવાર સ્વજીવનમાં અનુભવ્યો હતો. દલિદાર્નિવામાં એક બાપણ કરતી વખત તેમણે કહ્યું છે કે:-

“હું કેટલીયે વખત છુપા ઝૂપા અને પ્રવાસના પરિશ્રમને લીધે મરવા જેવો થઇ ગયો છું. કેટલાયે દિવસ અનાહારે બ્યતીન કરી પ્રવાસ કરવા અસક્ત થઇ ગયો છું. વૃક્ષ નીચે ચૂર્જિત થઇ પડ્યો છું. મ્હારા પ્રાણ જવાની તૈયારી થઇ રહી હતી. વાન કરવાની અથવા વિચાર કરવાની શક્તિ પણ મ્હારામાં ક્ષુભ થઇ ગઇ હતી. પરંતુ અન્તે મનમાં એકાએક એવા વિચાર સ્ફુરતા કે: “મ્હારે વળી મૃત્યુનો ભય કેવો ? મ્હારે જન્મ પણ નથી અને મરણ પણ નથી. છુપાયે નથી અને તૃપ્તિએ નથી. સોડક! સોડક! પ્રકૃતિ મ્હારો નાશ કરી શકે એમ નથી. પ્રકૃતિ તો મ્હારી દાસી છે. હે પરમેશ્વર ! તમારી શક્તિ પ્રકટ કરો. હૃદયરાજ્ય પુનઃ જપ કરો, ઉચ્ચિત્ત નમત” વગેરે. એ જ સમયે મ્હારા દેહમાં પ્રાણનો સંચાર થતો. બાહ્યમાં બળ પ્રવેશતું. હૃદયમાં સાહસનાં દર્શન થતાં. મનમાં તેજની વૃદ્ધિ થતી. તેથી જ આજ પર્વત હું બચવા પામ્યો છું. એ પ્રમાણે જે સમયે મ્હારા જીવન-આશયમાં ચારે તરફથી કાળાં વાદળાં ઘેરાઇ આવતાં તે જ સમયે વાદળાંની પાછળ પ્રકાશનાં કિરણો મ્હને જળ્યાયાં છે. તે જ ક્ષણે મ્હારી સર્વ વિષયોના નાશ પામી ગઇ છે. વાસ્તવિક રૂપે સર્વ સ્વપ્ન છે.

પર્વત સમાન વિપત્તિયો આવી હશે તો પણ બધા પામશે નહિ. તમે તેની રહામે થાને એટલે થોડા જ સમયમાં જોઈ શકશો કે સર્વ વિપત્તિયો નાશ પામી ગઈ છે. વિપદને આધાત કરો, તમે તે સર્વને અદ્રશ્ય થયેલી જોઈ શકશો. તમે વિપદને લાત મારો એટલે તમે તેને ચૂર્ણ થયેલી જોઈ શકશો.”

એક સમયે કચ્છ દેશમાં બ્રમણ કરતાં કરતાં સ્વામિજી એક મરૂભૂમિમાં જઈ પડ્યા હતા. સર્પદેવ મસ્તક ઉપર અગ્નિવર્ષણ કરી રહ્યા હતા. તૃષાને લીધે તેમનો ઠપક સુકાઈ ગયો હતો. નજીકમાં મનુષ્યની વસતિનું ચિન્ન જણાતું ન હતું. તેમ છતાં તેઓ આગળ ચાલવાનું લાગ્યું. અંતે થોડે વેગે જતાં જ નિર્મળ જળાશયથી સુશોભિત એક ગામ જોવામાં આવ્યું. ગામમાં ન્હાતી ન્હાતી ઝુંપડીયો જણાવા લાગી. આસપાસ ફળથી લચી ગયેલાં કેટલાયે સુંદર વૃક્ષ લતાઓ, જણાઈ તેથી તેમના મનમાં આટલા બધા વખત પછી આશાનો સંચાર થયો. જાણે આકાશનો ચંદ્ર હાથમાં આવ્યો. તેઓ ઉનાવળે પગલે ચાલવા લાગ્યા અને વિચાર કરવા લાગ્યા. કે: થોડાં પગલાં ચાલતાં જ થંડું જળપાન કરી શકાશે અને સુશીતલ વૃક્ષ છાયામાં બેસી મૃદુમંદ સમીરણનું સેવન કરી પ્રાણ ચાન્ત કરી શકાશે. પરંતુ અહા! કેવું આશ્ચર્ય! તેઓ જેમ જેમ અગ્રસર ચતા ગયા તેમ તેમ ગામ વેગે જતું ગયું. આ સ્થિતિનો અંત આવ્યો નહિ. તેઓ જેમ આગળ ચાલતા તેમ ગામ વિશેષ વિશેષ આગળ જતું! પ્રથમ જેટલું દૂર જણાતું તેટલું જ હમણાં પણ જણાય છે. આ સમયે તેમને એકાએક જ્ઞાન થયું. તેમણે જણ્યું કે: ગામની જાંખના મિથ્યા છે. વૃક્ષ લતાથી સુશોભિત ઝુંપડીયો પણ મિથ્યા છે. જળપૂર્ણ જળાશય પણ મિથ્યા છે. સર્વ મૃગતૃષ્ણા સમાન છે! આ તો ઝાઝવાતું દર્શન છે. તેઓ હતાશ થઈ રેતાળ પૃથિવી ઉપર બેસી ગયા અને આકુળ નેત્રે હૃદયે અનંત આકાશ રહામે જોઈ રહ્યાં. મનના વિચાર થયો કે: “અહા! કેવી બ્રમણા! જીવનમાં પણ આ પ્રમાણે જ હોય એમ જણાય છે! માયાની છલના એ પ્રમાણે જ છે! ઓ સત્ય! તું ક્યાં છે? ઓ ઇશ્વર! તમે ક્યાં છો? એક વખત તમારા દર્શન કરાવો! તમે ક્યાં છો પ્રભુ! અનેક ક્ષણપર્યંત આ પ્રમાણે એક ચિત્તે વિચારમસ્ત રહ્યા પછી

તેઓ ત્યાંથી ઉડી પુનઃ પ્રવાસ કરવા લાગ્યા. વળી પાછું પ્રથમથી જે વૃક્ષ-કાંડ-જળાશયથી સુશોભિત ગામડું નયન સન્મુખ જણાવા લાગ્યું. પરંતુ આ વખત તેઓ ઘ્રમણામાં જુઠ્ઠા નહિ. ઝાંઝરાની રમનાને સત્ય માનવાની ભૂલ કરી તેની પાછળ ધાવમાન થવા નહિ! પાશ્વત્ય દેશમાં એક વખત ભાપણુ કરતી વખતે એ સત્ય જનાવતું સ્મરણ કરી તેમણે ઝાંઝરાની લીલા સાથે માયાની યુવના કરી હતી.”

વળી એક સમય એક શિષ્ય સાથે મુલાકાત થતી વખતે સ્વામિજી બ્રમ્હા ચિત્તે બોલ્યા હતા કે:—

“બ્રહ્મા! દેવા કંટો સડન કરવામાં દિવસો બતીત થયા છે. એક વખત ઉપરા ઉપરી ત્રણ દિવસ પર્યંત આહાર નહિ મળવાથી હું રસ્તા ઉપર મૂર્છિત થઇ પડ્યો હતો. જ્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું ત્યારે હું જોઇ શક્યો કે: બ્રહ્મ સર્વ સરીર વૃદ્ધિના જળથી પવન ગયું છે. જળમાં પવનવાથી સરીરને કાંઈક સ્વચ્છતા જણાતી હતી. તે સમયે ઉડીને આસ્તે આસ્તે પુનઃ માર્ગ કંબલુ કરવા લાગ્યો. અન્તે એક આશ્રમમાં પહોંચી કાંઈક ભોજન મુખમાં નાખ્યું ત્યારેજ બ્રહ્મા પ્રાણ બચવા પામ્યા.”

દિવસ નિવાસ કરવો પડ્યો હતો, પરંતુ ગૃહસ્થ જેવા જણાતા સોકોદારા તિરસ્કાર પામેલા એ નીચ જાતિય-સોકોના હૃદયની મહાન-ઉદારતા અને પ્રેમ જોઈ તેમને અતિશય આશ્ચર્ય થયું હતું. કદાચ તે કારણને લીધેજ-એ બનાવ ઉપરથી તેમજ એવા અનેક બનાવો ઉપરથીજ-તેમણે તિરસ્કાર પામેલી, હીણ ગણામણી જાતિઓમાં મહત્વનાં અંકુરો જોધનેજ, તેમની ઉન્નતિ કરવા માટે આટલા બધા યત્ન કર્યા હશે ! સમસ્ત પૃથિવીના ધૂળના ઢગ-લાઓમાંથીજ તેમને મણિ માણિક્યની શોધ લાગી હશે. દરિદ્રીઓની છર્ણ-કંઠાની પાછળ પરદુઃખે દુઃખી ચાલે એવાં અને પરવેદના મટાડવા તત્પર હોય એવાં સ્તિગ્ધ-જળ સિચિત કેમળ માનવ-હૃદયનો પરિચય મેળવ્યો હતો, તેથીજ તેમના પ્રાણ તેમના દુઃખનો બાર વહન કરવા આકુલ થઈ રહ્યા હશે. તેથીજ તેમણે બારતવર્ષના કરોડો પતિત સન્તાનને “દરિદ્ર-નારાયણ” માની તેમની સેવા કરવાનું વ્રત લીધું હશે.

તેમના પ્રવાસની હદ જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતી ગઈ અને જેમ જેમ તેઓ નૂતન દેશમાં, નૂતન અવસ્થાના મંસર્ગમાં આવતા ગયા તેમ તેમ માતૃભૂમિની સત્ત્વ સ્થિતિ તેમની દ્રષ્ટિએ સ્પષ્ટરૂપે જણાવા લાગી. માતૃભૂમિનું ગૌરવ તેમના સમજવામાં આવ્યું, અને તે સાથે દેશની દુર્બળતા તેઓ યથાસ્થિત જોઈ શક્યા. તે દુર્બળતાનું કારણ પ્રધાનતઃ દેશવાસીઓમાં દેશ-ભ્રમણ-દેશાભિમાનનો અભાવ, જાતિય જાતિયત્વની હાનિ, અને સ્વર્ત્ર-તાનો વિનાશ, એજ જણાયું. તેઓ જણી શક્યા કે: એ દારણ અનિષ્ટ નિવારણ કરવાનો એક માત્ર ઉપાય ઋષિઓની દર્શવેલી પ્રાચીન શિક્ષા ધુનઃ પ્રવર્તિક થવી જોઈએ. તેમણે કહ્યું હતું કે: “એ દુર્દશાનું કારણ ધર્મ નથી. સાચું કહીએ તો ધર્મભ્રષ્ટતા એજ એનું કારણ છે. ધર્મમય જીવનમાં આપણે બદલાઈ જઈએ તોજ ધર્મશક્તિ વૃદ્ધિ પામે એમ છે.”

જે કે દેશની દુર્દશા સર્વદા તેમના સ્મરણ પટ ઉપર ઉદય પામેલી હોવા છતાં સ્વામિજીનું અંતઃકરણ હમેશાં સત્યકામ સન્માસી જેવું હતું. તેમણે વિવિધ દેશના ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી જોયું હતું કે: “ત્યાગ એજ સર્વ પ્રકારની સામાજિક ઉન્નતિનો મૂળ ખાણ છે. તેથીજ જોવામાં

આવે છે કે: પાશ્ચાત્ય દેશના અધ્યક્ષ-પાદરીઓ એક સમયે પાશ્ચાત્ય દેશની રાજનીતિ અધાવતા અને તેમણેજ પાશ્ચાત્યોની શિક્ષા દીક્ષા સાધનત્વ રક્ષણ કર્યું હતું, અને તે કારણથીજ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમા પણ જોઈ શકાય છે કે: ચિરકાલ વશિષ્ઠ વિશ્વામિત્રાદિ ઋષિ, શ્રીકૃષ્ણ જનકાદિ યોગી અને બુદ્ધ, શંકર, રામદાસ, નાનક વગેરે સંન્યાસીઓનો આદર્શ બધા પ્રભાવ છે. એક સમયે પ્રાચીન મહાન રાજાઓના રાજ્યમા તેમના એક એક ઋષિ ગુરુ નિવાસ કરતા અને રાજ્યનીતિ તથા સમાજનીતિમા તેમની આજ્ઞા પ્રવર્તતી. વિદેહી જનક રાજાના ગુરુ યાત્રવલ્ક્ય ઋષિ, રાજ રામચદ્રજીના ગુરુ વશિષ્ઠ મુનિ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ગુરુ શાંકર ઋષિ, એ પ્રભાણે ધણા ગણાઓના ગુરુ ત્યાગી તપસ્વી ઋષિ મુનિયો હતા, અને તેમનીજ આજ્ઞા મનાતી હતી. ક્ષત્રિય રાજ-રાણાઓના રાજ્યમા પણ મહાન ઉદાર ચરિત્ર, અહંશાની, મહાત્મા પુરોહિતો જોવામા આવતા, પણ આજે તે પ્રયા હુમ યમ ગમ્ છે. રાજાઓના ગુરુદેવ બદલાયા તેમ તેમ તેમની ધર્મનીતિ, રાજ્યનીતિ, અને સમાજનીતિ બદલાઈ! સર્વ બદલાયાં! ધર્મનો નાશ થતો ચાલ્યો. દેશ રસાતળ જવા લાગ્યો. બધાએ પોત પોતાનો ધર્મ ત્યજ્યો, ત્યા સમાજની-દેશની-ઉન્નતિ કાંંથી હોય! જે દેશની પ્રજા ધર્મ ત્યજે છે તેનો નાશ-અવનતિ-પતન અવશ્ય છે સૃષ્ટિની જનતા માથે જેમ જેમ વિશેષ સમાગમ થતો ગયો તેમ તેમ તેઓ સમજી શક્યા કે " ભારતવર્ષની વર્તમાન અવનતિનો પ્રવાહ શાંકરે તેને ઉન્નતિને માર્ગે ચળવેલો હોય તો ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાના સતત પ્રવાહ વડે સમુદાય દેશને આઝાદિન કરી દેવો જોઈએ " તેથીજ તેઓ ત્યાગના આદર્શને વિશેષ ડોકે ઉચ્ચ સ્થાપવા લાગ્યા, અને પોતે સંન્યાસી ચિરામજી હોવા છતાં પણ દેશની અને સમાજની કન્યાજી-દામના કરવામા ક્ષમ પણ વિરન થયા ન હતા અન્ય સંન્યાસીયો પણ તેમની બાવના જોઈ તેમના ઉપર આનંદ રિષ્ શ્રદ્ધા દર્શાવતા અને તેઓ પણ સાચા પેરાગવાન સંન્યાસીને જોતાજ તેને ભારતવર્ષના સર્વજેષ્ઠ આદર્શના રક્ષક સમજી હમેશા તેમની સેવા કરવામા પોતાને ધન્ય માનતા-સેવા કરતા દ્રષ્ટાન્ત સ્વરૂપ આ રચે એક

બનાવતો હૃદયેષ કરવામાં આવે છે. હિમાલયમાં પ્રવાસ કરતા હતા તે સમયે એક દિવસ સ્વામિજીએ એક વૃદ્ધ સન્યાસીને ટાંઠથી થરથર કમ્પતો જોયો. તેને જોતાંજ તેમણે તેને એક સર્વસ્વ ત્યાગી મહાપુરુષ તરીકે સમજી લીધો. સન્યાસી મહાત્માને ટાંઠનું મહાન દુઃખ સહન કરવું પડે છે એમ સમજી સ્વામિજીએ પોતાની કામળ તેના શરીરપર ઓરાડી દીધી. વૃદ્ધ ઉપકાર માનતાં તેમના રહામે જોઈ રિમત હાસ્ય કરી “ નારાયણ ત. મોઝું કદ્યાણુ કરે.” એવો આશીર્વાદ દીધો.

અનેક સમયે અનેક સન્યાસીઓ સ્વામિજીનો ગ્રેમ જોઈ આનંદ પામી પોતાનું પૂર્વ વૃત્તાન્ત તેમના સમક્ષ કહી સંબળાવતા, એટલુંજ નહિ પણ કોષ પ્રકારનાં પાપ અથવા કલંકના કામ કર્યા હોય તે પણ તેઓ પ્રકટ કરી દેતા. તેમજ પૂર્વકૃત પાપને માટે અતિથય આત્મગ્ધાનિ દર્શાવતા. હૃષીકેશમાં એવાજ એક સાધુ સાથે તેમનો મેળાપ થયો હતો. તેની શાન્ત મૂર્તિ અને પવિત્ર આચાર વ્યવહાર જોઈ સ્વામિજીએ ધાર્યું હતું કે: “ આ તો જ્ઞાનમાર્ગનો સાચો પ્રવાસી જણાય છે.” પરંતુ વાર્તાલાપ થતાજ જાણુવામાં આવ્યું કે: એ માણસ એક સમય ગાંધીપુરનિવાસી પવાહારી જામાનો કેટલોક સરસામાન ચોરી નહાસી જતો હતો, એટલામાં પવાહારી-માણુને ખચર પડવાથી તેઓ તેની પાછળ પડ્યા. તેથી સરસામાન પડતાં મુઠી તે નહાસવા લાગ્યો. પવાહારીનાજા બહુ દૂર પર્યંત તેની પાછળ દોડ્યા અને અન્તે તેને પકડી પાડ્યો. સ્વામિજીએ એ વાત પ્રથમથીજ સાંભળી હતી. હમણા તેજ સૌમ્યમૂર્તિ સાધુને સ્વમુખે સર્વ પૂર્વ બનાવ કહેતો સાંભળી એક મહાપુરુષના સંસર્ગથી તેના જીવનમાં કેવું અદ્ભુત પરિવર્તન થયું છે તેનો વિચાર કરી આનંદ પ્રકુલ થયા. તેઓ મનમાંજ કહેતા કે: “ ગમે તેવો પાપાયરણી, વિષયાસક્ત મનુષ્ય પણ જો સાચા સંત-મહાત્માઓના સમાગમમાં આવે તો અવશ્ય તેમનું જીવન ઉત્તમ પ્રધારનું બને. ગૃહસ્થાશ્રમી જનોને નકારી દેવો ન પડે તેને માટે તેમણે નિત્ય નિત્ય સાધુ મહાત્માનો સમાગમ કરવોજ જોઈએ. આજે તેવી ધ્વજાવાળા મુમુક્ષુ-ગૃહસ્થોનો લોપ થયો છે ત્યારે પછી મહાત્માઓ નિર્જન ગિરિ-

ગુહામાં અદ્રશ્ય થઇ ઇશ્વર-મંજન કરે તેમાં આશ્ચર્ય શું ? એા ગૃહસ્થા-
શ્રમી જનો ! તમે એક વખત ત્યાગી-વિરાગી-સાધુસંતનો સમાગમ કરો.
તેમનાં પવિત્ર આચરણનું નિરીક્ષણ કરો, તેમનો ઉપદેશ ગૃહણ કરો મંસારમાં
સ્વર્ગે બનાવો, પાર્થિવ વસ્તુઓ ઉપરનો મોહ દૂર કરી ઇશ્વરમય જીવન
ગાળો અને પછી જૂનો કે તમારા દુઃખ-તાપ કયા ન્હાસી જાય છે !
તમે કેવી સુખશાન્તિમાં દિવસો નિર્ગમન કરો છો ? તમે ઇશ્વરનો
ત્યાગ કરો છો ત્યારે તે તમારો ત્યાગ કરે એમાં આશ્ચર્ય શું ?” સ્વામિ-
જીને અનેક વિચારો થયા. સાધુ બોલ્યો કે : “તેઓ (પનાહારીમાના)એ
જ્યારે મહેને “નારાયણ”નું રૂપ માની આનંદમયિનિ ચિત્તે સર્વરૂપ દાન કરી
દીધું ત્યારેજ હું મહારી જૂલ અને નીચના સમજી શક્યો, અને તેજ દિવ-
સથી ઐહિક દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી પરમાર્થની શોધમાં સર્વજ્ઞ હરવા
લાગ્યો છું.”

સાધુનું ઉપરોક્ત વચન સાંભળી સ્વામિજીને તેના ઉપર એટલો બધો
પ્રેમ ઉપજ્યો કે જેથી તુર્તજ તેની ચરજુરજ મસ્તકે ચઢાવવાની અભિ-
લાષા તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. કાલક્રમે તે સમયે તેના અંતઃકર-
ણમાં સાધુને ઉચિત એવું સત્પરૂષ ગિરાજનું હતું. જે હૃદય એક સમયે
પરબ્રહ્મ હરણ કરવા લોચુપ હતું તે આજે સાધુ-મહાત્માના મંસર્ગરૂપી
નિર્મળ જળથી ધોવાઇ પવિત્ર થઇ ગયું છે. તે સ્વયં આપારે કિમિન પણ
પાપ ન હતું, કિમિન પણ મનિનતા ન હતી. મોડી રાત સુધી સ્વામિજી સાથે
તેને વાતચિત થઇ, તે ઉપરથી તેઓ સમજી શક્યા હતા કે : એને સત્પ
વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ છે. તે પછી કેટલાક દિવસ પર્વત તેઓ તે સાધુનીજ
વાત યાદ કરતા અને જીવન પર્વત પ્રસંગોપાત તેનું સ્મરણ કર્યું હતું એટ-
લુંજ નહિ પણ અમેગિશ્વર ધર્મપ્રચાર કરતી વખતે પણ આ જ બના-
વતું સ્મરણ કરી તેમજે એક વખત કહ્યું હતું કે : “પાપી મનુષ્યોના હૃદ-
યમાં પણ સાધુનાનાં જીવન છુપાઈ રહ્યાં હોય છે.”

એક સમયે એક ટિપ્પેટન સાથે સ્વામિજીને મુલાકાત થઈ હતી. તેજે
વાતચિત કરતાં સ્વામિજીને કહ્યું હતું કે : “મહારાજ ! દલિયુમ આ ગયા !”

સ્વામિજીએ પૂછ્યું કે: “કેમ?” તેણે ઉત્તર દીધો: “જૂનો! પૂર્વે આપણામાં કેવી ઉત્તમ નિઃસ્વાર્થ ભાવનાઓ હતી? એકથી અધિક પુરૂષો એક જ સ્ત્રી ગ્રહણ કરી સંતુષ્ટ રહેતા પરંતુ હમણાં તો પ્રત્યેક પુરૂષને એક એક સ્ત્રી ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા છે.” જો કે તેની અદ્ભુત મુક્તિ અને તર્ક પ્રણાલી જોઇ સ્વામિજી મનમાં ને મનમાં હસવા લાગ્યા પરંતુ તેના સરસ વિશ્વાસ અને અકપટતા જોતાં તેના ઉપર જિન્દુ માત્ર મંદેહ ઉપજ્યો નહિ. તે દિવસથી તેમના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે: પ્રત્યેક વસ્તુના પક્ષમાં અને વિરૂદ્ધમાં કાંઇ ને કાંઇ કહેવાનું હોય છે જ. આ બનાવ ઉપરથી તેમજ ભારતવર્ષના અનેક પ્રદેશની મિન્ન મિન્ન આચાર પદ્ધતિ જોઇ તેમની દૃષ્ટિ શક્તિ કેમકે વૃદ્ધિ પામી હતી. તેઓ એક વસ્તુને અનેક ભાવનાઓ સહિત અનેક દિશામાંથી જોતા અને તેના ઉપર વિચાર કરતાં શિખ્યા હતા.

આ તેમના પ્રવાસ બ્રમણનો ઇતિહાસ છે તેઓ વહેવા પ્રાણ: સમયે ઉડી રહેતે ચાલવાનું શરૂ કરતા અને મધ્યાહને કોઇ એક વૃક્ષ તળે અથવા નદી કિનારે વિભ્રામ કરી પુનઃ સંધ્યા સમયે પ્રવાસ કરવા નિકળી પડતા.

મદ્રાસ અને હૈદરાબાદમાં.

ઈ. સ. ૧૮૯૨ ના અંતમાં સ્વામિજી કન્યાકુમારિયી પોન્ડિચેરી નામક એ સંસ્થાનમાં ઉપરિચિત થયા હતા.

પોન્ડિચેરીમાં તેમને એક બખાનક ધર્મઢોંગી બ્રાહ્મણ સાથે વાદવિવાદ થયો હતો. તે સ્વામિજીની ઉદાર અને ઉન્નત ભાવના સમજી શક્યો નહિ, તેથી તેમના ઉપર વિશેષ ગુસ્સે બરાયો અને સમુદ્ધ જોગંગી વિદેશીય લોકો સમક્ષ હિંદુધર્મ પ્રચાર કરવાનો તેમનો મંકદ્ધ જાણી જોાવ્યો કે: “આપણા સનાતન ધર્મમાં એવા સુધારા થવા આવશ્યક નથી. મ્હેન્ટ લોકો એના અર્થ શી રીતે સમજી શકશે? એમના મંસર્ગથી તો આપણે

ધર્મ બ્રહ્મ યજ્ઞં ઝોટ્હું. ” એમ કહી તેણે તુમુષ વિવાદ ઉપસ્થિત થયો. સ્વામિજી પણ તેને વિશેષ યુક્તિ-તર્કદ્વારા સમજાવવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા તેમ તેમ તે તેનો પ્રતિવાદ કરવા લાગ્યો અને અન્તે તે જે પ્રથમથી કહેતો હતો તેને જ વળગી રહી ડોકું ધુણાવી માન કહેવા લાગ્યો કે: “ કદાપિ ન-કદાપિ ન. ”

પૉન્ડિચેરીમાં પુનઃ મન્મથમાયુ સાથે સ્વામિજીનો મેળાપ થયો. બાકુ-જીએ તેમને પૉતાના મદ્રાસને મોકલે લઈ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. સ્વામિ-જીએ હા કહી એટલે બન્ને મદ્રાસ ગયા. ત્યાં તો વિજયગીરી ઝડપે સમસ્ત ચહેરમાં ખખર પ્રસરી ગઈ કે: “ એક અંગ્રેજી ભણેલો અદ્ભુત સન્યાસી આગ્યો છે. ”

વાસ્તવિક જોતા સ્વામિજીએ મદ્રાસમાં જ સૌથી પ્રથમ જનસમાજ સમક્ષ વિરતૂતરૂપે પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી અને મદ્રાસનિવાસી યુવકોએ જ સૌથી પ્રથમ તેમની ઉન્નત બાવનાઓ વિશેષરૂપે હૃદયગમ કરી તેઓ તેમના શ્રીદેહ અને શ્રીદેહ યથા હતા, અને દ્રવ્ય એકત્ર કરી તેમનો પાશ્ચાત્ય દેશમાં પ્રવાસ કરવાનો માર્ગ સરલ કરી આપ્યો હતો. એ કારણથી બંગદેશ મદ્રા-સનો ચિન્હાલ પર્વત ત્રણી છે એમ કહેવું જ પડશે.

આ રથને ભોકોનાં રોજોરોમાં સ્વામિજીના દર્શન-સમાગમ માટે નિત્ય આવવા લગ્યા. ત્યાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ, દર્શન, દામ્ય, મનસતત્ત્વ અને ધર્મ તત્ત્વની આલોચના થવા લાગી. મન્મથમાયુને ધેર એક જણે સ્વામિજીને પૂછ્યું હતું કે: “Swamiji! why it is that inspite of their Vedantic thought the Hindus are idolators?” (સ્વામિ-જી ! હિન્દુઓ વેદાન્ત ધર્મવાદી હોવા છતાં તેઓ મૂર્તિપૂજક છે તેનું કારણ શું ? તેમણે પ્રશ્ન કર્યા રહ્યો એક તુર્વજ ઉત્તર દીધો કે: “Because we have Himalayas.” (કારણ કે આપણે હિમાલય નજીક નિવાસ કરીએ છીએ.) આ ઉત્તર સાંભળી પ્રથમ તો પ્રશ્ન કર્યા મૃદચ આશ્ચર્યચિન્તિ થઈ ગયો, પરંતુ બીજા સ્વામિજીએ તેને સમજાવ્યું કે: “ ભારતવર્ષની આરે દિદા મદાન પ્રાકૃતિક સોનપંદારા સોમાવમાન થઈ રહી છે: તેની

સમક્ષ કોઇ પણ મનુષ્ય ધુટણીએ પડી તેને નમસ્કાર કર્યો સિવાય રહ્યો શકે એમ નથી. ” ત્યારે જ સ્વામિજીના ઉપરોક્ત કથનનો મર્મ તેના સન્નિવામાં આવ્યો. તે દિવસે તેમણે બાણ પ્રકૃતિ સાથે માનવ મનનો અતિ ગૂઢ મંથન અને તે મંથનને લીધે જ પ્રત્યેક દિશામાં પ્રત્યેક જાતિની માનસિક રચના અને સ્વભાવ કેવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના થાય છે તે સર્વ અતિ સુંદર પ્રકારે સમજાવી દીધું હતું. એ પ્રમાણે તેઓ જે મનુષ્ય જેવા પ્રકારનું જણાવું તેને તેવા પ્રકારનો ઉપદેશ દેવા લાગ્યા. જે મનુષ્ય ભક્તિવાન જણાવે તેને તેવીજ ભક્તિ ભાવનાનો અને અવતાર તત્વનો ઉપદેશ દેતા અને પોતાના અંતઃકરણના ભક્તિપ્રવાહમાં તેને સ્નાન કરાવી દેતા. વળી કોઇ વિચાર પરાયણ મનુષ્ય આવતો તો તેની સાથે વિચાર, અને કૂટતત્ત્વ મીમાંસા અથવા કુશામ્ય બુદ્ધિનો પરિચય આપતા.

મદ્રાસ નિવાસી પ્રજાજનો તેમની ધર્મવાર્તા-ધર્મઅર્થા-દેશઅર્થ-સાંભળી અતિ વિસ્મય પામી ગયા હતા. વેદ વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો, સાધનના બળવડે વૈજ્ઞાનિક સત્ય સાથે એકત્વ પ્રમાણિત થઇ શકે છે, એવું તેમણે આ સમયેજ પ્રથમ જણ્યું અને પ્રતિદિન તેઓ સ્વામિજીની હૃદય-શુદ્ધિમાં સમાયથી અનન્ત શક્તિનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. એક દિવસ કાલિદાસ, વાલ્મીકી, ભવભૂતિ, શેક્સપિયર અને બાપરન, બીજો દિવસ, હેલેન અને ટ્રાયવાસી, ટ્રાપદી, અને પારડવો, એ પ્રમાણે દિન પર દિન પ્રેક્ષાએ પ્રમંગ ઉપર હૃદયગ્રાહી-તત્ત્વપૂર્ણ વિવેચન આલવા લાગ્યું.

સ્વામિજીના સદૃશ્યોએ તેમને મુગ્ધ કરી દીધા હતા. મનોહારક દૃષ્ટ-ધ્વનિ-તેજ કણ્ઠમાથી નિઃસરતું અમૃત પૂર્ણ સંગીત, વિપુલ આત્મશક્તિ, સુતીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, અગ્રેય તર્કયુક્તિ, અદ્ભુત વાક્યશક્તિ, અને શુભ-સ્વચ્છ હાસ્ય વિનોદ, એમાંના કયા સદૃશ્ય ઉપર અમે વિવેચન કરીએ વાં ? સર્વ સર્વોત્તમ ! સર્વમંજ અમૃતનો આસ્વાદ ! તેમના દર્શન કરવા, તેમનું બાપણ સાંભળવા, તેમના મનોવિચાર જણાવવા, ધર્મના ગૂઢ પ્રશ્નોના સરવ ઉત્તર સમજવા, મનમય બાળને ઘેર દિન પર દિન અનેક મનુષ્યની બીડ થવા લાગી. સ્વામિજીમાં જેમ તેજસ્વિતા હતી તેમ નમ્રતા પણ વિવશજી હતી,

પણિડતો ઉદ્ધતાઈ કરી તેમનું અપમાન કરતા તે વખત તત્કાળાત એ દાસ
 જોડી “હું અતિ મૂર્ખ છું.” એમ કહી તેમની દામા પ્રાર્થના કરતા ।
 વળી કોઈ વખત તેમની સ્થામે થઈ જઈ પ્રજાળ વટોળિયાની પેઠે તેમની
 શુદ્ધ અને તર્ક છિન્ન ભિન્ન કરી કોણ જાણે કથાએ ઉડાવી દેતા. તેમ છતાં
 તેમના મનમા અભિમાન નહતું ! અથવા તો દેવમા આવી જઈ અથવા
 વિદ્વતા યતાવવાને ખાતર તેઓ કોઈને કંઈ પણ કહેતા નહિ. માત્ર પ્રયો-
 જન હોય ત્યારે જ સ્પષ્ટ બાપામાં મનના વિચારો દર્શાવી દેતા અથવા
 તીવ્ર પ્રતિવાદ કરતા. મદાસમાં એક પણિડતે એક દિવસ તેમને પૂછ્યું હતું
 કે “પ્રાતઃ સન્ધ્યાવંદનનો ત્યાગ કરવામા આવે તો કંઈ દોષ ખરો ?”
 તેમણે પૂછ્યું : “ત્યાગનો અર્થ શો ?” તેણે કહ્યું : “ત્યાગ એટલે સમયનો
 અભાવ. વખત ન હોય તો સન્ધ્યાવંદન ન સાય તેમાં શી અડચણ ?”
 ઉત્તરમા સ્વામિજીએ કહ્યું કે : “શું કહો છો ? સમયનો અભાવ ? સન્ધ્યા
 ડરવા માટે વખત ન મળે ? પ્રાચીન કાલમાં મહાત્મા આર્ય ઋષિ મુનિયોના
 જેવો એકજ વિચાર કરો તો તેમાંજ તમારું સમસ્ત જીવન વ્યતીત થઈ
 જાય. તેમને સન્ધ્યાવંદન કરવાનો સમય મળતો અને તમને સમય મળતો
 નથી ? કેવી આશ્ચર્યની વાત ! અનેક નિર્રર્થક કાર્યો કરવાનો અને નકામા
 ગપાટા મારવાનો તમને વખત મળે, અને આલોક-પરલોકમા જે કંઈવાણુ
 કરે છે તે પવિત્ર કાર્ય માટે તમને વખત ન મળે એ તો આશ્ચર્યની વાત !
 એમ કહો કે તમે જાણી જોઈને સમય કાઢતા નથી ! તમે ધારો તો સન્ધ્યા-
 વંદન અવશ્ય કરી શકો.” તેજ દિવસે એક યુરોપિયન ડમના ઢિંદુએ
 વૈદિક ઋષિયોના ઉપદેશને અર્ધહીન, નિર્રર્થક કહી જરા તિરસ્કાર દર્શાવ્યો
 હતો, તે સામળતાંજ સ્વામિજીના ચક્ષુમાથી અગ્નિના જેવા તણુખા નિકળ્યા
 હતા. તેમણે કહ્યું હતું કે : “સાંભળો ! અસ્પર્ધિયા અતિ બયંકર એમ કહે-
 વાય છે. તમારે પણ તેમજ થયું છે. નહિ તો તમે પ્રાચીન મહાત્મા પુરુષો
 પ્રત્યે અમ્રદ્ધા અને તેમની શિક્ષા દીક્ષા તરફ તિરસ્કાર દર્શાવી, તમારી ન-
 સોમાં વહેતા તેજ મહાપુરુષોના રક્તનું અપમાન કરત નહિ ! તમે તેમના
 ઉપદેશો સાંભળ્યા છે ? તમે વેદનો કદી પણ અભ્યાસ કર્યો છે ? અથવા

તેમના એક પણ મંત્ર વાંચ્યો છે ? તમે તે વાંચ્યો નથી, સાંભળ્યું નથી, કંઈ જાણતા નથી-તો પછી શા માટે નિરર્થક વાક્યો કહો છો ? ત્રણિયોએ જે કંઈ ઉપદેશ દીધો છે તે હજી પણ જગતમાં હિમાલયની પેઠે અટક, અચલ ભાવે વિદ્યમાન છે. તે તો જગતને નિગમ્નજી કરી કહે છે કે: “આવો, જે શક્તિમાન હો તો મ્હને ઉદ્ધારી નાંખો.” જે કોઈનામાં સાહસ હોય તો આવો, જૂવો, પરીક્ષા કરો, તે સત્ય ક્ષયન કદી પણ ઉલટાવી શકાશે નહિ. તમારા જેવા કેટલાક કપટોચાર્યો અને એકદેશદર્શી-દુરાચારી-સોકોએજ આ જગતને તિરસ્કારજનક બનાવી મૂક્યું છે.”

રાત્રિ દિવસ જનસમાજ સાથે વાર્તાલાપ કરતાં થાક લાગવાથી થાક ઉતારવા માટે સ્વામિજી કોઈ કોઈ પ્રમંથે સમુદ્ર કિનારે જમણ કરવા જતા ત્યાં દટીપર્યંત જળમાં કિતરેલા અર્ધાસન મૃતપ્રાય મચ્છીમારના છોકરાઓને તેમની માતા સાથે જળમાથી મત્સ્ય-સિકાર કરતા જોઈ સ્વામિજી દુઃખ પામતા અને નેત્રોમાંથી અશ્રુ સારતા બાકુલ કુટુંબે બોલી ઉઠતા કે: “હા ! ભગવાન ! આ બધા દુર્ભાગી મનુષ્યોને શા માટે ઉત્પન્ન કર્યા છે ? એમનું કષ્ટ નજરે જોઈ શકાયું નથી ! અહા ! કેટલા દિવસ-ક્યાં સુધી પ્રભુ એ ખિચારાઓ કષ્ટ ભોગવશે ?” તેમની સાથે ધરવા આવેલા યુવકો પણ તેમના હૃદયની વેદના જોઈ મનમાં ને મનમાં દુઃખી થતા. કથા પ્રમંથ અર્ચાતા સ્વામિજી ભારતવર્ષની પતિત જાતિયોની ઉન્નતિનો ઉપાય કરવા માટે સર્વ મનુષ્યોને જાગૃત થવા-ને કાર્યમાં વળગી જવાનો ઉપદેશ દેતા. તેઓ કહેતા કે: “જો અવનતિ પામેલા ભારતવર્ષની ઉન્નતિ જોવા ઇચ્છતા હો તો આ સર્વ દુર્ભાગી લોકોને હૃદય સાથે વળગાડો. વેદ-વેદાન્તાદિ રત્નો તેમનામાં જરા પણ મોકાવ્ય વગર વહેંચી આપો અને સમાજના બંધ હાર ઉઘાડી નાંખી તેમને અંદર પ્રવેશ કરવા દો.”

તેઓ ધર્મ ગ્રંથોથી ગુપ્ત તત્ત્વ અથવા રહસ્યવિદ્યા ઇત્યાદિ સહન કરી શકતા નહિ. ધર્મનો માર્ગ તો સરલ, ઉદ્ધામ અને ઉન્નુકત હોવો જોઈએ ! એમાં વળી ગુપ્ત રાખવા જેવું શું હોય ? તે સ્વામિજી સમજી શકતા નહિ, તેઓ કહેતા કે: “ગુપ્તવિદ્યા, અલૌકિક રહસ્ય, વગેરે તરફ દષ્ટિપાત કરશો

નહિ. અદ્વિત શક્તિ અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના અનેક વિચારો ત્યાગ કરજો. એટલુંજ નહિ પણ પોતાની મુક્તિ સુધ્ધાં માગશો નહિ. માત્ર પારકાની મુક્તિ માટે શક્તિ પ્રાપ્ત કરજો. ધર્મનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થક શકે તેનીજ શોધ કરજો. ભારતીય ભાવના ક્યે પ્રકારે જગત્પત્ની સમુદય પ્રભામાં પ્રસરી શકે તેનોજ ઉપાય શોધવા ચત્ન કરજો. ”

એક દિવસ સ્વામિજીના સન્માનાર્થે એક સભા ભરવામાં આવી હતી. તેમા મદ્રાસના લગભગ સર્વ અગ્રગણ્ય અને વિદ્વાનો હાજર હતા. તે દિવસે સ્વામિજીની ધર્મ ચર્ચા-પ્રતિભા જોઇ સર્વ સ્તબ્ધ થઇ ગયા હતા. અંતે કેટલાક મનુષ્યોએ તેમનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાથી એક ‘ટોળીનું’ રૂપ લીધું અને તેમના પ્રત્યેક ક્યનનું ખણ્ડન કરવાની ચક્રવાત કરી. સ્વામિજીએ પોતાને અદ્વિતવાદી કહ્યા હતા તેથી વિરુદ્ધ પક્ષના મોકાએ કહ્યું કે: “તમે અને ઇશ્વર એક છો એમ જણાવો ત્યારે તો પછી ધર્માધર્મ અને પાપ પુણ્ય આદિ સર્વ જોખમમાંથી આપ મુક્ત થઇ ગયા. હવે જો આપ કુદૈત્ય દરે તો પણ આપને કોઈ પૂછનાર નથી.” સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: “ઇશ્વર અને મદારામા કોઇ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી એવી જો મને મંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય તો પછી મદારા દ્વારા કોઈ પણ કુદાર્થ થવાનો સંભવ જ નથી.”

રામનાથની રાજસભામાં પણ એક ચોતાજને તેમની ખસકરી કરતાં કહ્યું હતું કે: “સાધારણ જીવેતો માટે મન, વાણીથી પણ અનોચર એવા બદ્ધને જાણવાનું ક્યે પ્રકારે સંભવિત છે ?” સ્વામિજીએ ડઢવાપૂર્વક તેમજ્વી બાપામા કહ્યું હતું કે. “I have seen the unknown. ” ‘એ’ તે મન, વાણીથી અનોચર (અજ્ઞ) નાં દર્શન કર્યા છે.”

Triplicane Literary Society ની કેટલીક સભાઓમા સ્વામિજી હાજર હતા અને તેના શુભ સંસ્કાર પ્રયામી સમાસદો સહયે ચર્ચા ચલાવી હતી. તેમજે જરાજર ઉત્તરી દિશામાંથી દાર્જ આરંબ્યું હતું તે સ્વામિજી સમજી ચકાયા હતા. અર્થાત્ મારો, શાપો, વૃટો, એવીજ તેમની બાવનાઓ હતી. એ જોઇ તેમજે કહ્યું હતું કે: “સરકાર એ ખટું ઉત્તમ

વસ્તુ છે અને હું પોતે પણ શુભ સંસ્કારનો પક્ષપાતી છું, પરંતુ તેથી પોતાના આદર્શને સમૂળ ઉભેડી નાંખી તેને સ્થળે પારકાના આદર્શને સ્થાપવાનો યત્ન કરવાથી કાંઈ વળશે નહિ. તેમ કરવાથી તો હિતને બદલે વિપરીત જ થશે. મૂળ સંસ્કાર તો આંતર-હૃદયમાંથી જ ઉત્પન્ન થતા જોઈએ. બહોલપચારથી નહિ. બધી દિશા તરફ અવલોકન કરે. કાંઈ બધું જ ત્યાગ કરવા જેવું નથી.”

એક દિવસ સિંગારા વેલુ મુદ્દલીવાર નામક, ખ્રીસ્તી કૌસેજના એક વૈજ્ઞાનિક-સહકારી અધ્યાપક તેમને મળવા આવ્યા હતા. એ મનુષ્ય ધૃત્વરને માનતાન હતા. તેઓ વાદવિવાદ કરવા આવ્યા હતા પરંતુ અંતે સ્વામિજીના શિષ્ય બની ગયા. તેઓ પાછળથી હાસ્યમાં કહેતા કે: “Caesar said, ‘I came, I saw, I conquered. But Kidi came, he saw, but was conquered; (અર્થાત્ કિડિ જય કરવા આવ્યો ત્યાં તો તે પોતે જ પરાજય પામી ગયો.) એ પછી અધ્યાપક સાહેબે સ્વામિજીના કાર્ય માટે જીવન ઉત્સર્ગ કર્યું હતું, અને તેમની જ સલાહથી ‘‘પ્રશુદ્ધ-ભારત’’ અંગ્રેજી માસિક પત્રિકા પ્રકટ થતાં તેના માનદ-કાર્યાધ્યક્ષ થયા હતા. જીવનના છેલ્લા વિભાગમાં તેમણે સંસારનો ત્યાગ કરી સાધુ સન્યાસીઓની પેઠે એકાંત-વાસ કર્યો હતો અને તે જ અવસ્થામાં દેહ ત્યાગ કર્યો હતો.

વી. સુબ્રહ્મણ્ય આયર મહોદય કહેતા હતા કે: કેટલાક સહાધ્યાયીઓને તમાસો બતાવવાની ઇચ્છાથી તેઓ બહુઆર્થ મહાશયને ઘેર લાઇ ગયા હતા. તેમની ધારણા એવી હતી કે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછી સ્વામિજીની પરીક્ષા કરવી. પ્રશ્નોના સમર્થનમાં અને વિરૂદ્ધમાં જે કાંઈ કહેવા જેવું હતું તે પ્રથમથી જ સારી પેઠે નક્કી કરી રાખ્યું હતું, મિ. આયર આ સમયે ખ્રીસ્તી કૌસેજના વિદ્યાર્થી હતા અને ખ્રીસ્તી ધર્મ પ્રત્યે તેમનું વિશેષ આકર્ષણ થયું હતું. એટલું જ નહિ પણ એક સમયે તેઓ એ ધર્મ અવલંબન કરવા તત્પર પણ થયા હતા. સ્વામિજી સમક્ષ ઉપસ્થિત થતાં જ તેમણે જોયું કે: તેઓ અર્ધ મિચેલાં નેત્રે ટુકડા પી રહ્યા છે.

તેમની સાથે આવેલા મિત્રો પ્રથમ તો તેમની તેજસ્વી મુખ મુદ્રા જોતાં જ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેમાંના એક જણે અચ્ચત્તર થઈ વિશેષ સાકંઠ દર્શાવતાં કહ્યું કે: “મદારાજ! ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે? (Sir! what is God?)” સ્વામિજીએ સાંભળ્યું છતાં ન સાંભળ્યું હોય તેમ ગણકાર્યું નહિ અને પૂર્વવત્ કુકડો પીધા ક્યો. થોડીવાર પછી કુકડો વેગળા મૂકી તેણે ઉપાડ્યાં અને પ્રશ્ન કર્તા સ્કોમ્બે મુખ ફેરવી પૂછ્યું કે: “Well, my fellow, what is energy?” (વાઈ, બાઈ, શક્તિ એ શું છે તે કહી શકશો?) યુવકે પોતાની વિજ્ઞાનની ઝાળામાંથી બે ચાર ચોક્કસ વાક્યો કહ્યાં. સ્વામિજીએ તે સર્વ હિલ મિલ દરી નાંખ્યા. ત્યાર પછી ત્યાં બેઠેલા બીજા સગજનોએ ઉત્તર દેવાનો ચલ ક્યો પરંતુ સ્વામિજીએ તેમની સુક્તિમાં દોષો દર્શાવ્યા, અર્થાત્ તેમને ઉત્તર દેવાનું જ્ઞાન જ નથી એવું સમજાવી આપ્યું. અતિ નિરૂપાય થઈ તેમણે સ્વામિજી સાથે વાદવિવાદ કરવાનું બંધ કર્યું. ત્યારે સ્વામિજી પચારીમાંથી ઉઠી બેઠા થયા અને બોલ્યા કે: “આ શું કરો છો? તમે આટલો શુદ્ધ વિષય (energy મંત્રંધી) સમજાવી શકતા નથી? પ્રતિદિન એ વિષયનો ઉપયોગ કરો છો છતાં તેનો અર્થ-બોદ મહેને સમજાવી શકતા નથી! અને મહેને કહેો છો કે ઇશ્વરનું રૂપ તમને સમજાવવું!” તે પછી તેમણે ઇશ્વર અને શક્તિ, એ બંને વિષયને એક સૂત્રમાં ગૂંથી એવી ગદન વિચાર પૂર્વે બોલ્યા કહી સમજાવી કે જેથી સર્વ યુવકો તેમના જ્ઞાન આગળ પોતાને તદ્દન બાગક સમજાવા લાગ્યા. તેમણે બીજા બે ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા હતાં પરંતુ સ્વામિજીના ઉત્તર સાંભળી તદ્દન શાંત થઈ ગયા. થોડીવાર પછી યુવકો ચાલ્યા ગયા પરંતુ મિ. આવર સ્વામિજીની કયા વાર્તા સાંભળી એટલા બધા મોહ પામ્યા હતા કે: સંધ્યા સમય પર્્યંત તેમની સમસ્ત જોસી રહ્યા, અને ત્યારે સ્વામિજી સમુદ્ધ કિનારે શરવા નિકળ્યા ત્યારે તેઓ પશુ તેમની સાથે સાથે ગયા. પુનઃ પૂર્વવત્ વાર્તાલાપ ત્યાંપણ ચાલ્યો, અને જુદા જુદા વિષયો ઉપરથી અને દિન્દુઓની દૈનિક અભિગતિ અને યારીરિક શક્તિના કાય મંત્રંધી વાત નિકળી સ્વામિજીએ આપરને પૂછ્યું કે: “Well

my boy, can you wrestle?" બાઈ, તમે કુસ્તી લડી થકો છો કે? આપરે મસ્તક હલાવી હા કહી ત્યારે કોતુકને ખાતર સ્વામિજીએ કહ્યું: "Come, let us have a tustle." (આવો, જોઈએ, એક દાવ ખેલીયે.) આપરે તેમની માંસ પિંડગીયો અને વ્યાયામ કોચલ જોઈ આશ્ચર્ય પામી તેજ દિવસથી તેમને "પહેલવાન સ્વામી" કહી ખેલાવવાનું શરૂ કર્યું હતું.

સ્વામિજીનું હૃદય, ધનવાન અને દરિદ્ર, સર્વને માટે કેવું ખુલ્લું રહેતું તે નિમ્ન લિખિત એક ઘટના ઉપરથી સમજી શકાશે:—

મદ્રાસમાં મહાશયના ઘરમાં એક રસોઈયા હતો. તે સ્વામિજીની વિદ્યા બુદ્ધિ અથવા તેમના દાર્શનિક જ્ઞાન મંથંધી વિશેષ સમજી શક્યો નહોતો તેમ છતાં પણ તેમના ઉપર અતિશય પ્રેમ દર્શાવતો. એ પ્રેમનું કારણ પણ હતું. એક દિવસ સ્વામિજીએ જોયું કે રસોઈયા મહારાજ એકી નજરે મહિસૂરરાજે આપેલા તેમના હુક્કા રહામે જોઈ રહ્યા છે. તેના નયનનો તુપાતુર ભાવ જોઈ સ્વામિજીએ તેને પૂછ્યું કે: "શું તમારે હુકકો જોઈએ છે?" તે સમજ્યો કે: મહારા સાંભળવામાં કાંઈ ભૂલ થઈ છે તેથી તેણે ઉત્તર દીધો નહિ પરંતુ એજ પ્રમાણે તેમણે પુનઃ પૂછ્યું ત્યારે સમજ્યું કે: સાંભળવામાં ભૂલ થઈ નથી. સ્વામિજી હુકકો આપવા મ્હાલ્ય છે.

સ્વામિજીના કથન ઉપર તેને વિશ્વાસ ઉપજ્યો નહિ. શું એ કાંઈ સાચું હોય! એક મહાન રાજાનો આપેલો હુકકો, તે શું સ્વામિજી મ્હને આપે? ના, ના, સ્વામિજી મહારી મશ્કરી કરતા હોય એમ લાગે છે! પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે: સ્વામિજી, તે હુકકો પોતાના હાથમાં લઈ તેને આપી રહ્યા છે ત્યારે તેના આશ્ચર્ય અને કૃતગતિની સીમા રહી નહિ. જે જે મનુષ્યોએ એ વાત સાંભળી તે સર્વ સમજી શક્યા કે આ ક્ષુદ્ર વિષયમાં પણ સ્વામિજી એકો ત્યાગ સ્વીકાર કરતા નથી. કારણ કે તે હુકકો તેમને અતિશય પ્રિય હતો.

પારકાની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ પ્રમાણે ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર સ્વાર્થનો સાગ કરવો એ સ્વામિજીના જીવનમાં વિરલ નહતું. તેમના ઉપદેશમાં આ-

વતી કોઇ વસ્તુ દેખી કોઇ પણ મનુષ્ય તેની પ્રશંસા કરતું તો તે વસ્તુ તેનીજ યદ જતી ! એક વખત અમેરિકામાં એક યુવકે તેમના ભારત-જમણ સમયે નિત્ય વપરાતી લાકડી જોઇ તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. એ લાકડી સાથે અનેક તીર્થનું પવિત્ર સ્પર્શ જણાયતું હતું, તીર્થ યાત્રા કરી લાકડી-દેવી પવિત્ર થયાં હતાં ! સ્વામિજીને પણ તે ખડું પ્રિય હતી તેમ છતાં યુવકની ઇચ્છા જોતાં તેમણે તુરતજ તે લાકડી યુવકને દાન કરી દીધી. તેઓ એમજ કહેતા કે : " What you admire is already yours " (તમારા મનને જે વસ્તુની ઇચ્છા છે તે તમારીજ સમજાએ.)

મદ્રાસમાં સ્વામિજી સમક્ષ અનેક બકતો એકત્ર થતા અક્ષવરમા જેમ થયું હતું તેમ આ સ્થળે પણ જુદાજ આકારમાં થવા લાગ્યું. તેમની ધર્મ કથા શ્રવણ કરવા નાના સ્થાનમંથી અનેક મનુષ્યો નિત્ય મન્મથગાત્રને ત્યાં આવવા લાગ્યા. બાલક, વૃદ્ધ, યુવા, પવિત્ર, અર્પિત, શ્રીમંત, આનંદ-દાર, રાત્રી, અધિકારી, સર્વે આવવા લાગ્યા કોઇની ઉણપ નહતી.

સ્વામિજીનો એક કુચ્ચ શિક્ષિત મદ્રાસી શિષ્ય તે સમયનો ઉદ્દેશ્ય કરતા લખે છે કે :—

" The vast range of his mental horizon perplexed and enraptured me. From the Rigveda to Raghuvansa, from the metaphysical flights of the Vedanta philosophy to modern Kant and Hegel, the whole range of ancient and modern literature and arts and music and morals from the sublimities of ancient Yoga to the intricacies of a modern laboratory—everything seemed clear to his field of vision. It was this, which confounded me and made me his slave. "

અર્થાત્ :— " સ્વામિજીના જ્ઞાનની મૃદુલતા જોઇ દૃ સ્પર્શ અને મુગ્ધ બન્યા હતાં. ઋગ્વેદથી તે રઘુવંશ પર્યં અને પ્રાચીન વેદાન્ત દર્શનની

-અતિ ઉચ્ચ દાર્શનિક-ચર્ચાથી આરંભ કરીને આધુનિક ટેન્ટ અને હેગેલ-પર્યંત-અર્થાત્ પ્રાચીન અને આધુનિક સમુદય સાહિત્ય-એકલુંજ નહિં પણ, શિલ્પકળા, સંગીતવિદ્યા, નીતિવિદ્યા-પ્રાચીન યોગ્યવિદ્યાથી તે આધુનિક વિજ્ઞાન પર્યંત સમુદય જ્ઞાન તેમના નખ-દર્પણ સમાન હતું. તેમની એવી અગાધ વિદ્યા ઉપરજ હું એકદમ સ્તબ્ધિત થઇ તેમનો દાસ બન્યો હતો.

ત્રણ અઠવાડિયામાં તો સમસ્ત મદ્રાસ સહૃદ તેમના પ્રદર્શના ધ્વનિવદે પરિપૂર્ણ થઇ હતું. મિ. કે. બ્યાસરાવ બી. એ. નામક એક મદ્રાસીએ લખ્યું કે:—

“A graduate of the Calcutta University, with a shaven head, a prepossessing appearance, wearing the garb of renunciation, fluent in English and Sanskrit, with uncommon powers of repartee, who sang with full-throated ease as though he was attuning himself to the spirit of the Universe, and withal a wonderer on the face of the earth! The man was sound and stalwart, full of sparkling wit, with nothing but a scathing contempt for miracle working agencies preached at the foolstool of mahatmic herarchis..... and lighted the spark of undying faith in a chosen few. (Vol. II. P. 240).

બાવાર્થ:—“ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયના એક ગ્રેજ્યુએટ, મુદિત મસ્તક, મનોહરરૂપ, પહેરવેશમાં ભગવું વસ્ત્ર, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત અનર્ગલ બોલવાના અભ્યાસી, પ્રત્યેક પ્રશ્નના અતિ સ્પષ્ટ ઉત્તર દેવાની અદ્ભુત શક્તિ વાળા, સંગીત વિદ્યામાં એવા તો અભ્યાસી કે અતિસહજતા કણ્ઠમાંથી મંપૂર્ણ સ્વર પ્રકટાવી જાણે સમગ્ર જ્ઞાણકુળના અન્તરાત્માઓ સાથે તેને મેળવી દેતા તેમ છતાં તેઓ માત્ર સહાયકીન પરિત્રાજકજ હતા. તે જળવાન, સાહસિક, ઉત્તમ દાસ્તરસિક પુરુષ, પ્રાચીન મહાત્માઓને પગલે ચલાવતી અલ્પાદિ

ક્રિયાનુયાયી સમપ્રદાયો ઉપર વિભતિદ્વારા તિરસ્કૃત પામેલા.....કેટલાક મનુ-
ષ્યોના હૃદયમાં અવિનાશી-વિશ્વાસ (શ્રદ્ધા)નો અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો હતો.”

આ સમયે સ્વામિજીએ પાશ્ચાત્ય દેશમાં ગમન કરવાની અભિલાષા દર્શા-
વતાં મદ્રાસી શિષ્યોને કહ્યું હતું કે: “સમુદય જગદ્દેવની મનુષ્યો સમુદય
હિંદુધર્મને પ્રચાર કરવાનો સમય હમણાં ઉપસ્થિત થયો છે. અધિયોના
એ ધર્મને મંકીર્ણ વાહની અધ્યપા બંધ કરી રાખવાથી ચાહે તેમ નથી.
એનો જગત્ ઉપર સર્વત્ર પ્રસાર કરવોજ જોઈએ. સનાતન ધર્મનો પ્રાચીન
કિશોરો જીર્ણ થઈ ગયો છે. માત્ર વિદેશીયોના આક્રમણમાંથી તેનું કોષ પ્રકારે
રક્ષણ કરી જઠરત્ ભેસી રહેવાથી ચાહે તેમ નથી. એનો પુનઃ જીર્ણોદ્ધાર
કરી જગત્ સમક્ષ પ્રકટ કરવો પડશે, અને એનો મદિમા સંપૂર્ણ ઉદોગ-
પૂર્વક ચારે દિશામાં પ્રકટ કરવો પડશે.” સ્વામિજીના મનના વિચારો
જાણીને તેમના સર્વ ભક્તો આનંદ પામ્યા એટલુંજ નહિ પણ તેમણે અતિ-
શય ઉત્સાહ ભેર દેડ ઉધરાવવાનું શરૂ કર્યું અને યોગી ક્ષણભંજ પાંચમે
રૂપિયા એકઠા કરી લાગ્યા, પરંતુ જ્યારે દ્રવ્ય એકઠું થયું ત્યારે સ્વામિજી
ઉડા વિચારમાં પડ્યા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે: શું હું મદારા તરંગ તુલ
કરવા માટેજ આ બધું કરું છું કે: એના ઉદ્ધણમાં વિધાતાનો કોઈ ગૂઢ
ઉદ્દેશ્ય સમાપ્તો હશે ખરો? ” તેઓ અનેક ક્ષણપર્યંત વિચારો કરવા લાગ્યા
અને વચમાં વચમાં જગતજનનીના ચરણમાં પ્રાર્થના કરતા બોલવા લાગ્યા
કે: “ઓ મા! તારી શી ઇચ્છા છે તે કહે મા! તું જ જગતની શાસન-
કર્તા છે મા! જગતમાં તારા સિવાય બીજા કોઈનું શાસન નથી! હું તો
તારા હાથમાં ઠગના પૂતળા જેવો છું. તારા મનમાં શું છે તે મને
સ્પષ્ટ રીતે કહે મા!” સમુદ-ઉલ્લંઘન કરી થણે દૂર પ્રવાસ કરતાં પડેલાં
તેમણે વિચાર્યું કે: “શું આ જમદગ્નીની ઇચ્છા છે કે મદારી પોતાની
અભિલાષા છે? જો જમદગ્નીની ઇચ્છા હોય તો પછી દ્રવ્ય એકત્ર કરવાનો
મત્ત શામાટે કરવો? દ્રવ્ય તો પોતાની મેજેજ આવી પડેંચશે.” એવો
વિચાર ચતાંજ તેમણે શિષ્યોને પાઞ્ચ બોલાવી મંગાવ્યા અને કહ્યું કે: “પ્રિય
વત્સો! હું અંધકારમાં બૂસકો માઈ તે પડેલાં મા જમદગ્નીનો ઉદ્દેશ્ય જાણવા

ચડાઉં છું. મહાર વિદેશગમન એ જો તેની ઇચ્છા હોય તો તે તેણે મહેનત સ્પષ્ટ રૂપે કહેવુંજ જોઈએ. તેની ઇચ્છા હોય તો દ્રવ્ય એની મેળે આવી પહોંચશે. મહેનત કરી તેનો સંગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા નથી. તમે જે ફંડ ઉધરાણું છે તે પૈસા દુઃખી દરિદ્રીઓમાં વહેંચી દો.” આ સાંભળી શિષ્યો આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયા! તેમણે એક પણ અક્ષર બોલ્યા વિના સ્વામિજીની આજ્ઞા પાલન કરી, સ્વામિજીના મસ્તક ઉપરથી પણ જાણે એક મોટો ભાર ઓછો થઈ ગયો.

સ્વામિજી પુનઃ લોકશિક્ષા-ધર્મોપદેશ-આપવા લાગ્યા અને એકાન્ત સ્થાનમાં ધ્યાનાવસ્થ થઈ પુનઃ પુનઃ જગતજનનીના ચરણમા હૃદયની કરુણ પ્રાર્થના નિવેદન કરવા લાગ્યા. કવચિત્ તો હૃદયની ભાવના અન્તઃકરણમાં નહિં ઢાળી શકવાથી તેઓ ઉચ્ચ સ્વરે ગાન ગાતા. તે સમયે પ્રભુ-મય અંતઃકરણ થવાથી બાહ્યજ્ઞાન શૂન્ય થઈ જતા, શરીર થરથર કંપવું અને એક અપાર્થિવ આધ્યાત્મિક જ્યોતિર્વક્રે તેમનું મુખમણ્ડલ પ્રકાશિત થઈ ઉઠવું. તીક્ષણબુદ્ધિ સન્માસી-તેજસ્વી સ્વદેશ પ્રેમિક સ્વામિજી તે સમયે મા જગદંબાની આકાશવાણિ સાંભળવા માટે જાણે નહાના બાળકની પેઠે આતુર હોય તેમ અધીર બની જતા.

આ સમયે કેટલાક હૈદરાબાદ નિવાસી જનોએ પોતાના મદ્રાસી મિત્રો દ્વારા સ્વામિજીનું વૃત્તાન્ત શ્રવણ કરી તેમને હૈદરાબાદ લઈ જવાની ઉત્સુકતા દર્શાવી. એ આકર્ષિતક નિમંત્રણમા જ સ્વામિજી જગતજનનીનો ગૃહ ઉદ્દેશ્ય જોઈ શક્યા અને હૈદરાબાદ જવા તૈયાર થયા. વસ્તુતઃ તેમનાં યથા-કિરણ દિનપરદિન સર્વત્ર વિસ્તૃત થતાં હતા. તેઓ સાધારણ કિંચિત સામાન્ય બિશુક સન્માસીમાથી ક્રમશઃ સર્વજન પ્રસંસિત સ્વામિ વિવેકાનંદ રૂપે સર્વત્ર સુપરિચિત થઈ ગયા. મન્મથબાળુએ હૈદરાબાદના સરકારી એન્જિનિયર મધુસૂદન ચટ્ટોપાધ્યાય મહાશયને રેલેગ્રામ ક્યો ક્રે: તા. ૧૦ ફેબ્રુઆરી (૧૮૯૩) ને દિવસે સ્વામિજી હૈદરાબાદ પહોંચી તમારા અતિથિ યશે. આગતે દિવસે એટલે તા. ■ મી ફેબ્રુઆરીએ હૈદરાબાદ અને સિક-દરાબાદના સમગ્ર નિવાસીઓએ એક સાધારણ સભા બોલાવી સ્વામિ-

જીતી અવધર્ષના કરવાની બ્યવસ્થા કરી હતી. વાંચકોએ વિસ્મય પામવાની આવશ્યકતા નથી કે: સ્વામિજીએ હૈદરાબાદના રેલ્વેસ્ટેશન ઉપર પગ મૂક્યો તે સમયે તેમને આવકાર આપવા રેલ્વેસ્ટેશન ઉપર પાંચસો સદસ્યહસ્થો એકત્ર થયા હતા. તેમાં હૈદરાબાદના મ્હોટા મ્હોટા આમરદાર અમીરો, ઉમરાવો, ઉચ્ચ પદવીધર રાજકર્મચારીયો, રાજસભાસદો, વકીલો, પશ્વિકતો, શ્રીમંતો, વ્યાપારીયો વગેરે અનેક મનુષ્યો હતા. એમાંનાં કેટલાંકના નામ આ રશ્નને પ્રકટ કરવામાં આવે છે. રાજા શ્રીનિવાસ રાવ બહાદુર, મહારાજા રમ્માન રાવ બહાદુર, પશ્વિકત રતનલાલ, કેપ્ટન રઘુનાથ, સમસુલ્લહમા સૈયદ અલિ એલચામી, નવાબ હસાદનગ બહાદુર, નવાબ હુસાબાં બહાદુર, નવાબ હસાદનગ બહાદુર, નવાબ સિકન્દરનગ બહાદુર, મિ. એચ. દોરામજી. મિ. એફ. એસ. મન્ડનરાય, હુકુમચંદ એમ. એ. એલ. એલ. ડિ. ચતુર્જી અને મોતિલાલ રોક એન્ડર્સ, બાપુ મધુમદન ચટ્ટોપાધ્યાય, અને તેમના પુત્ર કાલીચરણ ચટ્ટોપાધ્યાય. કાલીચરણબાપુ ક્ષણભામાં નિવાસ કરતા હોવાથી સ્વામિજીને ઓગળતા હતા તેમણે આ સમયે હાજર રહેલા સદસ્યહસ્થો સાથે સ્વામિજીની ઓગળાણ કરાવી. રેલ્વેસ્ટેશન ઉપર ચારે દિશામાંથી પુષ્કળ પુષ્પ અને પુષ્પમાળાની સ્વામિજી ઉપર રજિ થવા લાગી.

તે દિવસનું અપૂર્વ દશ્ય જોઇ એક સમજતે લખ્યું છે કે

"The Swami then a young man of robust health, alighted from a first class compartment in the robes of a Paramhansa, a Kamandulu in hand. He was conveyed to the Bungalow of Babu Madhusudan and was followed thither by many of the gentry. Those who could not go to the station come to have interviews at the Bungalow. Surely we have not witnessed such crowds before to receive a Swami in Hyderabad! It was a magnificent reception befitting a reigning Prince."

ભાવાર્થ: “સ્વામિજી તે વખતે એક ઉત્તમ જળવાન યુવક હતા. પરમહંસના જગવા વેશમાં કમણ્ડલુ હસ્તમાં ધારણ કરી તેઓ ફર્સ્ટ ક્લાસના રૂબામાંથી સ્ટેસન ઉપર ઉતર્યા. તેમને મધુસૂદન બાબુના બંગલામાં લંછ જવામાં આવ્યા અને અનેક સદ્ગૃહસ્થો તેમની સાથે સાથે લાં ગયા. જે સંજ્ઞાનો સ્ટેસન ઉપર જઈ ચકયા નહતા તેઓ તેમની સાથે સાક્ષાત્કાર કરવા બંગલે ગયા, એક સન્માસીનો આદર સત્કાર કરવા આટલા બધાં માણુ-સો એકત્ર થયાં હોય એવું પૂર્વે હૈદરાબાદમાં કદી જોવામાં આવ્યું નથી, તેમને વિશેષ સન્માનસૂચક રાજોચિત આદર સત્કાર મળ્યો હતો.”

તા. ૧૧ મી ફેબ્રુવારીને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સિદ્ધરાબાદના એકસે હિંદુ નિવાસી સદ્ગૃહસ્થો દૂધ, ફળ-ફુલ, અને મિષ્ટાન્ન બેટ લઇને સ્વા-મિજી સમક્ષ હાજર થયા અને મહાયુગ કોલેજમાં એક બાપણુ આપવાની તેમને વિનંતિ કરી. સ્વામિજીએ તેમની પ્રાર્થના સ્વીકારી તા. ૧૩ મીના દિવસ નક્કી કર્યો. ત્યાર પછી કાલીચરણબાબુ તેમને જોવગર્કોકાનો ક્ષિપ્તે બતાવવા તેડી ગયા. ત્યાંથી ઘેર પાછા ફરતાંજ સ્વામિજીએ જોયું કે: હૈદરાબાદના સર્વ શ્રેષ્ઠ ઉમરાવ, હૈદરાબાદના નિઝામ સાહેબના સાગા નવાબ બહાદુર સંર ખુરશેદ અલીર-ઈ-કાબિર. કે સી. એસ. આઇ. સાહેબના પ્રાઇવટ સેક્રટરીનો એક માણસ, સ્વામિજીની વાટ જોતો ઉભો હતો. સ્વા-મિજી આવતાજ તેણે તેમને સમાચાર આપ્યા કે: “આવતી કાલે પ્રાતઃ સમયે નવાબ સાહેબ રાજમહેલમાં આપના દર્શનની અભિલાષા રાખે છે.” નવાબ સાહેબની ધ્વજાલુસાર સ્વામિજી રાજમહેલમાં ઉપસ્થિત થયા. નવાબ સાહેબના એડિકંગે વિશેષ સન્માનપૂર્વક તેમનો આદર સત્કાર કર્યો. નવાબ સાહેબે પણ સ્વામિજીને પરમ આદર દર્શાવી પોતાનો સાથેના આસનપર સ્થાન આપ્યું અને જે કલાક પર્વત તેમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. નવાબ સાહેબ સર્વ ધર્મની સાર વસ્તુ ગ્રહણ કરતા અને મુસલમાન હોવા છતાં પણ હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધીના સર્વ હિંદુ તીર્થસ્થાનનાં દર્શન કરી આવ્યા હતા. ધન્ય !

નવાબ સાહેબે સ્વામિજી સાથે હિંદુ મુસલમાન અને ખ્રીસ્તી ધર્મ

સંબંધી ધણી વાતચિત કરી હતી. તેમને નિર્ગુણ તત્ત્વ ઉપર શ્રદ્ધા હોવાથી હિંદુ ધર્મમાં જે સગુણ અથવા અવતારી પુરૂષોમાં ઇશ્વરની ધારણા માનવામાં આવે છે તે સંબંધી ચંદા દર્શાવી. ઇશ્વર-ધારણાનો કમ વિશાસ કેવી રીતે થયો છે તેની પ્રશ્નાલી સ્વામિજીએ તુર્તજ સુન્દર રૂપે દર્શાવી આપતાં હતું કે: સગુણ ઇશ્વરની ધારણા એ કાંઈ મનુષ્ય-મુદ્દિને માટે અત્યાવશ્યક છે એમ નથી. પરંતુ માનવાત્મા ઇશ્વર સંબંધી એના કરતાં ઉચ્ચ ધારણા કરવા અસમર્થ છે. મનુષ્યનું દેહાભિમાન, દેહાદિ ભાવનાઓ, દૂર ન થાય ત્યાં સુધી મનુષ્યથી યથાયોગ્ય રૂપે નિર્ગુણ ઇશ્વરની ધારણા થઈ શકતી નથી. સત્ય હીએ તો જે નિર્ગુણ છે તેજ સગુણ છે. નિર્ગુણમાંથી જ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેથી જગત રૂપે-સગુણ રૂપે-તેજ (ઇશ્વર જ) છે. તેથી માનવાત્મા પ્રત્યેક ઇચ્છિત વસ્તુમાં-મૂર્તિ આદિમાં-ઇશ્વરની ધારણા કરી તેનું ભજન-પૂજન કરે તેમાં ખેાદું શું છે ?” એમ કહેતાં કહેતાં તેમણે અતારી આપ્યું કે: “મનુષ્યજાતિની ધર્મ બુદ્ધિ એ મનુષ્ય પ્રકૃતિમાં સમાયેલી સત્ય શોધક કૃતિમાંથી જ જન્મ પામી છે, એક રીતે જોતાં સર્વ ધર્મો સત્ય છે. કારણ કે વિભિન્ન ધર્મ પ્રણાલી દ્વારા વિભિન્ન આદર્શની પ્રાપ્તિ એ જ માન ઉદાય છે અને પ્રત્યેક આદર્શ, મૈપૂર્ણ રૂપે પ્રાપ્ત થતાં જ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા દેવ-ત્વનો (આત્મતત્વનો) વિશાસ થાય છે. ” સ્વામિજીએ એમ પણ હતું કે: “મુદ્ધિના અન્ય જીવોમાં મનુષ્ય એજ સર્વ શ્રેષ્ઠ જીવ છે. કારણ કે મનુષ્યની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ દ્વારા જ વિશ્વનું સમસ્ત સત્ય શોધવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય સર્વ પ્રકારનાં મુદ્દત્વની હદ તોડી ફેડી પોતાને દેવત્વમાં બદલવા સમર્થ થયા છે અને યશ.” એટલું બોલતાં બોલતાં તેમનું મુખ મરડાવ પ્રશસિત થઈ ઉઠ્યું. બન્ને ચતુર્થાંથી કમજવળ પ્રકાશ પ્રકટવા લાગ્યો. સર્વ શરીર-અવયવોમાં એક પ્રકારની વિરોધ-ચક્ષિતનો આવિર્ભાવ જાણવા લાગ્યો. તેઓ જાણે અમર લોક નિવાસી દેવતાની પેઠે, મનુષ્યના સમામમમાં આવતી પ્રત્યેક વસ્તુનું સારી પેઠે પૃથક્કરણ કરવા લાગ્યા અને અનન્ય-તાંજ સનાતન ધર્મના પ્રચાર માટે પામદ્ય દેશમાં ગમન કરવાની હિંમત

દર્શાવી દીધી. તેમની અસાધારણ વાક્યશક્તિ જોઇને નવાજસાહેબ મુગ્ધ થઇ એકાએક ખોલી ઉઠ્યા કે: “સ્વામિજી! આપના કાર્યની સહાયતા માટે હું એક હજાર રૂપિયા આપવા તૈયાર છું.” પરંતુ સ્વામિજીએ ઉપકાર સહિત તે રકમ લેવા ના પાડતાં કહ્યું કે: “નવાજસાહેબ! હજી પણ સમય આપ્યો નથી. જ્યારે ઉપરથી (ધરતી) આદેશ મળશે ત્યારે હું આપને ખબર આપીશ.”

નવાજસાહેબ પાસેથી રજા લઇ સ્વામિજી મક્કા મસજિદ, અમ્મા મિનાર, પ્રલકનામા, ખસીરબાગ, નિઝામસાહેબના મહેલો, અને અન્ય પ્રસિદ્ધ સ્થાનો જોવા ગયા. તા. ૧૩ મીને દિવસે પ્રાતઃ સમયે તેઓ હૈદરાબાદના પ્રધાન અમાત્ય સર આશમાન કે. સી. એસ. આઇ. પેશકાર મહારાજ નરેન્દ્ર કૃષ્ણ બહાદુર અને મહારાજ શિવરાજ બહાદુર, આ ત્રણે સહૃદયો સાથે સાક્ષાત્કાર કરવા ગયા, વાર્તાલાપ થયા પછી એ પ્રત્યેક અમેરિકા-ગમન ધર્મમાં યથાયોગ્ય સહાયતા કરવાની સદ્મત્તા દર્શાવી હતી.

સાથે સમયે મહાત્મ્ય દૌષ્ટાંતમાં સ્વામિજીએ “My mission to the West” (પ્રાચીન દેશમાં ગમન કરવાનો ઉદ્દેશ્ય.) એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. પશ્ચિમ રતનપાલ સમાના પ્રમુખ હતા. અનેક ગૌરા યુરોપિયન સંજ્ઞનો ભાષણ સાંભળવા આવ્યા હતા. એક હજાર મનુષ્યોની ત્યાં સમાગમ થયો હતો. સ્વામિજીને જોઇ સર્વ આશ્ચર્ય સ્તબ્ધ થયા હતા. તેઓ એ દિવસે પોતાની સર્વોચ્ચ ભાવના-ભૂમિ ઉપર આરૂઢ થયા હતા. તેમની અંગ્રેજી ભાષા ઉપર સત્તા, વિદ્વતા, વિચારો દર્શાવવાની ધુળી, અને અરખ-લિત વાક્યશક્તિ જોઇ સર્વ શ્રોતાજનો એકે સ્વરે તેમને ધન્યવાદ આપતા હતા. તેમણે હિંદુધર્મના મહત્વનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. હિંદુ જગતના ગૌરવ સમયે તેમની શિક્ષા અને સાધના કેટલી અગ્રસર થઇ હતી તે દર્શાવ્યું અને વૈદિક યુગ તથા જી પછીના યુગની ઉન્નતિનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ સર્વને નિવેદન કર્યો હતો. અન્તે તેમણે પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ્ય કહી સંભળાવ્યો કે: “આ જીવન આત્મભૂમિના હ્રુમ ગૌરવના ઉદ્ધારને માટે જ છે. એ સિવાય બીજા કંઇ માટે નહિ.” સમામાં તેમણે સ્પષ્ટ ચપ્પટોમા કહી સંભળાવ્યું કે: “એ સંકલ્પની સિદ્ધિને માટે મ્હારે ધર્મ પ્રચારકના વેશમાં પાશ્ચાત્ય દેશોમાં મ્હણે દૂર જવાની આવશ્યકતા છે અને ત્યાં જઇ વેદ વેદાન્તનો અતુલનીય મહિમા

સર્વે સમક્ષ પ્રકટ કર્યો પડ્યો. તેમનો હૃદય સાંભળી શ્રોતાઓને આશ્ચર્ય પામ્યા હતા.

ખીજે દિવસે મુખ્યતઃ મોતિલાલ શેઠ આદિ ભેગમવાળાઓ વિખ્યાત થીમ-તો અને વ્યાપારીઓ સ્વામિજીની મુલાકાતે આવ્યા અને પાશ્ચાત્ય દેશમાં પ્રવાસ કરવાનો સમસ્ત બચ આપવાનું કબજા કર્યું. ધિયોસોદિકલ સોસાયટી અને અંસ્કૃત ધર્મમણ્ડલ સમાના કેટલાક સમાસને પણ તેમને મળવા આવ્યા હતા. તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે સ્વામિજીને પુનેથી એક તાર મળ્યો. તેમાં પુનાની હિન્દુ સમાજોના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ કેટલાક હિન્દુ પદવિધર સદ્ગૃહસ્થોએ તેમને પુને તેડાવવા વિશેષ આગ્રહ કર્યો હતો. ઉત્તરમાં સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “હમણું હું આવી શકું એમ નથી. વખત મળતાં જ ખુશીથી આપના તરફ આવીશ.” ખીજે દિવસે તેમને દિંદુ મંદિરના ખંડોરો, બાબા સરદુદીનનું વિખ્યાત સમાધિ-સ્થાન અને સર સાહારજી ગનો મહેલ જોવા ગયા હતા.

દેદાગાદમાં સ્વામિજી સાથે એક અદ્ભુત સિદ્ધિ-સમય આલમ્બુને મેળાપ થયો હતો. તે આશુસ આશયમથી છંછાનુસાર નાના પ્રકારના દુઃખ, ક્ષત, મંગાવી જેનારાઓને આશ્વસન પ્રમાડતો હતો. તેણે પોતાની સર્વ સિદ્ધિ સ્વામિજીને બતાવી હતી, અર્થાત્ અનેક અમતાર કર્યા હતા. જ્યારે તે સ્વામિજીની પાસે ગયો ત્યારે તેના શરીરમાં પ્રવળ જ્વર હતો. તેજ સ્વામિજીને પોતાના મનકે દાય મૂંવાની પ્રાર્થના કરી હતી. સ્વામિજીએ એ પ્રમાણે કર્યું એટલે તેનો જ્વર ઉતરી ગયો હતો. શરીર સાઈ થઈ ગયું ત્યારેજ તે સ્વામિજીને પોતાની સર્વ અમતારિક-સિદ્ધિઓ બતાવી શક્યો હતો. મનુષ્ય મનની શક્તિ કેવી અગાધ-અસાધારણ હોય છે તે સંબંધી હિસિદ્દાનિયામાં એક માણસ આપતી વખત સ્વામિજીએ એ આલમ્બુની ચક્તિ સંબંધી વર્ણન કર્યું હતું.

તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીએ સ્વામિજીએ દેદાગાદ ત્યાં કર્યું તેમને વિદાય કરવા માટે રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર એક દલારથી પણ વિશેષ સદ્ગૃહસ્થો હાજર થયા હતા. ઠાપી બાલુએ લખ્યું છે કે: “તેમનો ધર્મપ્રેમ, સરસતા, અદ્ભુત આત્મસંયમ અને મદન દવાન પરાયણતાએ દેદાગાદ નિવાસીઓના ચિત્તને એ રમૂતિ રેખા અંકિત કરી છે તે આ જીવનમાં મેં જોયું કદી નથી.”

સંકલ્પ નિરૂપણ અને અમેરિકા ગમન.

સ્વામિજી હૈદરાબાદથી મદ્રાસ પાછા આવ્યા ત્યારે તેમના મદ્રાસી શિષ્યોએ તેમનો વિશેષ આદરસત્કાર કર્યો હતો. માર્ચ તથા એપ્રિલ એ બે માસ પર્યંત અમેરિકા પ્રવાસ કરવાના વ્યય માટે તેમના શિષ્યો ફંડ ઉધરાવવા લાગ્યા. આલાસિંગ પેરેમ્સ નામક સ્વામિજીનો એક અતિશય પ્રિય શિષ્ય તે સુવકેના નેતા થયો હતો. તેણે મદ્રાસમાં ઘેરઘેર બિજા માગી ફંડ ઉધરાવવા માંડ્યું અને મહિસુર, હૈદરાબાદ, રામનાદ વગેરે સ્થળે મનુષ્યો મોકલી સ્વામિજીના ભક્તો, બંધુઓ અને શિષ્યો પાસેથી દ્રવ્ય સંગ્રહ કરવા માંડ્યું. સાધારણ રીતે મધ્યમ સ્થિતિના મનુષ્યો પાસેથી જ દ્રવ્ય સંગ્રહ કરવામાં આવતું.

સ્વામિજીએ પણ કહ્યું હતું કે: “મહારા પ્રવાસ માટે જો જગતનાં બધા હોમ તો સાધારણ મનુષ્યો પાસેથી જ બિજા મેળવવી ઉચિત છે. હું અમેરિકા પ્રવાસ કરું છું તેનું કારણ માત્ર ભારતવર્ષનાં દુરિદ્ર અને સાધારણ સ્થિતિના નર નારીને માટેજ. ” આ સમયે અમેરિકા પ્રવાસનો સંકલ્પ તેમના મનમાં વિશેષ દૃઢ થયો હતો. કારણ કે ધર્મ મહાસભા જેવી એક વિરાટ સભામાં હિન્દુ ધર્મનો મહિમા પ્રચાર કરવાનો આ વખતના જેવો મહાન સુયોગ વારંવાર ઉપસ્થિત થશે નહિ, એવું તેઓ સારી પેઠે સમજવા પામ્યા હતા. તેથીજ તેમણે શિષ્યોના ઉદ્યમમાં આનાકાની કરી નહિ. તેમ છતાં પણ સ્પષ્ટરૂપે દેવની આજ્ઞા મેળવવા માટે તેમણે ચિત્ત વિષમ વ્યગ્ર થઈ ઉઠ્યું હતું. એક દિવસ તેમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે: થીમાતાજી (પરમહંસદેવનાં ધર્મપત્ની) તો પરમહંસદેવના બંધુ સ્વરૂપ જ છે. તેમને એક પત્ર લખી ઉત્તર મેળવવો જોઈએ, તેઓ જેવી આજ્ઞા કરમાવે તેમ વર્તવા તૈયાર રહીશ. ” પરંતુ એ પ્રમાણે પત્ર લખતા

પ્રહેલાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જોથી તેમના મનના સર્વ મંદેહ નાશ પામ્યા અને તેથી તેઓ સારી પેઠે સમજી શક્યા કે: પરદેશ ગમન માટે પરમ-હંસદેવની જ આજ્ઞા છે. બનાવ એવો બન્યો કે: એક દિવસ રાત્રે તેઓ નિદ્રાવશ થઇ રહ્યા હતા. ગાઢ નિદ્રા આવી ગઇ હતી. એ સમયે તેમણે સ્વપ્નમાં જોયું કે: શ્રી રામકૃષ્ણદેવ સમુદ્રતટથી જળ ઉપર ઘડને બરાબર સામેની દિશામાં પેલેપાર ગમન કરી રહ્યા છે. અને તેમને (સ્વામીજીને) પોતાની પાછળ પાછળ આવવાને તેઓ ઇશ્વારત્વ કરે છે. થોડી ક્ષણ પછી તેમની નિદ્રા ભંગ થઇ. તેઓ મનમાં પરમ સંકલિત અનુભવવા લાગ્યા. હજી પણ જાણે કોઇ તેમના કાનમાં કહેતું કે: “જાઓ!” એ સ્વપ્ન જોયા પછી તેમના મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ રહ્યા જ નહિ. તેમ છતાં પણ તેમણે શ્રીમાતાજીને એક પત્ર લખ્યો એ પત્રદ્વારા તેમનો અભિપ્રાય માગ્યો હતો. માત્ર તેમના આશીર્વાદ માટે જ પ્રાર્થના કરી હતી. તેમ લખ્યું હતું કે: “મહાવીર હનુમાને-જેમ રામનામનું સ્મરણ કરી સમુદ્ર ઉપર કૂદકો માર્યો હતો તેમ હું પણ શુદ્ધેવનું નામ હાથે સમુદ્રને પેલેપાર જવા તૈયાર થયો છું. આશીર્વાદ આપો.”

અનેક દિવસ પછી સ્નેહાસ્પદ નરેન્દ્રનાથના સમાચાર મળ્યાથી શ્રીમાતાજીના મનની અવસ્થા કેવી થઇ હશે તે વાચકો તુર્તજ સમજી શકશે. તેમને પરમહંસદેવના મૂખ્ય શિષ્ય સમજી માતાજી તેમના ઉપર સ્નેહ રાખતા હતા એમ ન હતું તેઓ એમજ સમજતાં હતા કે: પરમહંસદેવ અંતરધાન થયા પછી તેઓ પોતેજ તેમના (સ્વામિજીના) હૃદયમાં નિવાસ કરીને જગત્-કાર્મ કરી રહ્યા છે. કારણ કે પરમહંસદેવના દેહાયાગ પછી એક દિવસ એવો અદ્ભુત દેખાવ તેમણે જોયો હતો કે: જાણે પરમહંસદેવ નરેન્દ્રના ચરીરમાં પ્રવેશ કરે છે! શ્રીમાતાજી હમેશા નરેન્દ્રનાથ ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા. તેમનું સ્મરણ કરતા અને કહેતાં કે: બાગક વન જ. ગલમાં અનાહાર અને અનિદ્રા સહન કરી અથડાઇ કેટલુએ ક્ષે બોગવતો હશે! તેજ નરેન્દ્રનો આજે પત્ર મળતા મળતા તેમને અતિશય આનંદ થયો હતો. પત્ર વાંચી એક વખત એવો વિચાર થયો કે: એને વિદેશગમન

કરતાં અટકાવેલો. પરંતુ યોડી વાર પછી મનમાં એમ પણ થયું કે: “ના, ના, એમ થવાથી હદામ ભવિષ્યમાં સુરજ પણ પ્રાપ્ત થાય. પરમહંસદેવજ એના હૃદયમાં નિવાસ કરી રહ્યા છે ત્યાં પછી કોઈ પ્રકારે અનિષ્ટ થવાનો તો મંભવજ નથી.” એવા વિચાર કરતાં કરતાં તેમણે એક દિવસ નરેન્દ્રનાથના જેવુંજ સ્વપ્ન જોયું. કે: જાણે પરમહંસદેવ સમુદ્રતરંગ ઉપર થઈને પશ્ચિમ દિશામાં પગે ચાલ્યા જાય છે, અને નરેન્દ્રનાથને પોતાની પાછળ પાછળ ગમન કરવાની આજ્ઞા કરમાવે છે. એ જોઈ માતાજીનું ચિન્તામય મન સ્થિર-શાંત થયું હતું. તેઓ મનમાં ને મનમાંજ અતિશય સંતોષ-આનંદ અનુભવવા લાગ્યા. એટલુંજ નહિ પણ નરેન્દ્રને જગત્તે છેક છેડે જવા દેવા મંજૂરી તેમને હવે શંકા રહી નહિ. તેમણે નરેન્દ્રનાથ (સ્વામીજીને) પોતાનો સ્વપ્ન-વૃતાન્ત લખી જણાવ્યો તેમાંજ શુભ આશીર્વાદ દીધા હતા અને સાથે અનેક ઉપદેશ વાગ્યો પણ લખ્યાં હતાં.

માતાજીનો પત્ર મળતાંજ સ્વામિજી આનંદમાં આવી જઈ કવચિત્ હસતા તો કવચિત્ અશ્રુપાત કરતા, તો કવચિત્ વૃત્ય પણ કરતા! આનંદનો એવોજ મહિમા છે, આનંદનો આવેગ સમાવવા માટે તેઓ યોડીવાર સુધી પોતાના ઓરડામાં બેસી રહ્યા ત્યાર પછી સમુદ્ર કિનારે ચાલ્યા ગયા અને નિર્જનમાં અનેક વિચાર કરી પોતાના મંદકપને વજ્રવત દ્રઢ બનાવ્યો. તેમનામાં માત્ર એવાજ વિચાર ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા કે: “અહા! બધું નક્કી થયું. માતાજીની પણ ઇચ્છા થઈ કે: અહારે વિદેશ ગમન કરવું.” સમુદ્ર કિનારેથી તેઓ જ્યારે મન્મથભાણુને ઘેર પાછા ફર્યા ત્યારે તેમના મુખ-મણ્ડલ ઉપર દિવ્યપ્રેમ પ્રકાશી રહ્યો હતો. જાણે એક નિર્મળ શાન્તિની ભાવના તે રથજે વિલસી રહી છે. અનેક શિષ્યો તેમના મુખેથી ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા તલસી રહ્યા હતા પરંતુ તેમણે ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં કહ્યું કે: “Yes, now it is the west—The West! Now I am ready. Let us get to work in right earnest. The mother herself has spoken!”

તેમનો અતિશય ઉત્સાહ જોઈ શિષ્યો પણ ઉત્સાહિત બન્યા, ૧૬

ઉપરાવવા બહાર નિકળી પડ્યા. અને થોડી વારમાંજ પુનઃજ દ્રવ્ય લાવી તેમના ચરણમાં અપેણ્ય કર્યું. ૧-૨ દિવસમાંજ તેમની સમુદ્ર યાત્રાનો સર્વ બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. એ સમયે ખેતડિ મહારાજનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી આવી ઉપસ્થિત થયો. તેણે સર્વ સંદેશ ફેરવી નાંખ્યો.

સ્વામિજી છેલ્લે ખેતડિ ગયા હતા તેને આજે બે વર્ષ થઈ ગયાં છે. વાચકોને થાદ હશે કે: ખેતડિ-મહારાજે પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે તેમની પ્રાર્થના કરી હતી. સ્વામિજીએ પણ તેમને તે માટે આશીર્વાદ દીધો હતો. હમણું તે આશીર્વાદ ફળિભૂત થયો હતો. થોડા દિવસ ઉપર ખેતડિરાજ અધિષ્ઠાના અર્ચનાથી એક પુત્ર રત્ને જન્મ આપ્યો હતો. પુત્ર દર્શનથી મહારાજના આનંદનો પાર રહ્યો ન હતો. તેમણે પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને બોલાવી કર્યું કે: "જગમોહન! આ ઉત્સવમાં મહારા ગુરૂદેવ-સ્વામિજી પધારે તોજ મહારા મનને સંતોષ થાય! તેમની ગેરહાજરીમાં આપણે આનંદ ઉત્સવ બવર્થ માનું છું. તમે તુર્તજ મદ્રાસ જઈ સ્વામિજીને બોલાવો." એ આગાહીસાર જગમોહનજી મદ્રાસ ગયા. અને શોધ કરતાં સ્વામિજી મન્મથબાપુને ઘેર નિવાસ કરતા હોવાનું જાણી તેઓ સ્વામિજીની મુલાકાતે ત્યાં ગયા. તેમણે બારણે ઉભા રહી નોકરને પૂછ્યું કે: "સ્વામિજી ક્યાં છે?" તેણે ઉત્તર દીધો: "સમુદ્ર તરફ ફરવા ગયા છે." જગમોહન નિરાશ થઈ બોલી ઉઠ્યો કે: "શું! તેઓ પશ્ચિમ-દેશ તરફ ઉપડી ગયા છે? શું કહે છે તું?" પરંતુ એટલામાં તો તેમણે મહાનના પશ્ચિમના ઓરડામાં એક ભગવો જાણ્યો હતકતો બોલ્યો. તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે: "સ્વામિજી પિંદેશ ગયાજ નથી." જગમોહનજી મદ્રાસી બાપા નહિ જાણતા હોવાથી નોકરના કથનમાં ખીજાંજ સમજ્યા. તેણે ઠણું 'હતું' કે: સ્વામિજી સમુદ્ર તરફ ગયા છે અર્થાત્ સમુદ્ર કિનારે ફરવા ગયા છે. તેને બદલે તેમણે ધાર્યું કે: સ્વામિજીએ સમુદ્ર-યાત્રા કરી છે. ગમે તેમ હો, થોડી વારમાંજ એક ગાડી આવી બારણા આગળ ઉભી રહી. તેમાંથી સ્વામિજી નીચે ઉતર્યા. સ્વામિજીને જોઈ જગમોહનજીએ સાદાંગ દણ્ડવત્ પ્રણામ કર્યા. સ્વામિજીએ તેમને રાજના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. જગમોહનજીએ તુર્તજ સંક્ષેપમાં પોતાના આગમનનું કારણ નિવેદન

કર્તુ. સ્વામિજીએ કહ્યું કે: “સાંભળો જગમોહનજી! તા. ૩૧ મી મેને દિવસે મ્હારે અમેરિકાના પ્રવાસે જવાનું નક્કી થયું છે. હમણાં તેનીજ સર્વ તૈયારી કરી રહ્યો છું. એવી સ્થિતિમાં મહારાજ સાથે મુલાકાત કરવાનો સમય ક્યાં છે?” પરંતુ જગમોહને તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. સ્વામિ-બક્ત સેવકે તો અતિ આગ્રહપૂર્વક વિનવતી કરી કે: “સ્વામિજી! માત્ર એકજ દિવસને માટે પણ આપ ખેતડિ પધારો. આપ નહિ પધારો તો મહારાજના મનમાં અતિશય કષ્ટ થશે. પુત્રોત્સવમાં ભાગ્યેજ તેઓ ભાગ લેશે. આપની ગેરહાજરીમાં સર્વ વ્યર્થ થશે. અમેરિકા પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા છો તે સંબંધી નિશ્ચિત રહેશે. મહારાજ સાહેબ પોતેજ એ સંબંધી યોગ્ય બંદોબસ્ત કરશે. આપ કૃપા કરી મ્હારી સાથે પધારો. જગમોહનજીના અતિ આગ્રહથી સ્વામિજી પુર્વજ ખેતડિ પધાર્યા. તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે: હવે આ તરફ નહિ આવતાં ખેતડિથી મુમઘને માર્ગે સ્ટી-મરમાં પ્રયાણ કરીશું. સ્વામિજી ખેતડિ જઈ પહોંચ્યા. મદ્રાસી શિષ્યોએ તેમને અતિ દુઃખિત અંતઃકરણે વિદાય કર્યા.

જ્યારે તેઓ ખેતડિ પહોંચ્યા ત્યારે સંઘ્યા સમય થયો હતો. રાજ-મહેલ સેંકડો દીપમાળાઓ વડે પ્રકાશિત થઇ રહ્યો હતો. આરે દિશામાં નાના પ્રકારનાં ઉત્સવ ચિહ્ન પ્રત્યક્ષ થતાં હતાં. ત્રણ ચાર દિવસથી ઉત્સવનો આરંભ થયો છે. અનેક આમંત્રિત રાજ અને દિવાનો ઉત્સવમાં ભાગ લઇને સ્વસ્થાને પાછા ફર્યા છે. તેમ છતાં હજી સર્વત્ર અપૂર્વ શોભા હોવાથી સર્વ શોભાયમાન થઇ રહ્યું છે. નૃત્ય ગીત વાદ્યને લીધે મ્હોટા કોલાહલ થઇ રહ્યો છે. સર્વ મનુષ્યો આનંદ પ્રવાહમાં સ્નાન કરી રહ્યાં છે.*

સ્વામિજી અને જગમોહનલાલ ગાડીમાંથી રાજમહેલનાં દરવાજા

* ખેતડિ જતાં માર્ગમાં આજુસોડના સ્ટેશન ઉપર-ધણા દિવસ પછી-સ્વા-મિજી સાથે સ્વામી બ્રહ્માનન્દ અને પુરીયાનન્દનો સમાગમ થયો હતો. તેઓ એ સમયે પરિભ્રમક વેશમાં ભ્રમણ કરતા હતા. એમને સ્વામિજીએ કહ્યું: “દર્શન કે: ‘પરમ અથવા દર્શનનું કંઈ પણ સમજી શકું’ કે નહિ. તો પણ દરિદ્ર, પ-તિત, અને અજ્ઞાન નરનારીયોની દુઃખી સ્થિતિ નજરે જોઈ મ્હારું હૃદય અતિશય કષ્ટ પામે છે.”

આગળ ઉપર તેજ ક્ષણે પહેરેગીર સિંપાદીયોએ હથિવાર ઉઠા કરી તેમને માન આપ્યું. મહારાજ તે સમયે અનેક રાજઅતિથિ, કુટુંબીજનો અને અમાત્યાદિ સહિત, પત્ર, પુષ્પ, ફગ અને મણિમુક્તા શોભિત સુદૃઢ રાજ- નૌદામાં બેસી જળ વિહાર કરી રહ્યા હતા. ગુરુદેવનું આગમન જાણી ઘર્વજ ઉતારણે પગસે રાજમહેલમાં આવી તેમણે તેમના ચરણમાં દણ્ડવત પ્રણામ કર્યા. અન્ય મનુષ્યોએ ઉભાં ઉભાંજ મસ્તક નમાવી સ્વામિજીને વંદન કર્યું. સ્વામિજીએ સ્વસ્તિ વાક્યોવ્યાર કરી રાજનો હાથ ઝાલી ઉભા કર્યા. ગરી- થાઓ સ્તુતિગાન કરવા લાગ્યા. સ્વામિજીને માટે એક ખાસ આસન બનાવ્યું હતું. તેના ઉપર તેઓ ગિરાજમાં એટલે મહારાજાએ પોતાના પરાક્રમો સાથે તેમની જોગખાણ કરાવી અને સાથે સાથે સનાતન ધર્મના પ્રચાર માટે તેઓ પાશ્વત્ય દેશ તરફ સત્વર પ્રયાણ કરવાના છે એ પણ સર્વને જણાવી દીધું. એ સામગ્રી સમામાં હાજર રહેલા સર્વે સજ્જનોએ સ્વામિ- જીને અનેક ધન્યવાદ આપ્યા. ત્યારપછી સ્વામિજીનો શુભ આશીર્વાદ અપાવતા માટે બાગક રાજકુમારને સમામાં લાવવામાં આવ્યો. સ્વામિજીએ તેને મસ્તકે હાથ મૂકી કથાણ વાક્યનો ઉચ્ચાર કર્યો. તેજ ક્ષણે ચારે ત્રિદિશામાંથી આનન્દનો ધ્વનિ થયો. ત્યાર પછી સ્વામિજી, મહારાજા અને હાજર રહેલા રાજાઓ સાથે વાર્તાલાપમાં ગુંથાયા. તે દિવસે રાજગુરુના આગ- મનથી સમગ્ર બેતકિ રાજ્યમાં જે આનન્દનો પ્રવાહ વહન થઈ રહ્યો હતો તેનું વર્ણન થવું અશક્ય છે.

દેહલાક દિવસ પછી, શુક્રર્ષિ જન્મ સમુદ્રધારાનો બંદોગસ્ત કરવા માટે સ્વામિજીએ મહારાજા પાસે રજા માગી. અનેક દિવસ પછી સ્વામિજીનાં દર્શન થવાથી મહારાજાને અતિથય આનંદ થયો હતો. તેમને યોગ દિવસમાંજ પુનઃ વિદાય થતા જોઇ મહારાજા કુંખિત હૃદયે દર્શું કે: “સ્વામિજી મ- હારાજ ! આપને રજા આપતાં મ્હારું હૃદય જાણે ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઇ જાય છે. શું કરું ? પરંતુ હું વિધાતાની વિરુદ્ધ યત્ન મ્હાલો નથી. હું જયપુર મુખી આપની સાથે આવીશ.” સ્વામિજીએ તેમ કરવાની ના પાડી ત્યારે મહારાજા પુનઃ દર્શું કે: “અતિથિને વિદાય કરતી વખતે અંતે રાજ્યની

સીમા પર્યંત તો મ્હારે આવવુંજ જોઈએ.” સ્વામિજી હવે વિશેષ શું કહી શકે? મહારાજ અને જગમોહનલાલે રાજકીય બળદગાડીમાં જયપુર પર્યંત સ્વામિજી સાથે ગમન કર્યું. પછીથી જગમોહનલાલે સ્વામિજી સાથે મુંબઈ જવાની આજ્ઞા કરમારી. સ્વામિજીના ખર્ચ માટે જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય તેમને આપ્યું અને સમુદ્ર-યાત્રા માટે જે જે વસ્તુની આવશ્યકતા હોય તે સર્વનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવાનો આદેશ કર્યો. જયપુરથી સ્વામિજી ટ્રેનમાં બેઠા. તેમને ઈસ્ટ ક્લાસના ડબ્બામાં બેસાડી પ્રણામ કર્યા પછી મહારાજે રજા માગી. ધન્ય એ શું અને ધન્ય એ શિષ્ય !

આંબુરોડના રોથને ઉતરી સ્વામિજીએ રાત્રિનો સમય એક રેલ્વે કાર્મ-આરીના નિવાસ સ્થાનમાં વ્યતીત કર્યો હતો. પૂર્વે એ સહૃદયરૂપને ધેર કેટલાક દિવસ સ્વામિજીએ વિતાડ્યા હતા, અને તેનો નિઃસ્વાર્થ વ્યવહાર જોઈ સ્વામિજી સંતુષ્ટ થયા હતા. એ રોથન ઉપર પુનઃ ગાડીમાં બેસતાં નિમ્ન લિખિત એક અપ્રીતિકર બનાવ બન્યો હતો:—

સ્વામિજીનો એક બંગાલી ભક્ત તેમની સાથે ગાડીમાં બેઠો બેઠો વાર્તાલાપ કરી રહ્યો હતો. એટલામાં એક શ્વેતાંગ રેલ્વે અમલદાર આવી તે ગૃહસ્થને ગાડીમાંથી ઉતરી જવાની આજ્ઞા કરી. સહૃદય તો વાતો જ કર્યા કરતો હતો, તેણે સાહેબની આજ્ઞા પાલન કરી નહિ. એ જોઈ સાહેબનો મિત્રજ ગરમ થઈ ગયો. તેણે રેલ્વે કાયદાની કસમ કહી સંભળાવી. પુનઃ તેને નીચે ઉતરવા આગ્રહ કર્યો. સહૃદય પશુ રેલ્વે અમલદાર હતો. તે પશુ રેલ્વેના કાયદાથી વાકેફ હતો. તેણે કહ્યું: એવો કોઈ પશુ કાયદો નથી કે જેથી હું ઉતરી પડવા બંધાયલો હોઉં. એ સાંભળી સાહેબ વિશેષ ઉશ્કેરાઈ ગયો. અન્તે બન્ને વચ્ચે મ્હોરો ઝડપો થયો. સ્વામિજી પોતાના ભક્તને પુનઃ પુનઃ ઝડપો કરતાં અટકાવવા છતાં તે ગરમ થતો હોવાથી તેને ચાન્ત પાઠવાનો વત્ત કરતા. એટલામાં સાહેબે સ્વામિજીને કહ્યું કે: “તમ કાહેકો ખીચો ખાત કરતે હો.” એમ કહી ધમડી આપી, તેમને ભગવાં પંજાધારી સામાન્ય સન્યાસી સમજીને જ સાહેબે ધમકાવ્યા હતા. ઠારણ કે રેલ્વેમાં એવા અનેક સાધુ સન્યાસીઓ પ્રવાસ

કરતા હોય છે અને એવા લોકોની જે હાલ યુક્તી ખાધને તેઓ ગુપ્તગુપ્ત ચાલ્યા જાય છે. પરંતુ પુર્વજ સાહેબનો ભ્રમ ભાંગી ગયો. તેણે જોયું કે: આ વખતે તે દિનિ વિપત્તિમાં પડ્યો છે. સાહેબનો અસભ્ય સ્પષ્ટોચ્ચાર સાંભળી સ્વામિજી તાત્કાલ યોગ નેત્રો ફરી તીવ્ર સ્વરે બોલ્યા કે: "તમે તુમ કેને કહેો છો? ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ક્લાસના ધ્રુવાસીઓ જોડે વાત કરો છો પણ કેવી સભ્યતાથી બોલવું તે આવડતું નથી?" શું તમે ને બદલે "આપ" બોલી શકતા નથી?" (What do you mean by તુમ? Can't you behave properly? You are attending to first and second class passengers and yet do not know manners! Can't you say આપ? Speak like a gentleman. રિહિટ ક્લેક્ટર તેમની મૂર્તિ જોતાં અને તીવ્ર તિરસ્કાર સાંભળતાં જ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેણે કહ્યું: "ગેરબાજબી થયું છે. હું એ (હિંદી) ભાષા બરાબર જાણતો નથી. I am sorry, I don't know the language well. I only wanted this man." સ્વામિજીથી એ પણ સહન થઈ શક્યું નહિ. તેમણે ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું: "તમે કહ્યું કે: હું દેશી ભાષા બરાબર જાણતો નથી પરંતુ તમે તમારી પોતાની ભાષા પણ બરાબર જાણતા હો એમ જણાતું નથી. "લોક" (Man) એટલે શું? શું તમે એમને "જન્ટલમેન" Gentleman કહી શકો નહિ? કે? તમારું નામ, નંબર કહો. હું તમારી વર્તણૂક સંબંધી તમારા ઉપરી અધિકારીને જણાવીશ. (Sir, just now you said you did not know the vernacular, now I see you don't know even your own language. Can't you say this gentleman? Give me your name and number. I shall report your behaviour to the authorities.) આ વખતે મ્હોરું ધાંધલ મચી ગયું. સાહેબે જોયું કે: હવે નિરપાય છે, ચારે તરફ ધણી લોકોનો જમાવ થઈ ગયો હતો. તેથી જ તે વાત બુધાવવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. પણ સ્વામિજી તેને છોડે એવા નહતા. તેમણે કહ્યું: "છેવટ કહું છું કે

તમારું નામ, નમ્બર કહો નહિં તો ભલે લોકોને જોવા દો કે જગતમાં તમારા જેવો કાચર પુરુષ જીએ નથી.” (I give you the last alternative, either give me your name and number or be the worst coward before the public.) એ સાંભળી સાહેબ મસ્તક નીચું નમાવી ત્યાંથી ચાલતો ચલ્યો. ગાડી ઉપડી ગઇ. સ્વામિજીએ જગમોહનલાલને કહ્યું કે: “યુરોપિયનો સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે આપણે કેવી રીતે વર્તવું તે જોવું જોઈએ. આ પ્રમાણે Self respect (આત્મ સન્માન જ્ઞાન.) આપણે કાલુ છીએ અને કેવા દરજ્જાના છીએ તેના જ્ઞાન વગર ગમે તેવી વર્તણૂક અદાવીએ છીએ તેથી જ એ લોકો આપણી ડોકી ઉપર ચઢી બેસે છે. પારકા માણસો સાથે પોતાનું માન જળાવી રાખવાની આવશ્યકતા છે. તેમ ન કરીએ તો તેઓ આપણને તુચ્છ-કનિષ્ઠ સમજી આપણું અપમાન કરે છે. એમ ચવાથી કુનીતિને ઉત્તેજન આપવા જેવું થાય છે. કેળવણી અને સંસ્કૃતિમાં હિંદુઓ જગતની કોઈ પણ જાતિ કરતાં હીણ નથી. તેઓ (હિંદુઓ) પોતાને હીણ માની લે છે, માટે જ એકાદ સામાન્ય પરદેશી (Third rate foreigner) પણ આપણને લાત ઝાડુ મારે છે અને આપણે શુપ્ત્યુપ તેનો માર સહન કરીએ છીએ.”

સ્વામિજી જગમોહન સહિત મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન ઉપર ઉતરતા જ આલાસિંગા પેરમલની મુલાકાત થઇ. ભક્ત પ્રવર આલાસિંગા તેમનાં ફર્શન કરવા અને પ્રવાસ સફળ ઇચ્છવા ઠેઠ મક્કાસથી મુંબઈ આવી વાટ જોઇ રહ્યો હતો. ખેતડિરાજે જગમોહનને વારંવાર વિશેષ આમહ-પૂર્વક કહ્યું હતું કે: “યાદ રાખજો કે સ્વામિજીને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડ ન પડે.” રાજ આજ્ઞાનુસાર જગમોહનલાલે સ્વામિજીને સાથે લઇ ચહેરની સર્વેશ્વર દુકાનોમાં ફરી વળી નાના પ્રકારની વસ્તુઓ ખરીદવા માંડી હતી. ઝબ્બા અને પાઘડીને માટે હંચું રેશમી વસ્ત્ર અને પોપાક વગેરે ખરીદતાં જોઇ સ્વામિજીએ જગમોહનને વારંવાર રોકાયો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે: “ગમે તેવા પ્રકારના ભગવાં વસ્ત્ર હશે તો પણ ચાલશે. અમે સાધુ. અમારે કોઈ રૂપ જોવાં નથી.” પરંતુ જગમોહન તેમની નિવેદ આજ્ઞા

સાંભળી નહિ. સ્વામિજીને ઉચ્ચ પ્રકારનાં રાજકીય વસ્ત્રાભૂષણમાં સન્ન દર્શાવે અને પુષ્કળ દ્રવ્યાદિ આપ્યું. પી. એન્ડ સો. કંપનીની પેનિનચક્કર નામક સ્ટીમરની ફર્સ્ટ ક્લાસની એક ટિકિટ ખરીદી લાગ્યા. અને ગ્રેમપૂર્વક નમન કરી સ્વામિજીને કહ્યું કે: "આપ રાજગુરુ છે. રાજગુરુને ઉચિત વેશભા જ આપ પ્રવાસ કરો. "

અંતે ઇ. સ. ૧૮૯૩ ની તા. ૩૧ મી મે આવી પહોંચી. એ દિવસેજ સ્ટીમર ઉપડવાની હતી. સ્વેચ્છ અને સ્વજનનો ત્યાગ કરી વિશાળ મહુદ્રનું ઉદ્ધાધન કરતા પહેલાં મનુષ્ય મનની સ્થિતિ કેવી થાય છે તેનો સ્વામિજીને આ પૂર્વે કદી પણ અનુભવ થયો નહતો. આ વખતે તે સ્થિતિનો નમે નસમા-મન પ્રાણમા-અનુભવ થયો. મિત્ર, સિધ્ધ તથા ગુરૂંધુઓના આશ્રયથી ભગવો રૈયમી છૂટ્યો અને ભગવો ફેંટા પડેરી તેઓ સ્ટીમર ઉપર ચડ્યા. એ પહેલેથી જોઈ સ્વામિજી જાણે કાંઈ ગજવ'થી પુરષ ન હોય તેવો જ ભાસ થતો આ સમયે તેમનું અંતઃકરણ અન્ય ચિન્તા-નળ વડે દગ્ધ અને વિવિધ વિચારોવડે આદોક્ષિત થઈ રહ્યું હતું. સર્વના હૃદયમાં એક પ્રકારની શુભ વેદના થઈ રહી હતી પ્રિયજનનો વિયોગ થવાને સમયે એક ખીજના અંતઃકરણ પરસ્પર આકર્ષણ કરે છે. જગમોહનજી અને આલાસિંગા, સ્ટીમર ઉપર ચડવાની નિસરણી પર્યંત તેમની સાથે સાથે ગયા હતા. અને સ્ટીમર ઉપડવાની તૈયારી થઈ ત્યાં સુધી તેમજ સ્વામિજી સાથે વાર્તાલાપ કર્યો હતો. ત્યાર પછી સ્ટીમર ઉપડવાનો ધન્ટ વાગ્યો. તે સાથે જ સર્વના પ્રાણમાં જાણે આવાંત થઈ લાગ્યો. હૃદયનાં દાર બેદીને અચ્ચપવાહ વહેવા લાગ્યો. જગમોહન અને આલાસિંગાએ સામગ દારૂવત્ પ્રણામ કરી સ્વામિજીના ચરણની રજ મસ્તકે ચડાવી, પછી તેઓ બંનેએ એકે સ્ટીમર ઉપરથી બીજી પડ્યા! સ્ટીમર બીપડી ગઈ.

સ્વામિજી કેક બિપર બિમા રહી જ્યાં સુધી દ્રષ્ટિ પહોંચી ત્યાં સુધી ... સ્કામે જોઈ આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા. ત્યાર પછી બ્યાકુળ હૃદયે પરમ-હંસેવ, શ્રી માતાજી, વસહનગમ્નો મહા, અને ગુરૂંધુઓ મંત્રથી વિચાર કરતા ધીમે ધીમે સમગ્ર દેશ, દેશીય ધર્મ, સંખ્યતી, પ્રાચીન મહત્વ, પર્વ-

માન દુઃખ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના વિચારોમાં નિમગ્ન થયા. તેમનાં બન્ને તેઓ અશ્રુજળથી છલકાઈ ગયાં.

તેમનું નામ વિવેકાનન્દ પડ્યું હતું તે તેમના ગુરુશ્રીઓ જાણતા ન હતા. કારણ કે, સ્વામિજીએ અમેરિકા-યાત્રા કરતાં પહેલાં થોડા દિવસ આગેમચળ એ નામ ધારણ કર્યું હતું. અત્યાર પહેલાં પરિચિત મનુષ્યોના સમાગમથી દૂર રહેવાની ધારણાથી તેમણે પોતાનાં નામમાં અનેક ફેરફાર કર્યા હતા. કવચિત્ તેઓ પોતાને “વિવિદિધાનન્દ” કવચિત્ “સચ્ચિદ્દાનન્દ” અને કવચિત્ અન્ય કોઈ નામ ધારણ કરી પરિચય આપતા. અન્તે ખેતકિના મહારાજના આગ્રહથી સ્વામિજીએ “વિવેકાનન્દ” નામ કાયમ રાખ્યું હતું.

તૃતીય खण्ड.

સમુદ્ર યાત્રા.

સ્ટીમરમાં બેઠા પછી સ્વામિજી પ્રથમ તો પોતાની વસ્તુઓને લીધે જોઈને ગુસ્સે થઈ ગયા. લંગોટી-દાપીન-માત્ર સાથે રાખનાર સન્યાસીને ટૂંક, પોર્ટમેન્ટો, પથારી, ચાદર વગેરે વસ્તુઓની સંખ્યા જોઈને એ એક પ્રકારે અસહ્ય થઈ પડ્યું! પરંતુ પછીથી તે સંજોગવાનો તેમને અભ્યાસ થઈ ગયો અને એ ચાર દિવસમાંજ અન્ય પ્રવાસીઓ સાથે પરિચય કરી લીધો. સર્વ પ્રવાસીઓ, ઉજ્જવળ વદન, ભગવાં વસ્ત્રધારી, મુગેન્દ્ર સમાન વિચરણથી ભરેલા સન્યાસીને પ્રેમપૂર્વક નિહાળવા લાગ્યા. દૃષ્ટન સાહેબ પણ પ્રસંગોપાત તેમની પાસે આવી વાર્તાલાપ કરતા. એજિપ્તના સાંચાઓથી તે સ્ટીમરનાં પ્રત્યેક સ્થાન અને પ્રત્યેક વિષય તેમને યત્નપૂર્વક બતાવતા અને તે સંબંધી અગત્યના ખુલાસો કરતા. પ્રવાસીઓમાં લગભગ બધાજ ભિન્ન દેશ નિવાસી હતા.

સર્વ સજ્જનો સાથે કેવી નીતિથી વર્તવું તે સ્વામજી પ્રથમ તો સમજી ન શક્યા પરંતુ તેમના આચાર વિચાર જોઇ જણાવે તેઓ ઘુર્તજ તેનો મર્મ સમજી શક્યા હતા. કેટલાક પ્રવાસીઓ સાથે તેમને મિત્રતા બંધાઈ હતી. તેમાં કેટલાક જર્મનો પણ હતા.

એક અઠવાડિયામાં સ્ટીમર કોલમ્બો બંદરે પહોંચી અને સમસ્ત દિવસ લાંબો યોજી. એ સુયોગ જોઇ સ્વામિજી સ્ટીમર ઉપરથી ઉતરી ચહેર જોવા ગયા. ફરતા ફરતા એક ઐદ મંદિરમાં ઉપસ્થિત થયા. તે સ્થળે છુદ્દેવની પ્રુખ્ત મુર્તિઓમાંથી નિર્વાણ-પ્રાપ્તિ સમયની એક ત્રિશટ અર્ધશયન કરી રહેલી મૂર્તિ ઉપર તેમને બહુ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેમણે મંદિરના પુરોહિતો સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ તેઓ સિંધા ભાષા સિવાય અન્ય કોઈ ભાષા જાણતા નહતા તેથી યત્ન પડેલો મુશ્કેલ. સિંદ્ધ દેવી ઐદ ધર્મનું કેન્દ્ર કાન્દી ચહેર કોલમ્બોથી ૮૦ મૈલ દૂર હતું. ત્યાં જવાની સ્વામિજીની ઇચ્છા હતી, પરંતુ સમય અછપ હોવાથી ત્યાં જઈ શકાયું નહિ. તેમણે જોયું કે: પુરોહિત સમગ્રદાય સિવાય સિંદ્ધદેવીય સર્વ ઐદ-ઓ-પુરોહિત ગૃહસ્થો અત્યંત માંસનો આહાર કરે છે અને તેમનો પહે-સ્થેશ તથા આકૃતિ બ્રહ્મસીના જેવાંજ છે. તેઓ તેમની ભાષા દ્વિચિત્ર અંશે પણ સમજી શક્યા નહિ તેમ છતાં તેમના ઉચ્ચાર સાંભળી એ ભાષા તામિલ ભાષાના જેવીજ હોય એમ જણાયું હતું.

સાથી ઉપડેલી સ્ટીમર, મલાયાલી રાજધાની પિનામ જઈને યોજી હતી. પિનામ અતિ ક્ષુદ્ર ચહેર છે ખરું પરંતુ અતિશય સ્વચ્છ અને સુન્દર છે. સર્વ મલય નિવાસીઓ સુસજ્જમાન જાતીય છે. પ્રાચીનકાળમાં તેઓ વિખ્યાત જાદુચ્યુ (જુટારા) હતા અને વ્યાપારીઓને બધા પમાડતા હતા. પરંતુ વર્તમાન સમયની લડાયક સ્ટીમરોમાંની મોટી મોટી તોપોના બપથી તેઓ જુટારા ટૂંકિનો ત્યાગ કરી અતિશય શાન્તિમાં જીવન નિર્ગમન કરી રહ્યા છે.

પિનામથી સિંગાપુર જતાં કેપ્ટન સાહેબે આંગળીવડે સુમાત્રા દ્વિપનું ઉચ્ચ પર્વત-શિખરો જતાવ્યા અને કહ્યું કે: પૂર્વે એ સ્થળોમાં ચાચીયા-

લૂંટારા લોકોના અખાડા હતા. સિંગાપુર પહોંચતાજ સ્વામિજી બોટેનિકલ ગાર્ડન જોવા ગયા. ત્યાં નાના પ્રકારનાં તાલબત્તીય વૃક્ષ (Palm) અને પાન્યપાદપ (Travellers Palm) પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવ્યાં. વળી એક ખીળ પ્રકારનાં વૃક્ષ સર્વત્ર જોવામાં આવ્યાં. તેના ફળમાથી રોટલીના જેવો ખાદ્ય પદાર્થ પ્રસૂત થાય છે. અંગ્રેજીમાં એને (Bread-fruit-tree) રોટલી-ફળનાં વૃક્ષ કહે છે. ભારતવર્ષના આશ્રમજીની પેઠે આ રથજે “મેંગોષ્ટિન” રૂળ પુષ્કળ પ્રમાણમાં જન્મે છે. પણ સ્વામિજી કહેતા કે આંખા સાથે તેમની તુલના થઈ શકે એમ નથી. આ રથજ પણ મદ્રાસની પેઠે વિપુલવૃત્તની નજીક છે. પરંતુ આ રથજમાં નિવાસ કરતાં મનુષ્યો મદ્રાસીઓ કરતાં વિશેષ શ્વેત રંગના છે. સિંગાપુરમાં એક ચિત્ર-શાળા અને મ્યુઝિયમ છે. આ રથજમાં રહેતા યુરોપિઅન સંસ્થાનિકોના ચરિત્રનું મુખ્ય અંગ મધપાનદોષ અને લામ્પટય-વ્યભિચાર જોવામાં આવેછે.

ત્યારપછી રટીમર હોંગકોંગ ખંદરે પહોંચી. સ્વામિજીએ એનું ને વર્ણન કર્યું છે તેના ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

“હોંગકોંગમાં આવતાજ જલે ચીનમાં આવ્યા હોઈએ તેવું માન થાય છે. ચીનની ભાવના આ રથજેથીજ વિશેષરૂપે થાય છે. સર્વ કાર્ય, વ્યવસાય-વાણિજ્ય ચીના લોકોના હાથમાં જોવામાં આવે છે. રટીમર, કિનારા ઉપર લંગર નાખે છે તેજ ક્ષણે સેંકડો ચીનોએ હોડીયો લાવી ઉતારીએને કિનારે લઈ જવા સર્વને ઘેરી વળે છે. એ હોડીયોમાં એક યુગ્મી હોય છે. પ્રત્યેક હોડીમાં એ ખણ્ડ હોય છે. એકમાં ખસાસીઓ કુટુંબ સહિત નિવાસ કરે છે. હોડીમાં ચાટવા હલાવવા માટે ખસાસીયોની સ્ત્રીયોજ બેસે છે અને એક ચાટવો હાથદ્વારા અને અન્ય ચાટવો પગદ્વારા ચલાવે છે. વળી અનેક સમયે તેની પીઠ ઉપર ધાવણું બાળક બાંધેલું જોવામાં આવે છે છતાં તેના હાથ પગ તો ફ્રામ કરતા જ હોય છે. એ જોવાની ખુબ મજાદ પડતી. ચીનાઈ બાળકો માતાની પીઠે સારી પેઠે હાથ પગ હલાવી રહ્યા હોય છે અને તેની માતા સર્વ શક્તિનો-વ્યય કરી હોડી ચલાવી રહી હોય છે; બારે વજનનાં ગાંસડાં ઉચાં રહી હોય છે, અને

ત્વરિત ગતિયે એક હોડીમાંથી બીજી હોડીમાં ફેરવી ચાલી જતી હોય છે. હોડીયો અને રદીમરની એટલી મોટી ભીંક હોય છે કે પ્રત્યેક ક્ષણે જરો અથડાતાં જ ચીનાઈ બાળકનું મસ્તક તદ્દન ચુર્ચુ ચાઈ જવાનો સમ્ભવ હોય છે. પરંતુ બાળક તે તરફ કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપતું નથી. તે માતાના મહાન બ્યાકુળ ઈર્ષા જીવનની ખમર પણ રાખતું નથી. ઈર્ષાન્મત માતા કોઈ કોઈ વખત તેને રોટલીના એક બે કટકા આપે છે. તેના રસાસ્વાદમાં જ બાળક આનંદ મગ્ન હોય છે.

ચીનાઈ બાળકને દાર્શનિક કહીએ તો ખોટું નથી. કારણ કે આપણા દેશનાં બાળકો ધુંટણીયે ચાલતાં ચીખતાં નથી તેટલી વયમાં તો તેઓ દિવ્ય કામદાજ કરવાના ચત્રનમાં ફરતાં હોય છે. તંગી એ થી વસ્તુ છે તે એટલી વયમાંજ તેને સમજાઈ જાય છે. ચીન અને ભારત નિવાસીયો સંબંધતાના સોપાન ઉપર એક પગલું પણ ચડી શકતા નથી. તેનું મુખ્ય કારણ માન દરિદ્રતાજ છે. નિત્ય દારિદ્ર્ય અને તંગીમાં કચડાવાથી તેઓને કોઈ પણ વિષય ઉપર ઠંપના દોડાવવાનો અવસરજ પ્રાપ્ત થતો નથી.

હોંગકોંગ એ અતિ સુંદર સહેર છે. કેટલુંક પર્વતની બાજુમાં અને કેટલુંક પર્વતના ઉપલા વિભાગમાં વસેલું છે. પર્વતનો ઉપસો વિભાગ અતિ સુશીતલ હોય છે. પહાડ ઉપર છાતીનેર ટ્રામ ચડે છે, તે વરાળ તથા તારનાં દોરડાંની સહાયતાથી ચાલે છે.

અમે હોંગકોંગમાં ત્રણ દિવસ રહ્યા ત્યાંથી કેન્ટોન જોવા ગયા. હોંગકોંગથી એક નદીના મૂળ તરફ ૮૦ મૈલ દૂર કેન્ટોન આવેલું છે. નદીનો પદ એટલો બધો પડોળો છે કે તેમાં મોટી મોટી રદીમરો ફરી શકે છે. અનેક ચીનાઈ રદીમરો હોંગકોંગ અને કેન્ટોન વચ્ચે આવળ ફરે છે. અમે સાંજે એક રદીમરમાં બેસી બીજે દિવસે પ્રાતઃસમયે કેન્ટોન પહોંચ્યા હતાં. અહા! કેવો કાલાદલ! કેટલી ધામધૂમ! કેવો જીવન-આપાર! નૌકામાં ભીડ કેટલી! જળ તો જાણે સર્વ જવાઈ ગયું હતું.

આ ક્ષંપ માત્ર માત્ર અને પ્રવાસીજનોને લઈ જવાની નૌકા નકલી. ત્યાં દળરો નૌકાઓ હતી. એમાં ધરતી પેડે નિવાસ કરવા જેવી પ્રત્યેક

સગવડ હોય છે. તેમાંની કેટલીક તો ધણી મોટી અને અતિ સુંદર. વાસ્તવિક કહેતાં જાણે તે જે અને ત્રણ માગનાં ધર જેવીજ હોય છે. વળી ચારે બાજુએ કહેરા બાધી લીધેલો હોય છે. મકાન જેવી નોકાંઓ જગમાં તરતી હોય છે અને તેમાં થઇને જવા આવવાનો આરપાર રસ્તો પડેલો હોય છે.

“અમે જે સ્થળે હિતયાં તે સ્થાન ચીનાઇ ગવર્નમેન્ટે વિદેશી લોકોના નિવાસ સ્થાન માટે સ્થાપ્યું હતું. અમારી ચારે દિશામાં, નદીના બન્ને કિનારા ઉપર અનેક મૈસ પર્વત બૃહત જળનગરી વસી રહી હતી. જાણે એક મોટું શહેરજ. એ સ્થાનમાં અમૃત્ય મનુષ્યો નિવાસ કરી રહ્યાં છે. જીવન-સંક્રામમાં એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને ધડકો મારી ફેંકી દઇ ચાલતો ચાલે છે, અને જીવતોડ પ્રયત્નદ્વારા જીવન-સંક્રામમાં જય પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. મહાન્ કોલાહલ ! મહાન્ ધોંધાટ ! મહાન્ વ્યાકુળતા ! પરંતુ આ સ્થાનના નિવાસીજનો ગમે તેટલા હોય, આ સ્થાનની કર્મ પ્રવિણતા ગમે તેટલી હોય પણ મહેં તો એના જેવું ગંદુ શહેર બીજું કોઇ પણ જોયું નહિ. તેમ છતાં ભારતવર્ષનાં કોઇ પણ શહેરને ગંદુ કહેતાં તેની સ્થિતિનું જે જ્ઞાન થાય છે તે હિસાબે નહિ. કારણ કે ચીના લોકો તો જરા જેટલી દુર્ગંધને પણ નિરર્થક જવા દેતા નથી ! ચીના લોકોના શરીરમાંથી જે વિપમ દુર્ગંધ છૂટે છે તે સંઘંધી હું કયન કરી રહ્યો છું. જાણે તેમણે પ્રતિજ્ઞા જ કરી છે કે: અમારે કદી પણ સ્નાન કરવું જ નહિ ! પ્રત્યેક ધર જાણે એક એક દુકાન જ જોઇ લેવો. ધરનો માલિક માથા ઉપર નિવાસ કરે છે. રસ્તા એટલા યધા સાકડા કે ચાલવા જતાં જ બન્ને બાજુની દુકાનોએ શરીર અથડાય. દય કગચાં ચાલતા તો માસની દુકાન નગરે પડેજ. કુતરાં બિલાડાનું માસ વેચાતું હોય એવી પણ દુકાનો છે. ઘણાં ગરીબ માણસો હોય તેજ માત્ર તેનો ઉપયોગ કરે છે.

“આર્યાવર્તમાં હિંદુ મહિલાઓ પર્દામાં રહે છે-ધૂમટો તારુ છે, જેથી તેને કોઇ જોઇ શકે નહિ, તેજ પ્રમાણે ચીનાઇ મહિલાઓ પણ પર્દાનશિન હોય છે. મજુર લોકોની સ્ત્રીઓ અન્ય મનુષ્યોની નજરે જોવામાં આવે છે. એ લોકોની કોઇ કોઇ સ્ત્રીઓના પગ આપણા દેશના ન્હાનાં બાળક જેવા

હુદ્ર જોવામા આવે છે. તેઓ પગે ચાલે છે એમ કહો ચક્રાચ નહિ. તેઓ તો થપ થપ કરતી ઉતાવળી કુદકા મારે છે એમજ કહેવું ઉચિત છે.”

ક્રિસ્ટોનમા સ્વામિજીએ કેટલાક ચીના-મંદિર જોયા હતાં. તેમાં જે સૌથી વિચિત્ર જણાવું તે પ્રથમ બૌદ્ધ-સમ્રાટના સ્મરણમા બંધાયું છે. મંદિરમા પ્રવેશ કરતાંજ મધ્ય સ્થળે છુદ્દેવની એક અમત્કારિક ધ્યાન-નિ-મગ્ન, સૌમ્યમૂર્તિના દર્શન થયા. તેની નીચે સમ્રાટની અને તેની ચારે દિશામા પાચશો પ્રથમ બૌદ્ધ ધર્મ મહાશુ કરનાર ભક્તોની મૂર્તિયો કાષ્ઠમા ખોદેલી જણાતી હતી. એ સર્વ કાષ્ઠ-કારીગરી જોઈ સ્વામિજીને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું હતું. તેમજ મંદિરના મુદર-મનોહર બાધકામ સાથે ભારતવર્ષના બૌદ્ધ યુગમા બનેલા શિષ્ય-કોતરકામનું એક સરખાપણું જોઈ ચમ્પા. ક્રિસ્ટોનમા ચીના ભોકોની કાર્યદક્ષતા અને તેમનામા શુભ રહેલી આત્મશક્તિનો પરિચય થતા સ્વામિજી વારંવાર કહેતા કે: “China is the coming nation.” (ચીના ભોકો બલિષ્ઠમા જાગૃત થશે.)

ક્રિસ્ટોનમા સ્વામિજીને એક ચીનાગ્રમક જોવાની વિશેષ ઉત્કંઠા થઈ હતી. પરંતુ એ સર્વ મઠ એવા સ્થાનમા આવેલા છે કે જ્યાં વિદેશી ભોકોને પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી. તેમજે પોતાના માર્ગદર્શ (અર્થાત માર્ગ બતાવનાર)ને પોતાની અભિલાષા કયે પ્રકારે પૂર્ણ થાય તે મંમંધી પૂછ્યું હતું. તેજે કંથુ હતું કે: “એમ થવું અસંભવિત છે.” એ સામગતા તેમની ઇચ્છા વિશેષ શ્રદ્ધિ પામી. તેમજે પૂછ્યું કે: “વાઈ, કદાચ કોઈ વિદેશી એ મઠમાં જઈ ચડે તો શું થાય?” માર્ગદર્શ ઉત્તર દીધો: “મઠ નિવાસી સાધુઓ તેના ઉપર બધાંજ અત્યાચાર કરે.” સ્વામિજીએ વિચાર્યું કે: “કદાચ હિંદુ-સાધુ તરીકે પરિચય આપીશ તો તેઓ મ્હાઈ અનિષ્ટ કરશે નહિ.” એવી કલ્પના કરી તેમજે દુભાવિયાને અને જર્મન મિત્રને વારંવાર ત્યાં આવવાનો આમંત્ર દર્શો, અને દસના દસતાજ રહ્યું કે: “આલો તો ખરા જઈને જોખયે કે ત્યાં શું થય છે? તેઓ આપણું ખુદ કરી નાખે છે કે શું કરે છે તે જોઈએ.” એમ કહી તેઓ એક મઠ તરફ ગયા. થોડે દૂર જતા જ દુભાવિયાએ મ્હોટી જામ પાડી રહ્યું કે ન્હાણો, ન્હાણો, આ જુવે, કેટલાક મજબૂતોને તેમજે હાથી કદાચ છે તે આવે

છે." તેમણે જોયું કે: ત્રણ ચાર માણસો મોટી જડી જડી લાકડીયો હાથમાં લઈ ઉતાવળે પગલે તેમના તરફ દોડતા આવતા હતા. જર્મન મિત્રના હાંન ગગડી ગયા, તે નાકો દુભાપિયો પણ જીવ લઈ ન્હાસવા તૈયાર થયો પરંતુ સ્વામિજીએ તેનો હાથ પકડી રાખ્યો અને સ્મિતહાસ્ય કરી કહ્યું: "ભાઈ! તું ન્હાસી જાય તેની ચિન્તા નહિ પરંતુ કહે તો ખરો કે ચીનાઈ માયામાં "યોગી" ને માટે કયો શબ્દ વપરાય છે?" તેણે જે શબ્દ વપરાતો હતો તે કહી દેટ મૂકી. બીજી તરફથી પેલા લાકડીધારી મહાનિવાસી લોકો પણ આવી પહોંચ્યા. સ્વામિજી વેગજેથીજ મોટી જુમ પાડી પોતાને "યોગી" કહી પરિચય આપવા લાગ્યા. "યોગી" શબ્દ તેમને કાને પડતાંજ મંત્રવત્કાર્ય થયું. યોગી શબ્દ સાંભળતાંજ મહારી લોકોના મુખ ઉપરથી કોઈનાં ચિન્ન જતાં રહ્યાં અને અતિશય શ્રદ્ધા સહિત તેઓ સ્વામિજીના ચરણમાં હણવત્ પડી જે હાથ જોડી વારંવાર પ્રણામ કરી કંઈક બોલવા લાગ્યા. તેમના કથનમાંથી સ્વામિજી "કવચ" શબ્દ માત્ર સમજી શક્યા. છતાં વિશેષ ખુશાસા માટે દૂર ઉભેલા દુભાપિયાને "કવચ"નો અર્થ પૂછ્યો. તેણે જે ઉત્તર દીધો તે ઉપરથી સમજાયું કે: આ દેશમાં પણ આપણા દેશની પેઠેજ "કવચ"નો અર્થ પોતાનું "રક્ષાકવચ" થાય છે, અને આ લોકો જૂતપ્રેતથી રક્ષણ થવા સાફ સ્વામિજી પાસેથી એકાદ મંત્રેલું "કવચ" માંગે છે. સ્વામિજીએ યોડીવાર પર્યંત વિચાર કર્યો. ત્યાર પછી ગજવામાંથી એક કાગળ દાઢી તેના ન્હાના ન્હાના કટકા કરી તે પ્રત્યેક ઉપર "ૐ" અક્ષર લખી સર્વ કટકા બંધ કરી ગડી વાળી તેમના હાથમાં આપ્યા. તેમણે કાગળના કટકા ઉપકાર સહિત ભસ્તકે ચઢાવ્યા અને તેમને પ્રણામ કર્યા. સાર પછી તેઓ તેમને મહા ખતાવવા માટે મહાની અંદર તેડી ગયા.

મહાના એક મુખ ખણ્ડમાં સ્વામિજીએ અનેક હસ્તલિખિત મંસ્કૃત ગ્રંથો જોયા. આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે: તે સર્વ પ્રાચીન બંગાળી અક્ષરે લખેલા હતા. એ જોઈ તેમના મનમાં વિચાર થયો કે: પ્રથમ બ્રાહ્મ સમ્રાટના સ્મૃતિ મંદિરના અંદરના વિભાગમાં જે પાંચસો બોલોની દાબ્ટ ખોલિત મૂર્તિયો જોવામાં આવી છે, તેમની મુખ્યકૃતિ બરાબર બંગાળીઓના

જેવીજ છે. એ સર્વ પ્રમાણું જોતાં અને ચીન દેશના પ્રાચીન બૌદ્ધયુગના ઇતિહાસનું સ્મરણ કરતાં તેમના મનની દ્રઢ ખાત્રી થઇ કે: એક સમયે ચીન અને બંગ્લેશ વચ્ચે પરસ્પર ઉત્તમ પ્રકારનો બ્યવહાર હતો અને બંગાળી બિહુઓએ ચીનમાં આવી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. એમ યદાથી ભારતીય સભ્યતાની છાપ અનેક અંશે ચીની સભ્યતા ઉપર પડી હતી. હંટોન શહેર સ્વામિજીને સારી રીતે પચેદ પડ્યું હતું. તેમણે ત્યાંના અનેક વ્યવસ્થા વિષયોની પ્રાચીનતાનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું.

હંટોનથી તેઓ હાંગકૉંગ ખાજા કર્યા અને ત્યાંથી જાપાન ગયા. સૌથી પહેલાં રીમર નાગાસાકિ બંદરે પોહી તેથી સ્વામિજી તે શહેર જોવા નિકળ્યા અને સ્વચ્છ સુધક જાપાની જાતિને જોઇ અત્યન્ત આનંદાનુભવ કર્યો. એ જાતિ સંબંધી તેમણે જે કંઇ ઉદ્ધેષ કર્યો છે તેના સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“ પૃથિવિમાં જેટલી સુધક-સ્વચ્છ જાતિયો છે તેમાં જાપાનીસો પશુ ગણી શકાય એમ છે. એ જાતિની પ્રત્યેક વસ્તુ અને પ્રત્યેક વિષય દેવો સ્વચ્છ! રસ્તા પહોળા, સીધા, અને બરાબર સમાનરૂપે જાલેલા છે. મકાનો સુંદર ન્હાનાં ન્હાનાં પાંજરા જેવા, ઘણું ખર્ચ પ્રત્યેક શહેર અને ગામડાંની પાછળ આવેલા દેવદાર-ટકા વડે ઢંકાયેલા ચિર-હરિત ન્હાના ન્હાના પહોળા છે. સુંદર અદ્ભુત વેશ ધારણ કરેલા બધા જાપાનીઓની પ્રત્યેક આવશ્યક જાવના, રચના, સર્વ સુંદર છે. સમગ્ર દેશ જાણે એક બ્રહ્મ જેવોજ ! પ્રત્યેક ઘરની પાછળ એક એક બગીચો, જાપાની પદ્ધતિ પ્રમાણે સુંદરરૂપે રચાયેલો જણાય છે. તેની વચમાં ન્હાનાં ન્હાનાં ફૂલિમ જગાચક અને ન્હાનાં ન્હાનાં પાપાણુમય નાજાં જણાય છે. ”

નાગાસાકિથી રીમર ટાની (Kobe) નામક સ્થાને પહોંચી, આ રસ્તે રીમરમાંથી ઉતરી સ્વામિજી પચરસ્તે મેકોકામા પહોંચ મયા. માર્ગમાં વસાહત, પ્રાચીન રાજધાની ક્યોટો, અને વર્તમાન રાજધાની ટોકિયો જોયાં. ટોકિયાની આવક અને લોકમંજુષા કલકલથી જમણી છે. વિદેશીય-પાસ પોર્ટ (સરકારી રજમિદ્દી) સિવાય જાપાનમાં અમુક કરવા દેતા નથી.

આ સ્થળે સ્વામિજીએ અનેક મંદિરો જોયાં હતાં. તેની પ્રત્યેક બીજો ઉપર પ્રાચીન બંગાલી અક્ષરે મંસ્કૃત મન્ત્રો ખોદેલા નગરે પડ્યા. જો કે હમણાં ત્યાંના પુરોહિતોમાં કોઈ મંસ્કૃત પરિણત જણાતા નથી તોપણ તેઓ ઉત્તમ બુદ્ધિવાન અને તેમનામાં આધુનિક ઉત્તતિની ભાવનાએ યથેષ્ટ પ્રમાણમાં પ્રવેશ કર્યો હોય એમ જણાય છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૩, તા. ૧૦મી જુલાઈએ યોદોદામાથી સ્વામિજીએ પોતાના મદ્રાસી બંધુઓને જે પત્ર લખ્યો છે તેમાં જાપાનીઝ મંત્રથી નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“વર્તમાન યુગના જીવન સંઘાતમાં આત્મરક્ષણને માટે કંઈ કંઈ વસ્તુઓ અને વિષયોનું પ્રયોગન છે તે જાપાનીશો વિલક્ષણરૂપે સમજી શક્યા છે. તેમનું સર્વ સૈન્ય પદ્ધતિસર યુદ્ધકળા સીખેલું અને વિધિપૂર્વક રચાયેલું છે. તેઓ પોતાનું નૌકાજન ધીમે ધીમે વધારી રહ્યા છે. તેમની તોપો દેશી ફારીગરીની (જાપાનમાં જાપાનીશોદ્ધાર-ખેલી) છે. જાપાનમાં કુદયજ એન્જિનિયરોની પથ જોઈ નથી. તેનું પ્રમાણ છે કે તેમણે પહોડો ભેડીને મુરગો બનાવી છે. તેમાંની કોઈ કોઈ તો લગભગ અર્ધો ગાંડ લાંબી છે. એ લોકના શિષ્ટ શાસ્ત્રની ઉચ્ચ પ્રકારે ઉત્તતિ થઈ છે અને તેમને જે જે વસ્તુની તંગી પડે છે તે પોતાના શિષ્ટશાસ્ત્રી દ્વારા તુરંતજ તૈયાર કરાવે છે. જાપાની દિવાસળીનું કારખાનું ખાસ જોવા લાયક છે. એ લોકોની પોતાની એક સ્ટીમરલાઇન છે. તેમની સ્ટીમર ચીન અને જાપાન વચ્ચે આવ-વળ કરે છે. એ ઉપરાંત તેઓ મુનાઇ અને યોદોદામા વચ્ચે એક સ્ટીમર-લાઇન ઉદ્યાનની સીધી તૈયારી કરી રહ્યા છે.”

ઉપરોક્ત પત્ર વાચતાં, ભારતવાસીઓની જડતા અને આત્મોત્તતિ માટે યત્ન કરવાના આગસનું સ્મરણ કરી તેમણે મદ્રાસી યુવકોને જે ઉત્તેજન-પૂર્ણ વાક્યો લખ્યાં છે તે પ્રત્યેક વાંચકબંધુઓએ સ્મરણમાં રાખવા જેવા છે, તેથી તેનો સાર નીચે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. જો કે મૂળ પત્ર તો અતિ મુંદરરૂપે લખાયો છે, તેમ છતાં આગસ ભારતવાસીઓ માટે અને લક્ષ્મીને સંતાડી રાખનાર શ્રીમંત ભારતપુત્રો માટે હાલ આટલુંજ કાંઈક કાર્ય.

સામક થઈ પડ્યો તો તે કામ ઓછું નથી.

સ્વામિજી કહે છે કે -

“ જાપાનીઝ જાતિ સંપૂર્ણ મહાગ મનમાં કેટલીયે કામનાઓ ઉદય પામે છે તે આ ન્દાનકા પત્રમાંથી રીતે પ્રકટ કરી શકાય? તેમ છતાં માત્ર એટલું જ કહું છું કે: પ્રતિ વર્ષે આપણા દેશના યુવકોના ટોચે ટોચા ચીન જાપાનમાં જવા જાય છે. જાપાનમાં જવાની હમણાં વિશેષ આવશ્યકતા છે. જાપાનીઓ સમક્ષ, ભારતવર્ષ અત્યારે તો સર્વ પ્રકારે હવ્ય અને મહત્ત્વ પ્રદર્શના અધ્યન ગણ્ય જેવું છે. ઓ ભારતવાસીયો! તમે શું કરો છો વાહ? માત્ર જીવન પર્યંત નિર્વેક વાતોના ગપાગપ આર્વા કરો છો કે બીજું શું? જાપાનમાં આવો અને આ લોકોનું નિરીક્ષણ કરી જાઓ. એમના દર્શનથી તમારે કલ્પના થાશે મુખ્ય સંતાડણુ જ પડશે! ભારતવર્ષની જીવન-વ્યથાએ અત્યારે મહાન ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. તમે દેશ છોડી પગ-દેશ જાઓ તો વટલાઈ જાવો તમને ભય લાગે! ધર્મ ક્યાં ગયો! એવી વિચિત્ર જાત તમે! એવા ધર્મ થેલા તમે! તમે હજાર વર્ષથી વધ્યા જતા કુસંસ્કારોના ભાગ મસ્તક ઉપર વહન કરી બેસી રહ્યા છો, હજાર વર્ષથી ખાધાખાઈ અને શુદ્ધાશુદ્ધિનો વિચાર કરવામાં જ ચક્રિનો કામ કરી રહ્યા છો. સેંકડો વર્ષથી ચાલતા આવેલા સામાજિક અસાચારને કીધે જ તમારું સર્વ મનુષ્યત્વ તલ નહ થઈ ગયું છે. તમે શું કરો છો વાહ? ઉત્તર દેશો કે તમે શું કરી રહ્યા છો? x x x પુસ્તક દાવમાં લઈ સમુદ્રને કિનારે આમનેમ દેડેલી રહ્યા છો. યુરોપીય મસ્તકમથી નિઃ-લેથી કોઈ તત્ત્વની એક ક્ષણ માત્ર પ્રકટ કરો છો; જો કે તે પવ બરાબર તો નહિ જ. તે વિચારનું અર્જુન યોડીવાર રહે છે પછી ખાજા તેના તેજ. તમારા મન-પ્રાણ તો છેવટે ત્રિશ રૂપરૂપીની નોકરી તરફ જ દોડે છે! નહિ તો પછી પછું કણ તો એકાદ જાનનાય-મન-વકીલ ધવાની તમને ઇન્ના દામ છે! એજ ભારતીય યુવકોની સર્વોચ્ચ આશાના વાગ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થિના પમ આગળ, જાગડોની એક ન્દાની ટોચ “ જાણ, આવણું આપે, જાણ! આવણું આપે! ” એવો ચન્દોઆર કરી મનપ્રાણની પેડે

ક્યાંઉં ક્યાંઉં કરી રહ્યાં હોય છે ! હું તો કહું છું કે : સમુદ્રમાં પુષ્કળ જળ છે, તમે પુસ્તકો, ગાકિન, વિશ્વવિદ્યાલયના કિષ્કોમાં વગેરે સહિત તેમાં ડૂબી મરતા કેમ નથી ? x x x ”

“ આવો ! ભારતવાસીયો ! આવો અને મનુષ્ય થાઓ. તમારી સાંકડી હૃદમાંથી બહાર નિકળી આવ્યા આવો અને જૂવો ! સર્વ જાતિયો કયે પ્રકારે ઉત્પત્તિને માર્ગે વળી છે ! શું તમને મનુષ્ય ઉપર પ્રેમ છે ? તમને તમારા દેશ ઉપર પ્રેમ છે ? જો તેમ હોય તો આવો, ઉત્તમ પંક્તિએ ચઢવા માટે ઉત્પત્તિનો માર્ગ ગ્રહણ કરવા મન-પ્રાણ પૂર્વક મહેનત કરો. પાછું વળી જોશો ના. અતિ નિકટમાં પ્રિય-આત્મીય જનો તમારા વિદ્યા-ગર્ભા અશ્રુપાત કરે તો કરવા દો. તે તરફ લક્ષ્ય આપશો ના. પાછું ફરીને જોશો ના, કેવળ આગળ જ ધસ્યા આવો. ”

“ ભારતમાતાને લગભગ એક હજાર યુવકોનું બલિદાન જોષ્ટ્રએ છે. યાદ રાખજો કે : તેને મનુષ્ય જોષ્ટ્રએ છે. પણ નહિ. પરમાત્માએ તમારી પ્રાણ-ચૈતન્ય-હીન સભ્યતાને ચૂર્ણ વિચૂર્ણ કરવા માટે જ અંગ્રેજ રાજ શક્તિ-ભારતવર્ષમાં પ્રેરી છે. મદ્રાસના લોકોએ જ સૌથી પહેલાં અંગ્રેજ લોકોને આ દેશમાં આશ્રય આપ્યો છે. ત્યારે હું પૂછું છું કે, એવી નૂતન અવસ્થા ઉત્પન્ન કરવા માટે અંતઃકરણપૂર્વક સતત સખ્ત યત્ન કરે એવા કેટલા યુવકો મદ્રાસ આવી શકે એમ છે ? જોઓ દરિદ્ર પ્રાંતે સહાનુભૂતિ સમ્પન્ન હોય, તેમના ક્ષુધાતુર વદનમાં અન્નદાન આપે, સાધારણ જન સમાજમાં ફેળવણી ફેલાવે, અને તમારા પૂર્વ પુરુષોના અભ્યાસારથી જે મનુષ્યોને પશુત્વ પ્રાપ્ત થયું છે તેમને મનુષ્ય બનાવવા માટે મરણ પર્યંત યત્ન કરે એવા યુવકોની જ ભારત માતાને આવશ્યકતા છે. x x x ”

ચોકોદામાથી સ્વામિજી પુનઃ સ્ટીમરમાં બેસી પેસિફિક મહાસાગર ઓળંગવા લાગ્યા. તેઓ ધીમે ધીમે પ્રાચ્ય જગતનો ત્યાગ કરી પ્રતીચ્યની દિશામાં અગ્રસર ચલાગ્યા. સાગર દર્શનમાં અને ધ્યાન ધારણામાં ધણા દિવસો દયાં બ્યતીત થયા તે તેમને જણાયું પણ નહિ.

અમેરિકામાં પ્રથમ કેટલાક દિવસ.

પેસિફિક મહાસાગરની લગભગ તરફે ઉપર નૃત્ય કરતી કરતી સ્ટીમર
 મહાવીર વાનકુંવર આવી પહોંચી. વાનકુંવર એ
 કેનેડાની દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં પેસિફિક મહાસાગર-સ્થિત એક એક છે આ
 રથગના મૂખ્ય નગરનું નામ વાનકુંવર છે. ત્યાંથી કેનેડા-પેસિફિક રેલ્વે લા-
 ઈનનો આગમ થયો છે. માર્ગમાં, પેસિફિક મહાસાગરના ઉત્તરગ્રામમાં ઘણેને
 આવતી વખતે સ્વામિજીને ઘંડીનું ખારે કદ સહન કરવું પડ્યું હતું. જો કે
 જગમોહનજી વગેરેએ જતી વખતે તેમને પુષ્કળ વલ્લો આપ્યા હતા તથા પિ-
 તેશના કાંઈએ કમળા કરી ન હતી કે શ્રીમંત મણના સમયમાં પણ સમુ-
 દ્રના વક્તવ્ય ઉપર સ્વામિજીને ઘંડીનું કદ સહન કરવું પડ્યો. તે કાળથી
 જ તેમની સાથે ઘંડી સહન થાય એવું એક પણ મરમ વલ્લ નહતું.

ગમે તેમ કદ સહન કરીને પણ તેઓ વાનકુંવર પહોંચ્યા. ત્યાંથી
 ટ્રેનમાં કેનેડામાં ઘણેને ચિકિત્સા પહોંચ્યા. સુવિખ્યાન રેડ્ડી પડાક ભેગીને
 ટ્રેન ચાલવા લાગી. ચારે દિશાનું મનમુગ્ધતા દ્રશ્ય જોઈ સ્વામિજીને અ-
 ત્યંત આનંદ થયો.

ચિકિત્સા પહોંચ્યા પછી સ્વામિજીની અવસ્થા કેવી થઈ હતી તેનું
 વાચક, તમે અનુમાન કરી શકો એમ છે કે? તે સમયે ચિકિત્સામાં
 World's Fair (વિશ્વ-મેળો) નામક એક વિરાટ સમાજ ભરાઈ હતી.
 જગતના અનેક રથગ્રામથી અમોઘ નગનારીઓ તે જોવા ખારે આવાગમન
 કરી રહ્યા હતા. ચારે દિશામાં લોકોની દોળોડી, ધક્કા ધક્કો અને ખારે
 બીક જમી રહી હતી. એ સર્વમાં સ્વામિજીના ઓગળાણવાળું એક પણ
 મનુષ્ય નહતું. તેમણે ક્યા જવું? શું કરવું? તેનો પણ નિશ્ચય થઈ શક્યો
 નહિ. વળી તેમનો અદ્ભુત પ્રકારનો પહેરવેશ જોઈ સર્વ મનુષ્યો આતુરતા-

પૂર્વક તેમના રહામે જોવા લાગ્યાં. કેટલાંક તો અસ્કરી પણ કરવા લાગ્યાં. કાંઈએ હાથમાં તાળીઓ ઠોકી, છોકરાંઓનું ટાળું તેમની પાછળ પડ્યું અને અનેક પ્રકારે તેમને સતાવવા લાગ્યું. તેઓ થંડી અને હુધાધી ત્રાસ પામ્યા હતા, થાક્યાં હતા, તેમાં વળી આવેા ઉત્પાત આરમ્ભ થયેા હતા. સર-સામાનનો ગાંસડો લઘુ માર્ગમાં ચાલવાનો તેમને દીધો પણ અભ્યાસ નહતો. તેથી તેને લીધે પણ ધણો ત્રાસ વેઠવેા પડતો. માર્ગમાં મજૂરો, જેમ કાલે તેમ તેમને ઠગવા લાગ્યા. ચાર આના મજૂરી આપવા જેટલે દૂર જવાનું હોય તેના તેઓ સ્વામિજી પાસેથી ચાર રૂપિયા લેવા લાગ્યા. આવી વિપત્તિ બોગબ્યા પછી અંતે તેમણે એક હોટલમાં આશ્રય મેલ્યું હત્યો. હોટલના માલિકે તેમને સમજાવ્યું કે: માર્ગમાં ત્રાસ બોગવવા કરતાં હોટલમાંજ રહેવું વિશેષ મંતોપકારક છે. તેમના મનમાં પણ એ સલાહ ઠસી તેથી ત્યાંજ નિવાસ રાખ્યો.

ચિકાગોમાં સ્વામિજી બાર દિવસ પર્યંત રહ્યા, અને નિત્ય સર્વત્ર બ્રમણ કરી મેળો બરાબર જોયો. ત્યાં એક વિરાટ વ્યાપાર હતો, વિપુલ આયોજન થયું હતું. પાશ્ચાત્ય જગતની જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ અને દર્શનીય વસ્તુ હોય, તે ત્યાં એકત્ર થઈ હતી. હિંદુસ્થાનમાં એ સંબંધી તેમની ધારણા સ્પષ્ટ થઈ શકતી નહતી. આ સમયે સ્વચ્છંદે જોતાં તેમણે જોયું કે: અહાહા! પાશ્ચાત્ય નિવાસી જનોની ધન કૌશલ અને સંખ્યતા-ગૌરવની કદખના થઈ ચકે તેમ નથી.

પરંતુ આટલાં બધાં મનુષ્યોની મધ્ય હોવા છતાં તેઓ પોતાને નિઃશ્રમ સમજતા હતા. કારણ કે લગ્ન એક પણ ઝોળખીતું માણસ ન હતું. તે ઉપરાંત એક બીજી વિષદ પણ હતી. અમેરિકા ધનાઢ્યેનો દેશ છે. ત્યાં ખર્ચ બહુ બચાનકરૂપે થાય છે. હોટલનો ખર્ચ સ્વામિજીને અતિશય આપવેા પડ્યો. તેમણે જોયું કે: આ સ્થળે થોડા દિવસ રહેવાથી પાસેના પૈસા ખુટી જશે. આવી સ્થિતિમાં શું કરવું તેની વિષમ ચિન્તા કરવા લાગ્યા. મન કંટાળી ગયું. નિરાશ થયું. તેમણે વિચાર્યું કે: “આ દેશમાં આવ્યો તે સાફ કયું નહિ.” એમ ધારવાનું એક બીજું કારણ પણ હતું. એક દિવસ મેળામાં

પાકિન્ડ સીલોક રહ્યા હતા. તેમ છતાં એ પત્ર બારતવર્ષ પહોંચે તે પહેલાં
તો તેમની પામે માત્ર ૬૦-૭૦ પાકિન્ડજ સીલોક રહ્યા હતા. વિદેશમાં
પામે દ્રવ્ય હોય અથવા પામે જે કાંઈ આધાર હોય તે ખુદી જતાં કોના
મનમાં બચતો. મેંચાર ન ચાલે વાર ? શરવાતમાં સ્વામિજીને પણ એવો
બધ થયો હતો. તેમણે પત્રમાં લખ્યું હતું કે: “જો તમે ધીરજુ દ્રવ્ય
મોકલી મળે છ માસ પર્વત આ સ્થળે રાખી શકો તો મળે આશા છે કે:
સર્વ પ્રકારની સમસ્યા યજ્ઞ જશે એટલા સમયમાં મહારી દૃષ્ટિએ જે કાંઈ-
કાંઈ કટકો મળી આવશે તે ગ્રહણ કરી આ વિપદસાગર તરવાનો યત્ન
કરીશ. જો મહારા બરણ પોપણનો કાંઈ માર્ગ અદ્વિ મળી આવશે તો
તુર્ત તમને તાર કરીશ x x x જો તમે મળે આ દેશમાં
રાખવા માટે દ્રવ્ય ના મોકલી શકો તો આ દેશમાંથી બારતવર્ષમાં પાછા
શરવા માટે પણ થોડુંક દ્રવ્ય મોકલજો. એ સમય દરમ્યાન જે કાંઈ શુભ
સમાચાર મળશે તો તમને પત્ર અથવા તારફારા નિવેદન કરીશ. “કેમલ”
દ્વારા તાર કરતા પ્રત્યેક ચપ્પ માટે રૂપિયા ચાર આપવા પડે છે.” x જો કે
એ વિપદ અને નિરાશામાં તેઓ ક્ષણિક વિચલિત થયા છતાં તેમણે હૃદયનું
બળ શુભાશુ નહતું. અન્ય કાંઈ મનુષ્ય હોત તો આવી સ્થિતિમાં તેનું શું
થાત તે કહી શકાતું નથી. જો કે તેઓ ક્ષણવારને માટે ક્ષિતિ આત્મ
વિસ્મૃત થયા હતા પણ આસાધારણ પ્રતિભા અને ધૈર્ય-મગવડે તુર્તજ
પોતાનો માર્ગ પોતાને સ્વયં કરી લીધો. ધીમે ધીમે સર્વ વિષયોની સમસ્યા
થવા લાગી. ધીમે ધીમે અમેરિકાના શીખંત-આગરદાર અને પ્રસિદ્ધ મનુષ્યો
સાથે તેમની ઓગળાણ થવા લાગી. એમાંના એક ગૃહસ્થ, હાર્વર્ડ વિશ્વ-

x પરંતુ આ પત્રમાંજ તેમણે ટૂંક પ્રતિજ્ઞાનો પરિચય આપ્યો હતો. તેમણે
લખ્યું હતું કે “હું સદાજ્ઞમાં સંકલ્પ લાવ કરી શકું એમ નથી. હારણ કે:
મળે શ્રી ભગવાનનો આદેશ પ્રાપ્ત થયો છે.” આ પત્ર લખરથી જાણી રાક્ષસ છે
કે: આ સમયે તેમણે ધર્મ-મદ્દ-સહાયમાં પ્રવેગ કરવાની આશાનો એક પ્રકાર
સ્વામી કહ્યો હતો તેમ છતાં અન્ય કાંઈ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થયે દેશમાં દિંદુ ધર્મ
પ્રચાર માટે યત્ન કરવાનો તેઓ સંકલ્પ કરતા હતા. જો અમેરિકામાં ન બની
શકે તો ઉપરે કહેલું જવાની તેમણે ધારણા રાખી હતી.

વિદ્યાલયના ગ્રીક-ભાષાના પ્રોફેસર સુપ્રસિદ્ધ J. H. Wright (જે. એચ. રાઇટ) સાહેબ સાથે સ્વામિજીને એક દિવસ ચાર કલાક પર્વત વાર્તાલાપ થતાં તેમની અતિ અદ્ભુત વિદ્યા, જ્ઞાન અને પ્રતિભા જોઈ તેઓ એટલા બધા મુગ્ધ થયા કે: સ્વામિજીને 'ધર્મ' મહાસભામાં, હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિ રૂપે ઉપસ્થિત થવા માટે તેમણે અતિશય આગ્રહ કર્યો અને કહ્યું કે: "અમેરિકન જાતિ સાથે પરિચય કરવાનો એજ એક ઉપાય છે. એ કાર્યમાં જે વિદ્યુત ઉપસ્થિત થાય તેમ હતાં તે સર્વ તેમણે રાઇટ સાહેબને સ્પષ્ટ રૂપે કહી સંમળાવ્યાં. ચૂપ્પ વિદ્યુત એ હતું કે: તેમને કોઈ જોળખતું નહતું. તેમની વિદ્વતા જાણતું નહતું. તેમજ હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિ હોવાનું કોઈ પ્રમાણપત્ર તેમની પાસે નહતું. એ સાંભળી રાઇટ સાહેબે કહ્યું કે: "To ask you, Swami, for your credentials is like asking the sun to state its right to shine!" (સ્વામિજી! આપની પાસે પ્રમાણ-પત્ર માંગવું અને સૂર્યને તેનાં કિરણો પ્રકટ કરવાનો અધિકાર પૂછવો એ બન્ને એક છે.) ત્યારપછી સ્વામિજીને ધર્મ-મહાસભામાં હિંદુધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉપસ્થિત થવા માટે જે જે પ્રકારનો બંદોબસ્ત કરવાની આવશ્યકતા હતી તે સર્વ કામ કરવાની તેમણે કબુલત આપી. ધર્મસભાના ધણા પ્રખ્યાત, વિદ્વાન અને શ્રીમાન પુરોહિ સાથે પ્રોફેસર સાહેબને સારો પરિચય હતો, વળી પ્રતિનિધિ-નિર્વાચન-સભાના સભાપતિ તે પ્રોફેસર સાહેબના છાત્ર મિત્ર હતા. તેમને તેમણે પત્ર લખ્યો કે: "There is a man who is more learned than all our learned professors put together." અર્થાત્ આપણી સર્વની વિદ્યા એકત્ર કરતાં જે કાંઈ થઈ શકે તેના કરતાં પણ આ માણસ (સ્વામિજી)ની વિદ્યા વિશેષ છે. પછીથી પ્રોફેસર સાહેબના જાણવામા આવ્યું કે: સ્વામિજી પાસે વિશેષ દ્રવ્ય નથી, ત્યારે તેમણે સ્વામિજીને ચિકાગોની એક ટિફ્ટ મંજૂરી આપી. અને ગ્રામ્યદેશના પ્રતિનિધિયોના નિવાસની અને ભોજન કરવાની બ્યવસ્થાનો દાર્પભાર જે કમિટિના હાથમાં હતો તેમના ઉપર પણ એક ભલામણ-પત્ર લખી આપ્યો. આમ યવાથી

પોતાના ઉપર ધનરત્નો અપાર કરણા એક સ્વામિજી તેની વિશેષ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

પરંતુ જેમ સૂર્યના પ્રકાશ ચર્વાં પડેલાં શત્રુનો ઘેર અંધકાર દશે દિશામાં પ્રસરેલો એવામાં આવે છે તેમ પ્રમાણે જગત્ સમક્ષ સ્વામિજીની વિશ્વ વ્યાપિની પ્રતિમા ગ્રહીત થાય તે પડેલાં ઘોડા વખત તેમને પણ કેટલીક અગવડો, દુર્ઘટના, અને તિરસ્કાર ભોગવવો પડ્યો હતો! સ્વામિજી ચિકિત્સા જવા ટ્રેનમાં બેસા ત્યાંજ તેમને ટ્રેનમાં એક ધનવાન વ્યાપારી સાથે સુસાઠાત અને વાર્તાલાપ થયો. ચિકિત્સામાં જવાના સ્થાનનો બરાબર પતો ટ્રેનમાં સાથે બેઠેલા એક વ્યાપારીએ આપવાનું કહ્યું હતું પરંતુ ટ્રેનમાંથી ઉતરતી વખતે ગડગડ અને ઉતાવળને લીધે તેમ કરવાનું તે બૂલી ગયો. તે તો સ્વામિજીને મળ્યા વગર જ ચાલ્યો ગયો. એ વિષદ ઉપર એક ખીજી વિષદ આવી પડી. રાષ્ટ્ર સાહેબે ધર્મ-મહાસભાના દર્શન સ્થળનું ડેકાણું લખી આપ્યું હતું તે કોણ જાણે ક્યારે પડી ગયું! ચિકિત્સા ઉતર્યા પછી સ્વામિજી જાણે બહાવરા ખતી ગયા! ડેકાણાની ખતર વખત ક્યાં જવું? બે ચાર વહેમાનુજીએ તેમને પૂછ્યું પરંતુ આ કાંઈ ભારતવર્ષ નથી કે બધા જ જવાન દેવા તૈયાર હોય! આ તો પાશ્ચાત્ય દેશ છે! બધા જ ઉલોગી છે! બધાની કાણે કાણુ ઉપયોગી છે! જવાન દેવાના પણ અહિં તો પૈસા પડે છે! જ્યાં પૈસા પૈસા ને પૈસાની જ વાત ત્યાં જવાન દેવાનો પરોપકાર કોણુ કરે વાં? એવો નવરો કોણુ હોય કે એવા માણસોને જવાન દેતો શરે! સ્વામિજી તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા! ચિકિત્સા મોઢું વિશાળ ચહેરો છે! કોઈ કોઈની ખતર લે તેમ નથી! સ્વામિજી ઉતર્યા તે સ્થાન ચહેરની ઉત્તર-પૂર્વ દિશા હતી. ત્યાં જર્મનીનો નિવાસ હતો. તેઓ તો સ્વામિજીની વાતચિતમાં સમજી ચક્રા પણ નહિ. ઉલટા તેમને કાકો સમજી તેમનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. અધૂરામાં પૂરું સન્ધ્યાદેવીએ જગત્ ઉપર પદાર્પણ કર્યું. જરા જરા અંધકાર થવા માંડ્યો. એટલે સ્વામિજીની મુંઝવણ વધવા લાગી. કોઈ માણસે તેમને હોલસ સૂદાં જતાની નહિ, તેથી નિરાશ થઈ રહેવોના માલ બરવાની ગુસ્સા ઓફિસના કમ્પાઉન્ડમાં એક મોટા ખાલી

હજીઆમાં સમસ્ત શત્રિ નિવાસસ્થાન કરી ત્યાજ જગદીશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. શિવ! શિવ! વિધાતાની લીલા કોણ સમજી શકે એમ છે? બે દિવસ પછી તો સમસ્ત અમેરિકાની પ્રજા જે મહા પુરુષના દર્શન કરવા દોડોડોડી ઠગનાર છે તે જ મહાત્માની આજે કેવી દશા છે? મધ્યસ્થ બલિયસિ! પ્રાતઃકાળ થતા જ સ્વામિજી એક સુંદર તળાવ ઉપર યજ્ઞ શહેર તરફ ગમન કરવા લાગ્યા. તે રસ્તા ઉપર કરોડાધિપતિયોના મહેલો આવેલા હતા. તેમને અત્યંત લુધા લાગી હતી તેથી નિરૂપાયે તેઓ ઘેર ઘેર બિક્ષા માગવા લાગ્યા. સન્યાસી તો ચિરકાલ ભિક્ષુક જ છે. એમાં વળી લજ્જા કેવી? પરંતુ આ કાષ્ઠ ભારતવર્ષ નથી કે સાંધુ ફકિરના દરોન કરતા જ લોકો તેમના ચરણમાં સાક્ષાત્ દણ્ડવત્ પ્રણામ કરે! કરોડાધિપતિયોના નોકરોએ મલિન પહેરવેશ અને ઉતરેલું મલિન મુખ જોઈ સ્વામિજીનો તિરસ્કાર કરી દાર આગળથી કાઢી મૂક્યા. કેટલાકે તો અપમાન પશુ કર્યું. કોઈએ બગડાટ કરતા કરતા બારણા બંધ કરી દીધા. સ્વામિજી કહેવા લાગ્યા કે: “ભાઈ! બિક્ષા ન આપો તો અકચલ નહિ” પણ “પાર્મા-એન્ટ ઓફ રિલિજીયન” તું સ્થાન તો ખતાવે. પરંતુ કોઈએ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જ આપ્યો નહિ. તેઓ નિરાશ હૃદયે માર્ગની એક બાજુએ બેસી પડ્યા. હજારો નિરાશામાં પણ આશાનું એક કિરણ હોય છે. સ્વામિજીને પણ તેમજ થયું. તેઓ હમેશા નિરાશાના ઘેર અંધકારમાં અટવાતા હતા તેમાં પણ આશાનું પ્રકાશિત કિરણ જોઈ શકતા. તેઓ કદી પણ નિરાશ થાય એવા નહતા. સ્વામિજી જે સ્થાન પર બેસી નિરાશ હૃદયે મા જગ-દંબાતું રમણ કરી રહ્યા હતા તે જગદંબાએજ તેમની પ્રાર્થના સાંભળી. તેમના સ્થાનની સહાનેના એક સુંદર મકાનમાંથી એક ઓએ નિકળી આવી સ્વામિજીને પૂછ્યું: “મહાશય! શું આપ ધર્મ-મહાસમાના એક પ્રતિનિધિ છો કે?” સ્વામિજીએ કહ્યું: “હા. તેમ જ છે. પરંતુ મ્હારી પામેથી ઠેકાણું ખોવાઈ ગયું છે, તેથી મ્હારી આવી દુર્દશા થઈ છે.” રમણીએ તુર્તજ તેમને પોતાની પાછળ આવવા કહ્યું અને પોતાના મકાનમાં લઈ જઈ નોકરોને બોલાવી સ્વામિજીની યથાપોજ્ય સેવા સુઝુપા કરવાની આજ્ઞા કરાવી.

તેમને માટે બોજન તૈયાર કરાવ્યું. બોજન કર્યા પછી શરીર સ્વસ્થ થતાંજ તેમને પોતાની સાથે ધર્મ-મહાસભાની ઓફિસમાં લઇ જવાનું આધાસન આપ્યું. વિધાતાનું એ વિધાન જોઇ સ્વામિજી અતિશય વિસ્મય પામ્યા હતા. પરમાત્માની એ લીલા કોણ કળી શકે એમ છે ? મા જગદંમાની આગામાં કોણુ વિન નાંખી શકે એમ હતું ? સાક્ષાત્ તેજોજ એ રમણીના મનમાં પ્રવેશ કરી સહાયતા કરી હશે તો કોણુ જાણી શકે એમ છે ? પાછળથી સ્વામિજીએ માતૃશિષ્ટી તે અમેરિકન રમણીનો પરિચય મેળવ્યો હતો અને તેના સ્વામી તથા સન્તાનાદિ સાથે વિશેષ મિત્રતાના બંધનમાં બંધાયેલા હતા, રમણીના પતિનું નામ મિ. જ્યોર્જ કમ્પ્સ, હેલ હતું. તેઓ ચિકાગોના એક આખરદાર શ્રીમંત હતા.

ઉપરોક્ત બનાવ ઉપરથી સ્વામીજીના મનમાં દ્રઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો કે: “ પરમેશ્વર કાણે કાણે મહારી સાથે રહી મહારૂં રક્ષણ કરી રહ્યા છે. ”

થોડીવાર વિશ્રાંતિ લીધા પછી અમેરિકન રમણી સ્વામિજીને પોતાની સાથે ધર્મ મહાસભાની ઓફિસમાં લઇ ગઇ. સ્વામિજીએ ત્યાં ભક્તમયુ-પત્ર આપ્યો. એટલે તેઓ એક પ્રતિનિધિની ગણવામાં આયા. તેમ થવાથી પ્રાર્થ દેશસ્થ પ્રતિનિધિયોની સાથે તેમને નિવાસસ્થાન મળ્યું.

ચિકાગોની-ધર્મમહાસભા.

{~~-----~~ ઈ. સ. ૧૮૯૩, તા. ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર સોમવારને દિવસે દેશ }
 ૩ {~~-----~~ વાખાને સમયે ચિકાગોમાં ધર્મ-મહાસભાની }
 પ્રથમ બેઠક થઇ. એ સભાએ અનેક કારણને લીધે જગતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે, સ્વામિજીએ પોતે એક સ્થળે લખ્યું છે કે:—

“ ચિકાગોની મહાસભા એ એક મહાન બ્લવસાય હતો. તે સભામાં અનેક દેશની ધર્મ-પ્રચારક મહાગોયેના પ્રતિનિધિયો ઉપસ્થિત થયા હતા.

ચિકિત્સા મહા મંડળમાં કેથોલિક સમ્પ્રદાયવાળાઓએ વિશેષ ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો. પ્રોટેસ્ટન્ટ સમ્પ્રદાય ઉપર જ્ય મેળવવાની તેમને શ્રદ્ધા હતી. તેજ પ્રમાણે સમગ્ર ખ્રીસ્તી જાતિએ હિન્દુ, બૌદ્ધ, મુસલમાન, વગેરે સમ્પ્રદાયના પ્રતિનિધિઓને ઉપસ્થિત કરાવી સ્વ-મહિમાના હુંડળી વગાડવાનો સારો લાગ માન્યો હતો.”

સત્ય છે કે ચિકિત્સાની મહાસભામાં, સભ્ય જગતના, વિદ્વાન સમાજ દ્વારા આદર પામેલા અનેક વિદ્વાનોનો સમાગમ થયો હતો. એ સભા ભરવાનો પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય ગમે તે હોય પણ પરિણામે તે અતિ અદ્ભુત, અણુધાર્યો મહાન શુભ ફળદાયક નિવડયો હતો. એ સભા ભરાવાથી પાશ્ચાત્ય ધર્મ અને સભ્યતા સાથે જગતના અન્ય ધર્મ અને સભ્યતાની તુલના થવાનો વિશેષ સુયોગ ઉપસ્થિત થયો હતો તેમજ પાશ્ચાત્ય જાતિ-ઓમાં એક નૂતન વિચાર-તરંગ પ્રવાહિત થયો હતો. એટલું તો સર્વને એકઠે અવાજે કબૂલ કરવુંજ પડે છે કે એ મહાસભા ભરાયા પછી સમગ્ર માનવ જાતિની ધર્મ દ્રષ્ટિ, ક્ષુદ્ર સામ્પ્રદાયિક મતવાદ કરતા બહુ ઉચ્ચ પડે સ્થપાઈ છે. એ સભાની વૈજ્ઞાનિક-શાખાના પ્રમુખ માનનીય મિ. માર્વિન મેરી રેનેસે લખ્યું છે કે—

“મહાસભાના કાર્યક્રમ ઉપરથી ખ્રીસ્તી-જગતને, વિશેષતઃ યુક્ત રાજ્યનિવાસી જનોને, એક મૂખ્ય ફળ અને મહત્ત્વશીક્ષા તો એ મળ્યા છે કે જગતમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ સિવાય બીજા અનેક પ્રજાસાધારણ એવા ધર્મ જોવામાં આવ્યા છે કે જે દાર્શનિક મહત્વતા, તત્વજ્ઞાન પ્રવેશ, સ્વતંત્ર અને સતેજ વિચારશીલતા, સર્વ જીવાત્માઓ પ્રત્યે મનુષ્યોચિત ‘દારતા’ અને અકપટ મમતા દર્શાવવામાં, ખ્રીસ્તીધર્મ કરતાં અનેક દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે. વળી તેમનું નૈતિક સૌદર્ય અને કાર્ય તત્પરતા ખ્રીસ્તી ધર્મ કરતાં મહત્ત્વ તલ જેટલી પણ ઓછી નથી. સભામાં ખ્રીસ્તી ધર્મ સિવાય બીજા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ હાજર થયા હતા. તેમનાં નામ—હિન્દુ ધર્મ, જૈન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, યાદુની ધર્મ, ડ્રાકુલોર ધર્મ, સિન્ડો ધર્મ, મહમ્મદીય ધર્મ અને પારસી ધર્મ.”

ચિરમરણીય સોમવારને દિવસે ચિકિત્સા સિદ્ધ-આસાદ (Art

Institute) નામક ભવ્ય વિશાળ દિવાનખાનામાં (Hall of Columbus) હોલ ઓફ કોલમ્બસમાં એ સમાનો મિલાવડો થયો હતો. ચરવાતમાં ડૉ. બેરોઝ (Dr. Barrows) મહોદયે કેટલુંક વિવેચન કરી સમાનો ઉદ્દેશ્ય વ્યક્ત કર્યો પછી મથારીતિ ભગવત પ્રાર્થના થઇ અને તે પછી સમાનું કાર્ય આરંભ કરવામાં આવ્યું. તે એક મહાન ગંભીર દ્રશ્ય હતું! મનુષ્ય-જાતિમાંના એકસો વિશ કરોડ નરનારીના પ્રતિનિધિરૂપે લગભગ છ સાત હજાર મહાન પવિત્રો તે સ્થળમાં એકત્ર થયા હતા. સર્વના મધ્ય સ્થળમાં ઉચ્ચ સિંહાસન ઉપર પાશ્ચાત્ય જગતના રોમન કેથોલિક સમ્પ્રદાયના મૂખ્ય ધર્મનાયક કાર્ડિનલ ગિબ્બોન્સ (Cardenal Gibbons) બિરાજ્યા હતા, અને તેમની જમણી અને ડાબી બાજુએ વિચિત્ર પહેરવેશ ધારણ કરેલા પ્રાચ્યદેશના ધર્મ-પ્રતિનિધિઓના કક્ષન ચતાં હતા. સ્વામી વિવેકાનંદજી, પણ તેમાંજ બિરાજ્યા હતા. તેમના શરીર ઉપર હળવસ રક્ત વર્ણનો પાસાખંધી ઝખ્ખો, મસ્તક ઉપર ભગવા રંગનો મ્હોટો મુંદર ફેંટો, અને મુખમધ્યે ઉપર અપૂર્વ તેજસ્વિતા હોવાથી સર્વની દ્રષ્ટિ તેમના તન્મજ આકર્ષાઈ હતી. તેમની બાજુમાં બાહ્ય-સમાજના નેતા પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર અને નગરકર તથા સિંહવહિષથી આવેલા બૌદ્ધ ધર્મપાત્ર બેઠા હતા. એ સિવાય રોમન કેથોલિક સમ્પ્રદાયના સેંકડો આર્કબિશપ, બિશપ, ધર્મ-તત્ત્વવિત, ધર્મયાજકો અને જગતના મૂખ્ય મૂખ્ય દાર્શનિક તેમજ વૈજ્ઞાનિક મહાન વિદ્વાનો બિરાજ્યા હતા. આ અજૂતપૂર્વ કાર્પની તેપારી કરવા માટે કેટલાંક વર્ષ વ્યતીત થયાં હતા. સમાગ્ર એકાદ હજાર નિર્મંધો વાયવામાં આવ્યા હતા. આ ઉપરથીજ સમાની ભવ્યતાનું કિમિત્ત સ્વરૂપ વાયકોની કલ્પનામાં ઝગતી ચડતી. અનુક્રમ સંખ્યા અનુસાર સ્વામી વિવેકાનંદજીનું સ્થાન ત્રિશૂક પ્રતિનિધિઓ પછી નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

આવી વિરાટ દેખાસમા સમક્ષ હોવા રહી ભાષણ કરતાં ભલમલા મહાન વક્તાનું હૃદય કંપાવમાન થાય એમાં આશ્ચર્ય શું? એવી સ્થિતિમાં ત્રિશ વર્ષનો નાદાન મણીતો એક વિદેશી યુવક ઉપરોક્ત મહાન સમા સમક્ષ ભાષણ કરવા તત્પર થાય એ કેવું સાહસ હોવાય વાઈ? પ્રથમ તો

સ્વામિજીએ એ કાર્યને જોઈલું સહેલું ધાર્યું હતું તેટલું ત્યાં ઉપસ્થિત થયા પછી કદિન જણાયું. તેમની પહેવાના પ્રતિનિધિઓએ અનુક્રમે બાપણો કર્યા પછી સ્વામિજીનો વારો આવ્યો. પ્રમુખે બાપણ કરવા માટે તેમનું નામ પોકાર્યું, પરંતુ સંકાય વશ થઈ તેઓ બોલ્યા કે: “ના, હમણાં નહિ.” એ પ્રમાણે પાંચ સાત વખત તેમને બાપણ કરવા કહ્યું પરંતુ વારંવાર “હમણાં નહિ. હમણાં નહિ.” એમજ કહેવા લાગ્યા. તેમના મનોભાવ જોઈ પ્રમુખ સાહેબે અનુમાન કર્યું કે: તેઓ બાપણ કરશે નહિ. અંતે મધ્યાહ્ન પછી છેલ્લી ધડીએ પ્રમુખ સાહેબે તેમને કહ્યું કે: “જો બાપણ કરવું હોય તો હમણાજ કરો, નહિ તો પછીથી વખત આપવામા આવશે નહિ.” આ વખતે સ્વામિજીએ વિચાર્યું કે હવે બેસી રહેવું નિરર્થક છે. પુનઃ આવો સુવર્ણ-યોગ મળશે નહિ. તુરંતજ તેઓ ઉભા થયા. ક્ષણવાર નેત્ર મીચી શ્રીગુરુદેવનું અને શ્રીજગદંબાનું ધ્યાન ધર્યું. આ ધ્યાન તે કાંઈ સામાન્ય હતું? એ તો હૃદયની શુદ્ધિમા પ્રવેશી ચતું હતું. તુરંતજ આત્મદેવ જાગૃત થયા. તેમણે નેત્ર ઉઘાડ્યાં તે વખતે તેમનું મુખમણ્ડલ લાવચોડી થઈ ગયું હતું. તેમણે એક વખત ત્યાં બેઠેલા સર્વ પ્રતિનિધિ જંધુએ ઉપર દ્રષ્ટિપાત કર્યો. તે પછી દેવી સરસ્વતીને પ્રણામ કરી, સભામા બેઠેલા નર-નારીઓને મંબોધન કરી બોલવાની શરૂવાત કરી: “Sisters and Brothers of America!” (અમેરિકાનિવાસી બાતા અને ભગિનીયો!) એ શબ્દોઆર થતાજ આરે દિશામાથી તાલીયોનો ગગડાટ થવા માડ્યો. કાન બહેર મારી ગયા! અન્ય સર્વ પ્રતિનિધિઓએ પ્રચલિત નિયમાનુસાર Ladies and Gentleman, (શ્રદ્ધસ્યો અને સન્નારીઓ)નું મંબોધન કર્યું હતું તેથી સ્વામિજીદ્વારા તુરંત મંબોધન સામગતાજ જાણે સર્વના હૃદય સાથે વક્તાના હૃદયમા સમાયલી અપૂર્વ પ્રેમભાવનાનો મંબોગ મંધાયો. તેમણે ક્ષણવારમાં તો સમગ્ર માનવજાતિનું અકષત્ર અનુભવ્યું. શ્રોતાજનોના હૃદયનો ઉત્સાહ-પ્રવાહ યોભતોજ નહિ. સેંકડો શ્રોતાજનો ઉભા થઈ ગયા, અને તાલીયોની પ્રચલ્લગ્નના કરી મક્કનની બી તો કમ્પાવવા લાગ્યા! તેનું કારણ સ્વામિજી સમજી શક્યા નહિ. ઓચિંતુ આ શું

થયું! શ્રોતાજનો! મહારા ઉપર ગુસ્સે થઈ ઉઠ્યા કે શું? આટલો બધો તાલીયોનો ગડગડાટ શા માટે? થોડી ફાલ પર્વત સ્તબ્ધ થઈ તેઓ નિશ્ચલ-ભાવે ઉભા રહ્યા, પરંતુ એકાએક તેમના સમજવામાં આવ્યું કે: આ તો સર્વ આઘાતક્રિત મા જગદંબાની લીલા છે! તેઓ સમજી શક્યા કે: સ્વયં મહાશક્તિ તેમની પાછળ ઉભાં રહી તેમને સદાય કરી રહ્યા છે. તત્કાલાત્ સ્વાભાવિક સાકસ તેમના હૃદયમાં જાગૃત થયું. તેમનું અંતઃકરણ અગણિત બળથી ભરપૂર થઈ ગયું. તેમના હૃદયના બંધ દાર ઉઘડી ગયા. તેમની બાપણનો કુવાનો કુટ્યો પ્રથમ બે મિનિટ પર્વત તો વારંવાર ચલન કરવા છતાં પણ તેઓ શ્રોતાજનોનો હિસાહ યોજાતી શક્યા નહિં. ત્યારપછી જ્યારે શ્રોતાજનો શ્વેત ધર્મ બેઠા ત્યારે તેમણે ધીર ગંભીર સ્વરે પ્રાણ-સ્પર્શી ભાષામાં પોતાનું બાપણ શરૂ કરી અંતે શ્રોતાજનોનાં હૃદય આકર્ષણ કરી સમાપ્ત કર્યું. પ્રથમ દિવસે તો તેમણે એક મંક્ષિત બાપણ કર્યું હતું કિંતુ મંક્ષિત હોવા છતાં તેમના જેવા ઉદાર, વિશ્વજનીન ભાવ કોઈના બાપણમાં જોવામાં આવ્યા નહોતા. સર્વ પ્રતિનિધિયોએ પોતપોતાના સમુદાયના પક્ષનું સમર્થન કરવા માટે બે ચાર કથન કર્યા હતા, પરંતુ સ્વામિજીના બાપણમાં સામગ્રીયિકતાનો અંશ માત્ર પણ નહોતો. તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું હતું કે: “સર્વ ધર્મનું ગન્તવ્ય સ્થાન એકજ છે.” તેમણે પરમહંસદેવના ચરણ સમીપ બેસી ધર્મના જે વિશ્વજનીન મૂલતરવોનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેજ સુવિરત્ત ભાવે, સ્પષ્ટરૂપે જગત-સમક્ષ નિવેદન કર્યું. તેમનું બાપણ સમાપ્ત થતાજ સન્નામાં પધારેલા લોકોનો મ્હોટો ભાગ તેમના ઉપર પ્રેમ દર્શાવી તેમના મતનું સમર્થન કરવા લાગ્યો. સર્વે તેમના પક્ષમાં બળવા પામ્યા, મિનિટમાં તો અર્ધો પૃથિવિએ તેમના ચરણ વળે પ્રણિપાત કર્યો. રક્તપાત કર્યા વિના આ પ્રમાણે અદ્ભુત વિજય પ્રાપ્ત કર્યાનું જગતના ઇતિહાસમાં કોઈએ દેદી સાબળું હશે કે નહિ તે માટે સંદેહજ છે. ગમે તેમ પણ એક પાષ વગરના, નિઃસહાય, તરણ હિંદુ સંન્યાસીએ, ઝોગશ્ચિન્મી શતાબ્દીની સમ્યક્તાવિદ્યેશિત પ્રયોગિમાં અસાધ્ય કાર્ય સાધ્ય કરી જતાનું.

પ્રથમ દિવસે બાપણ પૂરૂ થયા પછી Why we Disagree? (આપણામા મતભેદ છે તેનું કારણ શું ?) એ વિષય ઉપર એક ટુંક બાપણ આપ્યું હતું. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર પહેલા સ્વામિજીએ બીજું કોઇ બાપણ કર્યું નહતું. ૧૫ મી તારીખે તેમણે Papers on Hindustan નામક હિન્દુ ધર્મ સમ્બંધી મુખ્યસિદ્ધિ પ્રગ્રંથ વાચી મંમળાબો હતા. એમાં ધર્મ, દર્શન, અને મનસ્તત્ત્વનો સાર અતિ સ્પષ્ટ રૂપે અર્થવામા આબો હતા. સભામા સ્વામિજી સિવાય અન્ય ભારતનિવાસી અથવા કોઈ બંગાળી નહતા એમ નહિ, પરંતુ માત્ર તેઓ એકલાજ સર્વ-ધર્મ-સમ્મત, વેદાન્ત પ્રતિપાદ્ય હિન્દુ ધર્મના મુખપાત્ર સ્વરૂપ હાજર થયા હતા. તેમણે જ બહુવચ્ચ એકત્વ-દર્શનનો ઉપાય દર્શાવ્યો અને ધર્મ મંમંધી પાશ્ચાત્ય જાતિયોના અનેક ભૂલ ભરેલા મંસ્કાર સ્પષ્ટ રૂપે કહી મંમળાવ્યા હતા. તેમા નીચેલા કેટલાક સિદ્ધાન્તો પણ તેમણે કહ્યા હતાઃ—

૧. મનુષ્ય માત્ર આત્મા છે. તેથી સ્વરૂપતઃ મનુષ્ય અને પરમાત્મામા કાંઈ પણ ભેદ નથી. (આ વાક્ય દ્વારા ખ્રિસ્ત ધર્મનો Doctrine of original sin અર્થાત્ જીવ માત્ર સ્વાભાવિક રીતે જ પાપી છે. એ વિચારનું ખરડન થઇ મનુષ્યનું દેવતા પ્રતિપાદન કરવામા આબું.)

૨. સૃષ્ટિ અનાદિ અને અનન્ત છે અને વિશ્વ પ્રસવિની શક્તિ Cosmic energy ધણે ભાગે વધ-ઘટ થઇ શકતી નથી. તેથી સૃષ્ટા અને સૃષ્ટિ, એ બન્ને સમાન-અંતરની રેખાની પેઠે સાથે સાથે જ ગતિમાન થઇ રહ્યા છે. (આ વાક્ય દ્વારા કોઈ એક નિર્દિષ્ટ સમયે સૃષ્ટિનો આરંભ થયો હતા એ મતનું ખરડન કર્યું હતું.)

૩. વંશ પરમ્પરાગત બાવના (Heredity) જ પોતપોતાના અતીત માનસિક મંસ્કારનું રજ છે. શરીર સાથે એનો કાંઈ પણ મંમંધ નથી. જો યત્ન કરવામા આવે તો અતલ-સ્પર્શી મન-સમુદ્ધ-મંચન દ્વારા પૂર્વ જન્મેના બનાવો સ્મરણ-પટ ઉપર પુનરોદય કરી શકાય. અર્થાત્ જાતિ-સ્મરતા અસમ્ભવિત નથી. (આ વાક્ય દ્વારા પુનર્જન્મવાદનો આભાસ આપવામા આબો છે.)

૪. ધર્મ એ કાંઈ મતવાદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત નથી પરંતુ એ તો અનુ-
ભૂતિ સાપેક્ષ છે.

સુક્રિત અને તર્કની સહાયતાથી ઉપરોક્ત સર્વ નૂતન ધર્મ તત્ત્વ,
વાદ સહિત સત્ય રૂપે મુકા કપડે પ્રકટ કરવા છતાં પણ સ્વામિજીના બાપ-
જીમાં દ્વેષ રૂપી વિષ બરેલી સમાસોચના અચવા કોઇ પણ ધર્મ ઉપર ગેર
બાજબી તીવ્ર આક્રમણ કરવામાં આવ્યું નહતું. સર્વ ધર્મો પ્રત્યે ઉદાર
ભાવનાનું પોષણ, સર્વ જન સમાજની સાથે રહી માનવાત્માનું કલ્યાણ
સાધન, એક બીજાના જે કાંઈ સત્, શુભ અને પવિત્ર હોય તેના આદાન
પ્રદાન દ્વારા સર્વને તે એક લક્ષ્ય પ્રત્યે પહોંચવાના મહત્કાર્યમાં સહાયતા
કરવી, એજ સ્વામિજીના બાપજીનું મૂખ્ય વિશેષત્વ હતું. તેમણે અણીદાર
પત્થર દ્વારા અન્ય ધાર્મિક જનોને પરાજય પમાડવાનો કદી પણ મત્ન
કર્યો નહતો-કારણ કે તેમના હૃદયમાં તેવી કોઈ વિવાદમય જડતા-દ્વેષ
અહંકાર હતોજ નહિ, તો પછી તેમના હૃદયમાંથી એવું કાંઈ નીકળે જ
કેમ? જેના હૃદયમાં જે વસ્તુ બરી હોય તે જ તેમાંથી બહાર નીકળે છે.
વિચારોનું પણ તેમ જ સમજવું. સ્વામિજીના સર્વ-ધર્મ-પ્રેમી હૃદયમાંથી
સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સમાનતાદર્શક વિચારો પ્રકટ થયા હતા. આ રથને તેમણે
વિશ્વ ગ્રેમ દર્શાવ્યો હતો તેથી જ વિશ્વમાનવો તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા
હતા. તેમણે સ્નેહ-મધુર કપડે સર્વ વાદ વિવાદ બંધ કરી સમગ્ર માનવ-
જાતિને એક દૃઢ બ્રાતૃત્વના બંધનમાં બાંધવાનો મત્ન કર્યો હતો. છેલ્લે
દિવસે એટલે ૨૭ મી તારીખે સ્વામિજીએ જે બાપજી કહ્યું હતું તેમાં તેમણે
કહ્યું હતું કે:-

“ ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરેલા મનુષ્યોએ હિંદુ અથવા બૌદ્ધ
ધર્મની દીક્ષા ધર્મ ગ્રહણ કરવાની આવશ્યકતા નથી અથવા હિંદુ અને બૌદ્ધ
ધર્મ ગ્રહણ કરેલા મનુષ્યોએ ખ્રિસ્તી ધર્મ ગ્રહણ કરવાની આવશ્યકતા નથી.
પરંતુ પ્રત્યેક ધર્માવલંબીએ પોતાના ધર્મનું વિશેષત્વ ત્યાગ કર્યા સિવાય
અન્ય ધર્મ સમ્પ્રદાયની એક ભાવનાઓ સમજવી જોઈએ અને ધીમે
ધીમે ઉત્તમ થવું જોઈએ ઉત્પત્તિ અથવા વિકાસનો એજ નિયમ છે.

ધર્મ મહાસભા જગત્તે કાંઈ ખોતલી આપતી હોય તો તે એ જ કે: પવિત્રતા, ઉદારતા, ચિત્ત શુદ્ધિ વગેરે સર્વ સદ્ગુણો એ કાંઈ પણ ધર્મના પોતાના નથી. વળી પ્રત્યેક ધર્મમાં ઉત્તમ ચરિત્રના નર-નારીયોનો જન્મ થયો છે. કદાચ જો કાંઈ સ્વપ્ને પણ એવો વિચાર કરે કે: સર્વ ધર્મોનો ઉચ્છેદ થશે, અને માત્ર તેનો જ ધર્મ પ્રચલિત રહેશે, તો હું અંતઃકરણ-પૂર્વક તેને દ્યાવું પાત્ર સમજીશ અને તેને એટલું જ કહીશ કે: "તમે સત્વર જોઈ શકશો કે: તમારા વિરુદ્ધ-આચરણ હોવા છતાં પણ સર્વ ધર્મોની પતાકા ઉપર લખેલું જોવામાં આવશે કે: "સમર નહિ પણ સહાતા." "વિનાશ નહિ પણ આશિંગન." હન્ક નહિ પણ મિલન "અને શાન્તિ!" (કાંઈ પણ ધર્મ સાથે યુદ્ધ કરો તે કરતા તેને હિનત કરવામાં સહાયતા કરો. કાંઈ પણ ધર્મનો વિનાશ કરવા કરતા તેના શુભ ઉદ્દેશને આશિંગન કરો અને કાંઈની સાથે હન્ક નહિ કરતા તેના શુભ ધર્મ તત્વો સાથે મળતા થાઓ અને શાંતિથી વર્તો.)

સ્વામિજીએ કાંઈ પણ ધર્મ સમ્પ્રદાય ઉપર વાહુ પ્રહાર કરવા એક પણ શબ્દોચ્ચાર કર્યો નહતો. ઉલટું સર્વની ગાનદષ્ટિ વિકાસ પામે એવો જ યત્ન કર્યો હતો. વળી તેમણે ત્યાં કાંઈ પણ ગંહન દાર્શનિક વિચારો દર્શાવ્યા નહતા. સરલ અને સહેલા દૃષ્ટાન્ત દ્વારા, બાળક પણ સમજી શકે એવી ભાષામાં, સર્વ સમાજનો સમક્ષ પોતાનું કથન સ્પષ્ટ રીતે કહી મેંમજાવ્યું હતું. વળી એક બીજું કારણ પણ જાણવા ગોઝ છે. તેમણે કાંઈ પણ મતવાદનો પ્રચાર કર્યો નથી. અન્ય ધર્મવાગ્દાને બગાડાર પૂર્વક પોતાનો ધર્મ કબ્જા કરાવવો એ હમેશા તેમની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ હતું. આ રથને પણ તેમણે તેજ વિચાર પ્રમાણે વર્તન કર્યું હતું. સાધારણ રીતે એવું જ જોવામાં આવે છે કે: સર્વ ધર્મ સમ્પ્રદાયના લોકો પ્રબળનોના અન્ધ વિશ્વાસનો લાભ લઈ તેના મનમાં પોતાનો ધર્મ મત હસાવવાનો યત્ન કરે છે-અરે! તેમ કરવા બહુ બગ્ગ થઈ રહે છે. તેઓ કહે છે કે: "એમ ન કરવામાં આવે તો ધર્મ માર્ગમાં અગ્રસર થઈ ચકાય નહિ." પરંતુ સ્વામિજી એ વિચારથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતા. તેમનું બાળક આધ્યાત્મિક

મનસ્તત્ત્વ (Spiritual Psychology) થી જોતપ્રોત પૂછું હતું. તેમણે રમણ રૂપે સમજાવી આપ્યું હતું કે: “ધર્મ જીવન ગાંઠ કરવા માટે તો કોઈ પણ ધર્મ-મતના પક્ષમાં મત દર્શાવવો અથવા “હું આ ધર્મ-મત ઉપર વિશ્વાસ રાખું છું.” એટલું બોલવાથી કશું વળતું નથી. સત્ય રીતે તો એ ધર્મ-મતાનુસાર જીવન બ્યતીત કરીને એ ધર્મ મત મથાઈ છે કે નહિ તેનું જાતિ-અનુભવ દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. પ્રથમ વિશ્વાસ થકા) પછી જ્ઞાન, અનુભવ અને સાક્ષાત્ દર્શન થતાં જોઈએ. જે મનુષ્યે તત્ત્વ વસ્તુની સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેજ મનુષ્ય સાચો સાધુ છે.” આ પ્રમાણે તેમણે પોતાના અઘૌઠિક-જત્ન દર્શાવતી સહાવવાથી ધર્મ-રાખનાં મુશ્કેલ અને ગૂઢ વિષયો સર્વ શ્રોતાઓનો સમક્ષ નિવેદન કર્યા હતાં.

એ વક્તવ્યોમાં રમણ કેટલે દૂર સુધી વિસ્તાર પામ્યું છે તે નિરપણ કરવાનો સમય હજી પણ ઉપસ્થિત થયો નથી. તેમ છતાં પણ એટલું તો નિશ્ચય પૂર્વક કહેવું જ પડશે કે: એ સમય પછીથી જ પાશ્ચાત્ય જાતિ સમુદયમાં “ધર્મ” નામક વસ્તુએ સમપૂર્ણ રૂપે નૂતન આકાર ધારણ કર્યો છે. જે તેમ નહોતો તો શું આપણે આજે લન્ડનના સેન્ટ પૉલ ચર્ચ નામક સુવિખ્યાત ધર્મ મંદિરની છાયામાં અને અમેરિકાના મુખ્ય મુખ્ય બજાર મંદિરોમાં પુનર્જન્મવાદ અને મનુષ્યના દેવત્વ વિષયક વિચારો અવલું કરવા શક્તિમાન થાત ખરા કે? હા જી પણ નહિ. એ ઉપરથી કહી શકાય કે: સ્વામિજી નવિન-યુરોપીય ધર્મશાસ્ત્રના જન્મદાતા—હતા અને મુખ્યતઃ તેમના જ પ્રભાવથી પાશ્ચાત્ય જગતમાં ધર્મ મંથંધી યુગાન્તર ઉપસ્થિત થયો છે. સત્ય જ કે: ખ્રીસ્તી ધર્મ જગતમાંથી વહન વિલુપ્ત થઈ ગયો નથી પરંતુ સ્વામિજીનાં ઉપદેશથી ખ્રીસ્તી ધર્મ-નાયકો પોતાના ધર્મને નૂતન અણુએ જોતાં શીખ્યા છે, અને પોતાના આદર્શ સમુદાય-વિશેષ રૂપે-એ ધર્મના ઓગીજૂન કરી લીધો છે.

પરંતુ આપણે માટે સ્વામિજીની વક્તવ્યો સર્વ એટલે પરિણામ એટલે ધીજી અટકતું નથી. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે: તેમણે એ વક્તવ્યો દ્વારા આર્થ ધર્મ, આર્થ જાતિ અને આર્થભૂમને, જગતની દૃષ્ટિમાં ઉતાર,

સન્માનયોગ્ય અને પૂજનયોગ્ય બનાવી દીધી છે. જે હિન્દુ જાતિ, બોગ-વિલાસમાં તૃપ્ત રહેનાર પાશ્ચાત્ય જાતિયોની દૃષ્ટિમાં ઘુચ્છ, તિરસ્કારપાત્ર અને અપમાનયોગ્ય હતી, તેનો સ્વામિજીએ અપમાનરૂપી કીચકમાંથી ઉદ્ધાર કરી મહાન્-ઉચ્ચ આસનપર સ્થાપી છે. જગત્ સમજી શક્યું છે કે: હિન્દુઓ પદ્દલિત થવા છતાં પણ અવગણને પાત્ર નથી. તેઓ દીન, દરિદ્ર થઇ સર્વસ્વ શુભાવી બેઠા છે છતાં તેમની પારમાર્થિક સમ્પત્તિ શુભાવી બેઠા નથી. અરે! તેઓ તો અતુલ્ય રત્ન બપડારના અધિશ્વર છે. તેઓ અનન્ત ગૌરવના અધિશ્રી છે, તેઓ વિશ્વના ગુરુપદે નિરાજવા યોગ્ય છે. સ્વામિજીએ હિન્દુધર્મની વિભિન્ન શાખા પ્રશાખાઓને સમગ્ર હિન્દુધર્મ કહી વર્ણવ્યો નથી પરંતુ તેમણે દર્શાવી આપ્યું છે કે: જે ધર્મનો આરમ્ભ વૈદિક ક્રિયા-કાણ્ડથી અને જેનું અંતીમ પરિણામ વેદાન્તમાં છે તેમજ જે ધર્મ બિલભિન્ન આદર્શના મધ્યમાં થઇને અનેક દિશામાં, અનેક ભાવનાઓ સહિત વિસ્તૃત થયો છે, તેજ પ્રાકૃતિક એક અખણ સનાતન-હિન્દુ ધર્મ છે-માત્ર હિન્દુ ધર્મજ નહિ પણ તે વિશ્વવ્યાપી માનવ-ધર્મ છે. કારણ કે: તે સર્વ મનુષ્યોની આકાંક્ષા પૂર્ણ કરવા, સર્વના મનની આશાનો પ્રકાશ પ્રકટાવવા, અને સર્વ હૃદયોની વ્યથા, તૃષ્ણા નિવારણ કરવા, બન્ધનતુ હેદન કરવા, અને દીનતા, ત્રાસ, બય, શોક, દુઃખ દૂર કરવા સર્વપ્રકારે સમર્થ છે.

સ્વામિજીનું અંગ્રેજી-જીવન-ચરિત્ર લખનાર લેખક લખે છે કે:—

“ ચિકગોની વિરાટ ધર્મસમામાં સ્વામિજીએ જે મહાન્ સત્યનો પ્રચાર કર્યો હતો, જે અદ્ભુત આશા-વાણી શ્રવણ કરાવી હતી, તેવો પ્રચાર અને તેવી વાણી, ઇસુખ્રીસ્તની પછી, કોઇ પણ પ્રાચ્ય જમહનિવાસી દ્વારા આ દેશના લોકોએ સાંભળી નથી. સ્વામિજીની ભાવનાઓ, ચિરદિન પાશ્ચાત્યોની ધર્મોન્નતિ અને ધર્મ વિસ્તારના સદાયકરૂપે ગણવામા આવશે અને જગતના ભાવી અધ્યાત્મગાનના મૂખ્ય આધાર-સ્વરૂપ ગ્રંથરૂપે કરવામાં આવશે. ”

વાસ્તવિક જોતાં હિપરેક્ટ કયન શબ્દે શબ્દ સત્ય છે. કારણકે સ્વામિજી પહેલાં જો કે કેશવચન્દ્રસેન અને પ્રતાપચન્દ્ર મજુમદાર જેવા સુવિખ્યાત વક્તાઓએ ધર્મ-પ્રચાર કરવા માટે પાશ્ચાત્ય પ્રદેશ તરફ ગમન કર્યું

હતું, તેમ છતાં તેમનાં બાપણેથી સ્વામિજીના જેવું ઉત્તમ ક્ષણ થયું નહતું. અર્થાત્ તેમનાં બાપણેથી હિન્દુધર્મનું ગૌરવ-પ્રચાર થવામાં એક બિન્દુ જોટલી પણ સહાયતા થઇ નહતી. એના બે કારણો માનવામાં આવે છે. પ્રથમ કારણ એ છે કે: એ બેમાંના કોઇએ પણ સ્વામિજીની પેઠે નિર્ભય ચિત્તે હિન્દુધર્મનો મહિમા ગળવ્યો નથી-તેમના બાપણનો મોટો ભાગ ઇસ્ટીસ્ટના ગુણુ ગાનથી પૂર્ણ હતો. -તેમાં હિન્દુ ધર્મ સંબંધી બે ચાર વિષયો કહેવામાં આવતા તે પણ અતિશય સંકુચિતરૂપે અર્થાત્ ભૂતિપૂજા સંબંધી તો તેઓ કાંઇપણ બોલતાજ નહિ. વળી એ દેશની ધર્મ-શ્રદ્ધા સમયે મજાતાપણું બતાવતા! એક રીતે કહીએ તો તેઓ હિન્દુધર્મને ધુરોપીય પોષાક પહેરાવીને અને તેમાં કાપ-કૂપ કરીને એ દેશના જનસમાજ સમક્ષ ઉપરિચિત કરતા હતા. ખીણું એ કે: તેઓ બન્ને સંસ્કૃત ભાષાથી અજાણ હતા. તેથી એ દેશના વિદ્વાનો તેમના હિન્દુધર્મ-જ્ઞાનની ગહનતા ઉપર જોઇએ તેટલી આસ્થા રાખી શક્યા નહતા. પશ્ચિમપ્રદેશ મોક્ષમૂલરે એક વખત વાર્તાલાપ કરતા પ્રતાપબાણુ સમક્ષ એક મોટું શાસ્ત્ર-વચન બોલી તેના બેના-હારિત્રની પ્રશંસા કરી હતી. તે પહેલાં તેઓ ખીણ પણુ બે ચાર ટુંકાં શાસ્ત્ર-વચન બોલ્યા હતા તે સમયે પ્રતાપબાણુએ માત્ર “હા, ” “ના, ” કહી માત્ર હુકારોજ બોલ્યો હતો. પરન્તુ આટલાં મોટાં શાસ્ત્ર-વચનો સંબંધી અભિપ્રાય જાણવાની મોક્ષમૂલરની ઇચ્છા છતાં પ્રતાપબાણુ શૂન્ય રહ્યા હતા ! અન્તે તેમને કબુલ કરવાની ફરજ પડી હતી કે: તેઓ સંસ્કૃતભાષા બરાબર જાણતા નથી. એક ધર્માચાર્ય-ધર્મપ્રચારક શાસ્ત્રના અર્થ જાણતા નથી એ સાંભળી મોક્ષમૂલરને અતિશય આશ્ચર્ય થયું હતું. વળી એક ખીજ વખત અમેરિકામાં પશ્ચિમ-ઇન્ડિયનની શ્રાદ્ધતિથિ-સ્મારક (Death Anniversary) પ્રસંગે એક સમામાં પ્રતાપબાણુને ગીતાજીના અગ્રિય બાપાન્તરમાંથી એક અધ્યાય બતાવી તેનો મૂળ શ્લોક બોલી સંભળાવવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. તે સમયે પણ પ્રતાપબાણુ મહાજ્ઞ વિષદમાં પડ્યા હતા ! તેના સર્વ કારણોથી તે દેશના લોકો, હિન્દુધર્મ સમજાવી એમની પાસેથી વિશેષ કાંઇ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનું હશે એવું માનવા નહિ! સ્વામી વિવેકા-

નંદજીએ જ એ દેશમાં સર્વથી પ્રથમ ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો બોધ સંમળા-
બોધો હતો અને જરાપણ સંકોચ વગર મૂર્તિ-પૂજનું સમર્થન કર્યું હતું.
બીજાઓને પસંદ પડે તોનાજ ગુણગાન કરવા જેવી મ્હોરખી વાત તેઓ
જાણતા નહતા-તેવો તેમનો સ્વભાવજ નહતો. વળી તેઓ મિથ્યા નિન્દા
કે મિથ્યા પ્રશંસા કરવામાં કદી પણ રાજી થતા નહતા. જે કાંઈ સત્ય
હૃદયમાં સમાધ રહ્યું હોય તેજ જનસમાજ સમક્ષ નિર્ભય ચિત્તે કહી સંમ-
ળાવતા. અકપટ હૃદયે અને અસંકુચિત ચિત્તે હિન્દુધર્મમાં જે કાંઈ ચોખ્ખું
સત્ય સમજ્યા હતા તેનોજ તેમણે પ્રચાર કર્યો હતો. બ્રહ્મચારી શુદ્ધાસ
નામક સ્વામિજીનો એક શ્વેતાંગ શિષ્ય કહેતો કે: "તેમનું જીવનવ્રત જગતના
લોકોને જ્ઞાનદાન કરવું એજ હતું. (His mission was to enlighten
mankind.)" એક બીજો શ્વેતાંગ શૃકસ્ય કહેતો કે: "તેઓ મનુષ્યને
મનુષ્ય બનાવતા." (It was manmaking.) વાસ્તવિક રીતે બન્નેનું
કથન સત્ય છે.

તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બરે સ્વામિજીએ "હિન્દુધર્મ નામક પ્રબન્ધ
(Paper on Hinduism) સમા સમક્ષ વાંચ્યા પછી તા. ૨૦ મીએ
તેમણે "Religion not the crying need of India" (ભારત વર્ષ
ધર્મના અભાવથી પીડિત નથી.) એ શીર્ષક એક ભાષણ આપ્યું હતું.
એમાં તેમણે ટુંકમાંજ સમજાવ્યું હતું કે ભારતવર્ષમાં ધર્મનો જરા પણ
અભાવ નથી. માત્ર પૈસાનીજ તંગી છે. ઉપમંહાર કરતી વખતે તેમણે કહ્યું
હતું કે: પાશ્ચાત્ય જાતિયો પાસે નિર્ધન ભારત માટે સહાયતાની પ્રાર્થના કરવા
મરેજ મ્હાર્ આ દેશમાં આગમન થયું છે. મહાસભાના સમાસદોએ જોયું
કે: તેઓ માત્ર ધર્મ-રહસ્યવેતા અને દાર્શનિક પણિતજ નહિ પણ તે સાથે
મહાન સ્વદેશ પ્રેમિક પણ છે.

તા. ૨૨ મી એ મહાસભાની વૈજ્ઞાનિક-શાખા સમક્ષ સ્વામિજીએ
ભાષણ આપ્યાં હતાં. પ્રાતઃકાલમાં " નૈષ્ઠિક હિન્દુધર્મ અને વેદાન્ત દર્શન
(Orthodox Hinduism and the Vedanta Philosophy)
અને સાંજે "ભારતવર્ષના આધુનિક ધર્મ-સમૂહ." (Modern Religion)

how foolish it is to send mission to his learned nation."

“ધર્મ મહાસભામાં એ (સ્વામિજી) નિર્ણયદેહ સૌથી મૂખ્ય વ્યક્તિ હતા. એમનાં વ્યાખ્યાનો શ્રવણ કર્યાથી સારી પેઠે સમજી શકાય છે કે સુશિક્ષિત ભારત નિવાસીઓ સમક્ષ ખ્રીસ્તી-ધર્મ પ્રચારકો (પાદરીઓ) મોઢલવા તે કેવી મૂર્ખતા છે.”

અહા! કેવી પ્રતિભા! એક માત્ર સ્વામી વિવેકાનંદજીને જોઇ અમેરિકનોએ સમગ્ર ભારતવાસીઓને learned nation (વિદ્વાન જાતિ) કહેવાનો આરંભ કર્યો છે! અહા! તેમણે કેવા ગંભીર નિરાશાજનક સ્વરે કહ્યું છે કે: “હવે ત્યા પાદરી ફાદરી મોઢલવાથી કંઈ વળશે નહિ!”

The Boston Evening Transcript—(ધી બોસ્ટન ઇવનિંગ ટ્રાન્સ્ક્રીપ્ટ) માં પ્રકટ થયું હતું કે:—

“He is a great favourite at the Parliament from the grandeur of his sentiments and his appearance as well. If he merely crosses the platform he is applauded and this marked approval of thousands he accepts in a child like spirit of gratification without a trace of conceit.”

ભાવાર્થ: “અપૂર્વ ભાવના અને આકૃતિને લીધે તેઓ (સ્વામિજી) ધર્મ મહાસભાના એક વિશેષ પ્રિતિપાત્ર થઇ પડ્યા છે. તેઓ માત્ર મંચ (Platform) ઉપરથી ચાલ્યા જતા તે વખતે પણ હજારો તાલીયોના ગડગડાટ થઇ રહેતો. હજારો વ્યક્તિઓદ્વારા મળતો આટલો બધો આદર-મત્કાર તેઓ બાધકની પેઠે સરલ ચિત્તે પ્રાપ્ત કરે છે તેમાં લેશ માત્ર આત્માભિમાન જણાતું નથી.”

વાસ્તવિક જોતાં જાણકને જોએ એવી અકપટતાને લીધેજ સર્વે તેમના પર મુગ્ધ થવા હતા. આવો મહાન વિદ્વાન, આટલી બધી નામના અને ધર, તેમ છતાં લેશમાત્ર અભિમાન નહિ. આયું દૃષ્ય બહુ વિરલ હોય છે. તેથીજ

સ્વામિજી એક વખત બોલ્યાન શહેરમાં ફરવા નિકળ્યા તે જોઈ ઉપરોક્ત વર્તમાનપત્રે પુનઃ પ્રકટ કર્યું હતું કે:—

“Vivekananda is a really a great man, noble, simple, sincere, and *learned beyond comparison with most of our scholars.*”

અર્થાત્ વિવેકાનંદ એ નિઃસંશય એક મહાન પુરૂષ છે. સરલ, અ. કપટી અને અગાધ વિદ્વાન છે. તેમનામાં એટલી બધી વિદ્યતા છે કે: અમારા દેશના બહુજ થોડા વિદ્વાનો સાથે તેમની તુલના થઈ શકે.

The Press of America (ધી પ્રેસ ઓફ અમેરિકા), પત્રમાં લખ્યું છે કે:—

Professor Vivekananda who is of pleasing appearance and young, and being well-fitted with the ancient lore of India, made an address which captured the Congress, so to speak. There were bishops and ministers of nearly every Christian Church present and they were all taken by storm. The eloquence of the man with intellect beaming from his face, his splendid English in describing the beauties of his time-honoured faith, all conspired to make a deep impression on the audience.”

અર્થાત્: “ ભારતની અતીત વિદ્યામાં સુનિપુણ, પ્રિયદર્શન અને તરૂણ વયના આચાર્ય વિવેકાનંદે મહાસભામાં જે બાળ્ય આપ્યું હતું તે સાંભળી સમાજનો સ્તબ્ધ અને મુગ્ધ થયા છે. તે સ્થળે અનેક ખીચાપ અને લગભગ પ્રત્યેક ખ્રીસ્તી સમ્પ્રદાયના ધર્મોપદેશીઓ ઉપસ્થિત હતા. તેઓ સર્વ તેમના (સ્વામિજીના) પ્રભાવથી વિસ્મય પામ્યા હતા. એ મહાપુરૂષની વક્તવ્ય શક્તિ, તેમના મુખમાંથી નિઃસરતી અપૂર્વ સુદ્ધિ-જ્યોતિ, અને તેમના ચિર-સન્માનિત ધર્મનું સૌન્દર્ય વર્ણવવા જતાં તેઓ જે સુંદર

અંગ્રેજી ભાષા બોલે છે તે સમસ્ત એકત્ર યજ ધોતુવર્ગના મનમાં એક પ્રકારની ગંભીર ભાવનાનો મંચાર કરે છે.”

The Interior Chicago (ધી ઇન્ટીરીયર ચીકાગો) પત્રમાં પ્રકટ થયું હતું કે:—

“And yet this was the man who of all speakers on the platform of the Parliament of Religions awoke the most uproarious applause and was called back again and again.”

“તે એજ મનુષ્ય છે કે જેની પ્રશંસા-ધ્વનિથી મહાસભામાં સર્વ કરતાં અધિક કોલાહલ મચી રહ્યો હતો. અને ધોતુવર્ગના અતિથય આગ્રહથી જેને પુનઃ પુનઃ સભામાં આવી હાજર થવું પડતું હતું.”

The New York Critique (ધી ન્યુયૉર્ક ક્રિટિક) માં લખ્યું હતું કે:—

“He is an orator by Divine Right and his strong intelligent face in its picturesque setting of yellow and orange was hardly less interesting than those earnest words and the rich rhythmical utterance he gave them.”

ભાવાર્થ: “વક્તૃતાશક્તિ એ તેમની કમરદાત ક્ષમતા છે. ભગવા વક્તૃથી આગ્રહાદિત અને પ્રતિભાવડે દીપાયમાન ચહેરું તેમનું મુખમણ્ડલ જેમ ચિત્રવત્ મનોહર છે તેજ પ્રમાણે તેમનો કણ્ઠસ્વર પણ વીણા ધ્વનિ જેવો સુમધુર છે. તેમના ચબ્દોન્યાર સાબળતા જ સમજી શકાય છે કે તે અંતઃ તલ બેઠ કરીને પ્રકટ થાય છે.”

વળી અનેક વર્તમાન પત્રો અને માસિક પત્રિકાઓએ સ્વામિજીના સર્વ ભાષણો સમ્પૂર્ણ રૂપે પ્રકટ કર્યા હતા.

Reviews of Reviews (રિવ્યુઝ ઓફ રિવ્યુઝ) પત્રે સ્વામિજીના ભાષણોને “noble and sublime” (અતિમહત્ અને ઉચ્ચ-

ભાવના પૂર્ણ) જળ્યાબ્યાં હતાં. એ પ્રભાણે સેંકડો-હજારો સામયિક પત્રોએ સ્વામિજી સંબંધી અતિશય પ્રસંસાસૂચક અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે. તે સર્વે આ સ્થળે પ્રકટ કરી અન્યત્ર હ્રદ વધારતું નિષ્પ્રયોજન છે. તેમ છતાં જે જે અમેરિકા નિવાસી મહાન પુરુષોએ સ્વામિજી સંબંધી પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે, તેમાંથી બે સર્જનોના અભિપ્રાય આ સ્થળે પ્રકટ કરવા બસ થઇ પડશે.

Hon'ble Mr. Merwin-Marri Snell (માનનીય મિ. મેરવિન-મેરિ સ્નેલ.) કહે છે કે:—

" No religious body made so profound impression upon the Parliament and the American people at large as did Hinduism... And by far the most important and typical representative of Hinduism was Swami Vivakananda, who, in fact, was beyond question the most popular and influential man in the Parliament. He frequently spoke, both on the floor of the Parliament itself and at the meeting of the scientific section, over which I had the honour to preside and on all occasions he was received with greater enthusiasm than any other speaker, Christians or Pagan. The people thronged about him wherever he went and hung with eagerness on his every word... The most rigid of orthodox Christians say of him. *"He is indeed a prince among the men!"*

ભાવાર્થ:—ધર્મ મહાસભામાં હિન્દુધર્મના જોટણી ખીજ કોઇ પણ ધર્મે અસર કરી નથી. એજ ધર્મના સાથી શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ સ્વામી વિવેકાનંદજી છે. મહાસભામાં એમનો પ્રભાવ અને આદર સર્વ કરતાં અધિક થયો છે, તેમાં ધાંધ પણ સંદેહ નથી. એઓ ધણુખડ્ ભાષણો તો કરતા હતા—ખાસ મહાસભામાં તો અવગણન—અને તેની વૈજ્ઞાનિક શાખાની મુદ્દ

સભાઓમાં સુદ્ધાં; (કે જેમાં સભાપતિ યવાનું સન્માન મદારા પ્રાન્ધ્યમ્ આલેખાયલું હતું); અને પ્રત્યેક વખતે ખ્રીસ્તી અને ખ્રીસ્તી નહિ એવા સર્વ વક્તાઓ દરેતાં, ઓતાંગનો એમનેજ (સ્વામિજીને) વિશેષ માનપૂર્વક અભ્યર્થના કરતા હતા. તેઓ જે દિશામાં ગમન કરતા તે દિશામાં લોકોની મોટી ભીડ થઈ રહેતી, અને તેમના મુખનાં પ્રત્યેક વચને સાંભળવા અતિ આતુર થઈ રહેતા. ખ્રીસ્તીઓમાં જેઓ સૌથી વધારે પ્રાચીન વિચારના હતા તેઓ પણ કહે છે કે: “વાસ્તવિક કહીએ તો તેઓ (સ્વામિજી) જ્ઞાનવળતિમાં અલંકાર સ્વરૂપ છે ! ”

ધર્મ મહાસભાની જનરલ કમિટિના સભાપતિ રેવરન્ડ બેરોઝ (Rev. J. H. Barrows) જોડાણે પણ કહ્યું છે કે:—

“Swami Vivekananda exercised a wonderful influence on his audience.” (સ્વામી વિવેકાનંદે તેમના ઓનુવર્ગ ઉપર આશ્ચર્ય ક્ષમક પ્રભાવ વિસ્તાર્યો હતો)

ઉપરોક્ત સર્વ અભિપ્રાયો ઉપરથી સદેએ સમજી શકાય છે કે: અમેરિકન પ્રજાજનોના મન ઉપર સ્વામિજી કેવા પ્રકારનું આધિપત્ય જમાવવા સમર્થ થયા હતા, અને તેઓ પણ તેમને કેવા પ્રકારની થકા અને સન્માનની દ્રષ્ટિએ જોવા લાગ્યા હતા. સત્ય કહીએ તો આ સમયથીજ તેમને કોઈ વસ્તુની તંબી કે કંઈ રત્નું નહતું. અમેરિકાના યિહિત અને શ્રીમન્ત-આમરદાર પરિવાર વર્ગના અનેક ગૃહસ્થો તેમને પોત પોતાને મક્કને લઈ જવાને માટે પરસ્પર સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા. અનુલ સમ્પતિવાળા કુમેર બંદારી જોવા શ્રીમન્તોનાં ગૃહદ્વાર તેમને માટે મુક્ત ઘર ધ્યાં. તેમની સંગતિ દક્ષા-લક્ષરક માની અનેક સજ્જનો આગ્રહપૂર્વક તેમની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. વળી દરલાઃ તેમનાં દર્જન કરીને તેમજ તેમના મુખમાંથી નિઃસરતાં એક એ ઉપદેશ-વચનો ધવલ કરીને પોતાનું જીવન ધન માનવા લાગ્યા. એ મંત્રોથી સ્વામિજીએ પોતે તા. ૨ જ નવેમ્બરે ચિણ્નોથી એક પત્રમાં લખ્યું છે કે:—

“અમેરિકાની દવા મંત્રથી શું લખું ? આ સમયે મને કોઈ વસ્તુની

તંગી નથી. હું અતિ સુખમાં છું. મહારો યુરોપ-પ્રવાસનો ખર્ચ અત્રેથી મળી જાય એમ છે. તમારે કદ સહન કરીને મહેને રૂપિયા મોકલવાની આવશ્યકતા નથી.....મહારા પોપાક વગેરે માટે જે ભારે ખર્ચ વેઠવો પડ્યો છે તે સર્વ બાદ કરતાં હમણું મહારી પાસે ૨૦૦ પાઉન્ડ સીલીકમા છે. મકાન ભાડાનો અથવા ભોજન ખર્ચનો એક પૈસો પણ મહારે આપવો પડતો નથી. દારણ કે: ઇંગ્લાંડ ચતાંજ આ સહેરનાં અનેક સુંદર મકાનોમાં હું નિવાસ કરી શકું છું. વળી હું નિત્ય કોઇ એક ગૃહસ્થનો અતિથિ તો થયો હોઈ છુંજ. અહા! આ જાતિની આટલી બધી વિદ્યા-શોધક વૃત્તિ! આટલી બધી જ્ઞાનપિપાસા! આવું તમે કોઇ પણ સ્થળે જોઇ શકશો નહિં."

વાંચક! એ તેજ વિવેકાનન્દ છે કે જે કેટલાક દિવસ પૂર્વે ભારત-વર્ષના પ્રત્યેક રાજમાર્ગોમાં ભટકતા ફરતા હતા! જેણે પ્રથમ અમેરિકામાં ગમન કર્યા પછી પૈસાની તંગીને કીધે દારણ સ્થિતિ ભોગવતી વખત દ્રવ્ય મંગાવવા માટે ભારતવર્ષમાં તાર કર્યો હતો અને તે વખતે એક ઈર્ષાપરાયણ મનુષ્યે કહ્યું હતું કે: Let the devil die of cold. (એ દુદને થંડીમાં જ મરણ પામવા દો!) હાય! તે દિવસે કોણ જાણતું હતું કે: દ્રવ્યની તંગીને કીધે જે મનુષ્ય આજે આટલા બધા ચિન્તાતુર અને કંગાસ બન્યા છે, તેનેજ ભવિષ્યમાં એક દિવસ પૈસાને માટે જરા પણ ચિન્તા કરવી નહિં પડે! તે દિવસે કોણ જાણતું હતું કે: સમસ્ત વિશ્વની સમ્પત્તિ તેમના ચરણતલમાં આલોટવા માટે આતુર થઇ તેમની પાછળ પાછળ ધાવમાન થશે! વાંચક! હાસ્ય કરશો નહિં. આ સર્વ સત્ય છે. એ પ્રભાણેજ બનાવો બનતા હતા એમાં જરાપણ શંકા નથી. વધારે શું કહીએ? સ્વામિજીના અસાધારણ સદ્ગુણો ઉપર મોહ પામી અમેરિકાની અનેક શ્રીમન્ત લલનાઓ તેમના પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ દર્શાવતી હતી, કેટલીક તેમની સાથેજ નિવાસ કરતી અને કેટલીક યુવતીઓએ તો સ્વામિજી સમક્ષ જઇ તેમની સાથે લગ્ન કરવાની પણ ઇચ્છા દર્શાવી હતી! જે તેમણે ધાર્યું હોત તો તેઓ અનન્ત સુખ-વિલાસના ભોક્તા થઇ શક્યા હોત! પરંતુ તેઓ કોણ હતા? આદર્શ કામિની-કાંચન ત્યાગી, ઇશ્વરાવતાર શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના

પ્રિય શિષ્ય હતા. ગુરૂદેવે તેમની નમ્રનસમાં-ચરીરનાં પ્રત્યેક અણુમાં પોતાને ત્યાગ-વિરાગ ભરી દીધો હતો. તે પુરુષ કામિની-કામ્યન પ્રત્યે જરા પણ વલસાય કે એક ક્ષણને માટે પણ ભોગ-વિલાસનો આશય હો એ કદી પણ મને તેમ નહતું. તેઓ આદર્શ ગુરૂના આદર્શ શિષ્ય હતા. માત્ર “ગુરુ, ગુરુ” કહી ગુરુ શબ્દના અર્થમાં રહેલી મહત્તાને કલંક લગાડે તેવા તેઓ નહતા. એવા મહાપુરુષ સમક્ષ કામિની અને કામ્યનનો પરાજય થાય એમાં આશ્ચર્ય શું ? તેમનામાં ભોગવિલાસની જરાપણ પ્રવૃત્તિ નહતી. તેમના નયન અગ્નિવડે મદનદેવ બસ્ત્રિભૂત થઈ ગયો હતો. તેજ સાક્ષાત્ શંકરાચાર્ય સમાન તેજસ્વી મહાપુરુષ કામનાનો દાસ બને એમ નહતું. એક વાર્તા સંવં જન મંડળના બાણવામાંજ છે કે: આ સમયે એક અતુલ ઐશ્વર્ય સમ્પન્ન યુવતી નમ્રતાપૂર્વક સ્વામિજીને ચરણે પડી પોતાનું રૂપ, યૌવન અને પુષ્કળ ઐશ્વર્ય તેમને સમર્પણ કરવાની આજ્ઞા આંમલી હતી, પરંતુ પૂજ્યપોદ સ્વામિજી વિવેકાનંદજીએ તેને યોગાક સુમધુર શબ્દોમાં બોધ આપ્યો હતો કે: “ખડેન! હું સન્માસી છું. જગત્પતિ સર્વ સ્ત્રીઓ મહારી માતા છે.” અહા! આ શું સાધારણ ચરિત્ર-ગણ કહેવાય! આવો અપૂર્વ ત્યાગ બાગ્યે જ જોવામાં આવશે!

સ્વામિજીને મળતા આટલા બધા આદરસન્માન, સન્માન, યશોમાન, અને પ્રશંસા ખનિએ તેમના નિષ્કલંક ચિત્ત ઉપર સહજ પણ અઠંકા-હારની છાયા પાડી નહતી, ઉલટું તેઓ એવા - માન-યશોમાનથી માનસિક દુઃખજ ભોગવતા! દારણકે પ્રથમ જો દિવસે તેમણે સમાચાર પત્રમાં પોતાની અતિશય પ્રશંસા અને ખ્યાલિતનું વર્ણન વાંચ્યું તે દિવસે બોધ્યા હતા કે: “આજથી મહે’ નિર્જનવાસી સન્માસીને ઉચ્ચિત એવી સ્વતંત્રતા સુમાવી દીધી છે.” એમ કહી તેમણે જાણકની પેઠે અશ્રુપાત કર્યો હતો.

અને સ્વદેશ માટે? ઐશ્વર્યના પુષ્પિન-નન્દનવનમાં આવી તેમણે એક પણ દિવસ પોતાના દક્ષિ ભારતવર્ષને વિસાળો નથી. તેમને પોતાને તો આ સમયે કેષપયુ વસ્ત્રની તગી નહતી એ ખરું, તેમની ઇચ્છા થઈ જ તેઓ એકદલ દરોહપતિના બળ્ય મહાવયમ સુખ, સ્વચ્છંદ અને સ્વતં-

તતાપૂર્વક અસંખ્ય પ્રકારના વિલાસમાં, વિભવમાં વિહાર કરવા શક્તિમાન હતા, પરન્તુ તેમનું હૃદય ભોગ-વિલાસથી આનન્દ પામે તેવું નહતું ! વાંચક! એક પ્રસંગનું વર્ણન સાંભળો ! જે દિવસે તેમનું નામ વિશ્વવિખ્યાત થયું, તેજ દિવસે ચિકાગો શહેરના એક મહાન આગરદાર અને ધનવાન ગૃહસ્થ સ્વામિજીને અતિ આદરપૂર્વક પોતાને મકાને તેડી ગયા. અને તેમના તાબેદાર ભક્તની પેઠે વિશેષ સંભાળપૂર્વક તેમની સેવા-સત્કાર કર્યો. રાત્રિને મમથે સ્વામિજીને શયન કરવા માટે વિચિત્ર પ્રકારની અનેક વિલાસી વસ્તુઓથી ભરપૂર ઓરડો નિર્માણ કરવામાં આગ્યો હતો, પરન્તુ તે રાત્રિએ સ્વામિજીને નિદ્રાજ આવી નહિ. ઇન્દ્રપુરી સમાન મહેલું રાજમહાલય, રતનાવલી ભૂપિત દીપાલંકૃત ગૃહદ્વાર, દુધના શીણ જેવી સુન્દર શય્યા, અને અને હૃદયનાથી અતીત એવી અમેખ્ય વિલાસી વસ્તુઓએ સ્વામિજીના ચિત્તને મહાન વ્યથિત કર્યું હતું ! તેમનાં નેત્રમાંથી પડતી અશ્રુધારાવડે પથારીની આદર બિંબાઈ ગઈ, શય્યા તેમને કષ્ટક્રમ લાગવા માંડી ! તેઓ વ્યથિત હૃદયે શય્યા સાગ કરી ઉભા થયા, અને બારીમાં ઉભા રહી બહારના ધોર અંધકાર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવના ગંભીર ચિન્તા કરવા લાગ્યા. એ ચિન્તા કોની હતી ? અમે શું કહીએ ? તે ચિન્તા કેવળ ભારતવર્ષનીજ હતી. ભારતવર્ષની પ્રજા જે વખત જે સુઠ્રી અન્ન મેળવી શકતી નથી અને આ દેશના લોકો પાસે એટલું બધું દ્રવ્ય છે કે જેથી તુરંત ભોગ વિલાસ ભોગવવા માટે જગનાપ્રવાહ પેડે કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કરી નાખે છે ! આ ચિન્તા રૂપી ભયંકર અગ્નિ તેમના હૃદયને દગ્ધ કરવા લાગ્યો. ચિન્તા કરતાં કરતાં દુઃખના ભારથી તેમનો શ્વાસ રોકાવા લાગ્યો. તેઓ જમીન પર પડી તકરડાટ કરવા લાગ્યા ! એટલુંજ નહિ પણ તેમના હૃદયની ચિન્તાએ તેમનું મર્મસ્થાન બેદીને બહાર નિકળવા લાગી. તેઓ જમીન પર આઘાટતા ઘોસવા લાગ્યા કે : “ હા ! મ્હારી દુઃખી માતૃભૂમિ ! ત્હારી આટલી બધી ફાઈશા અને મ્હારા અદૃષ્ટમાં આટલો બધો સુખ ભોગ ? હું એ સુખ સોભાગ્ય અને નામયજ્ઞ પ્રાપ્ત કરી શું કરું ? મ્હારે તો તું સુખી થાય એજ જોઈએ. ત્હારે સુખે હું સુખી. ત્હારે દુઃખે હું દુઃખી ! ”

અહા! વાચક! આવા સ્વદેશ પ્રેમિક સન્યાસી માટે પણ સત્યનો અભાવ નહતો. ચિકિત્સાની મહાસભામાં સ્વામિજીને જે માન મળ્યું તેને, તેમજ તે પછી પણ તેમની જમણ્યાપી યશ જોષને કેટલાક નીચ, સ્વાર્થ-સાધુ મનુષ્યો ધર્માગ્નિવડે દગ્ધ થવા લાગ્યા. અમને કહેતાં અતિશય લજ્જા થાય છે કે: એ દ્વેષિમંડળમાં એક મનુષ્ય તેમના દેશનો અને ભારતવર્ષના સુધારક સમ્પ્રદાયનો મૂખ્ય નાયક હતો. તેણે જોયું કે: એ નવીન સન્યાસીએ અચાનક કોણ જાણે ક્યાંથી આવી તેમની સુપ્રતિષ્ઠિત યશ-કીર્તિને મહિન, પ્રભાવહીન કરવા માંડી છે ત્યારે તેણે યુક્તિપૂર્વક તેમની રહસ્યે ઘષ્ઠ તેમના શારવમાં હાનિ પહોંચાડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ધર્મ મહાસભાના આગેવાનોઓએ ગૃહસ્થને સ્વામિજીનો પૂર્વ પરિચય પુછ્યો. તેના કિતરમાં તેણે કહ્યું કે: “ ભારતવર્ષમાં એને (સ્વામિજીને) કોઈ જાણખર્વજ નથી. એતો કોઈ ભટકતી (Vagabond) ટાળાનો જમ્માય માણસ છે. એ તો ઉઠાઠીચી જુગારી છે. આ રમજે આવી મસ્ત સન્યાસીનો હોમ કરતો ફરે છે.”

સ્વામિજીના દ્વેષિ બંધુએ આટલું બધું કહ્યું છતાં સદ્માગ્યની વાત એજ કે: ધર્મ મહાસભાના પરિચાલકોએ તેના કથન ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ. પરિચાલકોએ સ્વામિજીની આકૃતિ, પ્રકૃતિ, કથાવાર્તા અને ચાલ ચલગત જોઈ તેમને પ્રખ્યાત કે હીન-ચરિત્રના-જમ્માય-માન્યા જ નહિ! તેમ થવાથી પેલા દ્વેષિ મહામાનો હૃદય સિદ્ધ થયો નહિ. માત્ર એ મનુષ્ય જ નહિ. પણ વિદ્યોત્સાહિષ્ટ સમ્પ્રદાયના નેતાઓએ પણ સ્વામિજી પ્રત્યે સહાનુભૂતિનો અભાવ દર્શાવ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ તેમને ત્યાંથી હાકી દહાડવાનો પણ જનતો ચલ કયો હતો!

પરંતુ સર્વથી વિશેષ ધર્માગ્નિમાં તો પ્રાચીન વિચારના ધર્મચુસ્ત પાદરીઓ પ્રજ્વળી રહ્યાં હતા. તેઓ સ્વામિજીની નિર્ભય-ચર્યા અને સ્પષ્ટ વક્તાપણા ઉપર અતિશય ક્રોધે બરાયા અને તેજ દ્વેષ કરવા લાગ્યા.

× સ્વામિજીએ જોયું કે: ભારતવર્ષમાંથી પાછા ફરેલા મિશનરીઓમાંના અનેક મિસનરીઓ દેશમાં જઈ ભારતવર્ષને અજ્ઞાન અધણસાચલ મૂર્ખ લોકોનો દેશ જણાવે છે અને નાના પ્રદારનાં કાર્યનિક કથનો દ્વારા પોતાના અગિપ્રાયનું

ક્યે પ્રકારે સ્વામિજી ઉપર કલંક આરોપણ કરી ચકાય તેના ઉપાયો શોધવા લાગ્યા, પરંતુ સહજ રીતે કોઈ છિદ્ર નહિ મળ્યાથી તેઓ ગમે તેવાં ખોટાં પ્લાનાં કાઢી તેમને માળો દેવા લાગ્યા, અને તેમની મિથ્યા નિન્દા કરવા લાગ્યા. તેમ છતાં પણ સ્વામિજીએ તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. એટલે નિન્દાખોરોને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યા જેવું થયું. તેમણે સ્વામિજીને હેરાન કરવા માટે એક અધમ યુક્તિ શોધી કઢાડી. સ્વામિજીનું બ્રહ્મચર્ય નષ્ટ કરવાના, તેમને ધર્મ બ્રષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી તેમણે કેટલીક સુંદર યુવતીઓને સ્વામિજી પાસે મોકલી. તે સ્ત્રીઓને તેમણે કહ્યું હતું કે: જો તમે એમને (સ્વામિજીને) ધર્મબ્રષ્ટ કરી ચકશો તો તમને સારું ધનમાં મળશે. તે સ્ત્રીઓ સ્વામિજી પાસે ગઈ. પ્રથમ તો નાના પ્રકારનાં પ્રભોભનો દર્શાવી મિથ્યા જાળ વિસ્તારવા લાગી, પરંતુ તેથી તેઓની મનકામના પૂર્ણ થઈ નહિ. તેમણે તો ત્યાં અકૃત્રિમ સાધુતા, આળસુને યોગ્ય એવી સરક્ષતા અને

સમર્થન કરવાનો ચત્ન કરી રહ્યા છે. એ સ્થિતિ સ્વામિજીથી સહન થઈ નહિ, તેથી તેઓ લાજ મળતાં જ અમેરિકા નિવાસી પ્રબળનોના ઉદ્યમમાંથી ઉપરોક્ત ખોટી ધારણાઓ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા અને તે માટે કવચિત્ સખ્ત શબ્દોમાં પ્રહાર કરવા ચૂકતા નહિ. એક સમયે મિનિયાપોલિસ-નામક સ્થાનમાં લાપણ કરતી વખત એક સ્ત્રીઓને તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે: હિન્દુ સ્ત્રીઓ પોતાનાં સન્તાનોને નહીના ગર્ભમાં -મગરના યુખમાં નાંખી દે છે એ સત્ય છે કે નહિ? સ્વામિજીએ ઉત્તર દીધો કે: "Yes madam, they threw me in, but like your fabled Jonah I got out again." (મહાસભા! તેમ કરે છે, મને પણ તેમણે એ પ્રમાણે ફેંકી દીધો હતો, પરંતુ આપના પુરાણમાં જોનાની કથા લખી છે તે પ્રમાણે હું બચવા પામ્યો છું.) વળી એક વખત સ્વામિજીએ તેમને કહ્યું હતું કે: "હું સ્પષ્ટ કહું છું ખરો, પરંતુ તે તમારા જ કલ્યાણને માટે. હું તમારી ઈચ્છાનુસાર ઉપદેશ કરવા અને આળ્યો નથી. હું સત્ય ઉપદેશ દેવા આળ્યો છું મનરુપ ઉપદેશ દેવા અથવા પુરામદ કરવી એ મહારો વ્યવસાય નથી. જો તેમ કરવા ઇચ્છા હોત તો બાહ્ય દિવસ ચતાં જ ન્યુયૉર્ક સદરના ફિફ્થ એવેન્યુ (Fifth Avenue - એક રસ્તાનું નામ) નામક સ્થાને એક નવીન પ્રકારનું ચર્ચ સ્થાપી ચાક્યો હોત પરંતુ તમે અમારાં સન્તાનવત્ છો. તમારી ભૂવચ્ચક દર્શાવી તમને ભગવાનની દિશામાં લઈ જવાં એજ અમારી ઇચ્છા છે. તેથી સર્વ સમયે તમારી પ્રચલિત રીતિ પ્રમાણે

નદીમાં ઉતર્યો છું ત્યારે તો અંત પર્વત ઉત્તમ રૂપે સર્વ નિહાળી લઇશ.”

વાસ્તવિક કહીએ તો સાધારણ શ્રેણીના-હીનચરિત્રના ખ્રીસ્ત ધર્મ પ્રચારકોએ સ્વામિજી વિરૂદ્ધ અનેક કપોળ કલ્પિત, બોટી નિન્દાનો પ્રચાર કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત ખ્રીસ્તવાજક-સમુદાય તેમના વિરૂદ્ધ થઇ ઉઠ્યો હતો. પરંતુ ખ્રીસ્ત સમાજમાં જેઓ વિચારશીલ, ઉદાર મનના, ઉચ્ચ અંતઃકરણવાળા મનુષ્યો હતા તેમના ધણી સંજ્ઞાનો અને પુરોહિત શ્રેણીના અનેક મુખ્ય ગણાતા પુરોહિતો અને સત્યનિષ્ઠ મહા પુરુષો, સ્વામિજી અને તેમના મતના અનુચીત થઇ ઉઠ્યા હતા. તેઓ અનેક સમયે પૂર્વોક્ત મનુષ્યોનો વ્યવહાર જોઇ વિસ્મય થઇ તેમના વિરૂદ્ધ પ્રકટરૂપે સમાચાર પત્રમાં ચર્ચા વધાવવા સ્વામિજીને આગ્રહ કરતા પરંતુ સ્વામિજી કહેતા કે: “ એમ કરવાનું કારણ શું ? પોતાના સ્વાર્થનું રક્ષણ કરવા માટે સન્યાસીએ કોઇ પણ દાર્ષ કરવું ન જોઇએ. વળી સત્ય કહી પણ શકે રહી શકશે નહિ. નહીં માનજે કે: સત્ય પોતાની મેળે જ પોતાને પ્રકટ કરશે. ” સ્વામિજી પોતાના ભક્તોને અને શુભચાહી બંધુઓને એવા માથુસો ઉપર કોઇ વખત કોષ કરતા જોઇ બોલતા કે: “ કોષ શા માટે કરો છો ? નિન્દક અને નિન્દિત, પ્રશંસક અને પ્રશંસિત એમાં કંઇ પણ ભેદ નથી.”

આ સમયે સ્વામિજી અતિશય પરિશ્રમ કરતા હતા. એ સ્થળની એક *Lecture Bureau* (વક્તૃતા-કમ્પનીએ) તેમને સમસ્ત અમેરિકામાં ભ્રમણ કરી બાપ્તિસ્ટ આપવા આમંત્રણ કર્યું હતું. સાધારણ રીતે જ જેઓ ઉદ્વેગ વક્તા હોય અને જેઓ વક્તૃતાદ્વારા ચોતાજનોને આર્પણ કરવા શક્તિમાન જણાય તેમને જ એ દાર્ષ માટે ચુંટવામાં આવતા. તેમણે સ્વામિજીને પોતાના દાર્ષ માટે પસંદ કર્યા હતા. સ્વામિજીએ જોયું કે: એ દાર્ષ તદ્દન નિરર્થક નથી. એક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થતાં પોતાને પણ સમગ્ર દાય એમ હતું. કારણ કે, એ દ્રવ્યમાંથી જ ભારતવર્ષમાં, ધર્મ અને પ્રજાજનો માટે દિતકર થઇ પડે એવાં અનુષ્ઠાનોમાં દ્રવ્યની સહાયતા કરી શકાય. વળી તે ઉપરાંત અમેરિકાનિવાસી નરનારી સાથે પરિચિત કર્મ ભારતવર્ષને લક્ષ્મી બોટી ધારણાઓ દર કરી તેમના મનમાં વધાર્યું સત્ય ઠસારી શકાય.

એ વિચારથી તેમણે ઉપરોક્ત કમ્પનીની માંગણી સ્વીકારી અમેરિકાની ચારે દિશામાં ભાષણો આપવા લાગ્યા. જેમ કે: "India and its women." (ભારતની નારી જાતિ.) The manners and customs of the Hindus. (હિન્દુઓની આચાર પદ્ધતિ.) "Is India a benighted country?" (ભારત શું અજ્ઞાનપૂર્ણ દેશ છે ?) વગેરે. આવાં ભાષણો આપવા માટે સ્વામિજીને અમેરિકાના પૂર્વ અને મધ્ય-પશ્ચિમ પ્રદેશનાં પ્રત્યેક ન્દાનાં મ્હોટાં નગરોમાં જવાનું થયું હતું. તેમણે ચિકાગો, આઇવાસિટિ, ડિસમેયોનિસ, સેન્ટલુઇઝ, ઇન્ડિયાના પોલિસ, મિનિયા પોલિસ, ડિટ્રોયટ, હાર્ટફોર્ડ, બ્રેસો, બોસ્ટન, કેમ્બ્રિજ, બાલ્ટિમાર્ક, વોશિંગ્ટન, બ્રુક્લિન અને ન્યુયોર્ક પ્રવાસ કરવો પડ્યો હતો. દિલગીરીની વાર્તા એ છે કે: એ સર્વ જામણુ વૃત્તાન્ત અને ભાષણો પ્રાપ્ત થઇ શક્યાં નથી. કોઈ પ્રમંગે "-ડિટ્રોયટ ફ્રી પ્રેસ." અથવા બે ચાર સમાચાર પત્રોમાં સ્વામિજીના ભાષણોનાં ટુંક સાર અથવા યોગ્ય ઉપદેશ વચનો વ્યક્તિગત ભાવથી સુંદર વર્ણન સહિત પ્રકટ થયાં હતાં. તેથી વિશેષ કંઈ મળી શકતું નથી. તેમ છતાં એ સર્વ ભાષણો દ્વારા સ્વામિજીએ અમેરિકા નિવાસી જનોના મન-માંથી " ભારતવર્ષ એ અજ્ઞાન લોકોનો દેશ છે, તેમનો ધર્મ અતિ ક્ષુદ્ર છે, અને ત્યાંના નિવાસી લોકો દારૂ અસત્ય છે. " એવા એવા મિથ્યા કુસંસ્કાર દૂર કરી, તેને બદલે પ્રાચ્યદેશ, ભારતવર્ષ અને હિન્દુધર્મ સંબંધી સમ્પૂર્ણ વૃત્તાન્ત અને યથાર્થ ધારણા વિશેષ પ્રમાણમાં સ્થાપન કરવા સમર્થ થયા હતા એમા જરા પણ સંદેહ નથી.

બરાબર ટ્રે સમયે તેમણે ઉપરોક્ત ભાષણોનો આરંભ કર્યો હતો, તેનો નિર્ણય અત્યારે થઇ શકે એમ નથી. તો પણ ઇ. સ. ૧૮૯૪ ના આરંભમાં એ કાર્ય ચલાવું હોતું જોઇએ એવું અનુમાન કરી શકાય એમ છે. કારણ કે એ સમયે જ તેમણે એક પત્રમાં લખ્યું છે કે: " અત્યારે તો હું ચક્રવર્તીની પેઠે જામણુ કરી રહો છું. " પર્યાટનનો અધિક સમય તેઓ ચિકાગોના જ્યોર્જ. કેમ્સ્ટ્રી. હેલ સાહેબને મકાને વિતાડતા. એ કુટુંબના સર્વ મનુષ્યો સ્વામિજી ઉપર અતિ સ્નેહ મમતા અને શ્રદ્ધા દર્શાવતાં.

સ્વામિજીને આ પ્રમાણે પ્રચાર કરવાનું સર્વ કાર્ય સમયે સાઈ લાગતું નહિ. કારણ કે: એ દેશમાં ક્યે સમયે કયા પ્રકારનું વસ્ત્ર ઉપયોગી છે તેનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી અતિશય શીતઠાગમાં તેઓ ગ્રીષ્મનો પોષાક ધારણ કરતા તેથી શીતઠાગમાં ટાંકનું કષ્ટ સહન કરતા. તે ઉપરાંત શ્રેતાજનોમાં ભાગતવર્ષ મેઝંધી જ્ઞાન અતિ મેઝંધી, તેઓ મૂંડ જેવા હોવાથી તેમના અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તર દેતાં અનેક વખત તેમને કંટાળો ઉપજતો ! સત્ય છે કે: અનેક સમયે ધર્માચાર્યો તેમને પોતપોતાના ઉપાસના મંદિરોમાં લઈ જઈ બાપણ આપરાનો આશ્રય કરતા. વળી તેઓ જે સ્થળે ગમન કરતા, તે સ્થળના લોકોના હિત્સાહની સીમા રહેતી નહિ, તથાપિ અમંથ્ય લોકોની અજ્ઞાનતા દૂર કરવી એ કાંઈ જોગ પરિશ્રમનું અને જોગી સહન શક્તિનું કામ નથી. તેમણે જોયું હતું કે: અમેરિકન લોકો ભારતવર્ષ મેઝંધી ધાર અણી છે, તેઓ જે કાંઈ યોડુંક જાણે છે તે પણ તદ્દન જૂઠું ભરેલું છે ! સ્વામિજીએ કોઈ દિવસ પ્રથમથી તૈયાર કરી રાખેલું બાપણ સમાજનોમાં કહી મંમજાચું નથી. તેઓ સમાજમાં ઉપરિવેદ થતા પછી ત્યાં ઈશ્વરનું સાર કહી મંમજાવતા. કેટલીક વખત એમ પણ બનતું કે: બાપણની બરાબર જમાવટ થઈ હોય, તેઓ પ્રાણપૂર્વક અનરમલ બાપણ કરી રહ્યા હોય તેવે સમયે જ એકાએક કોઈ માણસ એકાદ એવો તુચ્છ પ્રશ્ન કરતો કે: સર્વ ધૂળમાં મળી જવાનો મંમવ જથ્થાનો આવે વખતે કવચિત્ તેઓ બાપણનો પ્રવાહ અટકાવી દેતા અને કવચિત્ તેઓ પ્રશ્ન કરતાં ઉચર દેવાનું મુક્તવી રાખતા. વળી કોઈ માણસ તેમનું બાપણ સાંભળવા ગ્હાતું નહિ, તેનો પ્રતિવાદ કરતા તે વખતે તેમને તર્કયુક્ત કરવાની ફરજ પડતી, અને એક વખત તર્કયુક્તમાં હિતમાં પછી તેમનો વેગ ધારણ કરવા કોઈ પણ શક્તિમાન યત્ન નહિ. તેમની પ્રજા માનસિક શક્તિ અને તલવારની ધાર જેવા કટાક્ષ સમક્ષ સર્વ નિરતર થઈ જતા ! એ મેઝંધી Iowa State Register પત્રમાં લખ્યું છે કે:—

“ But woe to the man who under-took to combat the monk on his own ground and that was where

they all tried it who tried it at all. His replies came like flashes of lightning and the ventur some questioner was sure to be impaled on the Indian's shining intellectual lance. The workings of his mind, so subtle and so brilliant, so well stored and so well-trained sometimes dazzled his hearers, but it was always a most interesting study. Vivekananda and his cause found a place in the hearts of all true Christians. "

ભાવાર્થ: "સ્વામિજીના યુક્તિ-તર્કણું ખંડન કરવા કોઇ મનુષ્ય અશ્ક-સર થતો તો તેનું આવી જ બનતું! તેમના ઉત્તર બહુ વિદ્યુત રેખાઓની પેઠે ચમકી ઉઠતા, અને અજ્ઞાન તર્કવાદી મનુષ્ય તેમની તીવ્રથા ધાર જેવી બુદ્ધિ-અસિધી વિંધાઇ ધામણ થઇ જતો. તેમની સુવિદ્યાળ માન-પૂર્ણ, સુશિક્ષિત મનની સર્વ ક્રિયાઓ એટલી બધી સૂક્ષ્મ અને પ્રખર હતી કે જેથી તે શ્રોતૃદન્દને સહજમાં વિસ્મય ઉત્પન્ન કરતી પરન્તુ એવા પ્રકારની મન-શક્તિની પાછળ દોઢું એ અતિ પ્રીતિ કર થઇ પડે એમ છે. વાસ્તવિક દ્રષ્ટીએ તો વિવેકાનન્દ અને તેમના પ્રતિપાદિત સર્વ મતે સુસ્ત ખિસ્તી લોકોના હૃદય છતી લીધા છે."

ગમે તેમ હો, અસલ વિરક્તિ હોવા છતાં પણ સ્વામિજીએ જોયું કે: એવાં ભાવણો દ્વારા પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ થવાનો માર્ગ તૈયાર થાય છે ત્યારે તેઓ અતિશય સદનશક્તિ ધારણ કરી એજ કાર્ય પાછળ મગ્ન રહ્યા. તેઓ સર્વ સમયે સાધારણ અને લૌકિક વિષયો ઉપર વક્તૃતા આપતા એમ નહતું. પ્રમંગોપાત ધર્મ અને દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી પણ ભાવણો આપતા. અંતે એક કારણને લીધે તેમને એ કાર્ય ઉપર સમ્પૂર્ણ અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થઇ. તેમણે જોયું કે: વક્તૃતા-કમ્પનીના અધ્યક્ષો તેમની સહાયતાથી પોતાનું કામ કહાડી લે છે ખરા તેમ છતાં મહેનતનો પૂરેપૂરો બદલો આપતા નથી! ચરવાતમા સ્વામિજીને પોતાના તાત્કાલિક સમસ્યા માટે તેમણે એકજ ભાવણના બદલામાં ૫૦૦ ડોલર અર્પણ

૨૭૦૦ રૂપિયા આપ્યા હતા. પરન્તુ તે પછી ધીમે ધીમે એ રકમ ઓછી
 કરી હતી. વફાત્તા-કમ્પની દાંધ પરાપકાર કરતી ન હતી. તે તો બ્યાપાર
 કરતી હતી. બાપજો સાંભળવાના બદલામાં ઓતાજનો પાસેથી તેઓ શી લેતા
 હતા અને તેમાંથીજ સ્વામિજીને પૈસા મળતા. કમ્પનીને લોભ લાગ્યો તેથી
 સ્વામિજીને પૈસા ઓછા આપવા માંડ્યા. અંતે કમ્પનીએ સ્વામિજીના એક
 બાપજીમાંથી ૨૫૦૦ ડોલર અર્થાત્ ૭૫૦૦ રૂપિયા મેળવ્યા અને તેમને
 ફક્ત ૨૦૦ ડોલર અર્થાત્ ૬૦૦ રૂપિયા જ આપ્યા ! એ જોઇ સ્વામિજીને
 બહુ ગુસ્સો ઉપજ્યો ! તેઓ તેમને માટે લોહી રેડી, પ્રાણપુર્વક પરિશ્રમ
 કરતા તેના બદલામાં કમ્પની તેમને કિંચિત્ દ્રવ્ય આપી નહોતું કૃતાર્થ કરતી
 હોય તેમ વર્તતી. એ તેમને ઠીક લાગ્યું નહિ. વળી એમ કરવાનું લોભ
 સિવાય બીજું કોઇ કારણ ન હતું. ઓતાજનોની મંખ્યા દિન પરદિન વૃદ્ધિ
 પામતી હતી, તે સાથે બાપજીનો વિશેષ પ્રભાવ તેમના ચિત્ત ઉપર પડતો
 હતો. તેમ છતાં પણ કમ્પનીને લોભ લાગ્યો ! ગમે તેમ પણ પૈસા લઇને
 બાપજો કરવા એ તેમને અનુચિત લાગવાથી કમ્પની સાથેનો મંથન તેમજો
 તોડી નાખ્યો. જો કે તેમ કરવાથી સ્વામિજીને આર્થિક હાની થઇ પરન્તુ તે
 તરફ તેમજો ધ્યાન જ આપ્યું નહિ. હાની સહન કરી સ્વાતંત્ર્ય જાળવ્યું.

ઉપરોક્ત પ્રકારે જમણુ કરી બાપજો આપતી વખતે અમેરિકનોના
 ચરિત્રનો એક મૂખ્ય ગુણ લક્ષ્યમાં લેવાનો સ્વામિજીને સારો લાગ મળ્યો હતો.
 તે ગુણ એટલે તેમનો સત્ય ઉપર પ્રિય. અવશ્ય, તે સાથેજ તેમજો જોયું
 હતું કે પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનો મુલમંત્ર અર્થ ઉપાર્જન એજ છે. પાશ્ચાત્ય જાતિ
 માત્ર અર્થ પિપાસુ છે. અરે ! તેઓ અર્થ માટેજ જીવે છે ! તેમ છતાં પણ
 તેઓ સત્યપ્રેમી છે. તેમના એવા પ્રેમનો લાભ જોઇ એક ઓળીના ટુટ્કો-
 રાની લોકો શિક્ષાદાન આપવાને નિમિત્તે પ્રજાજનોને છેલ્લી વિલક્ષણ રૂપે દ્રવ્યો
 પાર્જન કરી રહ્યા છે ! પર્વટન કરતાં કરતાં સ્વામિજી એ પ્રકારના લોકોની
 ટાળીના સમાગમમાં આગ્યા હતા. તેઓએ તેમને પોતાની ટાળીમાં ભગવા
 પજો આગ્રહ કર્યો હતો અને અનેક યત્નો પણ કર્યા હતા. પરન્તુ સ્વામિ-
 જીએ અતિ તિરસ્કારપૂર્વક તેમની માંગણીઓ પાછી ડેલી હતી ! એ સમ-

યથીજ તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે: “ હું આ દેશમાં સત્ત્વ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા પ્રાણુ-મનપૂર્વક ચત્ન કરીશ. તેના બદલામાં કોઈની પાસેથી એક પાઇ ખર્ચ મેલજી કરીશ નહિ. ”

બાપજીનું દાર્પ લગ્ન દીધા પછી અવકાશ મળ્યો તે સમયે સ્વામિજીએ અમેરિકાનાં અનેક વિશ્વવિદ્યાલયો, મ્યુઝિયમો, ચિત્રશાળાઓ, કારખાનાઓ અને અનેક જોવા લાયક સ્થાનોનાં દર્શન કર્યાં. તેમનાં શિક્ષણ-વાણિજ્ય આદિનો વિસ્તાર થવા પામ્યો તેના ઉપાયો મનપૂર્વક જાણી લીધા. સત્ત્વ કહીએ તો એક સપ્ત મહેનતુ વિદ્યાર્થીની પેઠે તેઓ અમેરિકાનું સામાજિક જીવન અતિ સૂક્ષ્મરૂપે જોતા હતા અને નિત્ય પ્રત્યેક વિષયમાંથી કંઈને કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા. તેમની સાથે જે મનુષ્યોનો નિત્ય મેળાપ થતો તેઓ કહે છે કે: “ To be with him, was in itself an education. ” “તેમની પાસે નિવાસ કરવાથી બહુ વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું.”

અમેરિકામાં ઓઓનું જ રાજ્ય કહી શકાય એમ છે. તે સ્થળે સ્વામિજી અનેક ઓઓના પરિચયમાં આવ્યા હતા. તેમ જ તેમની સાથે સારો સંબંધ થયો હતો. એ ઉપરથી તેમનો નિશ્ચય થયો હતો કે: ઓ જાતિને સુશિક્ષિત કરવામાં આવશે તોજ દેશનું કલ્યાણ થશે. ઓ શિક્ષણ સિવાય કોઈ પણ દેશની ઉન્નતિ થશે નહિ. સ્વામિજીએ એક સ્થળે લખ્યું છે કે: “ આ દેશની ઓઓ સર્વ દેશની ઓઓ કરતા ઉન્નતિ પામેલી છે. સાધારણ રીતે જ અમેરિકન પુરૂષો કરતા અમેરિકન ઓઓ વિશેષ રૂપે સુશિક્ષિત અને ઉન્નત છે. અમેરિકન પુરૂષો, દ્રવ્યને માટે સર્વ જીવનને દાસત્વની શૃંગ્ખલામાં નાંધી રાખે છે, અને ઓઓ અવકાશ મળતાં જ પોતાની ઉન્નતિ માટે ચત્ન કરે છે. ” અમેરિકન ઓઓ સાથે ભારતવર્ષની અશિક્ષિત-અજ્ઞાન ઓઓની તુલના કરી સ્વામિજી બહુ ખેદ કરતા. ૧૮૯૩ ના ડિસેમ્બર માસમાં તેમણે હરિષદ મિત્રને એક પત્રમાં લખ્યું છે કે:—

“ આ (અમેરિકા) દેશમાં દરિદ્રતા નથી એમ કહેવું ઉચિત છે. આ દેશના જેવી ઓઓ મ્હેં બીજે ક્યાંય પણ દીડી નથી. સત્પુરૂષો તો આપણા દેશમાં અનેક છે, પરંતુ આ દેશના જેવી ઓઓ બહુ જ

ઓછી જોવામાં આવે છે, “યાઃ ધીઃ સ્વયં સુકૃતિનામ્ ભવતેષુ”
 (સૂકૃતિ-પુણ્યના ગૃહમાં સ્વયં દેવીજ વિરાજી રહે છે.) એ વાક્ય તદ્દન
 સત્ય છે. આ દેશનું જરૂર જેમ ધવળ છે તેજ પ્રમાણે હજારો સ્ત્રીઓ
 જોવામાં આવે છે. અહા! તેઓ કેવી સ્વતંત્ર! સર્વ કાર્યો તેઓજ કરે
 છે. સ્કૂલ અને કોલેજો સ્ત્રીઓથી જ ભરપૂર છે. આપણા દુર્ભાગી (હિન્દ)
 દેશમાં યુવતી સ્ત્રીઓને જ્યાં આવવાનો રસ્તો જ નથી! અહા! આ દેશની
 સ્ત્રીઓમાં કેટલી દયા! જ્યારથી હું અત્રે આવ્યો છું ત્યારથી ઘરમાં રવાન
 આપનાર તો સ્ત્રી, આહાર આપનાર તો સ્ત્રી, બાપણે આપતી વખત
 વ્યવસ્થા કરે તો સ્ત્રી! આપણી સાથે બજારમાં આવવું હોય તો સ્ત્રી!
 —તેઓ શું નથી કરી ચકતો તે કહી ચકતો નથી. સેંકડો વર્ષ પર્યંત એમની
 સેવા કરે તો પણ એમના ઝણુમાંથી મુક્ત થઈ શકાય એમ નથી. ”

“બાપાશુ! શાકન શબ્દનો અર્થ જાણો છો? શાકન શબ્દનો અર્થ
 ખદ દે ભાગ નથી થતો, જે મનુષ્ય ધધરને સમસ્ત જગતમાં વિરાજિત
 મહાશક્તિ રૂપે જાણે છે અને સમગ્ર સ્ત્રી જાતિમાં તેજ મહાશક્તિનો વિકાસ
 થયેલો જુએ છે તેજ સાચો શાકન (દેવી ઉપાસક) છે એમ સમજવું. આ
 લોકો તેવા જ જણાય છે. મનુ મહારાજે કહ્યું છે કે: “યત્ર માર્પસ્તુ
 નન્દ્યન્તે નન્દન્તે તત્ર દેવતા:” અર્થાત્ જે સ્થળે સ્ત્રીઓને સુખ છે તે
 કુર્કુબ પરિવાર ઉપર ધધરની મહાન કૃપા થાય છે. આ સ્થળે તેમ જ છે,
 અને તેથી જ આ લોકો આદલા તથા સુખી, વિદ્વાન, સ્વતંત્ર અને ઉદ્યોગી
 છે. અને આપણે? આપણે સ્ત્રીઓને નીચ, અધમ, મહાન નિરન્કાર યોગ્ય,
 અપવિત્ર કહીએ છીએ તેનું ફગ, આપણે પણ જેવા, દાસ-દાસી, મમ્મીન,
 અને દરિદ્ર છીએ.....” વળી એક સ્થળે સ્વામિશ્રીએ લખ્યું છે કે:—

“અહા-” આ (અમેરિકન) લોકોની સ્ત્રીઓ કેવી પવિત્ર છે? ૨૫-૩૦ વર્ષ પહેલા એમના લગ્ન થતાં નથી. તેઓ આકાશના પક્ષી જેવાં
 સ્વતંત્ર હોય છે. બજાર, મેદાં, બ્યાપાર, રોજગાર, દુકાન, કોલેજ, વિદ્યા-
 ભ્યાસ દરાવવો, એ સર્વ-કાર્ય તેઓ કરી શકે છે. તેમ છતાં તેમના મનમાં
 જરા પણ કાષ હોતો નથી. મનમાં જરા પણ અપવિત્રતાનો મંચાર નથી.

જેઓ પાસે ક્ષત્રી છે તેઓ રાત દિવસ ગરીબો પ્રત્યે, પરોપકાર કરવામાં યુથાયક્ષા હોય છે, અને આપણે શું કરીએ છીએ ? આપણી પુત્રીને વિનાશ ૧૧ વર્ષમાં ન થાય તો જાણે આપણી પાપમાથી જ યત્ન ! અહા ! બાબાજી ! આપણે કેવા પ્રકારના મનુષ્ય છીએ ? મનુ મહારાજે કહ્યું છે કે : “ કન્યાપેક્ષ્યં પાલનીયા શિક્ષणीयाति यत्नतः ॥ ” જેમ પુત્રને ૩૦ વર્ષ પર્યંત અહ્યર્થ પાલન કરાવી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરાવવી જોઈએ તેજ પ્રમાણે કન્યાને પણ અહ્યર્થ પાલન અને વિદ્યાદાન આપવું જોઈએ. પરંતુ આપણે શું કરીએ છીએ ? શું આપણે કન્યાઓની ઉન્નતિ કરી શકીએ એમ નથી ? જો એમ કરી શકાય તો જ ઉચ્ચ આરા રાખી શકાય, નહિ તો આપણું પણ જીવન દૂર ચરો નહિ. ”

અમેરિકામાં સર્વ જોયા-જણ્યા પછી સ્વામિજીનો દૃઢ નિશ્ચય થયો હતો કે : “ અમેરિકન લોકો ધર્મ મંથંથી આપણા કરતા અતિ હીન સ્થિતિમાં છે. તેઓ માત્ર સમાજ સંબંધી અતિ અગ્રગામી છે, તેથી તેમની સામાજિક બાવનાઓ ઘટાડી કરવી અને એમને આપણા અદ્ભુત ધર્મનું જ્ઞાન આપવું. ”

અમેરિકામાં નિવાસ કર્યો તે સમયે સ્વામિજી તે દેશના શિક્ષાચારની નિયમાવલી પાલન કરવા સર્વદા યત્ન કરતા. એ વિષયમાં પણ પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્યના આદર્શોમાં મોટો પ્રભેદ હતો, તેમ છતાં તેઓ તે દેશના કાયદા-નિયમ જાળવવાનું આવશ્યક માનતા કાંઈ પ્રમંથે તેમને કાંઈ શંકા થતી તો સરવ બાળકની પેઠે તેઓ ગૃહસ્થામી અથવા ગૃહ-સ્વામિનિને પૂછતા કે : કયા નિયમ પ્રમાણે વર્તવું ઉચિત ? જેમકે : દાદર ઉપર ચંદના અથવા ઉતરતા કેણે આગળ જવું ઉચિત છે ? સ્ત્રીઓએ કે પુરુષે ? પરંતુ તેઓ જે સ્થળે જતા તે સ્થળે કાંઈ તેમનો દોષ કે નિયમ-મંથ ગણતુંજ નહિ. તેમને માટે સર્વ જોવાજ નિયમ હતો કે : તેઓ કાંઈપણ સામાજિક નીતિ-રીતિના બંધનમાં બંધાયલા નથી. સર્વ તેમને ગૃહસ્થામી તરફથી અગાધ સ્વતંત્રતા પ્રદાન કરવામાં આવતી.

અમેરિકા જેવા ધર્માચક્રીના દેશમાં આપણી બધી દોડાનોડી, ન્હાસા-

નહાસી, અને કાર્મિકાજના મધ્યમા રહેવા છતાં પણ સ્વામિજી પોતાની પ્રકૃતિને રૂચી ગયેલો નિત્યનો અભ્યાસ-ધ્યાન, ધારણા, ઉપાસના, આદિ ભાવનાઓ ચૂક્યા નહોતા. નિત્ય નિયમિતરૂપે તેઓ સતકર્મ કરવા તાપ-રજ રહેતા. પ્રયોગોપાન તો તેઓ આત્મ ભાવનામાં ખૂબ તન્મય થઈ જતા. તેઓ સમ્પૂર્ણ રૂપે બ્રહ્મચાર્ય થઈ જતા. આત્મધ્યાન પરાયણ થઈ જતા અહા ! તે સમયની તેમની બ્રહ્મભારના માટે શું કહેવું ? તેમની બ્રહ્મભાવનાનું પ્રમાણ જાણવું દુસ્તર છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે ટૂંકી શકાશે કે : તેઓ દ્રામમાં બેસતા, પણ આત્મધ્યાન પરાયણ ! દ્રામ એક રથગેથી ઉપડી છેક છેલ્લે રોથને પહોંચતી. સર્વ ઉતારઓ ઉતરી જતા, પણ સ્વામિજી તો આત્મ ધ્યાનપરાયણ હોય ! દ્રામ પુનઃ ઉપડતી, અને 'છેક' છેલ્લે રોથને પહોંચી જતી, પરંતુ સ્વામિજીને ઉતરવાનું રોથન આવડુંજ નહિ ! તેઓ તો આત્મધ્યાન પરાયણજીએસી રહેતા ! દ્રામમાંથી કે ઉતરવાની બાબત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમનાથી ઉતરામ પણ તેવી સ્થિતિ હોય ક્યાથી ? તેઓ તો આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન ! એ પ્રમાણે જે ચાર વખત દ્રામ આવળ કરતી. અન્તે કન્ડક્ટરે તેમની પામે આવી બૂમો પાડતો તોપણ કોણ ઉતર આવે ? અન્તે તેમને શરીરે ઢટ્ટાળા બાકુ ખાગવામાં આવતું, ત્યારે ધણીવાર તેમને ચૈતન્ય આવતું ત્યારે તેમને લજ્જા થતી ! અવિધ્યા તેવું ન બને તે માટે સાવચેત રહેવાનો યત્ન કરતા ! તેઓ અમેરિકામાં હોય કે વિદ્યાપતમાં ! જર્મનીમાં હોય કે જપાનમાં, સર્વજ તેમજે આત્મધ્યાન, બ્રહ્મધ્યાન ધર્યું હતું. ધન્ય એ જીવન !

પર્યટન અને પ્રચાર.

વડાત્તા-કંપનીના કાર્યપ્રમોગે પર્યટન કરતા સ્વામિજીને અનેક શ્રીમાન, વિદ્વાન અને અગ્રસર ગણુતા સન્નિવેશો સાથે પરિચય થયો હતો એ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. એ સર્વમાં વિખ્યાત અગ્રેયવાદી અને વક્તા જી. મિ. રૉબર્ટ ઇંગરસોલનું નામ ઉલ્લેખ થોડું છે. એમની સાથે સ્વામિજીને ધર્મ, દર્શન આદિ વિષય ઉપર અનેક આલોચના અને વાદાનુવાદ થયો. ઇંગરસોલે તેમને સાવચેતી આપી હતું હતું કે: તમારે આટલી બધી સ્પષ્ટ ભાષામાં અંતઃકરણનો સત્ય અભિપ્રાય જણાવી દેવો નહિં. તેમા પણ કોઈ નૂતન તત્વનો પ્રચાર કરતી વખતે અને એ દેશની નીતિ રીતિ અને જીવનવાચા-પ્રણાલીની સમાલોચના કરતી વખતે સાવચેત રહેવું. સ્વામિજીએ તેમ કરવાનું કારણ પૂછતાં મિ. ઇંગર-સોલે કહ્યું હતું કે: “ જો તમે આલીશ વર્ષ પહેલા આ દેશમાં આવો પ્રચાર કરવા આવ્યા હોત તો આ દેશના લોકો તમને ફાસીએ લટકાવી દેત દિવા જીવતા બાગી મારત ! એટલુંજ નહિં પણ થોડા દિવસ પૂર્વે આવ્યા હોત તો ઇંટો મારી તમારું મસ્તક ભાંગી નાંખી ગામમાંથી બહાર કાઢી મુકત !” તેમના આ કથનથી સ્વામિજી આશ્ચર્ય પામ્યા. અમેરિકન લોકો કોઈ પણ સમયે એટલા બધા સંકુચિત-દેહના-ધર્મોષ હશે એવો તેમને વિશ્વાસ ઉપજ્યો નહિં. ઇંગરસોલને તેમણે એ વિચાર પણ દર્શાવી દીધો. એ સમયે સ્વામિજી અને ઇંગરસોલના વિચારોમાં બહુ પ્રભેદ હતો. ઇંગર-સોલ કોઈ પણ ધર્મ માનતો નહિં, તે નાસ્તિક હતો એમજ કહેવું પડશે.

• સ્વામિજીએ એક પત્રમાં લખ્યું છે કે: મિ. ઇંગરસોલ, આ દેશનો સર્વ કરતાં સુપ્રસિદ્ધ મનુષ્ય છે. એને પ્રત્યેક બાપલ માટે ૫૫૦ થી ૬૦૦ યોલર સુધી ફી મળે છે.

સ્વામિજી ધર્મ અને ધર્મરત્ને માનતા. જો કે તેમનો પ્રચારિત ધર્મ-મત અમેરિકન લોકોને નવીન જણાતો હતો, તેમ છતાં તેઓ કોઈ પણ ધર્મના વિરોધી નહતા. ઉદ્ધું તેઓ ધર્મ પ્રીત અને પ્રીત માતા મેરી ઉપર વિશેષ પ્રેમ રાખતા. તેથી ઇંગ્લેન્ડને બધા પામવાનું જેટલું કારણ હતું તેટલું સ્વામિજીને નહતું. એ ઉભય પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષોના ધર્મ-મતમાં કેટલી ભિન્નતા હતી તે સ્વામિજી કથિત એક ટુંકી વાર્તા સાંભળવાથી સ્પષ્ટરૂપે જણાઈ આવશે. સ્વામિજી કહેતા કે: “એક સમય ઇંગ્લેન્ડમાં મળેલાં હતાં કે: આ જગતનો બને તેટલો ઉપભોગ કરવો જ જોઈએ. લીંબુને ખૂંચ નીચોવી તેના રસને ઉપભોગ કરવો જ જોઈએ. બને તેટલો ચાલ કરી તેમાંથી રસ કાઢી લેવો જોઈએ. આ જગતનું અસ્તિત્વ નિશ્ચિત છે. એ સિવાય સર્વ અનિશ્ચિત છે.” એ સાંભળી મહે ઉત્તર દીધો હતો કે: “આપ જો ઉપાય દ્વારા લીંબુનો રસ કાઢવા કહો છો તેના કરતાં હું અનેક ઉત્તમ ઉપાયો જાણું છું અને તેમ કરવાથી સર્વોચ્ચ પ્રકારનો રસ પ્રાપ્ત કરી શકું છું. હું જાણું છું કે: મ્હારું મૃત્યુજ નથી, તેથી રસ નીચોવી લેવા માટે દોડધામ કરતો નથી. હું જાણું છું કે: બધાનું કાંઈપણ કારણજ નથી. તેથી બહુજ ધીમેથી આનંદ ઉડાવતાં ઉડાવતાં હું રસ નીચોવું છું. દોષના પ્રત્યે મ્હારું કોઈ કર્તવ્ય નથી. સ્ત્રી, પુત્ર, વિધવા સમ્પત્તિ પ્રત્યે લોભ રાખતો નથી, તેથીજ હું જગતના સર્વ નર-નારીયો ઉપર પ્રેમ રાખી શકું છું. હું તો સર્વને શ્રીમગવાન સ્વરૂપ જોડું છું. મનુષ્યને શ્રીમગવાન સમજી તેના ઉપર પ્રેમ કરવાથી આજીવન કેટલું બધું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો વિચાર કરો, અને એજ બાવનાપૂર્વક લીંબુને નીચોવી જૂનો જોઈ. તેમ કરવાથી દબરગળો વધારે રસ મેળવશે. એક મિદુ પણ મ્હી જશે નહિ.”

ઇંગ્લેન્ડને જોવા મનુષ્ય સાથે ઉપર પ્રમાણે વાર્તાલાપ થવાથી સ્પષ્ટરૂપે જાણી શકાય છે કે: અમેરિકાની સિક્ષિત સમાજમાં સ્વામિજી કેવા “પારની સ્વતંત્રતા અને કેવું સન્માન ધરાવતા હતા, કેવળ મિથ્યાભિમાની, ગોળિય શ્રીમતો સ્વામિજી પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવી તેમના ગુણગાન ગાતા હતા

કિંવા તેમને સાતમે આસમાને ચઢાવતા હતા એમ નહતું. એ દેશના અનેક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો અને સ્વતંત્ર વિચારના મહાન પુરુષો તેમનો મહાન ધર્મગાન ઉપર મોહ પામ્યા હતા, અને તેમના મુખમાંથી નિકળતા ધર્મામૃતનું પાન કરવા તલસી રહ્યા હતા. અનેક મનુષ્યો, મોટા સમાજોમાં અથવા લોકોને ઘેર તેમનાં ભાષણો અથવા કથોપકથન સાંભળી સંતુષ્ટ થતા નહિ તેથી તેઓ તેમના નિવાસ-સ્થાન પર જઈ પહોંચતા અને તેમના વચનામૃતની બીક્ષા માંગતા!

એક વખત પશ્ચિમ દિશાના એક શહેરમાં ભાષણ આપવા જતાં સ્વામિજી મહાન મંદિરમાં પકયા હતા. તેમની નજીકમાં જ વિશ્વ વિદ્યાલયની કેટલાક શિક્ષિત યુવકો, કૃષિ અને ગૌ આદિ પ્રજા પાસન કાર્ય અવલમ્બન પૂર્વક નિવાસ કરતા હતા. તેમણે એ શહેરમાં સ્વામિજીને મુખેથી ભારતીય-દર્શનનો ઉપદેશ શ્રવણ કરતી વખતે એવું પણ સાંભળ્યું હતું કે: જો તારવ દર્શન યયાં છે તેઓ કોઇ પણ પાર્શ્વ-અવસ્થામાં વિચલિત થતા નથી. એ સાંભળી સ્વામિજીની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે એક દિવસ પોતાને ગામ ભાષણ આપવાનું આમંત્રણ કર્યું. સ્વામિજીએ તેમના આમંત્રણને માન આપ્યું. તેમને ગામ ગયા. યુવકોએ ભાષણ આપવાના સ્થાન પર એક ગોળ પીપ આડું નાંખી તેના ઉપર ઉભા રહી ભાષણ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. સ્વામિજીએ સદ્વર્ષ તે કયુદ્ધ કર્યું. તેઓ ઝડ પીપ ઉપર ઉભા રહ્યા અને તુર્તજ ભાવ સમાધિ થઇ. તર-ત્રાવનામાં તન્મય થઇ ગયા. ઘોડીવારમાં જ તેમના દાન આગળથી બંદુકોની કેટલીક ગોળીયો સમૂ સમૂ કરતી પસાર થઇ ગઇ! પરંતુ સ્વામિજીએ તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તેમણે અવિચલિત ચિત્તે ભાષણ કર્યા જ કર્યું ભાષણ પૂર્ણ થયા પછી ગોળીયક યુવકો સ્વામિજીની પાસે જઈ મહાન કૃત્તવ્ય કરવા લાગ્યા અને તેમને “Right fellow” (ધણા સારા માણસ) કહી હર્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. જો સ્વામિજીએ તે દિવસે જરા પણ ભય દર્શાવ્યો હોત તો પેલા યુવકો Tenderfoot (કાચર પુરુષ) કહી તેમનો તિરસ્કાર કરત.

સ્વામિજીના અદૃષ્ટમાં એવી નાના પ્રકારની વિટંબણા ભોગવવાનું આ-

લેખાપણુ જ હતું. એક જનાવ તેઓ વારંવાર રમરમ કરી મધુર હાસ્ય કરતા. આ રથે તે જનાવનો ઉત્તેજ કરવામાં આવે છે. તે સમયે તેઓ અતિશય પરિશ્રમ કરતા. માત્ર એક એડેસ્ટન-એગ હાથમાં લઈ તેઓ વ્યસ્ત ભાવે આગે એક રથે તો દાઢે બીજે રથે, એ પ્રમાણે બાપણે આપવા દોડાદોડી કરતા હતા. એ સમયે દિવસમાં બે ત્રણ બાપણો આપવા પડતા. એક દિવસ અમેરિકાના મધ્ય પશ્ચિમ રાજ્યના એક ક્ષુદ્ર ચહેરમાં બાપણ કરવા જઈ પહોંચ્યા, પરંતુ તે સમયે અતિશય પરિશ્રમ કરવાથી તેમનું શરીર લોથપોથ થઈ ગયું હતું. અભ્યર્થના-સમિતિના સેક્રેટરીએ તેમને વિશ્રાંતિ લેવા માટે એક ક્ષુદ્ર અંધકારમય ઝોરડો ખેંચી દીધો. સ્વામિજી તેમાં પ્રવેશ કરી આરામ-કાંચ ઉપર બેસવા ગયા તેજ દાણે કાંચ વચમાંથી બાગી ગયો અને સ્વામિજીનું શરીર તેમાં ભરાઈ ગયું. સ્વામિજીએ તેમાંથી નીકળવાનો ધણોએ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેમાંથી નીકળાઈ જ નહિ. જેમ વિરોધ મૂલ્ય કરવા લાગ્યા તેમ કાંચ બાગી જવાની, પોપાક શરીર જવાની અને અંગ-પ્રત્યંગ લોહીલુહાણ થવાની આશંકા વધવા લાગી. જો કે શરીરે કેટલુંક લોહી તો નીકળ્યું જ હતું. અને તેઓ એવી જ સ્થિતિમાં ધણી વાર સૂઈ બેસી રહ્યા. તેઓ છીંચકતા નહિ તેમ હાલી જતા નહિ. ઉમા થઈ વિપદમાંથી બહાર પડ્યું નીકળી શકતા નહિ! અને મેકેટરીએ તેમને બાપણ આપવાને સ્થાને લઈ જવા યુગ પાડી કહ્યું કે-
 "સ્વામિજી બહાર પધારો! લોકો આપને માટે વાટ જોઈ બેસી રહ્યા છે."
 ત્યારે સ્વામિજીએ જરા હસ્ય કપડે ઉત્તર દીધો કે: "એ આપ હાથની રોચનીય વિપદમાંથી મ્હારો ઉદ્ધાર નહિ કરે તો ઓનાઓને એ પ્રમાણે મ્હારી વાટ જોતાં બેસી રહેવું પડશે." એ સાંભળી મેકેટરી ઝોરડીમાં પેદા, તેમણે ત્યાં શું જોયું? સ્વામિજી વચમાંથી બાગેલા કાંચની મધ્યમાં પડ્યા છે. વચ દાટ્યા છે. લોહી નીકળે છે. તેમનાથી બહાર નીકળાતું નથી. મેકેટરીએ ધીમે ધીમે તેમને બહાર કાઢવા એટલે સ્વામિજીને પ્રાર્થના દસું આપ્યું. એક વખત કાંચ તરફ અને એક વખત પોતાના શરીર તરફ જોઈ તેમને જે દસું આપ્યું તે રેખી ચમત્તું નહિ. મેકેટરી પડ્યું

હસતા! સ્વામિજી આ વાત એવી ખુબીથી કહેતા કે જેથી તેમના શિષ્યો અને મિત્રો ખૂબ હસતા!

વળી આ કૌતુકકર બનાવની સાથે ખીજા પણ કેટલાક એવા બનાવોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે કે જેમાંથી વાંચકોને સ્વામિજી જેવા મહાપુરુષની અદ્ભુત હૃદયવત્તા, મહત્વ અને સત્ ચરિત્રનો પરિચય મળશે. એ દેશમાં જેઓ સ્વામિજીને ઓળખતા નહતા તેઓ અનેક સમય તેમનું કાળું શરીર જોઈ તેમને નિઝો ધારતા. એજ કારણને લીધે તેમને અનેક વખત અપમાન અને તિરસ્કાર ભોગવવો પડ્યો હતો, પરંતુ એવે સમયે તેમણે એક પણ વખત જે પોતાનો પરિચય આપ્યો હોત તો તેમના જેવા મહાપુરુષને નિઝો કહી તેમનું અપમાન કરનારા મનુષ્યોને લગ્ન ઉત્પન્ન થાત અને પશ્ચાતાપ પણ થાત! એક સમય તેઓ ટ્રેનમાંથી પ્લેટ ફોર્મ પર ઉતર્યા તે સમયે અનેક મનુષ્યો તેમને માન આપતા હતા. એ જોઈ એક નિઝો કુસિ તેમની પામે જઈ બોલ્યો કે: “મહે’ સાંભળ્યું છે કે: આપ અમારી જાતિના એક મ્હોટા વિદ્વાન પુરુષ છો. તેથી જ હું’ આપની સાથે શૅક-હેન્ડ કરવા આવ્યો છું.” સ્વામિજી બનમાં જ સમજ્યા કે: આ બિચારો બૂલથી મ્હને નિઝો જાતિ માને છે. તેમ છતાં તેનાપર જરા પણ ગુસ્સે નહિ’ થતાં તેમણે પ્રેમપૂર્વક પોતાનો હાથ લ’ખાવ્યો, અને શૅક હેન્ડ કરતા કરતા કહ્યું કે: “બંધુ! ત્હને ધન્યવાદ છે, ધન્યવાદ છે.” આ પ્રમાણે અનેક નિઝો તેમને સ્વજાતીય સમજી તેમની પાસે આવતા, પરંતુ તેઓ કદી પણ તેઓની બૂલ બરેલી સમજણ માટે તેમના ઉપર ગુસ્સે થતા નહિ. અમેરિકાના દક્ષિણ વિભાગમાં એવા અનેક બનાવો બન્યા છે. ધર્મપ્રચાર કરવા માટે પ્રવાસ કરતા કરતા તેઓ એક મ્હોટા શહેરમાં જઈ ત્યાંની એક હોટલમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા, તેજ દાયે હોટલના માલિકે સ્વામિજીની કૃત્ય-વર્ણ્ય મૂર્તિ દેખી કોધે બરાધ તેમને બહાર ફાટી મુક્યા હતા. એવે સર્વ સ્થળે જો તેઓ પોતાને ‘ભારતવર્ષ નિવાસી’ કહી પરિચય આપત તો તેમને હોટલમાં પ્રવેશ કરવામાં વિઘ્ન ઉપરિચય થાત નહિ. પરંતુ તેઓ તેમ કરતા જ નહિ. જીજે જ દિવસે હોટલના માલિકો

એજ પત્રે તા. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી. ૧૮૯૪ માં યુનઃ લખ્યું હતું કે:-
 “ હિન્દુ દાર્શનિક અને ધર્મવિત્ સ્વામી વિવેકાનંદે ગત રાત્રે યુનિવર્સિટી
 દેવળમાં પોતાના ચાલુ બાપણે પૂર્ણ કર્યા છે. બાપણનો છેલ્લો વિષય
 “ મનુષ્યનું દેવત્વ ” એ હતો. દુર્ધોગ હોવા છતાં મય દેવળમાં અતિથય
 લોક-સમાગમ થયો હતો, અને આપણા પ્રાચ્ય દેશી બંધુના આગમનથી
 અર્ધો કલાક પહેલાં દેવળના બારણા મુંડી લોકોની કડ જામી ગઈ હતી.
 જિજ્ઞાસુ શ્રોતા જનોમાં કારીગરો, વ્યાપારીઓ, ન્યાયાધીશો, ધર્મોપદેશકો,
 ચાલિય અને પદિસો વગેરે સર્વ શ્રેણીના લોકો આવ્યા હતા. મહિલાઓ
 સંખ્યા લખવું ઉચિત નથી, કારણ કે તેઓ સર્વ સમામા યુનઃ યુનઃ
 એમના બાપણે સાબળવા માટે એટલો બધો આગ્રહ અને ઉત્સુકતા દર્શા-
 વતો હતી કે જેથી એમના પ્રત્યે તેમની શ્રદ્ધા અને પ્રેમ સંબંધી કાંઈ પણ
 સંદેહ રહ્યો નથી. વાસ્તવિક જોવા તેઓ સાધારણ સ્થાનના બાપણ આપ-
 વામાં જેવા સુખતર છે તેવાજ ગૃહસ્થોને ઘેર ન્હાતી ન્હાતી મંડળીઓ સમક્ષ
 ધર્મ ચર્ચા કરવામાં પણ કુશળ છે. સર્વ તેમનો સારો સાકાર યજ્ઞ રહ્યો
 છે. વગેરે.”

મિસિસ મેરી, સિ. ફન્ક (Mary C. Funk) નામક કિટ્ટીચેટ
 મહિલા-સમાજની એક સુખ્ય સ્ત્રીએ કહ્યું દિવસ પછી તે સમયનું એક
 ચિત્ર આલેખ્યું છે. તે લખે છે કે:-

“ ઈ. સ. ૧૮૯૪, તા. ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી એ મહાગ સ્મરણપટ ઉપર
 એક જૂદા પવિત્ર દિવસ તરીકે યાદ છે. કારણ કે એ દિવસેજ મહે સૌથી
 પહેલાં એ મહાપુરુષ-ધર્મ જગતના મહાતીર સ્વામી વિવેકાનંદજીની મૂર્તિના
 દર્શન કર્યાં, અને તેમનો કણકણ સમજ્યો હતો. જેમણે બે વર્ષ મહેને
 પછી પોતાની ચિંમ્મા તરીકે સ્વોકારી અપાર આનન્દ અને વિરમવમા ગરક
 કરી દીધી હતી.”

“તેઓ આ દેશના (અમેરિકાના) મોટાં મોટાં નગરોમાં બાપણે
 આપતા વિચરતા હતા અને કિટ્ટીચેટના યુનિવર્સિટી અર્યાગ નિત્ય ભા.”

પણ આપતા. તેમનું પ્રથમ ભાષણ ઉપરોક્ત દિવસે અપાયું હતું. તે દિવસે શ્રોતાજનો એટલા બધા ભેગા થયા હતા કે તે મહાન વિશાળ મકાનમાં એક તલ જેટલી જગ્યા બાકી રહી નહતી. ત્યાં સ્વામિજીને એક રાજ જેટલું સન્માન મળ્યું હતું. જે સમયે તેમણે ભાષણ કરવાના મંડપ પર પગ મુક્યો તે સમયની તેમની રાજકુમાર જેવી મુશોભિત મહિમામય મૂર્તિ હજી પણ મહારા નયન સમક્ષ તાદૃશ્ય થઈ ઉઠે છે. તેઓ જાણે અસીમ શક્તિનો ભંડાર હતા અને કાણુ વારમાંજ સર્વ શ્રોતાજનોના ચિત્ત ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવી લેતા હતા ! તેમના અપૂર્વ કણ્ઠમાંથી પ્રથમ શબ્દોચ્ચાર થતાંજ-શબ્દ નહિ પણ જાણે સંગીત ન થતું હોય તેમ વીણાના જેવી સુમધુર કરુણ રાગિણી ગવાતી હોય તેમ-સુમિષ્ટ ગાન ગવાતું. તેજ પુનઃ પુનઃ ગંભીર શબ્દમય, આવેગમય થઈ ઝંકાર કરતું. સમસ્ત સભા નિરત. બધે થઈ રહી હતી, તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું અને ત્યાંનો વિપુલ જનસંઘ ભાષણ સાંભળવાની આકાંક્ષાથી એકે બાસે રાહ બેઠું રહ્યો હતો.

સ્વામિજીએ ત્યાં જનસંઘ સમક્ષ પાંચ ભાષણો આપ્યાં હતાં. તેઓ શ્રોતાજનોને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દેતા. કારણ વક્તવ્ય વિષય ઉપર તેમનો અસાધારણ અધિકાર હતો. તેઓ એવી ખુબીથી ભાષણ કરતા કે જાણે તેમને તે માટે પટ્ટા ન મળ્યો હોય ! તેમનો તર્ક પુષ્કળ યુક્તિથી પૂર્ણ રહેતો, તેઓ શ્રોતાજનોના સંશયનું બરાબર સમાધાન કરી દેતા. ભાષણના અતિ ઉત્કૃષ્ટ અંશમાં પણ તેઓ કવચિત્ આત્મદેવ દ્વારા પરિચાલિત થઈ જે સત્ત્વ શ્રોતાજનોના મનમાં દૃઢ-ઝંકિત કરવાનો યત્ન કરતા તેનો મૂલ્ય વક્તવ્ય વિષય દહી પણ બૂલી જતા નહિ.”

એ સમયે અનેક સભા સમિતિ, ચર્ચ, અને ગૃહસ્થ લોકોના મકાનોમાં ભાષણ આપવા માટે સ્વામિજીને વારંવાર આમંત્રણ થતાં. એ કારણને લીધેજ તેમને અમેરિકાના પૂર્વ અને મધ્ય-પશ્ચિમ પ્રદેશોમાં લગભગ સર્વત્ર ભ્રમણ કરવું પડ્યું હતું અને ચિકાગોથી ન્યુયૉર્ક અને બોષ્ટનથી બારિંગ્ટોન સુધી કેટલી વાર આવાગમન કરવું પડ્યું હતું તેની ગણતરી કોણ કરી શકે એમ છે ? તેઓ ભાષણ કરતાં અનેક હિતકર ઉપદેશ દેતા. તેઓ

પ્રત્યેક સ્થાને જોઈ શકતા કે: તેમના આગમન પહેલાંજ તેમની “Orange monk.” એટલે “ઝમ્બાં વસ્ત્રધારી સન્યાસી” ની દીર્ઘ શોધ-મુખ-આધી ગવાઇ રહી હોય છે. તેઓ સર્વત્ર, વેદ, વેદાન્ત, વૈદિક ઋષિ અને હિન્દુસ્થાનના સાધુઓનો મહિમા ગાતા ફરતા. અમેરિકાના મુંબુક્ત રાજ્યોમાં ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ, સર્વત્ર પ્રવાસ કરી ત્યાંના નિવાસીઓને પોતાના વિજ્ઞાન, ચરિત્ર-માધુર્ય, અને આશાની આશાસનવાણી વડે મુગ્ધ કરી નાખ્યા હતા એટલે સિદ્ધિ અને મુક્તિ મળુએ તેમના મહાન બક્ષા અને શિષ્ય થઈ ગયા હતા. પ્રાચીન, અગામી મિશનરીઓએ ભારત-વર્ષ મેંમંથી જે દેશકિત દેશાનકો, ગણાકો દેશાગ્રમાં હતાં તે સર્વ દૂર કરવાનો સ્વામિજીએ યત્ન કર્યો હતો, અને અમેરિકન પ્રભને ભારતની સત્ય સ્થિતિ સમજાવી હતી. તે ઉપરાંત “જીવ-અક્ષની એકાધાર.” “અપરોક્ષાતુ-બૂત.” વગેરે અદ્વૈત તત્ત્વ સમૂહની વિરલ આલોચનાદ્વારા વેદ અને ઉપનિષદનો મહિમા પ્રચાર કર્યો હતો. તેમણે સર્વને સમજાવ્યું હતું કે: “નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ (આત્માનો સંસ્કારકાર) એજ માનવ જીવનનું અંતીમ લક્ષ્ય હોવું જોઈએ અને ચતુર્વિધ યોગ-સાધન એજ એ લક્ષ્ય પ્રત્યે પહોંચવાનો માર્ગ છે.”

કાંઈ કાંઈ સમયે સ્વામિજીને એક અલ્પાકાંક્ષીમાં બાર ચોરસ કે તેથી થોડું અધિક બાપણો કરવાં પડતાં. એટલે જ્યાં પરિણમ કરવાથી કાંઈ સમય તેમનું ધરીર-મન એટલું બધું નિસ્તેજ થઈ પડતું કે જ્યાં તેઓ બાપણ કરવા માટે નવાન વિષયો શોધી શકતા નહિ! એ સમયે તેમના મનમાં એમજ થતું કે: તેમને જ્ઞાનમુદ્રાને જાણે ખૂટી ગયો છે. એટલે યત્ન કરવા છતાં તેમની કાંઈ નવીન વિષય પ્રકટ થતો નહિ! તે સમયે તેઓ વિદુષણ થઈ વિચારતા કે: “શિવ! શિવ! હવે શું થશે? કાલે શું બાપનું દરીય?” એ અરણ્યમાં કાંઈ સમયે તેમને કેટલેક અદ્ભુત અનુભવ થતો. રમ્યરૂપે ગંદ નિદ્રામાં તેઓ સાંભળી શકતા કે: “આવડી કાલે અમુક વિષય પર બાપનું દરજો.” એમ હતી કુચ્છાવરે કાંઈ જાણે કાંઈ તેમના કાનમાં સર્વ બાપણ હોઈ રહ્યું. કાંઈ કાંઈ સમયે તો એ કળો

ધણે દૂરથી આવતા-જાણે વૃક્ષોના ઝુંડથી શોભતા રાજમાર્ગની પેલે પારથ-
 આવતા આવતા કમર નજીક મેંમળાતા કોઈ વખત કોઈ મનુષ્ય
 તેમની નજીક જેહું જેહું બાપણુ કરી રહું છે અને તેઓ સૂતા સૂતા સામળી
 રહ્યા છે ! કવચિત્ તેઓ એવું પણ સામળતા કે જાણે કોઈ બે મનુષ્યો
 તેમની સન્મુખ બેસી બીજે દિવસે જે વિષયપર બાપણુ આપવાનું હોય તે
 મધુરકણે બોલી રહ્યા છે અને તે પર ચર્ચા ચલાવી રહ્યા છે-તર્ક વિતર્ક
 કરી રહ્યા છે. આ પ્રમાણે ચરાથી અદ્ભુત પ્રકારે અનેક નૂતન વિષયો અને
 નૂતન માનનાઓ તેમને કહ્યું ગોચર થતી. એ સર્વ તેમણે (સ્વામિજીએ)
 આ જન્મમાં કદી પણ સામળ્યા ન હોય અથવા વિચાર્યા ન હોય એવા
 હતા. નિદ્રાભંગ થયા પછી સર્વ વિષયોનું સ્મરણુ કરી તેઓ બીજા દિવ-
 સનું બાપણુ તૈયાર કરતા અને તેજ ઓતાજનો સમક્ષ સાદર કરતા.

એ સર્વ આશ્ચર્યકારક બનાવોને સ્વામિજી પોતાનાજ મનની સૂક્ષ્મ
 પ્રતિક્રિયા તરીકે જણાવના. તેઓ કહેતા કે: આસ્પષ્ટતાનુસાર મનુષ્યનુંજ
 મન સ્વતઃ પ્રવૃત્ત થઈ આપણું ઇચ્છિત-કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા શુભાય છે.
 કોઈ કોઈ સમય એ અતૈકિક બાપણુ એટલા બધા જોરથી થતા કે જેથી
 પાડોસના લોકો સુદ્ધા તે સામળી ચકતા. પાડોસીઓ બીજે દિવસે આવી
 તેમને પૂછતા કે: “સ્વામિજી! કાલે આટલી મોડી રાત્રે આપ કોની સાથે
 આટલા બધા જોરથી વાતો કરતા હતા ? ” તેના ઉત્તરમાં સ્વામિજી ખીજા
 આધ્યાત્મિક વાતો કહી તેમને મંતાપ આપના.

એ સમયે અને એ પછી જ્યારે સ્વામિજી શાશ્વાત દેશમાં નિવાસ
 કરતા તે સમયે તેમને નાના પ્રકારની યાગિક-શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી કાર-
 ણકે: દિનપરદિન તેમની યોગ-શક્તિ વૃદ્ધિ પામતી તેમ તેમ અતૈકિક શક્તિ
 પણ વૃદ્ધિ પામતી જતી. તેમની હ્રમ્ભા થતા-સ્પર્શ કરવાંજ લોકોની જીવન
 ગતિ બદલવા તેઓ શક્તિમાન જન્યા હતા. ધણે દૂર જનતા બનાવો તેઓ
 સ્પષ્ટરૂપે નિહાળી ચકતા. તેઓ લોકોના મનોગત વિચારો જાણી જઈ તેમને
 મરેદ નિવારણ કરના, અને જિજ્ઞાસિત વિષયનો દુર્ગ ઉત્તર દેતા એટલુંજ
 નહિ પણ તેઓ લોકોના મુખ સ્કામે જોઈ તેમના જીવનનો અતીત હતિ

પાસ સુધી દહી દેતા. કોઈ વખત તેઓ એક બે પવિત્ર હૃદયના સત્ય શીખક
 બિરાસુ-મુમુક્ષુજનોને એ પ્રમાણે કહી દેતા. તેમના સાચા હૃદયનો અનુભવ
 ચેતાંગ તે ચેતાંગ-અમેરિકન ગૃહસ્થ તેમના સ્થિતિ બની જતા, જે મુનુ-
 બ્ધના હૃદયમાં પાપ પંકજ હોય કિંવા જેઓ વિદ્વાન કે શ્રીમંત હોવા છતાં
 પવિત્રતાનો દંબ રાખતા હોય તેવા મુનુબ્ધો તો સ્વામિજીની નજીક જતાંજ
 ભય પામતા ! દૃષ્ટાન્ત સ્વરૂપ ચિકાગોના એક ધનવાન ગૃહસ્થની કથા પ્રકટ
 કરવામાં આવે છે. સાંભળો. તે મુનુબ્ધ યોગ-દૃષ્ટિ અથવા યોગિક શક્તિ
 પ્રાપ્ત થવાનું માનતો નહિ-તેને એ અદ્ભુત વિષયોપર વિશ્વાસ નહોતો. તે
 કહેતો કે : એ સર્વે ગાંભીર સોડાની માત્ર કદપના છે ! તેણે એક
 દિવસ સ્વામિજીને સ્પષ્ટરૂપે કહ્યું કે : “ મહાશય ! આપનું કથન જે સાચ
 હોય તો આપ મહારા મનોભાવ અથવા મહારા અતીત-જીવનના બનાવો
 કેમ કહેતા નથી ? ” સ્વામિજીએ હૃદયપર્યંત વિચાર કર્યો, ત્યાર પછી તેના
 મોઝા સહામે દૃષ્ટિ સ્થાપી સ્વામિજી એવા મંબીર મનોયોગપૂર્વક જેવા
 લાગ્યા કે : જેથી તે મુનુબ્ધના મનના તલ-પ્રદેશ પર્યંત સર્વ કમ્પર્તુ હોય
 એવો તેને અનુભવ થયો. સ્વામિજીની દૃષ્ટિમાં કોઈ પ્રકારની ક્યોરતા નહતી
 તોપણ તે સમજી શક્યો કે : એમની દૃષ્ટિ-શક્તિ આરપાર બેદક, અપરાજેય
 અને અનંતઃકરણના અનંત તલ પ્રદેશ પર્યંત બેદ કરવા સમર્થ છે. તે
 ગૃહસ્થ એકાએક ભય પામી અંચલ થઈ ઉઠ્યો અને હાસ્ય એક બાજુએ
 મુકી હરણ સ્વરે બોલ્યો કે : “ સ્વામિજી ! આપ મને શું કરો છો ? બીજે
 મહારું હૃદય મંથન કરી જીવનનું સમસ્ત ગુપ્ત સ્વસ્થ આશીર્વાદ પ્રકટ
 કરવા મહાતા હો એમ લાગાય છે. ” એટલું બોલી તે તુર્તજ સ્વામિજી
 પામેથી દૂર ચાલ્યો ગયો. તે દિવસથી તેને યોગ-શક્તિ ઉપર
 અમાધ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. સ્વામિજી, એવી યોગિક શક્તિયોને આધ્યાત્મિક
 ઉન્નતિનું ચિન્ન માનતા નહિ. એ શક્તિયોને અતિ ઘણું માનતા જેનું
 હૃદય નિરંતર અદોષની નિમજ્જા બોલતી વડે પ્રગાલિત થઈ રહ્યું હતું, તેને
 મનથી એવી શક્તિયોનું મૂલ્ય કેટલું ? પરન્તુ સાધારણ મનુષ્યો એવી
 અતૈદ્રિક શક્તિ જેવા પિના ઉન્નત એવીના સાધુઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખતા

નથી એ પણ એક પ્રકારની વિઠંબણા જ છે !

અમેરિકાના જે જે મનુષ્યો અનેક વર્ષથી નાના પ્રકારના ધર્મમતો અંપણ કરતા કરતા અકળાઈ ઠંટાળી ગયા હતા તેમને સ્વામિજીનાં ભાષણો અને ઉપદેશ સાંભળવાથી આશ્વાસન મળ્યું હતું. સ્વામિજીની અતિ સુંદર દેવ-કાન્તિ, નિષ્કલંક ચરિત્ર, દિવ્યજ્ઞાન, અને પ્રસક્ત આધ્યાત્મિક અનુભવ, એ સર્વેએ લોકોના શુષ્ક પ્રાણમાં નવીન-જળસિંચન કર્યું. આતું તત્ત્વ પૂરું ભાષણ અને આવો અપૂર્વ ઉપદેશ તેમણે સ્વજીવનમાં પૂર્વે કદી પશુ સાંભળ્યો નહતો. આવો સર્વ-ધર્મ સમ્મત મહાપુરુષ તેમણે પૂર્વે કદી પણ દોઢો નહતો. આ પ્રમાણે જણે તેઓ પોતાના જ કોઈ અંગીકૃત મનુષ્ય હોય, જાણે પોતાના જ કોઈ નિકટના સગા હોય, તેમ મન-પ્રાણ પૂર્વક પરિશ્રમ કરી તેમને આશાની મોહિની-મંથી કોઈ સાંભળાવે એમ નહતું. મનુષ્ય જીવનનો સત્ય-ઉદ્દેશ્ય તેમને બીજું કોઈ સમજાવે એમ નહતું. બિવિધનું ઉન્નત્ય ચિત્ર તેમના સમક્ષ કોઈ ચિતરી શકે એમ નહતું. જેઓ સત્યના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા માટે વારંવાર નિષ્ફળ થયા હતા, તેમના સર્વ યત્નો અને સર્વ ઉદ્યોગો અનેક દિવસ પછી સફળ થયા. તેમણે જોયું કે સ્વામિજી જે કંઈ કહે છે તેમાનો એક પણ વિષય ઉધાર બાગુએ ચૂકવા નોવો નથી. સર્વ વિષયો શાકડ ખાતાના છે. તેમણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરેલા છે. સર્વ ઉપદેશ સ્વામિજીના પવિત્ર જીવનમાં ઉતરેલા છે. અમેરિકન પ્રજાએ આવો સતપુરુષ

X આ પ્રસંગે સ્વામી શુદ્ધાનંદજી એક બતાવતો ઉલ્લેખ કરે છે. સ્વામિજીના શિષ્ય શુદ્ધવિન સાહેબ (હવે પછીનાં પ્રકરણમાં વાંચકને એ ગૃહસ્થનો પરિચય થશે.) જેઓ એક વખત જડવાદનો પક્ષ સમર્થન કરી સ્વામિજી સાથે તર્ક કરતા હતા. અનેક ક્ષણ પર્યંત તુમુલ્લ તર્ક થયાં, પરંતુ શુદ્ધવિન સાહેબ સ્વામિજીનું મન્તવ્ય કોઈ પણ પ્રકારે સ્વીકારતા નહિ. તેજ સમયે સદસ્ય સાહેબના જીવનની અગતિ ધટતાઓ સીનેમેટોગ્રાફનાં ચિત્રોની પેઠે સ્વામિજીનાં નેત્રો સમક્ષ થઈને પસાર થવા લાગી. એ ભેદ સ્વામિજી બોલી હઠયા કે “ તમે તો અમુક પ્રકૃતિના માણસ છો. તમે અમુક કાર્યો કર્યા છે, તમે હજી કેટલાએ વિષયો મઠણ કર્યો ! ” શુદ્ધવિન સાહેબે સ્વામિજીની શક્તિ ભેઈ તત્સંજ્ઞાત તર્કવાદ બંધ કરી દીધો.

ખીન્ને કોઇપણ દીકો નહતો. જેમણે અતિથિરૂપે સ્વામિજીને પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેઓ કહે છે: "Swamiji was a Kaleidoscopic genius." તેમની પ્રતિભા "વિચિત્ર અને બહુ વર્ણ-શોભિત" હતી. સત્ય કહીએ તો આવી સર્વતોમુખી પ્રતિભા જગતમાં બહુ ઓછા મનુષ્યોમાં જોવામાં આવે છે. તેઓ શિક્ષણાત્મી અને સંગીતજ્ઞ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસવેત્તા, સંન્યાસી અને લોકશિક્ષક, સુરસિક અને ગહન વિચારશીલ, મનસ્વી, કહેા કે સર્વસ્વ-તર્પણ-સર્વસદ્ગુણસમ્પન્ન હતા. એકજ શરીરમાં આટલા બધા ઉત્તમ સદ્ગુણોનો વિકાસ થયો હતો! આવા મનુષ્યોના સર્ગમાં જે નર-નારી આવ્યા હતા, તેઓ તેમને અનિર્વચનીય સુંદર અને મહાન પુરુષ, તેમજ સર્વોચ્ચ સાધુ-પૂરુષ કહે એમાં આશ્ચર્ય શું?

ભારતમાં જયોલ્લાસ.

સ્વામિજી અમેરિકામાં જે કાર્ય કરી રહ્યા હતા તેના સર્વ સમાચાર આ સમયે ભારતવર્ષમાં આવી પહોંચ્યા હતા. અમેરિકાના સમાચાર પત્રોમાંથી સ્વામિજીના, મહાસત્તાના અને અન્ય સ્થળોના બાપજો અને ઉપદેશી સમૂહ કરી તેનો સાર ભારતવર્ષના સમાચાર પત્રોમાં પ્રકટ થવા લાગ્યો અને એ બાપજો તથા ઉપદેશી અમેરિકામાં કેવું ઉત્તમ પરિણામ આણ્યું હતું તેવું ચિત્રિત વૃત્તાન્ત, સમાચાર પત્રના અધિપતિઓએ જનસન્ત બાપમાં આલેખ્યા હતા. અધિપતિની નોંધમાં અને મૂખ્ય આર્ટિકલોમાં તેઓએ પોતાના લંબાજી આત્મપ્રાયો પ્રકટ કર્યા હતા અને એ વિષયની વિશેષ રૂપે ચર્ચા ચલાવી હતી. એ પ્રમાણે મદ્રાસથી તે અલ્હોરા અને દલકતાથી મુંબઇ પર્યંત સર્વજન-ભારત-વર્ષમાં સ્વામિજીનાં યજ્ઞોગાન પ્રતિધ્વનિત થઈ રહ્યાં હતા. ભારતવર્ષના સર્વ શુદ્ધિશીલ નર-નારી, યુવા અને વૃદ્ધ સર્વે તેમની દીર્ઘિતિ ભવજી કરી અતિ આનંદ પામી રહ્યાં હતાં. ભારતવર્ષના એક તેજસ્વી યુવક સંન્યાસી,

અહિંસુત ત્યાગી, વિરાગી, સાધુ અમેરિકા જેવા દૂર દેશમાં જઈ ભારત-વર્ષની ઉજવણ પતાકા ફરકાવી રહ્યા છે એ જાણી સર્વનાં અંતઃકરણ-ગર્વ પ્રકૃષ્ઠિત થયાં હતાં.

શ્રીરામકૃષ્ણ-મઠ નિવાસી ગુરુબંધુઓ પણ એ સમાચાર સાંભળી આનન્દમગ્ન થઈ, આત્મગાન જૂથી પ્રેમાશ્રુ વિસર્જન કરી રહ્યા હતા. તેમણે જોયું કે: ઇશ્વરાવતાર શ્રીરામકૃષ્ણદેવ જે કહેતા તે આટલા દિવસ પછી શબ્દે શબ્દ સત્ય નિવડ્યું છે. અર્થાત્ "નરેન્દ્ર જગતને ડોકાવી મૂકશે" એ શબ્દોમાં હવે બાકી શું રહ્યું? આ સમયે અર્ધી પૃથિવિ સ્વામિજીના નામપર ગાંડી બની ગઈ હતી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી! સર્વ ગુરુબંધુઓ આ સમયે પરમહંસદેવની દિવ્ય દ્રષ્ટિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા અને તેઓશ્રીએ જે કંઈ બવિષ્ય કહ્યું હતું તેવું રહસ્ય હમણાંજ તેઓ સમજી શક્યા.

સ્વામિજીનાં મશોગાન શ્રવણ કરીને અને અમેરિકામાં આપેલાં અપૂર્વ ધર્મ-ભાષણો વાંચીને ભારત-વર્ષની પ્રજા પણ ડોકાયમાન થઈ. મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાલા, ઉત્તર-પશ્ચિમ, ખંજાબ, રાજપુતાના, સર્વેત્ર કરોડો-કર્ણ-માંથી સ્વામિજીનો જયધ્વનિ થવા લાગ્યો. કરોડો-કર્ણમાંથી શબ્દોવાર થવા લાગ્યો કે: "જય શ્રીપરમહંસ રામકૃષ્ણનો જય!" "જયશ્રી સ્વામિજી! ગિરિકાન્નદંડજીનો જય!" કરોડો કર્ણમાંથી નિકળવા લાગ્યું કે: "જય! હિન્દુ ધર્મનો જય! જય! હિન્દુસ્થાનનો જય!" અનેક શતાબ્દોથી આતું ભારતબાહ્ય આન્દોલન, ઉત્સાહ, જ્યોત્સના અને હર્ષનો-આનન્દ ધ્વનિ સંભળાયો નહતો. મરણતોલ્લ ભારતવાસીયો જાણે એક ક્ષણમા મંજીવની મન્ત્ર પ્રાપ્ત કરી જગત થઈ ઉઠ્યા. જાણે તેઓ નવીન મદવડે મસ્ત બની, નવીન શક્તિવડે બળવાન થઈ, નવીન આશાવડે પ્રકૃષ્ઠિત થઈ, નવીન પ્રેમ વડે મસ્તાન બની જગત્ સમક્ષ ગર્વ પૂર્વક મસ્તક હેંચુ કરવા લાગ્યા. આવો સમય પૂર્વે કદી પણ જોવામાં આવ્યો નહતો! પારકાના ચરણની સેવા કરીને, પારકાના દાર આગળ જઈ હાથ ધરીને અને પારકાના તિરસ્કારને ચીરીતું જૂવણ માની લઈને જે જાતિ

દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી, તેમનામાંજ એક એવા મહાપુરુષે જન્મ મહલ્લ કર્યો છે કે: જેની સિંહ ગર્જનાથી આજ સમગ્ર જગત્ કંપાયમાન થઈ રહ્યું છે. જેનો ઉપદેશ, આજે સમ્યક્તાભિમાની પાશ્ચાત્ય-જાતિ મસ્તક નમાવી મહલ્લ કરી રહી છે, અને જેનાં ચરણની રજ ધોત્તા માટે સમગ્ર વિશ્વના લોકો ધાવમાન થઈ રહ્યા છે. અહા! કેવું અદ્ભુત ભાગ્ય પરિવર્તન !

સમગ્ર 'ભારતવર્ષ' આનંદમાં હન્યત થઈ ગયું. સમગ્ર ભારતવર્ષને ઘેરઘેર તેમનું નામ વિજ્ઞાને વેગે પ્રસરી ગયું. ચારે દિશામાં મ્હોટી મ્હોટી જનસભાઓ ભરાવા લાગી, મહાન શોભા-યાત્રાઓ સરિયામં રસ્તાપર નિકળવા લાગી. વિપુલ આનંદ-પ્રકૃષ્ઠિત થઈ સર્વ જગમગદત સ્વામિજીનાં શુભ-કીર્તન કરવા લાગ્યા. રામનાથ નગરના મહારાજ શ્રીભારતર સેતુપતિએ તેમને તારકારા હૃદયનો આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. જેતડિના મહારાજ અગ્નિ-તસિંહજી બહાદુર, એ આનંદને પ્રસંગે એક મહાન દરબાર ભરી હિન્દુ-જાતિ તરફથી તેમને ધન્યવાદ અને કૃતજ્ઞતા દર્શાવી હતી. મદ્રાસથી રાજા સર સુદર્શિયાર, દિવાન બહાદુર સર સુચકાણ્ય આપર સી. આઈ. ઇ. અને

રામનાથ તર્કસિદ્ધાંત, કેદારનાથ વિદ્યારત્ન, મહેશચન્દ્ર, ન્યાયચૂડામણિ, નન્દકુમાર ન્યાયરત્ન, વગેરે દેશ-પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો, રાજાઓ, મહારાજાઓ, મહોટા મહોટા જમીનદારો, વ્યાપારીઓ, શેઠ સાહુકારો, અને હાઇકોર્ટનાં જજો, ખીજા અધિકારીઓ, વર્તમાનપત્રના સંપાદકો અને ન્હાના મહોટા નોકરો, યુરોપિયનો, યુરેઝીયનો, અને સર્વ વર્ણના લોકોએ તેમાં હિસાહથી, પ્રેમથી ભાગ લીધો હતો. જે રાજા મહારાજા અને ન્હાના મહોટા અમલદારો સભામાં આવી શક્યા નહતા તેમણે દિલ્લીની દર્શક પત્રો અને તાર મોકલી પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. એ મહાન સભામાં નિમ્નલિખિત ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા:—

(૧) આ સભા, હિન્દુધર્મને માટે સ્વામી વિવેકાનંદે ચિકાગોની ૧૮૯૩ ધર્મસભામાં જે મહત્ત્વ કાર્ય કર્યું છે અને તે પછી અમેરિકાના અન્ય સ્થાનોમાં જે ધર્મ-કાર્યો કર્યા છે તે માટે તેમના પ્રત્યે વિશેષ કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરે છે.

(૨) આ સભા, ચિકાગો મહાસભાના સભાપતિ, ડા. જે. એચ. ખેરેશા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સભાપતિ મિ. માર્સન મેરી સ્નેલ, અને સાધારણ રીતે સર્વ અમેરિકાનીવાસીને, સ્વામિજી વિવેકાનંદજી પ્રત્યે તેમની સદ્દેશતા અને સહાનુભૂતિપૂર્ણ વ્યવહારને માટે અતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપે છે.

(૩) આ સભા, ઉપરોક્ત બે ઠરાવ અનુક્રમે ઉપરોક્ત બંને વ્યક્તિઓને અને નિમ્નલિખિત પત્ર સ્વામી વિવેકાનંદજીને મોકલવા માટે સભાપતિ મહાશયને અનુરોધ કરે છે. પત્ર નિચે પ્રમાણે હતો:—

“ શ્રીમત્ વિવેકાનંદ સ્વામી પ્રત્યે:—
આર્પ !

આપે, ૧૮૯૩ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ચિકાગો મહા નગરીની ધર્મ સભામાં અસાધારણ કૃતિત્વ સહિત હિન્દુધર્મનું માહાત્મ્ય દર્શાવું હતું તેથી ઇ. સ. ૧૮૯૪ તા. ૫ થી સપ્ટેમ્બરે કલકત્તાનગર અને તેની આસપાસના સ્થાનોમાં વસતા સભ્યોએ કલકત્તાના ટાઉનહોલમાં એક મહાન જન-સભા ભરી હતી. તેના સભાપતિશ્રેષ્ઠ હું આપને અતિથય આનન્દ સહિત સ્થાનિક

હિન્દુ સમાજની આંતરિક કૃતચતા અને ધન્યવાદ નિવેદન કરું છું.

જેઓના પ્રતિનિધિ રૂપે આપે હિન્દુધર્મની ગૌરવ ધ્વજ ફેલાવવા માટે અમેરિકા ગમન કર્યું હતું, તેઓએ આપનો કઠોર આભાર્યાગ, અને દુઃસહ કષ્ટ યથાર્થરૂપે હૃદયગમ કર્યું છે, અને તેઓના હૃદયની પ્રિયવસ્તુ પવિત્ર આર્યધર્મની આપે જે પ્રકારે વકતૃતા અને ઉપદેશાદિ દ્વારા વ્યાખ્યા કરી છે તે માટે આપ તેઓના વિશેષરૂપે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આપે ઇ. સ. ૧૮૯૪, ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર મંગળવારે આપના અભિનંદન પત્રમાં હિન્દુધર્મના મૂળતત્ત્વો જેવા સુંદર અને શ્રેષ્ઠ રૂપે સમજાવ્યાં છે, તે જોતાં જાણાય છે કે એકજ વ્યાખ્યાનમાં તેની એવી સુંદર વ્યાખ્યા કરી પણ થઈ શકે નહિ ! વળી એ પછી આપે એ વિષયમાં અન્ય રથજે જે કંઈ કહ્યું છે, તે પણ એવુંજ સરલ અને વિશુદ્ધ છે. હિન્દુજાતિના દુર્ભાગ્યને લીધે તેમનો ધર્મ દીર્ઘ કાલથી જગતમાં અનાદર પામી નિષ્ઠા રૂપે કલ્પિત થતો આવ્યો છે. તેથી જે પુરુષે એ અનાદર અને નિષ્ઠા કલ્પના નાક કરી તેને ખદ્દમે સાત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે (આપે) સાદસ અને શક્તિ સંચય કરી વિદેશમાં વિભિન્ન-ધર્મી, વિપરીતાચારી લોકોના મધ્યમાં ગમન કર્યું છે તેથી આપના પ્રત્યે અમે કૃતચ થયા સિવાય રહી શકતા નથી.

જે મહોદયોએ મહાસભાનું આયોજન કર્યું છે અને આપને ઉત્સાહ તથા ભાષણ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યો છે તેમજ જે સર્વ ઓતાજનોએ ધૈર્યતા પૂર્વક અને સહનશીલતા પૂર્વક પ્રસન્ન ચિત્તે આપના વચનો શ્રવણ કર્યાં છે તેઓ પણ અમારા ઓછા ધન્યવાદને પાત્ર નથી. હિન્દુ ધર્મનો ઇતિહાસ તપાસતાં જાણાય છે કે સૌથી પહેલાં એકજ પુરુષ હિન્દુ ધર્મ પ્રચારકરૂપે વિદેશમાં, વિધર્મીઓના મધ્યમાં ઉપસ્થિત થયો છે, અને સદ્ભાગ્યે તે પ્રચારક આપના જેવા એક કૃતી અને સર્વ ગુણાન્વિત મહાનુભાવ પુરુષ છે.

આપના સ્વદેશી બંધુઓ, સ્વ-નાગરિકજનો, અને સ્વધર્મી પુરુષો, સમજે છે કે પ્રાચીન ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રચાર કરવા માટે જો તેઓ

આપને અંતઃકરણની સહાયબુદ્ધિ અને કૃતગતા ન દર્શાવે તો તેઓ કર્તવ્ય શ્રષ્ટતાને ક્ષોધે મહાન્ અધર્મમાં ક્ષિપ્ત થાય. આપે જે દાર્પિતા આરમ્ભ કર્યો છે, તેમાં ભગવાન આપને સહાય થાઓ, અને તે પરિપૂર્ણ કરવા માટે આપનામાં યોગ્ય બળ અને શક્તિ અર્પો, ધર્તિ.

નિવેદક,

શ્રીપિયારી મોહન મુખોપાધ્યાય.

સમાપતિ.

આ સભામાં જેઓએ ભાષણો આપ્યા હતાં, તેઓમાં બંગભાષામાં બાબુ મનોરંજન શુક હાકુરતા અને હેમેન્દ્રનાથ મિત્રનું અને ઇંગ્રેજીમાં બાબુ નરેન્દ્રનાથ સેન અને મિ. એન. ઘોષનું ભાષણ અતિશય હૃદય ગ્રાહી થઈ હતું. નરેન્દ્રનાથમેન મહાશયના ભાષણનો થોડો વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ દક્ષકૃતા શહેરમાં આવી મહાન્ સત્તા પૂર્વે કદી પણ ભરાઈ નહતી. દારણકેઃ આજે આપણે કોઈ ઉચ્ચ પદવીના રાજપુરુષને સન્માન આપવા માટે અત્રે એકત્ર થયા નથી, પણ જે હિન્દુ સંન્યાસીએ સમુદ્ર-પાર ગમન કરી પોતાની વિદ્યા અને વક્તૃતાના પ્રભાવવડે હિન્દુધર્મનો વિસ્તાર કરવા માટે મન-પ્રાણપૂર્વક પરિશ્રમ કર્યો છે, તેમનાજ સન્માનાર્થે આજે આપણે એકત્ર થયા છીએ. વળી વિશેષ ગૌરવનો વિષય એ છે કે જેની કાર્યાનક્ષી આસો-થના કરવા આપણે આ રથજે ઉપરિથિત થયા છીએ, તે માત્ર એક ત્રિશ વર્ષનો યુવકજ છે. તે આટલી અદ્ય વયમાં પોતાના અસામાન્ય સદ્ગુણ દર્શાવવા, વર્તમાન યુગની સર્જથી અમ્મ ગજાની જાતિને વિરમય-નિમગ્ન અને મન્ત્રમુગ્ધ કરવા સમર્થ થયો છે. તે ઉપરથી તે યુવક કેવા પ્રકારનો અસાધારણ શક્તિ સમ્મત છે કે તે સમગ્ર રાજ્ય છે. કહેવામાં આવે કે: સત્ય જનાર એ કલ્પનાના ચિત્ર કરતા અધિક વિરમય કર છે. હું તો કહું છું કે: સામ્રાટમાં જે કાંઈ જન્યું છે તે ઉપ-ન્યાસ-કર્તાની કલ્પનામાંથી આવેઆવલી આખ્યાયિકા કરતાં વિશેષ વિચિત્ર છે. મહારા મનમાં વિરમયપૂર્વક એવો પ્રશ્ન ઉદય પામે છે કે: અહા! હું આપણે સ્વપ્ન રાજ્યમાં વિચરણ કરીએ છીએ ? તેમ ન હોય તો ચિદા-

જો નગરીની મહા ધર્મ સભામાં સ્વામી વિવેકાનંદની અતિ અદ્ભુત કૃતાર્પણતા અને તે પછી સમગ્ર અમેરિકા દેશમાં તેમની કાર્યાવલી કેવી રીતે સમ્ભવિત થઈ શકે ? તેમની સજ્જતાથી હિન્દુજાતિ પુનઃજીવિત થઈ છે. વાસ્તવિક રીતે એમને આપણા અન્ધકારમય ઇતિહાસની એક ઉજ્જવળ રેખા રૂપે કહી શકાય. કારણ કે એવી સજ્જતાને લીધે જ એમના હૃદયમાં અપૂર્વ આશાનો મંચાર થયો છે. જ્યારે આપણી સર્વ આશાઓ મૃતપ્રાય થતાં બેડી તેજ સમયે એ પ્રતિભાવાન સુવક્ત્ર યત્નથી અમેરિકામાં હિન્દુ ધર્મની વિજયપ્રાપ્તિ માટે આપણે અનન્ત આશાનો પ્રકાશ જોવા શક્તિમાન થયા છીએ. સ્વામી વિવેકાનંદજી જેવો પુરુષ જગતમાં અતિ दुर्લભ છે. જાતિય-ધર્મ-હાસરૂપી નાટ્ય-લુપ્તિ ઉપર શ્રેષ્ઠ નાટ્ય-અંશ બંજવી બતાવવા માટે જ એમનો જન્મ થયો છે x x x x આપણે પણ જો તેમને જ પગલે ચાલીશું તો અદ્ય-પૂર્વ ઉન્નતિના માર્ગમાં અગ્રસર ઘર્ષ શરીરું એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. જે મનુષ્યો દેશનું દશમાણ ઇચ્છતા હોય તેના મુક્ત મંત્ર “ કર્મ, કર્મ, અને કર્મ ” જ હોવો જોઈએ. સ્વદેશ ભક્ત, સ્વામિ-જીએ જેવું નિષ્કામ અને એકનિષ્ઠ ભાવનાપૂર્વક કર્મ કર્યું છે તેનું આપણે સર્વેએ અનુકરણ કરવું જોઈએ. તેનું ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે. ”

જિ. એનું ધોષના અગ્રજી ભાષણનું માધુર્ય ભાષાન્તરમાં જાળવવું અસમ્ભવિત છે, તથાપિ વાંચકોને તેના સાર સમજાવવા માટે તેમની કેટલોક વિભાગ અત્રે પ્રકટ કરવામાં આવે છે:—

“ પ્રાચીન કાળના ગ્રીક વિદ્વાન-મહાપુરુષ સોક્રેટિસના સમયથી આજ પર્વત અનેક મહાનુ આચાર્યોએ પોતાનો ધર્મ-મત પ્રચાર કરવાનો યત્ન કર્યો છે, પરન્તુ જેવામાં આવે છે કે: સાધારણ લોકોએ તેમનો ઉપદેશ અને શિક્ષણ મહજુરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ તે તિરસ્કાર સહિત પાછાં વાળ્યાં છે. એટલું જ નહિ પણ અનેક સ્થળે એ આચાર્યોને તેમણે ધિક્કાર આપી અનેક પ્રકારનાં દુઃખ પણ દીધાં છે. સ્વામી વિવેકાનંદજી સિવાય ખીન-કાષ્ટ પણ ઉપદેશકે આદલા અપ્પ સમયમાં, આટલી સજ્જતા પ્રાપ્ત કરી નથી. વસ્તુતઃ વર્તુલનાં ઇતિહાસમાં આવી અપૂર્વ સિદ્ધિ બહુ વિરલ

જોવામાં આવશે. તેમણે પોતાનાં સુમધુર, મનોહર, આકર્ષક અને યુક્તિ-પૂર્ણ વચન પ્રયોગ વડે શ્રોતાજનોને અનાયાસે મુગ્ધ અને ચમત્કૃત કરી દીધા છે. એક તરફ અમેરિકા નિવાસી જનોની સૂક્ષ્મ અંતર્દ્રષ્ટિ અને ગુણુ શાહિતા તથા બીજી તરફ વિવેકાનન્દજીની અતુલ કૃત્તવ શક્તિ, એ ઉભયમાં કોણુ અધિક પ્રશંસનીય તે કહેવું કઠિન છે. આરી અપૂર્વ વિજય પ્રાપ્તિની વાર્તા ઇતિહાસમાં પણ જણાતી નથી. છુદ્ધ, ઈસુ, હં. મહામહા, કોંકુ છો વગેરે મહાન જગત્ ગુરુઓમાંથી કોઈ પણ પ્રથમ પ્રયત્નમાં જ સેંકડો બ્યક્તિને પોતાનો ધર્મ-મત કબ્જા કરાવી શક્યું નથી, પરન્તુ એ હિન્દુ ધર્મ પ્રચારક, પીત વસનધારી, સન્યાસી, સહજ રીતે પ્રથમ યત્નમાં જ સેંકડો ભોક્તાના મનમાંથી અનેક યુગના બ્રાન્તિ જનક કુસંસ્કારો દૂર કરી સનાતન ધર્મની સત્યતા સમજાવવા શક્તિમાન થયા છે-જે ધર્મ સંબંધી તેમણે પૂર્વે કદી પણ સાંભળ્યું નહતું અથવા સાંભળવા છતાં પણ જેને તિરસ્કારતી દૃષ્ટિથી તેઓ જોતા હતા, વિશેષતઃ આ યુગમાં, કે બપોરે માનવ હૃદયમાં ધર્મ-ભાવ ધીમે ધીમે લુપ્ત થયો છે તે સમય. x x x

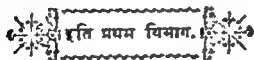
“ પરન્તુ એ મહાપ્રાણુ પુરુષની ખ્યાલિ કેવળ એક જ ભાષણને લીધે થઈ નથી. મહા ધર્મ સભામાં ભાષણ આપવાથી તેઓ સર્વ પ્રજા વર્ગમાં પરિચિત થઈ ગયા છે એ ખરૂં પરન્તુ તેમનું કાર્ય એટલેથી જ અટક્યું નથી. ઇત્યાદિ-”

એ સમયે દેશની પ્રજા સ્વામિજી પ્રત્યે કેવો સહભાવ ધરાવતી હતી તે ઉપરોક્ત ભાષણોમાંથી કેટલેક અંશે અનુમાન કરી શકાય છે. એ સમયે ભારતવર્ષની એક દિશામાંથી બીજી દિશા પર્યંત સ્વામિજી વિવેકાનન્દજીના જ નામનો જ જમથોપ થઈ રહ્યો હતો, એ સમયે તેઓ આર્યાવર્તના મૂખ્ય ગૌરવ સત્ત્વ, આર્યજાતિની ઉચ્ચ આશા, અને આર્યધર્મના વરેણ્ય આચાર્ય સ્વરૂપ સર્વના હૃદયમાં સ્થપાઈ રહ્યા હતા અર્થાત્ સ્વદેશ પ્રેમી સન્યાસી, વિશ્વવંદ્ય સ્વામી વિવેકાનન્દજી પ્રત્યે સર્વ ભારતીય બાલુની દ્રષ્ટિ આકર્ષાઈ હતી. ભારતીય પ્રજાના સરીર મનમાં નવું ચેતન પ્રવેશ્યું હતું. તેઓ જાણી સમજા હતા કે એજ સ્વામી વિવેકાનન્દજી ભારતના સનાતન

ધર્મનો અને હુમ્મ થયેલા “સ્વદેશી” મહામંત્રનો પુનઃ ઉદ્ધાર કરશે. કર્તવ્ય વિમુખ થયેલી પ્રાચ્યાત્ય જાતિને ઇસુ ખ્રીસ્તનો મહાન મંદેશો “પરો-પકાર કર” એ સ્પષ્ટ રૂપે, નિર્બંધ ચિત્તે સમજાવી આપશે અને ભારતીય પ્રજાને “આત્મ જાગૃતિ” નો મહામંત્ર શીખવી સ્વકર્તવ્ય દર્મ કરવા ઉત્તાહ પ્રેરશે. ધન્ય ! એ! સ્વદેશ પ્રેમી સન્માસી ! ધન્ય ! એ! ભારત બંધુ-વિશ્વબંધુ-વિવેકાનંદજી ! તમને ધન્ય છે ! અમે તમારા ચરણમાં સહજ વાર મરતક નમાવીએ છીએ ! ધન્ય છે હૃદયરાવતાર શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ ! તમને ધન્ય છે ! તમે જે જગત-કારણ માટે જન્મ્યા હતા, તે “ગ્લાનિર્મયતિ ભારતઃ” તેજ ભારત ધર્મનું અમ્યુત્થાન કર્યું છે, અને તે વિશેષ રૂપે કરવા માટે તમારું આત્મતેજ વિવેકાનંદજીમાં રેડી તેમને હરતે તમે ધારેલું સનાતન ધર્મ કાર્ય પરિપૂર્ણ કરાવ્યું છે ! તમારા પવિત્ર ચરણ કમળમાં અમારા અનેક નમસ્કાર હો !

જય શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવનો જય !

७५ स्वामी विवेकानंदल्लो ७५ !

॥ ॐ श्री रामकृष्णाय नमः ॥

स्वामी विवेकानन्दजी वितरित

विवेक-वचनामृत

लेखक-प्रकाशक

डा. बाबासाहेब रामचन्द्र म्हेता,

मूल्य रु.

सम्पादक: भारतजीवन-अमदावाद.

लेखक-प्रकाशकः

डा. ह्याभाई रामचन्द्र म्हेता.
डे. दाणापीठ, नवोबास, वचली
पोळ-अमदाबाद.

(सर्व हक्क स्वामिन.)

प्रथमावृत्ति. प्रत ११००.
संवत् १९७५. सन १९९१.

अमदाबाद, सलापोसरोड,
बायमड ज्युबिलि प्रिन्टींग प्रेसमां
परिच देविदास छापनलाळे
छाप्युं

પ્રસ્તાવના.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના પરમપ્રિય શિષ્ય, સનાતન-ધર્મોદ્ધાર
 કરનાર, વિશ્વ જન-સંઘના સાચા હિતૈવી, સાચા ખંડુ, સત્યનિષ્ઠ, આત્મ-
 નિષ્ઠ સ્વામી વિવેકાનંદજીનું નામ ગુજરાતની પ્રજાથી હવે અજાણ્ય
 નથી. સ્વામિજીનું જીવન અરિત અત્યારસુધી પ્રકટ થયું નહતું, તે આ હુદ્દ-
 સેવકે લખવા-પ્રકટ કરવાનો મથાસાધ્ય યત્ન સેવ્યો છે, શ્રીમાન વાંસદા નરેશ,
 મહાતુભાવ, ઉદારચિત્ત, સાહિત્ય પ્રેમી, સુરસિક સાહિત્યોપાસક, શ્રીમન્મહા-
 રાઉલ મહારાજશ્રી ઇન્દ્રસિંહજી સાહેબ બહાદુરની ઉદાર સહાયતાથી એ ઉત્તમ-
 બોધક જીવન અરિત લખાણ પ્રકટ થયું છે, તે સાથે જ સ્વામિજીના ઉપદેશ
 વચનોનો સંગ્રહ પણ આ ન્હાનકડા પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થાય છે. એ સર્વનું
 માન શ્રીમન્ત વાંસદા નરેશ, ઉદારચિત્ત મહારાજ શ્રી ઇન્દ્રસિંહજી સાહેબને
 જ ધટે છે. આ ઉપદેશ વચનોમાં સ્વામિજીએ જે ઉમદા બોધ આપ્યો છે તે
 ગુજરાતના ધર્મીયાર્થી, ધર્મોપદેશકો, શ્રીમંત રાજ મહારાજઓ, બાપા-
 રીઓ, ગૃહસ્થાશ્રમી જનો, કુવકો, વૃદ્ધ પુરૂષો, સ્ત્રીઓ વગેરે સર્વને એક
 સરખો ઉપયોગી છે, સર્વને આચરણમાં ઉતારવા જેવો છે, ભગવાન શ્રી
 શંકરાચાર્યજીએ આપરોક્ષાતુ ભૂતિ નામક એક ગ્રંથમાં જ્ઞાનનો-ધર્મનો અનુ-
 ભવ કરવા લખ્યું છે. પરંતુ વાંચક સજ્જનોમાંથી ઘણા યોગા જીવાત્માઓ
 એ પ્રમાણે કરતા હોવાથી જ્ઞાન અને ધર્મનો રસાસ્વાદ તેમને પ્રાપ્ત થતો
 નથી અને જ્ઞાન તથા ધર્મની કયાઓ સાંમજવામાં તેમને આનંદ પણ
 ઉપજતો નથી. પરંતુ તેઓ ધીમે ધીમે અધ્યાત્મ જગતમાં વિચરે, તેના
 નિયમોનું પાલન કરે, આપણા ઋષિ મુનિ કથિત ઉપદેશોને આચરણમાં

સંબંધી વાર્તાલાપ કરો. હું તમને નિશ્ચય પૂર્વક કહું છું કે: અન્ય દેશોના અનેક વિદ્વાન ગણાતા દાર્શનિકો કરતાં અમારા દેશના અતિ અગાંતી કૃપકો સુદ્ધાં એ સર્વ તત્ત્વો સારી રીતે સમજી શકે છે. હજી પણ જગતને શિખવવા જેવું કેટલુંક અમારી પાસે વિદ્યમાન છે. એ કારણને લીધે જ સેંકડો વર્ષથી અત્યાચારો થવા છતાં અને લગભગ એક હજાર વર્ષથી પરદેશી રાજ્યોથી પીડાવા છતાં એ (હિન્દુ) જાતિ અદ્યપિ પર્યંત જીવિત છે. કારણ કે હજી પણ એ જાતિએ ઇશ્વર અને ધર્મ રૂપી મહારત્નોનો ત્યાગ કર્યો નથી.

૫. ધર્મનો ત્યાગ કરશે તો હિન્દુઓનો જાતીય-મેરુદ્ધ મગન થઇ ગયો એમ જ સમજવું. જે પાયા ઉપર જાતીય-સુવિશ્વાસ સ્તંભ નિર્માણ થયો છે તેજ ઝાંઝી જાય. તેમ ચલાથી ફળનો સમૂળ વિનાશ થઇ જાય. ધર્મનો ત્યાગ કદી પણ કરવો નહિ.

૬. સારો હોવા નકારો, ગમે તે પણ એ ધર્મ ઉપર જ આપણા જીવનનો મૂળ પાયો રચાયો છે. કોઇ પણ ધર્મવાળા દ્વિષીઓ એમાં પરિવર્તન કરી શકશે નહિ. તમે એક વસ્તુ નષ્ટ કરી તેને બદલે બીજી વસ્તુ મોકલી શકશો નહિ. ધર્મમાર્ગનું અનુસરણ કરવું એ જ ભારતવાસીઓનું જીવન, એજ ભારતની ઉન્નતિ અને એજ ભારતના કલ્યાણનો એક માત્ર ઉપાય છે.

ધર્મ.

૭. ધર્મ સાધ્ય થવો એટલે મનુષ્ય-શરીરમાં જે અક્ષત પ્રથમથી જ વર્તમાન છે તેનો પ્રદાશ થવો.

૮. નકો માનજો કે: મન્યોના અભ્યાસથી ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. તર્કવિવાદ કરતા આવડે તેથી ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી, અથવા કેટલાક ધર્મ-મતવાદ પ્રત્યે સમ્મતિ દર્શાવવાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. તર્કચુકિત, મતામત, શાસ્ત્રાદિ અથવા અનુબ્ધાન એ સર્વ માત્ર ધર્મ પ્રાપ્તિમાં સહાયકારક છે. પરંતુ ધર્મ એ તો સ્વયં અપરોક્ષાનુભૂતિ સ્વરૂપ છે. ધર્મનો અનુભવ કરો.

૯. જે ધર્મ અથવા જે ઇશ્વર વિધવાનાં અશ્રુ લુછી ન શકે, અથવા

પિતૃમાતૃહીન અનાયના મુખમાં એક છટકો રોટલી ન આપી શકે તે ધર્મ અથવા તે ધર્મર ઉપર મ્હને શ્રદ્ધા રહેશે નહિં. (અર્થાત્ હું તેને ધર્મ અથવા ધર્મર માની શકું નહિં.)

૧૦. ગમે તેટલો સુંદર મતવાદ હોય, અથવા ગમે તેટલું દાર્શનિક ગહનતત્ત્વ તેમાં સમાવહું હોય પરન્તુ જ્યાં સુધી તે એક મત તરીકે અથવા એક પુસ્તકમાં બંધાયે રહ્યું હોય ત્યાંસુધી હું તેને ધર્મનું નામ આપી શકું નહિં. અશુ એ કાઈ આપણી પીઠ ઉપર નથી, તેતો આપણા મુખ ઉપર છે. તે સ્થાનેની દિશામાં છે, તેથી સન્મુખ અગ્રસર થાઓ અને જે ધર્મને તમારો પોતાનો ધર્મ કહી તમે ગર્વ કરતા હો તે ધર્મમાં કહેલા ઉપદેશો પ્રમાણે વર્તવા માડો. તે ઉપદેશોને કાર્ય-ગતિમા શ્રદ્ધા, ઉપદેશો સામળ્યા કરવાથી શો લાભ છે ? ઉપદેશોનો મંથલ કરવાથી શો લાભ છે ? તે પ્રમાણે વર્તવાથી જ લાભ છે.

સેવા.

૧૧. પરાંપકાર માટેજ જીવન છે. મનુષ્યોએ સ્વજીવનને પરાંપકારમય કરી દેવું જોઈએ. સ્વાર્થ માટે તો પશુઓ પણ જીવે છે. તે શું તમે જાણતા નથી ? પરહિત માટે ચાલ કરવાનો અભાવ એનુંજ નામ મૃત્યુ, (જે મનુષ્ય પરાંપકાર કરતો નથી તે જીવતા મૃતક સમાન છે.)

૧૨. દરિદ્ર, મુર્ખ, અજ્ઞાની, દુઃખી-બ્યાધિગ્રસ્ત-એ સર્વે તમારા દેવતા થાઓ. એમની સેવા કરવી એજ પરમધર્મ સમજવો. એ સર્વને શોધી શોધીને તેમની સેવા કરવી જોઈએ.

૧૩ મ્હને ધર્મર ઉપર વિશ્વાસ છે, મ્હને મનુષ્ય ઉપર વિશ્વાસ છે. દુઃખી દરિદ્રિઓને સહાયતા કરવા, પારકાની સેવા કરવા, નરકમાં જવા તૈયાર થવું એ હું અતિચય મહાન્-ઉત્તમ-ધર્મ-કાર્ય સમજું છું.

૧૪. જે દસાણુ મરજતા હોય તો મરણ વગેરેથી ઝટ પરચારી લઈ, સાક્ષાત્ નારાયણ ભગવાનરૂપ માનવદેહ ધારી ચિવતી પૂજા કરો-અર્થાત્ તેમની સેવા કરો. વિરાટ અને સ્વરાટ એજ ધર્મર, વિરાટરૂપ આ જગત

છે. તેની પૂજા એટલે તેની સેવા કરવી એવુંજ નામ કર્મ છે.

૧૫. મહેં આટલી બધી તપસ્યા કર્યા પછી એટલેજ સાર શોધ્યો છે કે પ્રત્યેક જીવ માત્રમા તેજ (ધૃતર) રમી રહ્યો છે. એના સિવાય બીજો કોઈ ધૃતર છે જ નહિં. (તે બીજે ક્યાય પણ નથી.) પ્રત્યેક જીવ પ્રત્યે જે મનુષ્ય દયા કરે છે તેણેજ ધૃતરની સેવા કરી છે એમા મંદેહ નથી.

૧૬. ત્યાગ અને સેવા એજ ભારતનો જાતીય-આદર્શ છે. એ એ વિષયમાં ભારતવાસીયોને ઉત્તર કરે. એમ કરવાથી બીજાને જે કાર્મ અવ-શિષ્ટ રહેશે તે પોતાની મેળેજ ઉનાત પામશે.

૧૭. ઉંઝા માચડા ઉપર ઉમા રહી બે પૈસા હાથમા લઈ "જેટા, આ દ્યો." એમ કહી ગરીબને દાન કરશે નહિં. તમારે તો તેના પ્રત્યે કૃત-ચતા દર્શાવવી જોઈએ કે તે ગરીબ ચવાચીજ તેને સહાયતા કરી તમે તમારું કલ્યાણ સાધવા સમર્થ થયા છો. જે પ્રતિમહ કરે છે. (દાન લે છે) તેનું કલ્યાણ થવું નથી. દાતાનુંજ કલ્યાણ થાય છે. તમે જગત પ્રત્યે તમારી દયા સક્રિય દર્શાવી તમને પવિત્ર અને સિદ્ધ કરવા સમર્થ થાઓ છો, તે માટે તમારે કૃતચ થવું જોઈએ. જોને તમે સહાય કરે છે તેના પ્રત્યે તમે કૃતચ થાઓ-તેનો ઉપકાર માનો-તેના પ્રત્યે ધૃતરભાવ રાખો-તેને ધૃતર માનો. મનુષ્યોને સહાયતા કરવાથી ધૃતરોપાસના કરવાની તક મળે છે એ શું આપણું જોણું સદ્ભાગ્ય છે ?

૧૮. જાઓ, આ કોણેજ જાઓ તે પાર્થસારથિના મંદિરમા જાઓ, કે જે ગોકુળમાં દીન દરિદ્રીઓના બન્ધુ મિત્ર હતા, શુકલ ચરણસને આલિંગન કરતા મંડોચાયા નહતા, જેણે પોતાના યુદ્ધાવતાર સમયે રાજપુર-પોના આમંત્રણોને તરછોડી એક વેશ્યાનું નિમંત્રણ સ્વીકારી તેના ઉદ્ધાર કર્યો હતો. જાઓ, તેની પામે જાઓ અને તેને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરો અને તેના સમક્ષ એક મદાનુ બલિ પ્રદાન કરો. એ બલિદાન કયું ? તમારું જીવન એજ મદાનુ બલિદાન છે. જોને માટે તેઓ યુગે યુગે જન્મ ચકળ કરે છે, તેને તેઓ સર્વ કરતા અધિક મ્હાવ છે. તેજ દીન, દરિદ્ર, કુંપી, પતિત અને દુર્ભાગી ગણના જીવોને માટે તમારા જીવનનું બલિદાન

આપો. તેના કલ્યાણમાં મંડી પડે. જે ધધરની કૃપાથી તેનાં કાષ્ટ પડુ સન્તાનની તમે સેવા કરી ચકશે તો તમારૂં કલ્યાણ થશે. તમે પોતાને એકદ કૃષ્ણ કે વિષ્ણુ માનશો નહિ. તમને સેવા કરવાનો અધિકાર મળે છે એજ તમારૂં કલ્યાણ સમજાજો. જેને એવો અધિકાર મળ્યો નથી તે ગમે તેવો શ્રીમન્ત કે રાજા મહારાજા હોય તો પણ તેને ધન્ય કહી ચકશે નહિ. તમે કાષ્ટને સહાયતા કરતા નથી. તમે સર્વ જીવોની પૂજા કરી રહ્યા છો એમ જ માનજો. હું કેટલાક દુઃખી, દરિદ્રોએને જોઈ ચકું છું. હું મહારી સુક્તિને માટે તેમની નજીક જઈ તેમની પૂજા કરીય. ધધર તે સ્થળે (તે જીવોમાંજ) નિવાસ કરી રહ્યા છે. જે મનુષ્યો દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે તે તમારી અને અમારી સુક્તિને માટે જ છે કે જેથી આપણે રાગી, ગાંડા, કાઢવાળા, વગેરે રૂપધારી ધધરનો પૂજા કરી ચકીએ છીએ. મહારે ઉપદેશ કહાય તમને કંઈ લાગશે પરન્તુ તે મહારે તમને કહેવો જ જોઈએ. કારણ, તમારા અને મહારા જીવનનું એજ સર્વ શ્રેષ્ઠ સૌમાન્ય છે કે જેથી આપણે એવા સર્વ વિભિન્ન રૂપધારી ધધરની સેવા કરવા ચકિતમાન થઈએ છીએ.

૧૯. “ પરદિતાય સર્વસ્વ અર્પણ । પારક્ષના કિત માટે (પરાપ-કાર માટે) આપણે સર્વસ્વ દાન કરી દેવું એવું નામજ ગથાર્થ સન્પાસ છે.

ત્યાગ.

૨૦. જેવું જીવન અન્ય જીવોના કલ્યાણ માટે બચતીન થાય છે તેવું જ જીવનું સાર્થક્ય છે-તેજ ગથાર્થ રૂપે જીવે છે. તે સિવાયના ખીજા જીવો જીવવા છતાં મરણ પામેલા જેવા જ છે.

૨૧. ધન અથવા સન્તાન દ્વારા અમરત્વ પ્રાપ્ત થવું નથી, પરન્તુ કેવળ માત્ર ત્યાગ (વૈરાગ્ય) દ્વારાજ અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨. કેવળ માત્ર ત્યાગ દ્વારા જ અનેક મનુષ્યોને અમરત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. ત્યાગ, ત્યાગ, એ વિષયનો સારી પેઠે પ્રચાર કરવો જોઈએ. ત્યાગી થયા સિવાય તેજસ્વી થવાશે નહિ. ત્યાગ સિવાય આ મહાન જીવન-સમ-રથનો રહસ્ય-તેજ સમજાઈ શકે એમ નથી. અહા ! ત્યાગ, ત્યાગ, ત્યાગ, એજ ઘસ જીવનનો મૂલ્ય મંત્ર થવો જોઈએ.

૨૩. ભોગ એ લક્ષ-ધ્યાધારી સર્પ જેવો છે. એને આપણે ૫૬ દક્ષિત કરવો જોઈએ, જગત્તુ કોઈ પણ મહત્ કાર્ય Sacrifice (ત્યાગ) સિવાય સાધ્ય થશે નહિ. વદ-દૃક્ષનાં અંકુરો જોઈ કોણ કહી શકશે કે એક સમયે એ મહાન્ દૃક્ષ થઈ જશે !

૨૪. જગત્તુ એ કાંઈ બાળકની રમત નથી. જેએ પોતાના હૃદયનું રક્ત કાઢી માર્ગ તૈયાર કરે છે તેજ મહાન્ પુરુષો કહેવાય છે, ચિરકાલથી એ પ્રમાણેજ થતું આવ્યું છે. એક મનુષ્ય પોતાના શરીરનો સેતુ (Bridge) બનાવે છે અને હજારો, લાખો મનુષ્યો તેના ઉપર યજ્ઞ પેસે-પાર થઈ જાય છે. (અર્થાત્ એક મનુષ્યે પોતાની દ્રવ્ય સમ્પત્તિ પરાંપકાર્યે દાન કરી દેવી જોઈએ અને અનેક મનુષ્યોને તેનો લાભ મળવો જોઈએ.)

૨૫. વૈગમ્ય-વિપય વિતૃષ્ટ્યા-યથા સિવાય, કાકવિષ્ટાની ચેઠે કામિની કાંચનનો ત્યાગ કર્યા સિવાય, “ ન સ્તિષ્યતિ બ્રહ્મશતાન્તરેડપિ । ” બ્રહ્માના કોઠી હૃદય થઈ જશે, તોપણ મનુષ્ય જીવને મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે નહિ ! જ્ઞપ, ધ્યાન, પૂજા, હોમ, તપસ્યા, એ સર્વનું અનુષ્ઠાન કેવળ તીવ્ર વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થવા માટેજ છે. જે મનુષ્યને “ ત્યાગ ” ની સ્થિતિ પ્રાપ્ત નહિ થાય તેને, લાંબર નાખ્યા પછી વહાણને નદીમાં ચલાવવાનો યત્ન કરવા જેવું થશે.

૨૬. સમગ્ર જગતનો ઇતિહાસ જોતા જણાશે કે સર્વ મહાપુરુષોએ ચિરકાલ પર્યંત મ્હોટા મ્હોટા સ્વાર્થ ત્યાગ કર્યા છે, અને સાધારણ મનુષ્યોએ તેનું શુભ ફળ ભોગ્યું છે. એકનો ત્યાગ બીજાને ફળે છે. જો તમે તમારી મુક્તિને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરો તો તે શું ત્યાગ કહેવાય ? શું જગતના કલ્યાણને માટે તમે તમારી મુક્તિની વાચ્છના મુદ્દા ત્યાગ કરવાને તૈયાર છો કે ? તમે સ્વર્ગ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છો. એ કથન ઉપર વિચાર કરી જુવો.

૨૭. ત્યાગ એજ ભારતવર્ષની સનાતન પનાક છે. એ પનાક સમગ્ર જગતમાં ફરકાવીને, જે જે જાતિયો મરણ પામવા તૈયાર થઈ છે તેને ભારત સાવચેત કરી દે છે, સર્વ પ્રકારના અત્યાચાર અને સર્વ પ્રકારની

અસાધુતાનો તીવ્ર પ્રતિવાદ કરે છે. હિન્દુભાઈઓ ! એ પતાકાનો ત્યાગ કરશો નહિ ! એ પતાકા ઉઘી કરી સર્વ સમક્ષ ફરકાવ્યા કરો.

૨૮. જગતમાં સર્વદા દાતાનું આસન ગ્રહણ કરો. સર્વસ્વ દાન કરી દો. દાન કર્યા પછી પાછું ફરીને જોશોજ નહિ. પ્રેમ અર્પો, સહાયતા અર્પો, સેવા અર્પો, એમાંનું જે કાંઈ દાન આપવા જેવું હોય તે આપી દો. પરન્તુ સાવચેત રહેજો કે એ દાનના બદલામાં કાંઈ પણ મેળવવાની ઇચ્છા રાખશો નહિ ! દાન આપ્યા પછી કોઈ પણ સરત-ઝરત કરશો નહિ ! સરત નહિ કરો તો તમારી ડોક ઉપર કોઈ સરત ચઢી એસશે નહિ ! ઇશ્વર આપણને જે આપે છે તે આપણા બંદારમાંથી માત્ર દાન કરી દઈએ છીએ એટલુંજ સ્મરણમાં રાખજો.

૨૯. જીવન સંઘામમાં પ્રેમનો જય યશો કે તિરસ્કારનો જય યશો ? ભોગનો જય યશો કે ત્યાગનો જય યશો ? સાગ, પ્રેમ અને અપ્રતિકાર, એ ત્રણ જગતમાં જય પામવા માટે સમ્પૂર્ણ યોગ્ય માર્ગ છે. ઇન્દ્રિય સુખની વાસનાનો ત્યાગ કરનાર જાતિ દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એજ મહાન્ ઉત્તમ જાતિ અનેક વિપદ અને દુઃખનો ભાર સહન કરવા છતાં અઘણિ-પર્યંત જીવિત રહેવા પામી છે. કારણકે એ જાતિએ ત્યાગનો પક્ષ સ્વીકાર્યો છે. ત્યાગ સિવાય ધર્મ કદી પણ ટકી શકે એમ નથી.

પતિત જાતિ.

૩૦. દેડ, બંગી, ચમાર, વગેરે પતિત જાતિયો, તમારા મહાનની ચારે દિશામાં પશુવત્ રખડે છે તેની ઉન્નતિ માટે તમે શું કર્યું છે ? તેમના મુખમાં એક કોળિયો અન્ન આપવા માટે તમે શી બ્યવસ્થા કરી છે તે કહી શકશો ? તમે તેમનો રપર્ચ કરતા નથી, તમે તેને “ દૂર રહો, દૂર રહો, અડકશો નહિ, અડકશો નહિ ! ” એમ કહો છો તે શું તમે મનુષ્ય છો ? તમારા હબ્બેરે બ્રાહ્મણો અને સાધુઓ વિચરતા ફરે છે તેઓ એ અધઃ પતિત દરિદ્ર, પદદલિત ગરીબ અતિ ચૂદ્ર જાતિયોના કલ્યાણ-સાધન માટે, તેમને જ્ઞાન દેવા માટે શું કરે છે ? માત્ર એટલુંજ કહે છે કે : “ અમને અડકશો નહિ. અડકશો નહિ ! ” એ સિવાય બીજું શું કરે છે ?

૩૧. આ માયામય સંસારમાં મહાન્ મૃગજળ સમાન-મહાન્ હન્દ્ર-
જળ સમાન તો તમે હૃદયવર્ણુ જાતિયો છો. તમે જૂલકાલના ભારત-હરી-
રના રક્ત-માંસહીન હાડ-પિંજર સમાન છો. તમે ઝપાટાચંદ્ર ધૂળના
રૂપમાં બદલાઈ વાયુમાં વિલીન થઈ જતા નથી તેનું કારણ શું? હા, તમારી
અસ્થિમય આંગળીઓમાં પૂર્વ પુરુષોની મંચિન કચેલી કેટલીક અમૂલ્ય રત્ન-
અમિત પિંટીયો છે. તમારા દુર્ગંધમય શરીરને આર્હિંગન કરવા માટે
પૂર્વ દાસની અનેક રત્ન-પેટિકાઓ તૈયાર છે! અત્યાર સુધી પતિત જાતિની
ઉન્નતિ કરવા માટે જે જે વસ્તુના દાનની આવશ્યકતા હતી તે આપવાનો
તમને સુયોગ પ્રાપ્ત થયો નહતો. આજે તો અંગ્રેજોના રાજ્યમાં અમાધ
વિદ્યા-ચર્યાના દિવસો છે માટે ઉત્તરાધિકારીઓને તે આપો. જેમ બને તેમ
સત્વર દાન કરો અને તમે આકાશમાં વિલીન થઈ જાઓ. આવ, રૂતન
ભારત, આવ, હાથમાં હળ લઈને આવ, ખેડૂતની કુટીર બેઠે કરીને આવ,
માછી, મોચી, ઢેક, બંગીની ખુંપડીઓમાં ચઢને આવ. આવ, મોદીની
દુકાનમાં ચઢને આવ, ભાડખૂંજની ભાડ નજીક ચઢને આવ, કારખાનાઓ-
માંથી આવ, દુકાનોમાંથી આવ, બજારોમાંથી આવ, વન જંગલમાંથી આવ,
પહાડ પર્વતમાંથી આવ! જો લોકોએ હમરો વર્ષથી અત્યાચારો સહન
ક્યાં છે! તેમ કરીને તેઓએ અપૂર્વ સદિષ્ટ્યુતાનું શિક્ષણ મેળવ્યું છે.
કુઃખ સહન કરનારાઓ અપૂર્વ સદિષ્ટ્યુતાનું પાત્ર બને છે. તેઓ (પતિત
જાતિયો) સનાતન દાસથી કુઃખ ભોગ કરતા આવ્યા છે. તેમ કરવાથી
અટલ જીવન-શક્તિ પ્રાપ્ત કરી ચક્રા છે. તેઓ એક મુઠ્ઠી સવુલો પાછને
હુનિયાં ઉલટ પાલટ કરી શકે એમ છે. અર્ધ રેલથી આહાર મળતા તો
ત્રેસોટ તેમનું તેજ સહન કરી શકે નહિ! તેઓ રક્ત-પીજના પ્રાણુ-
સમ્મજ છે. તેમને સદાચાર રૂપી અદ્ભુત બગ પ્રાપ્ત થયું છે. જે બગ
ત્રેલોચનમાં નથી. આટલી બધી શાંતિ, આટલી બધી પ્રીતિ, આટલો બધો
સ્નેહ, રાત-દિવસ મ્હો અંધ કરી (ગુપચુપ) આટલી બધી મહેનત કરતી
અને દામ દરતી વખત સિંદના જેવું પરાક્રમ બતાવતું! ઓ! અતીતના
હાડપિંજરો! તમારી રહાએ તમારા ઉત્તરાધિકારી-ભાવી ભારત હવે છે.

તમારી સર્વ રત્ન-પેઠિકાઓ, તમારી હીરા-આણેકની અંગુડીઓ, એ લોકોમાં
હુંટારી દો. જેમ બને તેમ જલદી વહેંચી દો, અને તમે પવનમાં વિલીન
થઈ જાઓ. તમે સર્વ અદ્યથ યથ જાઓ. માત્ર કાલ ઉચ્ચા કરી રાખજો.
તમે વિલીન થતાંજ સાંભળી ચક્રશે કે કોટી મેઘ-સમાન શીઘ્ર-ગતિવાળા
ત્રેલોક્ય કમ્પાવનારા અનુષ્ઠાન બાવી ભારતને ઉદ્દેશીન કરે એવા ધનવાનો
યથ પડ્યા છે. “વાહ ! શુરકી ફોટેહ.”

૩૨. ભારતની ભતિ વિભાગ-પ્રણાલીનો ઉદ્દેશ્ય સર્વને આહ્વાન બનાવવા
એજ છે. આહ્વાનો એજ આદર્શ અનુષ્ઠ છે. ભારતનો ઇતિહાસ વાચતાં
જણાશે કે: આ દેશમાં નિમ્ન-ભતિની ઉન્નતિ કરવાનો સારો યત્ન કરવામાં
આવ્યો છે, ભવિષ્યમાં અનેક યત્નો કરવામાં આવશે અને અન્તે સર્વે
આહ્વાનો જ થશે. આપણી ઉત્તમ કાર્ય પ્રણાલી એજ છે કે કોઈને
પણ નીચે પાડવા નહિ. સર્વને ઉચ્ચ દર્યામાં રચાવવા. અવનતિ કરવી એ
આપણો ધર્મ નથી. ઉન્નતિ કરવી એજ આપણો (ભારતનો) ધર્મ છે.

૩૩. શું તમે જોઈ ચક્રતા નથી કે: હિન્દુઓની સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કર્યા
વિના મદ્રાસ તરફ હજારો પેશ્વિયા લોકો (હિન્દુ-ભતિ) ખ્રીસ્તી થઈ જાય
છે ! તમે એમ ન સમજશો કે કેવળ ઉદર-પોષણ કરવા માટે તેઓ
ખ્રીસ્તી થાય છે. તેઓ આપણી સહાનુભૂતિ વિના ખ્રીસ્તી થાય છે. આપણે
રાત દિવસ કેવળ તેમને એમજ કહીએ છીએ કે: “અડકશો નહિ, અડ-
કશો નહિ.” અહા ! દેશમાં શું દયા ધર્મ છે ખરો ભાઈ ? માત્ર “અડ-
કશો નહિ,” એમ કહેનારાઓનાજ ટાળા ફરતા ફરે છે ! એવા ટોળી
આચારને મુખે જાહુ મારો, લાડી મારો, ઇચ્છા થાય તો એવા “સ્પર્શ-
માર્ગ” ની દદ તોડી-ફેડી નાંખી હમણાં જ આધ્યા જઈ કહો કે: “અરે !
ક્યાં છો પતિત, કંગાલ, દુઃખી, દરિદ્રી નારાયણ ! તમે ક્યા છો ? આવો
તમને યથાસાધ્ય મદદ કરીએ.” એમ કહી તે સર્વને ઓ રામકૃષ્ણ પ-
રમહંસદેવને નામે બોલાવી લાવો. એ લોકોના જન્યૂત થયા સિવાય
માં જગદંબા જન્યૂત થશે નહિ ! જો આપણે એ લોકોના અન્નવસ્ત્રની
સગવડ નહિ કરીએ તો પછી ખીલું શું કરી ચક્રીશું વાફ ? અરેરે ! એ

બિચારા દુનિયાદારીનું કામ પણ જાણતા નથી તેથી દિનરાત સમ્પત મહે-
નત કરવા છતાં અજ વસ્ત્ર મેળવી શકતા નથી. આપો! બંધુઓ! નેત્રા
ઉઘાડી તેમને આપો! અગાન-નિદ્રા દૂર કરી તેમને જાન દેશો! હું દિવ્ય
ચમુદારા જોઈ શકું છું કે જેમનામાં અને આપણામાં એક બ્રહ્મ (આત્મા)
એકજ શક્તિ વિદ્યમાન છે. ભેદ માત્ર એ બ્રહ્મ-એ સ્થિતિના વિકાસનો
જ છે. કોઈનામાં જોડો આત્મવિકાસ છે. કોઈનામાં વધારે. સર્વાંગમાં રક્ત
મંચાર થયા સિવાય કોઈ પણ દેશ, કોઈ પણ કામે, કોઈ પણ સ્થળે ઉન્નતિ
પામ્યો છે કે ? જામૃત થયો છે કે ? ચરીશું એક અંગ—એક અવયવ
કપાઈ જતાં ફિવા નિરૂપયોગી થતા-ખીજ અંગો હોવા છતાં પણ આ દેહથી
કોઈ મહાન કાર્ય સધાશે નહિ એ હું સુનિશ્ચિત જાણું છું.

ઉદાર-ધર્મ મત.

૩૪. પરસ્પર-એક ખીજના-ધર્મમત અને ધર્મ વિશ્વાસ ગમે તેટલા
પૃથક્ હોય તો પણ એક ખીજએ પરસ્પરને સર્વ વિષયમાં સહાયતા કરવી જોઈએ.
૩૫. મનુષ્ય માત્રે પરધર્મ પ્રત્યે દ્રેષ રહિતરૂપી મહાન સત્યનું શિ-
ક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આધુનિક સભ્યતાના અંતરમાં એ ભાવના પ્રવેશ
કરશે તો તેથી વિશેષ કલ્યાણ સધાશે. વાસ્તવિક કહીએ તો એવી ભાવના
પ્રવેશ કર્યા વિના કોઈ પણ સભ્યતા અધિક દિવસ સ્થાયી ટકી શકશે નહિ.
બદમાસી, રક્તપાત અને પાશવ અત્યાચાર, એ સર્વ જોટલા દિવસ બંધ
નહિ પડે તેટલા દિવસ ધર્મ ત સભ્યતાનો વિગ્રહ થઈ શકશે નહિ જોટલા
દિવસ આપણે પરસ્પર મૈત્રિસંમ્પન્ન નહિ થઈએ ત્યાં સુધી કોઈ પણ
સભ્યતા મસ્તક ઉન્નત કરી શકશે નહિ. એ મૈત્રિ-ભાવના વિકાસ કરવાનું
પ્રથમ સોપાન તો સર્વેએ પરસ્પરના ધર્મ વિશ્વાસ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શા-
વવી જોઈ છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રમાણિકપણે એ ભાવના હંદયમાં દૃઢ
અંકિત કરવા માટે, પરસ્પર સાથે મૈત્રિ બંધનમાં બંધાવાથી કાર્ય પરિપૂર્ણ
થશે નહિ. તે માટે તો એક ખીજનો ધર્મમત અને ધર્મ-પ્રદા ગમે તેટલી
પૃથક્ હોય તોપણ સર્વેએ એક ખીજને સર્વ વિષયોમાં સહાયતા કરવી જોઈએ.

• ભય ।

૩૬. ભય એજ મૃત્યુ છે. ભય એજ પાપ, ભય એજ નરક, ભય એજ અધર્મ, અને ભય એજ વ્યભિચાર છે. જગતમા જેટલા Negative thoughts અસત્ અથવા મિથ્યા-ભાવના છે તે સર્વ એ ભયરૂપી થય તાતમાથી જ પ્રકટ થયા છે. ભયને લીધેજ સૂર્યનું સૂર્યત્વ, ભયને લીધેજ વાયુનું વાયુત્વ, ભયને લીધેજ ચમનું ચમત્વ ચચાસચાને સ્થાપન થઈ ગયું છે. ભય તેને પોતાની હદ ઝોળાંગી બહાર નિકળવા દેતો નથી.

૩૭. જીવનનું સમગ્ર રહસ્ય નિર્ભય થવું એજ છે. “હાય ! મ્હાઈ શું થશે ?” એવો ભય કદી પણ રાખશો નહિ. બીજા કોઈના ઉપર વિશ્વાસ રાખશો નહિ. જ્યારે તમે બીજાની સહાયતા મેળવવાની આશા-વિશ્વાસ તમજ દેશો તેજ ક્ષણે તમે મુક્ત થશો. પોતાને દુર્જીવ માનવો એ સર્વ કરતાં મહાન પાપ છે. તમારા કરતા બીજું કોઈ પણ મહાન નથી. તમે બ્રહ્મ-સ્વરૂપ છો એવું ખાત્રીપૂર્વક માનો અને બ્રહ્મ-દર્શન કરો.

૩૮. સાહસ ધારણ કરો. ભય પામશો નહિ. કેવળ આપણા શાસ્ત્ર-માજ ભગવાનને “અભય” “નિર્ભય” એવું વિશેષણ આપવામા આવ્યું છે. આપણે “અભય, નિર્ભય” થવું જોઈએ. “નિર્ભય” થતા જ આપણા સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે.

૩૯. ભય પામશો નહિ, કારણ, મનુષ્ય-જાતિના ઇતિહાસમા જેવામાં આવે છે કે: જે હાઇ ચકિતનો વિકાસ થયો છે તે સર્વ સાધારણ મનુષ્યો-માજ. જગતમા જેટલા મહાન પ્રતિભા સમ્પન્ન પુરુષો જન્મ્યા છે તે સર્વ સાધારણ લોકોમાથી જ. વળી ઇતિહાસમા એક વખત જેવું બન્યું છે તેવું જ પુનઃ બનવા પામશે. કોઈ પણ વસ્તુથી ભય પામશો નહિ. યાદ રાખજો કે: તમે અદ્ભુત અદ્ભુત કાર્ય કરી શકશો જે ક્ષણે તમારા હૃદયમા ભયનો સંચાર થશે તે ક્ષણે જ તમે ચકિતચ્છન્ન થઈ જશો. ભય એજ જગનના સર્વ દુઃખોનું મૂળ કારણ છે. ભય એજ સર્વથી મહાન કુસંસ્કાર છે.

૪૦. તમને કોણ દુર્જીવ કરી શકે એમ છે ? તમને કોણ ભય પમાડી શકે એમ છે ? એક માત્ર તમે જ જગતમા સર્વત્ર વિરાજી રહ્યા છો તે

કેમ ભૂલી જાઓ છો ? તમને કોનો ભય લાગે છે ? સર્વત્ર તમારે જ આત્મા, એક જ આત્મા સર્વમાં વિરજીત રહ્યો છે તે કદી પણ ભૂલશો નહિ. આણુ આણુમાં તેજ એક ચેતનતત્ત્વ-આત્મતત્ત્વ છે પછી ભય કોનો ? ભય કેવો ? માટે જ કહું છું કે નિર્ભય થાઓ, ઉઠો અને મુક્ત થાઓ. નિઃશય જાણો કે કોઈ પણ વિચાર કે વાક્ય, જે આપણને દુર્ગત કરે છે તેજ અશુભ છે. જે મનુષ્યને દુર્ગત કરે છે, જે તમને ભય પમાડે છે, તેજ કેવળ અશુભ છે. એ અશુભનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તમને કોણ ભય પમાડી શકે એમ છે ? કદાચ સેંકડો સૂર્ય જગત ઉપર ટુટી પડે, દરેકો ચન્દ્ર અદૃશ્ય થઈ જાય, દરેકો અક્ષાણુક વિનષ્ટ થઈ જાય, તોયે તમારે શું ? તમારે તો સ્થિર-અચલ થઈ ઉભા રહેવું જોઈએ. તમે તો અવિનાશી છો, તમે જગતનો આત્મા-મધ્યર છો. કહો કે; શિષ્યોડહં । શિષ્યોડહં । કહો કે; હું જ પૂર્ણ સમ્વિદ્માનન્દ છું. તમને કોણ બન્ધનમાં રાખી શકે એમ છે ? માત્ર અજ્ઞાનતા, કેવળ ભ્રમ એજ તમને બન્ધનમાં રાખે છે. બીજું કોઈ પણ તમને ભય પમાડે તેમ નથી. તમે તો શુદ્ધ સ્વરૂપ છો-તમે તો નિત્યાનન્દમય છો. તમારે ભય કેવો ? કહો શિષ્યોડહં ! શિષ્યોડહં !

કૃપા.

૪૧. કપડી, હિંસક, દાસભાવાપન્ન, કમર પુરૂષ, કે જેઓને કેવળ જડ ઉપર જ વિશ્વાસ છે તેઓ કદી કંઈ પણ કરી શકશે નહિ. છપાં એજ આપણા જેવી ગુલામ બનેલી જાતિના ચારિત્ર્ય મદાન હર્ષક સ્વરૂપ છે.

૪૨. જે વસ્તુઓથી બહુ જ સાવચેત રહેજો. એક સત્યાપ્રિયતા અને ખીજી છપાં.

૪૩. “હું જ મહાન છું, મહાર્ મહાન એજ શ્રેષ્ઠ, અને છપાં.” એ સર્વ વિચારોને જન્મપર્યંતને માટે વિદાય કરી દેવાં જોઈએ. પૃથિવિની પેડે “સર્વ સદન” કરવું જોઈએ. જે એટલું કરી શકાય તો સમસ્ત જગત તમારા ચરણ સમક્ષ હાજર થશે.

સમાજ-સંસ્કાર.

૪૪. સમાજ-સંસ્કાર (સુધારા) માટે પ્રથમ કર્તવ્ય લોક-શિક્ષણ એજ છે. એ શિક્ષણ સમ્પૂર્ણ રૂપે ન આપી શકાય ત્યાં સુધી સખતી વાટ જોવી જોઈએ.

૪૫. સમાજનું સમ્પૂર્ણ-પરિવર્તન થવું જ જોઈએ. એ વિષયમાં ભારતીય શિક્ષિત સમાજ સાથે હું સમ્પૂર્ણરૂપે મળતો થાઉં છું. પરંતુ તેમ કરવાનો ઉપાય શો? સુધારકો સમાજને ભાંગી-તોડી-ચૂર્ણ કરી જે પ્રકારે સમાજ-સુધારવાની પ્રણાલી જતાવી રહ્યા છે તેનાથી તેઓ કૃતકાર્પ થઈ શકશે નહિં. મ્હારી પ્રણાલી એ છે કે: હું કદીપણ એવું ધારતો નથી કે: અમારી નીતિ આટલા દિવસથી કોઈ પણ અન્યાય-અધર્મ કર્મ કરે છે, ના, કદીપણ નહિં. અમારો સમાજ અધર્મ નથી, તે શ્રેષ્ઠ છે. માત્ર અમારે વિશેષરૂપે શ્રેષ્ઠ થવું જોઈએ એટલીજ આવશ્યકતા છે.

૪૬. Destruction વિનાશ દ્વારા અથવા પ્રાચીન સર્વ નીતિ, રીતિ નાશક ભાંગી-તોડી સમાજ અથવા દેશની ઉન્નતિ કરી શકાશે નહિં. સર્વ સમયે ઉન્નતિ-લાભ Constructive Process દ્વારા અર્થાત પ્રાચીન નીતિ-રીતિ વગેરેને નૂતન ભાવનાપૂર્વક પરિવર્તન કરીનેજ રચવામાં આવ્યાં છે. ભારતવર્ષમાં સર્વ ધર્મ પ્રચારકોએ, પૂર્વ યુગોમાં એ કાર્ય કર્યું છે. માત્ર ખુદ્દેવનો ધર્મ destructive વિનાશક-પ્રાચીન નીતિ-રીતિ ધ્વંસકારક હતો. તે કારણને લીધેજ એ ધર્મ ભારતવર્ષમાંથી નિર્મૂલ થઈ ગયો છે. સમાજની સામગ્રી અવસ્થા દૂર કરવી જોઈએ. ધર્મને વિનષ્ટ કરીને નહિં, પણ હિન્દુ ધર્મના મહાન ઉપદેશ-સમૂહનું અનુસરણ કરીને અને તેની સાથે હિન્દુધર્મની સ્વાભાવિક પરિણતિસ્વરૂપ બૌદ્ધ-ધર્મની અદ્ભુત હૃદયવત્તા ગ્રાહ્ય કરીને આપણી કુરાવસ્થા દૂર કરવી જોઈએ.

૪૭. સામાજિક-વ્યાધિનો પ્રતિકાર દાંધ બાજી ચલ્નો દ્વારા થઈ શકશે નહિં. એ માટે તો મન પૂર્વક કાર્ય કરવાનો ચત્ન કરવો પડશે, આપણે ગમે તેટલાં લાંબા લાંબા વાગ્યો બેાલીએ તેથી શું વળે? તેથી દાંધ સમાજ સુધરે? આપણે સમજવું જોઈએ કે: સમાજના દોષ સુધારવા માટે, પ્રત્યક્ષ

રૂપે યતન નહિ કરતાં શિક્ષા-દાનદ્વારા પરાક્ષરૂપે યતન કરવો જોઈએ. સમાજના દોષનું સંશોધન કરતી વખત પ્રથમ એ તત્ત્વ સારી પેઠે સમજવું જોઈએ.

૪૮. હું પ્રાચીન મહાન આચાર્યોના ઉપદેશનું અનુસરણ કરવા મહાર્ક છું. મ્હેં તેમના દાર્શનીય માર્ગરૂપે આલોચના કરી છે. તેમજ જે પ્રણાલી દ્વારા તેમણે દાર્શ દર્શનું હતું તેનો ઇશ્વરેચ્છાથી મ્હેં શોધ કર્યો છે. તે મહાપુરુષોએ સમાજ-સમૂહ સંગઠન કર્યો હતો. તેમણે એ દાર્શમાં શક્તિ, પવિત્રતા અને જીવનશક્તિનો વિશેષરૂપે સંચાર કર્યો હતો. તેમણે અતિ અદ્ભુત દાર્શ દર્શનું આપ્યું પણ અતિ અદ્ભુત દાર્શ કરવાનું છે. વર્તમાન સમયે ભારતવર્ષની અવસ્થાનું ચક્ર દંડક બદલાયું છે. તેથી દાર્શ પ્રણાલીમાં માત્ર અતિ સામાન્ય પરિવર્તન કરવાની આવશ્યકતા છે-વિશેષ નહિ.

શિક્ષણ.

૪૯. શિક્ષણ એટલે મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રથમથીજ જે પૂર્ણતા વર્તમાન છે તેનો પ્રમાણ થાય એવું શિક્ષણ.

૫૦. નિમ્નગતિ-અન્યજ્ઞે-માટે આપણું કર્તવ્ય એજ છે કે: આપણે તેને કેવળ શિક્ષણ આપવું. તેમને એવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે: "આ સંસારમાં તમે મનુષ્યો છો. તમે યતન કરશો તો સર્વ પ્રશ્નની ઉત્તરિ કરી શકશો." આ પ્રમાણે તેમને બોધ આપવાથી તેઓ પોતાની મેથેજ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકશે.

૫૧. હું મદમ્બની પાસે પર્વત ન ગયો ત્યારે હું મદમ્બ પોતેજ પર્વતની નજીક ગયા હતાં તેજ પ્રમાણે દરિદ્ર જાગૃકો જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા તમારી પાસે ન આવી શકે તો તમારે તેમની નજીક જઈ તેમને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. જમતમાં જેટલાં દુઃખ, કષ્ટ અને અશુભ જોવામાં આવે છે તે સર્વની માતા અતાનવા જ છે. જનુએ! મનુષ્યને દુઃખ-પ્રમાણ આપે. મનુષ્યને આધ્યાત્મિક-સતિ-સમ્પન્ન કરે. જે આપણે

એ પ્રમાણે કરી ચકીશું, જે સર્વ મનુષ્યો પવિત્ર, આધ્યાત્મિક-શક્તિ-સમ્પન્ન અને શિક્ષિત થશે તો કેવળ એટલાથીજ જગતમાંથી દુઃખ દરિદ્રતા નિર્મૂળ થઇ જશે-એ સિવાય દુઃખ દરિદ્રતા નિર્મૂળ થશે નહિં.

૫૨. ચણકાએ વિદ્યા-શિક્ષાની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલી બ્રાહ્મણને આવશ્યકતા નથી. બ્રાહ્મણના બાળકને માટે એક શિક્ષકની આવશ્યકતા હોય છે પણ ચણકાનાં બાળકને માટે તો દશ શિક્ષકની આવશ્યકતા છે. કારણ કે, જે મનુષ્યોને પ્રકૃતિદેવીએ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રખર-પુદ્ગિનાં બનાવ્યાં નથી તેમને અધિક સહાયતા કરવી જોઇએ. દરિદ્ર, પદ્ધતિ અને અસાધ્ય, જેજ તમારા ધર્મવર યાઓ-તમે એમનેજ તમારા ધર્મવર બનાવી તેમની સેવા કરો.

૫૩. આ સમયે સમગ્ર ભારત-સન્તાનોનું કર્તવ્ય એજ છે કે: તેમણે સમગ્ર જગતને માનવ-જીવન સમસ્યાનું સત્ત્વ સ્વરૂપ સમજાવવા જેવું શિક્ષણ આપવા સમર્થજીવે તૈયાર થવું જોઇએ. તેઓ (ભારત સન્તાનો) સમગ્ર જગતને ધર્મ શિખવવા, ધર્મથી-ન્યાયથી બંધાવવા છે.

૫૪. શિક્ષણનો વિસ્તાર અને જ્ઞાનનો વિકાસ ના થાય તો દેશની ઉન્નતિ શી રીતે થાય ? દેશના જે મનુષ્યો વિદ્યા-શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી ચકયા છે, તેઓ દેશની બાકી આશાનું સ્થળ છે. તેમના અંતઃકરણમાં પણ એ સંબંધી કોઇ ઉત્સાહ, ઉદ્યમ કે યત્ન જોવામાં આવતો નથી. સર્વ સાધારણ પ્રજાજનોમાં અને ઊંચેમાં શિક્ષણનો વિસ્તાર થવા વિના ઉન્નતિની આશા નથી. ઊંચેના તમે સામ્રાજ્ય ધણે અંશે Manufacturing machine (કાર્ય કરવાનું મંત્ર) જેવી કરી દીધી છે ! ઊંચેના અગ્રસર કરવી જોઇએ, Mass (સર્વ પ્રજાજન)ને જાગૃત કરવા જોઇએ ત્યારેજ દેશનું-મારતવર્ષનું-કલ્યાણ સધાશે.

૫૫. જે વિદ્યાના વિસ્તારથી ધરતર પ્રજાજનોને જીવન-સંઘાતમાં સમર્થ કરી ચકાય નહિ, જેના વડે મનુષ્યમાં ચરિત્ર બળ, પરમાર્થ-પરતા અને સિંહ સમાન સાહસિકતા ઉત્પન્ન ન થાય તેને શિક્ષણ કહી ચકાય કે ? જે શિક્ષણ વડે જીવન પર્વત પોતાના પગ ઉપર જ ઉભા રહી ચકાય,

તેજ સાચુ શિક્ષણ કહેવાય. આજકાલની સર્વે સૂક્ષ્મે અને દ્રાક્ષેભેમાં શિક્ષા મેળવીને એક પ્રકારના dyspeptic (અશુર્ધુ-રોગાકાન્ત), વિદ્યાર્થી તૈયાર થાય છે. તેઓ બધા પછી કેવળ Machine (યંત્ર) ની પેઠે રાત દિવસ દોઢ ધામ કરે છે અને “ જલસ્ય ” “ ત્રિવસ્ય ” એ શબ્દોના સાક્ષી સ્વરૂપ થઇ રહ્યા છે—જાણે મરવા માટે જીવન ધારણ કરી રહ્યા હોય તેમ ! જાણે સર્વે મહા જ ! મિત્રાત્રા ખેડુતો, મોચી, જાંગી, વગેરે હલકી ગણાતી જાતિયોની કર્મ વત્સરતા અને આત્મનિષ્ઠા તમારા કરતાં અનેક ગણી વિશેષ છે. એ સોફા ઝુગે મોટે ચિરકાલ કર્મ કર્યા જાય છે, દેશ માટે ધન ધાન્ય ઉત્પન્ન કરે છે, મોટેથી જરા પણ બળકતા નથી, એ સોફા જ શીઘ્ર તમારા કરતાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે. Capital (રૂબ) તેમના હાથમાં જઈ પડે છે. તમારી પેઠે તેમને તંગીનું દુઃખ સહન કરવું પડતું નથી. વર્તમાન શિક્ષણે તમારી બાહ્ય નીતિ-રીતિ બદલી નાખી છે, તેથી નૂતન નૂતન શોધ કરવાની શક્તિનો તમારામાં અભાવ થયો છે અને તેથી જ દ્રવ્યોપાર્જનનો ઉપાય તમને સૂઝતો નથી. તમે અત્યાર સુધી સર્વ સદિષ્ણુતા પરાયણ અત્યજ જાતિયો ઉપર અવિશય અત્યાચાર કર્યા છે, પણ માદ ગમખે કે: હવે તેઓ તમારા ઉપર બદલો લેતે અને તમે ? તમે “ હાથ આકરી ! હાથ આકરી ! ” કહેતા કહેતા લોપ થઇ જશો !

૫૬. જગતમાં જ્ઞાન-પ્રકાશનો વિસ્તાર કરો. એજ જ્ઞાન-પ્રકાશ-જ્ઞાન પ્રકાશ લઇને આવો ! પ્રત્યેક વ્યક્તિને જ્ઞાન-પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાઓ. જ્યાં સુધી સર્વે જીવો ભગવાન સમક્ષ ન પડે એ ત્યાં સુધી તમારાં કાર્યનો અંત આવશે નહિ. દરિદ્રિઓમાં જ્ઞાન પ્રકાશ વિસ્તારો, ધનવાનો સમક્ષ વિરોધ જ્ઞાન-પ્રકાશ લઇ જાઓ, દારુ કે દરિદ્રીયો કરતાં ધનવાનોને અધિક જ્ઞાન-પ્રકાશની આવરણકા છે. અશિક્ષિત લોકો સમક્ષ જ્ઞાન પ્રકાશ લઇ જાઓ. (અર્થાત્ તે મર્ચમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરો) આજકાલ શિક્ષણ અગિમાન બહુ જ પ્રમાણ થઇ પડ્યું છે, માટે સર્વે મનુષ્યો સમક્ષ જ્ઞાન-પ્રકાશ વિસ્તારો. તે રાત્રી કર્યા પછી જ કંઇ આવશે એથી તે કંપિત કરો.

૫૭. દરિદ્ર મનુષ્યોને, ભારતની પદ્ધતિ (અત્યજ આદિ નીચ ગણાતી) જાતિયોને તેમજ સત્ય-સ્વરૂપ સમજાવવાની આવશ્યકતા છે. જાતિ વર્ણનો બેઠ રાખ્યા વગર, સમજતા અને દુર્મજતાનો વિચાર કર્યા વગર, પ્રત્યેક નરનારીને, પ્રત્યેક જાગ્રક-જાગ્રિકને સંભળાવે અને સિખવે કે: સમજા નિર્બળ, ઉચ્ચ નીચ, સર્વના અંતરમાં તેજ અનન્ત આત્મા વિરાજી રહ્યો છે. સર્વ મનુષ્યો મહાન યજ્ઞ શકે એમ છે. સર્વ મનુષ્યો સમક્ષ ઉચ્ચ સ્તરે ઠહો કે: “ ઉત્તિષ્ઠિત, જાગ્રત, પ્રાણ્ય ચરાન્ નિવોધત । ” ‘ ઉઠો, જાગ્રત થાઓ, અને જ્યાં સુધી ઉચ્ચ હૃદય પર્યંત ન પહોંચાય ત્યાં સુધી નિશ્ચિંત થશો નહિ. ’ ઉઠો, જાગ્રત થાઓ, તમે તમને દુર્બળ માની લાઇ અચાનકતા અને મોહવડે ધેરાઇ રહ્યા છો તે બાવના દુર કરી દો. સત્ય કહું તો કેલ્લ પણ દુર્બળ નથી. આત્મા અનન્ત છે, આત્મા સર્વ શક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ છે. ઉઠો, તમારું સત્ય સ્વરૂપ પ્રકટ કરો. તમારા અંતરમાં જે હામવાન નિવાસ કરી રહ્યો છે, તેમને ઉચ્ચ સ્તરે સ્વીકારો. તેનો અસીધાર કરશો નહિ. આપણી જાતિમાં અતિશય આજસ, દુર્બળતા અને મોહ ધર કરી બેઠા છે. ઓ અર્વાચીન દિનુઓ! મોહજળ કાપી નાખો. એનો ઉપાય તમારા શાસ્ત્રોમાં જ આલેખેલો છે. તમે પોતપોતાના સ્વરૂપનું ચિન્તન કરો અને સર્વ પ્રજા-જનોને તેનો ઉપદેશ આપો. ધીર મોહ-નિદ્રામાં શયન કરી રહેલા જીવાત્માની નિદ્રા ભગ કરો. આત્મા જાગ્રત થતા તમારામાં શક્તિ ઉત્પન્ન થશે જ થશે. મહિમા ઉત્પન્ન થશે, સાધુત્વ ઉત્પન્ન થશે. પવિત્રતા ઉત્પન્ન થશે, હુંકમા ઠહીએ તો જે કાંઈ ઉચ્ચ હશે, જે કાંઈ એજ હશે તે સર્વ તમારામાં ઉત્પન્ન થશે.

૫૮. Mass સાધારણ જનસમાજમાં જે કાર્યથી વિધાનો ઉન્મેષ થાય તે કાર્ય કરવા મંડી પડે એમને સમજાવીને કહેલે કે: “ તમે અમારા બંધુઓ છો. તમે અમારા શરીરનું એક અંગ છો. અમે તમને મ્હાઇએ છીએ. અમે તમારો તિરસ્કાર કરવા નથી. ” તમારી એ સહાનુભૂતિ Sympathy-પ્રાપ્ત કર્યાથી એ લોકો સેંકડો મળી ઉત્સાહથી કાર્ય કરવા

તત્પર થશે. આધુનિક વિજ્ઞાનની સહાયતાથી એમનામાં જ્ઞાન-પ્રકાશ વિસ્તારે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, અને તે સાથે ધર્મનાં ગૂઢ તત્ત્વો તેમને શિખવે. એ શિક્ષણના બદલામાં શિક્ષકોના દારિદ્ર દૂર થઈ જશે. આદાન-પ્રદાનથી ઉભય એક ખીજના બન્ધુરૂપ થઈ જશે.

૫૬. આપણા દેશનાં વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણથી, બાળે જ સેંકડે એક બે મનુષ્યો શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા હશે. વળી જેઓ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ દેશના કલ્યાણને માટે કાંઈ પણ કરી-શકતા નથી ! તે બિચારા શી રીતે દેશ કલ્યાણ કરી શકે કહો વાડું ? કાલેજમાંથી ઘેર આવતાં જ તે બિચારા પોતાને સાત બાળકોના બાપ થયેલા જૂને છે ! એટલે પછી જેમ તેમ કરી ઉઠેર પોપણનો માર્ગ શોધે છે. એકાદ કારકુનની કે પછી બહુ બહુ તો એકાદ ડેપુટિની નોકરી સ્વિકારી લે છે ! નિશાળનો મહેતાજ કે પછી પોષ્ટ, પોસિસ ખાતું પકડી લે છે ! કાલેજના શિક્ષણનું એજ પરિણામ થયું ! એ પછી તે બિચારાને દ્રવ્ય કર્મ અને ઉચ્ચ વિચારો કરવાનો સમય જ ક્યાંથી મળે ! પોતાનું અને કુટુંબીજનોનું પોષણ કરવાના બઠકારામાં જ સવારથી રાત થઈ જાય છે ! તેમ છતાં પોતાની સ્વાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી તો પછી પરમાર્થ તે ક્યાંથી કરે !

શ્રી શિક્ષણ.

૬૦. ઓ જાતિની ઉન્નતિ થયા સિવાય જન્મતનું કલ્યાણ થવાનો એમવ જ નથી. એક પાપ વડે પક્ષીથી ઉડી શકાતું નથી. તે માટે જ “રામપૂજાવતાર” માં “ઓ ચર” મહણ કરવામાં આવ્યા હતા. તે માટે જ “નારી-બાવના”નું સાધન કર્યું હતું. તે માટે જ “માતૃ બાવના”નો પ્રચાર કર્યો હતો. તે માટે જ મહે “ઓ-મક” સ્થાપન કરવાનો પ્રથમ ઉદ્યોગ કર્યો હતો.

૬૧. દેશચારના ઘેર બંધનને લીધે જ પ્રાણુદીન, આસદીન થઈ તમારી ઓળો અત્યારે કેવી સ્થિતિમાં આવી પડી છે તે એક વખત પાશ્ચાત્ય દેશમાં પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી તમે સમજી શકશો. તમારી ઓળોની દુર્દશા,

અગાનતા માટે તમે જ ઉત્તરદાતા છો. દેશની સ્ત્રીયોને જાગૃત કરી દેવી-તેમની ઉન્નતિ કરવી એ તમારા જ હાથમાં છે. તેને ઉચ્ચ આદર્શ ખતાવો. ઉચ્ચ શિક્ષણ આપો.

૬૨. શિક્ષણ એટલે સ્ત્રીયોને કેટલાક શબ્દો શિખવવા એમ નથી. માનવ-શરીરમાં નિવાસ કરી રહેલી સર્વ શક્તિયોને જાગૃત કરવી-તેનો વિકાસ કરવો એનું જ નામ શિક્ષણ છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે: શિક્ષણ એટલે સર્વ વ્યક્તિને એવી બાવનાથી તૈયાર કરવી કે જેથી તેમની ધૃતિઓ સત્-વિષયો પ્રત્યે જ આકર્ષાય અને તેઓ તેમાં મુસિદ્ધ થાય. એવી બાવનાવડે શિક્ષિતા થવાથી આપણા ભારતના કલ્યાણ-સાધનમાં સમર્થ, નિર્ભય ચિત્ત, મદ્વિચ્છી રમણીઓનો અભ્યુદય થશે. તેઓ અહલ્યા-બાઈ, સંધ્યામિતા લીલા, મીરાંબાઈ, વગેરે સતીયો-પતિવ્રતાને પગથે ચાલવા સમર્થ થશે. તેઓ પવિત્રતા, સ્વાર્થ રહિત, ઉત્તમ નારી બનશે. ભગવાનનાં ચરણકમળો સ્પર્શ થતાં જે વીર્ય-તેજ્ઞ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ તેજસ્ તે રમણીયોને પ્રાપ્ત થશે-તેથી તેઓ વીર પ્રસવિનીને ચોગ્ય થશે.

૬૩. હું તમે તમારા દેશની સ્ત્રીયોની ઉન્નતિ કરવા શક્તિમાન છો? જો ઉન્નતિ કરશો તોજ બાવી-કલ્યાણની આશા છે, નહિંતો તમારો ને તેમનો પશુ-જન્મ દૂર થશે નહિં!

૬૪. શિક્ષા કહો કેંવા દીક્ષા કહો, ધર્મહીન થશો તો એ બંનેમાં મહાન ભૂલ રહી જશે. હમણાં તો ધર્મને centre (કેન્દ્ર) બનાવી સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રચાર કરવો પડશે. ધર્મ સિવાય અન્ય શિક્ષણ secondary (ગૌણ) રાખવું પડશે. ધર્મશિક્ષણ, ચરિત્રગદન, બ્રહ્મચર્ય, વ્રતોદ્ધાપન, એ સર્વ કાર્યો કરવા માટેજ સ્ત્રીશિક્ષણની આવશ્યકતા છે.

અદ્દા.

૬૫. શાસ્ત્ર-માર્ગનો ત્યાગ કરી કેટલાક દેશાચાર, લોકાચાર અને સ્ત્રી-આચાર વડે દેશ છવાઈ ગયો છે. તેથીજ કહું છું કે: તમે પ્રાચીન-દાસની પેઠે શાસ્ત્ર-માર્ગ અદુષ્ટ કરો. તમે પોતે અદાવાન બનો અને દેશમાં

૭૬. દહી પણ બોલશે નહિ કે હું નિર્જળ છું. દહીપણ વિચાર સરખોયે કરશે નહિ કે તમે અજ્ઞાન છો. આપણે સર્વ કાર્યો કરવા સમર્થ છીએ, આપણે સર્વજ્ઞ છીએ, આપણે ક્યું કાર્ય નહિ કરી શકીએ? આપણાથી સર્વ કાર્યો થઈ શકે એમ છે. આપણા સર્વમાં તે મહાન મહિમામય આત્મા-સર્વશક્તિમાન આત્મા-નિવાસ કરી રહ્યો છે. એના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. વિશ્વાસ વિના કંઈ બનશે નહિ, વિશ્વાસથીજ પ્રજ્ઞાદેને ધગધગતા સ્તંભમાથી ભગવાનનાં દર્શન થયાં હતાં. વિશ્વાસથીજ ૪ પાય વર્ષના બાળક ક્રુવજીને ઇશ્વરદર્શન થયાં હતાં. વિશ્વાસથીજ મીરાંબાઈના ઝેરના પ્યાવા અમૃતથી બરાબ ગયા હતા. વિશ્વાસથીજ નગસિંહ મહેતાને ભગવાને હીરાનો હાર આપ્યો હતો. વિશ્વાસથીજ બકનોના હાથ ભગવાને દર્શાવે છે. વિશ્વાસ રાખો. તમાગ પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખો.

૭૭. તમારા પોતાના ઉપર અતિશય વિશ્વાસ રાખો, અંગેજ જાતિ અને તમારામા શા કાંઈપણ આટલો બધો ફેર છે? તેઓ પોતાના ધર્મનું પ્રેરણ, પ્રવળ-કર્તવ્ય જ્ઞાન ઇમાદિ ગમે તે દહે પણ તેમને પોતાના ઉપર અતિશય વિશ્વાસ છે. તેઓ અતિશય આત્મશ્રદ્ધાવાન છે. તમને આત્મશ્રદ્ધા નથી-તમને તમારા કર્તવ્યકર્મ ઉપર વિશ્વાસ જ નથી! તેમને વિશ્વાસ છે કે: તે અંગેજ હશે તો તેની ક્રિયાનુસાર કાર્ય કરી શકશે. તમે એવું જ દેડેના આગળ છો અને એવું જ શિક્ષણ આપના આપ્યા છો કે: “આપણામાં કંઈ પણ કાર્ય કરવાની શક્તિ જ નથી.” તેથીજ તમે કર્મહીન રહી ગયા છો. શ્રેષ્ઠ કર્મ કરવું હોય તો આત્મ-વિશ્વાસ રાખો.

૭૮. આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય એજ છે કે: આપણે આપણે તિરસ્કાર ન કરવો જોઈએ. ઉત્તમ થવું હોય તો પ્રથમ પોતાના ઉપર અને તે પછી ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખવો આવશ્યક છે. જે મનુષ્યને પોતાના ઉપર વિશ્વાસ નથી, તેને ઇશ્વર ઉપર દહીપણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થશે નહિ.

૭૯. આપણા હૃદયમાં અતિશય-અદમ્ય-શક્તિનો નિવાસ છે. “હું શક્તિ છું, હું શક્તિ છું.” એવો વિચાર કરી કરીનેજ તમે વીર્વદીન થઈ ગયા છો. એવા શક્તિ વિચારથી જ સર્વ જાતિ શક્તિ બની જાય છે. મારન

વર્ષ સિવામના લોકોનાં જીવન કેવા સડસડાટ પ્રમાણ વેગપૂર્વક વહન થઈ રહ્યાં છે, અને તમે ? તમે શું કરી રહ્યા છો ? તમે કેવા થઈ રહ્યા છો ? આટલી બધી વિદ્યા શિષ્યા છતાં પણ પારકાને બારણે બિહા માગે છે કે : “ નોકરી આપો-નોકરી આપો. ” એમ કહી મોઢાં ઓઢી પું કરી ફરતા ફરે છે. જોડા ખાઈ ખાઈને, દામત્વ કરી કરીને, તમે શું મનુષ્ય રહ્યા છો ? તમારું મૂલ્ય એક ટુટી કોડી પણ નહીં !

૮૦. હોહા, જમત થાઓ, હવે નિદ્રામાં પડી રહેશો નહિં. સર્વ તંગી, સર્વ દુષ્કર ફર કરવાની શક્તિ તમારા હૃદયમાંજ નિવાસ કરી રહી છે. આ વાક્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખો, તેમ ચલાવી જ એ શક્તિ જમન થઈ જશે.

૮૧. જે મનુષ્ય રાતદિવસ પોતાને બાગ્યદીન, અને નિર્મળ માને છે તેનાથી કોઈ પણ મહત્વનું કાર્ય થતું નથી. જે મનુષ્ય રાતદિવસ પોતાને હીન અને નિર્મળ માને છે તે તેવોજ-હીન અને દુર્મળ થઈ જાય છે. જે તમે નિરંતર એવીજ બાવના કરશો કે : મહારામા સર્વ શક્તિયો વર્તમાન છે તો યાદ રાખજો કે : તમારા હૃદયમાંની તે શક્તિયો જમત થશે. વિકાસ પામશે અને તમારા દ્વારા મહાન કાર્ય સાધ્ય થશે, પણ જો તમે એક ક્ષણ પણ એવો વિચાર કરશો કે : “ હું તુચ્છ છું. હું હીન છું, ” તો તમે “ તુચ્છ ” અને “ હીન ” જ થઈ જશો એ નક્કી માનજો.

૮૨. સ્વામી વિવેકાનન્દજીએ એક શિષ્યને કહ્યું હતું કે : “ આજકાલ જગતમાં તમેજ કેવળ જડનત્વ થઈ પડ્યા છો. મને Hypnotise (મન્ત્રમુગ્ધ) કરી નાખ્યા છે. બહુ પ્રાચીન કાલથી તમને અન્યજનો કહે કે : તમે “ હીન ” છો, તમારામાં કાંઈ પણ શક્તિ નથી. ” એ સાબળી સાબળીને જ તમે હજાર વર્ષથી વિચારી રહ્યા છો કે : “ આપણે હીન છીએ. આપણે કોઈપણ કામ કરવા શક્તિમાન નથી. ” એવું માની લઈને જ તમે એવા થઈ ગયા છો ! આ દેહ પણ તમારા જ દેહની માટી-માથી જન્મ્યો છે. પરન્તુ હું કદી પણ એવો વિચાર કરતો નથી. તેથી જ જૂનો તો ખરા, તેની (ઇશ્વરની) ઇચ્છાથી જેઓ આપણને ચિરકાય હીન માને છે, તેઓજ મૃતને દેવતાની પેઠે પૂજે છે. તમે પણ જો એવી જ

ત્રેષઃ ભાવના કરી છે: “આપનામાં અનન્ત શક્તિ વર્તમાન છે. આપણે અપાર યાત્રી છીએ, આપણામાં અતિશય ઉત્સાહ છે, એમ દ્રશ્યે માની લઇ અન્તરની એ શક્તિને જાગૃત કરી શકો તો તમે પણ મારા જેવા થઇ શકો.

પ્રેમ.

૮૩. દ્રવ્યવડે કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી. નામવડે પણ કાંઈ થઈ શકતું નથી. યદ્યવડે પણ થઈ શકતું નથી. વિદ્યાવડે પણ કાંઈ થઈ શકતું નથી. જે કાંઈ બને છે તે માત્ર પ્રેમથી જ થાય છે. પ્રેમથી બરપૂર બેલું ચરિત્ર, અનેક વિધોદ્ધાઓ વજ્રસમાન સુદૃઢ દિવાલખાંધી માર્ગ કરી લે છે.

૮૪. દરિદ્ર, દુઃખી, પદદક્ષિત ગરીબ મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ રાખો. ભગવાન તમને આશીર્વાદ આપશે.

૮૫. પ્રેમમાં જ સર્વ ચક્રિત છે. એ વાત્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખો. શું તમારા હૃદયમાં પ્રેમ છે કે? તેમ હશે તો જ તમે સર્વ ચક્રિતમાન થઈ શકશો. તમે સમ્પૂર્ણરૂપે નિષ્ઠામી છો? સત્ ચરિત્રના બળવડે જ મનુષ્ય સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૮૬. મધાર્થે પ્રેમ કદીપણ નિષ્ફળ થતો નથી. આજ યાઓ, કાલ યાઓ, કે સે'રડો યુગ પછી યાઓ, પણ સત્યનો જય અવશ્ય થશે જ થશે. શું તમે મનુષ્યભૂતિ ઉપર પ્રેમ રાખો છો? ઇશ્વર ચોધવા માટે તમે ક્યાં જાઓ છો? દરિદ્ર, દુઃખી, દુર્બળ, એ સર્વે શું તમારા ઇશ્વર નથી? પ્રથમ તેમની ઉપાસના શા માટે કરતા નથી? ગંગાને કિનારે નિવાસ કર્યા પછી જળપાન માટે કૂવો સામાટે ખોદો છો?

૮૭. પવિત્રતા, સહિષ્ણુતા, અને અધ્યવસાય, એ ત્રણ ચુચ્ચ ઉપરાત સર્વોપરિ પ્રેમ, એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આવશ્યક છે.

૮૮. વિદ્યા-બુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરવી એ કેવળ ઉપર ઉપરની ટાપ ટીપ 'સમસ્ત શક્તિનું મૂળ સ્થાન' હૃદય. યાનમય-ક્રિયાશીલ આત્માનો તો હૃદયમાં છે. મસ્તકમાં નહિ. જેટલે દરજ્જે હૃદય નિદાગવાનો પ્રયત્ન કરેલો તેટલે દરજ્જે તમારો જય થશે. મસ્તકની ભાષા કોઈ કોઈ

મનુષ્ય સમજી શકશે, પણ હૃદયની ભાવના અગાનીથી તે અહ્વાનિષ્ઠ પર્યંત સર્વ સમજી શકશે, દારણ કે તે પ્રેમની ભાવના અને ભાષા છે.

૮૯. સર્વ પ્રકારનો વિસ્તાર એજ જીવન અને સર્વ પ્રકારની સંકુચિતતા એજ મૃત્યુ. જે સ્થળે નિર્મળ પ્રેમ છે ત્યાં વિસ્તાર છે અને જે સ્થળે સ્વાર્થપરતા છે તે સ્થળે જ સંકોચ જોવામાં આવે છે. અર્થાત પ્રેમ એજ જીવનનો એક માત્ર વિધિ છે.

૯૦. ભક્તિ અને જ્ઞાનમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ભક્તિ એટલે ભગવાનનાં પ્રેમ સ્વરૂપે દર્શન કરવાં એજ. જે તમે સર્વત્ર સર્વ જીવોના હૃદયમાં ભગવાનની પ્રેમમય મૂર્તિનાં દર્શન કરી શકો તો પછી તમને કોના ઉપર હિંસા-દ્વેષ ઉત્પન્ન થશે? પરમહંસદેવ કહેતા કે: કામિની-કાંચન પ્રત્યે આસક્તિ રહેવાથી પ્રેમનો અનુભવ થશે નહિ. સમ્પૂર્ણ પ્રેમનો અનુભવ થતાં દેહ-બુદ્ધિ પર્યંત બધી જવાશે. જ્ઞાનનો અર્થ એ છે કે: સર્વ જીવો પ્રત્યે એકાત્મ ભાવ, સર્વત્ર આત્મ સ્વરૂપનાં દર્શન થવાં એજ. તેમાં પણ જે અહં-બુદ્ધિ હોય તો કાંઈ પણ સિદ્ધિ થશે નહિ.

૯૧. વર્તમાન સમયમાં તો હૃદય જ્ઞાન સાથે હૃદય હૃદયની અને અનંતજ્ઞાન સાથે અનંત પ્રેમના યોગની આવશ્યકતા છે. આપણને એ સન્નિહસન અને એ સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદ મિશ્રનની આવશ્યકતા છે. આપણને તો સર્વ અંગની ઉન્નતિની-સત્ય, જ્ઞાન, અને આનંદની સર્વોચ્ચ ઉન્નતિની આવશ્યકતા છે. એક દેશી ઉન્નતિની આવશ્યકતા નથી.

ભગવત્ કૃપા.

૯૨. જે મનુષ્યો કાયા, મન અને વાણીથી સર્વદા પવિત્ર છે, જેઓનો પ્રેમ પ્રખ્યાત છે, જેઓ સત્યાસત્યનો વિચાર કરવા સમર્થ છે, અને જેઓ ધ્યાન ધારણામાં રત છે, તેમના ઉપર જ ભગવાનની કૃપા ઉતરે છે. તેમ છતાં પણ ભગવાન પ્રકૃતિના સર્વ નિયમો (Natural Law) થી બહાર છે. તેઓ કોઈ પણ નીતિ-નિયમને વશ નથી.

૯૩. ભગવત્ કૃપા એટલે શું તે જાણો છો? જે મનુષ્યને આત્મ

સાક્ષાત્કાર થયો છે, તેનામાં એક મહાન શક્તિ રમચુકરી રહી હોય છે. તેને કેન્દ્ર (Centre) બનાવી કેટલેક દૂર radius (બાસાર્ધ) પર્યંત જે એક circle (વૃત્ત) બની રહે છે, તે circle (વૃત્તની) અંદર જેઓ આવી પડે છે તેઓ એવા આત્મવિત્ સાધુ પુરુષોના પ્રભાવથી વિશુદ્ધ-પ્રાણનો થઈ જાય છે. તેથી તેઓ સાધન-મજન ન કરે તો પણ તેઓ અપૂર્વ આધ્યાત્મિક ક્રમના અધિકારી થાય છે. જે સમયે ઇશ્વરનો અવતાર પૃથિવિ ઉપર જન્મે છે તે સમયે તેમની સાથે જ મુક્ત, સુસુષુ પુરુષો પણ-અવતાર લીલામાં સહાયતા કરવા-સરીર ધારણ કરે છે. કરોડો જન્મનો અન્ધકાર દૂર કરી મનુષ્યને એક જ જન્મમાં મુક્ત કરી દેવા એ કેવળ અવતારનું જ કાર્ય છે. એનું જ નામ ભગવત્ કૃપા.

ભક્તિ.

૯૪. ભક્તિ એ આતિ શ્રેષ્ઠ વિષય છે પરંતુ એમાંથી નિર્ચયક બાવનાઓ હિતપત્ર થઈ મૂળ વસ્તુ (આત્મભાવના) નહિ થવાનો વિશેષ ભય છે.

૯૫. ભક્તિ એ સર્વ કરતાં સરલ સાધન છે. ભક્તિ એ સ્વાભાવિક છે. એમાં કોઈ મુક્તિ-તકની અપેક્ષા નથી. ભક્તિ એ સ્વયં પ્રમાણભૂત છે. એમાં કોઈ બીજા પ્રમાણની અપેક્ષા નથી.

૯૬. ઇશ્વર અને તેના પ્રત્યે ભક્તિ, એ બન્નેની વચમાં બીજી કોઈ વસ્તુ પ્રવેશ ન કરે કે જેથી તમને તેની દિશામાં અમસર થવામાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત થાય. ઇશ્વરની ભક્તિ કરો. તેની પ્રત્યે પ્રેમ રાખો. તેના પર આસક્ત થાઓ. જગતના લોકો અગે તે કદે તેની દરકાર કરી શકે નહિ.

૯૭. જે મનુષ્યને ભગવત્ પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય તેણે સર્વ પ્રકારની પ્રજા વામનાઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેણે ઇશ્વર-દર્શન સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુની વાસના રાખવી જ નહિ. જગ વિચારો તો ખરા કે તમારા ઇશ્વરથી દૂર વસ્તુ વિશેષ-મહાન છે !

૯૮. જન્મ થતું હોય તો આપણે તૈથી પ્રથમ સ્વર્ગની દામના મનમાંથી તદન દૂર કરવી પડશે. જન્મનો પ્રેમ સંપૂર્ણ વિશુદ્ધ અને

નિઃસ્વાર્થ હોવો જોઈએ. આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં કાંઈ પણ આકાંક્ષા રાખવી ન જોઈએ.

કર્મ.

૯૯. તમારે સ્મરણમાં રાખવું હયિત છે કે: સર્વ કર્મોનો ઉદ્દેશ્ય, હૃદયમાં પૂર્વથીજ જે શક્તિ વર્તમાન તેને પ્રકટ કરવી અર્થાત્ આત્માને જાગ્રત કરવો એજ. પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં એ શક્તિ-જ્ઞાનનો નિવાસ છે. સર્વ પ્રકારનાં વિભિન્ન કર્મો છે તે તે આત્મ શક્તિને પ્રકટ કરવા માટે જ છે. તે દેખને જાગ્રત કરવા માટે જ છે. કર્મો એ તેના ઉપર આધ્રાત સ્વરૂપ જ છે.

૧૦૦. આદર્શ પુરુષ તેજ છે કે: ગહન નિસ્તબ્ધતાની મધ્યમાં પણ તીવ્ર કર્મયોગી અને પ્રમળ કર્મશીલતામાં પણ મરૂબૂમિ સમાન નિઃસ્તબ્ધતાનો અનુભવ કરે. તેજ મનુષ્ય સંયમ-રહસ્ય સમજે છે અને તેણે જ આત્મમયમ કર્યો છે એમ સમજવું.

૧૦૧. આપણા સન્મુખ જે પ્રકારનું કર્મ ઉપસ્થિત થાય તે કરવું જોઈએ. અને નિત્ય આપણે ક્રમશઃ ધીમે ધીમે નિઃસ્વાર્થ-પરતાનું શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ.

૧૦૨. કર્મ કરવું પણ ફળની આકાંક્ષા ન કરવી. મનુષ્યોને સદાચતા કરવી પણ એટલોપે વિચાર ન કરવો કે તેણે તમારા પ્રત્યે કૃતજ થવું હયિત છે. સત્ કર્મ કરવું પરંતુ તેમાં તમારા નામ-યશનો બિશ્કુલ સંસર્ગ ન રહે એવીજ ધારણા રાખવી. આવો નિઃસ્વાર્થ, નિષ્કામ કર્મયોગ જગતમાં સર્વ કરતાં અતિ દર્દિન છે. જગતના લોકો જે સમયે પ્રથમ્સા કરવા મંડે છે તે સમયે બલમલા ઠાવર પુરૂષો પણ દાન કરવાનું સાકસ કરે છે, સમાજનું અનુમોદન અને પ્રથમ્સા સાબળી બલમલા અઢંકારી પુરૂષો પણ વીર પુરૂષનાં જેનાં સર્વ કર્યો કરવા શક્તિમાન થાય છે, પરંતુ પોતાના પાડોશી-ઓની પણ પ્રથમ્સા-રત્નતિની દરકાર રાખ્યા વિના અથવા તે દિશા તરફ લક્ષ્ય રાખ્યા વિના સર્વથા સત્ દાર્પ કર્યા કરવું એજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્વાર્થત્યાગ છે.

૧૦૩. અન્ય મનુષ્યનો શારીરિક-અભાવ પૂર્ણ કરી, તેને સહાયતા કરવી એ મહદ્દ કાર્ય છે પણ પરંતુ અભાવ જોટલો અધિક અને સહાયતા અથવા ઉપકાર જોટલો અધિક તેના પ્રમાણમાં ઉપકાર પણ અતિ ઉચ્ચ સમજવો. જો એક કબાકને માટે કોઈ મનુષ્યની તંગી દૂર કરી શકાય તો તેનાથી અવશ્ય ઉપકાર થયોજ કહેવાશે; પરંતુ જો તે મનુષ્યનો અભાવ-તંગી-એક વર્ષને માટે દૂર કરી શકાય તો તેનાથી વિશેષ ઉપકાર થશે; પણ જો તે મનુષ્યનો અભાવ-તંગી-ચિરકાલને માટે દૂર કરી શકાય તો તેજ તમારી સર્વથી ઉચ્ચ સહાયતા અથવા ઉપકાર થયો કહેવાશે. અધ્યાત્મજ્ઞાન એજ એક માત્ર વસ્તુ છે કે જે આપણા સર્વ કષ્ટો ચિરકાલને માટે દૂર કરી શકે છે. જીજ્ઞાસુ અતિ અસ્થ છે. તે થોડા સમયને માટે જ અભાગ-તંગી-દૂર કરે છે. માટે મનુષ્ય આત્મને અધ્યાત્મજ્ઞાનનું દાન આપે. એ જ્ઞાન-દાનથી તેની ચિર-તૃપ્તિ દૂર થશે. મહાન ઉપકાર થશે.

૧૦૪. યુદ્ધદેવે ધ્યાનદ્વારા અથવા હસ્તુષ્ટીસ્તે પ્રાર્થનાદ્વારા જે અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી તેવીજ અવસ્થા મનુષ્ય સત્કર્મદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકશે.

૧૦૫. આસકિત-હીન યાઓ. કાર્ય થતું રહે, અસ્તકના સર્વ કેન્દ્ર કાર્ય કરતા રહે, નિરંતર કાર્ય થયા કરે, પરંતુ તેમનો એક પણ તરંગ મનનો જન્મ કરી શકે નહિ. તમે તો સસારજી પરદેશી-પ્રવાસી જેવા છો. જાણે બે દિવસના પરાણા હો તેવા છો, બે દિવસ માટે આબ્યા હો તેવી તમારી સ્થિતિ છે. એવો વિચાર કરીને નિરંતર કર્મ કરતા રહો, પરંતુ તમને પોતાને બંધનમાં બાધતા જણો નહિ! બંધન એ મહાત્મ બંધ-કર વસ્તુ છે.

૧૦૬. પ્રજુ (શેઠ) ની પેટે કર્મ કરતું જોઈએ. શુભામની પેટે નહિ. સર્વદા કર્મ કરો પરંતુ શુભામની પેટે કરશો નહિ! સર્વ મનુષ્યો જે કર્મ મે છે તે તમે જોઈ શકો છો કે? કોઈ પણ મનુષ્ય વિશ્વાતિ લેવા પામતું થી. સેંકડે નળાણું મનુષ્યો શુભામની પેટે કાર્ય કરે છે, તેનું પરિણામ શું જુનો છે? દુઃખ એજ કે જીજ્ઞાસુ? એ પ્રકારના કર્મનું નામ સ્વાર્થ પરાયણતા, પણ સ્વર્ત્ત્વરૂપે કર્મ કરો. પ્રેમપૂર્વક કર્મ કરો.

૧૦૭. કર્મયોગનો અર્થ શો ? એનો અર્થ, સન્મુખ મૃત્યુ ઉપર ચિત્ત થાય તોપણ મ્હો જોઇને આવશ્યકતાનુમાન-દુઃખી, દુઃખિયોને સહાયતા કરવી એજ. લાખો વખત લોકો તમને ઠગી જાય, તોયે તમારે એક પણ શબ્દોઆગ કરવો નહિ. વળી તમે જે ઉત્તમ કાર્ય કરો છો તેનો પણ વિચાર કરશો નહિ. દરિદ્રિયોને તમે જે દાન કરો છો, તેને માટે બહાદુરી બતાવશો નહિ, તે કોઈને કહી બતાવશો નહિ, અથવા દુઃખીઓ તમારો ઉપકાર માને એવી કિંચિત પણ ઈચ્છા રાખશો નહિ. તેમજ તમને દયા પ્રકટ કરવાની સારી તક આપી તે માટે તમારે તો તેમનો ઉપકારજ માનવો ધટે છે. અરે ! તમે તેમને એ હાથ જોડી કહો કે : " હું તમારો ઉપકાર માનું છું. "

૧૦૮. આર્હત સન્યાસી ચવા કરતા આર્હત ગૃહસ્થાશ્રમી ચવું કઠિન છે. ત્યાગી અને કર્મી, એ બન્ને સારે માર્ગે પ્રવાસ કરી રહ્યા છે. ત્યાગીના કઠોર જીવન કરતા કર્મીનું જીવન વિશેષ કઠોર નહિ જણાવા છતા પણ તે તેના જ જેવું કઠિન છે.

૧૦૯. ઉત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો માત્ર એકજ ઉપાય એ છે કે આપણા હાથમા જે કર્તવ્ય અવશેષ રહ્યું છે તે કરવા માટે શક્તિ-સંચય કરી ધીમે ધીમે ઉચ્ચ માર્ગે ગમન કરવું. જેટલા દિવસ પર્યંત આપણે તે સર્વથી ઉચ્ચ અવસ્થામા ન પ્રવેશ કરી ચક્રીએ ત્યા સુધી કોઈપણ કર્તવ્ય કર્મનો તિરસ્કાર કરવો ચોખ્ખો નથી. જે મનુષ્ય હલકા પ્રકારનું કાર્ય કરવા શક્તિમાન હોય છે તે આતિ ઉચ્ચ કાર્ય કરનાર મનુષ્ય કરતા હલકા પ્રકારનો મનુષ્ય થઈ જતો નથી. મનુષ્યના કર્તવ્યનો પ્રકાર જોઇને તેના સંબંધી વિચાર કરવો ઉચિત નથી. તેનું કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ કરવાનો પ્રકાર જોવો જોઈએ. તેનો એ કાર્ય કરવાનો પ્રકાર અને કાર્ય કરવાની શક્તિ, એજ તે મનુષ્યની પરીક્ષા કરવાનો ઉપાય છે.

૧૧૦. કર્તવ્યમા ક્ષણ ન્હાતું મ્હોડું કે સારૂ નરસું હોઈ શકતું નથી. કર્મ કરનારા સર્વે મનુષ્યો તેના અદૃષ્ટમા જે કર્તવ્ય લખાયું હોય છે તેના પ્રત્યે અણુગમે બતાવે છે. પરન્તુ નિષ્કામ કર્મ કરનારા મનુષ્યો માટે તો સર્વ કર્મો સમાન અને સર્વ કર્મો ચોખ્ખો સકાય-સ્વરૂપ છે. તે તેની સ્વાર્થ-પરતા અને ઇન્દ્રિય પરાયણતાનો સમ્પૂર્ણરૂપે નાશ કરી દઈ તેને શુક્તિને માર્ગે અગ્રસર કરી દેછે.

૧૧૧. આવે! આપણે કર્મ કરીએ. આપણું કર્તવ્ય ગમે તે હોય તેથી શું થયું? આપણે તે કરવું જ જોઈએ, અને તે કરવા માટે જ આપણે સર્વદા મરતક નમાવી તૈયાર રહેવું જોઈએ. તેમ કરીશું તો નિશ્ચય આપણે આત્મ-પ્રકાશનાં દર્શન કરી શકીશું.

૧૧૨. અન્ય મનુષ્યો પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય એટલે અન્ય મનુષ્યોને સહાયતા કરવી-જગત પર ઉપકાર કરવો એજ. શા માટે આપણે જગત પર ઉપકાર કરવો? જો કે આપણને એમ જણાય છે કે: આપણે જગત પર ઉપકાર કરીએ છીએ પરંતુ વાર્તાવિક તો આપણે આપણા ઉપર જ ઉપકાર કરીએ છીએ. પારકાની સેવા કરી આપણે પોતે જ ઉપકૃત થઈ રહીએ છીએ. આપણે સર્વદા જગતનાં હિત માટે ચત્ન કરવો આવશ્યક છે. એજ વાક્ય આપણી દાર્મ પ્રવૃત્તિનું સર્વ શ્રેષ્ઠ નિયામક બને.

૧૧૩. સર્વ કરતાં જોએ શ્રેષ્ઠ કર્મવીર પુરુષો છે તેઓ જગતમાં સાફ નરહુ જોતાજ નથી. તેઓ માત્ર નિષ્કામ કર્મજ કરી જાય છે. જ્યાં જ્યાં અમાવ-ંગી હોય છે ત્યાં સહાયતા કર્યા જાય છે.

૧૧૪. આપણે એવું સમજીએ છીએ કે: આપણે જેને સહાયતા કરી છે તેણે આપણને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ. જો તે ધન્યવાદ ન આપે તો તે આપણને અપ્રીતિકર થઈ પડે છે! આપણને અસન્તોષ થાય છે. પરંતુ આ પરાપકાર કરનાર મનુષ્ય! આ પારકાને સહાય કરનાર! તું એવી આજ્ઞા શા માટે રાખે છે વાઈ? જેને તું સહાયતા કરે છે તેના પ્રત્યે તું કૃતજ્ઞતા દર્શાવ. તેને તું ઇશ્વર જણી નમન કર. મનુષ્યને સહાયતા કરવા રૂપી ઇશ્વરોપાસના કરવાની તક જગતમાં તું તહાઈ મહા સોમાગ્ય કેમ માનતો નથી? આસક્તિ શૂન્ય થઈને દાર્મ કરવાથી કદી પણ કષ્ટ થશે નહિ-કદી પણ અસન્તોષ થશે નહિ.

૧૧૫. પ્રત્યેક પરાપકારી દાર્મ પારકા પ્રત્યે સહાનુભૂતિના પ્રત્યેક વિચાર, પારકાને આપણે જે કાંઈ સહાયતા કરીએ છીએ તે સર્વ સત્કાર્ય, આપણા હૃદય અહ-મમત્વને દૂર કરે છે. એ સર્વે આપણી "અદ" આવના પ્રુત નીચે ઉતારી નાંખે છે તેથી જ તે સત્કાર્ય છે. સર્વથી ઉચ્ચ

આદરી તો એજ છે કે: અનન્ત કાલને માટે આપણે પૂર્ણ રૂપે આત્મ-
ત્યાગ કરવો કે જે સ્થળે ક્રિયિત અંશે પણ “અહ” નથી પણ સમ્પૂર્ણ
રૂપે “તમે ” જ સર્વત્ર વિરાજી રહે, છે, અને જાણતા કે અજાણતા કર્મ-
યોગ આપણને એ સ્થાનેજ લઇ જાય છે.

૧૧૬. કર્મ યોગ આપણને વિશેષરૂપે શિક્ષણ આપે છે કે: મંસારનો
ત્યાગ કરશો નહિ. મંસારમાં નિવાસ કરો. મંસારની ભાવનાઓ ધ્યાનુસાર
ચલણ કરો, પરંતુ શું તે ભોગવવા માટે કે ? ના, ના, તે માટે બિશુલ
નહિ. ભોગ એ તમારું ઉચ્ચ લક્ષ્ય ન થાય. પ્રથમ તમને પોતાને મારી
નાખો, અર્થાત્ તમારી ભોગ-સુખની વાસનાઓને મારી નાખો-દમાની દો
ત્યાર પછી સર્વ જગતને પોતાના જેવુંજ જૂનો.

૧૧૭. કર્મ કરતી વખત આસક્તિનો ત્યાગ કરો. કર્મમાં તમને
પોતાને લિપ્ત કરશો નહિ. તમે પોતે તો સાક્ષિરૂપે અવસ્થિત રહેજો અને
કર્મ કર્યા જજો.

૧૧૮. કર્મયોગ એટલે શું ? કર્મનું રહસ્ય જાણવું એજ. આપણે જો-
ધએ છીએ કે: સમગ્ર જગત કાર્ય કરી રહ્યું છે, તે શા માટે ? મુક્તિને
માટે, સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિને માટે. પરંતુથી તે મહાન્ ઉચ્ચ પ્રાણી પર્વત સર્વ
જાણતા કે અજાણતા પણ તેજ એક ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે કાર્ય કરી રહ્યા છે.

૧૧૯. કર્મયોગ અવશ્ય સાધ્ય કરવો જ પડશે. કોઈ પણ કર્મ કરવું
જ પડશે એ તો નિશ્ચય જ છે, તો પછી અતિ ઉચ્ચ ઉદ્દેશ્ય ધારણ કરી
હિસમ કાર્ય કરો.

૧૨૦. કર્મયોગ શું કહે છે ? કર્મયોગ કહે છે કે: તમે નિરન્તર
કર્મ કરો, પરંતુ તે કર્મ ઉપર આસક્તિ રાખશો નહિ. કોઈ પણ વિષય
સાથે તમે લેપાઇ જશો નહિ. મનને સ્વતંત્ર કરી રાખશો.

૧૨૧. કર્મયોગ એ નિઃસ્વાર્થપરતા અથવા સત્કર્મદ્વારા મુક્તિ-પ્રાપ્તિ
કરવાની એક ખાસ પ્રણાલી છે. કર્મયોગી મનુષ્યે કોઈ પણ ધર્મમન અવ-
લમ્બન કરવાની આવશ્યકતા નથી. તે ધંધર ઉપર શ્રદ્ધા રાખે અથવા ન
રાખે દિવા આદમી મે પંથી અનુસન્ધાન કરે અથવા ન કરે, અથવા કોઈ

પ્રમાણના દાર્શનિક વિચાર કરે અથવા ન કરે પણ તે સત્કર્મ કરે એવો બસ.

૧૨૨. સમુદય કર્મના ૨૧ ભોગવવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરો-અનાસકત થાઓ. એજ એક માત્ર મુક્તિનો ઉપાય છે એવું નિશ્ચય માનજો કે આપણે જગત નથી આપણે સરીર નથી, આપણે વાસ્તવિક કાર્પ દરતા નથી, આપણે તો આત્મા છીએ આપણે અનન્ત મહત્તી વિશ્રામ અને શાન્તિ સુખ ભોગવી શકા છીએ, પત્રી શા માટે આપણે કોઈ કર્મકારી જીવનમાં પડવું જોઈએ ? આસન્નિપૂર્ણ કર્મ એજ મધનનું કારણ છે બીજા વાવો અને પત્રી ત્યાથી ચત્તા જાઓ.

૧૨૩. જેઓ દ્રવ્ય કે અન્ય કોઈ છ હા રહિત થઈને કર્મ કરે છે તેજ સર્વ કરતા ઉત્તમ રૂપે કર્મ કરે છે મનુષ્યો જે સમયે એ પ્રભાણે કર્મ કરવા સમર્થ થશે તે સમયેજ તેના હૃદયમાંથી એક એવા પ્રમાણની માર્ગ-શક્તિનો પ્રમાણ થશે કે જેથી જગતની અવસ્થા સમ્પૂર્ણરૂપે પરિવર્તિત કરી શકાશે એજ કર્મયોગનો આદર્શ છે.

૧૨૪ નિગમ થશે નહિ ભગવાને ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “ કર્મ કે વાતો તમારો અધિભાર છે, રજા પ્રાપ્તિમાં નહિ ” એ સમરણમાં રાખજો.

૧૨૫ આપણું કર્મ-અ તો એટલું જ કે “ કર્મ કરીને મગ્ધ પામવું. ” “ શા માટે ? ” એટલે મુજબ કરવાનો પણ આપણને અધિભાર નથી.

૧૨૬ દૃઢતાપૂર્વક કર્મ કરી જાઓ, અવિચલિત ચિત્તે ખતથી કર્મ કરી જાઓ અને ઇશ્વર પર વિશ્વાસ રાખો.

૧૨૭ હું જાગતો માત્ર મદત મદત કર્મ કરીશ અને તે નિસ્વાર્થ ભારનાપૂર્વક કરીશ નામ-મદતને માટે નહિ.

૧૨૮ મૃત્યુને તું ઓ માની નિસ્વાર્થ બનો. અને કર્મ કરે.

૧૨૯ કર્મ કરવું એટલે ધર્મ સાધના થતી નથી એ સત્ય છે પણ યોગ્યરૂપે કર્મ કરવાથી સુખિની દિશામાં ગમન કરી શકાય છે.

૧૩૦ મોઝ પત્ર કાર્પ કરનાં એવું ન કહેશે કે “ આ મદદ કર્મ-અ છે. ” પણ એમજ કહે કે “ એ કરવાનો મદારો ધર્મ છે ”

૧૩૧ આદ્યનામ અને ઇશ્વર દ્વારે કરી દે. અન્ય મનુષ્યો સાથે એમ

મળીને અન્ય મનુષ્યોને માટે કાર્ય કરતા સિખો. આપણા દેશમાં એવા કર્મ કરનારા નિકળી આવતા નથી.

૧૩૨. સહનશીલતા ધારણ કરે અને કાર્ય કરતા જાઓ. ઉદ્ધરે-
તાત્મનાત્મનમ્ । પોતાના આત્માવડેજ બીજા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ.

૧૩૩. ચતુરાષ્ઠી કોઈ મહાન્ કાર્ય સાધ્ય થઈ શકતું નથી. પ્રેમ, સત્યાનુરાગ અને મહાવીર્યની સહાયતાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે. તત્કુરુ પૌરુષમ્ । પુરુષાર્થ પ્રકટ કરે.

૧૩૪. કર્મ, કર્મ અને કર્મ. હમ્ ચૌર કુચ્છ નહિ મંગતે હૈ, ફક્ત કર્મ, કર્મ અને કર્મ. even unto death. મૃત્યુ પર્યંત. દુર્ભજ મનુષ્યોને માટે કર્મવીર, મહાવીર થવું જોઈએ. જેટલા કર્મવીર અને મહાવીર થયા છે તેમણે દુર્ભજો-અમાનીઓ-નોજ ઉદ્ધાર કર્યો છે, દ્રવ્યની ચિન્તા ન કરેશો. દ્રવ્ય તો ઉડીને આવશે.

૧૩૫. અતિથય પરિશ્રમ કરી કર્મ કરી જાઓ. ભય ન રાખશો. શરીર તો એક દિવસ જવાતું છે તો પછી અકર્મ (દુર્કર્મ) કરીને શા માટે મરવું ? It is better to wear out then rust out સડી જઈને મરણ પામવું તેના કરતા (કર્મ કરીને) ધસાઈ મરવું શ્રેષ્ઠ છે.

૧૩૬. શિક્ષોસોશી, યોગ, તપ, દેવમંદિર, ખાવાખાધ, કર્મ અકર્મ, જીવન-જીવ, ધર્મ-મત; વગેરે વ્યક્તિગત-દેશગત-ધર્મ છે. માત્ર પરોપકાર એજ એક સાર્વજનિક મહાનત-મહાધર્મ છે. આત્મા, વૃદ્ધ વચિતા, શદ્ર-અણ્ડાલ, પશુપક્ષી, સર્વે એ ધર્મ સમજી શકે એમ છે.

૧૩૭. આ સમયે તો ગીતાજીમાં ભગવાને જે ઉપદેશ દીધો છે તે પ્રખળ કર્મયોગની આવશ્યકતા છે. તે પણ હૃદયમાં અસીમ સાહસ અને અતિથય બલ સહિત. એમ થશે ત્યારેજ દેશનો સર્વ પ્રબલ-જનો નાત્રત થઈ ઉઠશે. તેમ નહિં થાય તો પછી તમે જે અજ્ઞાન-અધિકારમાં બટકા-ઓછો તેજ અજ્ઞાન-અધિકારમાં તમારા દેશજનો બટકયા કરશે!

૧૩૮. શક્તિ કોઈ બીજે આપે છે? તે તો તમારા હૃદયમાં જ નિવાસ કરી રહી છે. સમય આવતા જ તે પોતાની મેળે પ્રકટ થશે. તમે

કર્મ કરવા મંડી પડે. તમારામાંથી જ એટલી બધી સક્રિય ઉત્પન્ન થશે કે જે તમે સંભાળી શકશો નહિ. પરાપકારાર્થે કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરવાથી આતર-શક્તિ જન્યત રહ હો છે. પરાપકારાર્થે કોઈપણ વિચાર કરવાનું શરૂ કરતા જ હૃદયમાં ધીમે ધીમે સિંદ્ર સમાન બળનો સંચાર થશે.

૧૩૯. મ્હારે બંગાળી યુવકોનું એક મંડળ જોઈએ છે. A band of young Bengal. એઓજ દેશની આશા અને બરોસો છે. ચરિત્રવાન, બુદ્ધિમાન, અને પરાપકારાર્થે સર્વસ્વ ત્યાગી, આગાકારી યુવકો ઉપરજ બાતી-વિશ્વાસ છે. મ્હારી સર્વ ભાવના Idea, જીવનમાં પરિશુત work out કરી તેઓ પોતાનું અને દેશનું કલ્યાણ કરતા કરતા જીવન વિસર્જન કરી શકશે.

૧૪૦. કર્મ દ્વારા ચિત્ત શુદ્ધિ થાય છે. વળી કર્મ એ વિદ્યા અને જ્ઞાનનું સંહાયક છે. જૈદ્ધમત પ્રમાણે મનુષ્યથી કીટ-પતંગ પર્વત સર્વ જીવોનું દિત સાધન કરવું એજ માત્ર સત્કર્મ છે. બ્રાહ્મણો અથવા હિન્દુ-ઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઉપાસના અને સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ-યાગાદિ અનુષ્ઠાન આદિ-કર્મો પશુ-તે જ પ્રમાણે-ચિત્ત-શુદ્ધિનાં સંહાયક છે. શંકરાચાર્યજીના મત પ્રમાણે સર્વ પ્રકારના શુભાશુભ કર્મો જ્ઞાનના પ્રતિબંધક છે.

૧૪૧. કર્મ અથવા ઉપાસનાનું ફળ એજ કે તે તમારું સ્વસ્થ પુનઃ જોજાવાની આપે છે.

• ૧૪૨. કર્મ દ્વારા મુક્તિની ઇચ્છા હોય તો મનુષ્યે પોતે કર્મમાં જોડાઈ જવું જોઈએ, પરન્તુ કોઈ કામના-ફળની આશા રાખવી નહિ. એવા કર્મ દ્વારા જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને એ જ્ઞાન દ્વારાજ મુક્તિ થાય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા પહેલાં કર્મનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્યને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, આત્માને માટે કર્મ કરવાથી કોઈ જન્મનમાં બંધાઈ રહી શકે નથી. કોઈ પણ કર્મમાંથી સુખનો આશા રાખશો નહિ. વળી તે કર્મ નષ્ટ થઈ એવો ભય પણ રાખશો નહિ. દેહ અને મન કર્મ કરે છે. હૃદ (આત્મા) કરતો નથી.

૧૪૩. સર્વ કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરી દેજો. મંસારમાં નિવાસ

કરજો પણ સંસારના (દાસ) થઇ જશો નહિં. કમળપુષ્પનું મૂળ જળમાં-
કાદવમાં રહે છે છતાં તે સર્વદા નિર્મળ-વિશુદ્ધ હોય છે તે પ્રમાણે લોકો
તમારા પ્રત્યે ગમે તેવો બ્ધવહાર કરે તો પણ તમારો પ્રેમ કોઇ પણ મનુષ્ય-
જીવ-ઉપરથી ઝોઝો કરશે નહિં.

૧૪૪. ઉઠો, જાગ્રત થાઓ, કર્મ કરો, એમ કરતા આ કુદ્ર જીવન
આશું જાય તોયે ચિન્તા શી? સર્વ મનુષ્યો મરવાનાં તો છેજ. સાધુ,
બ્રહ્માણ, ધનવાન, દરિદ્ર, સર્વ મનુષ્યો એક દિવસ મરવાના જ છે. કોઈનું
શરીર ચિરકાલ ટકવાનું નથી. કોઇ અમર રહેવાનું નથી માટે જ કહ્યું છે
કે: ઉઠો, જાગ્રત થાઓ, અને સમ્પૂર્ણ રૂપે કાપટ્ય-સહિત થાઓ. ભાર-
તવર્ષમાં બપોર કાપટ્યનો પ્રવેશ થયો છે, તેથી જ આપણું ચરિત્ર વિશુદ્ધ
હોવું જોઇએ. જેનામા એવું ચરિત્રબલ અને કર્મદક્ષતા છે તેને મરણ શું
કરશે વાઈ? તેને મરણનો બધ જ કેવો?

૧૪૫. ધર્મ, અને અહંકાર, એ બન્નેને જન્મ પર્યંતને માટે ગંગા
જગમા વિસર્જન કરી દો અને મહાશક્તિ ધારણ કરી કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરી
પડો. મહાબળપૂર્વક કર્મ કરવા મંડી પડો. એટલે જે કર્મ કરવાનું હશે
તે ધૈર્ય તમને દર્શાવી આપશે પંચી તો જાણે મહાન જળરેલ વડે સમસ્ત
પૃથિવિ જળમય થઇ જશે. કર્મ, કર્મ, કર્મ, એજ મૂળ મન્ત્ર સિવાય
બીજું કંઇ હું જોઇ શકતો નથી.

૧૪૬. હું તો એક માત્ર પરોપકારનેજ કર્મ સમજું છું. બીજા
બધાં કર્મને કુકર્મ જ સમજું છું. અને તેથી જ શ્રીકૃષ્ણેવના ચરણમાં હું
નમનકર્તું છું. હુંજ વૈદાન્તિક સમ્પ્રદાયનન્દ છું. મારા આત્માના મહા-
સ્વરૂપ સિવાય હું બીજો કોઇ મહાન ધૈર્ય જોઇ શકતો નથી. અવ-
તાર એટલે જેણે એટલ અક્ષત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે અર્થાત્ જે જીવનમુક્ત છે
તે. એ સિવાય અવતારનું વિશેષત્વ હું જોઇ શકતો નથી. બ્રહ્માદિ પર્યંત
સર્વજીવો જીવનમુક્તિ પ્રાપ્ત કરે તેમના એ કાર્યમા આપણે તેને સહાયતા
દરીએ એજ આપણું કર્તવ્ય કર્મ છે. એ સહાયતાનું નામ ધર્મ. બાકી બીજું
અધર્મ, એ સહાયતાનું નામ કર્મ, બાકી બીજું અકર્મ-કુકર્મ. એ કર્મ-ધર્મ

સિવાય ખીજું કંઇ હું જોઇ શકતો નથી. અન્ય પ્રકારનાં તાંત્રિક દિવા વૈદિક કર્મ દ્વારા ફક્ત પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે પરંતુ તેનું અવલંબન કરવાથી જીવન વૃથા ક્ષય કરવા જેવું છે. કારણ કે: કર્મનું ક્ષય જે પવિત્રતા તે તે કેવળ પરોપકાર કાર્યથીજ થઇ શકે છે.

૧૪૭. કૃષ્ણાવતાર સમયે કૃષ્ણ-ભગવાને કહ્યું છે કે: સર્વ પ્રકારના દુઃખોનું કારણ “અવિદ્યા” છે. નિષ્કામ કર્મ દ્વારા ચિત્ત શુદ્ધિ થાય છે. જે કર્મ દ્વારા એ પ્રમાણે આત્મ વિકાસ થાય તેજ કર્મ છે. જે કર્મ દ્વારા અનાત્મભાવનો વિકાસ થાય-કેવળ દૈહિક મુખનીજ ઇચ્છા થાય તે સર્વ અકર્મ-કુકર્મ છે. મારેજ વ્યક્તિગત, દેશગત, અને કાલગત કર્માકર્મનું સાધન કરવું જોઇએ. પ્રાચીન કાલમાં મહાદેવે કર્મ કરવાં યોગ્ય હતું. પરંતુ એ પ્રકારના કર્મ આધુનિક કાલમાં યોગ્ય નથી.

૧૪૮. શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર Perfect (સર્વાંગ સમ્પૂર્ણ) છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિયોગ, એ ત્રણેની જાણે તે (શ્રીકૃષ્ણ) સાક્ષાત્ મૂર્તિ સ્વરૂપજ હતા. આત્મારે વૃન્દાવનનાં ખંસીવાદક કૃષ્ણનાંજ દર્શન કર્યાથી કંઈ વગરો નહિ. આત્મારે તે ગીતાશ્રી સિંહનાદકારક શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરવાની આવશ્યકતા છે. ધનુર્ધારી રામ, મહાવીર, માતા કાલી, એ સવતું પૂજન થવું જોઇએ. હું સારી પેઠે સમજી શક્યો છું કે: આપણા દેશમાં જેઓ ધર્મ, ધર્મ કહી ખૂંસો પાડી રહ્યા છે તેમાંના અનેક મનુષ્યો (ઉપદેશકો)માં full of morbidity-cracked brains અથવા fanatics (મજ્જામત દુર્મંજતા, મસ્તિક વિકાર, અથવા વિચાર અન્ય ઉત્સાહ-સમ્પન્ન મહારાજોશુશુ ઉદ્દીપન, એ સિવાય ખીજું કંઇ નથી! તેમનામાં આવેશનું કે પરશેશનું દમ્પાણ-સાધન કર્મ-ધર્મ કંઈજ નથી! સમગ્રદેશ ભયંકર અંધકારથી-તમો શુશુયો-છવાઇ ગયો છે. તેનું પરિણામ પણ જોવુંજ આવ્યું છે કે: તેમને આ જીવનમાં દાસત્વ અને પરશોકમાં નરક પ્રાપ્તિ થઇ રહી છે!

૧૪૯. પાશાત્મો મહા રાજેશુવી છે. સામ્પ્રતમાં તેઓ ભોગની છેડી હદે પહોંચ્યા છે. તેમને ભોગસિદ્ધિ નહિં થાય તો પંડી શું ઉદર પોષણ માટે દારે દારે ભટકતા ફરતા આપણા જેવાને યશે? વગ્ની-આપણા ભોગના

અંતરમાં શું થઈ રહ્યું છે ! ઘેરે ઘેર ફાટતી મોઢીમાં શયન અને વ્યાધિ-
ગ્રસ્ત શરીરમાંથી વર્ષે વર્ષે સન્તતિની વૃદ્ધિ ! એજ કે ખીલું-કાંધ ?
Begetting a band of fanished begggers and Slaves,
(હુધાતુર, બિહુક, અને દાસ જાતિને જન્મ આપવો !) માટેજ કહ્યું હું કે:
ભારતવર્ષની પ્રજાને અત્યારે રમેગુણથી ઉદ્દોષિત કરીને કર્મપ્રાણ બના-
વવી જોઈએ. કર્મ, કર્મ, કર્મ. અત્યારે “નાન્યઃ પન્થા વિચિતેહનાથ”
એ સિવાય આપણા ઉદ્ધારનો ખીજો કોઈ માર્ગ જ નથી.

૧૫૦. જે સ્થળે મહામારીનું નિવાસ સ્થાન છે, જે સ્થળે જીવાત્મા-
ઓને દુઃખ સહન કરવું પડે છે, તે સ્થળમાં ચાલ્યા જાયો. ત્યાં ન જઈ
શકો તો મૃત્યુને શરણુ થાઓ. તમારા મ્હારા જેવા તો કેટલાએ કીટ જન્મે
છે અને મરે છે. તેથી જગતને લાભ-નુકસાન શું છે ? એકાદ મહાન
ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ કરી મરણુ પામો. એક દિવસ મૃત્યુ તો છેજ, તો પછી શ્રેષ્ઠ
ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ કરી મૃત્યુને શરણુ થવું એજ સાઈ છે. એમાંજ ધર્મ કર્મની
સિદ્ધિ છે. આ ભાવનાનો ઘેરેઘેર પ્રચાર કરશો તોજ તમારું અને દેશનું
કલ્યાણ થશે. તમેજ દેશ કલ્યાણની આશા અને વિશ્વાસનું સ્થાન છો. તમને
કર્મહીન-સ્વાર્થ પરામણુ જોઈ મ્હને અતિશય કષ્ટ થાય છે. કર્મ કરવા મંડી
પડો ! કર્મ કરવા મંડી પડો ! જરા પણ વિલંબ કરશો નહિ !
એક ક્ષણ પણ કર્મ વિનાની ગુમાવશો નહિ. મૃત્યુ દિન પ્રતિ દિન
તમારી નજીક આવતું જાય છે ! અમુક દિવસ પછી કરીશું એમ કહી
ખેસી રહેશો નહિ, તેમ કરવાથી કંઈ પણ કરી શકશો નહિ. કાગળનું ડાનું
હમેશા ફાટ્યું જ રહે છે. તે તમને કંઈ ક્ષણે મળી જશે તે તમે જાણી
શકો છો ? ના, નથી જાણતા તો પછી કર્મ ક્યાં વિના કેમ ખેસી રહ્યા
છો ! ઉઠો, જગત ચાઓ, કર્મ કરો.

૧૫૧. જે સાધન, ભજન અથવા અનુભવદ્વારા પારકાનો ઉપકાર થઈ
શકે નહિ, મહાન મોહથી ઘેરાયેલા જીવોનું કલ્યાણ સધાય નહિ—કામિની-
કાંચનની હાથમાંથી બહાર નીકળવામાં તેમને સહાયતા આપી શકાય નહિ,
એવા સાધન, ભજનનું શું શું ? શું તમે એમ ધારો છો કે એકાદ જીવ

પણ મોહ, લોભ, કામ, ક્રોધના બન્ધનમાં બંધાયેલા રહેશે તો તમે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશો ? જેટલા કદ્ય પર્યંત, જેટલા જન્મ પર્યંત તેનો ઉદ્ધાર નહિ થાય તેટલા કદ્ય અને તેટલા સમય પર્યંત તમારે જન્મ ગ્રહણ કરી તેને સહાયતા કરવી પડશે અને તેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો પડશે. પ્રત્યેક જીવો એ તમારા શરીરનો. એક એક અવયવ જ છે. એટલા માટે જ પદોપકારાર્થે કર્મ કરવું જોઈએ. એ અવયવોને સચકત અને શ્રેષ્ઠ બનાવવાજ જોઈએ. એજ તમારું કર્મ છે. તમારા સ્ત્રી-પુત્રને પોતાનાં જાણીને તમે જેમ તેના સર્વ અંગની કલ્યાણ-કામના કરો છો તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવોને તમારા શરીરનો એક એક અવયવ સમજશો અને તેનું કલ્યાણ કરવાની તમને કનઠા થશે ત્યારે જ તમારામાં બ્રહ્મની જાગૃતિ થશે. Not a moment before. એવી ધારણા પહેલાં-એક ક્ષણ પૂર્વે તમાગમાં બ્રહ્મ જાગૃતિ થશે નહિ.

૧૫૨. અહા ! ભારતવર્ષના ગરીબ, દુઃખી લોકો માટે કોઈ ભારત-વાસી ધનવાનોને ચિન્તા જ થતી નથી ! જેઓ જાતિના મૂખ્ય મેરદણ્ડ સ્વરૂપ છે, જેના પરિશ્રમથી અજ ઉત્પન્ન થાય છે, જે ટેક, ભંગી અને અમારો, એક દિવસ પોતાનું કાર્ય બંધ કરે તો શહેરમાં સર્વત્ર દુર્ગંધીમય થઈ રહે-અરે ! શહેરમાં એક ક્ષણ પણ રહી શકાય નહિ-દાદાકાર થઈ રહે ! હાય ! તે બિચારા પતિત-અધમ મજૂના લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવે, તેમને સુખ-દુઃખમાં સાન્નિધ્ય આપે એવું ભારતવર્ષમાં કોઈ પણ નથી ! જાઓ, સર્વે મળી તેમનાં નેત્રો ઊઠાડી આપો. હું દિવ્ય ચથુએ જોઈ ચકુ' છું કેઃ એમનામાં અને ગદાગમાં એક બ્રહ્મ-એક જ શક્તિ વિરાજી રહી છે. માત્ર ઓઠો વતો વિકાસ થયો છે એટલો જ ફેર છે.

૧૫૩. સર્વ દેશમાં, સર્વ જાતિમાં, સારા નદારાં મનુષ્યો તો હોય છેજ. આપણું દાર્ષ' તો સ્વજીવનમાં સર્વોત્તમ દાર્ષ' હોય જનમમાંજ સમસ્ત example કેવળ દૃષ્ટાન્ત દર્શાવું એ જ છે. condemnation નિન્દાવાદ કન્યાથી કોઈ પણ દાર્ષ' સજ્જન થતું નથી. નિન્દા દર્ષા કરવાથી જનસમાજ તમાગથી દૂર રહેશે. તમારું દાર્ષ' ઉત્તમ હોવું જોઈએ. પછી બમે પીળાં

કોઈ મનુષ્યો ગમે તેટલી તમારી નિન્દા કર્યા કરે, તમારે તેના વિરુદ્ધ તક્રીબે contradict કરી તેના પરાજય માટે યત્ન કરવાની આવશ્યકતા શી છે ? આ માયામય સંસારમાં જે કાંઈ કાર્ય થશે તેમાં દોષો જણાશેજ. અગ્નિ દશે ત્યાં ધુમાડો જરૂર જણાશે, પરંતુ એજ કારણને લીધે શું યત્ન રહિત થયું. બે હાથ જોડી, બેસી રહેવું ? ના, ના, બને તેટલું ઉત્તમ કાર્ય કરી જગતમાથી ચાલ્યા જાઓ. દુષ્કર્મ કદી પણ કરશો નહિં. સાઈ કર્મ એટલે શું ? મનુષ્યમાં બ્રહ્મશક્તિ વિકાસ પામે, એવા કાર્યમાં તમે સહાયતા કરો. એજ સતકર્મ, એજ શ્રેષ્ઠ કર્મ, પ્રત્યક્ષ રૂપે ન થઈ શકે તો પરોક્ષમાર્ગે કરો પણ મનુષ્યના સર્વ આત્મ વિદ્યાદિ કાર્યમાં સહાય થવાની શુભ ધારણાથી જ કર્મ કરો એ ઋષિ પ્રચલિત માર્ગે મગન કરવાથી જ આત્મજ્ઞાન શીઘ્ર ખાલી નિકળશે.

૧૫૪. મનુ મહારાજે કહ્યું છે કે: “ કલિયુગમાં એક ધર્મ મનુષ્યે કરવા જેવો છે. આજકાલ યજ્ઞ અને દંડોર તપસ્યાથી કાંઈ પણ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. હમણાં તો કેવળ “ દાન ” એજ એક માત્ર “ કર્મ ” છે. દાનમાં પણ ધર્મ દાન, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન-દાન એજ સર્વ શ્રેષ્ઠ દાન છે. બીજું વિદ્યાદાન, તૃતીય પ્રાણદાન, ચતુર્થ અન્નદાન છે. અહા ! ધર્મદાન ! આધ્યાત્મિક જ્ઞાન-દાન દેવાથી અગાની જીવો પોતાને કેવા ઉચ્ચ સમજી દુઃખ પાપથી મુક્ત થાય છે ! એજ દાન શ્રેષ્ઠ છે ! તમે શ્રેષ્ઠદાન કરી શ્રેષ્ઠ બનો.

૧૫૫. ભારતવર્ષ કોઈ પણ કાળે નિષ્કર્મ હતું એવું હું કદી પણ કબુલ કરીશ નહિં. અમારી આ પવિત્ર માતૃભૂમિ-ભારતવર્ષ-જેની કર્મ પરાધન્ય છે તેની અન્ય કોઈ પણ ભૂમિ નથી. તેનું પ્રમાણ એજ છે કે એ પ્રાચીન મહાન (હિન્દુ) જાતિ અદ્યપિ પર્યંત જીવિત છે.

૧૫૬. તમારે વિશુદ્ધ-ચિત્તના થવું જોઈએ અને જે કોઈ પણ મનુષ્ય તમારી રહામે આવી ઉપસ્થિત થાય તેની ગયાશક્તિ સેવા કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે જે પર સેવા થશે તેજ શુભ કર્મ છે. એ કર્મના બળથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે. અને તર્ફના હૃદયમાં જે શિવ વિરાજી રહ્યો છે તે પ્રકટ

ચાય છે. આપણે મહાન કાર્યો કરવાનાં છે. અદ્ભુત શક્તિનો વિદ્યાય દર્શાવવાનો છે, અન્ય જાતિયોને આપણે અનેક વિષયનો બોધ આપવાનો છે.

૧૫૭. જનસમાજને દરજ્જાની દૃષ્ટિએ જોયા વગર, અથવા જગતમાં કોઈ પ્રકારનું દુઃખ છે એનો અનુભવ કર્યા વગર અન્ય જનોને સહાયતા કરતાં શિખો. શત્રુ, મિત્ર, ઉભય પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખતાં શિખો. જ્યારે એ પ્રમાણે કરતાં શિખશે અને જ્યારે તમારા મનમાં કોઈ પ્રકારની વાસના નહિ રહે ત્યારે જ તમને સર્વોચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે એમ સમજવું.

૧૫૮. ગમે તેટલું ઉત્તમ કાર્ય કરશો તો પણ તેમાં કિંચિત્ પણ દક્ષક લાગેલું જ જણાશે. તેમ છતાં બક્તિમત રૂઢાંચલ તરફ દૃષ્ટિ રાખ્યા સિવાય સર્વ કાર્યે કર્યા જાઓ. કાર્યનું ફળ ધ્યરને સમર્પણ કરી દેજો એટલે સારું કે નરેન્દ્ર, એમાનું કોઈ પણ તમને જણારો નહિં.

૧૫૯. આપણે અન્યજનો પ્રત્યે દયા દર્શાવી શકીએ છીએ એ આપણું મહાન સૌમાન્ય છે. દારણ કે, એવા કાર્યો દાગજ આપણી આત્મેન્નતિ થશે. જે લોકો દુષ્ટ પામે છે તેનું દારણ એ છે કે: તેઓ પર ઉપકાર કરી પોતાનું દેહાણુ સાધવાની ઇચ્છા રાખે છે તેજ છે? દાતાએ તો દાન કરતી વખત દાન લેનારની રૂઢાંચે ધુંટણીએ પડી બેસવું અને પોતાને ધન્ય માનવો. દાન લેનારે ઉભાં ઉભાં દાન લેવા માટે દાતાને ઇચ્છા દર્શાવવી. એ દાતા ! સર્વ પ્રાણીઓની પાછળ ધ્યરના દર્શન કરી તેને દાન કરવું.

૧૬૦. પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રત્યેક વિચારમાં અને પ્રત્યેક જાવનામાં જગવાન પ્રથમથી જ રમણ કરી રહ્યા છે એમ સમજીને આપણે અવરય સર્વ કાર્યો દરવાં જોઈએ. એજ એક શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. બીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ માર્ગ નથી. એ પ્રમાણે કરવાથી તમારે કર્મ ફળમાં લિપ્ત થવું પડશે નહિં. આપણે જેટલાં દુઃખ દુઃખ ભોગવીએ છીએ તેનું દાન્ય મિથ્યા વાસનાઓજ છે. -કર્મ કરી તેનાં ફળ આપણેજ ભોગવવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ એજ છે,

૧૬૧. કોઈ ગરીબ મનુષ્ય પર ઉપકાર કર્યા પછી તમે જરા પણ અહંકાર કરશો નહિં. એ તો તમે પ્રભુની ઉપાસના કરી છે એમજ સમ-

જાણે. એમાં અહંકાર કરવા જેવું કશું નથી. સર્વ જગત્ એ શું તમે નથી? તમે જ જગતનો આત્મા છો. તમે જ સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા વગેરે છો. તમે જ સર્વ જગત્ છો. કોનો તિરસ્કાર કરશો અને કોની સાથે દુન્નયુદ્ધ કરશો વાં? માટે જ સારી પેઠે સમજાવે કે તે એટલે તમે જ છો. તમે અને તે કોઈ જુદા નથી. સર્વ જીવન એ સંચામાં દાણી દહ રચના કરે. જે મનુષ્ય પોતાનું સર્વ જીવન એ ભાવનાપૂર્વક રચે છે તે કદી પણ અજ્ઞાન-અન્ધકારમાં બટકાતો નથી. સર્વ જીવો પ્રત્યે આત્મભાવ થયો એટલે આત્મદર્શન થયું સમજવું.

૧૬૨. પાંચ મનુષ્યે એકત્ર મળી કોઈ કાર્ય કરવાની આપશુંને ટેવ જ નથી તેથી જ આપણે દુર્દશા ભોગવી રહ્યા છીએ. જે મનુષ્ય આજ્ઞા પાલન કરી શકે છે તે જ આજ્ઞા શરમાવી જાય છે. પ્રથમ આજ્ઞાધિન થવાનું શિક્ષણ મેળવે. સ્વતંત્રતાની મહાન ભાવનાપૂર્ણ પાશ્ચાત્ય જાતિયો આજ્ઞા પાલન કરવાનું બહુ સારી પેઠે જાય છે. તેઓ આજ્ઞાધિન થતા શિષ્યા છે, અને આપણે? આપણે તો અહંકારી છીએ. અહંકારીથી કોઈ પણ સત્કાર્ય થતું નથી. મહાન ઉદ્યમ, મહાન સાહસ, મહાન વીર્ય, અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ આજ્ઞાધિનપણું, એ સર્વ સદ્ગુણ, બાકિ જગત અને જાતિગત ઉન્નતિનો ઉપાય છે.

૧૬૩. ભારતવર્ષ એ સનાતન ધર્મનો દેશ છે. એ દેશની અવનતિ થઈ ગઈ છે એ ખરું પરંતુ નિશ્ચય માનજો કે તે હવે ઉન્નતિને શિખરે પહોંચશે. ભારત-દેશ એટલો બધો ઉન્નત થશે કે: તેને બોધ જગતના લોકો સ્તબ્ધ થઈ જશે! શું તમે જોતા નથી? નહીં અથવા સમુદ્રમાં ન્હાના તરંગો જેટલા સમાધિ જાય છે તેટલા જ જોઈથી પુનઃ ખીન્ન મ્હોટા તરંગો ઉછળતા જણાય છે. આ સ્થળે પણ તેમ જ સમજવું. જુઓ તો ખરા, પૂર્વ-આકાશમાં અરણોદય થયો છે. સૂર્ય ઉદય થવામાં વિશંબ નથી. તમે આ સમયે કમ્મર ખાંધી કાર્યમાં વળગી પડો. સંસાર-ખંસાર કરવાથી ફગ શું? આજે તમારું દર્પણ તો એજ છે કે: “દેશેદેશ અને ગામેગામ પ્રવાસ કરી, જનસમાજને બોધ આપો કે: હવે આગસ

કરીને બેસી રહેવાથી કાર્યસિદ્ધિ થશે નહિ. વર્તમાન અવનતિનું કારણ ધર્મહીનતા અને શિક્ષાહીનતા છે એ તેમને સ્પષ્ટરીતે સમજાવી આપે. તેમને કહેજે કે: “ સર્વ બંધુઓ! હોહો, જાગૃત થાઓ. હવે ક્યાં સુધી નિદ્રામાં પડી રહેશો ? ” વળી શાસ્ત્રના મહાન સત્યો, સરલરૂપે તેમના સમક્ષ સાદર કરો. તેમને બરાબર સમજાવો. આટલા દિવસથી આ દેશના આહારો ધર્મ-તત્ત્વોને છુપાવી બેઠા હતા. દાહના પ્રવાહમાં તેઓ વિશેષ ટકી શક્યા નથી ત્યારે હવે તેજ ધર્મ સર્વ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય એવી વ્યવસ્થા કરો. સર્વને સમજાવી દો કે: બ્રાહ્મણના જોડેથી તમારો અધિકાર છે. પણ ધર્મ કરો તો અણકાલ પર્યંત સર્વ જાતિને એ મંત્રની દીક્ષા આપો અને સરલ શબ્દોમાં તેમને વ્યવસાય, વાણિજ્ય, કૃષિ વગેરે ગૃહસ્થ જીવનમાં અતિ આવશ્યક એવા વિષયોનો ઉપદેશ દો.

૧૬૪. તપસ્થા કરવાથી મહાન શક્તિનો વિકાસ થાય છે. પરાપકારાર્થે કર્મ કરવાથી તપસ્થાન થાય છે. કર્મયોગી મનુષ્યના કર્મને તપસ્થાનું અંગ કહેવામાં આવે છે. - તપસ્થા કરતાં કરતાં પરહિત કરવાની ઇચ્છા બળવાન થઈ સાધકને કર્મ કરાવે છે, તેજ પ્રમાણે પારકાને માટે કર્મ કરતાં કરતાં પરા-તપસ્થાનું- કૃણ જે ચિત્ત શુદ્ધિ તે અને પરમાત્માનાં દર્શન થાય છે. તપસ્થા કર્મને છે, નિષ્કામ કર્મ પણ તેવું જ છે. સાધન બંજન કરતાં કરતાં સાધક જેમ કષ્ટદેવમાં લીન થઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે કાર્ય કરતાં કરતાં કષ્ટા નહિ હોય તોપણ હૃદય કંમે કંમે તેમાં ડૂબી જશે. કંમે પરાપકારક કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. પરાપકારાર્થે કર્મ કરવાથી મનની વકેતા-દુષ્ટતા-તૂટી પુટી જાય છે અને મનુષ્ય કંમે કાપટવરહિત ભાવે પરાપકારાર્થે પ્રાણ-દાન દેવા સમર્થ થાય છે. એક સમયે “ હું ” એવું અભિમાન ધારણ કરી બેઠેલો દેહ પરાપકાર માટે સમર્પણ થયો છે એવું સાંભળવામાં આવે છે ત્યારે અહ-મમાવ બૂલી જવાય છે. સત્કર્મથી કંમે કંમે ચિત્તશુદ્ધિ થશે ત્યારે તમારો આત્મા પણ સર્વ જીવોમા, સર્વ દેહમા, વિરાજમાન થઈ, એજ જોવા શક્તિમાન થશે. માટે જ કહું છું કે: પરાપકાર કાર્યે ‘એ આ-પણ આ-મવિકાસનું’ સાધન છે-એક માર્ગ છે. એ પણ એક પ્રકારનું

ધર્મ-સાધન છે. આત્મવિકાસ એજ એનો ઉદ્દેશ્ય છે. જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરે સાધન દ્વારા જેમ આત્મવિકાસ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પરાપકારક કર્મ-દ્વારા પણ આત્મવિકાસ થઈ શકે છે.

જ્ઞાન.

૧૬૫. જ્ઞાન માર્ગ એ શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ તેમાં આશંકા રહે છે કે વખતે તે શુષ્ક વાઈ પિતંગાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે.

૧૬૬. સર્વ પ્રાણી માત્ર બ્રહ્મ-સ્વરૂપ છે. પ્રત્યેક આત્મા એ જાણે વાદળાથી ઢંકાયેલા સૂર્યના જેવો છે. એક જીવ કરતાં બીજા જીવમાં ભિન્નતા માત્ર એટલી જ છે કે: કોઈ સ્થળે સૂર્ય ઉપર પુષ્કળ વાદળાંનું આવરણ બને કોઈ સ્થળે આણું આવરણ છે. જાણતાં કિંવા અજાણતાં એજ સર્વ ધર્મનો મૂળ પાયો છે.

૧૬૭. બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું છે કે: આધિ ભૌતિક દુઃખનું કારણ જાતિ અર્થાત્ જન્મમત, યુક્તમત, અથવા ધનમત, સર્વ પ્રકારની જાતિ ગતભાવના એજ દુઃખનું કારણ છે. આત્માને માટે સ્ત્રી, પુરૂષ કે વર્ણાશ્રમાદિ ભાવના નથી. જેમ કાદવ વડે કાદવ ઘોષ રાક્ષસો નથી તેજ પ્રમાણે ભેદ બુદ્ધિ દ્વારા અભેદ સાધન થવું અસંભવિત છે.

૧૬૮. અનાસક્ત થાઓ. જ્ઞાન એજ શક્તિ છે. જ્ઞાન-પ્રાપ્ત કર્યાથી જ તમારામાં શક્તિ ઉત્પન્ન થશે.

૧૬૯. મન ચાન્ત અને સ્થિર થશે તો પછી સાઈ કિંવા નહાઈ, અને સ્પર્શ કરી શકશે નહિ ! શુભ-અશુભ, એ જન્મેનું બંધન તોડી-ફોડી તદ્દન મુક્ત થઈ જાઓ. પછી એમાનું કોઈ પણ તમારો સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. તમે મુક્ત થઈ પરમાન્દ ઉપસોજ કરો. અશુભ એ લોહની સાંકળ છે અને શુભ એ સુવર્ણની સાંકળ છે. જન્મે એક પ્રકારની સાંકળો છે. મુક્ત થાઓ અને જન્મપર્યંત સ્મરણમાં રાખજો કે: એ જન્મેમાંની કોઈ પણ સાંકળ તમને બંધનમાં જકડી શકશે નહિ.

૧૭૦. માર્ગમિત્ર અને અરૂપરી થાઓ. ત્યાર પછી ધુન્ધાનુમાર ભક્તિ

અને શ્રદ્ધાને માર્ગે ગમન કરજો. અવસ્ય તમે તે પૂર્ણ વસ્તુ (ધર્મ) પ્રાપ્ત કરશો. કોઈ પણ ચત્તે એક વખત સાંકળતું એક કડું પકડવા શક્તિમાન થશો તો, પછી ધીમે ધીમે આખી સાંકળ ખેંચી શકશો. જુદાની એકાદ શાખામા જળ સિંચન કરી શકશો તો કંમે કંમે સર્વ જુદાને જળ પ્રાપ્ત થશે. જો ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકાય તો પછી આપણને સર્વ પ્રાપ્ત થશે.

૧૭૧. આપણામાં-શુદ્ધ કીડીથી તે સ્વર્ગના દેવતાઓ પર્યંત સર્વમાં અનન્ત જ્ઞાનનો પ્રવાહ વહન થઈ રહ્યો છે. સત્ય ધર્મ તો એકજ છે. આપણે તેના ભિન્ન ભિન્ન રૂપ ગ્રહણ કરીને-તેનો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરીને તેની ભિન્ન ભિન્ન બાવના કંઈપી લડાઈ ટૂંટા કરીએ છીએ.

૧૭૨. વીરપુરુષની દૃષ્ટિમા કંઈ વસ્તુ કંઈન જણાય છે વાઈ ? “કંઈન” એ શબ્દ કાયર પુરુષોને માટે જ છે. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય બંનેથી મનને વશ કરે, ચિત્ત એ સ્વચ્છ સરોવર જેવું છે. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સ્પર્શના આધારથી એ સરોવરમાં જે તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ જ મન કહેવાય છે. એટલા માટે જ મનનું સ્વરૂપ મંદસ્પષ્ટ વિકલ્પાત્મક કહેવાય છે. તે સંદેહ્ય વિકલ્પમાથી જ વાસના ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી એમ મન ક્રિયા શક્તિરૂપે પરિણત થઈ સ્થુલ દેહરૂપી વન્નદારા ઝાંઈ કરે છે. દર્મે એ જેમ અનન્ત છે, તેજ પ્રમાણે કર્મનું ફળ પણ અનન્ત છે, તેથી અનન્ત, અયુત કર્મ ફળરૂપી રંગોમાં મન સર્વદા દોહાયમાન થાય છે એ મનને વૃત્તિ ચત્ત્વ કરી દેવું જોઈએ ! પુનઃ સ્વચ્છ સરોવર જેવું કરી દેવું જોઈએ કે જેથી તેમાં વૃત્તિરૂપી એક પણ તરંગ ઉત્પન્ન થાય નહિ. એમ થશે ત્યારે જ અક્ષ પ્રકટ થશે.

આત્મજ્ઞાન.

૧૭૩. સર્વ આત્માઓ વિધાતાના અપાઘ નિષમ પ્રમાણે પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરશે. અંતે સર્વ પ્રાણી પુર્ણાવસ્થા પ્રાપ્ત કરશે.

૧૭૪. તમારું “અદમ્યમત્વ” દૂર થશે ત્યારે તમને નિર્વાણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું છે કેઃ જ્યારે “તમે” નહિ મ્હો (અર્થાત

જ્યારે અપકવ "અહં" દૂર થઈ જશે) ત્યારે જ તમને યથાર્થ અવસ્થા-સર્વોચ્ચ અવસ્થા-પ્રાપ્ત થશે.

૧૭૫. બ્રહ્મ નિષ્ક્રિય છે. આત્મા એજ બ્રહ્મ છે, અને આપણે જ તે આત્મા સ્વરૂપ છીએ. એવા પ્રકારના ગ્યાનદ્વારા જ સર્વ પ્રકારની બાંન્ધિ દૂર થાય છે. એ તત્ત્વ પ્રથમ શ્રવણ કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી મનન કરવું જોઈએ અર્થાત્ વિચાર દ્વારા ધારણા કરવી જોઈએ.

૧૭૬. મુશ્વર એજ એક માત્ર યથાર્થ સત્ય વસ્તુ છે. જે વસ્તુ કદી પણ એક સ્થળે રહી શકે નહિ. એક માત્ર આત્માજ નિત્ય છે-અમર છે અને આપણે તેજ છીએ.

૧૭૭. વિષમતા એજ સૃષ્ટિનું મૂલ્ય છે, એક રસતા અથવા સામ્યતા એજ મુશ્વર છે. વિષમ ભાવનાને પેલે પાર ત્યાજ્યા જાઓ. તેમ થશે તોજ જીવન અને મૃત્યુ, ઉભયનો જય કરી શકાશે અને અનન્ત સમય પ્રત્યે પહોંચી શકાશે. તે સમયે જ તમે બ્રહ્મમા પ્રતિષ્ઠિત થઈ સ્વયં બ્રહ્મ સ્વરૂપ બની જશો.

૧૭૮. રાત દિવસ એવો વિચાર કરતા રહેજો કે: "હું પોતે સન્નિ-દાનન્દ સ્વરૂપ છું. હવે મ્હારે બધા કોનો? દેહ, મન, બુદ્ધિ, એ સર્વે ક્ષણિક છે, એને પેલેપાર જે વસ્તુ છે તેજ હું છું. હું નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવ છું, શું હું કોઈ પણ દિવસ અધર્મ કર્મ કરી શકું?" આ વિચાર બળપૂર્વક મન ઉપર ઠસારી દેશો તોજ યથાર્થ કલ્યાણ થશે.

૧૭૯. હિન્દુ ધર્મ એવોજ બોધ આપે છે કે: જગત્તમા જોઈશો પ્રાણી છે, તે સર્વે માત્ર તમારા આત્માના જ અનેક સ્વરૂપ છે. સમાજની દિના-વસ્થાનું દારણ એ છે કે: માત્ર એ તત્ત્વને ધર્મના રૂપમા બદલવામા આવતું તથા-સદ્ગતિબૂતિનો અભાવ અને હૃદયનો અમાવ એજ એનું દારણ છે.

૧૮૦. મનુષ્ય જેમ જેમ એકત્વની દિશામા ગમન કરશે તેમ તેમ "હું, મ્હારું" એ ભાવના કે જેમાથી સર્વ ધર્માધર્મ, હન્દભાવ જન્મે છે તે દૂર થઈ જશે. મ્હારાથી અમુક વસ્તુઓ બિન્ન છે એવી ભાવના મનમાં પ્રવેશ કરતાં જ અન્ય સર્વ હન્દ ભાવનાનો વિકાસ થઈ શકે છે. અને

એકત્વનો સમ્પૂર્ણ અનુભવ થયા પછી મનુષ્યનો શોક-મોહ રહેતો નથી.

૧૮૧. “હું” સ્વરૂપ એક મિથ્યા ભાવનાથી મનુષ્ય Hypnotised મન્ત્રમુગ્ધ થઈ રહ્યો છે એટલું જ. “હું-મહાર્” રૂપી જૂત દ્વર થતાં જ સર્વ સ્વપ્ન ટળી જશે અને જોઈ શકાશે કે; બહા પર્વત તેજ એક આત્મા અજર અમર રહ્યો છે. જેટલા સાધન-મગ્ન છે તે અહંરૂપી આવરણને દૂર કરવા માટે જ છે એમ સારી પેઠે જાણવું જોઈએ.

૧૮૨ કેવળ બ્રહ્મજ સર્વત્ર વિરાજી રહ્યો છે. તેને જન્મ નથી, મૃત્યુ નથી. દુઃખ નથી, કષ્ટ નથી, નરહત્યા નથી, કોષ પ્રકારનું પરિણામ નથી, સારૂંએ નથી, નાગરૂંએ નથી, આપણને કેવળ રજઝુમાં સર્પમ્મ જોવું થઈ રહ્યું છે, આપણને જામ જ થઈ રહ્યો છે. જે સમયે આપણે જગવાન ઉપર પ્રેમ રાખીશું અને જગવાન આપણા ઉપર પ્રેમ રાખશે-કૃપા કરશે-ત્યારે જ આપણે જગતનું કલ્યાણ કરી શકીશું.

૧૮૩. મનુષ્ય-હૃદયમાં નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ-મુક્ત આત્મારૂપી સિદ્ધ વિદ્યમાન છે. ધ્યાન, ધારણા કરતાં તેના દર્શન થાય તોજ માયાવી જગત્ હડી જાય. સર્વના હૃદયમાં તે (આત્મા) સમાન ભાવે નિવાસ કરી રહ્યો છે. જે મનુષ્ય જેટલા પ્રમાણમાં સાધન-મગ્ન કરશે, તેનામાં કુન્ડલિની શક્તિ તેટલા પ્રમાણમાં જાગ્રત થશે. એ શક્તિ અસ્તકે પ્રવેશ કરવા પામશે ત્યારેજ દિવ્ય દ્રષ્ટિ સમ્પન્ન થવાશે-ત્યારેજ આત્મદર્શન થશે.

૧૮૪. આત્માને કોઈ પ્રકારનો મંકેશ થતો નથી. તે તો અપરિણામી અને અનન્ત છે. તેણે જાણે મામારૂપી ધૂમડો તાણ્યો છે. માપાતું આવરણ જેમ જેમ ફીણ થતું જશે તેમ તેમ આત્માનો સ્વાભાવિક મદિમા પ્રકટ થશે અને ક્રમે ક્રમે તે અધિક રૂપે પ્રકાશી રહેશે.

૧૮૫. અગ્નિ એજ સર્વ દુઃખોને જન્મ આપે છે. મૂળ અગ્નિના તો એજ છે કે: આપણે માની બેઠા છીએ કે: જે અનન્ત સ્વરૂપ ધારી તે પોતાને સાન્ત (અન્તરાત્મા) સમજી અશ્રુપાત કરે છે! સમસ્ત અગ્નિ મૂળ દારણ એ છે કે: આપણે અવિનાશી, નિત્ય શુદ્ધ, પૂર્ણ આત્મા હોવા છતાં (આપણે) પોતાને હ્રદ મન અને હ્રદ દેહન માનીએ છીએ.

એથીજ સ્વાર્થ સાધવા તત્પર રહીએ છીએ. અને તેથીજ દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૧૮૬. જે જીવો છો, સાંભળો છો અથવા અનુભવ કરો છો તે સર્વ તેની (ધૃતરથી) જ સૃષ્ટિ છે. મથાર્થ કહીએ તો તે (ધૃતર) ની રચનાનું જ પરિણામ છે. વિશેષ સ્પષ્ટ કહીએ તો તે સર્વ સ્વયં પ્રભુ-ધૃતરજ છે. તે ધૃતરજ સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓના સ્વરૂપમાં ઉજ્જવલ બાવે પ્રકાશી રહ્યો છે. તેજ જનની ધરણી છે, તેજ સ્વયં સમુદ્ર છે. તેજ જગત્ રચનાની સામગ્રી અને તે (ધૃતર) જ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. તે (ધૃતર) જ ક્રમે સંક્રમિત થઈ અણુરૂપ ધારણ કરે છે અને વળી ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામી તેજ પુનઃ ધૃતર થઈ રહે છે!

૧૮૭. ક્ષુદ્ર કીડીથી તે મહાન્ સિદ્ધ પુરુષ પર્યંત સર્વના અંતરમાં તેજ આત્માનો નિવાસ છે. ભિન્નતા માત્ર પ્રકાશનું ઝોળા વતાપણું એજ. અવકાશ અને યોગ્ય દેશકાલનો સુયોગ થતાજ તે શક્તિનો વિકાસ થાય છે. વિકાસ થાય કે ન થાય તોપણ એ શક્તિ પ્રત્યેક જીવમાં હોય છે. કીડીથી બ્રહ્મ પર્યંત એજ શક્તિ છે. માત્ર ઘેરેઘેર જામી એ શક્તિ ભગવત કરવી જોઈએ.

૧૮૮. દેહ એજ આત્મા છે એવું માનવું ભૂલ ભરેલું છે. એ ભૂલ સમજી જવાય તો પછી આ શરીર ધારણ કરી રહીએ અને જીવન-સુખ પણ થઈ શકાય. દેહની સાથે આત્માનો કંઈ પણ સંબંધ નથી. માયાનો અર્થ "કંઈ નહિ." મિથ્યાને સત્ય જાણી મૂકણ કરવું એનું નામજ માયા!

૧૮૯. જ્યારે આત્માનું સત્યસ્વરૂપ જાણી શકાશે ત્યારે અતિ દુર્જન હતાગ્રાહ્ય, અતિ અધમ પાપી મનુષ્યના હૃદયમાં પણ આશાનો સંચાર થશે. શાસ્ત્રમાં કહે છે કે: નિરાશ થશો નહિ, તમે ગમે તેમ કરશો તોપણ તમારા સ્વરૂપ [આત્મા] નું પરિવર્તન થશે નહિ. તમે તમારી પ્રકૃતિનું પરિવર્તન કરી શકશો નહિ.

૧૯૦. સુક્તિ, સમાધિ, એ સર્વ કેવળ બહ્ય-દર્શન ચલાના માર્ગમાં પડેલા વિધોને દૂર કરી દે છે. આત્મા તો સર્વદા હૃદયમાં સર્પની પેઠે

પ્રકાશી રહ્યો છે. તે (આત્મા) માત્ર અજ્ઞાનતાના આવરણથી ઢંકાય રહ્યો છે. અજ્ઞાનતાથી પાદ્મું દૂર થઈ જાય તો તુર્વજ આત્માથી સૂર્યનાં તેજસ્વી કિન્નો પ્રકાશી રહે. જેટલા ધર્મ સમ્પ્રદાય છે તે સર્વ એ માર્ગનાં વિધો દૂર દરવાનો ઉપદેશ દઈ રહ્યા છે. જે આત્મચાલી-આત્મદથી પુર-યોગે જે પ્રકારે આત્માનો અનુભવ કર્યો છે તેણે તે પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમ છતાં સર્વનો ઉદ્દેશ્ય તો આત્મજ્ઞાન અને આત્મદર્શન માટે જ છે. એની પ્રાપ્તિ માટે સર્વ જાતિ-સર્વજીવોને સમાન અધિકાર છે. એજ સર્વ મતવાદીયોને કબુલ કરવું પડે છે.

૧૯૧. દુર્બળતાનો અનુભવ એજ પાપ કહેવામાં આવે છે. Weakness is sin. દુર્બળતામાંથી હિંસા અને દ્વેષાદિનો જન્મ થાય છે. માટેજ દુર્બળતા Weakness નું નામ પાપ કહેવાય છે. હૃદયમાં આત્મા સર્વદા પ્રજ્વલિત થઈ રહ્યો છે. તેના પ્રત્યે દષ્ટિપાત નહિ કરતાં હાડમાંસના કાબુ-સંશુર વિચિત્ર પિંજરાનું જે જડ શરીર તેના ઉપરજ સર્વની દષ્ટિ જાય છે અને “દુર્-ભાર” કરે છે. એનુંજ નામ સર્વ પ્રકારની દુર્બળતા. શોકો જેને પાપ કહે છે તે Weakness દુર્બળતાનુંજ રંગ છે. “દુર્-દેહ” એ સર્વ અહંભાવનાનું રસાન્તર છે.

૧૯૨. અજ્ઞાનતા એજ અન્ધકાર. તેનાવડે ઢંકાઈ જવાથીજ સર્વ વસ્તુઓ અદ્ભુત દેખાય છે. સર્વ ઉપર જ્ઞાન-પ્રકાશ પડ્યાં ઉજવા જણાયે પછી કોઈ વસ્તુ અદ્ભુત જણાયે નહિ અને અપહન-પહન પરીવસી જે માયા તે જલ્પ મેનાઈ જાય છે. જેને જાણવાથી સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન થાય, તેનેજ જાણે. તેનેજ વિચાર, કરે. તેજ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં, શાસ્ત્રાર્થ, હસ્તામલકત્વ પ્રત્યક્ષ થયે. એ આત્મા સર્વ જૂન માનમાં સમાન વિરાજી રહ્યો છે. કેવળ પ્રત્યેક જૂનમા તેના વિશયનેજ બેદ છે. મંત્રુ ! એ આત્માને વિદ્યાપ્રવાનો મત્તન કર. આત્મનો વિદ્યાય યજ્ઞજ જુદિ સર્વ વિષયોમાં પ્રવેશ કરશે. આત્મદર્શન હીન-અનાદમઠ-પુરુષની જુદિ એક-દેશ નિર્મિતી દોષ છે. આત્મજ પુરુષની જુદિ સર્વમાસિની દોષ છે. આત્માના દર્શન યજ્ઞજ-આત્માનો પ્રકાશ પ્રત્યક્ષ યજ્ઞજ-તમે જોઈ શકો છો : દર્શન

શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, એ સર્વ તમારે કપટરથજ છે. સિદ્ધ-ગર્જના કરી આત્માનો મહિમા સર્વને કહી સંભળાવો. સર્વ જીવોને અભયદાન આપીને કહો કે: “उतिष्ठत प्राप्य वरान् निबोधत ।” Arise! A wake! and stop not till the goal is reached.

૧૯૩. બય રાખશે નહિ. બય કેનો? સર્વદા એવોજ વિચાર કર્યા કરજો કે: આ દેહ, ગેહ, જીવ જગત, સર્વ ક્ષણજંતુર અને મિથ્યા છે. એ સર્વ સ્વપ્ન સમાન છે. સર્વદા એવોજ વિચાર કરજો કે: આ દેહ માત્ર એક જડ યન્ત્ર છે. એમાં જે આત્મારામ-પુરુષ (આત્મા) નિવાસ કરી રહ્યો છે, તેજ તમારું મથાર્ય સ્વરૂપ છે. મનરૂપી ઉપાધિ એજ તેતું પ્રથમ અને સૂક્ષ્મ આવરણ છે. દેહ એ તેતું રથુળ આવરણ છે. નિષ્કળ, નિર્વિકાર, સ્વયં જ્યોતિસ્વરૂપ તે પુરુષ (આત્મા), ઉપરોક્ત સર્વ પ્રકારનાં આવરણોથી ઢંકાયેલો હોવાથી, તમે તમારા સ્વસ્વરૂપને જોઈ શકતા નથી. રૂપ, રસમાં પ્રવેશી રહેલી મનની ગતિને આંતર-દિશામાં વાળી દેવી જોઈએ (આંતર દષ્ટિ કરવી જોઈએ.) મનને મારવું જોઈએ. દેહ તો રથુક્ષ છે. એ મરણ પામી પંચમૂતમાં મળી જશે, પરંતુ સંસ્કારની પોટલી, મન-શીઘ્ર મરશે નહિ! થોડો સમય વીતતાજ તે ખીજની પેઠે પુનઃ જન્મતું રૂપ ધારણ કરશે, અને તેજ રથુક્ષ સરીર ધારણ કરી જન્મ મૃત્યુના માર્ગમાં ગમના-ગમન કરશે. જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન નહિં થાય ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે વારં-વાર થયાજ કરશે. ત્યારે શું જન્મ મૃત્યુથી રહિત રવું છે? ધ્યાન, ધારણા અને ઉપાસનાના બળવડે મનને સચ્ચિદાનન્દ સાગરમાં ડુબાવી દો.

૧૯૪. સુખ ઉપભોગ કરશો તો તેની પછી દુઃખ આવ્યા વિના રહેશે નહિં. સુખની પાછળ દુઃખ નિર્માણ જ થયલું છે. કોઈ વખત એ દુઃખ છૂટી જ આવે છે, અને કોઈ વખત દીર્ઘકાલ પછી પણ આવે છે. જે આત્મા જોડે દરજગે ઉન્નત હશે તેને સુખ પછી દુઃખ તેટલે દરજગે બેઠું મોઢું આવશે. ઉન્નત આત્માને દુઃખ બહુ મોઢું આવે છે. કારણકે તે સુખને સુખ માનતો નથી અને તેમાં મોહ રાખતો નથી. આપણે તો સુખ-દુઃખ, ઉભયની પેલે પાર જવાતું છે. સુખ-દુઃખ આપણને આપણા

તેમના મરતકમાં એવા વિચારો પ્રકટ કરો કે જોયો તે તેમને મર્યાદા સદા-યતા કરે-જે તેમને સખજ બનાવે. દુર્ગતિ અને ક્ષેષકારક વિચારો બાધાવરૂપાથી જ તેમના મનમાં પ્રવેશ કરવા ન પામે એની સંભાળ રાખજો. સત્ વિચારોના પ્રવાહમાં ચરીરને વહેવા દો તમારા મનને સ્વૈદ્ય કલા કરો કે: “તે હુંજ છું, હુંજ તે છું.” એ વાક્ય તમારા મનમાં રાતદિવસ સંગીતની પેઠે ગવાયા કરવું જોઈએ મૃત્યુ સમયે પણ ‘સોડહું । સોડહું ।’ ચળોઆચાર કરતાં કરતાં મરણને શરણુ થજો. એજ સત્ય છે. જન્મતાની અનન્ત શક્તિ તમારા હૃદયમાં વિરાજી રહી છે.

૨૦૧. જે કુર્મરકારો વડે તમારું મન દંકાધ રહ્યું છે તે કુર્મરકારને નહસાડી મૂકો. સાહસિક થાઓ. સત્યને સમજી લમ્પ-તે સર્વ તત્ત્વ જીવનમાં ઉતારો, અંતિમ લક્ષ્ય ધણે દૂર હોય છે પરંતુ “ઉત્તિષ્ઠિત જામત પ્રાપ્ય ઘરાનુ નિયોધત ।”

૨૦૨. હો, પોતાને મુક્ત કરો- સર્વ નિયમોના શબ્દથી બહાર નિકળી જાઓ. કારણકે, એ નિયમો પ્રકૃતિના સર્વોચ્ચપાત્ર નથી. એ તમારાં સત્ય સ્વરૂપને અતિ સામાન્યરૂપે પ્રકટ કરે છે. એટલુંજ પ્રથમ તમે સમજો કે: તમે પ્રકૃતિના દાસ નથી. પૂર્વે કદી દાસ હતા પણ નહિ અને ભવિષ્યમાં કદી થઇ શકશો પણ નહિ! પ્રકૃતિને અનન્ત કહેવામાં આવે છે ખરી પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો તે સમુદ્રના એક ગિન્દુ જેવી છે. વાસ્તવિક તો તમેજ સમુદ્ર સ્વરૂપ છો. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા વગેરેથી તમે (આત્મા) અગ્રીત છો. તમારા અનન્ત સ્વરૂપની દૃઢતામાં તે સર્વે પરપોટા જેવાં છે. એ તત્ત્વ સમજશો એટલે સાઈ નરસું એ ઉત્તમનો તમે જન્મ કરશો.

વિવિધ ।

૨૦૩. ઇચ્છાશક્તિ વડેજ જન્મત પરિચ્યાલિત થઇ રહ્યું છે.

૨૦૪. અનન્ત ધૈર્મ્ય ધારણુ કરો, સિદ્ધિ તમારા હાથમાંજ છે.

૨૦૫. વિપદ એજ તત્ત્વજ્ઞાનની ક્ષેપાદી છે.

૨૦૬. અધ્યાત્માર અને દાસત્વ એ બન્ને એક વસ્તુની બે બાજુ છે બન્ને એકજ છે.

૨૦૭. અદ્વાવાન બનો, વીર્યવાન બનો. આત્મગ્જાન પ્રાપ્ત કરો અને પરાપ્રકાર્યે જીવન વિસર્જન કરો.

૨૦૮. જો કે ભગવાન સર્વ જ્યોતપ્રોત વ્યાપી રહ્યો છે એ ખરું પરંતુ આપણે માનવ ચરિત્રની મધ્યમાંથી જ તે બાણી શકીએ છીએ.

૨૦૯. વિષમતાની મધ્યમાં થઈને સમાનતામાં ગમન કરવું એ અસત્માં થઈને સત્માં ગમન કરવા સમાન છે.

૨૧૦. સાહસ ધારણ કરો. નેતા થવા ઇચ્છો નહિ. સેવક બનજો. સેવા કરજો, નેતા બનવાની યાચવ-પ્રવૃત્તિએ જીવન સમુદ્રમાં મ્હોટાં મ્હોટાં અનેક વહાણુ ડૂબાવી દીધાં છે.

૨૧૧. સહકૃદેશ, અકપટતા અને અનન્ત પ્રેમ, એ ત્રણ વડે વિશ્વ વિજય કરવા શક્તિમાન થવાય છે.

૨૧૨. જોને જો બોલવું હોય તેને તે બોલવા દો, તમે તમારે સત્-માર્ગે ગમન કરો. અન્તે જગત તમારા ચરણ સમક્ષ હાજર થશે.

૨૧૩. કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન-તેજાનું પ્રયમ (સત્) કર્મ કરો, પરાપ્રકાર કર્મ કરો, ભારે જ ચિત્ત શુદ્ધિ થશે. નહિં તો સર્વ અગ્નિમાં ધી રેડવા બરાબર થશે.

૨૧૪. જગતમા ત્રણ પ્રકારના દુઃખ છે, પણ સર્વ સાસ્રોતો સિદ્ધાંત એજ છે કે એ દુઃખ નૈસર્ગિક Natural નથી. તેથી તે દૂર કરી શકાય એમ છે.

૨૧૫. જગત આપણે માટે છે. આપણે કદી પણ જગતને માટે નથી. સાઈ નમ્સ્તુ એ આપણા દાસ સ્વરૂપ છે. આપણે કદી પણ તેના દાસ નથી.

૨૧૬ આપણને અહીં જ્ઞાન નહિં હોય ત્યારેજ આપણે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ કર્મ કરી શકીશું. અન્ય જીવોને આપણા પોતાના આત્મા સમજી તેમને સર્વ કરતાં વિશેષરૂપે વશ કરી શકીશું.

૨૧૭. કોઈ પણ અનુષ્ઠ ઉપર વિશેષ રૂપે પ્રેમ રાખવો એનું જ નામ બંધન છે. સર્વ જીવો ઉપર સમાન પ્રેમ રાખવાથી વાસના દૂર થઈ જશે.

૨૧૮. કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે હિંસાભાવ ધારણ કરવાથી બંધન થાય છે. તેજ બંધન આપણા સન્મુખથી સત્વને દૂર ધકેલી દે છે.

૨૧૯. " સત્યમેવ જયતે નાન્નૃતામ્ । " સત્યનો જ નય થાય છે. મિશ્યાનો જ નય ચોનો નથી. સત્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થાઓ, એટલે તમને ધૃત્યર-દર્શન થશે.

૨૨૦. ભારતવર્ષને જાગૃત કરવું જોઈએ. શિક્ષણનો વિસ્તાર લધારવો જોઈએ, અને ટોળી પુરોહિતોનાં ટોળાને એવો તો મકોડો મારવો જોઈએ કે જેથી તેઓ શુભારો ખાતા ખાતા એકદમ આટલાન્ટિક મહાસાગરમાં જઈ પડે!

૨૨૧. જે કાર્ય, જીવાત્માની બહામરનાને ધીમે ધીમે જાગૃત કરવામાં સહાયતા કરે તેજ એજ, જે કાર્યથી એ કાર્યમાં વિદ્યુત ઉપરિચિત થાય તેજ અધમ, બહા ભાવના જાગૃત કરવાનો કેરણ એક ઉપાય એ છે કે અન્ય જીવોને તેમની એ કાર્યમાં આપણે સહાયતા કરવી.

૨૨૨. ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર પ્રવાસ કરી હું જોઈ ચક્રો છું કે, આ દેશમાં રજોગુણનો વિકાસ જ નથી. આ દેશની પ્રજા તો કેવળ તમોગુણ-તમોગુણ અને અતિશય તમોગુણમાં પડી રહી છે. કેવળ સન્માસીઓના હૃદયમાં રજોગુણ અને સત્વગુણ જોવામાં આવે છે. સાચા સન્માસીઓ જ ભારતના મેરુદ્વક સ્વરૂપ છે.

૨૨૩. સત્ સાહસથી થયેલા સત્ કાર્યમાં વિદ્યુત પડતા કર્મવીરની શક્તિ વિદીય રૂપે જાગૃત થઈ ઉઠે છે. જેમાં વિદ્યુત નથી, પ્રતિકૂળતા નથી, તે કાર્ય મનુષ્યને મુસુને માર્ગે લઈ જાય છે. sarpaṣṭhā (વિદ્યુત-મય ઉલ્કાધન કરવાનો યાત્ર) એજ જીવનનું ચિહ્ન છે.

૨૨૪. બહાદર્શન કરવા માટે તો આપણે પોતે જ યત્ન કરવો જોઈએ. શું તે કાઈ બીજાના પુરુષાર્થ ઉપર આધાર રાખે ? અથવા બહારના કોઈ પણ મનુષ્યની સહાયતા ઉપર તેનો આધાર છે ? તે તો આપણા પોતાના યત્ન ઉપર જ આધાર રાખે છે.

૨૨૫. વાસનારૂપી પીપળાના વૃક્ષને અનાસક્તિ રૂપી કુહાડાવડે કાપી દૂર ફેંકી દેશો તોજ તેનો સચ્ચ નાશ થશે, એ ધારણ મારૂ બૂલ બરેલી

છે. જે મનુષ્યનો મોહ અને શોક દૂર થયો છે તેણે સંગતિ-દોષનો જમ કર્યો છે. એટલે તે કેવળ મુક્તાત્મા જ છે.

૨૨૬. તમારે ઋષિ મુનિ ચું બોધ્યો. એજ કૃતકાર્ય થવાનો દૃઢ ઉપાય છે. સર્વને ઓછાવતા પ્રભાસુમા ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કરવું પડશે. “ઋષિ” શબ્દનો અર્થ શો? વિશુદ્ધ-સ્વભાવનો મનુષ્ય એજ ઋષિ. પ્રથમ વિશુદ્ધ-ચિત્તાના થાઓ. એટલે તમારામાં અનન્ત શક્તિ જન્મત થશે.

૨૨૭. સંકલ્પ એજ જગતમાં અમોઘ શક્તિ છે. દૃઢ ઇચ્છા શક્તિ-સમ્પન્ન પુરુષોના શરીરમાંથી એક પ્રકારનું તેજ નીકળે છે, અને તે પુરુષનું મન જે ભાવનામાં રમણ કરી રહ્યું હોય છે તેજ ભાવના અન્ય મનુષ્યના મનમાં પણ તે ઉત્પન્ન કરાવી શકે છે.

૨૨૮. જગત્ એ દુઃખનું મહાલય છે ખરું પરંતુ મહાપુરુષોને માટે તો એ શિક્ષાલય સ્વરૂપ છે. દુઃખમાંથી જ સહાનુભૂતિ, સહનશક્તિ, અને સર્વોપરિ અદમ્ય દૃઢ ઇચ્છા શક્તિનો વિકાસ થાય છે. સમગ્ર જગત્ ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઇ જાય તોપણ એ શક્તિના જળવડે જ મનુષ્ય જરા પશુ કમ્પાયમાન થતો નથી.

૨૨૯. કોઈ પણ બક્તિ, કોઈ પણ જાતિ, અન્ય મનુષ્ય પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવ્યા પછી જીવન ધારણ કરી શકે નહિ. ભારતવાસીઓએ “મ્હેચ્છ” શબ્દ શોધી ઠહાડ્યો અને અન્ય જાતિયો સાથે સર્વ પ્રકારનો સંસર્ગ પરિત્યાગ કર્યો ત્યારથી જ ભારતવર્ષના અદૃષ્ટમા સર્વ નાશની શરૂવાત થઇ.

૨૩૦. આપણા હૃદયમાં પૂર્વના જેવી યથાયોગ્ય શક્તિ ઉત્પન્ન થવી બોધ્યો. વિનાશક વિચારોનો ત્યાગ કરવો બોધ્યો. સર્વ ધર્મ મતમાંથી, સર્વ ધર્મમાર્ગમાંથી-દેશ કાલાતીત સત્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે છે ખરું પરંતુ તેમના ઉપર મલિનતાના અનેક આવરણ પડ્યા છે. તે સર્વે સાફ કરવાં બોધ્યો. અને તેના યથાર્થ તત્ત્વો જન-મંડળ સમક્ષ સાદર કરવાં બોધ્યો. તેમ થશે તો જ દેશનું અને ધર્મનું કલ્યાણ થશે.

૨૩૧. આશા સમ્પૂર્ણરૂપે ત્યાગ કરવી, એજ સર્વોચ્ચ અવસ્થા છે.

આશા કરવા જેવી ક્ષમ વસ્તુ છે? ભોગ-વિપયની આશા કરવાથી શું શું? બંધન એજ. મિથ્યા આશાનું બંધન તોડી નાખે. પોતાના આત્મા ઉપર આશા-વિશ્વાસ રાખે, તેના ઉપર ચિત્તને સ્થિર રાખે. જે કર્મ કરે તે સર્વ ભગવાનને અર્પણ કરે, પરન્તુ યાદ રાખજો કે: એમ કરવામાં જરા પણ કપટ રાખશો નહિં.

૨૩૨. આપણે જગતને અનેક વિપયનું શિક્ષણ આપી શકીએ ખરા, તે સાથે જગત પાસેથી આપણે પણ અનેક વિપયનું શિક્ષણ લઈ શકીએ એમ છે. આપણે જગતને જે વિપયનું શિક્ષણ આપવા સમર્થ છીએ તે માટે જગત આજે અપેક્ષા કરી રહ્યું છે.

૨૩૩. આસક્તિ રૂપી દોષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ધૃતર સિવાય અન્ય સર્વ વિધયો પ્રત્યેની પ્રમગ્ન આસક્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સર્વ જુવો, સર્વ કરે પરન્તુ આસક્તિ યશો નહિં. મનુષ્યને જ્યારે કોઈ વિષય પ્રત્યે તીવ્ર આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે પોતાનું ભાન જુધી જાય છે, તે સમયે તે પોતાનો માનિક રહેતો નથી પણ તે દાસ બની જાય છે!

૨૩૪. સર્વત્ર પ્રમ એજ થાય છે કે: પ્રાકૃતિક (કુદરતી) નિયમોનું ઉલ્લંઘન શી રીતે થઈ શકે? મનુષ્ય દુઃખી થાય છે તેનું કારણ શું? મનુષ્ય પ્રાકૃતિક નિયમને આધિન (દાસ જેવો) છે. તેણે એ દાસત્વનું ઉલ્લંઘન કરવું જોઈએ. મનુષ્ય જ્યાંસુધી પ્રકૃતિનો દાસ બની રહે છે, ત્યાં સુધી સુખનો ઉપભોગ કરી શકાય શી રીતે?

૨૩૫. દુર્બળ મનુષ્યો કદી પણ ધૃતર-દર્શન કરી શકે નહિં. માટેજ દેવેવામા આવે છે કે: દુર્બળ થવું નહિં. તમારે તો વીર્યશાળી થવું જોઈએ. તમારા હૃદયમા અનન્ત શક્તિ ભરેલી છે. વીર્યશાળી થયા વિના તમે કોઈ પણ વિપયનો જય કરી શકશો નહિં. તમે ધૃતર-પ્રાપ્તિ કરી શકશો નહિ.

૨૩૬. સુખ, દુઃખ, લાભ, હાનિ એ સર્વની ગણતરી ત્યાગ કરી રાતદિવસ ધૃતરોપાસના કરવી જોઈએ. એક દાણ પણ બ્યર્થ ગુમાવો નહિં. એ પ્રમાણે રાતદિવસ ઉપાસના કર્યા કરવાથી ધૃતર ઉપાસક સમક્ષ

પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે—તે પોતાના ઉપાસકોને દર્શન દઇ કૃતાર્થ કરે છે.

૨૩૭. “ક્ષુધા લાગી છે—ક્ષુધા લાગી છે.” એમ કહેવું અને જોગન કરવું તથા “ત્યા લાગી છે—ત્યા લાગી છે.” એમ કહેવું અને જળપાન કરવું, એ બન્નેમાં આકાશ પાતાલનો ભેદ છે. એજ પ્રમાણે માત્ર “ધૃતર, ધૃતર,” શબ્દોઆર કરવાથી ધૃતરનાં દર્શન થઇ શકશે નહિં. ધૃતરનાં દર્શન કરવા માટે પ્રયત્ન અને સાધન કરવું જોઇએ. પ્રયત્ન અને સાધનથી ધૃતરનો સાક્ષાત્કાર થશે.

૨૩૮. સુક્ત યવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રથમ પાપનો ત્યાગ કરી પુણ્ય—ઉપાર્જન કરવું જોઇએ. ત્યાર પછી પાપ—પુણ્ય ઉભયનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. પ્રથમ રજોગુણ દ્વારા તમો ગુણને છતવો જોઇએ, તે પછી ઉભયનો સત્વગુણમાં લય કરવો જોઇએ. એવી એક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી કે જે સમયે તમારા પ્રત્યેક આસોઆસ ધૃતરની ઉપાસનામય થઈ જાય.

૨૩૯. હિન્દુ માત્ર પરસ્પર એક બીજાના બન્ધુ છે. “અદ્વૈતો નહિં, અદ્વૈતો નહિં.” એમ કહી આપણેજ એક બીજાને હીન બનાવી દીધા છે. તેથી જ ભારતવર્ષ હીનતા, ભીરતા, કાપર—પુરુષતા, અને મૂર્ખતાની છેલ્લી હદે પહોંચ્યો છે. એ સર્વનો ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ. તેમને અભય વાણી સંભળાવવી જોઇએ. તેમને કહેવું જોઇએ કે: તમે પણ અમારા જેવા જ મનુષ્ય છો. તમને પણ અમારા જેવા જ સર્વ અધિકાર છે. જગત યાઓ. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી અમર થાઓ.

૨૪૦. રામકૃષ્ણ—અવતારથી જ્ઞાનરૂપી અસિદ્ધારા નારિકતા રૂપી મ્લેચ્છલત્તેના ધ્વંસ થશે અને ભક્તિ તથા પ્રેમદ્વારા સમસ્ત જગત દ્રવી-ભૂત થશે. એ અવતારમાં રજોગુણ અર્થાત્ નામ કે યશ આદિની આકાંક્ષા બિસ્ફુલ નહતી. અર્થાત્ જે મનુષ્ય તેમનો (રામકૃષ્ણ પરમહંસે પ્રવૃત્તો) ઉપદેશ ગ્રહણ કરશે તે મનુષ્ય ધન્ય થશે—તે કૃતાર્થ થશે—પરમહંસદેવને માનો અથવા ન માનો. માત્ર તેમનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરે.

૨૪૧. પ્રાચીન કાલના અથવા આધુનિક સામ્રાજ્યિકોએ બૃહ કરી નથી. તેમણે શ્રેષ્ઠજ ક્યું છે. તેમ છતાં તેને વિશેષ શ્રેષ્ઠ બનાવવું જોઇએ.

સર્વ મનુષ્યોને માટે ઉચિત છે કે તેઓની ઉચ્ચ ભાવના ઝડપી કરવી. અર્થાત કોઈની પણ ધર્મભાવનામાં વ્યાધાત નહિ પડેાચાડતાં તે ભાવનાને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં લઈ જવી-તે તે ધર્મનાં તત્ત્વોને ઉચ્ચ ગતિએ સ્થાપવાં-તે જ પ્રભાવે સામાજિક-અવસ્થામાં પણ જે કાંઈ જોવામાં આવે છે તે ઉત્તમ છે, પરંતુ તેને ઉત્તમોત્તમ બનાવવું જોઈએ.

૨૪૨. મહારી હદ માન્યતા છે કે: કોઈ પણ જાતિ અથવા કોઈ પણ વ્યક્તિ, અન્ય જાતિ અથવા અન્ય વ્યક્તિથી સમ્પૂર્ણ પૃથક્ રહે રહી જીવન ધારણ કરી શકે નહિ. વળી જે સ્થળે એકત્વ, પવિત્રતા અને નીતિ (Pol-
icy) એવીંથી શ્રાન્ત ધારણાને વશ થઈ એવો ચલ કરવામાં આવ્યો છે તે સ્થળે-જે જાતિ દૂર રહી છે તે જાતિનું-ભાવી રૂળ અતિશય શીઘ્રનીય જણાયું છે.

૨૪૩. ભારતવર્ષની સમાજ-ચુંખલાનું બંધન ચિચિલ કરી દેવું જોઈએ અને ધુરોપની ધર્મ-ચુંખલાનું બંધન ચિચિલ કરી દેવું જોઈએ. તોજ ઉ-
ન્નતિ થશે. જે આપણે એ આધ્યાત્મિક, નૈતિક અને સામાજિક ઉન્નતિના મધ્યમાં જે એકત્વ સમાધિ છે તેનું તત્ત્વ ઝડપી કરી શકીએ-જે તે સમજી શકીએ-તો ખાત્રી થશે કે: તે એકજ પદાર્થનો જૂનો જૂનો વિકાસ છે. તેમ થશે 'તોજ આપણા સમાજમાં ધર્મનો પ્રવેશ થશે-તોજ આપણા જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણમાં ધર્મ ભાવનાનો પૂર્ણ સંચાર થશે.

૨૪૪. તમારે સર્વદા સ્મરણમાં રાખવું કે: તમારા પ્રત્યેક વિચાર અને પ્રત્યેક કર્મ મંચિત થઈ રહેશે, અને એ પણ સ્મરણમાં રાખજો કે: તમારાં પ્રત્યેક અસત્ વિચાર અને અસત્ કર્મ તમારા ઉપર વ્યાધની પેઠે ફૂડો પડવા તૈયાર રહેશે, તેજ પ્રમાણે તમારા સત્ વિચારો અને સત્કર્મો, હજારો દેવતા જેટલા યજ્ઞ-સમ્પન્ન થઈ તમારું રક્ષણ કરવા તૈયાર રહેશે. (અર્થાત્ અસત્ વિચારો-અસત્ કર્મો તમારું જ અકલ્યાણ કરશે અને સત્ વિચારો તથા સત્કર્મો તમારું કલ્યાણ જ કરશે.)

૨૪૫. સર્વ મહાન કાર્યો ધાત્રી ધીમેજ પરિપૂર્ણ થાય છે. એવા કાર્યોમાં અનેક વિઘ્નો પણ હોય છે. વળી હિન્દુ જાતિ-પરાજિત પામેલી

દેવાથી આપણને વિશેષ વિદ્યા નહે છે. તો પણ હોવું જોઈએ કે: આપણે વિનિતા દેવા છતાં આપણી ભાવનાઓ આપણી ચારે દિશામાં પ્રસરાવવી જોઈએ. કારણ એ છે કે: આધ્યાત્મિક આદર્શ એ તો ચિરકાલથીજ વિનિત, પદ્ધતિ જાતિમાંથીજ ઉત્પન્ન થયો છે. યાદુદીઓ તરફ દૃષ્ટિપાત કરો. તેમનો આધ્યાત્મિક આદર્શ, રામ સામાજ્યમાં પ્રસરી ગયો હતો.

૨૪૬. કેવળ નિષેધાત્મક ધર્મ-સાધન કરવું યથેષ્ટ નથી. આપણે માયાને જીતવી જોઈએ. તેમ યવાથી માયા આપણી પાછળ પાછળ દોડશે. જ્યારે કોઈ વસ્તુ આપણને બંધનમાં ન રાખી શકે, ત્યારેજ આપણને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો યથાર્થ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે યથાર્થ રૂપે બંધન છુટી જાય છે, ત્યારે સર્વ વસ્તુઓ આપણી સમક્ષ આવી હાજર થાય છે. જેને કોઈ વસ્તુની તંગી જણાતી નથી-જેને કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા થતી નથી-તેજ પ્રકૃતિનો જય કરી શકે છે.

૨૪૭. આપણા પૂર્વ ઋષિ મુનિઓ ગમે તેટલા મહાન હતા તો પણ હું તમને સ્પષ્ટ કહું છું કે અન્ય જાતિયોની તુલનામાં આપણે અતિથય દુર્બલ છીએ. પ્રથમજ આપણામાં શારીરિક દુર્બલતા છે. એ દુર્બલતા આપણા એક તૃતીયાંશ દુઃખનું કારણ છે. આપણે આળસુ છીએ. આપણે કર્મ કરવા શક્તિમાન નથી. આપણે સર્વે એકત્ર થઈ શકતા નથી. આપણે પરસ્પર એક બીજા ઉપર પ્રેમ રાખી શકતા નથી. આપણે અતિથય સ્વાર્થી છીએ. આપણે ત્રણ મનુષ્યો એકત્ર થતાંજ પરસ્પર એક બીજા પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવીએ છીએ.

૨૪૮. વિસ્તાર એજ જીવન. સંકોચ એજ મૃત્યુ. પ્રેમ એજ જીવન, દ્વેષ એજ મૃત્યુ. આપણે જે દિવસથી સંકુચિત થવા લાગ્યા છીએ, અને જે દિવસથી અન્યજનોનો તિરસ્કાર કરવા મંડ્યા છીએ, તેજ દિવસથી આપણું મૃત્યુ (અવનતિ) શરૂ થયું છે. જ્યાં સુધી પુનઃ આપણે જીવનની દિશામાં-સર્વત્ર પ્રેમભાવના પ્રસરાવવા પ્રત્યે-નહિ વળીએ, જ્યાં સુધી વિચાર-વિવેકથીજ નહિ થઈએ તેટલા દિવસ આપણે મૃત્યુને કોઈ પણ રીતે અટકાવી શકીશું નહિ. અર્થાત્ આપણે પૃથિવિની સર્વ જાતિયો સાથે સ-

માન બાવે-પ્રેમ બાવે-વર્તવું જોઈએ-સર્વની સાથે હળીમળીને રહેવું જોઈએ.

૨૪૯. રાતદિવસ બ્રહ્મ મંબંધી પ્રુજ ધ્યાન કરવું. એકાન્ત ચિત્તે-એકાન્ત સ્થળમા-ધ્યાન કરવું. ધ્યાનમાથી જાગ્રત થાઓ તે સમયે કોઈ પણ સોક-હિતકર વિષયનું અનુધ્યાન કરવું. તેમ ન બને તો મનમા ને મનમાજ બોલવું કે: “ જગતનું, જીવ માત્રનું કલ્યાણ થાઓ. મર્વ જીવોની દૃષ્ટિ બ્રહ્મ-ધ્યાન પરાયણ થાઓ. ” એવો નિયમિત વિચાર તરંગ-પ્રવાહ વહેવડાવો, તેમ કરવાથી જગતનું કલ્યાણ થશે. કોઈ પણ સત્કર્મ વ્યર્થ જનું નથી. તે સત્કર્મ કર્મદાન થશે કે સત્ વિચાર દ્વારા થશે તો પણ તેનું પરિણામ ઉત્તમજ થશે. એમા મંદેહ નથી. કેવળ ઉત્તમ વિચારોના તરંગ વહેવડાવવાથી મહાન્ કાર્યો સાધ્ય થાય છે. બને તો તેમ કરો. તમાગ સત્ વિચાર-તરંગના પ્રભાવથી કદાચ અમેરિકાના કોઈ અનુધ્યને ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થશે. (અથવા પૃથિવિના કોઈ પણ સત્ જીવનું કલ્યાણ સધાશે.)

૨૫૦. કેવળ Abstract idea જીવનમાં બને કાર્યમા પરિણામ નહિ પામે એવા વિચારોથી સ્વ કે પરનું શું કલ્યાણ થશે ? શીરામકૃષ્ણ પરમ-હંસદેવનો જન્મોત્સવ વગેરે ઉત્સવો આદિ સત્કાર્યની પ્રજ્વળનો માટે આવશ્યકતા એટલીજ છે કે તેઓમા સર્વોત્તમ ભાવનાનો ધીમે ધીમે વિસ્તાર થાય-તેઓમાં યાન, બક્તિ, બદ્ધા, પ્રેમ પ્રસરે અને સત્કર્મ કરતા શીખે. હિન્દુઓના બાર મહિનામા તેર પર્વ આવે છે તેનો અર્થ એજ છે કે: તેઓ કમયઃ ધર્મના મહાન્ તત્ત્વો સમજવા પામે, તેમના હૃદયમા તે ભાવ પ્રવેશ કરે અને તેઓ સત્ કર્મ, સત્ વિચાર કરતા શીખે. સર્વ પ્રજ્વળનોમાં એક દોષ એ છે કે: તેઓ મત-મહોત્સવાદિની મર્યાદા વાવના સમજ્યા વગરજ તેમાં મગ્ન બની જાય છે, તેથી પરિણામ એ આવે છે કે: મત-મહોત્સવનો દિવસ વીતી ગયા પછી તેઓ પુનઃ તેવા ને તેવાજ રહી જાય છે. ધર્મ રહસ્ય વેત્તાઓ પણ ધર્મનાં બાણ આવડ્યો, સત્ય ધર્મ અને આત્મજ્ઞાનને ગુપ્ત રાખે છે એ પણ તદ્દન સત્ય છે. ધર્મ એ શું ? આત્મા એ શું ? એમાનું કોઈ પ્રજ્વળનો સમજતા નથી. સર્વ પ્રજ્વળનોએ પ્રત્યેક મત-ઉત્સવનો મૂળ ધર્મ-રહસ્ય સમજવું જોઈએ. આનંદ

આત્માદે દરવો જોધએ અને પોતે સમજે તે એક તત્વો ખીજ બન્ધુઓને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોધએ.

૨૫૧. બાવ સમાધિ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ એમની સ્વામિજી કહેતા કે:-કલ્પના કરો કે: એક મનુષ્ય હનુમાન જેવી ભક્તિ-ભાવનાપૂર્વક ઇશ્વરની સાધના કરે છે, તેની ભાવના જેટલી માઠ થતી જશે તેમ તેમ સાધકનું ચક્ર વલણ, બાવ, અને શારીરિક અવયવો સુદા તેના જેવાજ થતા જશે. જાત્યન્તર પરિણામ પણ એ પ્રમાણેજ થાય છે. એ પ્રમાણેજ એકાદ ભાવનાનું અવલંબન કરવાથી સાધક ક્રમે તદાકાર-તેવોજ બની જાય છે. કોઈ પણ પ્રકારની ભાવનાની સર્વોચ્ચ દૃષ્ટા એનું નામજ “ભાવ-સમાધિ.” કહેવાય છે. અને “હું દેહ નથી, મન નથી, બુદ્ધિ નથી.” એ પ્રમાણે ધ્યાન કરી નેતિ, નેતિ, કહેતા કહેતા શાંતિ-સાધક ચિન્માત્ર સત્તામા અવસ્થિત થાય તેનું નામ નિર્વિકલ્પ-સમાધિ કહેવાય છે. એકાદ ભાવના ગ્રહણ કરી તેમા સિદ્ધ થવા માટે અથવા એજ ભાવનાની સર્વોચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવા માટે કેટલાએ જન્મખર્ચત થતી કરવો પડે છે. ભાવના-રાજ્યના રાજા મહારાજા તે અમારા શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવ હતા તેમ છતાં તેમણે પણ અસાધ્ય ભાવનાઓમા સિદ્ધિ મેળવી હતી.

૨૫૨. “સમ્યક્તા” કોને કહે છે? એના ઉત્તરમા સ્વામિજી કહેતા કે: જે સમાજ અથવા જે જાતિ આધ્યાત્મિક ભાવનામા જેટલી અગ્રસર થયેલી હોય તે સમાજ અથવા તે જાતિ તેટલી સમ્યક્ સમજવી. નાના પ્રકારના યન્ત્રો અને કારખાના સ્થાપી ઐહિક જીવન-સુખ સ્વચ્છતામા વૃદ્ધિ કરવામા હોશિયાર હોય તે જાતિ વિશેષ સમ્યક્ થઈ છે એમ કહી પણ કહી શકાશે નહિ! વર્તમાન પાશ્ચાત્ય સમ્યક્તાએ, અન્ય પ્રજાઓમા હાહાકાર વર્તાવ્યો છે અને અનેક નિસ-ઉપયોગી વસ્તુઓનો દિન પ્રતિદિન દુકાળ પાડી દીધો છે! પરંતુ ભારતીય-પ્રાચીન સમ્યક્તાએ સર્વ પ્રજાજનોને, ઐહિક આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો માર્ગ દર્શાવી, પ્રજાજનોનો અભાવ તદ્દન દૂર કરવા જો કે સમર્થ થઈ ન હતી છતાં તે સ્થિતિ અનેક દરજ્જે એ અભાવ જોઈતા કરી ચકી હતી વર્તમાન સમયે એ ઉભય સમ્યક્તાનો એકત્ર

એક-અ-પૂર્વ, બોધક ઉપદેશક, ઉત્તમ ચરિત્ર ગ્રંથ !

સ્વામી વિવેકાનન્દ-^{જી}વન-ચરિત્ર.

(ભાગ વીજો-સંપૂર્ણ.)

(દશ-આર સુંદર ચિત્રો અને વચનામૃત સહિત. પૃષ્ઠ ૫૦૦,
ગ્લેઝ્ડ કોગળા, સોનેરી નામ સાથે સુંદર પાકું પુસ્તક.)

મૂલ્ય—જેમ બંને તેમ સરલ રખાશે. અગાઉથી આડક થનાર
પાસેથી કંઈક ઓછું લેવામા આવશે. અગાઉથી નામ નોંધાવે.

આ ખીજભાગમા સ્વામિજીના જીવનના મહત્વના પ્રસંગો જેવા કે,
અમેરિકા, યુરોપ, વગેરે દેશોમાં ઉપદેશદાન, ધર્મ સંબંધી મહત્વ વિષયોનું
સ્પષ્ટિકરણ, કર્મનો પ્રસાર, જૂઠા જૂઠા ધર્મબંધુ અને ધર્મ ભગિનિઓનો
મેળાપ, તેમને દીક્ષાદાન, ઇંગ્લેન્ડ ગમન, ત્યાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન-ધર્મજ્ઞાનનું
દાન, અમેરિકામા વેદાન્તનો પાયો સ્થાપવો, એ સમયના અન્ય ચિત્રો, એજ
સમયે દ્વિતીયવાર ઇંગ્લેન્ડ ગમન, ત્યાં ભારતવાર્ષી મંત્રવી સ્વતંત્ર વિચાર-
દર્શન, યુરોપ-અમજ, લંડનમાં ટુંક નિવાસ, પાછા ફરતા માર્ગમાં સિદ્ધ-
દ્વિપ, દક્ષિણ-ભારત, મદ્રાસ, કલકત્તા, રામકૃષ્ણમિશન પ્રતિષ્ઠા, આસ-
ગોડા, ઉત્તર-ભારતમા પ્રચાર, પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને શિક્ષાદાન, નાઇનિતાય,
કાશ્મીર, અમરનાથ-શીરમવાલીઅમજ. બેયુકમક પ્રતિષ્ઠા, રાગ વૃદ્ધિ, કર્મ-
વતની દીક્ષા, સ્વામિજી અને નાગમદ્રાસ, પુનઃ સમુદ્રયાત્રા, કેસિરોનિયામાં
વેદાન્ત પ્રચાર, પેરિસ પ્રદર્શન અને યુરોપ પર્યટન, માયાવતી દર્શન, પૂર્વ
બંગાળા ને આસામ પ્રવાસ, પુનઃ બેયુક મઠમાં, જીવન સંગીતને કિનારે, મદ્રા-
પ્રસ્થાનનો પૂર્વાભાસ, મદ્રાસમાધિ, જન્મ કુન્ડલી. વગેરે અનિ બોધક જીવન
-પ્રસંગો પ્રકટ થશે. અન્ય સમ્પૂર્ણ થશે. નામ નોંધાવી રાખો.

પત્રવ્યવહાર:-

હાપ્રાણાર્થ રામચંદ્ર મહેતા.

સંપાદક:-ભારત જીવન-અમદાવાદ.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદજીના
લકતોને ધાર્મિક લેખોની અમૂલ્ય પ્રસાદી !

પ્રત્યેક લાયબ્રેરીમાં તથા પ્રત્યેક ઘરમાં વાંચવા
લાયક ધાર્મિક માસિક પત્ર !

ભારતજીવન.

વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૩-૨-૦ ચોપ્ટેજ સાથે. વી. પી. ખર્ચ ૦-૪-૦ લઘુ.
આફ્રિકા માટે. રૂ. ૫-૦-૦ અથવા શીલીંગ ૧૦

અધ્યાત્મ જ્ઞાનના જિગ્સાસુ-મુમુક્ષુઓ માટે રામકૃષ્ણ મઠના
સ્થાપક મહાત્મા વિવેકાનંદજી વિગેરે અન્ય ત્યાગી, વિરાગી, અનુભવી
સાધુ સંતોદ્ધારા લખાયેલા અમૃતમય લેખોનો રસારવાહ શુર્જર પ્રગટે
મળે છે. જીવ, માયા, બ્રહ્મ, પુનર્જન્મ, યોગરહસ્ય, પ્રાણાયામ વિધિ,
સંધ્યા રહસ્ય, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ, દીર્ઘાયુ, નિરોગી રહેવાની ક્રિયાઓ,
અર્વાચીન સતીના તથા સાચા સાધુમંત્રોનાં જીવનચરિત્રો, તથા “યોગા-
નંદનો યોગાશ્રમ” અથવા “જીવનસુક્તિનો મહામંત્ર” નામક
સામાજિક-ધાર્મિક નવલકથા (ડૉ. રા. મહેતાકૃત) અને જ્ઞાન, બક્તિ,
વૈરાગ્યના લેખો પ્રગટ થાય છે.

નોટ—શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના ધર્મપત્ની-માતાજીની ૧૨×૧૦ સાક્ષરની
મહોદી જળી તથા “રાજયોગ” લાગ ૨ નો પુસ્તક
લેટ મળશે. દુર્લભ ગ્રાહક યાઓ. પત્રવ્યવહાર—

પરોપકારી
ધર્મ પ્રેમી
એજન્ટો જોઈએ છીએ

હાલોભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

સંપાદક:—ભારતજીવન—અમદાવાદ.

“ સસ્તી વાર્તામાળા ” નાં થોડાં પુસ્તકો સીલીક છે.
 જોઈએ તો ઝટ મંગાવી લેશો.

૧-મહારાણા પ્રતાપસિંહ-પાકું પુઠું રૂ. ૧, ૨-અનુપક-
 મારી રૂ. ૧, ૩-ગ્રહચારિણી રૂ. ૧, ૪-મહારાષ્ટ્રીય કથા-
 કુંજ રૂ. ૦-૧૨-૦, ૫-શહેનશાહ જહાંગીર રૂ. ૦-૮-૦,
 ૬-ઉમાજી નાયક રૂ. ૦-૮-૦, ૭-શાંતિનિકેતન રૂ. ૧-૦-૦,
 ૮-રાજા છત્રસાહે રૂ. ૧-૪-૦, ૯-યુરોપનો રણુરંગ રૂ. ૦-૧૪-૦
 ૧૦-મુઘરેલી સીતા રૂ. ૧-૪-૦, ૧૧-આનંદ મંદિર રૂ.
 ૧-૦-૦, ૧૨-છત્રપતિ રાજરામ રૂ. ૧-૪-૦, ૧૩-આદર્શ
 ગૃહસ્થ અને જાપાની જામુસ રૂ. ૧-૪-૦, ૧૪-સતી ત્રિવેણી
 રૂ. ૧-૪-૦, ૧-દેવી અનપૂર્ણા રૂ. ૧-૪-૦, ૨-સાધ્વી શશી
 કલા રૂ. ૧-૦-૦, ૩-મહાત્મા રામચંદ્ર (પ્રકટ થયું છે)
 રૂ. ૧-૮-૦, ૪-શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજી વિરવત જીવન
 ચરિત્ર પૃષ્ઠ ૮૨૫ રૂ. ૨-૮-૦. (બંધાય છે.) સર્વજ્ઞ પેન્ટેન્સ વી.
 પી. ખર્ચ જુદું પડશે. સીલીકમાં હશે તે જાતનાં જાડા-કાચાં અથવા
 પાકા પુઠાનાં પુસ્તકો મોકલાશે. પાકા પુઠાનાં ૦-૪-૦ વધુ લેવાય
 છે. આફ્રીકાના આફ્રિકાએ કીમત ઉપરાંત દરેક પુસ્તક દીઠ આઠ-
 બાર આના વધુ મોકલવા. સીલીકમાં હશે તેજ પુસ્તક મોકલાશે.

પત્રવ્યવહાર:—

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

- સમ્પાદક:-ભારત જીવન-અમદાવાદ.